CASTRUM TETEL PROGRAM II.
Kutatások a solti régióban (2005–2023)

CASTRUM TETEL PROJECT II
Investigations in the Solt region (2005–2023)

OPITZ
ARCHAEOLOGICA

29/1.

Sorozatszerkesztő / Series editor

Tóth Csaba

CASTRUM TETEL PROGRAM II.

Kutatások a solti régióban
(2005–2023)

CASTRUM TETEL PROJECT II

Investigations in the Solt region
(2005–2023)

Szerkesztette / Edited by

Szentpéteri József

Közreműködő munkatársak / With contributions by

Bálint Marianna – Belényesy Károly – Biller Anna Zsófia – Borbás Benjámin – Czövek Attila – Dani János – Fóti Miklós – Grynaeus András – Kertész Zsófia – Kiss Etele – Kiss Viktória – Langó Péter – Lantos Andrea – Lővei Pál – Mednyánszky Miklós – Mordovin Maxim – Pánya István – Pomázi-Horváth Viktória – Prohászka Péter – Rakonczay Rita – Somogyvári Ágnes – Sz. Wilhelm Gábor – Szentpéteri József – Szikszai Zita – Takács Miklós – Tóth Csaba – Török Béla – Vass Lóránt

HUN REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT

KKJM KECSKEMÉTI KATONA JÓZSEF MÚZEUM

Martin Opitz Kiadó

Budapest–Kecskemét, 2024

A kötet az

támogatásával jött létre.

The publication of this volume was generously funded by the House of Árpád Programme.

A kutatás a Jedlik Ányos Program NKFP-B4-2006-0007 (2007–2009) számú projektje,
az ÉMI Építésügyi Minőségellenőrző Innovációs Nonprofit Kft. közcélú kötelezettségvállalása (2012–2016)
és az Árpád-ház Program (2018–2023) II.2. számú projektje keretében valósult meg.

The research project was generously funded as a project of the Jedlik Ányos Programme, Grant NKFP-B4-2006-0007 (2007–2009),
as part of the public obligation of Quality Control and Innovation in Building Non-Profit Ltd. (2012–2016)
and as Project II,2 of the House of Árpád Programme (2018–2023)

Lektorálta / Peer review
Hatházi Gábor (I.8. és II.5.2. fejezet / Chapters I.8 and II.5.2)

Olvasó- és technikai szerkesztő / Copy editor and desktop editing
Bertók Krisztina

A szerkesztésben közreműködött / Assistant editor
Pomázi-Horváth Viktória

Térképek, rajzok / Maps and illustrations
Bálint Marianna – Holl Balázs – Nagy Béla – Pánya István – Vida Ágnes

Térinformatika, digitális alaptérkép / GIS, digital base map
Archeodata (Márkus Gábor, Papp Zoltán, Varga Tibor), Archeoline Kft. (Kamarási András, Kamarási Ferenc, Hajdú Károly,
Redencki Antal, Rigó Péter), Fractal Bt. / Cossicus Kft. (Puszta Sándor), Holl Balázs

Angol fordítás / English translation
Seleanu Magdaléna

Borítóterv / Cover design
auri

Borítókép / Cover illustration
Koronás fővel díszített késő középkori pártaveret / Late medieval headdress mount decorated with a crowned head
(fotó / photo: Kiss Béla)

Restaurálás / Conservation of the finds
Áipli Gyuláné Faragó Mária – Boros Ilona – Mala Enikő – Pintér Erzsébet

Tárgyfotók / Object photos
Kiss Béla – Gedai Csaba

Légi fényképek / Aerial photos
Aero Art (Rákóczi Gábor), Civertan (László János, Jászai Balázs), Dunatáj Természet- és Környezetvédelmi Közalapítvány / Dunatáj
Nature Conservation and Environmental Protection Public Foundation (Oroszi Zoltán), ELTE BTK Régészettudományi Intézet /
ELTE BTK Institute of Archaeological Sciences (Czajlik Zoltán), Földmérési és Távérzékelési Intézet / Institute for Land Surveying
and Remote Sensing (Lechner Tudásközpont / Lechner Knowledge Centre), Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet, HM
Térképészeti Kht. / Ministry of Defence, Instute and Museum of Military History, HM Cartographic Public Benefit Company,
MTA (HUN-REN BTK) Régészeti Intézet / MTA (HUN-REN BTK) Institute of Archaeology (Miklós Zsuzsa), Pazirik Kft. (Balogh András),
Pécsi Légirégészeti Téka / Aerial Archaeological Archives Pécs (Otto Braasch, Szabó Máté), Pelta Bt. (Bacskai István)

LiDAR-felvételek / LiDAR survey
Work-Metall Trans Kft. (Belényesy Károly, Kuszinger Róbert)

© Szerkesztő, szerzők / Editors, Authors, 2024
© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont / HUN-REN Research Centre for the Humanities, 2024
© Kecskeméti Katona József Múzeum / Katona József Museum, Kecskemét, 2024
© Martin Opitz Kiadó / Martin Opitz Publishing House, 2024

ISBN 978-615-6388-92-6
ISBN 978-615-6388-91-9ö
ISSN 2060-6370

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is. / All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopy, recording or any other information storage and retrieval system, without requesting prior permission in writing from the publisher.

A Martin Opitz Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.
Martin Opitz Publishing is a member of the Association of Hungarian Book Publishers and Distributors founded in 1795

TARTALOM / CONTENTS

I. kötet / Volume I

ELŐSZÓ *(Szentpéteri József)* 9

PREFACE *(József Szentpéteri)* *10*

I. INTERDISZCIPLINÁRIS TANULMÁNYOK / INTERDISCIPLINARY STUDIES

KUTATÁSTÖRTÉNET / PREVIOUS RESEARCH

I.1. Aki kihullott a tételhegyi emlékezet rostáján: Zaáry József (1827–1897) *(Prohászka Péter)* 13
Slipped from memory and forgotten: József Zaáry (1827–1897) *(Péter Prohászka)* *27*

I.2. Áttekintés a Castrum Tetel Program eddigi munkálatairól (2005–2023) *(Szentpéteri József)* 29
Overview of the fieldwork and archival research conducted as part of the Castrum Tetel Project (2005–2023) *(József Szentpéteri)* *43*

RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNETI EREDMÉNYEK / ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL STUDIES

I.3. Őskori településnyomok a Tételhegyen és környékén *(Somogyvári Ágnes)* 45
Prehistoric settlements on the Tételhegy and in its broader area *(Ágnes Somogyvári)* *59*

I.4. Őskori arany ékszerek a solti Tételhegyről *(Dani János – Bálint Marianna – Kiss Viktória – Kertész Zsófia – Szikszai Zita)* 61
Prehistoric gold jewellery from the Tételhegy site *(János Dani – Marianna Bálint – Viktória Kiss – Zsófia Kertész – Zita Szikszai)* *72*

I.5. Római kori emlékek Solt-Tételhegyen és vonzáskörzetében *(Vass Lóránt)* 73
Roman relics on the Tételhegy and in its broader area *(Lóránt Vass)* *98*

I.6. Kora avar kori lelőhelyek a Tételhegy környékén *(Szentpéteri József)* 101
Early Avar-period sites in the Tételhegy area *(József Szentpéteri)* *164*

I.7. Magyar honfoglalás és kora Árpád-kori (vagy annak tűnő) szórvány fémleletek a solti Tételhegyen *(Langó Péter – Szentpéteri József)* 165
Stray metal finds of the Hungarian Conquest period and the Early Árpádian Age (or apparently so) from the Tételhegy site *(Péter Langó – József Szentpéteri)* *201*

I.8. Középkori pecsétnyomók és pecsétgyűrűk *(Lővei Pál)* 203
Medieval seals and signet rings *(Pál Lővei)* *208*

I.9. Árpád-kori és késő középkori leletek a solti Tételhegyről *(Bálint Marianna)* 209
Árpádian Age and late medieval finds from the Tételhegy site *(Marianna Bálint)* *228*

I.10. A solti Tételhegy Árpád-kori települései *(Takács Miklós)* 229
The Árpádian Age occupation of the Tételhegy site *(Miklós Takács)* *240*

I.11. A tételhegyi Várdomb középkora *(Mordovin Maxim – Rakonczay Rita)* 243
The medieval occupation of the Várdomb area of the Tételhegy site (*Maxim Mordovin – Rita Rakonczay)* *273*

I.12. A fűtés emlékei a tételhegyi Várdombon *(Rakonczay Rita)* 275
Relics of heating installations from the Várdomb area of the Tételhegy site *(Rita Rakonczay)* *283*

I.13. Solt vármegye késő középkori településhálózatának jellemzői *(Pánya István)* 285
Salient features of the late medieval settlement network of County Solt *(István Pánya)* *322*

I.14. Révfalu, egy interregionális dunai átkelőhely *(Sz. Wilhelm Gábor)* 323
Révfalu, an interregional Danubian ferry *(Gábor Sz. Wilhelm)* *354*

I.15. Adatok Solt középkori bortermeléséhez *(Pánya István – Borbás Benjámin – Fóti Miklós)* 357
Wine production in Solt during the Middle Ages *(István Pánya – Benjámin Borbás – Miklós Fóti)* *375*

ARCHEOMETRIAI ÉS MÓDSZERTANI ELEMZÉSEK / ARCHAEOMETRIC AND METHODOLOGICAL STUDIES

I.16. A solti Tételhegyről származó fémtárgyak archeometriai vizsgálata *(Török Béla)*.....377
Archaeometric analysis of the metal finds from the Tételhegy site *(Béla Török)*.....*392*

I.17. A solt-tételhegyi többkorszakos lelőhely állatmaradványainak archaeozoológiai elemzése *(Biller Anna Zsófia)*.....393
Archaeozoological assessment of the animal remains from the multi-period Tételhegy site *(Anna Zsófia Biller)*.....*416*

I.18. A Tételhegy környezetében végzett LiDAR felvételezések *(Belényesy Károly)*.....419
The LiDAR survey of the broader Tételhegy area *(Károly Belényesy)*.....*425*

I.19. Földradarral a tételhegyi „barlangok" nyomában *(Mednyánszky Miklós)*.....427
In search of the Tételhegy "caves" using GPR *(Miklós Mednyánszky)*.....*441*

I.20. Szisztematikus műszeres leletfelderítés Solt-Tételhegyen *(Bálint Marianna)*.....443
Systematic metal detecting surveys on the Tételhegy site *(Marianna Bálint)*.....*454*

I.21. A solt-tételhegyi numizmatikai leletek áttekintése *(Tóth Csaba)*.....455
The numismatic finds from the Tételhegy site *(Csaba Tóth)*.....*464*

I.22. Xylotómiai vizsgálatok két Solt környéki lelőhelyről *(Grynaeus András)*.....465
Xylotomic study of finds from two sites in the Solt area *(András Grynaeus)*.....*468*

II. kötet / Volume II

II. KATALÓGUS (Válogatás a solt-tételhegyi műszeres leletfelderítés anyagából) / CATALOGUE (Selection of the finds from the metal detecting surveys on the Tételhegy site)

II.1. Bevezetés *(Bálint Marianna)*.....479
[Introduction *(Marianna Bálint)*]

II.2. Őskor / Prehistory

II.2.1. Őskori bronztárgyak *(Somogyvári Ágnes)*.....480
[Prehistoric bronze metalwork *(Ágnes Somogyvári)*]

II.2.2. Bronzkori aranyak *(Dani János)*.....530
[Gold metalwork of the Bronze Age *(János Dani)*]

II.3. Római kor / Roman period

II.3.1. Római kori fémleletek *(Vass Lóránt)*.....532
[Roman-period metalwork *(Lóránt Vass)*]

II.4. Népvándorlás kor / Migration period

II.4.1. Kora avar kori fémleletek *(Szentpéteri József)*.....534
[Early Avar-period metalwork *(József Szentpéteri)*]

II.5. Középkor és kora újkor / The Middle Ages and the Early Modern Age

II.5.1 Magyar honfoglalás és kora Árpád-kori fémleletek *(Langó Péter – Szentpéteri József)*.....536
[Hungarian Conquest period and Early Árpádian Age metalwork *(Péter Langó – József Szentpéteri)*]

II.5.2. Árpád-kori és késő középkori fémleletek *(Bálint Marianna)*.....546
[Árpádian Age and late medieval metalwork *(Marianna Bálint)*]

II.5.3. Középkori liturgikus tárgyak *(Kiss Etele)*.....588
[Medieval liturgical objects *(Etele Kiss)*]

II.5.4. Gyűrűleletek a középkortól napjainkig *(Rakonczay Rita)*.....592
[Finger-rings from the Middle Ages to the present *(Rita Rakonczay)*]

II.5.5. Késő középkori és kora újkori viseleti tárgyak *(Lantos Andrea)* 612
[Late medieval and Early Modern Age costume accessories *(Andrea Lantos)*]
II.5.6. Középkori mérlegsúlyok és hálónehezékek *(Tóth Csaba)* 628
[Medieval scale weights and sinkers *(Csaba Tóth)*]
II.5.7. Késő középkori csillártöredékek *(Mordovin Maxim)* 632
[Fragments of a late medieval chandelier *(Maxim Mordovin)*]
II.5.8. Késő középkori és kora újkori fémleletek *(Pomázi-Horváth Viktória)* 638
[Late medieval and Early Modern Age metalwork *(Viktória Pomázi-Horváth)*]
II.5.9. Ón- és ólomleletek a késő középkor és az újkor időszakából *(Mordovin Maxim)* 738
[Tin and lead objects from the Late Middle Ages and the Modern Age *(Maxim Mordovin)*]
II.5.10. Kora újkori kézitűzfegyver-lövedékek *(Czövek Attila)* 752
[Projectiles from Early Modern Age hand firearms *(Attila Czövek)*]
II.6. Korszakokon át / Without periodisation
II.6.1. Éremleletek a római kortól napjainkig *(Tóth Csaba)* 758
[Coins finds from the Roman period to the present *(Csaba Tóth)*]
II.6.2. Kortalan talányos tárgyak *(Szentpéteri József)* 856
[Dateless enigmatic objects *(József Szentpéteri)*]

III. ÖSSZEFOGLALÁS / SUMMARY
III.1. Castrum Tetel – a Duna árterében rejtőzködő erődítmény *(Szentpéteri József)* 867
Castrum Tetel – A stronghold ensconced on the Danubian floodplain *(József Szentpéteri)* *911*
III.2. Széljegyzetek a jövőbeni kutatások margójára *(Szentpéteri József)* 921
Marginalia on potential avenues of future research *(József Szentpéteri)* *932*
III.3. Tabula Teteliensis – akik az arcukat adták a projekthez *(Szentpéteri József)* 933
Tabula Teteliensis – Colleagues who lent their names to the project *(József Szentpéteri)* *991*

EPILÓGUS *(Szentpéteri József)* 993
EPILOGUE *(József Szentpéteri)* *994*

RÖVIDÍTÉSEK / ABBREVIATIONS 995

Fodor Józsefné D. Kiss Erzsébet (1937–2021)
solti lokálpatrióta emlékére, akinek teljesült a kívánsága,
hogy részt vehessen a tételhegyi ásatásokon,
mielőtt betöltené a 70. születésnapját.

Dedicated to the memory of local history enthusiast
Erzsébet D. Kiss Mrs József Fodor (1937–2021),
whose wish to work as a volunteer on the archaeological excavation
of the Tételhegy before reaching her seventieth birthday has been fulfilled.

ELŐSZÓ

Lassan már 165 esztendeje – 1860 nyarán – Solt város bírája (mai értelemben: polgármestere) hivatalos jelentésében rögzítette a korabeli statisztikusok és így az utókor számára, hogy *„A városhoz nem messze fekvő Tétel… hegyet e század elején áskálták némely pénzre vágyó emberek."* E nem minden él nélkül megfogalmazott mondat igazságát a több mint fél évszázadra visszatekintő kollektív emlékezet támasztotta alá – talán épp annak a soha szűnni nem akaró emberi tulajdonságnak a jegyében, hogy múltunk kézzel fogható tárgyi emlékeit (nevezzük egyszerűen csak így: kincseit) önző személyes, családi vagy akár önzetlen közösségi érdektől vezérelve mindig is felszínre szerettük volna hozni, birtokolni, megőrizni – hogy aztán majd valamikor, valamilyen formában átadhassuk az utódainknak.

A modern *Castrum Tetel Program* a harmadik évezred elején egy terepszemlével kezdődött a solti Tételhegyen: 2005. március 22-én, letérve a Tolna megyei Kajdacsra vezető útról – ahol aznap tanítványai és tisztelői ünnepi ülésszakkal és emléktábla avatással emlékeztek meg Bóna Istvánról a település határában hosszú évekig folytatott langobárd temetőfeltárásai nyomán – egy 1998-ban számomra készült rajzzal a kezemben először láttam meg a Dunán *túlról* átkelve azt a lelőhelyet, ami mérete és földrajzi elhelyezkedése alapján egykori professzorom feltevése szerint alkalmas lehetett az avar kaganátus uralmi központja, a 9. századi forrásokban emlegetett, de azóta sem lokalizált *hring* nevezetes helyszínének.

Azóta immár tizennyolc esztendő szállt el szinte észrevétlenül: a most kézbe adott kötetben e varázslatos hely múltjának vizsgálatára szövetkezett kutatócsoport tagjaiként igyekszünk számot adni, hogy a gondolat megszületésétől a program második szakaszának zárultáig miként sáfárkodtunk elődeink szellemi és anyagi örökségével, hogyan gazdálkodtunk intézményeink pénzügyi

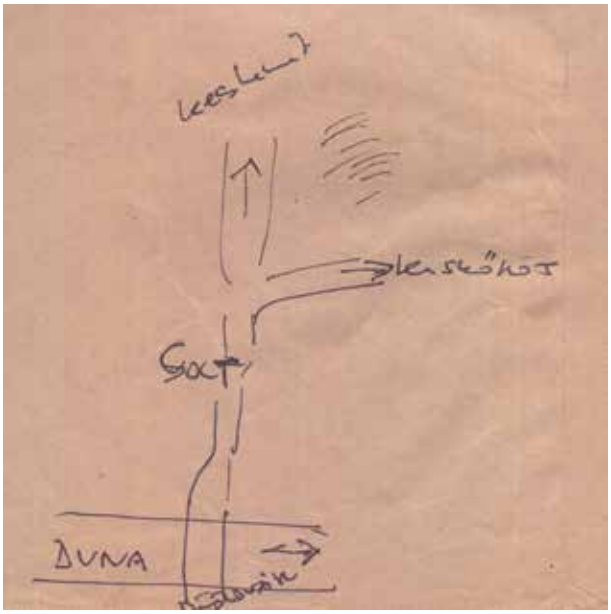

1. kép. Nyolc fekvő pálcika mint a *végtelen* lehetőségek tárháza – Bóna István elképzelését B. Horváth Jolánta örökítette meg, 1998. január 15.

Fig. 1. Eight small sticks laid out as a repository of infinite possibilities: István Bóna's idea was jotted down by Jolánta B. Horváth on January 15, 1998

támogatásával, és milyen eredményeket értünk el egy érettségi letételéhez elegendő időtartam alatt. Munkánkat azzal a László Gyula-i megfogalmazással és meggyőződéssel nyújtjuk át kor- és pályatársainknak, hogy ők majd jobb és alaposabb könyveket írnak a jövőben még bizonyosan sokáig folytatódó tételhegyi kutatásokról.

Budapest, 2023. december 9-én

Szentpéteri József

PREFACE

Some 165 years ago, in the summer of 1860, the town judge (the equivalent of a modern mayor) of the city of Solt noted in an official report drawn up for the period's statisticians that "the Tételhegy, lying not far from the city, was at the onset of the century digged up here and there by some men desirous of riches." The bitter truth of his remark was underscored by the collective memory of the previous half century – the search for things of value was perhaps driven by the eternal human desire to uncover, possess and preserve the tangible material relics (or more simply put, the treasures) of our past, and motivated either by selfish cravings for personal or family gain, or the unselfish efforts to benefit the community – and to eventually pass them on in some form to our descendants.

The modern Castrum Tetel Project began with a visit to the Tételhegy site by Solt in the initial years of the third millennium: on March 22, 2005, by leaving the road leading to Kajdacs in County Tolna, where István Bóna's students and admirers attended a conference dedicated to his memory and unveiled a memorial plaque commemorating his excavation of the Langobard cemetery on the settlement's outskirts, and crossing the Danube from the other side and holding a drawing made for me in 1998, I first glimpsed the site, which according to my former professor could well have been the central power seat of the Avar Khaganate, the renowned *hring* mentioned in ninth-century sources, whose exact location still eludes a secure identification.

Eighteen years have flown by almost imperceptibly: the present volume is a compendium of studies by the members of the research team who joined forces to investigate the past of this wondrous site in which we offer an account of whether we have been good stewards of the spiritual and material legacy of our ancestors until the termination of our research project's second phase, how we made use of the generous financial support received from our institutions, and the results of our research during a period of time sufficient for completing, and graduating from, high school. Evoking Gyula's László's words, we proffer the fruits of our labour to our fellow archaeologists with the conviction that they will undoubtedly write much better and more comprehensive books in the future about the investigations on the Tételhegy site that will hopefully be continued in the future years and decades.

Budapest, December 9, 2023

József Szentpéteri

„Mélységes mély a múltnak kútja"
(Thomas Mann: *József és testvérei*)
(fordította: Sárközi György)

"Deep is the well of the past."
(Thomas Mann: *Joseph and His Brothers*)
(translated by John E. Woods)

I. RÉSZ / PART I
INTERDISZCIPLINÁRIS TANULMÁNYOK
INTERDISCIPLINARY STUDIES

AKI KIHULLOTT A TÉTELHEGYI EMLÉKEZET ROSTÁJÁN: ZAÁRY JÓZSEF (1827–1897)

Prohászka Péter

A solti Tételhegy legelső – már a 19. század végén történt – kutatásai érdemtelenül sokáig a szakmai feledés homályába merültek. A közelmúltban ugyan rábukkantak Török Aurél antropológus 1886. szeptemberi ásatásának kézzelfogható emlékeire a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában, a feltárás körülményei azonban még így is meglehetősen ködösek maradtak. A tanulmányban közölt régészeti levéltári kutatások során sikerült az országos napisajtó áttekintésével ezeket a kérdéseket többé-kevésbé tisztázni. A Török Aurél hagyatékának egy részét őrző Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárából ismertetett levelezés rávilágít az ásatás előkészületeire, aminek megszervezésében Zaáry József dunaföldvári ügyvédnek volt elévülhetetlen szerepe. Az is kiderült, hogy ő maga is ásatott a Tételhegyen 1886 novemberében. Az erről szóló jelentést szó szerint közölte a Paksi Lapok egy évvel későbbi száma, amelynek „felfedezése" új adatokkal gazdagítja a Tételhegy topográfiáját és kutatástörténetét.

Kulcsszavak: Tételhegy, régi ásatások, Török Aurél, Zaáry József, kutatástörténet

BEVEZETÉS

A solti Tételhegy kutatása *(1. kép)* több mint másfél évszázados múltra tekint vissza, melyből elsősorban az 1907-ben megbolygatott rangos női honfoglalás kori temetkezés volt közismert a korszak kutatói számára.[1] Az ország nyilvánossága azonban már jóval korábban tudomást szerezhetett a lelőhelyről, amely dr. Török Aurélnak *(2. kép)* a pesti egyetem antropológus professzorának és az általa alapított Antropológiai Múzeum működésének volt köszönhető.[2]

Török Aurél a gyűjtemény embertani anyagának gyarapítása céljából egyrészt rendszeresen látogatta az ország különféle részein folyó ásatásokat, másrészt maga is végzett régészeti kutatásokat.[3] 1886 szeptemberében így került sor a solti ásatásra is, amelyről az addig ismert adatokat Hornyik Adrienn foglalta össze a tételhegyi kutatások első szakaszáról megjelent kötetben.[4] Az ásatásra vonatkozó levelezést Török Aurélnak a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található hagyatékrésze őrzi, amelyhez a korabeli sajtó átnézésével részletes kiegészítő információkat lehet találni.

Török Aurél ásatásairól, régészeti működéséről és múzeumának gyarapodásáról ugyanis folyamatosan beszámolt az országos sajtó.[5] Így például a Pesti Hírlapban a következő rövid híradás jelent meg a tételhegyi ásatásról:[6] *„(Attila fapalotái.) Solt mezőváros határában és a község tulajdonát képező úgynevezett „Titélen" dr. Török Aurél egyetemi tanár Zaáry József ügyvéd kalauzolása mellett f. hó 14-én és 15-én ásatásokat eszközölt, még pedig teljesen kielégítő eredménynyel. A kiásott antropológiai leletek között egy ritka példányú erőteljes férfi csontváz és egy kétségtelenül tatár jellegű koponya vonta magára a tanár figyelmét. Felette érdekes nyomokra enged következtetni a munkálatok vége felé eszközölt az az átmetszés is, mely méternyi mélységben korommá égett fadarabok és egy női csontváz által takart márványfehérségü sima földpadozatot tüntet elő. A további óvatos nyomozások fogják kideríteni, vájjon nem azon fából összefaragott paloták egyikének alapjai vannak-e itt eltemetve, melyekről az Attila udvarában megjelent Priscius rhetor említést tett. Dr. Török Aurél e hó 21-én Suhajda Józsefnek puszta-mike-budai birtokán is fog ásatást eszközöltetni, a hol*

[1] Hampel 1907: „Csete István, gróf Benyovszky Sándor közbenjárására a solti honfoglaláskori sírleletet: 1 aranyozott ezüst díszkorongot, ezüst karpereczet és 2 ezüst csüngő díszt." Vö. Szentpéteri 2014. 9–10.

[2] Lásd az utalást a 15 évvel korábbi kutatásokra pl.: A solti régiségek. *Budapesti Hírlap* 21 (1901) 230. szám, augusztus 22., 6. o.

[3] Török Aurél ezirányú működéséről: Prohászka 2020. 5–23.

[4] Zsiga-Hornyik 2014.

[5] Lásd erről: Prohászka 2020.

[6] Attila fapalotái. *Pesti Hírlap* 8 (1886) 262. szám, szeptember 21., 8. o.

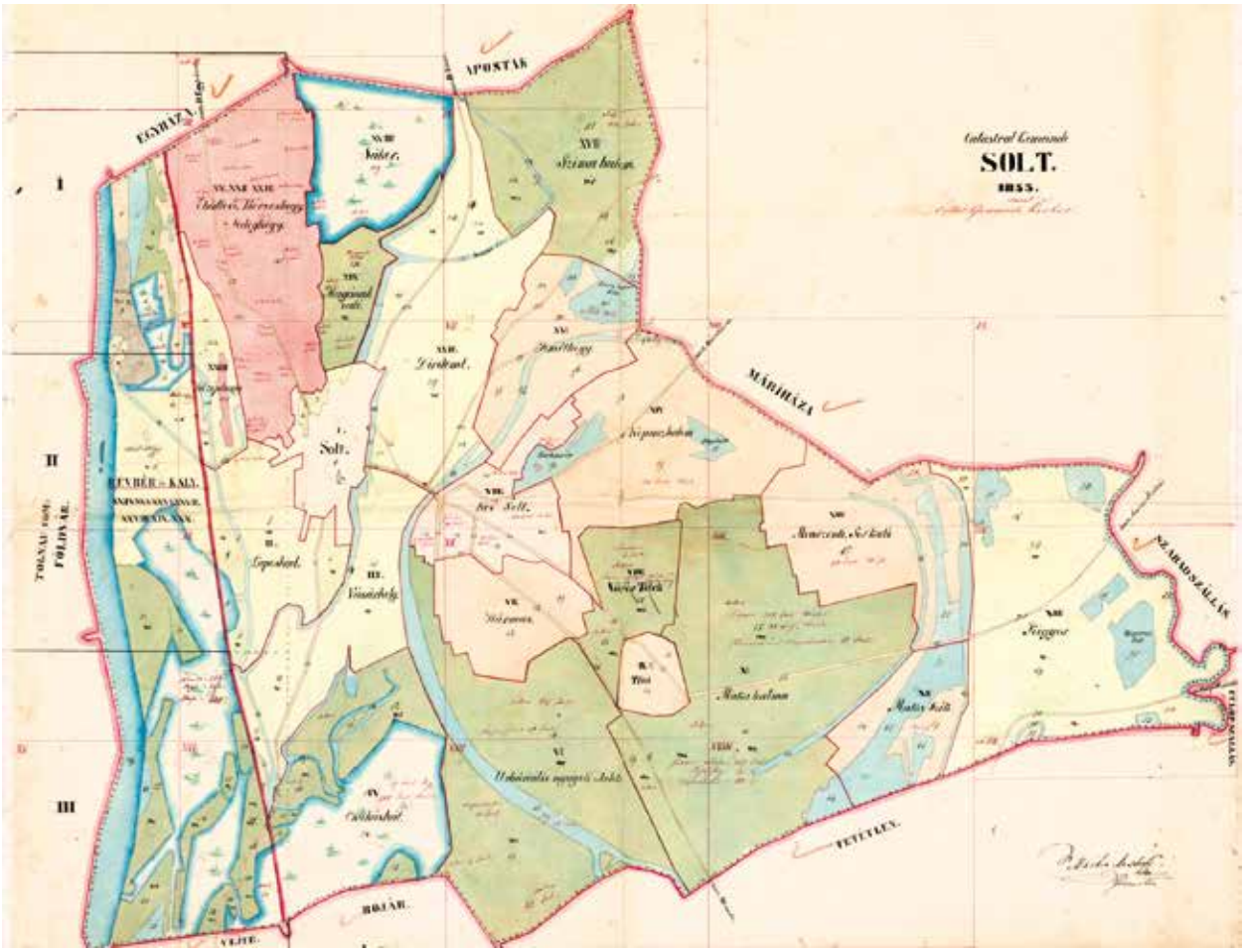

1. kép. Mesterfy Márton: Solt kataszteri térképvázlata, 1853 (OSZK Térképtár, Bv 2 043)
Fig. 1. Márton Mesterfy: Rough cadastral map of Solt, 1853 (OSZK, Map Collection, Bv 2 043)

egykoron „Mikebuda" név alatt a török korszakban elpusztult község létezett."

Sokkal részletesebb ennél a Fővárosi Lapok tudósítása:[7] *„Tudományos kutatások munkája folyt Solt mezőváros határában, a község tulajdonát képező »Titel« halmon. Zaári József ügyvéd tette rá figyelmessé dr. Török Aurél egyetemi tanárt, hogy ott őskori telep maradványainak kell lenniök. A nagybuzgalmu tudós tanár a múlt napokban megkezdte az ásatásokat s fáradtságát érdekes lelet jutalmazta. Többi közt erőteljes férfi csontvázat s tatárjellegü koponyát találtak. Majd női csontváz került elő s alatta márvány fehérségű sima földpadozat tűnt elő. A további óvatos nyomozások fogják kideríteni, vájjon nem ama fából összefaragott paloták egyikének alapjai vannak-e itt eltemetve, melyekről az Attila udvarában járt Priscus rhetor tett említést. A halom keleti részén égetett földből készült falazat, a déli részen meg természkövekből rakott építmény nyomai látszanak. Magyar történelmi szempontból e hely további átkutatása nagyon fontossá válhatik s az ásatásokat bizonyára a kellő erélylyel fogják folytatni. Annál is inkább, mert az ottani földesurak: gróf Benyovszky Sándor s a Nemes-grófok szintén nagy érdeklődést tanúsítanak iránta. Gróf Nemes Vince azt is megígérte, hogy fölásatja a birtokán levő »Miksa-halom« nevű helyet is, mely állítólag pogány vezérkori sir."*

Ugyancsak további értékes adatokat tartalmaz a Nemzetben megjelent beszámoló:[8] *„Érdekes tudományos kutatások. Solt mezőváros határában és a község tulajdonát képező ugynevezett »Titelen« dr. Török Aurél egyetemi tanár, Zaáry József ügyvéd kalauzolása mellett f. hó 14-én és 15-én ásatásokat eszközölt még pedig teljesen kielégítő eredménynyel. A kiásott anthropologiai leletek között egy ritka példányú, erőteljes férfi csontváz és egy kétségtelenül tatár jellegű koponya vonta magára a tanár kiváló figyelmét. Felette érdekes nyomokra enged következtetni a munkálatok vége felé eszközölt*

[7] *Fővárosi Lapok* 23 (1886) 262. szám, szeptember 21., 1908. o.
[8] *Nemzet* 5 (1886) 265. szám, szeptember 24., o. sz. n.

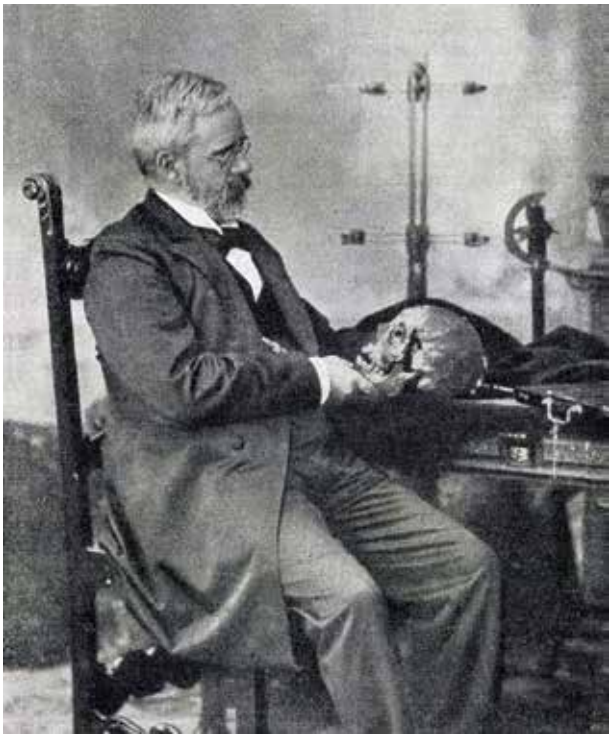

2. kép. Török Aurél III. Béla koponyájával, 1890
(Prohászka 2020. 27, 5. kép nyomán)
Fig. 2. Aurél Török with the skull of Béla III, 1890
(after Prohászka 2020, 27, Fig. 5)

3. kép. Zaáry József
(*Testvériség* 5 [1888] 18. szám, április 29, 1. o. nyomán)
Fig. 3. József Zaáry
(after *Testvériség* 5 (1888) No. 18, April 29, p. 1)

az az átmetszés is, mely méternyi mélységben korommá égett fadarabok és egy női csontváz által takart márványfehérségű sima föld padozatot tüntet elő. A további óvatos nyomozások fogják kideríteni, mennyiben alapos az a föltevés, hogy azon fából összefaragott paloták egyikének alapjai vannak-e itt elterítve, melyekről az Attilla udvarában megjelent Priscus rhetor említést tett. A titéli halom keleti részén csekély ásással, egymástól négy méternyi, egyenközű távolságban elvonuló, vörös égetett földből készült praehistorikus falazat nyomai láthatók, déli részén pedig terméskőből készült régi építmények alapzatai találhatók fel a föld alatt. E magyar történelmi szempontból különös fontosságú telep tudományos átkutatását nemcsak Benyovszky Zsigmond gróf és Nemes János és Albert grófok, mint ottani földbirtokosok érdeklődése, hanem Solt város közönsége is meg fogja könnyíteni. Ezen kívül Nemes Vincze gróf megígérte, hogy a birtokán levő, úgynevezett »Miksa-halom« pogány vezérkori sírt, dr. Török Aurél tanár vezetése mellett fel fogja ásatni."

E két utóbbi beszámoló a legrészletesebb jelentés a Török-féle 1886. szeptemberi ásatásról,[9] ugyanis az ásatási dokumentáció, amennyiben egyáltalán készült ilyen, még nem került elő. Az újságcikkek azonban tévesen adták meg az ásatás időpontját, amelyre nem 1886. szeptember 14-én és 15-én, hanem 4-én és 5-én került sor. Ezt az információt, mint a későbbiekben látni fogjuk, ugyancsak egy újságcikknek köszönhetjük.[10]

Sokkal fontosabb azonban azon újságcikkekben található adat, mely szerint Török figyelmét dr. Zaáry József ügyvéd hívta fel a lelőhelyre, illetve ő kalauzolta a kutatás során. Zaáry József *(3. kép)* Dunaföldváron működött ügyvédként, s életének fontosabb állomásairól szintén a sajtóból értesülünk. Így a Testvériség című kecskeméti keresztény hetilapban a következőt írják életrajzáról:[11] *„Született Solton 1827. május 5-én, ősrégi magyar, nemes családból. Atyja okleveles mérnök és több ezer holdon gazdálkodó nagybérlő volt; 1849-ben Pestmegyének egyik aljegyzője volt, s ezen hivatalától, csak július végével vált meg, midőn a Vadkertig visszahúzódott központi összes tisztviselők menekültek. A Bach-rendszer ideje alatt atyjánál Puszta-Szt.-Tamáson gazdálkodott, később azonban az atyját ért nagymérvű veszteségek után, 1863. márczius havától 1865. októberig Tolna megye dunaföldvári járásában, mint esküdt*

[9] A korszak Tolna és Bács-Kiskun megyei napi- és hetilapjainak átnézése Török Aurél ásatása ügyében sajnos nem vezetett további eredményre.
[10] Zsiga-Hornyik 2014. 34. Ld. még alább 29. j.
[11] *Testvériség* 5 (1888) 18. szám, április 29., 1. o.

szolgált. Ez idő óta pedig ugyanott, mint ügyvéd működik." Elhunytakor a Budapesti Hírlapban a következő nekrológ jelent meg:[12] *„Bényei Zaáry József 1848–49-iki nemzetőrfőhadnagy, ügyvéd, a zirci apátság előszállási uradalmának jogi tanácsosa, a földvári takarékpénztár igazgatója, volt megyebizottsági tag, március 7-én hatvankilencéves korában Dunaföldváron elhunyt."* A Tolnamegyei Közlönyben megjelent nekrológ ugyanakkor megvilágítja Zaáry politikai szemléletét is: [13] *„Zaáry József dunaföldvári ügyvéd volt 48–49-es honvédfőhadnagy élete 69-ik évében Dunaföldvárott elhunyt. Temetésén óriási részvét nyilvánult a közönség részéről. Az elhunyt megyebizottság tag is volt, és sokat foglalkozott népünk őseredetének kérdésével. Többször lépett fel képviselőjelöltnél antiszemita programmal, de mindig megbukott. Irodalmilag is működött fiatalabb éveiben s több röpiratban tárgyalta a zsidó-kérdést."*

Zaáry József régészet iránti érdeklődését jól mutatja, hogy 1881-től az Országos Régészeti és Embertani Társulat tagja volt.[14] Török Aurélnak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található hagyatéka mintegy féltucat levelét őrzi Zaárynak, amelyek tárgya a tételhegyi ásatás szervezése.

ZAÁRY JÓZSEF ÉS TÖRÖK AURÉL LEVELEZÉSE A TÉTELHEGYI ÁSATÁS ELŐKÉSZÍTÉSE ÉRDEKÉBEN

Zaáry első levele, melyet Török Aurélhoz intézett, sajnos nem maradt fenn a hagyatékban. Ehhez volt mellékelve az Árpád sírjáról írt művének kézirata, amelyről a későbbiekben még szó lesz. Az MTA Kézirattárában őrzött levelek sorozata egy 1886. április 5-én kelt levéllel kezdődik:[15]

*Dunaföldvár 1886. April 5^én^*

Nagyságos Tanár Úr!

Tegnapi levelére van szerencsém a következőkben válaszolni:

Ad 1. Titél a legújabb birtok rendezés folytán Solt község lakosainak birtokát képezi, a többi halmok tulajdonosai értekezésemben megneveztek. Véleményem szerint legjobb lenne Nagyságodnak mindenek előtt egy általános helyszíni szemle, vagy is áttekintés végett lerándulni, és csak a' helyszínén szerzendő tájékozás után tenni lépéseket a magas kormány közbenjárásával igen helyesen tervezett ásatások megkezdése iránt. Ezen helyszínelés egy nap alatt megtehetnők. Nagyságod a déli gőzössel hozzám lerándulván, innen másnap átmennénk Soltra, 's a' Titélt részletesen megvizsgálva Vásárhalmát, Miske halmát és a Kara hegyet útba ejtve, még az nap, vagy legfellebb másnap reggel megszemlélnénk a szenttamási pusztán levő solti halmot is, 's miután az éjet vagy Tasson a sógoromnál, vagy Szent Tamáson Tomosi Anasztáz barátomnál töltöttük volna, a déli gyors vonattal a Tass-Kúnszentmiklósi állomásról – ha most huzamosabb ideig távol nem maradhatna, Nagyságod már délutáni két órakor Budapestre visszaérkezhetnék. – Mindazon körülményeket csak könnyebb tájékoztatás végett, és azon oknál fogva is bátor valék közölni, mért én a' kutatások megkezdése és sorrendjének megállapítása végett igen kívánatosnak látom hogy ez irányban Ngod a tapasztalandó helyi viszonyok után határozzon.

Ad 2. Óhajtanám, hogy az általam ajánlott szemlét lehetőleg még f. hó 23ka előtt megtehetnők.

Ad 3. Erre az első pontban megfeleltem, nem lehetetlen azonban hogy a Titél északi szélének egy részecskéje Gróf Nemes Vincze úr birtokában. Megjegyzem itt, hogy Gróf Nemesékkel a legjobb viszonyban állok.

Ad 4. Nagyságod lejövetele esetén az átutazás érdemében mindenről pontosan fogok intézkedni, meglehet azonban hogy a tavaszi sürgős mezei munkálatok miatt ez alkalommal a soltiakkal tűzetesen nem értekezhetünk, az azonban nem baj, én magam is solti születésű vagyok, annak minden zege zugát ismerem, 's annak határában én magam leszek a legjobb kalaúz.

Ad 5. Teljesen osztom Nagyságod nézetét és magam is legjobban szeretném, ha Ngod közben járására értekezésem előleges felülbírálás után az Országvilágban jelenne meg, már csak azért is, mert ez nem párt lap.

Melyek után őszinte tiszteletem kifejezése után maradtam

[12] Nagy idők tanúja. *Budapesti Hírlap* 17 (1897) 74. szám, március 15., 4. o.
[13] Gyászhír. *Tolnamegyei Közlöny* 25 (1897) 12. szám, március 21., 6. o.
[14] Hivatalos közlemények. *Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve* (1879–1885) [1886] 94.
[15] MTAK Ms 4094/465.

Nagyságodnak

kész szolgája
Id. Zaáry József

ps. Kirándulásunkhoz meg csak kedvező jó időjárást kívánok.

Hogy a Zaáry által javasolt helyszíni szemlére csakugyan sor került, arról a Pesti Hírlap tájékoztatta az ország közönségét:[16] *„(Egy árpádházi királyi herceg sirja.) Solt közelében látható egy halom, mely a hagyomány szerint egy árpádházi királyi herceg sirja. Zaáry József dunaföldvári ügyvéd fölhívta az antropológiai múzeum igazgatóját, hogy vizsgálja meg e dombot. Az igazgató e meghívásnak eleget teendő, ma Soltra utazott és ez alkalommal a környéken levő többi őskori halmokat is szemle alá fogja venni."* E levélben a szervezési munkálatok mellett Zaáry a Töröknek megküldött kéziratára is kitért, amelynek megjelenését a pesti professzor az Ország-Világ képes hetilapban tervezte. Zaáry következő, májusi levele ezzel állt kapcsolatban.[17]

Dunaföldvár 1886. Maj 20án

Nagyságos Tanár Úr!

Tegnap kelt becses levelére sietek válaszolni, miszerint értekezésemnek az Országvilágban leendő közlése iránt tett intézkedéseit igen köszönöm és helyeslem, - kéziratomat a Höke féle térképvázlattal együtt méltóztassék többi iratai között megtartani.

Még csak egy alázatos kérésem volna, ha lehetséges, méltóztassék a' részemre küldendő Országvilág azon példányából, melyben közleményem megjelenend, még vagy öt példányt rendelkezésemre bocsájtani, ezek árát készséggel megfizetendem. – Azon uraknak óhajtanám ezeket elküldeni külön levél kíséretében, kiknek birtokain a jelzett halmok állanak, hogy érdeklődésüket megnyerjem.

Vasárnap átmegyek Soltra, és hétfőn eljárásomról körülményes jelentést teendek.

Melyek után az üdvözlöttek viszont üdvözletét tolmácsolva őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam Nagyságodnak.

kész szolgája
Id. Zaáry József

E levél magyarázatot kínál arra, miért választotta Török az Ország-Világot. E hetilap, akárcsak a Vasárnapi Ujság, ugyanis képes volt, és így valószínűleg a Zaáry-tanulmányhoz mellékelt Hőke Lajos-féle térképvázlattal szerette volna a munkát megjelentetni. A négy nappal későbbi levélben ugyanakkor ismét a szervezéssel kapcsolatos intézkedésekről értesülünk.[18]

Dunaföldvár 1886. Május 24én

Nagyságos Tanár Úr!

Tegnap voltam Solton, a tervezett ásatások ügyében az érdekeltekkel mindent megbeszéltem, és rendeztem, Nagyságod működése ellen tehát semmi akadály fenn nem forog, magától értetődvén, hogy a halmok átkutatása a tervbe vett előmunkálatok kedvező eredményétől tétetik függővé. – Remélem hogy nem várt jó siker fogja koronázni Nagyságod fáradozását. – Levelem lezárta elött még azon észrevételre szorítkozom, miszerint a terhesebb mezei munkálatok beköszöntése előtt még június elején volna tanácsos a működést megkezdeni. –

Mely közleményem után öszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam
Nagyságodnak

alázatos szolgája
Id. Zaáry József

Hétfői napon kellene kezdenünk, mert vasárnap munkásokat legjobban lehet rendelni.

[16] Egy árpádházi királyi herceg sírja. *Pesti Hírlap* 8 (1886) 110. szám, április 20, 4. o.
[17] MTAK Ms 4094/466.
[18] MTAK Ms 4094/467.

Május 27-én ugyanakkor Zaáry az ásatás halasztását kéri egyéb elfoglaltságai miatt:[19]

Dunaföldvár 1886. Maj 27én

Nagyságos Tanár Úr!

Minthogy a solti ásatásoknál személyesen óhajtanék Nagyságodnak segédkezni, jövő hó 7től – 9ig azonban másra nem bízható teendőim lesznek, arra vagyok bátor kérni Ngdat, hogy ezen három napot az ásatási munkálatok combinatióján kívül hagyni méltóztassék.

Véletlenül jöttünk a' járásbíró úrral tudomására vannak, hogy a zirczi apátság előszállási uradalmához tartozó Nagy Venyini majorságban Dföldvártól mintegy két mérföldnyi távolságban a vett értesülés szerint őskelta korbeli dolmen sírok léteznek, miről – mint eddig hazánkban talán eninentől Nagyságodat értesítve őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam

alázatos szolgája
Id. Zaáry József

Török javaslata a levélre, mint arról Zaáry augusztus elején kelt válaszából értesülünk, az volt, hogy inkább augusztusban vagy szeptemberben kerüljön sor a tételhegyi kutatásra. Az ügyvéd cikke azonban közben sem jelent meg, amely miatt annak más újságban való publikálását kérte.[20]

Dunaföldvár 1886. Aug 2án

Nagyságos Tanár Úr!

Hivatkozva f. e. Majus 27én kelt becses soraira, melyekben azon véleményét méltóztatott velem közölni, hogy a solti határban tervezett ásatásokat ez évi Augusztus vagy Szeptember hóban méltóztatik eszközöltetni, bátorkodom értesíteni Nagyságodat, – miszerint ezen műveletre a jelen hónap lenne legalkalmasabb, minthogy ez időben még az ugar földek sem lesznek elvetve, és így mindenütt akadálytalanúl működhetnénk.

Közleményem az Ország-Világban mindez ideig sem jelenvén meg, azon következtetésre ad okot, hogy talán a czímzett hetilap azt el sem fogadta. Ez esetben más közlönyről kellene gondolkodnom, mert annak köztudomásuvá vált – eddigi észleleteim szerint nem csak a helybeliek érdeklődését fokozná, hanem újabb adatok nyerésére is alkalmat szolgáltatna.

A Duna balpartján az általam közlöttekhez hasonló halmok nem léteznek, kivéve Taksony határában állítólag a Dunától nem messze egy emelkedettebb helyen látható magasabb földhányást, erről azonban személyes ismereteim hijányában még most biztosan nem nyilatkozhatom.

Minthogy fiam iskoláztatása miatt e hó legutolsó- és a jövőnek első napjaiban elkell távoznom, ez időre való elfoglaltatásomat bátorkodom előre jelezni.

Gróf Nemessel személyesen értekezvén, kiválóan érdeklődik kutatásaim iránt, 's birtokain az ásatásokat legnagyobb előzékenységgel megengedte. – Megjegyzem, hogy értekezésem egyik példányát neki szándékozom megküldeni.

Igen kérem Nagyságodat, miszerint az esetre, ha az Ország-Világ értekezésemet elfogadta, méltóztassék annak közlését minél előbb eredményeztetni, vagy pedig az ellenkezőről engem hozzá alkalmazkodtatás végett értesíteni.

Szelle Zsigmond járásbíró úr – kinek üdvözletét van szerencsém tolmácsolni – a napokban maga is eszközölt ásatásokat, melyeknek eredménye két kő balta, 's némely apróbb régiségekből áll.

Én Nagyságod személyes jelenléte és vezetése nélkül – ha csak erre külön felhatalmazni nem méltóztatik – ez előleges szemlénk alkalmával megbeszélt helyeket érinteni nem fogom.

Mely közleményem után őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam

igaz híve és szolgája
Id. Zaáry József

[19] MTAK Ms 4094/468.
[20] MTAK Ms 4094/469.

Török intézkedett a tanulmány megjelentetésével kapcsolatban, amely – mint arra az augusztus 6-án kelt levél utal – a Függetlenség című napilapban történne.[21]

Dunaföldvár 1886. Aug 6án

Nagyságos Tanár Úr!

Tegnap kelt levelére sietek válaszolni, miszerint véleményével mindenben tőkéletesen egyetértek, 's annál jobban örülök neki, ha közleményem a Függetlenségbe fog megjelenni, minthogy én magam is eredetileg ezen lapba szántam még pedig oly feltevéssel, - hogy ha lapjának melléklete képen adná ki, a' költségek póstázásához is hajlandó lennék némi részben hozzá járúlni.

Azonban úgy hiszem, hogy a szerkesztőség hajlandóbb lesz nehány számban leendő folytatólagos közlésére, mely esetben a' kérdéses számból hat vagy hét példányban méltóztatnék részemre külön megszerezni.

Mindenben alkalmaskodom Nagyságodnak tapasztalásból merített kívánságához, és úgy fogok intézkedni, hogy egy pontot se érintsünk a nélkül hogy eredményt fel ne mutathassunk. Én annak idején a Titélen is biztos alapokra vezetendem Nagyságodat. – Előzetesen azonban csak Gróf Nemes Vincze birtokain fogjuk a kutatásokat megkezdeni.

Nagyságodnak tervét teljes oda adással és határtalan bizalommal osztom, és czikkem közleményét, mint Nagyságodhoz írt levelem mellékletét (tehát nem levél kíséretében ha csak lehetséges:) csak ezért óhajtom minden áron, mert a titéli érdekeltségekért egy fa garasra merem feltenni fejemet, 's nem szeretném, ha az általunk nyújtott szövétneket mellőzésünkkel más ragadná kezébe.

Annak kijelentésével, hogy Nagyságodnak mindenkor a legszívesebben látott vendég körünkben, őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam

alázatos szolgája
id. Zaáry József

Zaáry tanulmányát a Függetlenség napilap csakugyan több részletben közölte augusztus 11. és 14. között „Hol keressük Árpád sírját?" címmel.[22] Az újság szerkesztője a következő sorokkal vezette be a munkát: *„Többször volt már alkalmunk közölni a kérdésre vonatkozólag felmerült véleményeket és indoklásokat. Ma pedig dr Török Aurél kiváló tudósunktól kapjuk a következő sorokat: »Megbízás folytán van szerencsém az ide mellékelt érdekes kéziratot: »Hol keressük Árpád sírját?« Zaáry urtól becses lapjában való közlés végett ezennel átküldeni. A kérdés, a mely a mellékelt czikkben fejtegettetik oly hazafias s ekként reánk nézve oly fontos, hogy a szóban forgó ügy érdekében a czikknek mielőbbi közlését kérem.«"* Zaáry eme tanulmányában a környéken előforduló halmokkal foglalkozik, így annak ismételt közlésétől eltekintünk, megelégedve csupán a Titelre vonatkozó részekkel: „*…Ezen határban fekszik Tétel, vagyis a helybeliek által ugynevezett Titél hegy. Ezen 187 kat. hold kiterjedésű fensik mintegy 7 ölnyi magasságban emelkedik ki a körötte terjedő róna fölött. Szép kilátása és termékeny földje a puszták fejedelmének lakásául önként kinálkozik. […] hogy a Titél elnevezés mellett azon hagyomány is fennál, miként maga e hely is azért neveztetik Titélnek, mert ott törvénytételek voltak. […] És ellenben eddigi sejtelmeimet a Titél alapos átvizsgálásával vagy teljesen igazolandom, vagy pedig azt tökéletesen elhibázottnak fogom felismerni. Ez irányban intézendő kutatások könnyítése végett már előre is megjegyzem, hogy a »Titélnek« északi részén kincskeresés szempontjából már történtek ásatások, és a fensik szinvonalánál mintegy négy méternyivel lejebb durván faragott kőből készült fal alapjaira akadtak, a »Tétel« déli végén pedig szabályszerű kis mélyedések közelében solti lakosok állítása szerint simára csiszolt kőépítmény alapjai léteznek. Nem lehetetlen, hogy épen itt állott Onegesiusnak Priskus által említett fürdője, és ez feltevésemet minden kételyt kizárva igazolná…"*[23]

Török Aurél figyelmét éppen ezen sorok irányították a Tételhegyre, ahol végül is 1886. szeptember 4-én és 5-én sor került az ásatásra, amelynek eredményeiről a már idézett újságcikkek tudósítanak. Zaáry szeptember 27-én írt ismét Töröknek, tájékoztatva arról, hogy még egy ásatást tervez a hegyen, melynek vezetését ő látná el. E munkálatokhoz sikerült megnyernie a község képviselő testületének támogatását, amely ötven napszámost biztosított a feltáráshoz.[24]

[21] MTAK Ms 4094/470.

[22] Zaáry József: Hol keressük Árpád sírját? *Függetlenség* 7 (1886) 221. szám, augusztus 11. A cikksorozat (Hol van Árpád sírja?) három részben megjelent a *Paksi Lapok* I. évf. (1886) 36–38. (augusztus 30. – szeptember 13.) számaiban.

[23] Zaáry József: Hol keressük Árpád sírját? *Függetlenség* 7 (1886) 224. szám, augusztus 14.

[24] MTAK Ms 4094/471.

4. kép. Solt-Tételhegy, 1886. szeptemberi ásatás (első sorban jobbról harmadik Török Aurél, negyedik Zaáry József) – a 1269. számú üveglemez negatív alapján (MTM Embertani Tár)

Fig. 4. Solt-Tételhegy, excavation in September 1886: front row, third from the right: Aurél Török, fourth from the right: József Zaáry (MTM, Department of Anthropology, glass negative no. 1269)

Solt 1886. September 27én

Nagyságos Tanár Úr!

Jelen soraimat a solti városházánál írom, hogy közöljem Nagyságoddal, miszerint a' községnek képviselő testülete mai napon elhatározta, hogy az érdemben előterjesztett felhívásom következtében a Titélen még ez évben teljesítendő kutatásokra 50 napszámost szavazott meg.

A kutatásokat én személyesen szándékozom vezetni a képen, hogy több parallel árkot fogunk ásni az eleven földig. – Ha ásatás közben csontvázakra találunk, ezeket gondosan kerülve érintetlenül hagyandjuk, netalán felszínre kerülő más régiségeket pedig leltár mellett a város levéltárába helyezendjük, vagy esetleg a múzeumba azonnal felküldjük. – Az ásott árkokat ismét gondosan betemetendjük, pontosan megjelőlve azon helyeket, hol netán csontvázak feküsznek.

Tegnap este felé kaptam meg Dunaföldváron a' multkori ásatásokra vonatkozó költség számlámra küldött 21 ft 16 krt – Minthogy azonban ezen összegből a' levelemben érintett 3.4.5. tétel alatt előforduló 37. 50 kr Nagyságod kiadásait képezték, ezen összeget van szerencsém posta utalvány utján Nagyságodnak vissza származtatni.

5. kép. Solt-Tételhegy, 1886. szeptemberi ásatás (jobbról harmadik – koponyával a kezében – gróf Benyovszky Sándor, balról Török Aurél) – a 1271. számú üveglemez negatív alapján (MTM Embertani Tár)

Fig. 5. Solt-Tételhegy, excavation in September 1886: third from the right: Count Sándor Benyovszky holding a skull, Aurél Török to his left (MTM, Department of Anthropology, glass negative no. 1271)

Mely közleményem után őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam Nagyságodnak

kész szolgája
Id. Zaáry József

Ps. Épen most teszek látogatást Gróf Nemes Vinczénél és Gróf Benyóvszky Sándor úrnál.

Egy nappal később írt levelében Zaáry azokat a fényképeket köszönte meg, amelyeket Török Aurél készített a solti ásatáson.[25] Ezek azonosítása csak nemrég sikerülhetett egy szerencsés megfigyelés jóvoltából: a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárában Bernert Zsolt antropológus Török Aurél egykori tanítványa és utódja, Bartucz Lajos hagyatékának tanulmányozása során 2009-ben ugyanis rábukkant azokra az üvegnegatív képekre, melyek közül néhányat Szentpéteri József feltételesen a tételhegyi lelőhellyel tudott azonosítani, és Hornyik Adrienn tett közzé 2014-ben megjelent tanulmányában *(4–5. kép)*.[26]

[25] MTAK Ms 4094/472.

[26] Zsiga-Hornyik 2014. 36, 2–3. kép és 37. 4–5. kép.

Dunaföldvár 1886. September 28án

Nagyságos Tanár Úr!

Tegnap Solton írt levelemben értesítvén eljárásom eredményéről, most őszinte szívből eredő köszönetet szavazok az emlékül küldött fényképekért, melyek haza érkeztem alkalmával már szinte beérkeztek. Meg fogom azokat őrizni Nagyságoddal történt ismeretségem drága emlék zálogául, 's tőlem telhetőleg rajta leendek, hogy a tudomány érdekében teljesítendő kutatásainál segédkezve, magamat is méltóvá tegyem Nagyságod megemlékezésére.

Fogadja őszinte tiszteletem kifejezését, maradván

mindenkor kész szolgája
Id. Zaary József

Zaáry utolsó – dátum nélküli – levelében az ásatás költségeinek elszámolása mellett már a következő, miskehalmi ásatáson leendő találkozásuk alkalmával fejezi ki örömét.[27]

Nagyságos Tanár Úr!

Utasításához alkalmazkodva van szerencsém a tételi ásatások költség jegyzékét azon hozzá adással mellékelni, miszerint a 3.4.5. sorszámok alatti kiadások Nagyságod által fedeztetvén, ezen 3 ft. 50 Xrból álló tételeket csak szabatosság okáért számítottam fel, de a dolog természeténél fogva azok nem nekem, hanem Nagyságodnak lesznek visszatérítendők.

Ugyan ez alkalommal mellékelem a dunai gőzhajózási társulat szállító levelét is, - megjegyezvén miszerint ebben Szelle Zsigmond kir. járásbíró szállítási díja is bent foglaltatik, minthogy azonban ő ennek költségét maga szándékozik viselni, a szállításnak csak fele díját vettem számlámba.

Mely közleményem után a Miskehalmi ásatás alkalmával leendő viszont látásnak előre örvendve, őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam.

Nagyságodnak

alázatos szolgája
Id. Zaáry József

ID. ZAÁRY JÓZSEF MÁSODIK ÁSATÁSA A TÉTELHEGYEN (1886. NOVEMBER 4–6.)

Id. Zaáry József régészeti kutatásáról mindeddig „nem tudott" sem a helytörténet,[28] sem pedig a solti munkálatok folytatására szerveződött Castrum Tetel kutatócsoport. A Török Aurélnak írt levelében Zaáry utalt az ott alkalmazott módszereire, azonban a hagyatéki anyagban nem maradt fenn más adat, illetve jelentés vagy rajz. Szerencsére megjelent az ásatásvezető részletes jelentése, melyet majd egy évvel később közölt a *Duna Vidéke Paksi Lapok*.[29] Ez a jelentés, amelynek címzettje Szelle Zsigmond solti járásbíró, mindeddig ismeretlen volt a kutatás számára, így a szövegét szó szerint, teljes egészében közöljük közöljük *(6. kép)*:

Jelentés

a Titélen 1886 évi november 4. 5 és 6-ik napján eszközölt próba ásatások eredményéről

Tisztelt Bíró Úr! A „Függetlenség" f: é. 221. 222 és 224-ik számaiban megjelent közleményeim valamint nagyságos dr. Török Aurél budapesti kir. egyetemi tanár úr – mint az anthropologiai muzeum igazgatója által f. é. september 4-én és 5-én eszközölt próbaásatások következtében f. é. november 4-én, 5-én és 6-án Solt mezőváros költségén teljesített Titel hegyi folytatólagos próba ásatások eredményéről van szerencsém jelentésemet a következőkben előterjeszteni:

[27] MTAK Ms 4094/473.

[28] A helytörténeti irodalomban Soós 1929 és Nagy 1964, Nagy 1990 filológiailag bizonyíthatóan bizonyosan ismerte és sokszor szó szerint felhasználta id. Zaáry József munkásságát, de egy ízben sem nevezték meg forrásként. Ezeket idézi Zsiga-Hornyik 2014. 33, 3–5. j.

[29] Zaáry József: Jelentés. *Duna Vidéke Paksi Lapok* 2 (1887) 31 (84). szám, augusztus 1, 1–2 (a jelentés sajnos térképvázlat nélkül jelent meg).

Mindenek előtt megjegyzem, hogy miután a Titélnek déli része már ősziekkel el volt vetve, az ásatásokat, csak a fülöpszálási út északi és keleti részén teljesíthettem, a nyugati részen pedig azon legkiemelkedettebb ponton ásattam, hol a háromszög méréssel foglalkozott állami mérnökök fixpontját a földbe ásott kő jelzi.

Az % alatt melléket térvázlaton 1.) számmal jelelt tájon közel azon ponthoz, hol szeptember 5-én Árizs József másod bíró úr rövid egy órai ásás után korommá égett épületfa darabjaira akadt, az uttól mintegy negyven lépésnyire ásott árokban a föld színétől alig egy méternyi mélységben egymástól szabályos távolságra eső csontvázakra találtunk, s miután azon alapos következtetést vontuk le észleleteinkből, hogy itt nagyobb terjedelmű sírtelep létezik, a kérdéses árkot, hol a csontvázok mind arczczal kelet felé feküsznek ismét betemettettem.

A 2.) számmal jelzett, s az uttól mintegy huszonöt lépésre eső felül köves talaju ponton eszközölt ásatásnál az öt ölnyi árok egész hosszában a földet külömbféle termés és mészkővel telítettnek találtam, s jó lehet majd két méternyi mélységre leástunk egyéb figyelemre valót nem találtunk egy régi tűzhelynél, mely a föld színétől 1 70/100 méter mélységben fordult elő.

A 3.) számmal jelzett ponton közel az út mellett, és azzal párvonalban ásott árok a 2. számmal jelzett pont kutatásainak eredményével tökéletesen megegyezik, míg az itt lelt tüzelő hely mélysége is azonos amazzal, és csak azon külömbség mutatkozott e két pont között, hogy ennek mélyebb része már csak földből állott és kövek csak szórványosan fordultak elő.

A 4.) számmal jelzett felül köves talajon az uttól hetven lépésnyi távolságra ásott árok, melyet két méternél mélyebben kivájtam, mésszel kevert külömbféle nagyságu köveket tartalmazott, melyek között 30, 40, kilogram nehézségűek is voltak. –

Észleleteim szerint egymástól szabálytalan távolságra eső keresztfalak alap vonalait véltem feltalálni melyek a kövek átlásából ítélve s figyelembe véve azt is, hogy a kövek mind faragatlan állapotban valának, - régi beton építészet nyomaira engednek következtetni. E helyen egy méternyi mélységben akadtunk egy kivájt patkára, ehez közel találtunk egy kivülről zöld színű mázzal bevont régi alaku bögrét, mely egészen üres volt, egykori tartalma azonban ugy oda tapadt oldalához, hogy lemosni nem lehetett, továbbá egy vizirányos lapu füles tört fazék födő fele részét mázolatlan cserépből és egy marok béka teknyőt mint konyha maradványt. Ugyanezen helyen két méternyi mélységben akadtunk egy igen szabályosan körített gömbölyű verem forma kis gödröcskére, melynek oldalát egyenes irányban vonultak le fenékig, s melynek átmérője 70/100 mélysége pedig egy méternyi volt. Minthogy semmi maradványt sem tartalmazott, még csak sejtelmem sem lehetett arról, hogy mi czélból készült és mire lehetett használva.

Az 5-ik pontnál eszközölt ásatás semmi eredményre sem vezetett, az itt vont árok mentén mindenütt külömbféle rétegű föld lett kihányva, és csak egy kis részecskéjén látszott a 4-ik pont alatt említett beton építményhez hasonló falazat nyoma feltűnni.

A 6.) számmal jelzett, vagyis a mérnöki szögmérés fix pontjánál húzott árok ásása alkalmával alig egy méternyi mélységben két régi elrozsdásodott nyíl hegyet találtunk. Ezen úgy látszik mesterségesen hányt halom fenekén pedig annak középpontjától két méternél mélyebben kemény halaványsárgás agyag rétegre bukkantunk, mely 10/100 meternyi szélességben vizirányos vonalban huzódik és valamely régi emberlakta építmény padlózatának tűnik fel.

A 7.) 8.) 9.) ponton eszközölt ásatások csaknem teljesen egyenlő jellegűek valának. Itt is sok kő törmelékek fordultak elő, azon külömbséggel mégis, hogy a mész mellett sőt részben annak helyét pótlólag csaknem vérveresszínű márga féle agyagot találtunk, mely néhol oly keménységű volt, hogy sokszor égetett tégla darabjainak véltem.

Végül geologiai tekintetből ásott 10.) pontnál ugy találtam, hogy 30/100 méter vastagságú termőföld réteg után keskenyebb kavicsos réteg, ez után pedig fél méter vastagságú homok, ez alatt 16/100 méter széles setét vörös márga, végre ez alatt mintegy burkolatot képező olyan forma alluviális kő réteg van, milyet a Duna jobb oldali partjának több helyein látunk.

Ezek után kiemelem még, hogy a Titélnek most buzával elvetett déli részén s mellékelt térvázlatnak b-vel jelelt pontja táján nyugotról keletre vonuló kő építmény alapjai vannak és a fülöpszállási út bal, vagy is északi oldalán, a Titel tövében szinte régi kő épület alapjai léteznek.

Az előadottak után bátran merem mondani miszerint a „Függetlenség" fent hivatkozott számaiban közlöm azon véleményem, hogy a Titel-ben csak honfoglaló Árpád vezérünk lakásául szolgált, hanem Attila fából készült királyi palotája is itt állott, - még inkább valószínűvé vált. A nyomozásoknál azonban igen óvatosnak kell lenni; ne hogy egy vagy más irányban tévutra vezettessünk. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Titel fekvésénél fogva már a Hunok bejövetele előtti korszakban is emberi lakhelyekül szolgálhatott, - hogy Attila halálát nyomban követő véres harcok után itt valószínűleg minden faépítmények feldulattak, és lángok martalékaivá lettek, hogy ezen építmények nagy terjedelműek alig voltak, s padlózataik az őskor szokása szerint a földszínénél rendesen mélyebben terültek el, - hogy a Hunnok után a Gepidák hetven évig, ezek után az

DUNA VIDÉKE

(PAKSI LAPOK)

KÖZMŰVELŐDÉSI, TÁRSADALMI ÉS KÖZGAZDASÁGI HETILAP.

Megjelentik minden héfőn.

FELHÍVÁS! Azon tisztelt előfizetőinket, kik részint még a f. évi félévről, részint a mult évről hátralékban vannak az előfizetési díjaikkal: tisztelettel kérjük hátralékaik kiegyenlítésére. Egyszersmind van szerencsénk még az uj negyedévre is kérni tisztelt Előfizetőinket, hogy az előfizetési pénzeket lehetőleg minélhamarabb beküldeni kegyeskedjenek, a magunk tájékozhatása végett is.

Paksou: Schwartz Nándor urnál lapunk példányonkint 12 krért kapható.

A Kiadóhivatal.

1887. augusztus 1.

A gyümölcs tenyésztés lenne hazánknak egyik leghasznosabb ága, sőt kormányunk is oda törekszik, hogy ezt népünkkel megkedveltessék; ámde másrészről oly akadályok gördüenek annak előbbe, hogy hazon helyett, kárunk van a gyümölcsünket oly években, mint a mostani, nem is értékesíthetjük.

Az a gyümölcs tenyésztő, ha almabort készít, füzet érte olyan adót, mint a legjobb minőségű bor után.

Ha sok cseresnyénk, medgyünk, kajszinunk, őszi barackunk vagy szilvánk van, — nem nyerünk engedélyt ütre, hogy ezeket kiégethessük, vagy főzhessünk.

Nálunk Magyarországon baj a kapkodás. Mindent akarunk, — de semmit se vihetünk ki, mert még egyrészt biztatva leszünk s a legszebb szónoki tehetséggel kapacitálva valamire, — másrészről imitt-oly tecskekkel rovatunk meg, a melyek elvesik minden kedvünket a jövőre nézve.

Es évben oly sok volt a gyümölcs, hogy majdnem ingyen kínálták. A kajszin baracskot meg éppen ingyen osztogatták; mert a vidéken nincs vevője, a fővárosba pedig nem szállíthatja fel a termelő.

Ez csekélynek látszó dolog, — pedig óriási veszteség éri gazdáinkat a törvény anigorusága miatt, mely nem adja meg nekik az ipar engedélyét a nevezetesen így rendelkezik.

Egyátalán furcsa dolog az, hogy az égető, ha ma folyamodik a mintán üstje van, megkaphatja az engedélyt, míg az, kinek még ceddig nincs, — annak négy hétig kell várnia az engedélyért?!

Hol van itt a jog és az igazság?!

Aztán, ha van mektek értékesíthető anyagunk, — ugyan miért áll az állam utunkban?

Jelentés

a Titelen 1886 évi november 4, 5 és 6-án megtett ásatásokról tett szakszerű előterjesztéséről.

Tisztelt Bíró Úr! A „Függetlenség" f. é. 221. 222 és 224-ik számaiban megjelent közleményem valamint nagyságos dr. Fenyi Aurél bnapvesz kir. egyetemi tanár úr — mint az anthropológiai museum igazgatója által f. é. szeptember 4-én és 5-én eszközölt próbaásatások következtében f. é. november 5-én, 5-én és 6-án Önök szemtanúi voltak a teljesített Titel negyi folytatólagos próba ásatások eredményeiről van szerencsém jelentésemet a következőkben előterjeszteni:

Mindenek előtt megjegyzem, hogy midőn az Titelnek déli részén már őnöknek el volt vetve, az ásatásokat, csak a fölöpsánczi út északi és keleti részére teljesíthettem, a nyugati részen pedig azon tetők miatt, melyeknek pontosan összetett, bot a harmonika mérőszeri legalkalmasabb állami méréseknek fix pontját a földbe ásott kő jelzi.

Az 1/1-alatti mellékelt térvázlatom 1.) számmal jelelt tájon közel azon pontban, hol szeptember 5-én Arizs József másod biró úr rövid egy órai ásás után korommal égett épületek darabjaira és tehérre mennek ezelőtt ásás föld padlószárra alatt, az által mintegy negyven lépésnyire ásott árokban a felső szintől még egy méternyi mélységben egymástól erősképes távolságra csontvázakra találtunk, a minták azon alapos tévelkeresztelést vontuk le ezen csontvázakra nézve, hogy azok a Titelen 1886 évi november 4, 5 és 6-án megtett ásatásaink alkalmával feltalált csontvázakkal egy korszakból valók.

A 2.) számmal jelzett, a az attól mintegy huszonöt lépésre nyugotra eső fölül köves talajon pontosan készült ásatásaink az át fényi árok egész hosszában a földet különböző termése és mészkövek tellettenek találtam, a jó lehet majd két méternyi mélységre leástunk, egyéb figyelemre valót nem találtunk egy régi tűzhelynél, mely a föld szinétől 1"/100 méter mélységben fordult elő.

A 3.) számmal jelzett ponton közel az át mellett, és azzal párvonalban ásott árok a 2. számmal jelzett pont kutatásaink eredményével tökéletesen megegyező; még az itt lelt tűzelő hely mélységre is azonos annazzal, és csak azon különbség mutatkozott e két pont között, hogy ennek mélyebb része már csekélyebbül állott és kövek csak szórványosan fordultak elő.

A 4.) számmal jelzett felül köves talajon az ottól hatven lépányi távolságra ásott árok, melyet két méternál mélyebban kivántam, mészet kevert különbféle nagyságu kövekel tartalmazott, melyek között 30, 40, kilogram nehézségek is voltak. Tapasztalatim szerint egymástól szabályosan távolságra sző keresztfalak alig vonalait véltem felfedezni, csak után az ásás közel háromnapi évig tanyaztak e földön. Az avarok elpusztulásától önnek bejövetelig is közel nyolcvan év mult el, s az idő alatt itt szláv törzsek tanyáztak; és hogy mindezek nyomokat hagyhattak maguk után.

Ez azt vélem, hogy Attilának Priscus rhetor által ismertetett bevonulása fejedelmi lakásába délről történt; itt várta őt a hegy lejtősebb részén levő lakásának keritése mellett Onegesius felesége felajánlott étkeivel és italaival; itt emelte fel, az ezekkel megrakott ezüst asztalt négy erős férfi Attila lova magaslatáig, ezen kerités mellett annak tőszomszédságában volt a görög követség által megbámult kőépítményű fürdőhelye Onegesiusnak; ennek lakta elött elhaladva Attila királyi lakása ugyanazon Priscus leírásával öszhangzólag eme később felhányt dombtájon létezhetett, hol most a ménöki fix pontot jelző kő van leásva, és valószínűleg a 6.(szám alatti pontnál talált agyag padlzat ezen királyi lak padlózatát képezte. Felebb északi irányban lehettek a Priscus által említett kisebb királyi lakások, és ezek egyikének padlózatát képezhette azon fehérre mázolt föld palló, melyet az 1.) számu pontnál Árizs József másodbíró úr fedezett fel. Ugyanezen ponttól délkeleti irányban talált csontvázak valószínűleg Avar temetőül szolgáltak, minthogy történelmileg igazolt adatok tanusága szerint az Avar sírok csontvázai rendesen napkelet felé fektetve fordulnak elő. – Lehet az is, hogy ezen csontvázak azon szerencsétlen rabszolgák földi maradványai, kik Attilát eltemették, s kiket a királyi sír felfedezésének meggátlása tekintetéből a hunok leöltek. Ezen feltevés lehetőségére vezet azon körülmény, hogy a csontvázak mind oly egyenközü távolságban feküsznek egymáshoz, mintha egyidejűleg lettek volna eltemetve.

Végül a Titel északi és déli részén mutatkozó kő építkezések alapjai 3 különböző korszakból származhatnak azok anyagaiból következtetve.

Az északi részen levő ugynevezett kápolnahelyet kivéve, mely a közelében talált cserép és tégla darabok tanusága szerint már a kereszténység behozatala utáni korszakból származott, a többi kőépítmény alapok az Avarok idejéből keletkezhettek. Ezeknél a faragatlan kövek hézagait darabosan oltott mésszel kevert homok vegyület tölti be: - míg a déli részen az % alatti térképvázlatnak h–vel jelelt pontján, nyugotról keletre vonuló fal alapok kövei már sokkal meszesebb és egészen fehér anyaggal vannak összefoglalva, s így helyt adnak azon feltevésnek, hogy itt állottak Árpádnak Béla király névtelen jegyzője által említett építkezései. A fülöpszállási út mellett a Titel tövénél mutatkozó kőlap pedig a korunkban ugynevezett hydraulikus mészhez hasonló barna homokos anyaggal lévén összefoglalva vagy helyesebben szólva ily anyag nyomait mutatván fel, ismét más korszakból származottnak látszik, s mint fentebb mondám, valószínűleg Onegesius fürdőhelyének maradványai. A Titel területe 130 kat. hold kiterjedésű lévén, annak alapos átkutatása lehetetlen. Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy jövő évre a déli oldalon levő kő romok mellékeit vegyük szorosabb vizsgálat alá: és a solti előljáróság kísérje éber figyelemmel s véletlen által felderítendő minden bármily csekélynek látszó ujabb nyomokat. Különösen figyelmébe ajánlom a tisztelt előljáróságnak, hogy a Titél alatt létezhető üregek esetleges felfedezését annál

Az emberi szabadság.

— Közlemény a „Jogbölcsészet" készülőben lévő munkából. —

IV.

A föltétlen vallásszabadság kérdése egyike koruk égető s legnagyobb horderejü feladványainak; a melynek megoldása azért jár oly nagy nehézségekkel, mivel a pártok szövivői azt a mai dogmatizmus és nem politikai momentum szempontjából tárgyalják és elemzik.

Az állam teljesen fel van jogosítva arra, hogy a hitvallás oly formáját, mely a közboldogságot csökkentené s a status rendet veszélyeztetni képes, megtiltsa; sőt a nyakas ellenállókat meg is fenyítse. Lemondva e jogról az államhatalom önmagát tagadná meg. — Önmaga tehetlenyét is. — Jól mondja a szellemdús Rlutschli „Az az állam megveti a pálmaoptot, ki észlelete-ben egész az Istentagadásig jut, ethicitas ca-

6. kép. Zaáry József ásatási jelentése a *Duna vidéke (Paksi Lapok)* 1887. augusztus 1-jén megjelent számában

Fig. 6. József Zaáry's excavation report in the August 1, 1887 issue of *Duna vidéke (Paksi Lapok)*

Avarok közel háromszáz évig tanyáztak e földön. Az avarok elpusztulásától őseink bejövteléig is közel nyolcvan év mult el, s ez idő alatt itt szláv törzsek tanyáztak; és hogy mindezek nyomokat hagyhattak maguk után.

Én azt vélem, hogy Attilának Priscus rhetor által ismertetett bevonulása fejedelmi lakásába délről történt; itt várta őt a hegy lejtősebb részén levő lakásának keritése mellett Onegesius felesége felajánlott étkeivel és italaival; itt emelte fel, az ezekkel megrakott ezüst asztalt négy erős férfi Attila lova magaslatáig, ezen kerités mellett annak tőszomszédságában volt a görög követség által megbámult kőépítményű fürdőhelye Onegesiusnak; ennek lakta elött elhaladva Attila királyi lakása ugyanazon Priscus leírásával öszhangzólag eme később felhányt dombtájon létezhetett, hol most a ménöki fix pontot jelző kő van leásva, és valószínűleg a 6.(szám alatti pontnál talált agyag padlzat ezen királyi lak padlózatát képezte. Felebb északi irányban lehettek a Priscus által említett kisebb királyi lakások, és ezek egyikének padlózatát képezhette azon fehérre mázolt föld palló, melyet az 1.) számu pontnál Árizs József másodbíró úr fedezett fel. Ugyanezen ponttól délkeleti irányban talált csontvázak valószínűleg Avar temetőül szolgáltak, minthogy történelmileg igazolt adatok tanusága szerint az Avar sírok csontvázai rendesen napkelet felé fektetve fordulnak elő. – Lehet az is, hogy ezen csontvázak azon szerencsétlen rabszolgák földi maradványai, kik Attilát eltemették, s kiket a királyi sír felfedezésének meggátlása tekintetéből a hunok leöltek. Ezen feltevés lehetőségére vezet azon körülmény, hogy a csontvázak mind oly egyenközü távolságban feküsznek egymáshoz, mintha egyidejűleg lettek volna eltemetve.

Végül a Titel északi és déli részén mutatkozó kő építkezések alapjai 3 különböző korszakból származhatnak azok anyagaiból következtetve.

Az északi részen levő ugynevezett kápolnahelyet kivéve, mely a közelében talált cserép és tégla darabok tanusága szerint már a kereszténység behozatala utáni korszakból származott, a többi kőépítmény alapok az Avarok idejéből keletkezhettek. Ezeknél a faragatlan kövek hézagait darabosan oltott mésszel kevert homok vegyület tölti be: - míg a déli részen az % alatti térképvázlatnak h–vel jelelt pontján, nyugotról keletre vonuló fal alapok kövei már sokkal meszesebb és egészen fehér anyaggal vannak összefoglalva, s így helyt adnak azon feltevésnek, hogy itt állottak Árpádnak Béla király névtelen jegyzője által említett építkezései. A fülöpszállási út mellett a Titel tövénél mutatkozó kőlap pedig a korunkban ugynevezett hydraulikus mészhez hasonló barna homokos anyaggal lévén összefoglalva vagy helyesebben szólva ily anyag nyomait mutatván fel, ismét más korszakból származottnak látszik, s mint fentebb mondám, valószínűleg Onegesius fürdőhelyének maradványai. A Titel területe 130 kat. hold kiterjedésű lévén, annak alapos átkutatása lehetetlen. Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy jövő évre a déli oldalon levő kő romok mellékeit vegyük szorosabb vizsgálat alá: és a solti előljáróság kísérje éber figyelemmel s véletlen által felderítendő minden bármily csekélynek látszó ujabb nyomokat. Különösen figyelmébe ajánlom a tisztelt előljáróságnak, hogy a Titél alatt létezhető üregek esetleges felfedezését annál

inkább tartsa szem előtt, mert ilyenek létezését ezen fennsik némely pontjain a kocsik átvonulása alkalmával tapasztalt tompa döbörgések igen valószínűvé teszik: és ezek történelmileg igen érdekes maradványokat tartalmazhatnak.

Ezen jelentésem után kérve a bíró urat hogy közleményemet csatolmányával együtt a város levéltárába helyezni sziveskedjék: őszinte tiszteletem kifejezése mellett maradtam Dunaföldváron 1886. november 15-én

Zaáry József

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az újságcikkek alapján Török Aurél és Zaáry József 1886. szeptember 4–5-én történt ásatása a hegy keleti és déli részét érintették.[30] Az ásatás során csontvázakat[31] találtak, és égetett földből álló falazatot a keleti részen. A déli részen pedig egy terméskő építményre utaló nyomokat figyeltek meg.

Zaáry József 1886. november 4–6. közötti ásatása során több helyen húzott kutatóárkokat, amelyek egy része eredményre vezetett. Így a hegy északi részén a fülöpszállási út keleti és északi oldalán folytatott kutatása keletelt csontvázakat[32] hozott a felszínre, amelyek megállapítása szerint egy nagyobb temetőhöz tartozhattak. Két kutatóárokban tűzhelyek nyomai jelentkeztek, míg az úttól hetven lépésnyire talált kövek egy épületre utalnak. Zaáry nagy valószínűséggel a középkori templomot és temetőjét bolygatta meg. [33] A másik kutatási helyen, a hegy nyugati részén található földmérői fixpont körül, Zaáry két vasnyílhegyet talált, és ő is említést tett a déli részen megfigyelt kövekről, amelyek egy épületre utalnak.

Id. Zaáry József egyéb tételhegyi kutatásairól nem állnak rendelkezésünkre további adatok. Az országos sajtóban legközelebb majd 1901-ben említik ismét a lelőhelyet, amikor némileg ellentmondó közlések jelennek meg Farkas Sándor szentesi gyógyszerész és amatőr régész ottani működéséről. A Budapesti Hírlap két egymást követő napon megjelent cikke szerint a Tételhegyen „honszerző vezérek" temetőjét fedezte fel,[34] míg másnap már meg is cáfolják, miszerint erre nem került volna sor.[35] Mindenesetre érdekes összefüggések fedezhetők föl a fél évtizeddel később, 1907-ben előkerült magyar honfoglalás kori előkelő női sír leletkörülményeivel!

FÜGGELÉK

Farkas Sándor Solt környéki tevékenységéről szóló hírlapi tudósítások

Budapesti Hírlap 21 (1901) 229. szám, augusztus 21., 4. o.: „*(A honszerző vezérek temetője.) Kunszentmiklósról ma érdekes, de hihetetlennek látszó távirati értesítést kaptunk nem rendes tudósítónktól. Tartalma ez: Farkas Sándor szentesi régész fölfedezte a solti Tétel-dombok közelében a honszerző vezérek temetőjét. A tételi földvár keleti lejtőjén a nagy és kígyós érbe futó csermely környékén találta föl a temetőt. A leletek sirkövek és hosszú lándzsás, egyenes kardos, ezüst kengyeles, pitykés sirmellékletek. A sirkövek közepén turbános vezér, jobbról-balról keleti öltözetű nők alakjai láthatók, majd szőlőfürtökkel kerített kehely, nyilazó vitézek, sisakos férfiak, mindez fehér márványba vésve. A sírokban érckoporsókat, ezüst edényeket is találtak. A sarkantyúk hegye gúla alakban végződik. A leletek egy részét eddig a Teleki grófok közeli kastélyában helyezték el. Farkas itt sejti Árpád vezér sírját is, Tételen és annak a helynek a környékén, a hol a fehéregyházi templom alapfalait föltalálták. A tételi várhegynek keleti lejtőjén, a patakforrás fejénél, azon a helyen, a hol Farkas most az előkelő vitézek sírját fölfedezte, volt a honfoglalás idején a Csepel szigetség vidékének legfőbb pontja. Zsolt vezér is ott született.*"

Budapesti Hírlap 21 (1901) 230. szám, augusztus 22, 6. o.: „*(A solti régiségek.) Solt község határában a Titel-dombokról az a hir terjedt, el, hogy földjükben a honszerző vezérek idejéből való sírokra akadt Farkas Sándor gyógyszerészsegéd, a ki arkeológiai kutatásokat is szokott folytatni. Ez a hir, mint nekünk Írják, ilyenformán nem áll meg, mert Farkas*

[30] *Nemzet* 5 (1886) 265. szám, szeptember 24, o. sz. n.

[31] A MTM Embertani Tár 1930-as évekből származó leltárkönyveiben szereplő, Tételhegyről (Titéli halomról) származó 20 koponya (5 férfi, 11 nő, 4 gyerek) ma is megvan, az 1886. szeptemberi, valamint 1887. februári dátummal gróf Benyovszky Sándortól ajándékozás, valamint Török Aurél gyűjtése révén kerültek a gyűjteménybe: Fóthi–Bernert 2014. 135–136, valamint Zsiga-Hornyik 2014. 36, 2–3. kép.

[32] Az Embertani Tárban 1887. februári beszerzéssel jelölt solti koponyák egyértelműen az 1886. november 4–6-i solti ásatásból származhatnak.

[33] Petkes 2014.

[34] *Budapesti Hírlap* 21 (1901) 229. szám, augusztus 21., 4. o.

[35] *Budapesti Hírlap* 21 (1901) 230. szám, augusztus 22., 6. o.

csak elszórt nyomok alapján sejti azt sok; más arkeológussal egyetemben, hogy a Titel méhében régi magyar emlékeket lehetne találni. Valószinű is, hogy az ásatás arrafelé eredményes lenne, mert Pestmegye e vidékén, főleg Fehéregyházától lefelé tömérdek régi lelet került már napfényre. A négy titeli dombról pedig régóta azt tartja a néphit, hogy ott volt a vezérek temetője. A koronázáskor is fölhoztak egy zsákkal a koronázó dombra a Titel földjéből, s azóta már többször voltak apróbb kutatások a dombokon. Vagy tizenöt éve Török Aurél dr. is kutatott ott, s néhány koponyáról konstatálta is, hogy tatárfejek voltak. Vár is volt e helyen, s e romokból valók ma is a hatalmas terméskövek, a melyek a solti református templom falában láthatók. A szántóvetők ekéje tömérdek régi pénzt vetett föl, s nagyon sok ember hord ma is a bugyellárisában selyempapirosba göngyölten megkopott vékony régi pénzt, a melyet valamelyik földmivestől vett potom áron. Hatalmas rézüstöket és koporsókat is találtak régebben a Titelben, de mire a hatóság neszét vette a dolognak, az ereklye már régen beolvadt a dunaföldvári rézöntők kohójában. Farkas Sándor is gyűjtött néhány régiséget. Ki is doboltatta, hogy ö vásárol ilyesmit, de ásatást maga a Titelen nem végzett soha, csak tervezte. A nevezetes dombon különben minden csöndes. A kocsiuton, a mely keresztül szeli, néhol dübörög a kerék alatt a föld, mintha ott volnának a sírüregek, de elfojtja ezt is a sok zizegő és nehéz csövétől hajladozó kukoricaszár, a mely jobban érdekli »a föld népét a világ minden arkeológiájánál. A domb tövében munkás kezek serényen csinálják az uj országutat Kecskemétnek. Rauszek Jenő királyi mérnök szerint, a ki a nagyszabású munkálatokat vezeti, négy hónapja senki sem tett egyetlen kutató kapavágást a Titel földjébe. Farkas néhány leletet elküldött Révbérre, Teleki Gyula gróf birtokára, de ezek a környékből valók s eredetük nincs biztosan megállapítva. A leírás, a melyet tegnap a talált régiségekről küldtek, különben sem vallott az Árpád-korabeli sirleletekre, hanem inkább az avar régiségekre illett, a milyenek ezen a tájon bőven kerültek már elő a föld gyomrából."

IRODALOM

Fóthi–Bernert 2014	Fóthi Erzsébet – Bernert Zsolt: A solt-tételhegyi Árpád-kori temető antropológiai vizsgálata. Anthropological study of the Solt-Tételhegy cemetery. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 135–158.
Hampel 1907	Hampel József: Kimutatás a magyar nemzeti muzeum gyűjteményanyagának 1907. évi julius havi gyarapodásáról. *Budapesti Közlöny* 41 (1907) 199. szám, szeptember 1, 7–8.
Nagy 1964	Nagy Béla: *Adatok Solt község történetéhez.* Solt, 1964.
Nagy 1990	Nagy Béla: *Solt nagyközség monográfiája.* Solt, 1990.
Petkes 2014	Petkes Zsolt: Árpád-kori temető a tételhegyi Templomdombon. An Árpádian Age cemetery in the Templomdomb area of the Tételhegy site. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 85–110.
Prohászka 2020	Prohászka Péter: *Régészeti tanulmányok a Tiszazugból.* Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 40. Szolnok, 2020.
Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014	Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.
Soós 1929	Soós Árpád: *Solt nagyközség története.* Paks, 1929.
Szentpéteri 2014	Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.
Zsiga-Hornyik 2014	Zsiga-Hornyik Adrienn: Török Aurél titélhalmi ásatása (1886). Aurél Török's excavations on Tételhegy (1886). In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 33–40.

SLIPPED FROM MEMORY AND FORGOTTEN: JÓZSEF ZAÁRY (1827–1897) (Abstract)

Péter Prohászka

Keywords: Tételhegy, old excavations, Aurél Török, József Zaáry, research history

The investigation of the Tételhegy site looks back on roughly 150 years of research, some chapters of which are shrouded in oblivion. Although the excavation conducted by Aurél Török, professor of anthropology at the university of Pest, in September 1886 was known to Hungarian scholarship, the results of this investigation and its circumstances have remained largely unknown. The finer details of his excavation could be clarified after a meticulous review of the period's press reports, while the examination of Aurél Török's papers kept in the Department of Manuscripts of the Hungarian Academy of Sciences have shed light on the circumstances under which the excavation had taken place. As it turned out, József Zaáry (1827–1897), a lawyer from Dunaföldvár, played a prominent role in organising the fieldwork and he later undertook his own investigation of the Tételhegy site in early November 1886. His detailed excavation report, published in *Paksi Lapok* a year later, has enriched our knowledge of the topography and research history of the Tételhegy site with new details.

ÁTTEKINTÉS A CASTRUM TETEL PROGRAM EDDIGI MUNKÁLATAIRÓL (2005–2023)

Szentpéteri József

Ez a fejezet azokat a forráscsoportokat veszi sorra, amik által a Tételhegy mint régészeti lelőhely jellemezhető (Tétel birtoklástörténetét ezen a helyen nem érintjük).[1] Már a 19. század elejétől nyomot hagyott a solti legendáriumban a Duna árteréből látványosan kiemelkedő 'hegyen' végzett kincskereső tevékenység, ami egészen napjainkig adatolható. Sikerült tisztázni az első hivatalosan engedélyezett ásatások eseményeit és eredményeit (1886), bár még mindig homályban maradtak az innen leginkább ismert (rangos magyar honfoglalás kori női temetkezésből származó) ékszerek lelőkörülményei (1907). Az 1950-es évektől kezdve összegyűjtöttük a solti régió területét pásztázó katonai, majd polgári célú légi felvételeket, melyek száma a magyarországi rendszerváltozás (1989) után rohamosan nőtt, különösen a drónkorszak helybeli beköszönte (2008) után. A tájtörténeti összehasonlító elemzések szempontjából különösen hasznosak a ma már rendszeresen nyilvánosságra kerülő műholdfelvételek. A Castrum Tetel Program 2005-ben indult,[2] a projekt első szakasza 2009-ben zárult,[3] az erről szóló publikáció 2014-ben jelent meg.[4] Ezt követően az átlagosnál nagyobb költségigényű természettudományos (természetföldrajzi, geofizikai, geológiai) kutatások bevonása az interdiszciplináris törekvés jegyében és a változó intenzitású pályázati támogatások függvényében történt. A különféle régészeti tevékenységek (terepbejárások, próba- és tervásatások, szisztematikus műszeres leletfelderítések) pontos időrendi felsorolása tükrözi a projektben egyre nagyobb számban résztvevő kutatók elhivatottságát és erőfeszítéseit.

Kulcsszavak: új- és legújabb kori források, légi és műholdfelvételek, hagyományos és műszeres leletfelderítés, régészeti ásatások, környezetföldrajz, geofizika, Tételhegy

A TÉTELHEGY MÚLTJÁNAK FELTÁRÁSÁRA VONATKOZÓ ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI FORRÁSOK IDŐRENDJE

1860. augusztus 5.

Ifj. Soós József, Solt város bírája egy országos statisztikai felmérés keretében adatokat közöl mezővárosáról, melyek szerint: „*XXXIX. A városhoz nem messze fekvő Tétel hegyén több épületek, különösen egy kápolna forma rom hely látható. Ezen hegyet e század elején áskálták némely pénzre vágyó emberek, kik most is élő egyének előadása szerint egy föld alatti járást találtak, melynek alja erős kövekkel volt kirakva, de azokat e munkával foglalkozók kiszedvén, a járás beomlott, most csak a helye látszik, hogy micsoda épületek lehettek ott, a jelen korszakban erről senkinek sincs tudomása.*"[5]

1864. január 29.

Értékes János, Solt város bírája „*A [város] Határában előforduló föb topographiai nevek: Tétel, ronaságon emelkedett hegy, jelenleg szántóföld, hajdan város hely mit a' földben lévő épület hely nyomai, s kövek mutatnak, melyhez félkör alakban mintegy fél órányi távolságra kézmü által készült halmok vannak…*"[6]

1886. szeptember 4–5.

Dr. Zaáry József dunaföldvári ügyvéd előkészítő munkájával és közreműködésével dr. Török Aurél egyetemi tanár ásatásokat végez „*Solt mezőváros határában és a község tulajdonát képező ugynevezett »Titelen«*".[7]

1886. november 4–6.

Solt mezőváros költségén dr. Zaáry József próbaásatásokat végez a Titel hegyen. Eredményeiről részletes jelentést közöl a *Paksi Lapok* 1887. augusztus 1-jén megjelent száma.[8]

---

1 A település középkori okleveles forrásokból rekonstruálható birtoklástörténetéről: Zsoldos 2014.

2 Szentpéteri 2013a.

3 Szentpéteri 2014. 11–12.

4 Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014.

5 Horváth–Szabó 2000. 269; Szabados–Zsidai 2013. 13.

6 Bognár 2007; Szentpéteri 2013b. 4.

7 Zsiga-Hornyik 2014 és Prohászka Péter tanulmánya e kötetben.

8 Ld. Prohászka Péter tanulmányát e kötetben.

1. kép. A Tételhegy Solt mezőváros 1899-ben készült kataszteri térképszelvényein (az 1943-ban létesült Tételalja település feltüntetésével). Solt Város Önkormányzata

Fig. 1. The cadastral map sheets of the market town of Solt made in 1899 (showing also the Tételalja settlement established in 1943). Courtesy of the Municipal Council of the City of Solt

1901. augusztus 21. előtt *(1. kép)*

Farkas Sándor szentesi gyógyszerészsegéd, műkedvelő régész leletgyűjtés közben állítólag *„fölfedezte a solti Tétel-dombok közelében a honszerző vezérek temetőjét. A tételi földvár keleti lejtőjén a nagy és kígyós érbe futó csermely környékén találta föl a temetőt."* A sajtóhír és annak azonnali cáfolata a *Budapesti Hírlap* 1901. augusztus 21-i és augusztus 22-i számában jelent meg. [9]

1907. július 1. előtt

Csete István helyi gazda szántás során rangos magyar honfoglalás kori női sírt talál a Tételhegyen; a leleteket gróf Benyovszky Sándor országgyűlési képviselő közbenjárására a Nemzeti Múzeumnak ajándékozza. Az 1907. július 1-jén kelt leltárkönyvi bejegyzés szerint *„a fülöpszállási úttól balra"* kerültek elő, és a találó az emberi csontokat visszatemette.[10]

[9] Ld. Prohászka Péter tanulmányát e kötetben.

[10] Hampel 1907. 137; Fettich 1937. 84; Révész 1996; Szentpéteri 2014. 9–10.

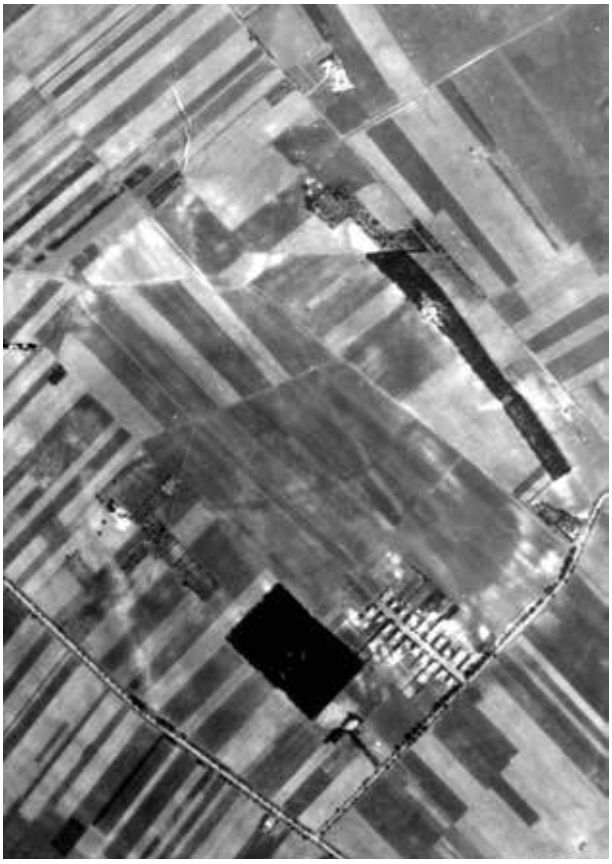

2. kép. Katonai légi felvétel sorozat részlete a solti Tételhegyről, 1950. HM Térképészeti Kht.

Fig. 2. Detail of a military aerial photo of the Tételhegy site, 1950. Courtesy of the HM Cartographic Public Benefit Company

1950 ***(2. kép)***

A legkorábbi (eddig) nyilvánosságra került honvédelmi céllal készült (katonai) légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1954

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1956

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1959

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Földmérési és Távérzékelési Intézet = FÖMI, jogutód: Lechner Tudásközpont).

1965. július 16.

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1966

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (FÖMI, Lechner Tudásközpont).

1980. június 2.

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1986. december 9.

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1987. július 27.

Nyilvánosságra került katonai légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

1990. december vége – 1991. február 24. között

Hopka Sándor dunavecsei lakos üveg-, bronz- és vasleleteket gyűjt a Tételalján; melyeket *középső dombtető*, valamint *lapos szántó* lelőhely-meghatározással szolgáltat be a múzeumnak.[11]

1996 nyarán

Varga Csaba tételhegyi lakos bizánci érmet talál a gyümölcsösükben, amit az ásatások kezdetén, 2005-ben a kecskeméti múzeumnak ajándékoz – Wolfgang Hahn (Institut für Numismatik und Geldgeschichte, Universität Wien) meghatározása.[12]

[11] Kecskeméti Katona József Múzeum (KKJM) Adattára.

[12] Székely 2014. 251, Nr. 7.

3. kép. Otto Braasch légi felvétele az aratás kezdetén készült a nagyüzemi gazdálkodású Tételhegyről, 1997. június 23. Pécsi Légirégészeti Téka

Fig 3. Aerial photo of the Tételhegy by Otto Braasch made at the onset of the harvest when the area was utilised for industrial farming, June 23, 1997. Pécs, Aerial Archaeological Archive

1997. június 23. ***(3. kép)***

Otto Braasch nyugalmazott német vadászpilóta elsőként készít régészeti célú légi felvételeket a Tételhegyről (Pécsi Légirégészeti Téka: 25 fotó).[13]

1998. január 15.

Bóna István és B. Horváth Jolánta vázlatrajzot készít a Tételhegy földrajzi elhelyezkedéséről; 2005-ben ez a skicc lesz a *Castrum Tetel Program* kiindulópontja.[14]

1998. június 9.

Légi fényképek a Tételhegyről: Otto Braasch (Pécsi Légirégészeti Téka: 7 fotó).[15]

1998 során

Kereczkey Miklós kecskeméti régiséggyűjtő a Tételhegyről származó textilplombát ajándékoz a kecskeméti múzeumnak.[16]

2000

Nyilvánosságra került polgári célú légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (FÖMI, Lechner Tudásközpont); valamint ugyanonnan katonai célú légi felvétel sorozat (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet).

2001. augusztus 3.

Légi fényképek a Tételhegyről: Otto Braasch (Pécsi Légirégészeti Téka: 8 fotó).

[13] Bertók–Visy 1997. 157; Szentpéteri–Rosta 2006. 307, 24. j.; Szabó 2014. 41, 1. és 3. j.; Szabó 2016b. 118, 130. kép; Szabó 2016c. 118, Fig. 130.
[14] Szentpéteri 2014. 7.
[15] Szabó 2016b. 118, 131. kép; Szabó 2016c. 118, Fig. 131.
[16] Székely 2014. 257, Nr. 222.

4. kép. Czajlik Zoltán légi felvétele a tételhegyi földvárakkal, 2003. június 5. ELTE BTK Régészettudományi Intézet
Fig. 4. Aerial photo of the Tételhegy hillforts by Zoltán Czajlik, June 5, 2003. ELTE BTK Institute of Archaeological Sciences

2002. május 13.

Légi fényképek a Tételhegyről: Otto Braasch (Pécsi Légirégészeti Téka: 8 fotó).

2003

Nyilvánosságra került katonai célú légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Kht.).

2003. június 5. ***(4. kép)***

Czajlik Zoltán légi fényképeket készít a Tételhegyről, a publikációban mint ismeretlen korú (őskori?) erődítés „elővárral" meghatározással szerepel (20 fotó).[17]

2004. július 3.

Miklós Zsuzsa (MTA Régészeti Intézet) légi fényképeket készít a Tételhegyről (12 fotó).

2005

Nyilvánosságra került polgári célú légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (FÖMI, Lechner Tudásközpont).

2005. március 22. ***(5. kép)***

Az első terepszemle: Bóna István 1998-ban készült rajza nyomán Szentpéteri József bejárja a Tételhegyet.[18]

2005. április 15.

Terepszemle a Tételhegyen: Takács Miklós és Szentpéteri József egy templom körüli temető elpusztult nyomaival szembesül.

2005. május 1.

Az első (2016-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

[17] Czajlik 2004. 111, 119, 120.
[18] Szentpéteri 2014. 7.

5. kép. Az első személyes tapasztalat: tavaszi belvíz a Tételhegy körül, 2005. március 22. Fotó: Szentpéteri József
Fig. 5. The first personal experience: excess water around the Tételhegy site in spring, March 22, 2005. Photo: József Szentpéteri

2005. május 6.

Terepszemle a Tételhegyen; résztvevők: Buzás Gergely, Csatári Bálint, Holl Balázs, Nováki Gyula, Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József.

2005. május 13. ***(6. kép)***

László János (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (31 fotó).

2005. május 26.

Terepszemle a Tételhegyen Jankovich-Bésán Dénes vezetésével; résztvevők: Harkai István, Nagy Levente, Somogyvári Ágnes, V. Székely György.

2005. június 19.

László János (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (62 fotó).

2005. november 14–16. ***(7. kép)***

Háromnapos terepbejárás a Tételhegyen; munkatársak: Aradi Szilveszter, Buzás Gergely, Holl Balázs, Jankovich-Bésán Dénes, Nagy Balázs, Nováki Gyula, Rosta Szabolcs, Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József, Takács Miklós, V. Székely György, Zsoldos Attila.[19]

2005. november 22–23.

Rosta Szabolcs kétnapos leletmentése a Tételhegyen.[20]

[19] Szentpéteri–Rosta 2006. 307–308.
[20] KKJM Adattára.

6. kép. László János légi felvétele a privatizáció utáni Tételhegyről, 2005. május 13. Civertan Bt.

Fig. 6. Aerial photo of the Tételhegy site by János László after the privatisation on May 13, 2005. Civertan Bt.

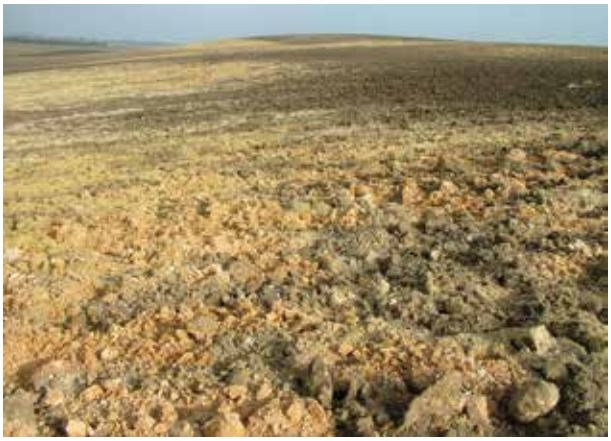

7. kép. Terepszemle az őszi mélyszántás után: széles sávban szétterülő sáncmaradványok, 2005. november 16. Fotó: Szentpéteri József

Fig. 7. Field survey after the autumn deep ploughing: the scattered remains of the ramparts forming in a wide band, November 16, 2005. Photo: József Szentpéteri

2005. december 11.

(2015-ben) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2006. július 21.

Légi fényképek a Tételhegyről: Otto Braasch és Szabó Máté közös repülése (Pécsi Légirégészeti Téka: 6 + 3 fotó).

2006. július 31. – augusztus 18.

Háromhetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Cséki Andrea, Mészáros Mónika, Rosta Szabolcs, Somogyvári Ágnes, V. Székely György.[21]

2006. augusztus 12.

László János (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (201 fotó).

2006. október 18.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (150 fotó).

2007. január 26.

Terepszemle a Tételhegyen és környékén; résztvevők: Vaday Ágnes, Puszta Sándor, Kerényi Ferenc, Szentpéteri József.

2007. március 7.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (100 fotó).

2007. március 15.

Légi fényképek a Tételhegyről: Szabó Máté (Pécsi Légirégészeti Téka: 34 fotó).[22]

2007. március 31.

Rákóczi Gábor (Aero Art.) sárkányrepülőről készít légi fényképeket a Tételhegyről (250 fotó).

2007. június 5. – július 9.

Öthetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Cséki Andrea, Langó Péter, Mészáros Mónika, Rosta Szabolcs, Somogyvári Ágnes, Takács Miklós, Türk Attila, V. Székely György.[23]

[21] Szentpéteri 2007. 275–276.
[22] Szabó 2014. 47, 3. kép.
[23] Szentpéteri 2008. 273–274.

8. kép. Rákóczi Gábor 2007. június 28-án motoros sárkányrepülőről készült légi felvétele Holl Balázs térinformatikai illusztrációjába illesztve

Fig. 8. Aerial photo made from a motor glider by Gábor Rákóczi on June 28, 2007, transcribed onto the GIS image made by Balázs Holl

2007. június 7.

Légi fényképek a Tételhegyről: Otto Braasch (Pécsi Légirégészeti Téka: 14 fotó).

2007. június 23.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (208 fotó).

2007. június 28. ***(8. kép)***

Rákóczi Gábor (Aero Art.) sárkányrepülőről készít légi fényképeket a Tételhegyről (216 fotó).

2007. július 3.

Természetföldrajzi kutatások során Nagy Balázs, Bradák Balázs, Horváth Erzsébet és Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia geológiai méréseket végez és földmintákat vesz a Tételhegyen (ELTE TTK Földrajztudományi Tanszék).[24]

2007. július 5.

Geofizikai vizsgálatok a Tételhegyen: Puszta Sándor (Fractal Bt.), Holl Balázs és egyetemi hallgatók.[25]

2007. november 10.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (14 fotó).

2008. január 12.

László János és Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (9 drónfotó).

2008. április 24.

Miklós Zsuzsa (MTA Régészeti Intézet) légi fényképeket készít a Tételhegyről (25 fotó).

2008. június 29.

Miklós Zsuzsa (MTA Régészeti Intézet) légi fényképeket készít a Tételhegyről (20 fotó).

2008. június 20. – augusztus 2.

Öthetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Lantos Andrea, Takács Miklós, valamint Hatos János és Vida Ágnes régésztechnikus, Holl Balázs informatikus.[26]

2008. július 14–17.

Négynapos természetföldrajzi kutatás (geodéta-gyakorlat) a Tételhegyen: Nagy Balázs, Horváth Erzsébet, Bradák Balázs, Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia tanárok és egyetemi hallgatók (ELTE TTK Földrajztudományi Tanszék).[27]

[24] Nagy et al. 2014.
[25] Holl–Szentpéteri 2011. 221, 223–224.
[26] Szentpéteri 2010.
[27] Nagy et al. 2014.

2008. július 17.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (67 drónfotó).

2008. július 24.

Környezettörténeti kutatások a Tételhegyen: Persaits Gergő (SZTE TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék) fitolit-mintavételt végez.[28]

2008. július 30.

Geofizikai vizsgálatok a Tételhegyen: Puszta Sándor (Fractal Bt.), Holl Balázs és egyetemi hallgatók.[29]

2008. szeptember 10.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (44 fotó).

2008. szeptember 17. – október 3.

Háromhetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Cséki Andrea, Langó Péter, Mészáros Mónika, Rosta Szabolcs, Somogyvári Ágnes, Takács Miklós, Türk Attila, V. Székely György; valamint Holl Balázs informatikus.[30]

2008. október 1.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (15 drónfotó).

2008. október 8–10.

Háromnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés a Tételhegyen: Bacskai István (Pelta Bt.).[31]

2009

Nyilvánosságra került polgári célú légi felvétel sorozat a Tételhegy környékéről (FÖMI, Lechner Tudásközpont).

2009. március 6.

(2016-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2009. június 18.

Légi fényképek a Tételhegyről: Szabó Máté (Pécsi Légirégészeti Téka: 8 fotó).

2009. augusztus 17. – szeptember 18.

Négyhetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész és történész munkatársak: Lantos Andrea, Rosta Szabolcs, Skorka Renáta, Takács Miklós, Weisz Boglárka, valamint Áipli Gyula régésztechnikus; közte ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).[32]

2009. augusztus 17–18.

Kétnapos geofizikai vizsgálat a Tételhegyen: Puszta Sándor (Fractal Bt.), Holl Balázs és egyetemi hallgatók.[33]

2009. augusztus 24.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (71 fotó).

2009. szeptember 5.

Környezetföldrajzi fúrások a Tételhegytől ÉNy-ra lefojtott forrásnál: Sümegi Pál, Persaits Gergő és egyetemi hallgatók (SZTE TTIK Földtani és Őslénytani Tanszék).[34]

2009. szeptember 15.

Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (95 drónfotó).

2010. április 20.

Légi fényképek a Tételhegyről: Szabó Máté (Pécsi Légirégészeti Téka: 16 fotó).

[28] Persaits–Sümegi–Töröcsik 2014.
[29] Puszta 2014.
[30] Szentpéteri 2010.
[31] Bacskai 2014.
[32] Szentpéteri 2010; Bacskai 2014.
[33] Puszta 2014.
[34] Persaits–Sümegi–Töröcsik 2014.

2011. április 11.

(2016-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2011. május 26.

Légi fényképek a Tételhegyről: Szabó Máté (Pécsi Légirégészeti Téka: 36 fotó).[35]

2012. május 20.

(2016-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2012. november 13–19.

Ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).[36]

2013. július 19.

Geofizikai vizsgálatok a Tételhegyen: Puszta Sándor (Cossicus Kft.) és egyetemi hallgatók.

2013. július 22 – augusztus 16.

Öthetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész, történész és geológus munkatársak: Bajkai Rozália, Bálint Marianna, Domján Anita, Langó Péter, Lantos Andrea, Petkes Zsolt, Pető Zsuzsanna, Somogyvári Ágnes, Sudár Balázs, Szabados György, V. Székely György, Takács Miklós és Zsidai Zsuzsanna; valamint Áipli Gyula, Guttyánné Hajdrik Gabriella és Vida Ágnes régésztechnikus; közte ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).[37]

2013. augusztus 15.

Balogh András munkatársaival (Pazirik Kft.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (kb. 1600 drónfotó).[38]

2014. március 20.

(2015-ben) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2014. augusztus 14. – október 11.

Nyolchetes tervásatás a Tételhegyen Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Lantos Andrea, Petkes Zsolt, Somogyvári Ágnes, V. Székely György és Takács Miklós; valamint Áipli Gyula és Vida Ágnes régésztechnikus; közte 12 napos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2014. augusztus 30.

Mednyánszky Miklós földradaros vizsgálatokat végez a Tételhegy ÉK-i szegletében; közreműködik: Német Béla, Németné László Jolán, Páder Katalin, Vági Béla, Vági Dorottya és Szentpéteri József.[39]

2014. szeptember 20.

Mednyánszky Miklós kiegészítő földradaros vizsgálatokat végez a Tételhegy ÉK-i szegletében; közreműködik: Schlammer Zsuzsanna és Szentpéteri József.[40]

2015. október 5–12.

Egyhetes temetőfeltárás a solti Pékmajor lelőhelyen Szentpéteri József vezetésével, régész munkatársak: Kustár Rozália, Lantos Andrea, Petkes Zsolt, Somogyvári Ágnes; valamint Vida Ágnes régésztechnikus.

2015. október 9.

Oroszi Zoltán (Dunatáj Közalapítvány) légi fényképeket készít a Solt-Pékmajor lelőhelyről (16 drónfotó).

2016. augusztus 9.

(2016-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2016. szeptember 5–26.

Háromhetes tervásatás a Tételhegy II. kapu és a Solt-Pékmajor lelőhelyeken Szentpéteri József vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Kustár Rozália, Lantos Andrea, Petkes Zsolt, Somogyvári Ágnes, Váczi

[35] Szabó 2016a. 326.; Szabó 2016b. 119, 132–133. kép; Szabó 2016c. 119, Figs. 132–133.
[36] Bacskai 2014.
[37] Szentpéteri 2014. 12.
[38] Szentpéteri 2014. 12, 19, 4. kép.
[39] Szentpéteri–Mednyánszky 2014. 16–18, 21–25.
[40] Szentpéteri–Mednyánszky 2014. 16–18, 21–25.

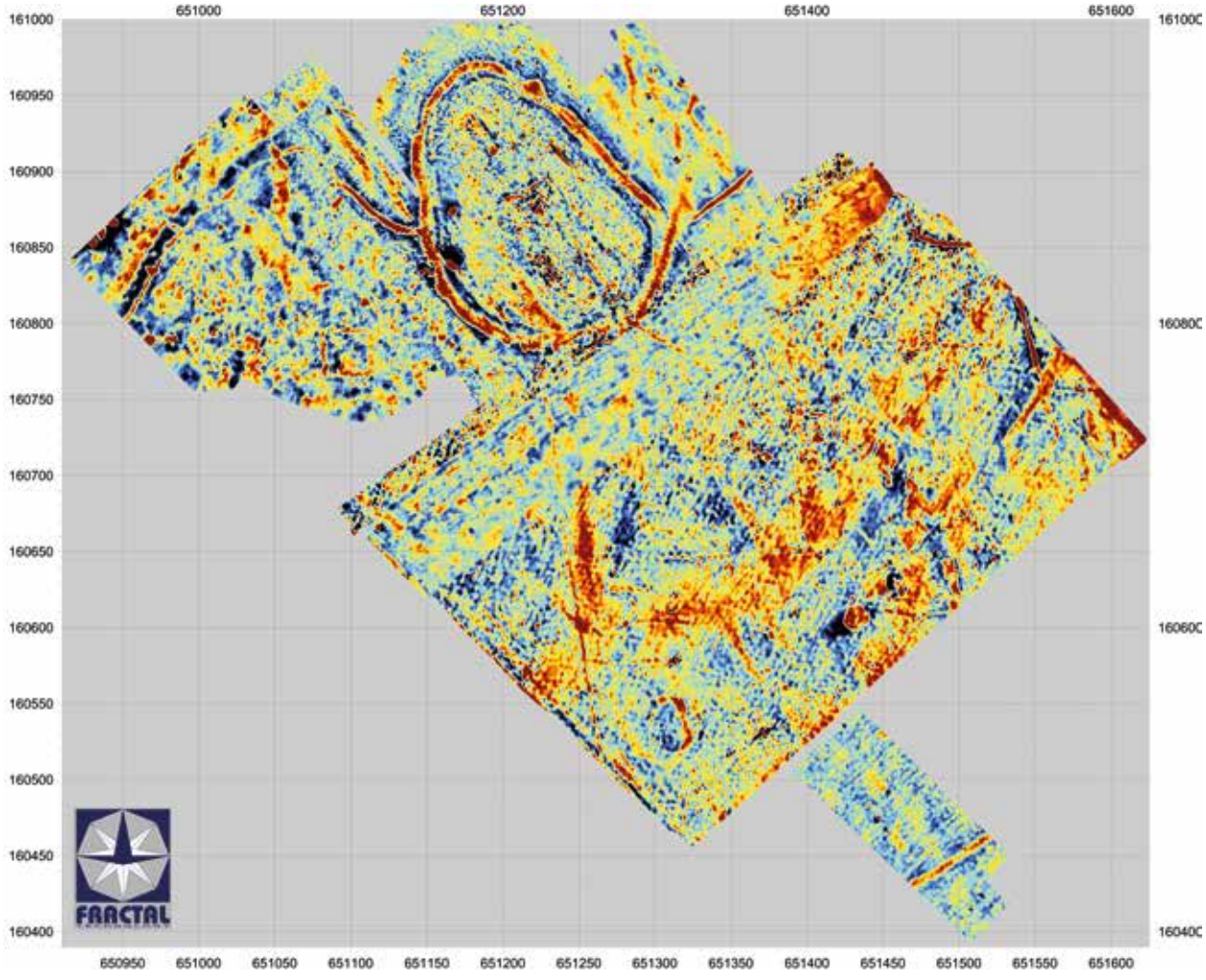

9. kép. A Tételhegyen végzett geofizikai mérések (2007–2016) összesítő térképe. Készítette: Puszta Sándor és Holl Balázs
Fig. 9. Plan of the geophysical survey conducted on the Tételhegy site (2007–2016). Made by Sándor Puszta and Balázs Holl

Gábor; valamint Vida Ágnes régésztechnikus; közte háromnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2016. szeptember 9.

Oroszi Zoltán (Dunatáj Közalapítvány) légi fényképeket készít a Tételhegyről (39 drónfotó).

2016. október 4–10. ***(9. kép)***

Egyhetes geofizikai vizsgálat a Tételhegyen: Puszta Sándor (Cossicus Kft.), Holl Balázs és egyetemi hallgatók.

2017. március 17.

(2020-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2017. június 9.

(2018-ban) nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

2017. november 17.

Belényesy Károly és Kuszinger Róbert (Work-Metall Trans Kft.) LiDAR-felvételeket készít a solti régióról, különös tekintettel a Dunától a Tételhegyig terjedő területre.

2018. március 7.

Oroszi Zoltán (Dunatáj Közalapítvány) légi fényképeket készít a Tételhegyről (17 drónfotó).

2018. szeptember 10. – október 16.

Öthetes PPKE-tanásatás a Tételhegyen Takács Miklós vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Kustár Rozália, Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József, T. Németh Gabriella, valamint Vida Ágnes régésztechnikus; közte 16 napos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2018. szeptember 14.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (34 drónfotó).

2018. október 19.

Oroszi Zoltán (Dunatáj Közalapítvány) légi fényképet készít a Tételhegyről (1 drónfotó).

2019. március 31.

László János és Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (28 drónfotó).

2019. május 6–31.

Háromhetes ELTE-tanásatás a tételhegyi Várdombon Mordovin Maxim vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Németh Fruzsina Alexandra, Rakonczay Rita, Szentpéteri József; közte ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2019. május 8.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (32 drónfotó).

2019. május 29.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (88 drónfotó).

2019. szeptember 2–27.

Négyhetes PPKE-tanásatás a Tételhegyen Takács Miklós vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Kustár Rozália, Langó Péter, Szentpéteri József; valamint Fekete Róbert régésztechnikus, közte ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2019. szeptember 4–5.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (130 drónfotó).

2020. július 5.

László János és Jászai Balázs (Civertan Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (60 drónfotó).

2020. augusztus 10–12.

Háromnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2020. augusztus 11.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (47 drónfotó).

2020. október 5–9.

Ötnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2020. október 9.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (38 drónfotó).

2021. augusztus 30. – szeptember 2.

Háromnapos próbafeltárás Dani János, Bálint Marianna, Lantos Andrea és Szentpéteri József részvételével a Tételhegyen; közte háromnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2021. szeptember 5–30.

Négyhetes ELTE-tanásatás a tételhegyi Várdombon Mordovin Maxim és Rakonczay Rita vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Szentpéteri József; közte tíznapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2021. szeptember 9.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (37 drónfotó).

2022. március 11–16.

Hatnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2022. március 12.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (22 drónfotó) és a pékmajori lelőhelyről (7 drónfotó).

2022. augusztus 30 – szeptember 19.

Háromhetes ELTE-tanásatás a tételhegyi Várdombon Mordovin Maxim és Rakonczay Rita vezetésével; régész munkatársak: Bálint Marianna, Szentpéteri József; közte hatnapos szisztematikus műszeres leletfelderítés: Bacskai István (Pelta Bt.).

2022. szeptember 18.

Bacskai István (Pelta Bt.) légi fényképeket készít a Tételhegyről (61 drónfotó).

2022. november 10.

Terepszemle a Tételhegyen és környékén; résztvevők: Lantos Andrea, Vass Lóránt, Szentpéteri József.

2023. október 13.

Az (aktuálisan) utolsó nyilvánosságra került műholdfelvétel a Tételhegyről (Google Earth).

IRODALOM

Bacskai 2014 — Bacskai István: Műszeres leletfelderítés Solt-Tételhegyen. Metal detector survey at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 235–244.

Bertók–Visy 1997 — Bertók, Gábor – Visy, Zsolt: Bildkatalog (Ungarn). In: Oexle, Judith (Hrsg.): *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftarchäologie in Zentraleuropa. Történelmünk képei madártávlatból – A légi régészet Közép-Európában.* Landesamt für Archäologie. Dresden, 1997, 141–163.

Bognár 2007 — Bognár András (közreadja): *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések.* Szentendre, 1984 [1986]. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattári Pesty Frigyes gyűjteményének 33. kötetéből. Elektronikus megjelenítés: Nemzeti Kulturális Örökség Elektronikus Oktatási Könyvtára (NKÖEOK) Szerkesztőség, 2007: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/megyek_oroksege/Bacs_kiskun_megye/pages/Pest_pilis_solt/007_pest_pilis_solt_90_119.htm

Czajlik 2004 — Czajlik Zoltán: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003 (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról). Aerial archaeological investigations in Hungary in 2003 (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). *RégKutMon 2003.* Budapest, 2004, 111–145.

Fettich 1937 — Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság fémművessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn.* ArchHung 21. Budapest, 1937.

Hampel 1907 — Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest, 1907.

Holl–Szentpéteri 2011 — Holl, Balázs – Szentpéteri, József: Creation of a GIS Database for the Archaeological Investigation of a Major Administrative Centre in the Carpathian Basin: Solt-Tételhegy (County Bács-Kiskun, Hungary). In: Jerem, Erzsébet – Redő, Ferenc – Szeverényi, Vajk (eds.): *On the Road to Reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th Annual Conference. Budapest, April 2–6, 2008.* Archaeolingua, Budapest, 2011, 219–225.

Horváth–Szabó 2000 — Horváth M. Ferenc – Szabó Attila (közreadja): *Pest-Solt megye 1860. évi település-statisztikai leírása.* Pest Megye Múltjából 9. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 2000.

Nagy et al. 2014 — Nagy Balázs – Horváth Erzsébet – Bradák Balázs – Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia: A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. The structure and surface evolution of Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 23–32.

Persaits–Sümegi–Törőcsik 2014 — Persaits Gergő – Sümegi Pál – Törőcsik Tünde: A solti Tételhegy környezettörténete pollen- és fitolitelemzés alapján. The environmental history of Solt-Tételhegy based on pollen and phytolith analyses. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 159–170.

Puszta 2014 — Puszta Sándor: Felszíni mágneses kutatások a Tételhegy területén. Geophysical investigations on the Tételhegy site. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 53–62.

Révész 1996	Révész László: Solt-Tételhegy. In: Fodor István (főszerk.): *A honfoglaló magyarság. „Őseinket felhozád…"* Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996, 352–353.
Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014	Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.
Szabados–Zsidai 2013	Szabados György – Zsidai Zsuzsanna: *Írott történeti források.* Solti Aranykulcsos Füzetek 2. Tételhegy Alapítvány, Kecskemét, 2013.
Szabó 2014	Szabó Máté: Solt-Tételhegy légirégészeti kutatása. The aerial archaeological exploration of Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 41–52.
Szabó 2016a	Szabó Máté: Légirégészeti kutatások Magyarországon 2011-ben (Rövid beszámoló a PTE – Pécsi Légirégészeti Tékában folyó munkáról). Aerial archaeological research in Hungary in 2011 (Brief report on the work of Pécs University – Pécs Aerial Archaeological Archives). *RKM* 2011–2014 (2016) 323–338.
Szabó 2016b	Szabó Máté: *Régészet madártávlatból. Fejezetek a Pécsi Légirégészeti Téka 20 éves történetéből.* Archaeolingua, Budapest, 2016.
Szabó 2016c	Szabó, Máté: *Archaeology from Above. Episodes from the History of the Aerial Archaeological Archive of Pécs.* Archaeolingua, Budapest, 2016.
Székely 2014	V. Székely György: A Solt-Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. The numismatic finds from Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 245–261.
Szentpéteri 2007	Szentpéteri József: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2006. Budapest, 2007, 275–276.
Szentpéteri 2008	Szentpéteri József: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2007. Budapest, 2008, 273–274.
Szentpéteri 2010	Szentpéteri József: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). *RégKutMon 2009.* Budapest, 2010, 53–80.
Szentpéteri 2013a	Szentpéteri József: Castrum Tetel – Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. Castrum Tetel – Research Design of a New Archaeological Project. In: Révész László – Wolf Mária (szerk./eds.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013, 357–371.
Szentpéteri 2013b	Szentpéteri József: *Városi legendák a Tételhegyről.* Solti Aranykulcsos Füzetek 1. Tételhegy Alapítvány, Kecskemét, 2013.
Szentpéteri 2014	Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy (2005–2013). In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.
Szentpéteri–Mednyánszky 2014	Szentpéteri József - Mednyánszky Miklós: *Tételhegyi barlangmesék.* Solti Aranykulcsos Füzetek 3. Tételhegy Alapítvány, Kecskemét, 2014.
Szentpéteri–Rosta 2006	Szentpéteri József – Rosta Szabolcs: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2005. Budapest, 2006, 306–308.
Zsiga-Hornyik 2014	Zsiga-Hornyik Adrien: Török Aurél titélhalmi ásatása (1886). Aurél Török's excavations on Tételhegy (1886). In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 33–40.
Zsoldos 2014	Zsoldos Attila: Tétel középkori birtokosai. The medieval landowners of Tétel. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 225–234.

OVERVIEW OF THE FIELDWORK AND ARCHIVAL RESEARCH CONDUCTED AS PART OF THE CASTRUM TETEL PROJECT (2005–2023) (Abstract)

József Szentpéteri

Keywords: Modern Age sources, aerial and satellite images, traditional and metal detecting surveys, archaeological excavation, environmental geography, geophysics, Tételhegy

The Castrum Tetel Project was launched in 2005. The project's first phase ended in 2009 and the volume detailing the result of this research period was published in 2014. The next period was characterised by interdisciplinary studies through the deployment of various archaeometric methods, such as physical geographic, geological and geophysical research, all fairly high-cost techniques, whose funding depended on the availability of, as well as the successful application process for, research grants. The chronological sequence of various archaeological activities, such as field surveys, trial and targeted excavations, and systematic metal detecting surveys reflects the commitment and increased efforts of the researchers participating in the project.

This chapter reviews the reports on the archaeological exploration of the Tételhegy site, alongside the archival records on aerial photos made of the area and the finds presented to the local museum over the years (the area's land ownership history is not reviewed here). Treasure hunting on the impressive prominence towering above the Danubian floodplain made its way into local lore from the onset of the nineteenth century and is an activity still pursued today. Documentary records attest to when the first excavation was officially permitted in 1886 as well as the results, although the find circumstances of the best-known jewellery assemblage from the site, recovered from a Conquest-period female burial in 1907, remain uncertain. We succeeded in locating and gathering the aerial photos of the site made since the 1950s, first for military and then for civilian purposes – the latter's number increased dramatically after the political transition in 1989, particularly with the local use of drones from 2008. The regularly published and publicly available satellite images are particularly useful for comparative landscape history studies.

ŐSKORI TELEPÜLÉSNYOMOK A TÉTELHEGYEN ÉS KÖRNYÉKÉN

Somogyvári Ágnes

Bács-Kiskun megye területén a 2000-es évektől adódott lehetőség arra, hogy a bronzkorra irányuló kutatás két földrajzi tájegységet is kiemelten kezeljen. Mindkét terület a Duna mentén található és mindkettő határterület, a Duna völgye és a Duna-Tisza közi Homokhátság határterületén fekszik. Az egyik a Solti-sík kistáj Solt környéki, a másik a Kalocsai Sárköz Hajós környéki része. Mindkét vizsgált területen azt néztük meg, hogy elsődlegesen a bronzkor középső időszakában milyen típusú települések fordulnak elő, hogy a két ismert és kutatott erődített földvár – Solt-Tételhegy és Érsekhalma-Hild – mellett találhatóak-e még erődített telepek, illetve körülöttük milyen sűrűséggel fordulnak elő síkvidéki telepek. Első lépésként csak a terepbejárások során felderített és a felszíni leletek alapján pontosan datálható, illetve a már kutatott telepeket vettük figyelembe. A lelőhelyek száma azonban jóval nagyobb, de a pontosításhoz szükséges a csupán bronzkoriként meghatározott telepek további vizsgálata.

Kulcsszavak: középső bronzkor, késő bronzkor, Vatya-kultúra, Urnamezős kultúra (BD-HA1), erődített telepek, nyíltszíni telepek, solti mikrorégió, hajósi mikrorégió

SOLT-TÉTELHEGY ÉS KÖRNYEZETE

A Solti-síkon, Solt város környékén a bronzkorra irányuló kutatást megelőzően is több régészeti lelőhelyet ismertünk. Két nagy kiterjedésű természetes halom, hegy (Solti-halom, Tételhegy) és több kisebb halom[1] is ismert volt Solt határában. A két nagyobb természeti képződmény közül a Dunához közel található a Solti-halom, amelynek tengerszint feletti magassága 180 m. Ettől DK-re található a Tételhegy, amely 112,8 m-es tengerszint feletti magasságával emelkedik ki a tájból. Mindkettő kiválóan alkalmas volt az emberi megtelepedésre.

A Solti-halom vizsgálata ma már nehézségekbe ütközik, mert a halom egy részét pincékkel beépítették, szőlőt telepítettek, az 52. úttól É-ra lévő területen teraszos művelést alakítottak ki. A terület egy része zárt terület, az Állampusztai Büntetésvégrehajtási Intézet használja, műveli. De a mezőgazdasági műveléshez kötődve, a véletlenszerűen előkerülő régészeti leletek alapján tudjuk, hogy a Solti-halom a neolitikumtól kezdve lakott volt.[2] A vizsgált időszakot tekintve azt is tudjuk, hogy a középső bronzkor elején itt birituális temető,[3] a középső bronzkor későbbi időszakában pedig település is volt.[4]

Tételhegy

A Tételhegyről szórványosan kerültek elő régészeti leletek,[5] de az, hogy bronzkori földvár is található a területen, csak a kutatások elindultával vált bizonyossá. Mivel itt mezőgazdasági művelés folyik, nincs beépítve, így volt lehetőség a kutatásra, amely 2005-ben Szentpéteri József vezetésével indult el, leginkább a középkorra fókuszálva. A Castrum Tetel Program során 2005-ben terepbejárásra, 2006 és 2009 között tervásatásra került sor. A légi fotók elemzése és a terepbejárások során nyilvánvalóvá vált, hogy többkorszakos lelőhellyel van dolgunk, és a területen valószínűsíteni lehet egy bronzkori földvárat is. Ennek a kutatási ciklusnak az eredményeit 2014-ben egy

[1] A kisebb halmokat Nagy Béla Soltról szóló monográfiájában vette számba, ekkor 12 halmot számolt össze: Nagy 1990. 26; Nagy 1997. 64–94. A későbbi terepbejárások során már csak a halmok egy része volt azonosítható. Némelyiket teljesen, és volt, amelyiket csak részben hordtak el. A terepbejárások során, már ahol lehetett leleteket gyűjteni, az összegyűjtött anyag nem volt alkalmas a bronzkoron belüli pontosabb korhatározásra.

[2] Tereprendezés során kerültek elő azok a késő avar kori sírok, amelyek 1983-ban elindították Horváth Attila ásatását, melynek során a neolit gödrök is előkerültek: *RégFüz* I. 37 (1984) 25.

[3] 1986-ban pincelejárat mélyítése során birituális temető került elő, a sírok mentését Kulcsár Valéria végezte, majd 1987-ben a szerző leletmentésére került sor: Somogyvári 2015a.

[4] *RégFüz* I. 37 (1984) 25.

[5] A Magyar Nemzeti Múzeumba aránylag pontos helymegjelöléssel kerültek be 1907-ben magyar honfoglalás kori leletek, ám csupán „Solt" lelőhelyként található itt egy bronz nyélcsöves csákány az 1800-as évek közepéről. Hopka Sándor, a dunaegyházi tájház gondnoka és a környékbeli régészeti lelőhelyek lelkes felkutatója a kecskeméti múzeum régészeivel kapcsolatot tartva, a Tételhegyről is vitt be leleteket a kecskeméti múzeumba az 1990-es években.

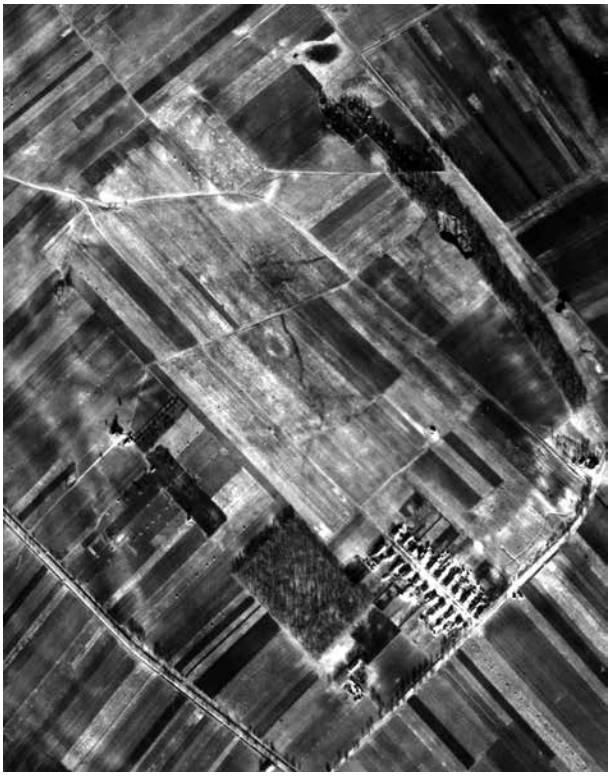

1. kép. A solti Tételhegy 1956. évi légi fényképen (Honvédelmi Minisztérium)

Fig. 1. The Tételhegy site on an aerial photo from 1956 (Ministry of Defence)

tanulmánykötetben tettük közzé.[6] A 2006 és 2009 közötti feltárások a bronzkori földváron belüli területre, valamint a földvártól Ny-DNy-ra lévő területre terjedtek ki. A feltárásokat nagyban segítették a már emlegetett légi fotók. Már 1954-ben is készült a Honvédelmi Minisztérium számára légi fotó, majd 1997-ben Ottó Braasch, 2003-ban Czajlik Zoltán, 2004-ben Miklós Zsuzsa készített felvételeket *(1. kép)*.[7] Az elkészült légi fotókon jól kirajzolódott a plató É-i részén egy ÉNy–DK-i irányú, kissé ovális dombon az erődített telep *(2. kép)*. Az ásatások megindultával ugyancsak folyamatosan készültek felvételek, amelyeket Miklós Zsuzsa, László János és Jászai Balázs, Szabó Máté és Rákóczi Gábor készítettek. A légi fotókon látható jelenségeket Szabó Máté a saját és Ottó Braasch képei alapján elemezte.[8] Megállapította, hogy a közel százhektáros platón a régészeti jelenségek három területre koncentrálódnak. A halom északi részére, ahol az ovális erődítésen belül és kívül egyaránt megfigyelhetőek a szabálytalan csoportokat alkotó objektumok,

2. kép. Drónfotó a solti Tételhegy északi részéről, 2018 (Bacskai István, Pelta Bt.)

Fig. 2. Drone photo of the northern part of the Tételhegy site, 2018 (István Bacskai, Pelta Bt.)

valamint rendezett formában, párhuzamos cölöpsorokat jelölve, az erődítésen kívül a nyugati–délnyugati részen sűrűbben, míg a keleti részen ritkábban fordulnak elő a jelenségek. A feltárást megelőzően, annak előkészítéseként több alkalommal is sor került terepbejárásra a halom platóján és közvetlen környezetében. Mindegyik alkalommal a terület több pontján is gyűjtöttek régészeti leletanyagot, és figyelembe véve a leletmentes részeket, egymástól elkülönülő régészeti lelőhelyekre tagolták a területet.[9] A lelőhelyek mindegyikéről változó mennyiségben bronzkori – ezen belül a Vatya-kultúrához köthető – és középkori leletanyag került elő.

A 2006-ban indult és 2009-ig tartó feltárás, amelynek a légi fotók és a terepbejárások szolgáltattak alapot, az erődítésre, az erődítésen belüli területre, valamint a Tételhegy DNy-i részére terjedt ki. A munkálatok során több korszak, középső és késő bronzkor, Árpád-kor, késő középkor emlékanyaga került elő, és szükségszerűen a legkorábbi időszakba, a bronzkor időszakába tartozó objektumok sérültek vagy semmisültek meg leginkább. A földvárt árokkal és sánccal védték, maga az árok változó szélességű és mélységű volt. Míg a plató felőli oldalon kb. 20 m széles és a legmélyebb pontján 3,5 m mély volt, addig a plató peremével közel a szélessége mindössze 8 m, a mélysége pedig 2 m körül volt *(3. kép)*. A sáncárkot a kialakítás során az alapkőzetig mélyítették le, és a kitermelt földet az árok belső oldalán halmozták fel. A sánc szerkezetére vonatkozóan nem tudtunk megfigyeléseket

[6] Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014.

[7] A Tételhegyről készült légi fotók teljes felsorolása: Szentpéteri 2014. 49. jegyzet.

[8] Szabó 2014.

[9] Szentpéteri–Rosta 2006. 306–308.

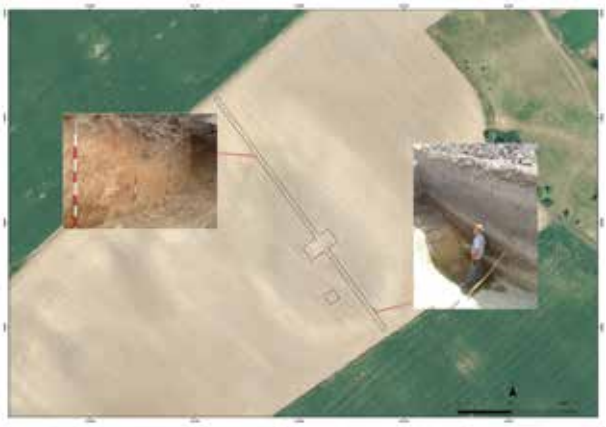

3. kép. A solt-tételhegyi sáncátvágás, 2007–2008 (forrás: ásatási dokumentáció)

Fig. 3. Section through the Solt-Tételhegy rampart, 2007–2008 (source: field documentation)

4. kép. Légi fénykép a solti Tételhegy DNy-i peremén levő telepjelenségekről, 2007 (Jászai Balázs, Civertan)

Fig. 4. Aerial photo of the settlement features along the south-western perimeter of the Tételhegy, 2007 (Balázs Jászai, Civertan)

tenni. Az árok metszetében ugyanakkor jól kirajzolódott egy egyszeri megújítás nyoma. Az előkerült leletek alapján az árok kialakítása a Vatya-kultúrához, míg megújítása az Urnamezős kultúrához köthető.[10] A Tételhegy geológiai vizsgálatát végző kutatók vettek faszénmintát a földvár árkának első kialakításából, majd a megújításból is. Az elvégzett ^{14}C vizsgálat az árok kialakítására 3089–2348 cal BC (4155±125 BP), a megújításra 1630–933 cal BC (3070±140 BP) értéket eredményezett.[11] Az első érték jóval korábbi, mint a Vatya-kultúra időszaka, késő rézkori – kora bronzkori időszakot jelez. Jelenlegi ismereteink szerint ez a korszak leletanyaggal nincs képviselve a Tételhegyen. A második érték megfelel a késő bronzkor időszakának.

Az erődítésen belül eddig csak tároló- és hulladékgödrök feltárására került sor, egyéb telepjelenségek, házak, tűzhelyek nem kerültek elő. Ez egyébként jellemző a földváron kívüli feltárásokra és egyaránt jellemzi mind a középső, mind a késő bronzkori települést. Az előkerült kerámiaanyag egy része a Vatya III. időszak jellegzetes edénytípusaihoz tartozik, de mellettük a koszideri időszak jellemző edénytípusai is előkerültek.

A Tételhegy DNy-i részén nyitott szelvények annak tisztázására szolgáltak, hogy a légi fotón látható jelenségek urnatemetőt vagy telepobjektumok egykori létét jelzik-e *(4. kép)*. A feltárás során telepobjektumok, gödrök, árkok kerültek elő, leletanyaguk nagyon hasonló volt a földváron belüli leletekhez, de itt a Vatya-kultúra koszideri korú leletei voltak túlsúlyban.

2013-ban adódott lehetőség a kutatás folytatására a földváron belül, illetve attól DNy-ra lévő területen. Ugyancsak telepnyomok kerültek elő, és a feltárt bronzkori objektumok között a középső bronzkori leletanyagot tartalmazó objektumok mellett az Urnamezős kultúra néhány gödre is előkerült. Az eddig ismertté vált leletanyag a BD – HA1 időszak jellegzetességeit viseli magán. Itt ugyancsak árkok és hulladékgödrök alkották a telepjelenségeket.

2016 szeptemberében eltávolodva a földvár közeléből, a plató ÉK-i részén, az ún. II. kapunál végeztünk feltárást. Ezen a részen nagyon jól érzékelhetően volt egy bejárat a platóra. A korábbi fémkeresős vizsgálatok során jelentős mennyiségű bronzlelet került innen elő.[12] Az itt összegyűjtött bronzok a késő bronzkor időszakának jellegzetes tárgyai, igaz, hogy mindegyik csupán töredék volt. Különböző típusú tűk és karperecek darabjai, tokos szerszámok kávájának egy része, kardpenge, sarló töredéke. Voltak bronzrögök és néhány esetben tűz okozta deformálódást is meg lehetett figyelni az előkerült tárgyakon. Sor került a terület magnetométeres felmérésére is,[13] de a felmérés alapján nem lehetett eldönteni, hogy műhelyről vagy temetőről van-e szó, ezt feltárással szerettük volna tisztázni *(5. kép)*.[14]

[10] Az árkot az Árpád-korban ugyancsak megújították egy sokkal sekélyebb kettős árokkal. Ez a megújítás nem érintette a korábbi, középső bronzkori és késő bronzkori árkok legalsó pontját.

[11] A vizsgálatot Hannoverben, az Institut für Geowissenschaftliche Gemeinschaftsaufgaben laboratóriumában végezték el.

[12] A bronzleletek szisztematikus felderítését Bacskai István végezte. Munkája során közel háromszáz bronzkori bronztárgy került elő. Legnagyobb mennyiségben és nagy szórásban a földvár környékéről, viszont az ún. II. kapunál jól megfigyelhető volt egy másik sűrűsödési pont *(Kat. 1. térkép B)*.

[13] A felmérést Mesterházy Gábor és munkatársai végezték.

[14] A feltárásba abban az ásatási szezonban bekapcsolódott Váczi Gábor és Fülöp Kristóf is.

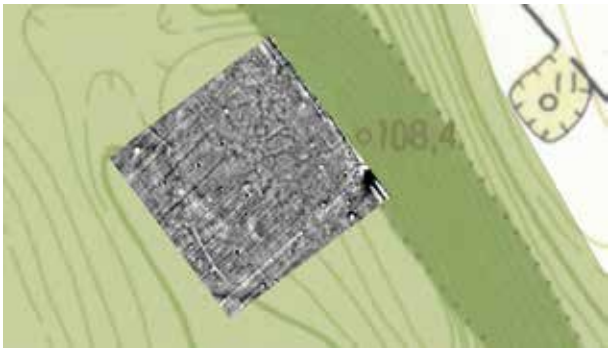

5. kép. A magnetométeres felmérés eredménye a soltitélhegyi II. kapunál, 2016 (készítette: Mesterházy Gábor)
Fig. 5. The magnetometer survey of Entrance II to the Tételhegy, 2016 (made by Gábor Mesterházy)

A területen hét szondát nyitottunk, ebből kettőt bővítettünk szelvénnyé, így a feltárás összesen 155 m²-re terjedt ki. Urnasírokat nem találtunk, csupán néhány gyér, késő bronzkori leletanyagot tartalmazó gödör került elő, műhelynek sem találtuk a nyomát, ugyanakkor feltártuk egy 13–14. századi felmenő falú ház és többször megújított kemencéjének maradványait. Valószínűleg nagyobb területre kellett volna kiterjesztenünk a feltárást, de erre nem volt lehetőségünk. Erről a területről a feltárás után is változatlanul kerültek elő bronzkori bronzleletek, öntecsek és rögök. A bronzleletek feldolgozása során két bronz öntőcsapot azonosítottunk *(Kat. 15. tábla 5; Kat. 16. tábla 5),* igaz, hogy nem az ún. II. kapunál kerültek elő, hanem ettől a területtől ÉNy-ra. Ezeknek az öntőcsapoknak a jelenléte a Tételhegyen a fémmegmunkálás meglétét jelzi. Az ásatások 2018-tól 2022-ig az Árpád-ház Programhoz[15] kapcsolódva folytatódtak, a támogatásból adódóan a középkorra koncentrálva. A feltárások további eredményei nem változtattak a bronzkorra vonatkozóan kialakított képen. Mind a két kultúra leletanyaga egyaránt előkerült az ekkor, a földváron kívül feltárt területekről is.

Dunamente – Solt környéke

Ahhoz, hogy pontosabban fel tudjuk mérni a Tételhegyen található földvár szerepét a középső bronzkorban, első lépésként megkezdtük a Duna menti sávban, Solt tágabb környezetében az eddig előkerült Vatya-kultúrához köthető régészeti leletek összegyűjtését, egyelőre a Dunavecse–Harta-sávban. A korábbi időszakok kisebb leletmentései, helyszínelései és leletbejelentései eredményeként került be leletanyag a kecskeméti múzeumba, a dunavecsei, a dunapataji és a hartai helytörténeti gyűjteménybe. Az ismertté vált leletek egy része váratlanul, földmunkákhoz, építkezésekhez kötődve került elő. Másik részük terepbejárások során vált ismertté. A vizsgált terület egészére kiterjedően eddig nem volt szisztematikus terepbejárás, csupán egy-egy területrészen került sor régi lelőhelyek azonosítására, illetve egy-egy nagyobb beruházáshoz kötődő terepbejárásra, majd feltárásra. A teljesség igénye nélkül felsorolva, a tervezett M8-as autópálya nyomvonalán, az útépítéshez kapcsolódó anyagnyerőhely területén, és az 51. út új nyomvonalában.[16] Ugyancsak terepbejárás, majd ásatás előzte meg a Solt és Harta között az 51. út gátról való lehozatalát és egy új, Hartát elkerülő út kialakítását.[17] Közvetlenül Solthoz kapcsolódóan egy, a Soltot É-ról és DK-ről elkerülő út tervezett nyomvonalában került sor terepbejárásokra, majd próbafeltárásokra.[18] A tételhegyi kutatások elindulásakor, a kutatásokhoz kapcsolódva megkezdődött a korábban már említett Solt környékén még fellelhető halmok feltérképezése is.[19] Az eddigiek alapján a középső bronzkorba sorolhatóan huszonkét azonosítható régészeti lelőhelyet soroltunk be, ebből hét temető, a többi település. A jelenlegi összesítésnél a terepbejárásokon előkerült lelőhelyeknél csak azokat vettük figyelembe, amelyeknél a felszíni leletek alapján már eldönthető volt, hogy mely kultúrához sorolható a lelőhely. A terepbejárások során előkerült és bronzkorinak meghatározott lelőhelyek száma természetszerűleg ennél jóval nagyobb, valamint a régi leletanyagban több, a Vatya-kultúrához tartozó anyag van, de ezekben az esetekben a pontos lelőhely már nem azonosítható.

Az eddig összegyűjtött lelőhelyek közül, illetve feltárásból előkerült leletanyagból mindössze néhány tartozik a kialakuló, illetve korai Vatya időszakba. Solt

[15] Árpád-ház Program II/2 (Solt-Tételhegy: solti hatalmi központ) című projekt.
[16] A terepbejárás az M8-as út nyomvonalát tekintve ekkor még Dunavecse határára korlátozódott, nem a Duna–Tisza közére tervezett teljes hosszára. A feltárásokra 2004 és 2005 között került sor. A Szolnokig tartó nyomvonal bejárására 2007-ben került sor.
[17] A munkákra 2002–2003-ban került sor.
[18] Az út nyomvonalában csak próbafeltárások voltak, mivel az út megépítésére nem került sor. A próbafeltárások 2013-ban voltak.
[19] 2005-ben Szentpéteri József és Rosta Szabolcs terepbejárására került sor, amelynek során Solt és Újsolt határában hat halmot azonosítottak: KJM Rég Ad. 2005.1592.

6. kép. A solti Nagy-ér keleti partján lévő lelőhely feltárása (fotó: Somogyvári Ágnes)

Fig. 6. Excavation of the site on the eastern bank of the Nagy-ér Stream by Solt (photo: Ágnes Somogyvári)

7. kép. A solti Nagy-éri feltárás szelvényébe eső ház részlete (fotó: Somogyvári Ágnes)

Fig. 7. Part of a house falling into the trench opened by the Nagy-ér Stream (photo: Ágnes Somogyvári)

határából mindössze két telep és egy temető sorolható ide: az Ebédlesőhegy területén az 1980-as években Horváth Attila késő avar kori temetkezések között egy gödröt tárt fel;[20] a belterületről, az egykori Tanácsháza környékéről ugyancsak ebbe az időszakba tartozó leletanyag került elő.[21] Feltárásból ismerünk a Hartát elkerülő út nyomvonalában egy teleprészletet.[22] A Harta-Weierhivl (mai elnevezése a lelőhely-nyilvántartásban: Diószeg) lelőhelyen, a mintegy 5000 m²-en feltárt területen 59 objektum, gödrök, két kisebb építmény, méhkas alakú tárológödrök, felszíni építményekhez tartozó cölöplyukak kerültek elő. A leletanyag alapján a telep élete a Vatya-kultúra még kialakuló, a Nagyrév- és Kisapostag-kultúra elemeit is hordozó időszakában kezdődött, és a kultúra klasszikus időszakában is folyamatosan lakott volt. Ugyancsak ebben a korai időszakban volt használatban a Harta-Freifelt (mai lelőhely-nyilvántartásban szereplő elnevezése: Szabadföld) lelőhelyen előkerült korai Vatya-telep.[23] A temetők közül ehhez a korai időszakhoz tartozik a Solt-Szőlőhegyen feltárt birituális temetőrészlet is.[24] Összesen hat sír, három csontvázas és három urnás feltárására volt lehetőség, mind a rítus, mind az előkerült leletanyag azt jelzi, hogy a temető abban az átmeneti időszakban volt használatban, amikor a kialakuló Vatya-kultúrában még őrződtek a Nagyrév- és Kisapostag-kultúra elemei.

Ezek az adatok egyúttal azt is jelzik, hogy a Vatya-kultúra kialakulásának folyamata a Duna bal partján a Duna menti sávban is lejátszódott,[25] sőt nagyon valószínű az is, hogy a Dunától távolabb, a Homokhátság Ny-i szélén is megfigyelhető ez a jelenség.[26] A korai időszak ritkábban előforduló lelőhelyei alapján ekkor még nem számolhatunk nagyobb népességgel, de a folyamatos népességnövekedést jelzik a terepbejárások során egyre szaporodó számban előkerülő telepek és temetkezések, melyek a kultúra klasszikus időszakától a koszideri korig nyomon követhetőek.

Az elmúlt években a Soltot É-ról elkerülő út nyomvonalának bejárása során a kultúra két újabb települése vált ismertté. A Nagy-ér K-i partján lévő lelőhelyen próbafeltárás során Vatya III. korú település házrészletét, tárológödreit, kútjait tártuk fel *(6–7. kép)*. A keskeny szondában feltárt hatvan objektum alapján ennél a lelőhelynél nagy objektumsűrűséggel, illetve a felszíni leletek alapján egy nagyobb kiterjedésű síkvidéki teleppel számolhatunk *(8. kép)*. A Nagy-ér Ny-i partján a kijelölt szondában egy koszideri korú telep néhány gödrét tudtuk feltárni. Mindkét korszak leletanyaga megtalálható a Tételhegyen is.

[20] Horváth Attila jelentése a feltárásról: *RégFüz* I. 37 (1984) 25.

[21] A leletanyag a Kecskeméti Katona József Múzeumban található, 2018.7.1-29 leltári számon. Jelen tanulmány szerzője közölte a kerámiák fotóját: Somogyvári 2015c, hátsó borító, 2.

[22] Kustár Rozália feltárása: Kustár 2008. 197–218.

[23] Kustár Rozália ásatása: *RégKutMon* 2004. 181.

[24] Somogyvári 2015b.11–27.

[25] Vicze 1986. Az általunk vizsgált területtől É-ra, Szalkszentmárton-Cifrahídon 1961-ben Horváth Attila 25 urnasírt tárt fel. A temetőt Vicze Magdolna dolgozta fel, a 25-ből 18 sírt a kultúra legkorábbi fázisába sorolt, és megfigyelte a nagyrévi és kisapostagi kultúra elemeit is.

[26] Bándi Gábor feltárása Kiskőrös-Gépállomáson 1961-ben. A Vatya-kultúra fiatalabb időszakának urnasírjai mellett, a néhány jellegzetes kerámia alapján az előkerült teleprészletet a Kisapostag-kultúra telepének határozta meg: *RégFüz* I. 15 (1962) 13.

8. kép. A solti Nagy-ér keleti parti feltárásból származó leletek (fotó: Kiss Béla)
Fig. 8. Finds from excavation on the eastern bank of the Nagy-ér Stream (photo: Béla Kiss)

A temetőknél – az addig pusztán csak a feljegyzésekből ismert, több tönkretett temető után – az Apostag-Szilasi rész Ny lelőhelynél megelőző feltárás során mód nyílott a Vatya-kultúra egy újonnan megismert temetőjének feltárására.[27] Egy kis domb aljában lévő, sírcsoportokat alkotó temetkezések – összesen 64 sír – közül 56 urnás, két szórthamvas és hat jelképes temetkezés volt. Csak az 51-es út új nyomvonalába eső temetőrészt tárták fel, magán a dombon lévő temetkezéseket nem, az ott lévő sírok száma akár több száz is lehet. A temető feldolgozása még nem történt meg, de az eddigiek alapján elmondható, hogy a kultúra hosszú ideig használt temetkezése került elő.

A Tételhegy körül eddig azonosított telepek mind erődítés nélküli telepek voltak. A tételhegyi földvártól D-re, attól légvonalban mintegy 6 km-re, Harta Bojár nevű határrészében található a másik, földvárként számontartott terület. 2000-ben Czajlik Zoltán munkatársaival a

[27] V. Székely György feltárása 2005-ben. A leletanyag a Kecskeméti Katona József Múzeumban található.

9. kép. A Harta-Bojárnál lévő földvár légi fotója (forrás: Czajlik Zoltán nyomán)

Fig. 9. Arial photo of the Harta-Bojár hillfort (source: Zoltán Czajlik)

10. kép. Harta-Bojár, az egykori földvár sánca 2018-ban (fotó: Somogyvári Ágnes)

Fig. 10. Harta-Bojár, the rampart of the one-time hillfort in 2018 (photo: Ágnes Somogyvári)

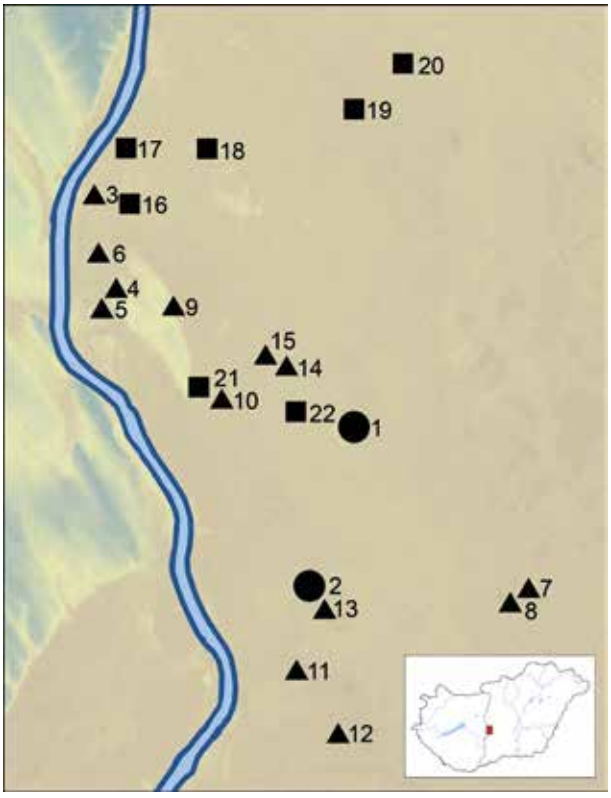

11. kép. A Vatya-kultúra lelőhelyei Solt környékén (készítette: Vida Ágnes)
Erődítések (●): 1. Solt-Tételhegy, 2. Harta-Bojár; Telepek (▲): 3. Apostag-Laposi-dűlő-halom, 4. Dunaegyháza-Tulipán utca, 5. Dunaegyháza-Szurdok-Kis-Duna, 6. Dunaegyháza-Kenderesi-dűlő, 7. Dunatetétlen KNP084, 8. Dunatetétlen-KNP076, 9. Solt-Ebédlesőhegy, 10. Solt-Tanácsháza, 11. Harta-Weierhivl (Tóhalom), 12. Harta-Freifelt (Szabadföld), 13. Harta-Bojár III, 14. Solt- Nagy-ér K-i partja, 15. Solt-Nagy-ér Ny-i partja; Temetők (■): 16. Apostag-Szilasi rész, 17. Apostag-Lomberi legelő, 18. Apostag-Nagykút-Juliska-major, 19. Dunavecse-Csanádi major, 20. Dunavecse-Milkó major, 21. Solt-Szőlőhegy, 22. Solt-Kissolti kocsma

Fig. 11. Sites of the Vatya culture in the Solt area (made by Ágnes Vida)
Hillforts (●): 1. Solt-Tételhegy, 2. Harta-Bojár; Settlements (▲): 3. Apostag-Laposi-dűlő-halom, 4. Dunaegyháza-Tulipán utca, 5. Dunaegyháza-Szurdok-Kis-Duna, 6. Dunaegyháza-Kenderesi-dűlő, 7. Dunatetétlen KNP084, 8. Dunatetétlen-KNP076, 9. Solt-Ebédlesőhegy, 10. Solt-Tanácsháza, 11. Harta-Weierhivl (Tóhalom), 12. Harta-Freifelt (Szabadföld), 13. Harta-Bojár III, 14. Solt- Nagy-ér K-i partja, 15. Solt-Nagy-ér Ny-i partja; Burial grounds (■): 16. Apostag-Szilasi rész, 17. Apostag-Lomberi legelő, 18. Apostag-Nagykút-Juliska-major, 19. Dunavecse-Csanádi major, 20. Dunavecse-Milkó major, 21. Solt-Szőlőhegy, 22. Solt-Kissolti kocsma

12. kép. A hildi földvár, 1950
Fig. 12. The Hild hillfort, 1950

13. kép. Légi fénykép a hildi földvárról, 2004 (fotó: Miklós Zsuzsa)
Fig. 13. Aerial photo of the Hild hillfort, 2004 (photo: Zsuzsa Miklós)

magyar–francia közös légi régészeti kutatás során felvételeket készített a földvárról *(9. kép)*.[28] Egy folyómeder ÉK-i partján húzódó, egykor sánccal védett, ovális erődítés képe rajzolódott ki a felvételeken. Egy kb. 1,5 hektáros területet ÉNy–DK-i irányú ovális sánc övezett. Megállapításuk szerint a repülés idején a földvár már pusztulás közeli állapotban volt. 2018-ban terepbejáráson próbáltuk meg azonosítani a földvárat. Akkorra csupán a plató szélén lévő elszíneződés jelezte az egykori sánc nyomát *(10. kép)*. Az intenzíven művelt területen már semmi jele nem volt az egykori sáncnak. A terepbejárás során a sáncon belüli területen a Vatya-kultúra gyér számú leletanyagát találtuk meg, ugyanakkor a földvárat körülvevő területeken jelentős mennyiségű, a kultúrához köthető cserépanyag került

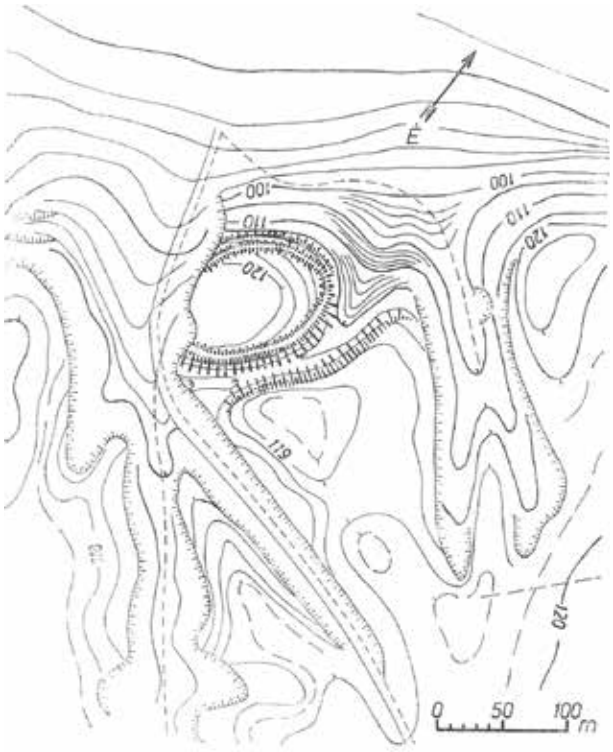

14. kép. Nováki Gyula 1978. évi felmérése a hildi földvárról
Fig. 14. Gyula Nováki's survey of the Hild hillfort in 1978

elő. A lelőhely-nyilvántartásban Bojár III. (85743) néven szerepel a földvár közelében, attól ÉK-re egy bronzkori telepnek meghatározott terület, amely a terepbejárás során szerzett tapasztalatok alapján a földváron kívül elhelyezkedő nyíltszíni Vatya-telep lehet. A földvár tekintetében a terepen tapasztaltak alapján egyet kell értenünk Czajlik Zoltánnal, hogy ez a földvár az intenzív földművelés miatt elérte a végleges pusztulás határát *(11. kép)*.

Duna mente – Érsekhalma és Hajós környéke

Erődített telepek

A másik vizsgált terület a Hajós környéki rész volt, itt elsődlegesen a magasparti részre figyelve néztük meg, hogy a hildi földváron kívül van-e még erődített telep, illetve milyen arányban fordulnak elő erődítetlen Vatya-telepek. A hildi bronzkori földvár[29] a Duna egykori ártere fölött, egy ÉK–DNy irányú 20-25 m magas löszparton, a Bácskai-plató peremén található *(12–13. kép)*. A földvár K-DK felől kapcsolódik a fennsíkhoz, É-ÉNy felől meredek part, míg DNy-ról és ÉK-ről egy-egy mély vízmosás

[28] Goguey–Czajlik–Böddcs 2003. 76–77.
[29] A szakirodalomba Hajós-hildi földvár néven került be, mivel ismertté válása idején a terület Hajóshoz tartozott. Jelenleg a terület Érsekhalmához tartozik, így a földvár elnevezését is megváltoztatták.

15. kép. Feltárás a hildi földvárnál – keleti szelvényfal, 2010 (fotó: Mészáros Mónika)

Fig. 15. Excavation of the Hild hillfort, eastern section, 2010 (photo: Mónika Mészáros)

16. kép. Objektumok a feltárásból: gödör, 2010 (fotó: Mészáros Mónika)

Fig. 16. Excavated settlement feature: a pit, 2010 (photo: Mónika Mészáros)

határolja. A földvárat ott, ahol a fennsíkhoz kapcsolódik, árok és egykor sánc védte. Nováki Gyula 1978-ban történt felmérése szerint az árok 30-40 m széles és 3-4 m mély lehetett. A földvár belső területét körben sánc védte *(14. kép)*. Nováki Gyula a felmérés során az árkon kívül megfigyelte a telep folytatását is.[30] Az 1959 óta ismert földvárban[31] 2010-ig nem került sor feltárásra, csupán a kincskeresők gödrei mellé kidobott edénytöredékeket és a leszakadó löszfalból előkerülő ép edényeket gyűjtötték össze, és egy részüket bevitték a bajai múzeumba. 2010-ben adódott lehetőség arra, hogy egy kis szelvényben feltárásra kerüljön sor.[32] A földvár leszakadt partfalában egy csontváz alakja rajzolódott ki, ennek mentése vált szükségessé. Megközelíteni csak a meredek fal felől lehetett, ezért a sírt alpinista módszerekkel mentették meg. Egy nyújtott vázas, melléklet nélküli sír volt a sáncárok külső oldalán. A megközelítőleg ÉNy–DK-i tájolású sírban háton fekvő, enyhén zsugorított helyzetű, jó megtartású, robusztus felnőtt férfi csontváza feküdt. Melléklete nem volt.

A sír fölött, pontosabban annak közelében nyitottak egy szelvényt annak tisztázására, hogy újabb sírok várhatók-e, s hogy az újabb partomlásnál már ne kelljen alpinista módszerekkel dolgozni. Kialakítottak egy kb. 7 × 5 m-es szelvényt a sáncárkon kívül *(15. kép)*. A feltárásnál három réteget különítettek el. Az első réteg a bolygatott, gyökerekkel átszőtt humuszréteg volt. Erről a szintről is indultak objektumok, de indulásukat

17. kép. Objektumok a feltárásból: tűzhelynyom, 2010 (fotó: Mészáros Mónika)

Fig. 17. Excavated settlement feature: hearth remains, 2010 (photo: Mónika Mészáros)

a humuszréteg erős bolygatottsága és gyökerekkel való átszövöttsége miatt nem lehetett pontosan megfigyelni. A második réteg alatt egy sárga, agyagos réteget találtak. A megfigyelések szerint ez az agyagos réteg a sáncárokból kitermelt és elplanírozott föld volt. Ebből a rétegből már jól megfigyelhetően indultak objektumok, tárológödrök és cölöplyukak. Az alatta lévő III. rétegen belül két szintet különítettek el. A két szint határán sikerült egy

[30] Bóna–Nováki 1982. 88.

[31] Deli Ferenc érsekhalmi tanító hívta fel Kőhegyi Mihály figyelmét a földvárra.

[32] A feltárás vezetője Mészáros Mónika volt. Köszönettel tartozom neki, hogy lehetővé tette az ásatási eredmények megismerését, és a közlésükhöz hozzájárult.

18–19. kép. Kerámialeletek a hildi feltárásból (fotó: Kiss Béla)
Figs. 18–19. Pottery finds from the excavation at Hild (photo: Béla Kiss)

kis szakaszon megfogni a járószintet, valamint néhány gödröt, cölöplyukat és egy tüzelőhelyet, ami az altalajba mélyedt *(16–17. kép).* A harmadik réteg után az altalaj következett. A szelvényben összesen 36 olyan jelenséget figyeltek meg, amely objektumszámot kapott *(18–19. kép).* Bár az ásatás kis területre terjedt ki, a feltárás során megfigyelhetővé vált, hogy volt egy korábbi, erődítés nélküli, vagy egy keskenyebb árokkal és sánccal védett belső település, és rajta kívül egy külső telep, majd sor került az árok kialakítására vagy szélesítésére és mélyítésére. Az árok K-i felén a kitermelt löszt elplanírozták, az árkon kívül pedig megfigyelhetők voltak a külső település nyomai.[33] Az a kérdés, hogy az árkot később alakították ki, vagy csak megújításra, szélesítésre került sor, a kis felületű ásatás miatt nem volt eldönthető.

Valószínű, hogy ezzel a védelmi vonalon kívül található teleppel függött össze az a teleprészlet is, amelyet 1982-ben Wicker Erika tárt fel a hildi palackozó üzem területén.[34] Maga a ma már nem működő palackozó a földvár közelében, attól DNy-ra volt található, alig néhány száz méterre a földvártól. A területen egy újabb üzem építése miatt került sor leletmentésre, a mintegy 100 m^2-re kiterjedő felületen kilenc középső bronzkori objektum került elő. A leletanyag a Vatya-kultúra kései időszakának jellegzetességeit hordozta magán. A kerámiaanyagban megfigyelhetők voltak a Vatya III. időszak jellegzetességei, de hangsúlyosan jelen voltak a koszideri időszakra jellemző jegyek is, mint ahogy a formák és díszítések között nagy számban fordultak elő a Mészbetétes kultúrával kapcsolatot mutató leletek is. A legjobb párhuzamok a Vatya-kultúra déli peremterületét jelentő telepeken (Csongrád-Vidre sziget,[35] Baks,[36] Felgyő[37]) és temetőkben (Csanytelek,[38] Kelebia[39]) fordultak elő. Ez a terület része annak a nagyobb egységnek – a Vatya-kultúra déli és délkeleti peremterületeinek – ahol a koszideri időszakban kialakult az a proto-szeremleinek[40] nevezett leletkör,

[33] A külső telep meglétére utalt 1978-as terepbejárása alapján Nováki Gyula is, lásd 24. j.
[34] Somogyvári 2015a.
[35] Szénászky 1977.
[36] Fischl–Kiss–Kulcsár 1999.
[37] Fischl–Guba 2010.
[38] Lőrinczy–Trogmayer 1995.
[39] Bóna 1975.
[40] A proto-szeremlei elnevezést Bóna István használta Bándi Gábor és Kovács Tibor Szeremle-csoporttal foglalkozó munkáival kapcsolatosan, áttekintve a kelebiai temetőben előkerült és Bándi Gáborék által szeremleinek tartott leleteket. Megállapítása szerint ezek a leletek eltérnek a való-

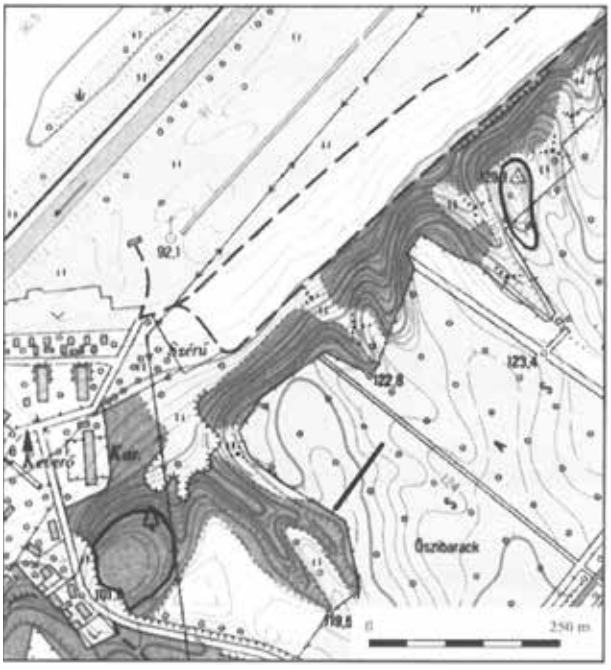

20. kép. A hildi földvár és a sashegyi erődítés (forrás: Czajlik 2006 nyomán)
Fig. 20. The Hild hillfort and the earthworks on the Sashegy (after Czajlik 2006)

amelyben mészbetétes és vatyai kerámiaformák és díszítő motívumok is keverednek.[41]

A hildi földvárról és környékéről Czajlik Zoltán 2003-ban készített felvételeket.[42] A földvár közelében még két erődítést figyelt meg. A hildi földvártól ÉK-re, kb. 300 m-re, ugyancsak a plató peremén egy a hildihez hasonló méretű és elhelyezkedésű erődítés árkát, ettől az erődítéstől ugyancsak ÉK-re, kb. 400 m-re és ugyancsak a plató peremén egy újabb vízmosásnál egy ellipszis alakú, kisebb erődítésről készített felvételt *(20. kép).*

2004-ben a Kiskunsági Nemzeti Park akkori munkatársa, Barna Zsolt hívta fel a figyelmünket a Czajlik Zoltán által az előző évben észlelt, a hildi földvár közelében a Sashegynek nevezett részen lévő erődítésre.[43] Ez a Kiskunsági Nemzeti Park védett területe, és mintegy 700 m-re ÉK-re található a hildi földvártól, és ugyancsak a magasparti részen található. Az erődítés K-i oldalán magas művelésű szőlő van, a terület É-i részén, ahol a terepbejárásunk idején erdősült terület volt, egy széles árok

21. kép. Légi fotó a Sashegyről, 2004 (fotó: Miklós Zsuzsa)
Fig. 21. Aerial photo of the Sashegy, 2004 (photo: Zsuzsa Miklós)

22. kép. A Sashegyen gyűjtött leletek (fotó: Kiss Béla)
Fig. 22. The finds collected on the Sashegy (photo: Béla Kiss)

övezi a földvárat *(21. kép).* Az erődítésen belül, annak déli szélén pedig egy lekopott, de sáncra emlékeztető kiképzést figyeltünk meg. A sáncon belüli viszonylag egyenes területet gyep fedte, így leletanyagot nem találtunk, csak egy rablógödör mellett tudtunk néhány jellegtelen, bronzkorinak meghatározható edénytöredéket összegyűjteni *(22. kép).*[44] Ugyanakkor a múzeumban lévő jelentések[45] alapján tudjuk, hogy a hildi földvár és a Sashegy közötti területen a Vatya-kultúra telepe és birituális temetője is

di szeremlei leletektől, ezért a proto-szeremlei elnevezés használatát javasolta. A proto-szeremlei típus korát a Vatya III. időszakra tette: Bóna–Nováki 1982. 69, 21. jegyzet.

41 Fischl 1999. 222–223; Kiss 2012. 191–192.

42 Czajlik 2004. 111, 119.

43 Czajlik 2006. 1. ábra. A lelőhely azonos az ovális erődítéssel.

44 Jelentés a terepbejárásról: KJM. Rég. Ad. 2004.1228.

45 KJM Rég. Ad.2000.904, 905.

23. kép. Légi fénykép a Hajós-Partföld lelőhelyről, 2004 (fotó: Miklós Zsuzsa felvétele)
Fig. 23. Aerial photo of the Hajós-Partföld site, 2004 (photo: Zsuzsa Miklós)

24. kép. A hajós-partföldi erődítés bejárati része 2018-ban (fotó: Somogyvári Ágnes)
Fig. 24. Entrance of the Hajós-Partföld hillfort in 2018 (photo: Ágnes Somogyvári)

25. kép. A hajósi Partföldön gyűjtött leletanyag (fotó: Kiss Béla)
Fig. 25. The finds collected at Hajós-Partföld (photo: Béla Kiss)

előkerült, amelyet az idők folyamán valószínűleg teljesen vagy nagyobbrészt mélyszántással tönkretettek.

A hildi részen többször került sor terepbejárásra,[46] és a tágabb környezet, a Duna–Tisza közi hátság és a Kalocsai Sárköz határterületének bejárására is sor került. A magasparti részen maradva, mintegy 11 km-re É-ra a hildi földvártól Hajós és Császártöltés között találtunk rá a Vatya-kultúra egy újabb erődített telepére *(23. kép)*.[47] Az erődített település a magaspart peremén található a Hajós-Partföld lelőhelyen. Jól megfigyelhető a bejárati rész, valamint a bejárat két oldaláról induló sánc *(24. kép)*. A platón belül a széleknél – az intenzív földművelés következtében – már csak néhol volt még kivehető a sánc nyoma. A Vatya-kultúra jelentős mennyiségű edénytöredéke mellett szarmata leletanyagot is gyűjtöttünk *(25. kép)*. A 2018-ban megismételt terepbejárásunk során további változásokat tapasztaltunk. A bejárati rész változatlanul jól érzékelhető volt, de a platót már nem lehetett bejárni, mert körbekerítették. Művelési ág változtatására is sor került, időközben magasművelésű szőlővel telepítették be a területet, ezzel a további kutatás lehetőségét elzárták.

Erődítetlen telepek

A Duna–Tisza közi hátság és a Kalocsai Sárköz határterületén, ahol a Duna ártere találkozik a 10-15 méterrel föléje magasodó lösszel fedett magasparttal, amely egyúttal a Duna-Tisza közi hátság nyugati pereme, Knipl István

[46] Kőhegyi Mihály többször volt itt Deli Ferenccel, aki a földvárra is felhívta a figyelmét, majd Kustár Rozália is többször járt ezen a területen Deli Ferenccel, valamint Balázs Rékával, a Kiskunsági Nemzeti Park munkatársával, akivel a Kiskunsági Nemzeti Park működési területén lévő halmokat gyűjtötték össze: Balázs–Kustár 2012.

[47] A területre ugyancsak Barna Zsolt, a Kiskunsági Nemzeti Park munkatársa hívta fel a figyelmünket. 2004-ben került sor a terepbejárásra, amelyen e sorok írója mellett Mészáros Mónika és Rosta Szabolcs vettek részt. KJM Rég. Ad. 2004. 1228.

végzett terepbejárásokon és fúrásokon alapuló kutatásokat. Alapvetően két település, Hajós és Császártöltés területén dolgozott, és ezen eredmények alapján készítette el a terület geoarchaeológiai elemzését.[48] Terepbejárása során összesen 78 bronzkori lelőhelyet talált, ebből az előkerült leletanyag egynegyede volt alkalmas a pontosabb korhatározásra. A Vatya-kultúra telepeit mind a sárközi, mind a magasparti részen megtalálta. Több jelentős kiterjedésű középső bronzkori lelőhelyet ismertetett, ezek a Hajós-Nagy Farkas-gödör I, a környezetéből kiemelkedő dombháton található és a Hajós-Zsellér dűlő IV. lelőhely,[49] amely ugyancsak egy dombháton található. A Hajós-Iskolakert lelőhely a településen belül fekszik, és az 1970-es években rendszeresen kerültek elő a Vatya-kultúrába sorolható edénytöredékek, amelyek a bajai múzeumba kerültek.[50] Halas és Császártöltés határán található a magasparton a Kétvölgy lelőhely, a neve szerint is két völgy között, ahol ugyancsak a Vatya-kultúra leleteit gyűjtötték össze.[51] Ezekről a lelőhelyekről csupán terepbejárási adataink vannak, mint ahogy a hajós-partföldi erődített telepről is. A további kutatás (legyen az akár műszeres vizsgálat, akár ásatás) tudja majd eldönteni, hogy ezeken a lelőhelyeken a Vatya-kultúrán belül egy azonos időszakban éltek-e, és amennyiben mégis vizsgálható lenne, milyen szerepe volt ezen a vidéken a partföldi erődített telepnek *(26. kép)*.

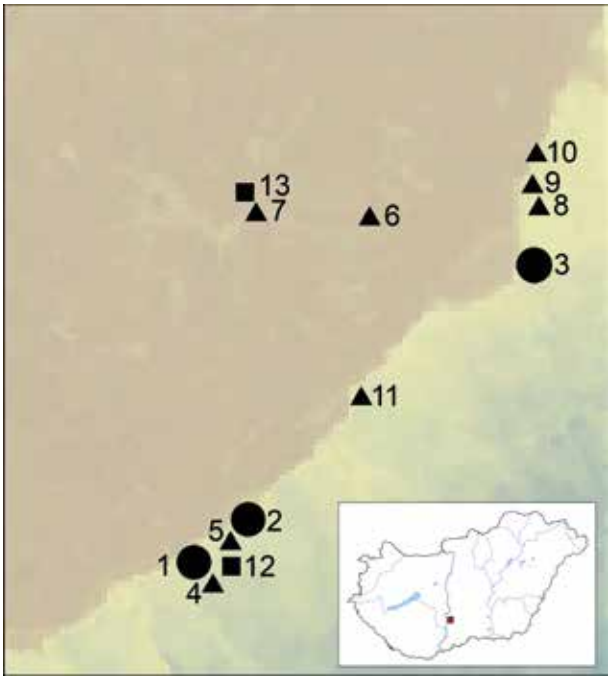

26. kép. A Vatya-kultúra lelőhelyei Hajós környékén (készítette: Vida Ágnes)
Erődítések (●): 1. Hild-Földvár, 2. Érsekhalma-Sashegy, 3. Hajós-Partföld; Telepek (▲): 4. Érsekhalma-Hild, Palackozó, 5. Érsekhalma- Hildpuszta, 6. Hajós-Zsellér-dűlő, 7. Hajós-Iskolakert, 8. Hajós-Kétvölgy, 9. Hajós-Part-földek II. 10. Hajós-Part-földek I, 11. Hajós-Pincék VI; Temetők (■): 12. Érsekhalma-Hildpuszta, 13. Hajós-Iskolakert

Fig. 26. Sites of the Vatya culture in the Hajós area (made by Ágnes Vida)
Hillforts (●): 1. Hild-Földvár, 2. Érsekhalma-Sashegy, 3. Hajós-Partföld; Settlements (▲): 4. Érsekhalma-Hild, Palackozó, 5. Érsekhalma- Hildpuszta, 6. Hajós-Zsellér-dűlő, 7. Hajós-Iskolakert, 8. Hajós-Kétvölgy, 9. Hajós-Part-földek II. 10. Hajós-Part-földek I, 11. Hajós-Pincék VI; Burial grounds (■): 12. Érsekhalma-Hildpuszta, 13. Hajós-Iskolakert

ÖSSZEGZÉS

Az elmúlt évtizedekben nagyarányú kutatások folytak és jelenleg is folynak az ország középső részén a bronzkori településtörténetre vonatkozóan, kiemelten figyelve a Vatya-kultúra erődített és nyíltszíni telepeire. Az egyik legjelentősebb kutatás a százhalombattai földvárat és a Benta-völgy kutatását érintő projekt.[52]

A másik a Duna–Tisza közén lévő, Kakucs vidékét elemző KEX projekt.[53] A közzétett eredmények alapján lehetőség nyílott a településhálózat, az erődített és nyíltszíni telepek egymáshoz való viszonyának, valamint az egyes erődített telepek szerepének vizsgálatára.[54]

A solti Tételhegyen elindított interdiszciplináris kutatás, valamint a hozzá kapcsolódó topográfiai kutatás ugyancsak jó kiindulópontja lehet a hasonló jellegű további vizsgálatoknak. A solti és a hajósi régióban eddig összegyűjtött lelőhelyek azt jelzik, hogy ebben a régióban is több erődítéssel, jelentős számú nyíltszíni teleppel számolhatunk. Azt már most is látjuk, hogy sokkal strukturáltabb településszerkezet létezett a Duna mentén, a Duna középső régiójában, mint ahogy ezt korábban gondoltuk.

A további kutatásoknak kell majd tisztázniuk a Solt környéki bronzkorinak jelzett halmok szerepét is,

[48] Knipl István munkájából több publikáción túl PhD-dolgozat is készült. Köszönettel tartozom azért, hogy halála előtt PhD-dolgozatát szíves hozzájárulásával elolvashattam, kutatási eredményeit megismerhettem és használhattam.

[49] Knipl 2013. 28.

[50] Kőhegyi Mihály jelentése 1978-ból: *RégFüz* I. 32 (1979) 13.

[51] Wicker 1990. 85.

[52] Vicze 2000; Vicze–Czajlik–Tímár 2005.

[53] Kulcsár 1997; Jaeger–Kulcsár 2013.

[54] Szeverényi–Kulcsár 2012; Reményi 2012.

és fontos lenne kultúrához kötni a nagyszámú, jelenleg csak bronzkorinak meghatározott síkvidéki telepet is. Mindezek eredményeként egy sokkal árnyaltabb településtörténeti képet tudnánk rajzolni a két vizsgált térség középső bronzkoráról.

IRODALOM

Balázs–Kustár 2012 — Balázs Réka – Kustár Rozália: *Halmok az évszázadok sodrában. Halmok – hegyek – várak a Duna-Tisza közén.* Kecskemét, 2012.

Bóna 1975 — Bóna, István: *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.* Budapest, 1975.

Bóna–Nováki 1982 — Bóna István – Nováki Gyula: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára. *Cumania* 7 (1982) 17–118.

Czajlik 2004 — Czajlik Zoltán: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003-ban (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról). *RégKutMon* 2003. Budapest, 2004, 111–125.

Czajlik 2006 — Czajlik Zoltán: Őskori erődítések kutatása légi régészeti módszerekkel. In: Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Budapest, 2006, 71–80.

Fischl 1999 — P. Fischl Klára: Mártély-Szegfű. A Perjámos kultúra szerepe a Dél-Alföld vegyes rítusú temetőiben. *Savaria* 24 (1998–1999) 3. 215–225.

Fischl–Guba 2010 — P. Fischl Klára – Guba Szilvia: A felgyői bronzkori temető. In: Balogh Csilla – P. Fischl Klára (szerk.): *Felgyő Ürmös-tanya: Bronzkori és avar kori leletek László Gyula felgyői ásatásának anyagából*– Szeged, 2010, 71–176.

Fischl–Kiss–Kulcsár 1999 — P. Fischl Klára – Kiss Viktória – Kulcsár Gabriella: Kora és középső bronzkori település Baks-Homokbánya (Csongrád megye) lelőhelyen. *MFMÉ – StudArch* 5 (1999) 77–190.

Goguey–Czajlik–Bödőcs 2003 — Goguey, René – Czajlik Zoltán – Bödőcs András: Magyar–francia légi régészeti kutatások Magyarországon 2000-ben. *RégKutMon* 2000. Budapest, 2003, 75–86.

Jaeger–Kulcsár 2013 — Jaeger, Mateusz – Kulcsár, Gabriella: Kakucs-Balla-domb. A case study in the absolute and relative chronology of the Vatya culture. *ActaArchHung* 64 (2013) 293–324.

Jaeger–Czebreszuk–Fischl 2012 — Jaeger, Mateusz – Czebreszuk, Janusz – P. Fischl, Klára (eds.): *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe.* Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 9. Bonn, 2012.

Kiss 2012 — Kiss, Viktória: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary.* VAH XXVII. Budapest, 2012.

Knipl 2013 — Knipl István: Hajós régészeti topográfiája. *Cumania* 26 (2013) 7–46.

Knipl 2014 — Knipl István: *A Duna–Tisza közi Hátság és a Kalocsai Sárköz Hajós és Császártöltés községek közötti határterületének geoarcheológiai elemzése.* PhD-dolgozat, Szegedi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola. Szeged, 2014 (kézirat).

Kulcsár 1993 — Kulcsár Gabriella: Előzetes jelentés Kakucs-Balla-domb középső bronzkori tell-településének leletmentő ásatásáról 1992–1993 (Adatok Dél-Pest megye bronzkori településtörténetéhez). *PMMF* 4 (1997) 343–353.

Kustár 2008 — Kustár Rozália: Határeset: hét bronzkori gödör Harta-Weierhivl lelőhelyről. *MKBKM* 11–12 (2006–2007) 2008, 193–212.

Lőrinczy–Trogmayer 1995 — Lőrinczy Gábor – Trogmayer Ottó: Birituális vatyai temető Csanytelek-Palén. *MFMÉ – StudArch* 1 (1995) 49–90.

Nagy 1990 — Nagy Béla: *Solt nagyközség monográfiája.* Solt, 1990.

Nagy 1997 — Dr. Nagy Béla: *Solt város monográfiája.* Solt, 1997.

Reményi 2012 — Reményi, László: The Defensive Settlement of the Vatya Culture and the Central European Bronze Age Exchange System. In: Jaeger–Czebreszuk–Fischl 2012, 275–285.

Somogyvári 2015a — Somogyvári Ágnes: Középső bronzkori településrészlet Hajós-Hilden. In: Szakál Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum 4. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 140. évfordulójára.* Kiskunhalas, 2015, 25–48.

Somogyvári 2015b — Somogyvári Ágnes: Bronzkori birituális temetőrészlet Solt-Szőlőhegyen. In Balog Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *…in nostra linguea Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest–Kecskemét, 2015, 11–27.

Somogyvári 2015c — Somogyvári Ágnes: *Kalandozások Solt őskori lelőhelyei körül.* Solti Aranykulcsos Füzetek 4. Budapest–Solt, 2015.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Szabó 2014 — Szabó Máté: Solt-Tételhegy légirégészeti kutatása. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 41–52.

Szentpéteri 2014 — Szentpéteri József: Semmiből egy világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005-2013) In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.

Szentpéteri-Rosta 2006 — Szentpéteri József – Rosta Szabolcs: Solt, Tételhegy. *RégKutMon* 2005. Budapest, 2006, 306–308.

Szeverényi–Kulcsár 2012 — Szeverényi, Vajk – Kulcsár, Gabriella: Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary. In: Jaeger–Czebreszuk–Fischl 2012, 287–351.

Szénászky 1977 — G. Szénászky Júlia: A vatyai kultúra leletei Csongrád környékén. *ArchÉrt* 104 (1977) 18–46.

Vicze 1986 — Vicze Magdolna: *Bács-Kiskun megye középső bronzkori urnatemetői.* Egyetemi szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1986 (kézirat)

Vicze 2000 — Vicze, Magdolna. Background information to the field-survey. In: Poroszlai, Ildikó – Vicze, Magdolna (eds.): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 1998.* Százhalombatta, 2000, 119–129.

Vicze–Czajlik–Tímár 2005 — Vicze, Magdolna – Czajlik, Zoltán – Tímár, Lőrinc: Aerial and topographical research of the Benta Valley. In: Poroszlai, Ildikó – Vicze, Magdolna (eds.): *SAX. Százhalombatta Archaeological Expedition. Annual Report 1 – Field Season 2000–2003.* Százhalombatta, 2005, 251–254.

PREHISTORIC SETTLEMENTS ON THE TÉTELHEGY AND IN ITS BROADER AREA (Abstract)

Ágnes Somogyvári

Keywords: Middle Bronze Age, Late Bronze Age, Vatya culture, Urnfield culture (Br D-Ha 1), hillforts, open settlements, Solt micro-region, Hajós micro-region

The opportunity to conduct intense systematic investigations in two geographic regions as part of Bronze Age research in County Bács-Kiskun arose from the 2000s onward. One of these was the Solt Plain micro-region in the Solt area, the other the Hajós micro-region in the Kalocsa Sárköz region. The main focus of our research was to identify the settlement types of the Middle Bronze Age in these two micro-regions and to establish whether there were other fortified settlements besides the two well-known and already investigated hillforts at Solt-Tételhegy and Érsekhalma-Hild, as well as to clarify the presence and density of open settlements in their broader area. We first turned our attention to the settlements located during field surveys that could be accurately dated through their surface finds and to the sites that have already been investigated.

Solt-Tételhegy and its broader area

As part of the Castrum Tetel project directed by József Szentpéteri, a field survey was undertaken in 2005 and excavations were conducted between 2006 and 2009. The assessment of the aerial photos and the results of the field surveys indicated that the site had been occupied during several periods and that the presence of a Bronze Age hillfort can also be assumed. The results of this phase in the site's research were published in 2014. The excavations between 2006 and 2009 focused on the inner area of the Bronze Age hillfort and the areas west and south-west of the hillfort. While a part of the finds brought to light represent the typical vessels of the Vatya III period, the distinctive pottery

types of the Koszider period were also recovered. The investigation of the hillfort and the area to its south-west was continued in 2013, where in addition to the Bronze Age features yielding find assemblages of the Middle Bronze Age, a few pits of the Urnfield culture were also uncovered. The currently known material exhibits the typical traits of the Br D–Ha 1 period.

In conjunction with the excavation of the Tételhegy site, we began the systematic review of the archaeological finds and sites that could be securely associated with the Vatya culture in the broader area of Solt. We assigned 22 securely identifiable archaeological sites to the Middle Bronze Age: seven of these are cemeteries, the rest are open settlements. The other known hillfort can be found in an area known as Bojár on the outskirts of Harta, lying south of the Tételhegy hillfort, some 6 km from it as the crow flies. The inspection of the Harta hillfort revealed that the site had been almost completely destroyed owing to intense agricultural cultivation.

The Érsekhalma and Hajós areas

During our survey of the high buff in the Hajós area, our main goal was to clarify whether there were any other fortified settlements aside from the Hild hillfort and to determine the number of open settlements of the Vatya culture. Zoltán Czajlik made a series of aerial photos of the Hild hillfort and its broader area in 2003. He identified the remnants of two additional fortifications near the hillfort, and the ditch of a fortified site whose size and location resembled that of the Hild hillfort some 300 m north-east of the hillfort. Some 400 m farther to the north-east, he photographed a smaller elliptical fortified site by a gully on the edge of the plateau. We surveyed the latter site in 2004. Known as Sashegy, the site similarly lies on the high buff, some 700 m north-east of the Hild hillfort. The hillfort was ringed by a wide ditch in the north and we documented a strongly worn feature resembling a rampart along the southern perimeter inside the hillfort.

The other fortified settlement lay some 11 km north of the Hild hillfort, on a site known as Hajós-Partföld, between Hajós and Császártöltés. The entrance to the settlement and the rampart running from both sides of the entrance could be clearly identified. In contrast, only the occasional trace of the rampart's line could be seen along the perimeter of the plateau owing to intense cultivation. In addition to an impressive amount of Vatya pottery, we also collected finds of the Sarmatian period. We identified far fewer open settlements of the Middle Bronze Age during the field surveys in the Hajós area. The sites at Hajós-Nagy Farkas-gödör I, Hajós-Zsellér dűlő IV, Hajós-Iskolakert and Hajós-Kétvölgy represent extensive settlements occupied by the Vatya culture.

The past decades have seen large-scale archaeological investigations of Bronze Age settlement patterns along the Danube, with particular attention to the fortified and open settlements of the Vatya culture (Benta Valley and KEX projects). The interdisciplinary research project undertaken on the Solt-Tételhegy site and the associated topographic studies covering also the broader area provide a good springboard for similar future investigations. The sites identified in the Solt and Hajós micro-regions clearly indicate that we can reckon with several hillforts and a significant number of open settlements. One point that emerges clearly is that the settlement network in the Middle Danube region was much more complex than previously assumed.

ŐSKORI ARANY ÉKSZEREK A SOLTI TÉTELHEGYRŐL

Dani János – Bálint Marianna – Kiss Viktória – Kertész Zsófia – Szikszai Zita

A solti Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés során 2018–2022 között négy őskori aranytárgy került elő. Valamennyi hajékszerként határozható meg. A három nagyobb öntött hajkarika (Lockenring) a középső bronzkori Vatya-kultúra hagyatékának tekinthető, míg az apró, huzalból kialakított karika a késő bronzkori Urnamezős-kultúrával hozható összefüggésbe. A három középső bronzkori ékszer nemcsak méret, tömeg, készítéstechnikai és tipológiai szempontból, de elemösszetétel szempontjából is egyértelműen elkülönül a parányi huzalkarikától: míg az első csoport esetében feltételezhető valamelyik nyugat-erdélyi érclelőhelyen bányászott aranyérc használata, addig a kis huzalkarika esetén egy nagyobb tisztaságú, az előző csoporttól eltérő eredetű nyersanyag használata állapítható meg. A tanulmány áttekinti a kora és középső bronzkori Kárpát-medencei hajkarikák készítésének, használatának, tezaurálásának történetét, keltezésük kérdéseit. A roncsolásmentes vizsgálatok (PIXE) eredményeinek segítségével pedig kísérletet tesz az arany ékszerekhez felhasznált nyersanyagok származási helyének meghatározására.

Kulcsszavak: középső bronzkor, Vatya-kultúra, arany hajkarikák, bronzkori aranyműveség, hajékszerek viselete, tezaurálása és keltezése, Tételhegy

AZ ARANY ÉKSZEREK ELŐKERÜLÉSI HELYEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

Valamennyi arany ékszer szórványnak tekinthető, a Pelta Bt. által végzett műszeres leletfelderítés során került elő. A két Noppen-szerűen visszahajtott végű hajkarika (2018-239 és 2018-400) a bronzkori földvártól DK-re egy olyan területen (5. sz. lelőhely) került elő, ahol a terepbejárások során a Vatya-kultúra leleteit gyűjtötték.[1] A csónakos végződésű arany hajkarika (2022-023) a 3. sz. lelőhely közelében, a Tételhegy nyugati szélén került napvilágra: az előzetes beszámoló szerint itt is Vatya-kerámia szóródik a felszínen, ezt a megfigyelést teljes mértékben megerősítette a Somogyvári Ágnes által vezetett 2008. évi ásatás is.[2] Ugyanennek a területnek a középső részén bukkant elő az apró, arany huzalkarika is. A késő bronzkori Urnamezős-kultúrára jellemző leletanyag a bronzkori földvár belsejéből és erődítési árkának megújításából, illetve a Tételhegy DK-i peremén lokalizált Tételalja-Buszmegálló lelőhely,[3] vagy más néven a 8. sz. lelőhelyről ismert.[4] Az arany ékszerek szórvány jellege miatt nem tudjuk egyértelműen meghatározni, hogy településrészeken belül elhagyott tárgyakról, esetleg szándékosan elrejtett áldozati ajándékokról beszélhetünk, vagy – ami ugyanilyen valószínű – a Vatya-kultúra temetkezéseinek mellékletei lehettek eredetileg. A Tételhegy folyamatos és intenzív mezőgazdasági művelése, és ezzel együtt a felső talajrétegek bolygatása miatt azt sem tudhatjuk, hogy az előkerülési helyük mennyire egyezik a bronzkori földbekerülés helyével *(1. kép)*.

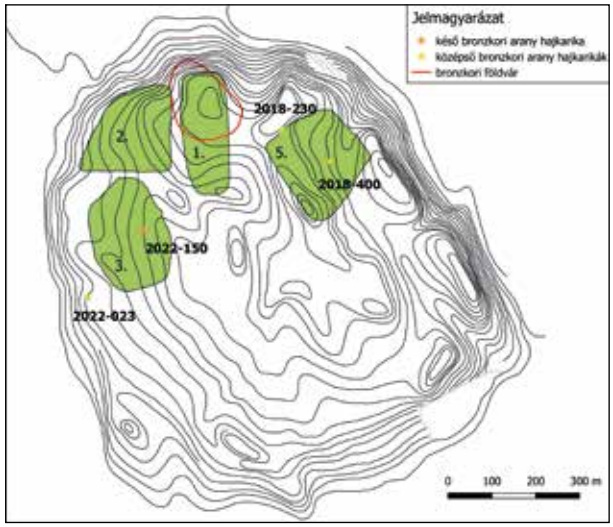

1. kép. Solt-Tételhegy szintvonalas térképe a bronzkori földvárral, a körülötte talált lelőhelyek foltjaival (zöld) és az előkerült aranyleletekkel (készítette Bálint Marianna)

Fig. 1. Contour map of Solt-Tételhegy with the Bronze Age hillfort, the sites in its broader area (in green) and the findspots of the gold jewellery items (compiled by Marianna Bálint)

[1] Somogyvári 2014. 63, 2. ábra.

[2] Szentpéteri 2010. 59, 1. kép; Somogyvári 2014. 67, 4. ábra.

[3] Lelőhely-azonosító: 52736.

[4] A lelőhely számát a Somogyvári 2014. 2. ábra alatt szereplő térkép alapján adtuk meg. Szentpéteri 2010. 59; Somogyvári 2014. 63.

A HAJKARIKÁK HASZNÁLATA ÉS FUNKCIÓJA

A középső bronzkori hajkarikákat (aranyból gyakran csak egyet, ritkán 2-4 darabot, de bronzból készült példányokból akár 6-8 darabot is egyszerre)[5] valamilyen módon a hajfonatba, a hajtincsek közé fonva,[6] vagy azokkal összefont vékony textil-/bőrszalagokra kötve, tehát egy speciális hajviselet részeként viselhették.[7] Délskandináv és észak-németországi sírleletek alapján Sophie Bergerbrant arra a következtetésre jutott, hogy a Lockenringek valamilyen fejdísz részei lehettek,[8] erre utaló nyomok néhány rendkívül gazdag felső-Tisza-vidéki női temetkezés esetében is feltételezhetők.[9]

A késő bronzkorra datált apró huzalkarika nemcsak tipológiailag, de a viseletét tekintve is eltérhetett a középső bronzkori példányoktól: ez a vékony (0,6–0,8 mm átmérőjű), húzott aranydrótból készített, jelen esetben másfél menetes drótékszer egy kb. 5 mm-es hajfonat vagy varkocs összefogására szolgálhatott.

Az antropológiailag eddig megvizsgált és arany hajkarikákat tartalmazó zárt síregyüttesek száma nem túl jelentős. Az alsómislyei (Nižná Myšľa) temetőben előkerült példányok alapján arra a következtetésre jutottak lengyel kutatók, hogy bár az arany hajkarikákat a férfiak, nők és gyerekek egyaránt[10] viselték, mégis leginkább a felnőtt nők esetében dominált viseletük.[11]

Az arany hajkarikával vagy hajkarikákkal eltemetett egyének kétségkívül a közösség kiemelkedő státuszú tagjai lehettek, tehát e hajékszereknek esztétikai funkciójukon túl rangjelző szerepük volt.[12] Ugyanakkor az elhunytak társadalmi státuszát egyéb fontos tényezőkkel (például a sírba helyezett egyéb mellékletek száma, értéke, illetve a sírépítmény nagysága) együttesen vizsgálva lehet jó közelítéssel rekonstruálni.[13]

A VATYA-KULTÚRA ARANY ÉKSZEREI

A dunavecsei arany karpánt közlésekor (1991-ben), a Vatya-kultúra 225 ismert lelőhelyéből 18 olyan lelőhelyet sorolt fel Kovács Tibor, ahol aranylelet került elő, és ezen belül Solt és Dunaújváros térsége kitüntetett területnek tűnik.[14] Legutóbb Mateusz Jaeger foglalta össze a Vatya-kultúra eddig ismert aranyleleteit a Kakucs-Turján többrétegű erődített település 'Kakucs 9. fázisként' meghatározott rétegében előkerült hajkarika apropóján.[15] Az itt tárgyalt tételhegyi leleteken kívül az utóbbi évek legjelentősebb, arany ékszereket is tartalmazó leletegyüttese Kiskőrös döbrögeci határészében került napvilágra: egy 161 fémtárgyból 14 darab (17 dkg össztömegű) arany ékszert (köztük 12 szív és csónak alakú hajkarikát, egy aranygyöngyöt és egy aranykúpot) tartalmazó kincslelet.[16] Ez a különleges leletegyüttes egyértelműen egy vízjárta, mocsaras területtel szigetszerűen körülvett, de mesterségesen is erődített, központi településhez köthető, ami még nagyobb jelentőséget ad neki.

Mateusz Jaeger gyűjtése alapján is nyilvánvaló, hogy az arany ékszerek gyakran településeken belül, kisebb számban temetkezési helyeken és sírmellékletként kerültek elő. Sajnos, az itt közölt tételhegyi példányok is a biztos leletösszefüggés nélküli szórványok körét gyarapítják. Az ép és töredékes bronzkori tőrpengék

---

5 Sok más lelőhely mellett pl. a Füzesabony-kultúra nagydobosi temetkezésében (Bóna 1975. Taf. 200; Kovács 1994. 183, 185); aranyból a Gáta–Wieselburg-kultúra nagycenki temetője 55. sírjában (Gömöri–Melis–Kiss 2018. Fig. 9. 7–10).

6 Kovács 2000. 42.

7 Jaeger 2022. 499.

8 Bergerbrant 2007. 61, 82–84.

9 Ezek részben a még közöletlen *Polgár, Kenderföldek, Majoros-tanya és Encs, Mérnöki teleptől délre* nevű lelőhelyeken feltárt, a Füzesabony-kultúrához tartozó temetők (Dani et al. 2016. Fig. 11).

10 Kovács 2000. 41; Olexa–Nováček 2013. 39, Obr. 33; Olexa–Nováček 2015. 35, Obr. 13.

11 Ginalski et al. 2019. 408–411, Fig. 5–6; Jaeger 2022. 499. Franzhausen I. lelőhelyen férfiak és fiúk sírjaiból is előkerült egy-egy arany hajkarika, nőknél viszont mindig két vagy négy darab (Neugebauer-Maresch–Neugebauer 1989. 102, 130, 133). Az említett nagycenki temető 55. sírjában a közösség egyik férfi vezetője hajviseletét díszítette a négy arany hajkarika (Gömöri–Melis–Kiss 2018. 14, Fig. 9. 7–10).

12 Kovács 2000. 41.

13 Schwarz 2014.

14 Kovács 1991. 15, Abb. 6/A. Figyelemreméltó Sánta Gábor megállapítása: *„A Duna–Tisza közén Solt-Tételhalom 200×100 m-s vára és kb. 1 km-es átmérőjű külső telepe nagyságrendileg ugyanakkora centrum lehetett, mint Dunaújváros. A két lelőhely környezetében került elő a Vatya-kultúra 16 db aranylelete közül 7 db (4 Dunaújváros, 3 Solt környékén), és Solt mellől, Dunavecséről ismert a legnagyobb aranytárgy is."* (Sánta 2011. 97.)

15 Jaeger 2022.

16 https://kkjm.hu/a-munkagepek-arnyekaban-a-katona-jozsef-muzeum-regeszeti-gyujtemenyenek-tortenete-2010-2019; https://ng.24.hu/kultura/2016/08/01/kincskoros-uj-telepules-lehetseges-az-osok-lakhelyen/

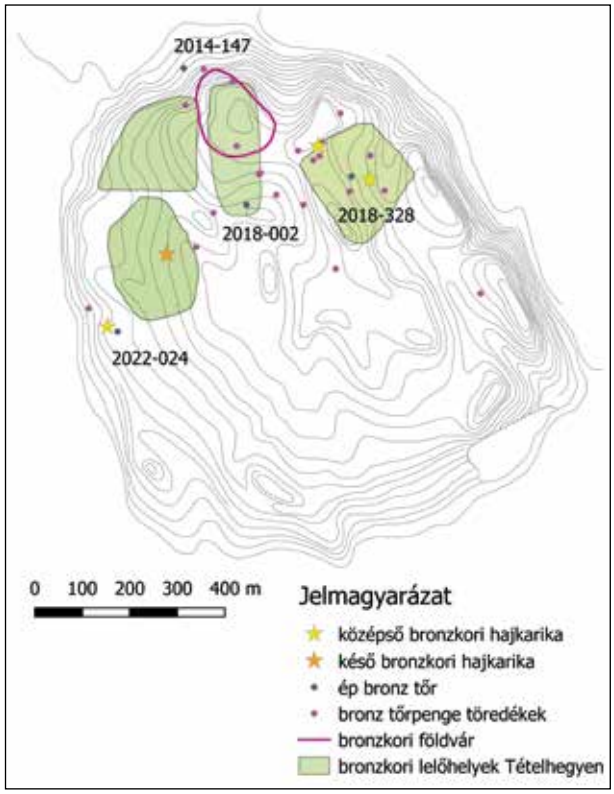

2. kép. Bronzkori tőrök szóródása Solt-Tételhegyen (készítette Bálint Marianna)

Fig. 2. Distribution of Bronze Age daggers on the Tételhegy site (the area of the Bronze Age hillfort outlined in red; green areas mark the sites surrounding the hillfort) (compiled by Marianna Bálint)

szóródása *(2. kép)* alapján azonban elképzelhető, hogy az 5. számú lelőhelyen[17] talált hajkarikák temetkezési mellékletek lehettek.

Külön kategóriát képviselnek a kincsleletek, amelyek a legnagyobb számú tárgyat tartalmazzák, és elrejtésük minden esetben sajátos rituáléval kísért egyedi szakrális eseményként értelmezhető. Kovács Tibor véleményéhez[18] csatlakozva hangsúlyoznunk kell, hogy a középső bronzkori arany kincsleletek leggyakoribb és legnagyobb számban előforduló összetevője a hajkarika. A teljesség igénye nélkül felsorolva[19] így például a mezőberényi, az ószőnyi és a pincehely-görbői együttesek vagy a százhalombattai kincs 2-2 db,[20] a rétközberencs-paromdombi összefűzött lánc 3 db,[21] a Remete-völgyi Felső-barlangban és a szerencsi gimnáziumnál talált együttes 4-4 db,[22] a tiszaug-kéménytetői 5 db,[23] eredetileg a szelevényi, a baks-levelényi és a tiszasülyi kincs is 6-6 db,[24] a brassói (Braşov), a kengyeli és a nagyberki-berkipusztai kincs 8 (vagy 9 ?) db,[25] a cófalvi (Ţufalău) kincs 11 db,[26] a tiszafüred-ásotthalmi kincs 14 db,[27] a somogyomi (Şmig) kincs 16 db,[28] a felsővárcai (Oarţa de Sus – Ghiile Botii) rituális együttes 17 db,[29] a csütörtökhelyi (Spišský Štvrtok) erődített telep házaiban előkerült kincsek 1–11 közötti darabszámú,[30] a bárcai (Košice-Barca) tell I. szintjén 22 db,[31] a jászdózsakápolnahalmi 1. kincslelet 13 db, míg a 2. kincslelet 37 db,[32] a kölesd-nagyhangosi (uzdborjád-hangospusztai) kincs 62 db,[33] a pécsi (?) kincslelet pedig összesen 124 db[34] különböző méretű és típusú hajkarikát tartalmaz – általában szóló, de néha láncszerűen összefűzött elrendezésben. Ez utóbbi nagy számok miatt felmerült annak a lehetősége, hogy ezek az aranytárgyak nem egyszerűen ékszerként funkcionáltak, hanem egyfajta premonetáris rendszer részeként értékmérő (pénz) szerepet töltöttek be.[35]

Ezen elmélet mellett mi inkább a kiemelkedően gazdag családokhoz és/vagy egyénekhez köthető, több generáción keresztül tartó (átörökített) tezaurálással

[17] A lelőhely számát a Somogyvári 2014. 2. ábra alatt szereplő térkép alapján adtuk meg.
[18] Kovács 1994. 185.
[19] A teljes gyűjtést lásd Hänsel–Weihermann 2000. Liste 1. 23–25, Abb. 2.
[20] Mozsolics 1958. Taf. 18. 3; Szathmári et al. 2019. 293–296; Kovács 2000. 28. kép.
[21] Almássy–Istvánovits–Kurucz 1997. 17, 6. kép.
[22] Mozsolics 1980; Kovács 1979. 70, 9. ábra.
[23] Mozsolics 1958. Taf. 18. 1; Bóna 1975. 159, Taf. 198. B.
[24] Kovács 1994. 181, 1. kép; Trogmayer 1968; Kemenczei 2000b. 120.
[25] Mozsolics 1958. 261, Taf. II. 1–9; Kovács 2000. 17. kép; Kemenczei 2000b. 120; Dietrich 2013. Fig. 4.
[26] Mozsolics 1949; Mozsolics 1958. Taf. 2. 7, 10, Taf. 3. 16; Puskás 2018.
[27] Bóna 1975. 159, Taf. 198. C.
[28] Mozsolics 1968. 52–53, Taf. 15. 14, Taf. 16. 3–4; Kovács 2000. 23. kép; Kemenczei 2000b. 121.
[29] Kacsó 2011. 408–413, Fig. 209.
[30] Oravkinová–Vladár 2019.
[31] Hájek 1954; Vladár 1973. 263–265, Abb. 7.
[32] Stanczik–Tárnoki 1992. 124–125, Abb. 81; Csányi–Stanczik–Tárnoki 2000.
[33] Tompa 1928. 94. kép; Kovács 2000. 15. kép; Kemenczei 2000b. 120.
[34] Hänsel–Weihermann 2000.
[35] Hänsel–Weihermann 2000. 20–21.

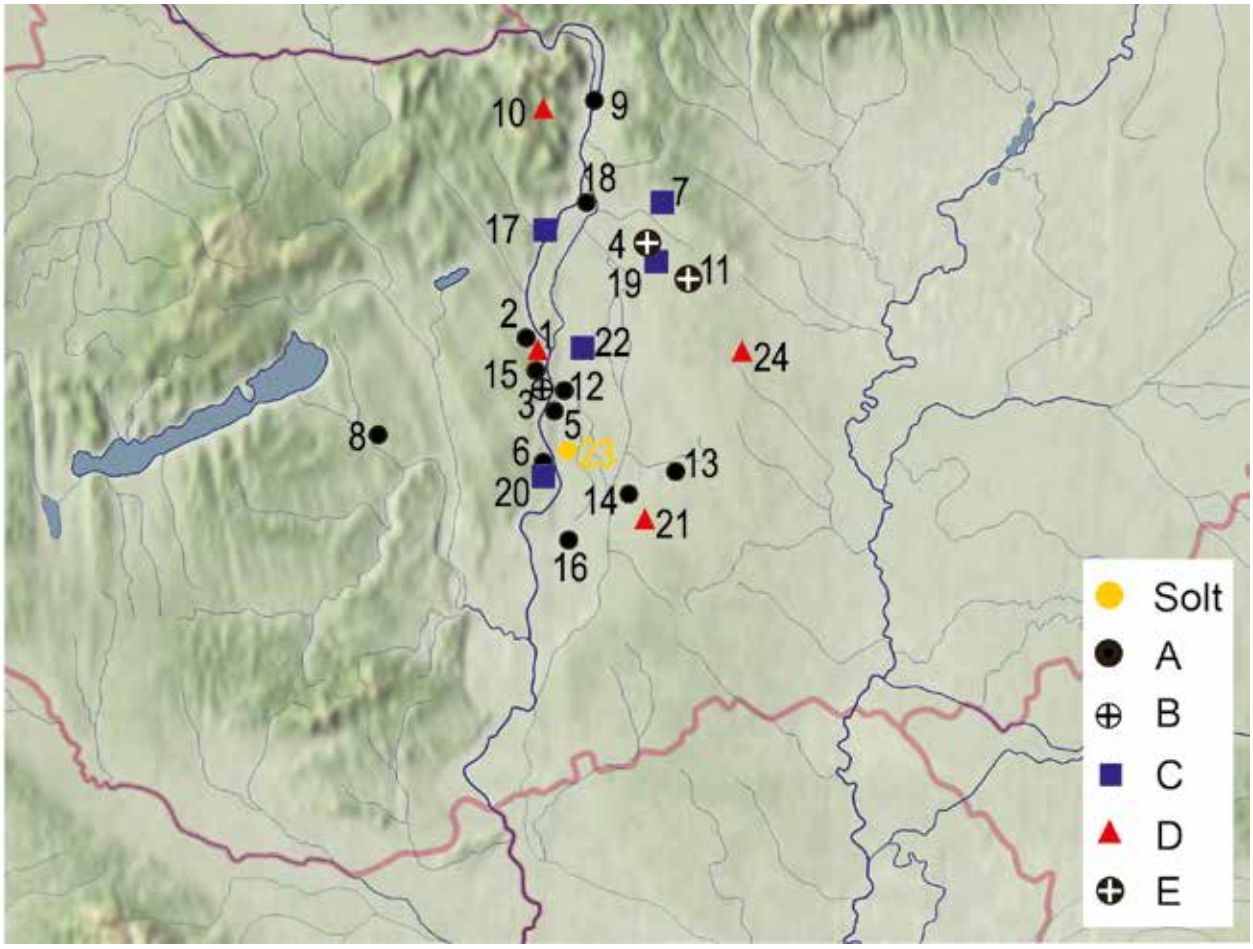

3. kép. A Vatya-kultúra aranyleletei (Jaeger 2022. Fig. 5. térképét módosítva és kiegészítve készítette: Dani János) Lelőhelylista: *A) Szórványleletek:* 2. Adony-Bolondvár, 5. Apostag, 6. Bölcske, 8. Mezőkomárom, 9. Szigetmonostor, 12. Dunavecse, 13. Orgovány, 14. Akasztó, 15. Dunaújváros-Öreghegy, 16. Szakmár, 18. Budapest-Csepel-sziget, 23. Solt-Tételhegy; *B) Sírlelet, sírmelléklet:* 3. Dunaújváros-Duna-dűlő; *C) Települési leletek:* 7. Mende, 17. Százhalombatta, 19. Kakucs-Turján, 20. Bölcske-Vörösgyűrű, 22, Kunszentmiklós; *D) Kincsleletek:* 1. Rácalmás-Kulcs, 10. Budapest-Remete-barlang, 21. Kiskőrös, 24. Nagykőrös; *E) Temetőn belül talált szórványok:* 4. Inárcs, 11. Újhartyán-Vatya

Fig. 3. Gold finds of the Vatya culture (after Jaeger 2022, Fig. 5, modified and updated by János Dani)

List of sites: *A) Stray finds:* 2. Adony-Bolondvár, 5. Apostag, 6. Bölcske, 8. Mezőkomárom, 9. Szigetmonostor, 12. Dunavecse, 13. Orgovány, 14. Akasztó, 15. Dunaújváros-Öreghegy, 16. Szakmár, 18. Budapest-Csepel-sziget, 23. Solt-Tételhegy; *B) Burials, grave goods:* 3. Dunaújváros-Duna-dűlő; *C) Settlement finds:* 7. Mende, 17. Százhalombatta, 19. Kakucs-Turján, 20. Bölcske-Vörösgyűrű, 22, Kunszentmiklós; *D) Hoards/deposits:* 1. Rácalmás-Kulcs, 10. Budapest-Remete-barlang, 21. Kiskőrös, 24. Nagykőrös, *E) Stray finds from burial grounds:* 4. Inárcs, 11. Újhartyán-Vatya

magyaráznánk az extrém módon túlreprezentált számú hajkarikát tartalmazó kincsek keletkezését.[36] Természetesen ugyanígy felmerülhet a kollektív (közösségi) kincsképzés és deponálás alternatívája is ezekben az esetekben.

Az arany hajkarikákat tartalmazó temetkezések[37] esetében a kincseknél megfigyelttől eltérő kép rajzolódik ki: általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence kora és középső bronzkorában leggyakrabban egyetlen hajkarikával ékesítették az elhunytat; ritkán két, de kivételes esetekben akár négy hajkarika is sírba kerülhetett. A hajkarikák száma az eltemetett személy szociális státuszával lehetett szoros összefüggésben.[38]

A Bernhard Hänsel és Petra Weihermann által először összeállított,[39] később Alexandra Găvan által

[36] Csányi–Stanczik–Tárnoki 2000; Oravkinová–Vladár 2019.

[37] Hänsel–Weihermann 2000. Liste 2, 25–26, Abb. 2.

[38] Lásd az 5. jegyzetet.

[39] Hänsel–Weihermann 2000. Abb. 2.

kiegészített[40] elterjedési térkép, illetve az újabban előkerült arany hajkarikákat tartalmazó Füzesabony-temetkezések és tellek (Alsómislye/Nižná Myšľa,[41] a Polgár környéki bronzkori temetők és tellek,[42] Vatta,[43] Encs[44]) elhelyezkedése egyértelműen azt mutatja, hogy ezen ékszerek előfordulása a Kárpát-medence K-i, ÉK-i felében sűrűsödik. Talán nem túlzó az a feltételezés, hogy az aranyból készült kétrészes (egymásra hajtott végű) és háromrészes hajkarikák (egyik végén Noppen-szerűen visszahajtott taggal) gyártásának központja a Kárpát-medence keleti felében (de különösen a Felső-Tisza-vidék és Erdély területén) feltételezhető.

A HAJKARIKÁK KELTEZÉSE

A hajfonatkarikák 'divatja' a korai nyéllyukas balták használatával együtt Kelet-Európából érkezett a Kárpát-medencébe, a Jamnaja-kultúra Kr. e. 3100–3000 között bevándorló első csoportjaival, ahogy azt a Balmazújváros, Kárhozott-halom alatt feltárt központi temetkezés ezüst hajkarikái alapján Mozsolics Amália tökéletes ráérzéssel állapította meg.[45]

A tárgyalt ékszertípus – a korábbi szakirodalomban „Erdélyi-típusként," vagy a szlovák kutatás által gyakran „Sibin-típusként" említett – bronzból készült előzményei szintén Kelet-Európában tűnnek fel elsőként Kr. e. 2500–2400 között, a Katakombasíros- (Katakombnaja-) kultúra temetkezéseiben.[46]

Az első egyszerűbb kivitelű, kétrészes (egymásra hajtott végű), aranyból készült példányok a kora bronzkor végén – középső bronzkor elején (kora bronzkor 3. – középső bronzkor 1. kezdete – Reinecke BzA1) jelentkeznek a Kárpát-medence több pontján, különböző régészeti kultúrák leletanyagában (például Gáta–Wieselburg-, Košťany-, Nagyrév-, Hatvan-, Ottomány/Otomani-, Maros-kultúra),[47] majd számos méretben és változatban készülve igazi virágkorukat a középső bronzkor időszakában (Reinecke BzA2) élik, amelynek derekán megjelenik az összetett, háromrészes (egyik oldalán Noppen-szerűen visszahajtott végződésű) variáns is.

Egyet kell értenünk Mozsolics Amáliával és Alexandra Găvannal abban, hogy a legkorábbi típusok általában vaskos, tömör kidolgozásúak, és a törékenyebb, jellegzetes V-keresztmetszetű, csónakos végződésű példányok használata kissé később indulhatott.[48] Az ékszertípus elterjedési területe tehát Kelet-Európától Közép-Európáig[49] terjed. Különösen gyakori azonban előfordulásuk az 'Ottomány–Füzesabony-kultúrkomplexumhoz' (Otomani-Füzesabony Kulturkomplex) köthető telltelepüléseken és az ezekhez köthető temetőkben.[50] Korábban Petra Weihermann,[51] mostanában pedig a hazai kutatás[52] mikroszkópos vizsgálatai is egyértelműen arról tanúskodnak, hogy ezek a hajkarikák – függetlenül a keresztmetszetüktől, kivitelüktől – öntéssel (nagy valószínűséggel viaszveszejtéses eljárással) készültek.

A valóságot néha elfedő statisztikákon[53] túl bizonyos folyamatok elég jól azonosíthatók az ékszertípus használatával kapcsolatban: egyrészt igaza lehet Mozsolics Amáliának abban,[54] hogy míg a korai Lockenringek inkább kis méretű ovális, néha kerek, egyszerű kivitelűek voltak, a középső bronzkor közepétől kezdve (a Kosziderszaktól) megfigyelhető egy sajátos tendencia:

[40] Găvan 2015.. Fig. 49. Lásd még Cavazzuti et al. 2021. S5. Fig.

[41] Lásd a 7. jegyzetet.

[42] Dani–Máthé–Szabó 2004; Dani–Szabó 2004; Dani et al. 2016. Fig. 12.

[43] P. Fischl et al 2019.

[44] Mengyán–Dávid 2019.

[45] Mozsolics 1968. 19–20, 23.

[46] Például Zunda-Tolga 1. kurgántemető, 10. kurgán 2. sírjából vagy Tulpan 1. kurgán 1. sírjából (mindkét lelőhely Iki-Burul régió, Kalmykia): Šišlina 2013. 410; Ginalski et al 2019. 406. Ez az Eugen Zaharia által készített első tipológiai rendszerben, a 9 altípusra szétbontott, rendkívül nagy területen elterjedt úgynevezett B-típus: Zaharia 1959. Abb. 2, 109–111, 115–121.

[47] Kalicz 1968. 147, Taf. 88. 2a–b; Kalicz 1970. 2. kép 2; Girić 1971. 228, Tab. IX; Pástor 1978. Obr. 19; Tab. V. 3; Tab. XI. 3–6; Torma 1978; Szabó 1999. 19, Abb. 22. 8, Abb. 42. 11; Neugebauer 1994. 89, Abb. 34. 21–26; Vicze 2011. 71, Pl. 3. 8; Kiss 2012. 117–119; Gömöri et al. 2018. 57–58, Fig. 9, 7–10, Fig. 37. 4–8; Ginalski et al. 2019.

[48] Mozsolics 1968. 20; Găvan 2015. 136.

[49] Utóbbira remek példa az Aunjetitz / Únětice-kultúra helmsdorfi fejedelmi halomsírjában talált arany hajkarikapár (Meller 2017. 1532–1535, Fig. 3, 5).

[50] Găvan 2015. Fig. 49; Dani et al. 2019; Dani 2012.

[51] Weihermann 2001.

[52] Szathmári et al 2019. 303.

[53] Ginalski et al 2019. 407–408.

[54] Mozsolics 1968. 20–22.

az összetett (tehát háromtagú vagy Noppen-szerűen visszahajtott végű) példányok egyre gyakoribbá válnak, és elkezdődik a – főleg a kincsleletekből ismert – óriási méretű és néha rendkívül díszes példányok[55] készítése is. Ugyanakkor egyértelműen azonosítható egy váltás az arany ékszerek és különösen az arany hajkarikák deponálása tekintetében: míg a kora bronzkor legvégén és a középső bronzkor első felében főleg sírokból ismerjük ezeket az ékszereket, addig a koszideri időszaktól egyre ritkábban kerülnek elő temetkezésekből, ellenben megugrik a kincsleletekben történő tezaurálásuk és elrejtésük gyakorisága.[56]

Ennek a hosszú életű hajkarikatípusnak a használata a késő bronzkor első felében (Halomsíros-időszak, Reinecke Bz B1) fejeződik be; a vékony, lemezes kivitelű,[57] bronzból készült darabok megjelenése jellemzi ezt az időszakot.[58] Ezt követően már más formájú/típusú hajékszerek jönnek divatba.[59]

Ezt az újabb tradíciót jelzi a 2022-150-es azonosító számú aprócska huzalékszer is. A késő bronzkor második felében (Ha A1 – Ha B2 közötti időszakban) az Urnamezős és a Gáva-kultúrák időszakában újra megjelennek az egyszerű, drótból készült ékszertípusok (spirális karperecek, összefűzött láncok, hajkarikák, gyűrűk). Az itt közölt tételhegyi példányhoz hasonlókat ismerünk Vissről többmenetes változatban, a napkor-piripuci kincsleletből, a bodrogkeresztúri és a sárazsadányi kincsből, vagy éppen a gemzse-égetőhegyi lánc tagjaként.[60]

A tételhegyi példányok is alátámasztják azt az időrendi megfigyelést, miszerint különböző típusok, altípusok részben vagy egészen párhuzamosan voltak gyártásban és használatban. A háromtagú, Noppen-szerű végződésű típusok jelenléte arra utal, hogy az arany hajkarikákat tartalmazó solt-tételhegyi leletegyüttes a középső bronzkor közepe és vége közötti időszakra keltezhető.

A TÉTELHEGYI ARANYTÁRGYAK RONCSOLÁSMENTES VIZSGÁLATA

A négy aranytárgy mikro-PIXE mérései a HUN-REN ATOMKIpásztázó proton mikroszondájára telepített levegőre kihozott nyalábos mérőrendszerén történtek. A minták 3.2 MeV energiájú, 100 mikron × 100 mikron nagyságú területre fókuszált protonnyalábbal sugározták be.. A PIXE információs mélysége arany, ezüst és réz esetében 5 mikron. Karakterisztikus röntgen spektrumokat gyűjtöttünk a minták homogén, sima felületéről, 2-3 pontban.[61] A mérések eredményeként információt kaptunk a tárgyak fő összetevőiről és a bennük csak igen kis koncentrációban jelenlévő szennyező elemekről is *(1. táblázat).*

1. táblázat. Roncsolásmentes anyagösszetétel (mikro PIXE) vizsgálatok eredményei
Table 1. Results of the non-invasive (micro-PIXE) trace element analysis

	2018-239				2018-400				2022-023*				2022-150			
	conc.	fit err.	LOD	DEC	conc.	fit err.	LOD	DEC	conc.	fit err.	LOD	DEC	conc.	fit err.	LOD	DEC
	wt%	%	ppm	Y/N/?	wt%	%	ppm	Y/N/?	wt%	%	ppm	Y/N/?	wt%	%	ppm	Y/N/?
Ag	25,55	2	676	Y	24,62	2	695	Y	19,65	2	471	Y	11,23	2	300	Y
Au	73,31	2	739	Y	74,24	2	951	Y	78,47	2	762	Y	88,05	2	240	Y
Cu	0,42	2	29	Y	0,09	4	48	Y	0,17	3	39	Y	0,57	2	44	Y

(* Ez a minta Ni, Zn, Pb és Ir nyomelemeket is tartalmaz 0,01-0,1 wt%-ban.)

A roncsolásmentes PIXE-vizsgálatokból egyértelműen látható, hogy a középső bronzkorra keltezhető hajfonatkarikák (vagy Lockenringek) 73,31–78,47 wt% közötti aranyat és ennek megfelelően 19,65–25,55 wt% közötti ezüstöt tartalmazó nyersanyagból készültek. A réz jelenléte minimális (0,09–0,42 wt% között), előfordulása

[55] Ilyen különleges példány a jászdózsai 2. aranykincs több szálból összeállított, rendkívül kifinomultan díszített darabja vagy a nagy méretű, szív alakú, gazdagon poncolt tiszasülyi példány (Kovács 2000. 16. kép).

[56] Dani et al. 2016. 232–235.

[57] A 'lemezes kivitel' jelző itt a formai megjelenésre utal, és nem a készítéstechnikára, ami ezekben az esetekben is az öntés lehetett.

[58] Kovács 2000. 41, például a Hajdúbagos-Daraboshegyen feltárt urnatemetőben. A korábbi időszakban a Dunaújváros-Duna-dűlői 311-es csontvázas Nagyrév-temetkezés, a nagydobosi 2. sír mellett szinte valamennyi Košťany- és Füzesabony-temetkezési helyről, a Battonya, Vörös Október Tsz. bronzkori temetőjéből, vagy éppen a szelevényi bronz hajkarika kincsleletből is számos bronz hajkarika került napvilágra, de ezek – az aranyból készült példányokhoz hasonlóan – öntöttek, és a késő bronzkori példányokkal összehasonlítva jóval masszívabb, vaskosabb kivitelűek.

[59] Lásd például Kemenczei 2000a. 32–33. kép; Kemenczei 2000b. 123–124.

[60] Almássy–Istvánovits–Kurucz 1997. 13–14. kép, 31. kép, 37. kép 1–2; Kemenczei 2000b. 123.

[61] A mérési módszer és spektrum kiértékelésének részletes leírása megtalálható a Török et al. 2015, valamint a Dani et al. 2013 publikációkban.

a bányászati helyre specifikus színesfémtársulás jellegzetességét mutatja. Valamennyi arany ékszerről elmondható, hogy elemösszetételük alapján felszínen gyűjthető természarany-kibúvásokból *(native gold)* vagy bányászott aranyércből ('Berggold') készülhettek, mivel hiányoznak belőlük azok a szennyezők vagy nyomelemek (főként a Sn, Sb, Pb), amelyek a folyókból kimosott alluviális aranyakra jellemzők.[62] A stuttgarti SAM-projekt keretein belül, az Axel Hartmann által végzett máig legnagyobb volumenű vizsgálatok (5000 tárgy) alapján a középső bronzkori hajkarikák úgynevezett A3-típusú aranyból készültek, amelyet nyugat-erdélyi (Erdélyi-érchegység / Munții Metaliferi), különösen a Verespatak (Roșia Montană) környéki „Aranynégyszögben" található érclelőhelyekkel hoztak összefüggésbe.[63] Bár a Verespatak környéki aranyércek jellegzetes sajátsága a <0,4 wt% réz (Cu) és a <024 wt% telúr (Te) tartalom,[64] ugyanakkor az újabb vizsgálatok egyértelművé tették, hogy más erdélyi aranylelőhelyek (színesfém-előfordulások) nemcsak rendkívüli változatosságot mutatnak, de – egyéb nyomelemek (Hg, Sb, Pt-csoport elemei) jelenléte mellett – jelentős mennyiségű Te-t is tartalmaznak.[65]

A három középső bronzkori hajkarika mérési eredményei jó egyezést mutatnak a Kárpát-medence ezen időszakából származó, eddig megmért és publikált hasonló ékszerekkel. Összetételüket tekintve különösen a Pincehely-Görbőn (Tolna m.) talált aranyékszer-lelet tárgyaihoz, a magyarbényei (Biia) – eredetileg összefűzött, díszített hajkarikákból álló – leletegyüttes néhány darabjához, valamint az abrudbányai (Abrud), magyarbényei és tápióbicskei karpántok, illetve az úrházai kincs (Cacova) és Nagyapold (Apoldu de Sus) lelőhelyről származó hajkarikák egy csoportjához hasonlítanak.[66] Mindezek alapján feltételezhető az itt közölt aranytárgyak esetében is az erdélyi (legnagyobb valószínűséggel nyugat-erdélyi) eredetű aranyérc mint nyersanyag használata.

Ezzel szemben a késő bronzkorban készült hajékszert, nemcsak tipológiai különbségei, de a 88,05 wt% arany-, illetve 11,23 wt%-os ezüsttartalma is egyértelműen elkülöníti az előző csoporttól. Összetétel alapján (magas Au-, alacsony Ag-tartalom, kevés Cu) ez leginkább a rézkorban elterjedt úgynevezett B-típusú nyersanyagokhoz[67] áll közel. Az úrházai kincs (Livezile) és a somogyomi (Șmig) kincs egy-egy hajkarikája nagyon hasonló anyagösszetételeket mutat.[68] De a Pécs környékén talált középső bronzkori kincslelet összetételéhez (88–88,4% Au; 11–11,4% Ag és 0,6% Cu) áll talán a legközelebb.[69] Úgy tűnik, hogy ez utóbbi huzalékszer készítéséhez a középső bronzkori hajkarikáktól eltérő, más bányászati helyről származó, nagyobb tisztaságú nyersanyagot használtak.[70]

IRODALOM

Almássy–Istvánovits–Kurucz 1997 — Almássy Katalin – Istvánovits Eszter – Kurucz Katalin (szerk.): *Aranyak a Jósa András Múzeumban. Aranytárgyakat tartalmazó régészeti leletegyüttesek a nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében.* Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 1. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 1997.

Bergerbrant 2007 — Bergerbrant, Sophie: *Bronze Age Identities: Costume, Conflict and Contact in Northern Europe 1600–1300 BC.* Stockholm Studies in Archaelogy 43. Bricoleur Press, Lindome, 2007.

Bóna 1975 — Bóna, István: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen.* ArchHung 49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

Cavazzuti et al. 2021 — Cavazzuti, Claudio – Hajdu, Tamás – Lugli, Federico – Sperduti, Alessandra – Vicze, Magdolna – Horváth, Anikó – Major, István – Molnár, Mihály – Palcsu, László – Kiss, Viktória: Human mobility in a Bronze Age Vatya 'urnfield' and the life history of a high-status woman. *PLoS ONE* 16 (7): e0254360. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0254360 (2021)

Constantinescu et al. 2010 — Constantinescu, Bogdan – Vasilescu, Angela – Radtke, Martin – Reinholz, Uwe: Micro-SR-XRF studies for archaeological gold identification—the case of Carpathian gold and Romanian museal objects. *Appl. Phys.* A99, 383–389 (2010). https://doi.org/10.1007/s00339-010-5624-1 (2010)

[62] Ţârlea et al. 2016. 60.

[63] Hartmann 1968. 67, 70–73, Abb. 2, Abb. 4; Hartmann 1970. 40–41, Abb. 3, Tabelle 16, Diagramm 16.

[64] Hauptmann–Rehren–Pernicka 1995. Tabl. 1–3.

[65] Constantinescu et al. 2010. Tabl. 3; Pop et al. 2011; Constantinescu et al. 2017.

[66] Mozsolics 1958. Taf. 19. 4–6; Szathmári et al. 2019. 1. táblázat; Ţârlea et al. 2016. Tabl. I, 61–63, Fig. 2–3; Tarbay–Maróti 2022. Tabl. 1.

[67] Hartmann 1968. 67, Abb. 3; Hartmann 1970. 41–42, Tabelle 17.

[68] Ţârlea et al 2016. Tabl. 1, Fig. 3.

[69] Hänsel–Weihermann 2000. 19.

[70] Lockhoff–Pernicka 2014.

Constantinescu et al. 2017 Constantinescu, Bogdan – Cristea-Stan, Daniela – Ceccato, Daniele – Luculescu, Catalin: Studies on Transylvanian native gold samples from Rosia Montana and Cavnic deposits using Micro-PIXE. *Proceedings of the Romanian Academy series A – Mathematics, Physics, Technical Siences, Information Science* Volume 18, Nr. 4/2017, 308–314.

Csányi–Stanczik–Tárnoki 1999–2000 Csányi, Marietta – Stanczik, Ilona – Tárnoki, Judit: Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdózsa-Kápolnahalom. *ActaArchHung* 51 (1999–2000) 147–167.

Dani 2012 Dani, János: Fortified Tell Settlements from the Middle Bronze Age in the Hungarian Reach of the Berettyó Valley. In: Jaeger, Mateusz – Czebreszuk, Janusz – P. Fischl, Klára (eds.): *Enclosed Space – Open Society, Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Defensive Settlements in Central Europe.* Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 9. Poznan–Bonn, 2012, 27–37.

Dani–Máthé–Szabó 2004 Dani, János – Sz. Máthé, Márta – V. Szabó, Gábor: Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár–Kenderföld. Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár–Kenderföld, Majoros-tanya. In: Kacsó, Carol (ed.): *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag.* Bibliotheca Marmatia 2. Editura Casei Corpului Didactic, Baia Mare, 2004, 93–118.

Dani–Szabó 2004 Dani János – V. Szabó Gábor: Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőkben. Bestattunsgebräuche in den Friedhöfen aus der mittleren Bronzezeit freigelegt in der Feldmark von Polgár. In: Ilon Gábor (ed.): *Halottkultusz és temetkezés. ΜΩΜΟΣ 3. Őskoros Kutatók 3. Összejövetelének konferenciakötete.* Szombathely-Bozsok, 2003. október 7–9. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 2004, 91–119.

Dani et al. 2013 Dani János – Török Zsófia – Csedreki László – Kertész Zsófia – Szikszai Zita: A hajdúsámsoni kincs PIXE vizsgálatának tanulságai. *GESTA: A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének elektronikus folyóirata* 12 (2013) 30–47.

Dani et al. 2016 Dani, János – P. Fischl, Klára – Kulcsár, Gabriella – Szeverényi, Vajk – Kiss, Viktória: Visible and invisible inequality: changing patterns of wealth consumption in Early and Middle Bronze Age Hungary. In: Meller, Harald – Hahn, Hans Peter – Jung, Reinhard – Risch, Roberto (Hrsg.): *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften / Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies 8. Mitteldeutscher Archäologentag vom 22. bis 24. Oktober 2015 in Halle (Saale) / 8th Archaeological Conference of Central Germany October 22–24, 2015 in Halle (Saale).* Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 14/I. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen – Anhalt Landesmuseum für Vorgeschichte. Halle (Saale)| 2016, 219–240.

Dani et al. 2019 Dani, János – Puszta, Sándor – Márkus, Gábor – Bálint, Marianna – Bacskai, István: Middle Bronze Age Settlement Network in the Polgár Microregion. In: Fischl–Kienlin 2019, 165–194.

Dietrich 2013 Dietrich, Oliver: A small bronze hoard from "Kronstadt-Galgenberg". A contribution to the understanding of cultural landscapes in Middle Bronze Age southeastern Transylvania. In: *Studii în onoarea lui Tiberiu Bader la 75 de ani.* StComSat, nr. XXIX/1, Satu Mare, 2013, 167–179.

Fischl–Kienlin 2019 P. Fischl, Klára – Kienlin, Tobias L. (eds.): *Beyond Divides –The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 345. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2019.

Fischl et al. 2019 P. Fischl, Klára – Koós, Judit – Mengyán, Ákos – Somogyi, Krisztina: Vatta-Testhalom – Assembling the Whole from its Parts. In: Fischl–Kienlin 2019, 231–254.

Găvan 2015 Găvan, Alexandra: *Metal and metalworking in the Bronze Age tell settlements from the Carpathian Basin.* Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2015.

Ginalski et al. 2019 Ginalski, Jerzy – Kotowicz, Piotr N. – Przybyła, Marcin S. – Wyrostkiewicz, Robert: Supposed Bronze Age hoard of golden artefacts from the defensive settlement on the "Horodyszcze" hill in Trepcza (Polish Carpathians). In: Marcin S. Przybyła, Karol Dzięgielewski (eds.): *Chasing Bronze Age rainbows. Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer. PArch* 69 (2019) 399–417. DOI: 10.33547/PraceArch.69.18

Girić 1971 Milorad Girić, Milorad: *Mokrin. Nekropola ranog bronzanog doba. Mokrin I. The Early Bronze Age necropolis.* Dissertationes et Monographiae 11. Beograd, 1971.

Gömöri–Melis–Kiss 2018	Gömöri, János – Melis, Eszter – Kiss, Viktória: A cemetery of the Gáta-Wieselburg culture at Nagycenk (Western Hungary). *ActaArchHung* 69 (2018) 5 – 82. https://doi.org/10.1556/072.2018.69.1.1
Hájek 1954	Ladislav Hájek: Zlatý poklad v Barci u Košic. *AR* 6 (1954) 584–587.
Hänsel–Weihermann 2000	Hänsel, Bernhard – Weihermann, Petra: Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. *APA* 32 (2000) 7–29.
Hartmann 1968	Hartmann, Axel: Spektralanalytische Untersuchungen bronzezeitlicher Goldfunde des Donauraumes. *Germania* 46/1, 19–27.
Hartmann 1970	Hartmann, Axel: *Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung.* Studien zu den Anfängen der Metallurgie 3. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Gebr. Mann Verlag, Berlin, 1970.
Hauptmann–Rehren–Pernicka 1995	Hauptmann, Andreas – Rehren, Thilo – Pernicka, Ernst: The composition of gold from the ancient mining district of Verespatak/Rošia Montana, Romania. In: Giulio Morteani – Northover, Jeremy P. (eds.): *Prehistoric Gold in Europe.* Amsterdam, 1995, 369–381.
Jaeger 2022	Jaeger, Mateusz: Gold Lockenring from the Middle Bronze Age multi-layered settlement at Kakucs-Turján (Central Hungary). In: Dębiec, Maciej – Górski, Jacek – Müller, Johannes – Nowak, Marek – Pelisiak, Andrzej – Saile, Thomas – Włodarczak, Piotr (eds.): *From Farmers to Heroes? Archaeological Studies in Honor of Slawomir Kadrow.* Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 376. Bonn, 2022, 495–503.
Kacsó 2011	Kacsó, Carol: *Repertoriul Arheologic al județului Maramureș I–II.* Eurotip, Nagybánya, 2011.
Kalicz 1968	Kalicz, Nándor: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. Abriss der Geschichte des 19.–16. Jahrhunderts v.u.Z.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
Kalicz 1970	Kalicz Nándor: Bronzkori telep Rétközberencs határában. Bronze Age Settlement in the Environs of Rétközberencs. *ArchÉrt* 97 (1970) 23–31.
Kemenczei 2000a	Kemenczei Tibor: Késő bronzkori arany kincsleletek. In: Kovács–Raczky 2000, 63–80.
Kemenczei 2000b	Kemenczei Tibor: A kiállított tárgyak katalógusa. In: Kovács–Raczky 2000, 117–126.
Kiss 2012	Kiss, Viktória: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary.* VAH 27. Budapest, 2012.
Kovács 1979	Kovács Tibor: Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról. Mittelbronzezeitliche Goldfunde aus Nordostungarn. *FolArch* 30 (1979) 55–57.
Kovács 1991	Kovács, Tibor: Das bronzezeitliche Goldarmband von Dunavecse. A dunavecsei bronzkori arany kartekercs. *FolArch* 42 (1991) 7– 21.
Kovács 1994	Kovács, Tibor: Goldene und bronzene Lockenringfunde aus Szelevény. In: Lőrinczy Gábor (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer.* Szeged, 1994, 181–189.
Kovács 2000	Kovács, Tibor: Bronzkori ékszerek, fegyverek, aranykincsek. In: Kovács–Raczky 2000, 37–62.
Kovács–Raczky 2000	Kovács Tibor – Raczky Pál (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2000.
Lockhoff–Pernicka 2014	Lockhoff, Nicole – Pernicka, Ernst: Archaeometallurgical investigations of Early Bronze. Age gold artefacts from central Germany including gold from the Nebra hoard. In: Meller–Risch–Pernicka 2014, 223–236.
Meller 2017	Meller, Harald: Armies in the Early Bronze Age? An alternative interpretation of Únětice Culture axe hoards. *Antiquity* 91 (2017) 1529–1545.
Meller–Risch–Pernicka 2014	Meller, Harald – Risch, Roberto – Pernicka, Ernst (eds.): *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber. Metals of power – Early gold and silver. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 17. bis 19. Oktober 2013 in Halle (Saale).* Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle, 2014.
Mengyán–Dávid 2019	Mengyán, Ákos – Dávid, Áron: Preliminary Report from a Middle Bronze Age Cemetery at Encs (North-eastern Hungary). In: Fischl–Kienlin 2019, 159–164.
Mozsolics 1949	Mozsolics Amália: A cófalvi (Tufalău) aranylelet. *AntHung* 3 (1949) 14–29.
Mozsolics 1958	Mozsolics, Amália: Der Goldfund von Kengyel. *ActaArchHung* 9 (1958) 253–263.
Mozsolics 1968	Mozsolics, Amália: Goldfunde des Depotfundhorizontes Hajdúsámson. *BRGK* 46–47 (1965–1966) [1968] 1–62.

Mozsolics 1988 — Mozsolics, Amália: Der Bronzefund aus der oberen Remete-Höhle. *ActaArchHung* 40 (1988) 7–64.

Neugebauer 1994 — Neugebauer, Johannes-Wolfgang: *Bronzezeit in Ostösterreich.* Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 98–101. Wien–St. Pölten, 1994.

Olexa–Nováček 2013 — Olexa, Ladislav – Nováček, Tomáš: *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg I (hroby 1–310).* Nitra, 2013.

Olexa–Nováček 2015 — Olexa, Ladislav – Nováček, Tomáš: *Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalóg II (hroby 311–499).* Nitra, 2015.

Oravkinová–Vladár 2019 — Oravkinová, Dominika – Vladár, Josef: The Phenomenon of Hoarding at the Fortified Settlement in Spišský Štvrtok. In: Fischl–Kienlin 2019, 83–119.

Pástor 1978 — Pástor, Jan: *Čaňa a Valalíky: pohrebiská zo staršej doby bronzovej.* Východoslovenské Múzeum v Košiciach, Košice, 1978.

Patay 2021 — Patay Róbert: Középső bronzkori aranykincs Pest megyéből. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében. Treasure hunt, adventure and science. Community archaeology projects in Pest county.* Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2021, 38–43.

Pop et al. 2011 — Pop, Dana – Ionescu, Corina – Forray, Ferenc – Tămaş, Călin Gabriel – Benea, Marcel: "Transylvanian gold" of hydrothermal origin: an EMPA study in an archaeological provenancing perspective. *EJM* 2011, 23 (6): 911–923. doi: https://doi.org/10.1127/0935-1221/2011/0023-2156

Puskás 2018 — Puskás József: Kincs és táj. A cófalvi aranydepó településtörténeti vonatkozásai. *Magyar Régészet online* 2018. tavasz, 1–12. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://files.archaeolingua.hu/2018TA/Puskas_H18TA.pdf

Sánta 2011 — Sánta Gábor: *Domaszék-Börcsök tanya (Halomsíros település) komplex, régészeti, környezetrégészeti és archaeometriai elemzése. Adatok a Dél-Alföld középső és késő bronzkorához. Ember és környezet kapcsolata a Dorozsma-Majsai Homokháton a bronzkorban.* Doktori disszertáció, kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2011. https://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1305/

Schwarz 2014 — Schwarz, Ralf: Goldene Schläfen- und Lockenringe – Herrschaftsinsignien in bronzezeitlichen Ranggesellschaften Mitteldeutschlands. Überlegungen zur Gesellschaft der Aunjetitzer Kultur. In: Meller–Risch–Pernicka 2014, 717–742.

Šišlina 2013 — Šišlina, Natalia I.: Der Schatzfund von Borodino. Fortsetzung der Suche. In: Ju. Ju. Piotrovski (red.): *Bronzezeit. Europa ohne Grenzen. 4.–1. Jahrtausend v. Chr. Ausstellungskatalog.* «Tabula Rasa» Publishing House, St. Petersburg, 2013, 156–169.

Somogyvári 2014 — Somogyvári Ágnes: Bronzkori telepjelenségek és erődítésnyomok Solt-Tételen. Előzetes jelentés. Bronze Age settlement features and defence works at Solt-Tétel. In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): Castrum Tetel Program (Solt-Tételhegy). Eredmények és perspektívák. The Castrum Tetel Project (Solt-Tételhegy). Results and Perspectives. In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. 2014, 63–84.

Stanczik–Tárnoki 1992 — Stanczik, Ilona – Tárnoki, Judit: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Meier-Arendt, Walter (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss.* Frankfurt am Main, 1992, 120–127.

Szabó 1999 — Szabó, János József: *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Battonya.* Inventaria Praehistorica Hungariae 8. Budapest, 1999.

Szathmári et al. 2019 — Szathmári Ildikó – Maróti Boglárka – Tarbay János Gábor – Kiss Viktória: Bronzkori arany hajkarika leletek vizsgálatáról a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. In: Bartosiewicz László – T. Biró Katalin – Sümegi Pál –Törőcsik Tünde (szerk.): *Mikroszkóppal, feltárásokkal, mintavételezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia és a régészet szolgálatában. Tanulmányok Ilon Gábor régész 60. éves születésnapi köszöntésére.* GeoLitera SZTE TTK Földrajzi és Földtudományi Intézet Szeged, 2019, 291–315.

Szentpéteri 2010 — Szentpéteri József: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). *RégKutMon* 2009. Budapest, 2010, 53–80.

Tarbay–Maróti 2022 Tarbay, János Gábor – Maróti, Boglárka: Handheld XRF analysis of gold armlets with crescent-shaped terminals from the prehistoric collection of the Hungarian National Museum. *CommArchHung* 2020, 71–80. https://doi.org/10.54640/CAH.2020.71

Ţârlea et al. 2016 Ţârlea, Alexandra – Constantinescu, Bogdan – Bugoi, Roxana – Florea, Mihai: Considerations on the XRF analyses on selected prehistoric gold objects from the Collections of the National Museum of Romanian History. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 67/1–2 (2016) 53–83.

Tompa 1928 Tompa Ferenc: Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében. I. A hangospusztai lelet. *ArchÉrt* 42 (1928) 202–204.

Torma 1978 Torma István: A balatonakali bronzkori sír. Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali. *VMMK* 13 (1978) 15–24.

Török et al. 2015 Török, Zsófia – Huszánk, Róbert – Csedreki, László – Dani, János – Szoboszlai, Zoltán – Kertész, Zsófia: Development of a new in-air micro-PIXE set-up with in-vacuum charge measurements in Atomki. *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms* 362 (2015) 167–171. https://doi.org/10.1016/j.nimb.2015.09.062.

Trogmayer 1968 Trogmayer, Ottó: Der Schatzfund von Baks-Levelény. *MFMÉ* 1966–67 (1968) 15–29.

Vicze 2011 Vicze, Magdolna: *Bronze Age cemetery at Dunaújváros-Duna-dűlő. DissPann* Ser. IV. Vol. 1. Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences – L' Harmattan, Budapest, 2011.

Vladár 1973 Vladár, Josef: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SlA* 21 (1973) 253–357.

Weihermann 2001 Weihermann, Petra: Die goldenen Lockenringe der Bronzezeit. Einblicke in das frühe Goldschmiedehandwerk im Karpatenbecken. *MBAEU* 22 (2001) 167–181.

Zaharia 1959 Zaharia, Eugenia: Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen. *Dacia* 3 (1959) 103–134.

PREHISTORIC GOLD JEWELLERY FROM THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

János Dani – Marianna Bálint – Viktória Kiss – Zsófia Kertész – Zita Szikszai

Keywords: Middle Bronze Age, Vatya culture, gold hair-rings, Middle Bronze Age goldsmithing, wearing of hair ornaments, hoarding and dating of hair-rings, Tételhegy

Four prehistoric gold artefacts, all hair ornaments, were discovered during the systematic metal detecting survey of the Solt-Tételhegy site conducted between 2018 and 2022. The three larger cast hair-rings (*Lockenring*) can be regarded as the legacy of the Vatya culture, while the smaller hair-ring fashioned from gold wire can be assigned to the Late Bronze Age Urnfield culture. The three Middle Bronze Age jewellery pieces differ from the small wire ring not only in terms of their size, their typology and their manufacturing technique, but also regarding their trace element composition. The three large hair-rings were made from gold ore presumably mined from a deposit in western Transylvania, while the small wire hair-ring was made from high-purity gold procured from some other source. Reviewed and discussed in the study are the manufacturing techniques, the use and hoarding, as well as the chronology of the hair-rings known from the Carpathian Basin. The non-invasive PIXE analyses provided important basic comparative data for sourcing the raw materials used for the manufacture of these gold jewellery articles.

RÓMAI KORI EMLÉKEK SOLT-TÉTELHEGYEN ÉS VONZÁSKÖRZETÉBEN

Vass Lóránt

Solt-Tételhegy környékén már korábban is jeleztek római kori leleteket (sírkövek, késő római bélyeges téglák, kőfaragványok stb.), amelyeket jelenleg Solton és Hartán őriznek különböző gyűjteményekben. A római eredetű tárgyak számát gyarapítják a Solt-Tételhegyen folyó nagyléptékű ásatások során fémkeresős módszerrel felszínre hozott kisleletek is (érmék, fibulák, veretek stb.). Ezek szükségessé tették a térség római kori kapcsolatrendszerének mélyrehatóbb vizsgálatát. A római kori emlékek száma nem túl magas, ellenben típusuk és jellegük túlmutat egy véletlenszerű jelenléten. Jelen tanulmány ezen tárgyak jelenlétének értelmezési lehetőségeit kínálja, és annak próbál utána járni, hogy milyen mértékben mutatható ki a térségben és Solt-Tételhegyen egy szervezett római jelenlét, vagy milyen más okai lehetnek az előfordulásuknak, mikhez kapcsolódnak az innen előkerült római jellegű emlékek.

Kulcsszavak: római, szarmata, *ripa,* kereskedelmi útvonal, stratégiai helyzet, *limes* vonzáskörzete

Solt-Tételhegy a maga zárványszerű tanúhegyével szinte minden történelmi korszak számára kitűnő megtelepedési helyként szolgált az őskortól, az Árpád-koron át egészen napjainkig. Az alföldből kiemelkedő enyhe domborulat védelmi szempontból mindenképpen előnyös, a Tételhegy tetejéről kilométer hosszan lehet felügyelni nemcsak a hegy közvetlen környezetét, de az attól távolabbra eső régiókat is. Felmerül a kérdés azonban, hogy az emberi megtelepedés számára és a biztonságpolitikai szempontok miatt ideális lelőhely mennyire volt vonzó a dunántúli térséget meghódító rómaiak számára, vajon részét képezte-e a tanúhegy a római védelmi stratégiának vagy a szarmatákkal való kapcsolattartásnak. Solt és a Tételhegy közvetlen szomszédságából számos római korra keltezhető, jellegzetes lelet ismert, ezeket egészíti ki az a pár római tárgy, amit a már több éve folyó *Castrum Tetel Program*[1] keretén belül a kutatók találtak a Tételhegyen. A soron következő oldalakon a Solt-Tételhegy és vonzáskörzetének római kori történetét kísérlem meg felvázolni és meghatározni, és ami talán még nagyobb kihívás, a római gazdasági, politikai vagy kulturális életbe való tagolódását, vagyis a lehetséges kapcsolatrendszerek jellegét. A római kori maradványok, bár számban jóval alulmaradnak a többi korszak tárgyi emlékeitől a térségben, mennyiségük, illetve minőségük nem elhanyagolható. Mindezidáig nem foglalkozott senki behatóbban a Solt-környéki, Bács-Kiskun vármegyei római emlékekkel, emiatt hiányzik a tárgyak eredetére és funkciójára vonatkozó átfogó értelmezés is. Ez részben teljesen érthető, minthogy a térségben talált római tárgyak szóródási felülete elég nagy területet fed le, a származási helyük nehezen visszafejthető, és a tárgyak, római emlékek típusai is nagyon heterogén képet mutatnak. Ebben a dolgozatban sem biztosított az egyértelmű értelmezés, hiszen a barbaricumi római emlékek kiértékelése és megértése az egyik legkomplexebb része a császárkori barbaricum kutatásának.

RÓMAI KORI EMLÉKEK SOLTON ÉS KÖRNYÉKÉN

Solt és térségének római történelme önmagában nem létezik, azt csakis a császárkori barbaricum összefüggésében vizsgálhatjuk, minthogy ez a térség hivatalosan a Római Birodalom határán kívül, annak közvetlen közelében helyezkedett el. Értelemszerűen a római emlékek kiértékelését csakis a Kr. u. 1. században betelepülő, iráni eredetű nép, a szarmaták és rómaiak kapcsolatrendszerén keresztül vizsgálhatjuk, hiszen, ahogy látni fogjuk, a római leletek előkerülési helyének környékén (leszámítva a solt-tételhegyi lelőhelyet) szarmata megtelepedés bizonyítékai is előkerültek.

A Duna és Tisza közi szarmata telepeket bemutató tudományos értekezések, illetve a római és szarmata kapcsolatokat tárgyaló munkákban rendszerint üresen állnak a korszak telepeit vagy ismert pontjait feltüntető térképek Solt és közvetlen környezetére vonatkozóan, és a csak Solttól viszonylag távolabb, 20 és 46 kilométeres körzetben, Fülöpszálláson, Kalocsán és Kecskeméten

[1] A 2005 óta folyó *Castrum Tetel Program* és célkitűzéseiről, illetve 2005–2013 között folyó eredményeiről lásd az alapos és szép településtörténeti monográfiát: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014.

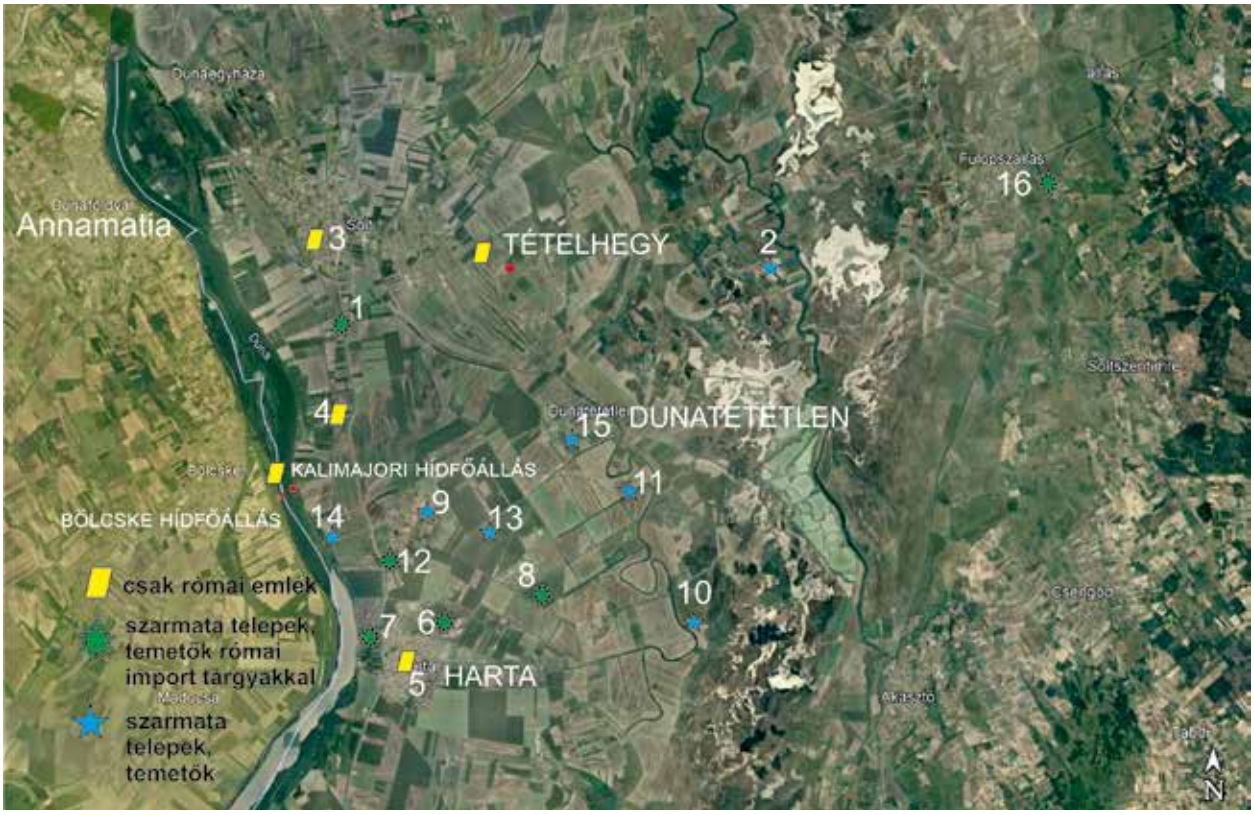

1. kép. Solt-Tételhegy vonzáskörzetében előkerült szarmata és római emlékek: 1. Solt-Csukáshát; 2. Solt-Kígyóspart; 3. Solt-városi könyvtár; 4. Solt-Kalimajor-Teleki-kastély; 5. Harta-Helytörténeti Múzeum; 6. Solt-Weierhivl; 7. Harta-51-es út, Gátőrház, Külső Tuskóföld; 8. Harta-Állampuszta; 9. Harta-Bojtár utca; 10. Harta-Székes; 11. Harta-Nagy-ér kanyarulat; 12. Harta-Szüle észak; 13. Harta-Bőrtelek II.; 14. Harta-Vejte I.; 15. Dunatetétlen; 16. Fülöpszállás

Fig. 1. Sarmatian and Roman relics in the broader area of Solt-Tételhegy: 1. Solt-Csukáshát, 2. Solt-Kígyóspart, 3. Solt-Municipal Library, 4. Solt-Kalimajor-Teleki-kastély, 5. Harta-Local History Museum, 6. Solt-Weierhivl, 7. Harta-51-es út, Gátőrház, Külső Tuskóföld, 8. Harta-Állampuszta, 9. Harta-Bojtár utca, 10. Harta-Székes, 11. Harta-Nagy-ér kanyarulat, 12. Harta-Szüle észak, 13. Harta-Bőrtelek II., 14. Harta-Vejte I., 15. Dunatetétlen, 16. Fülöpszállás

jeleznek szarmata megtelepedésre utaló nyomokat.[2] Ez alapján az az érzése támad a kutatónak, hogy a Solt-Tételhegy által uralt környéken teljességgel hiányoznak a szarmata települések, és mintha ennek a magyarázatát valamiféle szigorú római ellenőrzéssel lehetne összefüggésbe hozni. Ezt a feltevést tovább erősíti az a tény is, hogy a több éve zajló solt-tételhegyi ásatások során sem sikerült a régészeknek szarmatákhoz köthető tárgyakat találniuk, holott szinte minden korszakhoz kötődő emlékanyag előkerült már a lelőhelyről. Az utóbbi évek ásatási jelentéseit, dokumentációit és a környező településekhez köthető hatástanulmányokat végigböngészve azonban más képet kapunk, és a feltűnő hiány csupán a kutatás korábbi állását jelzi *(1. kép)*. A Tételhegytől nem messze, Solt közigazgatási területén belül, Solt-Kígyóspart lelőhelyen Biczó Piroska és Kulcsár Valéria az 52. főúttól keletre egy szarmata telepre utaló kerámiatöredékeket, illetve egy Diocletianus-érmét talált terepbejárás során.[3] A település Dunához közel eső részén, Solt-Csukáshát lelőhelyen egy ennél jelentősebb és kiterjedtebb, a Kr. u. 2–4. századra keltezhető szarmata falut tártak fel a régészek az 51. út Solt–Harta–Dunapataj közötti nyomvonalán 2002-ben.[4] A csaknem 355 feltárt objektum gazdag leletanyaga között több római provinciális áru is előfordult (többek között *amphora*, *terra sigillata*), illetve a munkaterület északi részén, az objektumok között

[2] Vaday 1998. 129–132, 2. 5. ábra; Vaday 2003a; Gabler 2008. Lásd *terra sigillata*k megjelenését Kalocsán és Kecskeméten: Gabler 1968. 222; Gabler–Vaday 1986. 19.

[3] Biczó–Kulcsár 1990. 139.

[4] Székely–Mészáros 2005; Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/37855 (2023. február 14.); Székely 2004.

3–4. századra keltezett két fiatal nő sírját is beazonosították a kutatók.[5] Sokkal sűrűbb szarmata megtelepedés nyomaira bukkanunk a Solt-Tételhegytől 10 km-re, délnyugati irányban elhelyezkedő Harta város közigazgatási területén. A Kustár Rozália által 2018-ban összeállított, Hartát érintő örökségvédelmi hatástanulmány nem kevesebb mint 13 különböző szarmata telepet vagy temetkezésre utaló lelőhelyet említ.[6] Ez a sűrű településhálózat teljesen körülöleli a települést. Bár a kronológiai és történeti kapcsolatot a különböző lelőhelyek között még nem vizsgálta senki, a lelőhelyek sűrűsége mindenképp a régió kedvezőbb földrajzi adottságaira utal. Feltételezések szerint a település dunai szakaszán egy révállomás működhetett, ami a birodalmon belüli rómaiak és a limes másik oldalán élő szarmata népesség intenzív kereskedelmi kapcsolatára utalhat. A Dunához közel elhelyezkedő Harta-Gátőr lelőhelyen (Harta-51. út, 96–97. km) egy késő szarmata, 4–5. századi település objektumait tárták fel a régészek. Az itt előkerült magmaradványok elemzése rávilágított a szarmaták és rómaiak szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolataira, ugyanis a hagyományos szarmata termesztett növények (köles, árpa) mellett megjelenik a rómaiakra jellemző búzatermesztés is.[7] A ma már nehezen azonosítható Harta-Vasúttöltésen a 19. században egy 100 érméből álló római kincsleletet is találtak, melyek közül 10 darab a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került.[8] Hasonlóan sűrű szarmata telepnyomokkal találkozunk Dunatetétlen közigazgatási területén is.[9] Ha a szarmata telepek szóródási felületére tekintünk a térképen, könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy a Solt-Tételhegyet szinte körülölelik a római kori, szarmatáknak tulajdonítható telepek és temetők, valamilyen okból csupán a tanúhegyen nem kerültek elő a népcsoportra utaló leletek eddig. Sőt, egyes telepek közvetlenül a *limes* mentén fekszenek, a Duna bal partján, és az innen előkerült római importáru, nemhogy a rómaiak által egy erősen kontrollált, militarizált terület képét mutatja, hanem ellenkezőleg, a rómaiakkal intenzív gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat ápoló nép képe tárul elénk.

Ami a konkrét, római birodalmi jelenlétre utaló leleteket, emlékeket illeti a térségből, kisebb intenzitású, ám hasonló szóródást mutatnak a szarmata emlékekkel *(1. kép)*. A Solt-Tételhegy körüli igazoltan római kori, és feltehetően a birodalomból származó leletek helyzetét alapvetően a lelőhelynek a dunai *ripa* határvédelmi szakaszhoz való közelsége határozza meg. A Pannonia tartomány és egyben a Birodalom határát is képező Dunát, és esetenként túlpartját sűrű katonai tábor- és őrtorony hálózattal vigyázták a rómaiak. Ez a komplex rendszer időben az új védelmi és stratégiai kihívásoknak megfelelően változott, ezért a leletek és emlékek kronológiai lehatárolása elsődleges jelentőséggel bír. A Solt-Tételhegyhez legközelebb, légvonalban mintegy 8,18 km-re található Bölcske késő római erődje,[10] illetve az alacsony Duna-vízállások során megfigyelt, a nagyjából Solt-Kalimajor parti sávjában épült ellenerőd.[11] Az ellenerőd terepi kutatását Kulcsár Valéria kísérelte meg, ellenben a magas vízállás miatt régészeti feltárásra nem került sor.[12] Bár konkrét ásatást nem végeztek az ellenerőd területén, a Kecskeméti Katona József Múzeum leltárkönyve alapján[13] megállapítható, hogy Kulcsár Valéria és Soproni Sándor az alacsony vízállás alkalmával, terepbejárás során római faragott köveket szolgáltatott be a múzeumnak. Valószínűleg ezzel hozható összefüggésbe a Solt-Kalimajor területén található, a 19. században épült Teleki-kastélyból ma a solti városi könyvtár udvarára szállított két római indadíszes sírkőtöredék is *(2. kép 1–2)*. Az ettől mintegy 6 km-re délre elhelyezkedő Hartán, a Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény gyűjteményében három késő római, bélyeges falazó téglát, egy oszlopfőtöredéket, illetve egy kétalakos sztélét és egy másik sírépítményhez tartozó indadíszes oszlopot találunk *(2. kép 3–7)*.[14] A helytörténeti múzeum leltárkönyve alapján az emlékek Rétfalvi Teofil gyűjtéséből származnak, és ajándékozás útján kerültek a gyűjteménybe valamikor az 1970-es évek folyamán.[15]

[5] *Polcok Árnyékában – A Katona József Múzeum Régészeti Gyűjteményének története a kezdetektől 2010-ig.* https://kkjm.hu/polcok-arnyekaban-a-katona-jozsef-muzeum-regeszeti-gyujtemenyenek-tortenete-a-kezdetektol-2010-ig/ (Hozzáférés: 2023. 02. 14.)

[6] Harta-Weierhivl; Harta-Miklapuszta, Bibíc sziget, Harta-Állampuszta-Vágóhíd (temető), Harta-Bojár V., Harta-Székes, Harta-Mikla, Nagy-ér kanyarulat, Harta-Szüle észak, Harta-Bőrtelek II., Harta Vejte I., Harta-Kékesi u. II. (temető), Harta-József u. vége, Harta-Szentkirály, Majori-dűlő (temető): Kustár 2018. 31–38.

[7] Kustár 2018. 15. A magmaradvány elemzések eredményeiről lásd Hajnalová 2011.

[8] Kustár 2018. 15.

[9] Somogyvári 2018. 6–11.

[10] A hídfőállás kutatását lásd Gaál–Szabó 1990; Gaál 2009.

[11] Soproni 1990.

[12] Kulcsár 1993.

[13] A KKJM leltárkönyvében 99.1.1-9. leltári szám alatt található tárgyak.

[14] Kustár–Gottschall 2008. 5–6.

[15] A hartai Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény leltárkönyve, lásd a 77.17–19; 79.1–3. leltári szám alatti bejegyzéseket.

2. kép. A Solton és környékén talált római leletek: 1–2. A solti Vécsey Károly Művelődési Ház és Könyvtár udvarán álló sírkőfaragványok (fotó: Vass Lóránt); 3–7. A hartai Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény udvarán álló sírkövek, faragványok és bélyeges téglák: 3. Indadíszes *aedicula*fal vagy sírkert sarokpillére; 4. Sztélé két férfi portréjával; 5. Profilált léckerettel díszített faragvány; 6. OFARBONOM bélyegű tégla; 7. OFARNMAXENTIAVIN bélyegű tégla; 8. Herculest ábrázoló szobortöredék a Kecskeméti Katona József Múzeum gyűjteményében Solt-Kalimajorról (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 2. Roman finds from Solt and its broader area: 1–2. Gravestone fragments in the courtyard of the Vécsey Károly Cultural Centre and Library in Solt (photo: Lóránt Vass), 3–7. gravestones and stamped bricks in the courtyard of the Folk House and Local History Collection of Harta: 3. tendril-ornamented *aedicula* fragment or corner pillar of a graveyard wall, 4. stele with the portrait of two men, 5. carving with moulded frame, 6. brick with OFARBONOM stamp, 7. brick with OFARNMAXENTIAVIN stamp, 8. statue fragment depicting Hercules from Solt-Kalimajor in the collection of the Katona József Museum of Kecskemét (photo: József Szentpéteri)

A Solt-Tételhegyet határoló területek római emlékanyagát egészítik ki a dolgozat fő témájához kapcsolódó leletek, melyek műszeres felderítés során kerültek elő Solt-Tételhelyről, sajnos leginkább ismeretlen leletkontextusból. A „gyűjtemény" egy térdfibulát (2019-291), két hagymafejes fibula gombját (2022-047, 2022-048), egy ólomöntvényt (2008-023), egy sátorszöget (2018-113), egy veretet (2018-346), valamint 19 érmét tartalmaz az 1–4. századból. Ez utóbbiakat Tóth Csaba tollából egy különálló tanulmány vizsgálja ebben a kötetben, ezért az érméket legfőképp a kiértékelésnél használjuk fel, különálló tárgyalásukra nem kerül sor. A leletek között érdemes megemlíteni egy jó megtartású, eredetileg emailos korongfibulát is (2014-118). Bár általános formáját tekintve beillik a római korban is divatos 2–3. századi korongfibulák sorába, részleteiben azonban merőben más, és mind ez idáig nem ismerjük pontos párhuzamát a római kori anyagi kultúrában, így római jellege kétséges. Emiatt, az esetleges tévedéseket kiküszöbölendő az illető tárgyat nem tárgyaljuk külön ebben a cikkben (lásd Kortalan talányos tárgyak fejezetet). A röviden felvázolt római kori emlékek látszólag nagyon heterogén képet mutatnak, ami alapján nehezen vonható le számottevő történelmi következtetés, számuk és jellegük azonban mégis a térségnek a rómaiakkal fenntartott élénk kapcsolatát jelzi. A továbbiakban a római leletek és a római kapcsolatok jellegét próbálom feltárni a térségben rendelkezésre álló emlékek alapján. Kezdjük először a leletek részletesebb bemutatásával.

RÓMAI KORI LELETEK SOLTON ÉS VONZÁSKÖRZETÉBEN

A leglátványosabb lelettípust egyértelműen a domborműves faragványok jelentik, amelyek szóródási felülete talán a legnagyobb az összes tárgyi emlék közül a térségben. Érdekes, hogy a domborműves kövek – a közöttük levő több kilométeres távolság ellenére is – egykor mind sírépítmények, sírkövek részeit képezték egy olyan térségben, ahol római kori temetőt még nem mutattak ki (ahogy az egész barbaricumban sem). Ennek magyarázatával később foglalkozom részletesen.

A ma a solti városi könyvtárnak (Vécsey Károly Művelődési Ház és Könyvtár) helyet adó Vécsey-kastély udvarán található két római indadíszes kőfaragvány, anyaguk feltehetően mészkő. Az egyik (hosszúság: 103 cm; magasság: 58 cm; vastagság: 30 cm) egy kétfülű, részletesen kidolgozott *kantharos*t ábrázol, amiből két irányban, a kantharost mintegy körülölelve borostyánindák (két borostyánlevél) és szőlőfürtök (egy szőlőfürt) kanyarognak *(2. kép. 1)*. Felső részén egy vízszintes, vastagabb inda mutatkozik, amely valószínűleg a hiányzó részen futott fel. A relief kivitele bár nem mondható a legplasztikusabb megjelenítésnek, az indák, levelek és a kantharos kellően kidolgozottak, arányosak. Témájában hasonló kompozíciót képvisel a kastély udvarán található másik kőfaragvány, melynek anyaga megegyezik az előzőével *(2. kép 2)*. A 64 cm hosszú, 57 cm magas és 23 cm vastagságú faragvány szintén egy nagyobb relief töredéke. A megmaradt töredék két egymás mellett elhelyezkedő indát mutat, egyenként három-három csigaszerűen tekeredő leágazással, illetve egy-egy nagyobb borostyánlevéllel és szőlőfürttel. Az indakompozíció a faragvány alsó részében folytatódott. Az előző faragvánnyal ellentétben az indák kidolgozása finomabb, vékonyabb és felületesebb is, nyilvánvalóan nem az előző töredékkel alkottak egy közös kompozíciót vagy emléket. A több évtizedes udvari tárolás miatt a két kő állapota nem kielégítő, azokra több helyen rátelepedett a moha. Bár mindkét darab töredék, az általános kompozíciót, illetve alakjukat vizsgálva valószínűleg síremlék darabjait képezhették, feltehetően egy sztélé letört darabjaival van dolgunk. A kantharosból kinövő szőlő-, illetve borostyáninda nagyon népszerű díszítő eleme a római sztéléknek és szarkofágoknak birodalom szerte és Pannoniában is. A *dionysikus* szimbólumként és a túlvilági boldog élet képzeteként értelmezendő szőlő- és borostyánindák[16] gyakran fordulnak elő sírsztélék keretelőlécén vagy a feliratos mező alatt, de hasonlóan népszerűek a szarkofágok oldalán is.[17] Bár hasonló sírkőtöredéket a legismertebb pannoniai lelőhelyeken szépszerivel találunk,[18] formailag vagy számbelileg is a legközelebbi analógiák a Solttól nem túl távol elhelyezkedő Intercisából származnak.[19] A szőlőindás díszítőmotívum nem túl jó kronológiai támpont önmagában, felirat vagy egyéb ikonográfiai sajátosság nélkül, mivelhogy ez egy nagyon közkedvelt

[16] Proeva 2017. 152–153.

[17] Erdélyi Gizella az edényből elágazó szőlő- és borostyánindás díszítéseket nemcsak *dionysikus* szimbólumoknak tartja, hanem dekoratív elemeknek is. Szerinte általános elterjedésükre hatással voltak a szarkofágok oldalain kifaragott hasonló motívumok: Erdélyi 1974. 110.

[18] Szekszárd: Erdélyi 1974. 73b. kép; Savaria (Szombathely): Erdélyi 1974. 74a, c. kép; Buócz 2003. 84, Kat. 69, 85, Kat. 70, 93, Kat. 76, 99, kat. 83–84; Kékkút: Nagy 2007. 22, no. 4; Vác: Nagy 2007. 99, no. 112; Carnuntum: Beszédes 2020. 4. kép, Kat. 6; 122. kép, Kat. 415; Aquincum: Ertel 1999. 207–208, Kat. 2.1, 2.18, 2.19.

[19] Erdélyi 1974. 43, 48, 50, 67–68. képek; Visy 2016. 121, no. 111. (Kr. u. 2. sz.); 134–136, no. 123. (Kr. u. 3. sz.); 155, no. 143.; 157–159, no. 145 (Kr. u. 3. sz.); 170–171, no. 155. (Kr. u. 3. sz.); 196–197, no. 179. (Kr. u. 3. sz.); 202, no. 184. (Kr. u. 3. sz.).

zsánermotívum nemcsak a sírkövek, de egyéb kisplasztikák és mozaikok esetén is. Erdélyi Gizella megfigyelése alapján azonban Pannoniában inkább a Kr. u. 3. században terjed el, válik igazán népszerűvé.[20]

Ugyancsak a római kori reliefdíszes sírkövek kategóriáját gyarapítja a hartai helytörténeti múzeum udvarán található két sírkőtöredék is. Az egyik, az indadíszes síremlékek csoportját gazdagító újabb kőemlék, egy négyszögletes sarokpillér, amelynek csupán két szemközti oldala díszített, minthogy a másik kettő, a felületes felületkezelés, valamint a léckeret hiánya alapján feltételezhetően további elemekhez csatlakozott *(2. kép 3).*[21] Alakja alapján leginkább egy sírépítmény (akár egy kerítőfal) sarokpillére is lehetett, de nincs kizárva, hogy egy *aedicula* oldalfalaként szolgálhatott egykor. A 118 cm magas, 40 cm széles és 30 cm vastag pillér (ltsz. 79.2.) anyaga mészkő, megtartása elég rossz állapotú, a két oldalán elhelyezkedő díszítések nagyon megkoptak, a teljes kompozíció nehezen kivehető. A reliefes oldalakon egy kettős léckeretben van foglalva a díszítés. Mindkét oldalon két irányban szimmetrikusan indázó szőlő- és borostyánlevélkacsok láthatók. Egyik oldalán az indasor alján, a helytörténeti múzeum leltárkönyvének leírása alapján egy női alak (papnő?) látszik. A síroszlop elég rossz megtartású, és a részletek nagyban elkoptak, így a pontos alak beazonosítása is nehézkes. Hasonló oszlopokat pedig más pannoniai lelőhelyről is ismerünk,[22] de a leggyakrabban szintén Intercisában fordulnak elő.[23] A másik sírkő egy két összeillő darabból álló reliefdíszes töredék (ltsz. 79.1, magasság: 120 cm; szélesség: 32 cm; vastagság: 21). Sajnos a feliratos rész, mely az ábrázolás alatt következhetett, nem őrződött meg. A sztélé egy *aediculá*ban és egy boltozatos fülkében két férfiember mellképét mutatja *(2. kép 4).*[24] Az oromzat két sarok*akroterion*ja között a *tympanon* közepén egy rozetta látható. Az oromzat egy többszörösen profilált párkányzattal kapcsolódik a két korinthoszi féloszlophoz. A boltozatos fülkében két, részleteiben erősen megkopott alak háromnegyedes portréja helyezkedik el. Az ábrázolásmód és az alakok öltözete a két férfi katona státusára utal. A jobb oldali férfi *tunicá*ja felett *paenulá*t visel, két keze egymással szemben a *paenula* széleit tartja. A bal oldali férfi *tunicá*t és *pallium*ot visel, bal kezében irattekercset, míg jobb kezében a két alak között kimagasló hegyes fegyvert, feltételezhetően egy *pilum*ot tart, bár a tárgy részletei nagyon rosszul kivehetőek a törésfelület miatt. Az alakok arca és frizurája is nagyon erősen kopott, így sem az életkorukra, sem a pontos frizurájukra nem tudunk biztonsággal következtetni. Hogy egy katonacsalád férfitagjainak ábrázolásával van-e dolgunk, vagy hogy mikorra keltezhető a faragvány, nagyon nehéz eldönteni. Ezt még nehezíti az a tény is, hogy a sírkővel megegyező pontos párhuzamot nem sikerült eddig találnunk. Katonacsalád férfitagjait együttesen megjelenítő sírkövek ritkák Pannoniában, az apa-fia vagy testvér ábrázolások kicsiny száma is elsősorban *Intercisá*ban ismert.[25] Stiláris szempontok alapján, illetve általában a katonaábrázolások divatját figyelembe véve, jelen sírkő is valamikor a Kr. u. 1. és 3. századra keltezhető.[26] A hartai helytörténeti múzeum gyűjteményében egy harmadik faragott kőtöredék is helyet foglal, ami a leltárkönyv bejegyzése szerint dunai kavicskotráskor került elő *(2. kép 5).* Ezen kívül pontosabb adat sajnos nem áll rendelkezésünkre. A mészkőből faragott és hibásan oszlopfőként bejegyzett töredék (ltsz. 79.3, magasság: 50 cm, szélesség: 37 cm; vastagság: 20 cm) egyik oldalán profilált és mélyen vésett léckerettel van díszítve, ami elég kétségessé teszi annak feltételezését, hogy a darab egy oszlopfő töredéke lenne, annak ellenére, hogy a faragvány enyhén ívelt. Inkább elképzelhetőbb, hogy egy erősen sérült sírkő, oltárkő ábrázolás vagy feliratos mezőjét keretező töredékkel van dolgunk, vagy esetleg egy másik építészeti elemmel, talán egy párkányzattöredékkel.[27]

Ugyancsak a hartai helytörténeti múzeum gyűjteményében őriznek két darab késő római bélyeges téglát, illetve egy harmadik díszítetlen darabot. Mindhárom esetben falazótéglákkal van dolgunk, és a rajtuk látható

[20] Erdélyi 1974. 110. A hasonló motívummal rendelkező pannoniai sírkövek tanúbizonysága alapján ez a motívumkincs már a Kr. u. 2. századi sírköveken is megjelenik (lásd előző jegyzeteket).

[21] A kép forrása: https://hu.museum-digital.org/singleimage?resourcenr=115981. A letöltés dátuma: 2023. február 22.

[22] Nagy 2007. 102, no. 117. (Százhalombatta). Ezen a faragványon a hartai darabbal megegyező módon egy női alak látható, aki fején tartja a *kantharos*ból kinövő szőlőindát. Valami hasonló kompozíciót jeleníthetett meg a hartai darab is.

[23] Erdélyi 1974. 91a, 104a, 105a,b, 106a, 107a, 115–116. képek. Intercisában nemcsak az indadíszes *aedicula*- vagy sírkertpillérek szőlő- vagy borostyánleveles díszítése elterjedt, de a kettős léckeretbe foglalt, fején kosarat tartó női alakos és szárnyas *genius*os ábrázolás is: Lőrincz 1996. 13, Kat. 10–11, 16, 10–11. kép.

[24] A kép forrása: https://hu.museum-digital.org/object/113332. A letöltés dátuma: 2023. február 22.

[25] Visy 2016. 213, no. 195. A *Iantumalius, Blato* fiának, az *ala I Ituraeorum* lovasának állított sírkövön szintén két férfi mellképe látható hasonló kéztartással, azonban a fegyver hiányzik. Az erősen hiányos feliratból nem derül ki, hogy milyen kapcsolatban állt a két férfi egymással.

[26] Az előző jegyzetben idézett római sírkő a felirat alapján a Kr. u. 1. századra keltezhető.

[27] Beszédes 2009. 358, 6. kép, Kat. 21; 360, 9. kép, Kat. 35; 361, 10. kép, Kat. 38; 362, 11. kép, Kat. 39. Elképzelhető, hogy a bölcskei oltárkövek párkányzatához hasonló díszítőelem része volt a töredék.

bélyegek mind a késő római Pannonia védelmi rendszerének kiépítésénél használt téglák népszerű bélyegei. Mindkét bélyeges tégla a jól ismert OFARN típushoz tartozik. A nagyobbik (ltsz. 77.17; hosszúság: 42 cm; szélesség: 31 cm; vastagság: 6,5 cm) sárgásvöröses anyagú falazótégla az OFARNMAXENTIAVIN bélyeggel van ellátva (2. kép 7.). A *Pannnonia I* és *Valeria* tartományokban, valamint a barbaricumban népszerű bélyegtípust *II. Constantius* uralkodásának végére, *I. Valentinianus* uralkodására, de mindenképp 351/354 utánra keltezik a szakemberek.[28] A bélyeg lehetséges feloldásai között szerepel az *of(ficinae) ar(morum) n(avale) Maxenti a(uxiliarum) Vin(dobonensis*?).[29] Pannoniában a Maxentius bélyegtípusok Vindobona, Felsőgöd, Szalki-sziget, Dunakeszi, Lugio, Dunaújváros késő római erődjeiben terjedtek el,[30] Soproni Sándor szerint a *valeria*i limesen csak az ellenerődökből és hídfőállásokból ismeretesek.[31] Az illető bélyegtípus feltűnően népszerű a bölcskei hídfőállás leletei között.[32] A másik, kisebb méretű téglán (ltsz. 77.19, hosszúság: 30 cm; szélesség: 15 cm; vastagság: 6,8 cm) OFARBONOM bélyeg olvasható *(2. kép 6). Bono magister* bélyeges téglái *Noricum Ripense, Pannonia I* és *Valeria* tartományokban, illetve a barbaricumban terjedt el.[33] Lehetséges feloldása: *of(ficinae) ar(morum) Bono m(agistri)*[34]. Az előző téglabélyeghez hasonlóan, a bélyegtípus keltezése ugyancsak *II. Constantius* uralkodásának végére vagy *I. Valentinianus* uralkodására tehető, és szintén eléggé elterjedt a késő római hídfőállásokban, többek között a közeli bölcskei táborban is.[35] A harmadik, négy darabból álló falazótégla (ltsz. 77.18; hosszúsága: 46 cm; szélessége: 33 cm; vastagsága: 6,7 cm) nem tartalmaz bélyeget, így pontos korát nehéz meghatározni. Tekintetbe véve, hogy csupán ez a három római tégla tartozik a helytörténeti múzeum gyűjteményéhez, és hogy a leltárkönyv bejegyzése alapján egyidőben (1965-ben) kerültek a múzeumba, joggal feltételezhetjük, hogy a két bélyeges téglához hasonlóan, ez a darab is a késő római korra keltezhető.

A Kecskeméti Katona József Múzeum (KKJM) gyűjteményében kilenc további, különböző méretű római faragott követ találunk, amelyek a leltárkönyv szerint a bölcskei római kikötővel szemben, a Duna bal partján, tehát ugyancsak a Kalimajor területén kerültek elő 1991-ben alacsony vízállás idején Soproni Sándor és Kulcsár Valéria felszíni gyűjtésének köszönhetően. A mészkőből faragott töredékek legnagyobb része nehezen értelmezhető, kis méretű töredékek szerszámnyomokkal, illetve redőmintákkal (1. ltsz. 99.1.2, 32 × 40 cm; 2. ltsz. 99.1.3, 19 × 19 cm; 3. ltsz. 99.1.4, 24 × 20 cm; 4. ltsz. 99.1.5, 12 × 13 cm; 5. ltsz. 99.1.6, 21 × 16 cm; 6. ltsz. 99.1.7, 14 × 13 cm; 7. ltsz. 99.1.8, 14 × 11 cm; 8. ltsz. 99.1.9, 16 × 14 cm). Nehezen eldönthető, hogy egykor milyen jellegű kőfaragványnak képezhették a részét vagy hogy egyáltalán összetartoztak-e a különböző töredékek. Egyedül egy töredék érdemel több figyelmet az innen előkerült darabok közül. A 99.1.1 leltárszámú, két összeillő töredékből álló faragvány (hosszúság: 43 cm; magasság: 30 cm) az ikonográfiai elemek alapján feltételezhetően *Hercules*t ábrázolja *(2. kép 8).* Sajnos csak az isten meztelen mellkasa őrződött meg deréktájig, illetve a bal keze, amin a *nemea*i oroszlán bőre és annak mancsvégződései nyúlnak át. Bár a töredék alapján nehezen eldönthető, hogy milyen jellegű építmény részét képezte, figyelembe véve *Hercules* népszerűségét a mitológiai témájú sírköveken, nincs kizárva, hogy ez a darab is valamikor egy síremléket díszített. A meztelen *Hercules*, bal kezén a *nemea*i orszlán bőrével más pannoniai sírköveken és szarkofágokon is előfordul, legnagyobb számban ismét *Intercisá*ból ismerünk *Hercules*-ábrázolásokat.[36] Érdekes adalék még, hogy a töredék hátoldalán habarcsmaradvány látható, ami arra enged következtetni, hogy valószínűleg újra felhasználták a töredéket, és beépíthették az ellenerődbe.

[28] Soproni 1990. 134; Lőrincz 2009. 99; Mráv 2009. 55–58.

[29] Lőrincz 2009. 100.

[30] Lőrincz 2009. 100–101; további irodalommal: Mráv 2009. 56–58.

[31] Soproni 1990. 134.

[32] Mráv 2009.

[33] Lőrincz 2009. 99, illetve 26. jegyzet további irodalommal és párhuzammal.

[34] Lőrincz 2009. 99.

[35] Bölcskén Lőrincz Barnabásnak az OFARBONOM bélyegeknek három típusát sikerült megkülönböztetnie. Lőrincz 2009. 104, 4. tábla 1–4; Mráv 2009. 52, Kat. 1–2, 1. kép 1–2; a bélyegtípus keltezéséről lásd ugyanitt az 57–58. oldalt. Mráv Zsolt az OFARN típusú bélyeges téglákat meggyőző érvek alapján I. Valentinianus korára keltezi.

[36] Hercules a haláltól megszabadító, alvilágot látott hérosz gyakori díszítőeleme a sírköveknek. Kiskajd: Buócz 2003. 89, nr. 72; *Intercisa*: Nagy 2007, 94, nr. 99–100, 98, nr. 102, 99, nr. 103. A sírköveken kívül *Hercules* fogadalmi vagy egyéb vallási oltárokon, illetve önálló szoborként is igen gyakori. *Carnuntum*: F. und O. Harl, Ubi Erat Lupa, http://lupa.at/13676; ez utóbbi töredéken *Hercul*es testtartása, valamint a karján átvetett oroszlánbőr elrendezése megegyezik a hartai darab ikonográfiájával. További *Hercules*-ábrázolású oltár ismeretes Vácról: Nagy 2007. 135, nr. 164.

RÓMAI EMLÉKEK SOLT-TÉTELHEGYEN

A környék római emlékeinek bemutatása után lássuk most azokat a leleteket, amiket közvetlenül a solti Tételhegyen találtak a kutatók az ásatások folyamán. A több korszakot felölelő lelőhely számos érdekes leletet szolgáltatott az évek során, ezekhez képest a felszínre került római leletek száma elenyésző, és sajnálatos módon kizárólag csak műszeres felderítéssel sikerült megtalálni őket. A három fibulatöredéket, egy ólomöntvényt, egy övveretet, egy sátorszöget (2019-291; 2022-047; 2022-048; 2008-023; 2018-113; 2018-346) emiatt nem lehet konkrét régészeti objektumokhoz vagy réteghez kötni, rendszerint a 10-20 cm-es humuszból, szórványleletként regisztrálták őket. A lelőhelyhez fűződő konkrét kapcsolatuk kimutatása ily módon nagyon nehéz.

Az egyik legjobb állapotban előkerült tárgy egy bronzból készített térdfibula (2019-291). A szinte teljesen ép fibulából csupán a rugó bizonyos részei és a tű hiányzik. A legelterjedtebb térdfibulákkal ellentétben a kengyel nem ívesen hajlik ki a fejrészből, hanem derékszögben megtörik. A rugós szerkezetű fejrészt egy körbefutó poncolt cikk-cakk díszítés ékesíti. Hasonló vésett díszítés kíséri a háromszög keresztmetszetű és középen, hosszában bordával lehatárolt kengyel két oldalát is. A kengyel egy lapos, kettős tagolású korongban végződik, tűtartója hosszú, téglalap alakú és keskeny. Ezen jellegzetességek alapján a fibula az ún. germán típusú térdfibulák típusához sorolható (Almgren V.9, Riha 3.7, Merczi B 23 típus).[37] Eredetileg az Elba középső és alsó térségében terjedt el az a fibulatípus, majd később *Noricum*ban és a Duna menti tartományokban is számos példánya megtalálható.[38] A fibulatípus népszerű lelet a császárkori barbaricum területén is, leginkább a *Vindobonát*ól és *Carnuntum*tól északra eső barbaricumi lelőhelyeken jelenik meg,[39] de a délebbi területeken is ismerünk hasonló példányokat.[40] Idegen, „barbár" eredete ellenére ezen típus esetében mégsem beszélhetünk egyértelműen „idegen", nem római hatásról, ugyanis, ahogy Merczi Mónika rámutatott, morfológiailag a Pannoniában és tőle északra, keletre előkerült példányok eltérést mutatnak az eredeti germán fibulákhoz képest.[41] Míg az előbbiek rendszerint fejlappal rendelkeznek, utóbbiakra, vagyis a klasszikus előképre ez nem jellemző. A legnagyobb számban a tartományban *Brigetio*ban fordul elő ez a típus, ahol az innen előkerült műhelyhulladékok, öntőminták és félkész termékek alapján a kutatás helyi római gyártást feltételez.[42] Így ennek a fibulatípusnak az elterjedését mindenképp a helyi, római *pannonia*i eredettel és importtal hozhatjuk összefüggésbe. Míg a germán típusú térdfibulák használati idejét a kutatók a Kr. u. 3. századra helyezik, a *pannonia*i példányok inkább a Kr. u. 2. századi használatot valószínűsítik.[43] A római típusú fibulák használata a szarmata barbaricumban azonban eltérhet a birodalmon belüli használati periódustól, így az akár későbbi időszakban is használatban lehetett.

A térdfibula mellett további két fibulatöredék került elő a területről (2022-047, 2022-048). Sajnos mindkét esetben a hagymafibulákra jellemző gomb, vagyis a „hagyma" rész őrződött meg, így pontosabb tipológiai besorolása nem lehetséges. Az egyik csúcsban végződő gomb (2022-047) keskenyebb, szabályosabb gömb alakú, és viszonylag hosszabb, hengeres nyaki résszel, illesztőfelülettel rendelkezik, amely a széle felé kiszélesedik. A gomb mérete és formája alapján valószínűleg a fibula központi fejrészét díszíthette, és a hagymafejes fibulák korábbi, Kr. u. 3. század végére – 4. század középső harmadára keltezhető Keller 1, Riha 6.4. típusához tartozott.[44] A hosszú nyaki rész alapján azonban az sem kizárt, hogy egy erősprofilú fibula kengyelének alsó részét díszítő gombbal van dolgunk.[45] A másik töredék egy ugyancsak kimagasló csúcsban végződő lapított

[37] Almgren 1923. 178–180, Fig. 138–144; Riha 1979. 82, Taf. 12.283; Merczi 2011. 48–49.

[38] Merczi 2011. 49; *Noricum:* Kropf–Nowak 2000. Taf. 38.188; *Moesia*: Bojović 1983. 127, Taf. XXII.209; *pannonia*i elterjedés: Kovrig 1937. 64, Taf. X.104–104a; Patek 1942. 243; Szombathely: Buócz 1961. 235; Százhalombatta: Topál 1981. 24, 30, 41. sír, Pl. XIV. 41/8.

[39] Merczi 2011. 49.

[40] Két hasonló térdfibula-sírlelet ismeretes Endrőd-Szujókereszt szarmata temetőjéből (54. sír): Vaday–Szőke 1983. 86, 6. kép 13. Egy másik példány Törökszentmiklósról származik: Vaday 1988–1989. 80–81, 283, Abb. 13, 16, Taf. 131.2.

[41] Merczi 2011. 49.

[42] *Brigetio*ban több hasonló példány mellett egy öntőmintába ragadt félkész térdfibula is előkerült: Sáró 2021. 163, Fig. 4.1, 169, Kat. 7; további fibulák *Brigetio*ból és Komárom-Esztergom vármegyéből: Fig. 6.6–10.

[43] Sáró 2021. 162.

[44] Keller 1971; Riha 1979. 169–171, Taf. 50–51.1445. Pannoniából többek között Zalán került elő hasonló típus: Berecz 1991. 167, 172, Kat. 51, 5. kép 10.

[45] Az általánosan Kr. u. 1–2. századra keltezett erős profilú fibulák kengyele gyakran végződik csúcsos gömbdíszben, de helyenként a 2. századi trombitafibulákon is előfordul. Lásd Merczi 2016. 434, 1. kép 1–3, 5–6; 2. kép 8–11. (erősprofilú fibulák); Berecz 1991. 179, 4. kép 1–5. (trombitafibulák).

gömbtestű gombtöredék (2022-048), szélesebb, hengeresebb illesztőfelülettel. Ez a fajta morfológiai felépítés inkább jellemző a klasszikus hagymafejes fibulatípusokra, a *Pannonia*ban is igen népszerű, a 330–400 közé keltezett, Keller–Pröttel 3–4. típusra.[46]

Az ólomtárgyak kategóriáját gazdagítja egy hosszúkás, téglalap alakú ólomlap (2008-023), melynek két széle háromszög alakot vesz fel, míg másik oldalán két nittszögszerű kiemelkedés látható. A különböző ólomból öntött tárgyak mindig nagy fejtörést okoznak a kutatóknak, mivel egy-két különlegesebb vagy tipikusabb esetet leszámítva, nagyon nehéz behatárolni az illető öntvény/tárgy funkcióját, sőt még a korát is, annál is inkább, mivel a tiszta ólomból készült tárgyak általában elenyészőek a többi fémtárgy mennyisége mellett. Ugyanez a gondunk a jelen tárggyal. Látszólag egy egyszerű, díszítetlen övveretnek tűnik első látásra, azonban hasonló típusú, formájú és legfőképpen anyagú veretet nem sikerült eddig beazonosítani a publikációkban. Elképzelhető, hogy a tárgy maga egy próbaöntvény, ennél többet azonban jelen állás szerint nem tudunk elmondani. Ólomöntvények a római korban is ismertek, bár általános formájuk miatt nehezen elkülöníthetők más korok hasonló öntvényeitől, így ennek a tárgynak a római jellege is megkérdőjelezhető.

Ugyancsak a fémkeresős kutatások hoztak felszínre két fémből készült, feltehetően a militárialeletek kategóriájába sorolható tárgyat. Az egyik (2018-113) formai sajátosságai alapján nagy valószínűséggel egy a katonák által használt sátorszög lehetett. A vasból kovácsolással készített cövek teljesen ép, a lapos kiszélesedő fejéből kovácsolással az oldalán egy hurkot képeztek ki. A fej és az aláhajtott hurok kiképzése gyakran a római kori sátorszögek legfőbb jellemzője, bár mind ez idáig még nem született olyan tudományos jellegű mű, amely a római kori sátorszögek elemzésével foglalkozna, és ezek a tárgyközlésekből is rendszeresen hiányoznak. Az eddigi elenyésző közlések alapján a vasból készült római sátorszögeknek két fő típusa ismeretes. Az egyik a köztársaság korától a Kr. u. 1. századig (néha a 2. század elejéig) használatban lévő hosszú szög formáját mutatja; enyhén kiszélesedő fejrészét középén átlyukasztották, amibe rendszerint egy illesztő elemet, egy karikát helyeztek.[47] A *Pannonia*ból származó leközölt sátorszögek *Siscia* környékéről is ennek a típusnak felelnek meg.[48] A másik típusra a mi tárgyunknak megfelelő kiképzés jellemző, és leginkább a 2–3. századra tehető a fő használati ideje. Bár *Pannonia*ban a publikációkban nem ismertek hasonló típusú sátorszögek, a Rajna menti táborokban több különböző méretű, hasonló példány került elő.[49] A solti darab a rövidebb típusú (8,4 cm) cövekek közé sorolható, ami esetleg arra utalhat, hogy kompaktabb, tömörebb talajba rögzítették a valószínűleg kisebb méretű vagy súlyú sátorponyvát. Bár egy darab sátorszög alapján elhamarkodott lenne messzemenő kijelentést tenni, jelenléte az anyagban utalhat egy a környéken létesített menettáborra, vagy kereskedelmi célt szolgáló sátrak használatára is. *Pannonia* előteréből, a germán barbaricumból, egy germán településen a jelen darabbal megegyező sátorszöget találtak több római militárialelet társaságában, aminek kapcsán felmerült többek között egy római menettábor jelenléte (vagy annak a germánok általi újra felhasználása annak felhagyása után) a Kr. u. 2. század második felében.[50]

A militárialeletek kategóriájához sorolható egy kis méretű (1,5 cm hosszú) lapos öntött bronzveret, mely két végén lekerekített, domború, középen pedig homokóraszerűen elkeskenyedik (2018-346). Hátoldalán egy központi rögzítésre szolgáló tüske található, amivel valószínűleg bőrövre erősítették. Formailag leginkább a szakirodalomban „pajzs formájú" veretek *(„Waffenschieldchen")* csoportjához sorolható, minthogy egy pajzs kicsinyített mására hasonlít. Ez a típus nagy formai változatosságban ismert, elsősorban a Rajna menti katonai táborokban, de előfordulnak *Dacia*ban is.[51] Használati idejük leginkább a Kr. u. 2–3. század. A pannoniai militariákat bemutató közleményekben és egyéb tárgyközlésekben ez a típus egyelőre még ismeretlen. Fontos megjegyeznünk, hogy ennek a tárgynak az esetében sem zárhatjuk ki teljes

[46] Lásd Merczi 2016. 465, Kat. 42–54, 11. kép 42–43; 12–13. kép.

[47] Dolenz 1998. 104; Bishop–Coulston 2006. 69–70, Fig. 35.5–9.

[48] Radman-Livaja 2004. 85, Tab. 32.187, Tab. 33/188–190. Ivan Radman-Livaja nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ezeket a szögeket más célokra is használhatták a sátorponyva kifeszítésén kívül. A Tab. 32.187. darab esetén a központi furat a szög oldalára került. A felhasznált párhuzamok alapján Radman-Livaja ugyancsak kora császárkori keltezést javasolt a *siscia*i sátorszögeknek.

[49] Bishop–Coulston 2006. 185, 187, Fig. 121.4–6. Az itt bemutatott darabok a künzigi katonai tábor vasdepó leletéből származnak. Lásd még Herrmann 1969. 138–139. A fent ismertetett típusok kronológiai elkülönítése nem annyira egyszerű, a két típust egyazon időszakon belül egymással párhuzamosan is használhatták. A hispániai A Recacha Augustus kori lelőhelyen (valószínűleg menettábor helyszínén) a mi darabunkhoz hasonló, oldalán kerek hurok kialakítású sátorszögeket találtak, ami arra utal, hogy ezt a típust már a Kr. e. és Kr. u. 1. században ismerték és használták: Pérez-Díaz et al. 2021. 3, 5, Fig. 3.

[50] Cheben–Ruttkay 2010. Taf. IV.5.

[51] A „Waffenshieldchen" típusú övveretek gyakran díszítettek, és sok esetben a tulajdonos nevét is felvésik a felületére. Lásd Oldenstein 1976. 190–193, Taf. 59.733, 739, 740; Lenz 2006. Taf. 64.628, Taf. 73.710, Taf. 75.746–747, Dacia: Gudea 1989. Pl. CCVIII.1–12.

3. kép. Solt-Tételhegy légi felvételen, bal oldalon a Templomdomb (fotó: Czajlik Zoltán, 2003)

Fig. 3. Solt-Tételhegy on an aerial photo, with the Templomdomb to the left (photo: Zoltán Czajlik, 2003)

5. kép. A gótikus templom alatti fehér habarcsos és tegulás réteg (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 5. The layer with white mortar and *tegula* fragments uncovered under the Gothic church (photo: József Szentpéteri)

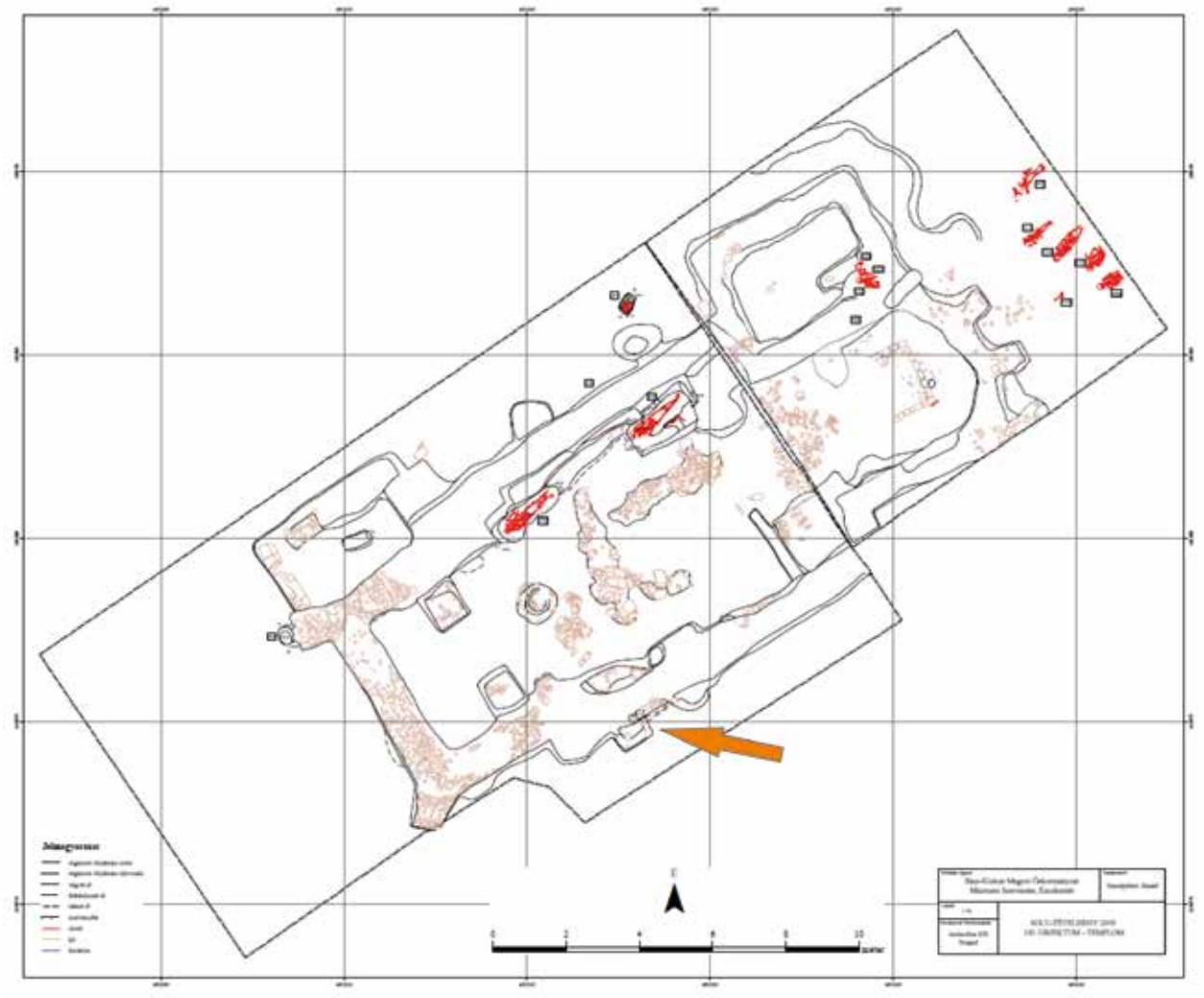

4. kép. A solt-tételhegyi gótikus templom összesítő alaprajza. A nyíl a déli templomfal kiszedett alapozása mellett talált fehér habarcsos, tegulás réteg helyét mutatja (forrás: 2009. évi feltárási dokumentáció)

Fig. 4. Plan of the Gothic church at Solt-Tételhegy. The arrow shows the location of the layer with the white mortar and *tegula* fragments beside the foundation of the southern wall (source: field documentation of the 2009 campaign)

mértékben annak a lehetőségét, hogy egy későbbi, nem római korban használt tárggyal van dolgunk. A pajzs alakú veretek birodalmi párhuzamai általában hosszúkásabbak és nagyobbak (kb. 3-4 cm), és két kiszélesedő végük inkább homorú, mintsem domború, ezen kívül rendszerint két illesztő tüskével rendelkeznek. Egy a mi tárgyunkra nagyon hasonlító veretet (hasonló kialakítású, domború széllel) *Dacia* tartományban találtuk, méghozzá *Porolissum* településéről.[52] Az illető tárgy azonban magángyűjteményből származik, amely egyaránt tartalmaz későbbi korokból származó tárgyakat is, így ebben az esetben is felmerülhet annak a lehetősége, hogy nem a római korból származik.

Az előbb bemutatott, fémkeresővel felszínre hozott leletek mellett nem szabad elfeledkeznünk az ugyancsak műszeres felderítésnek köszönhető 19 darab római érmérő sem. Amint már korábban említettem, az érmékkel egy külön tanulmány foglalkozik,[53] így csak ezeknek a történelmi jelentőségét, magyarázatát kívánom körüljárni. A 19 érme legnagyobb része (10 db) a Kr. u. 4. századra keltezhető, és *Constans, II. Constantius* (350–358-as veretek), valamint *Valens* uralkodásához (364–375-ös veretek) köthető (2009-167; 2020-076; 2013-037; 2018-337; 2019-109; 2019-340; 2013-135; 2014-001; 2018-487; 2013-033), míg 4 darab a késő 3. századra és tetrarchia korára (*Gallienus, Maximianus* – 2014-002; 2020-194; 2009-103; 2020-136), és egy darab *Traianus* császár 2. századi uralkodására (2013-136). A különböző évszázadokból származó érmék legnagyobb része azonban egy hely körül koncentrálódik, méghozzá a Tételhegy északnyugati nyúlványán, a Templomdombon *(3. kép),* ott ahol a 2009. évi ásatások az illető helyen feltárt 14–16. századi késő gótikus templom alapozása alatt, a déli alapozás külső oldalán egy vastag, fehér habarcságyba rakott, új technikájú alapozási réteget figyeltek meg, amibe egy római téglát is betapasztottak *(4–5. kép).*[54] Az épülettől kifele haladó újabb alapozási réteget azonban sajnos nem sikerült feltárni, így pontos kiterjedése és keltezése az újabb ásatásokig tisztázatlan marad. Ennek ellenére az érmék koncentrációja ezen a területen valószínűleg több, mint véletlen. (Lásd római érmek elterjedési térképe Tóth Csaba tanulmányában.)

A RÓMAI JELENLÉT A TÉRSÉGBEN ÉS A TÉTELHEGYEN

Amint láttuk, a lelőhelyen vagy környékén előkerült római tárgyak, kisleletek, bár nagyon heterogén képet mutatnak és gyakran egymástól több kilométeres távolságra helyezkednek el, egyértelműen egyfajta római kapcsolatrendszerre, jelenlétre utalnak. A kérdés csupán az, hogy az emlékek által jelzett „jelenlét" milyen jellegű és milyen történelmi-politikai esemény, meggondolás kapcsolható hozzá. A fő tisztázni való probléma az, hogy a solti Tételhegyen és annak közvetlen környezetében beszélhetünk-e szándékos római jelenlétről vagy sem, esetleg mennyire magyarázhatók a római tárgyak inkább a szokványos római–szarmata gazdasági kapcsolatokkal?

A fentebb bemutatott római emlékek, akármennyire is szeretnénk, nem feltétlenül függenek össze, ezeket valószínűleg különböző létesítményekhez és eseményekhez köthetjük. A leletek leglátványosabb részét a solti városi könyvtár udvarán, a hartai helytörténeti múzeumban, illetve a kecskeméti múzeum gyűjteményében őrzött, ám Kalimajorból származó faragott kövek, sírkövek képezik *(2. kép)*. Elképzelhető, hogy a díszes faragású sírkövek láttán csapódott le a helyi köztudatban az a meggyőződés, hogy Solton és környékén (Hartán) jelentős római kori település és katonai tábor létezett. Soós Árpád Solt helytörténeti monográfiájában már bizonyított tényként tekint a római jelenlétére a Tételhegyen és a térségben, szerinte „*kétséget kizáróan be van igazolva, hogy e helyen római éltek nagy pompával, szép, faragott középületekben*."[55] Állítását a gróf Teleki Gyula által a Tételhegyen és környékén vezetett ásatásokra alapozta.[56] A helyi emlékezet szerint Teleki ugyanis a 19. század végén folytatott itt ásatásokat, és valószínűleg a Telekiek kalimajori kastélyába beépített két indadíszes sírkő alapján, amik ma a solti városi könyvtár udvarán láthatók *(2. kép 1–2)* gondolta azt, hogy a kövek a tételhegyi „római táborból", „*castrum*-ból" és a Tételhegyhez közel eső, a Székesfehérvár–Máramarossziget közötti országút mentén feltárt (?) sírokból származnak. Ez utóbbiról Teleki feltételezte, hogy egy a *Pannoniá*t *Daciá*val összekötő út mentén helyezkedett el.[57] Eszerint a feltevés szerint a rómaiak katonai tábort és települést létesítettek a Tételhegyen, és a

[52] Gudea 1989. Pl. CCVIII.11.

[53] Lásd Tóth Csaba érmeket tárgyaló fejezetét a kötetben.

[54] Szentpéteri 2009. 2.

[55] Soós 1924. 3. A solti városi legendákról lásd Szentpéteri 2013a.

[56] A 19. század végi tételhegyi ásatások rekonstruált történetéhez lásd Prohászka Péter tanulmányát e kötetben.

[57] „*A sírok sírkövekkel voltak ellátva, melyeken római felírások voltak olvashatók és azokon kifaragott amforákból kifüggő szőlőfürtök láthatók*". Soós szerint a feltételezett római út mentén találták a sírokat, amelyekből római pénzzel megtöltött cserépedényeket emeltek ki: Soós 1924. 3. A tényként

római kőfaragványok eredeti helyét ott kellene keresnünk. Hasonló logikára épül a Harta közigazgatási területén található római faragott (sír)kövek értelmezése is, amelyek jelenleg a helytörténeti múzeum gyűjteményében láthatók *(2. kép 3–4)*. A Gallé Tibor által szerkesztett hartai helytörténeti kiadványban a sírkert sarokbázisát képező szőlőindás pillér származási helyének egy helyi lakos pincelejárója jelenik meg, akinek az ősei a Hartától 2 km-re északi irányban található szüllei templomból hozták át.[58] Erre a topográfiai adatra alapozva, a szerző szerint „*megalapozott tehát az a feltevés, hogy Tetétlen környékén római település volt. Az is hihető, hogy Attila és később Árpád vezér is felhasználta a római építményt.*"[59] A dunatetétleni vagy a közvetlenül Solt környéki római településről azonban nincs tudomása a kutatásnak. Van ellenben bizonyítékunk a környéken római kori szarmata telepekről és temetőkről (*1. kép),* amelyek közül többen római kori (import) tárgyakat is találtak. Valószínűleg a császárkori szarmata emlékek római tárgyai zavarhatták meg a helytörténészeket és amatőr történészeket, ennek köszönhetően tulajdonítottak tényleges római jelenlétet ebben a térségben. A Soltot és Dunatetétlent övező halmok[60] elhelyezkedése alapján pedig feltételezhettek egyfajta tudatosan kiépített római védelmi rendszert. A nemzeti mitológiába oltott, romantikus történelemszemlélet jegyében feltételezték a kutatók, hogy Attila hunjai is láthatták és felhasználhatták ezt a római hadi infrastruktúrát.

Visszatérve a kőemlékek származási helyére, a helyi köztudattal ellentétben máshol kell keresnünk ezek eredeti helyét. A kalimajori vagy révbéri Teleki-kastélyt nem az ásatást végző Teleki Gyula építette, hanem fia, Teleki Sándor apja 1918-as halálát követően, 1922–1924 között.[61] Soós megállapítása, miszerint három római sírkő Teleki Gyula gróf kastélyában beépítve látható, nem helytálló, hiszen akkor már nem élt az ásatást végző/támogató gróf. Másrészt, ha Soós leírását jól értelmezzük, akkor a gróf már az ásatás során sem talált római köveket, ezért is magyarázza ezek hiányát a 18. században épült templom építésével, és az eredeti kövek széthordásával. Így nagyon nehéz lett volna onnan három faragott követ a birtokára szállítania, és később felhasználnia az utódja által épített kastély falában. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a solti városi könyvtár udvarára átszállított két indadíszes sírkő *(2. kép 1–2)* a Telekiek révbéri vagy kalimajori birtokán, a Duna bal partja menti sávban kerülhetett eredetileg elő. Azonban Szabó Ernő a dunvecsei római emlékekről írt legújabb cikkében sikeresen bebizonyította, ha az egyik szőlőindás faragvány *(2. kép 1)* Dunavecséről származik, még pontosabban a fehéregyházi templomba épített spolia lehetett. Szabó Ernő szerint a többi dunavecsei római faragvánnyal együtt valószínűleg Baracsról (*Annamatiá*ról) származhatott.[62] Kalimajoron a késő római korban épített bölcskei hídfőállással szemben (1551,4 folyami km) a Kalimajor és Harta közötti részen, a 1552-es folyami kilométertől délre 340 méterre (tehát nagyjából 260 m-re északra a bölcskei hídfőállástól) Soproni Sándor az alacsony vízállású Duna medrében végzett terepbejárás során egy ellenerőd bizonyítékait azonosította be.[63] A terepbejárás során a Duna medrébe nyúló, egykori falszakaszokra utaló nyomokat talált, többek között nagyszámú római falazótéglát, andezit és mészkődarabokat, a parti részen számos cölöpmaradványt, illetve a már korábban említett *Hercules*t ábrázoló és egyéb relieftöredéket *(2. kép 8)*. Soproni szerint a bölcskei hídfőálláshoz hasonlóan ez az ellenerőd is egy Nógrádverőce típusú hídfőállásként szolgálhatott.[64] Amint már korábban is említettem, sajnos az ellenerőd régészeti feltárása még nem történt meg a próbálkozások ellenére sem, így jóformán nem ismerjük sem pontos felépítését, sem kronológiáját, összetételét. Ennek ellenére, a tőle nagyjából 1-1,5 km-re északra elhelyezkedő kalimajori Teleki-kastélyba épített vagy eredetileg az udvarán tárolt egyik római sírkövet hasonló példák alapján kérdőjelesen tekinthetjük az ellenerőd építőanyagának, ahogy a tőle kb. 5-6 km-re délre található hartai faragványokat is *(2. kép 3–5),* hacsak a másik sírkőtöredékkel együtt nem Dunavecséről származik.[65] A hartai helytörténeti múzeum udvarán tárolt három faragott sírkőtöredék a leltárkönyvek tanúsága szerint ugyan Rétfalvi Teofil gyűjtéséből származnak, a megjegyzések szerint a profilált lécdísszel díszített kő *(2. kép 5)* a dunai kavicskotrás során került elő,[66] míg az indadíszes pillér

kezelt római út a Harta helytörténeti monográfiájában a szerzők szerint a korábban már megfigyelt Szeged–Aquincum útba tagolódhatott be, Soltnál Dunaföldvárra vagy Szalkszentmártonon keresztül *Intercisa*ba vezetett: Schmel–Major 1983. 67.

58 Schmel–Major 1983. 68.

59 Schmel–Major 1983. 68.

60 A Duna–Tisza közi halmokról lásd Balázs–Kustár 2015.

61 Kastélyok.Com/Teleki-kastély: https://www.kastelyok.com/adatlap.php?details=8. (Hozzáférés:2023. 02. 23.)

62 Szabó Ernő Római Flóris feljegyzésére és a kőről készített rajzára alapozza feltevését. Szabó 2023. 77, 79–80.

63 A Magyar Nemzeti Múzeum adattárában őrzött jelentést lásd Tóth 2009. 15.

64 Az előzetes jelentést lásd Soproni 1990.

65 A solti és hartai sírkőtöredékeknek az ellenerődhöz való tartozását korábban már Soproni Sándor is felvetette: Soproni 1990. 139.

66 A Hartai Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház leltárkönyve 79.3. ltsz. leírása.

(2. kép 3) a már említett szüllei templomból származik, tehát mindenképp olyan lelőhelyekről, ami a feltételezett ellenerőd közelében helyezkedtek el. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy úgy a Solton, mind Hartán tárolt római faragványok egykor a bölcskei ellenerőd felépítményében foglaltak helyet, akárcsak az ugyancsak a hartai helytörténeti múzeumban őrzött három késő római bélyeges tégla. Az egykori építmény építőanyagainak 6-7 km-es sugarú szétszóródása nem különleges és semmiképp nem példa nélküli. Több adatunk is van arra vonatkozóan, hogy már a középkor, majd az újkor folyamán a tökéletes építőanyagnak számító római köveket széthordták a környező településeken, és templomépítések során használták azokat újra fel.[67] A sokkal jobban kutatott bölcskei hídfőállás esetében is megfigyelhető volt, hogy a táborhoz tartozó egyes emlékek a szomszédos Dunaföldvárig vagy Madocsáig is eljutottak.[68]

A faragványoknak a bölcskei ellenerődhöz való kapcsolását bizonyítja meglátásom szerint a Soproni által az erőd területén talált kőfaragványok (közötte a *Hercules* relief) hátoldalán jelentkező habarcsréteg is,[69] ami arra utal, hogy a faragványokat, a bölcskei erődhöz hasonlóan újra felhasználták, és az erődbe beépítették. Ahogyan korábban láttuk, a faragványok stiláris és kompozícóbeli sajátosságai alapján a Kr. u. 1–3. századra keltezhetők, tehát mindenképp a hídfőállás megépítése előtt voltak használatban. Egy eddig ismeretlen, valószínűleg a birodalom belsejében található lelőhelyről származhatnak. Érdekes adalék, hogy az illető faragványok típusa és stilisztikai sajátossága eltér a Bölcskén felszínre hozott, újra felhasznált feliratos oltárkövektől,[70] így feltételezhetően az erőd építésekor nem Aquincum vonzáskörzetéből szerezhették az „építőanyagot", hanem a közvetlen környékről. Az indadíszes sírkövek, léckeretes sírpillérek, *aedicula*falak sokkal gyakrabban fordulnak elő *Intercisa*ban, így nem kizárt, hogy az ellenerődtől mintegy 26 km-re levő fontos auxiliáris táborból származnak a kövek.[71] Az ellenerőd, hídfőállás építése a többi bal parti ellenerődhöz hasonlóan ugyancsak a Kr. u. 4. század második felében, utolsó harmadában épülhetett, amit a Soproni által közölt jellegzetes OF ARN típusú téglák is igazolnak.[72] A hartai helytörténeti múzeum gyűjteményében található, hasonló bélyeggel (OF ARN MAXENTI AVN és OF AR BONOM) ellátott falazótégla *(2. kép 6–7)* is feltehetően a bölcskei ellenerődből származik. Lőrincz Barnabás tanulmánya alapján az OF ARN típusú bélyegek a teljes *pannonia*i limes szakasz hídfőállásaira jellemző, legalábbis a közép-dunai szakasz erődjeiben az egyik legnépszerűbb típus.[73] Ezek alapján feltételezhető, hogy az ellenerőd, akárcsak a bölcskei és a többi *valeria*i hídfőállás és ellenerőd valamikor *II. Constantius* uralkodásának vége felé, de leginkább *I. Valentinianus* uralkodása alatt épült.[74]

Adott az esetünkben tehát egy egymással szemben elhelyezkedő késő római hídfőállás (Bölcske–Solt-Kalimajor/Harta) mint a Tételhegyhez legközelebb eső, igazoltan római erődítés és stratégiai pont. Már csak az a kérdés, hogy a Tételhegyen talált római leleteknek és magának a lelőhelynek van-e köze a késő római védelmi rendszerhez vagy sem, és ha esetleg igen, az milyen jellegű lehetett. Sajnos ennek tisztázása csupán elméleti fejtegetést tesz lehetővé, és egyértelmű megoldás helyett inkább még több kérdést szül. Az első kérdés mindjárt az, hogy a solti Tételhegy északnyugati tetején, a 14–16. századi késő gótikus templom *(4. kép)* alapozása alatt jelentkező fehér habarcsos, római falazótéglás réteg *(5. kép)* utalhat-e római építményre, esetleg őrtoronyra vagy sem? Volt-e rá egyáltalán szükség, és ha igen, akkor pontosan mikor? Összefüggésben állt-e egyáltalán az ellenerőddel?

---

67 Györffy 1987. 426–427: 1163–64; 441: 1298. A dunavecsei kötődésű, illetve Fehéregyháza pusztai származású kövekhez: Szabó 2023.

68 Tóth 2009. 17.

69 A Kecskeméti Katona József Múzeum leltárkönyve, lásd a 99.1.1 és 99.1.2. ltsz. bejegyzések.

70 A Duna medréből kiemelt több tucat kőfaragvány és felirat mára az egyik legjobban kutatott és elemzett leletanyagcsoport. Az eredetileg a budapesti Gellért-hegyről származó faragványok a legkevésbé díszített feliratos oltárkövek, kevés reliefdíszt tartalmaznak: Beszédes–Mráv–Tóth 2009; Beszédes 2009.

71 Hasonló eredetet feltételez a két szőlőindás római sírkőnek a solti könyvtár udvarán Horváth Attila, egykori kecskeméti múzeumi igazgató, aki Dr. Szele László, nyugalmazott kissolt-gátházi pedagógus bejelentésére szállt ki a helyszínre és szemrevételezte a köveket, és úgy döntött, hogy (akkor) az iskola udvarán lévő köveket nem szállíttatja át Kecskemétre, hanem a helyszínen hagyja. Horváth Attila: Jelentés – Kecskeméti Katona József Múzeum, Régészeti Adattár 87.585 és 87.586 ltsz.

72 Soproni 1990. 133–134, 2. kép.

73 Lőrincz 1999. A tanulmányban Lőrincz Barnabás is felhívja a figyelmet arra, hogy a *valeria*i hídfőállások bélyeges téglái nem egységesek, és a különböző táborokra más összetételű bélyeges téglák jellemzőek. Ellenben tagadhatatlan, hogy egyes táborokban, főleg a Dunaújvárostól délre lévő szakaszon az egyik leggyakoribb bélyeges tégla az OF ARN típusú.

74 Mócsy András a hídfőállásokat a tetrarchia korára keltezte, amit a bölcskei hídfőállásba beépített tetrarchiakori oltárkövek később megcáfoltak: Mócsy 1969. 193. Soproni Sándor *II. Constantius* korára keltezi ezeknek építését: Soproni 1990. 134; Lőrincz Barnabás pedig az építőanyagként szolgáló téglabélyegeket 351 utánra, *II. Constantius* és *I. Valentinianus* uralkodásának idejére teszi: Lőrincz 2009. Mráv Zsolt a göd-bócsa-újtelepi, csak kitűzési fázisában elkészült ellenerőd alapján meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a *valeria*i hídfőállásokat és kikötőerődöket egy egységes koncepció keretén belül *I. Valentinianus* rendeletére építették. A késő római hídfőállások keltezését lásd Mráv 2009a.

Amint korábban láttuk, a Teleki Gyula gróf nevéhez fűzött tételhegyi ásatás[75] során köveket nem találtak, mivel azokat már a középkorban széthordták, nemcsak a feltételezett római köveket, de a késő gótikus templom felépítményéhez tartozókat is.[76] Ha volt esetleg komolyabb építmény az Árpád-kort megelőző időszakban, azt újra felhasználták és széthordhatták a térségben. Így valószínűleg soha nem fogjuk teljes alapossággal megismerni a római épület szerkezetét, még ha létezett is. Másrészt a késő gótikus templom alatt jelentkező római téglás alapozás túl kis méretű ahhoz, hogy valami biztos következtetést le tudjunk vonni. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a római téglákat, akárcsak a római köveket a középkorban is előszeretettel újra felhasználtak (mint ahogy azt az ellenerőd széthordott kövei is bizonyítják), így önmagában egy római tégla és a fehér habarcságy nem bizonyítja a római jelenlétet. A Tételhegy területén valószínűleg nem ez volt az egyedüli római téglalelet, ugyanis Soós beszámolója szerint Teleki Gyula gróf rigolírozási munkálatok során római téglákat talált a domb sáncaiban.[77] Ezenkívül nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy az eddigi nagyon alapos és jól dokumentált kutatások a Tételhegyen mindössze a teljes lelőhely egy százalékát érintették,[78] így a nagy kiterjedésű területen még bármi előfordulhat. A római leletek kicsiny száma, illetve a zárt régészeti objektumokból való hiánya nem magyarázható az alkalmazott feltárási módszertannal vagy felületességgel, figyelembe véve, hogy a hagyományos régészeti kutatásokon kívül légi régészeti felderítés, geofizikai mérések, geológiai tanulmányok is készültek a lelőhelyen.[79] A bizonyított római jelenlét igazolását a Solt-Tételhegy tanúhegyén hagyjuk meg a jövő kutatásoknak és ásatásoknak, helyette vázoljunk fel pár lehetséges elméleti „forgatókönyvet". Annál is inkább, mivel az innen előkerült tipikusan római leletek jelenlétét, még ha csak a fémkeresésnek köszönhetően is kerültek felszínre, valahogy magyaráznunk kell. Kezdjük először az általános történelmi, gazdasági háttér ismertetésével.

Szarmata-római kapcsolatok. Utak, útállomások, római jelenlét

A Duna–Tisza közére valamikor a Kr. u. 1. század közepén bevándorló szarmaták régészetileg is (kielégítő módon) tetten érhető interakciója a rómaiakkal csupán a 2. század fordulóján mutatható ki. Vaday Andrea szerint a *Traianus*-féle dák háborúkat követő népességugrás következtében költöznek (római engedéllyel) a Tiszán túli területekre.[80] Ez maga után vonja a római ellenőrzés szükségességét és *Dacia* tartomány megalapítása után a két tartományt összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak kiépítését, illetve azok ellenőrzését. A 2. századtól nemcsak a szarmata importáru jellege változik meg (más tartományokból érkezett áruk váltják fel a *pannonia*i termékeket),[81] hanem a rómaiak barbaricumi jelenléte is erősödik, amelyek gyakran kereskedelmi útvonalak ellenőrzéséhez kötődnek. Nemcsak távolsági vagy tranzitkereskedelem folyhatott a két tartomány között, a római árukkal közvetlenül a szarmatákkal való kereskedést is célozhatta, és az utak a *Ptolemaios* által felsorolt fontosabb szarmata törzsi központokat is célozták a Tisza bal partján.[82] Elterjednek a szarmata telepeken a fő importárunak tekinthető *terra sigillata* edények, (főként emailos) fibulák és megjelennek a római pénzek, jóllehet ezek nem fizetőeszköz funkciót tölthették be, hanem maguk is termékek lehettek.[83] A római–szarmata kapcsolatok kimutatását, az útvonalak rekonstruálását pedig a kutatók rendszerint a szarmata lelőhelyeken előforduló *terra sigillata* és fibula leletek alapján végezték, ezt tekintve a legbiztosabb módszernek.[84] Ez alapján Vaday Andrea és Gabler Dénes számos, a két tartomány között áthaladó útvonalat rekonstruált *(6. kép)*.[85] Az egyik legfontosabb kiindulópont és stratégiai központ Aquincum volt, ahonnan észak fele vezetett egy út, majd kelet irányában Hatvanon át *Porolissum*ig *Dacia*ban; egy másik a mai Parlament területétől indult és a Rákoscsaba–Jászberény útvonalat követte; egy harmadik pedig a mai Március 15. tértől kiindulva Üllőn, Soroksáron, Cegléden, Adonyon

[75] Lásd fentebb 54. jegyzet.

[76] A tételhegyi gótikus templom köveit módszeresen kiszedték, csupán az alapozás kváderkövei maradtak meg: Rosta–Buzás 2014. 125.

[77] *„A rómaiak építéséről tesznek bizonyságot azok a kisméretű téglák is, melyek a Castrum környékén végeztetett rigolírozási munkálatok alkalmával felszínre kerültek…"* Soós 1929. 4.

[78] Szentpéteri 2013b. 364.

[79] Nagy et al. 2014; Szabó 2014; Puszta 2014; Bacskai 2014.

[80] Vaday 2003b. 204. sk. A szarmaták történetének összefoglalását lásd Istvánovits 1998, illetve a legújabb és legalaposabb történeti monográfiát: Istvánovits–Kulcsár 2018.

[81] Vaday 1998. 122–123.

[82] A Ptolemaios által közölt szarmata központok valós topográfiai megfeleltetéséről lásd Vaday 2003a.

[83] Vaday 1998; Gabler–Vaday 1986.

[84] Vaday 1998. 128–135. Lásd még Istvánovits–Kulcsár 2018. 288–296, 305–318; Gabler 2008–2010. 46.

[85] A térkép forrása: Gabler 2008–2010. 3. tábla.

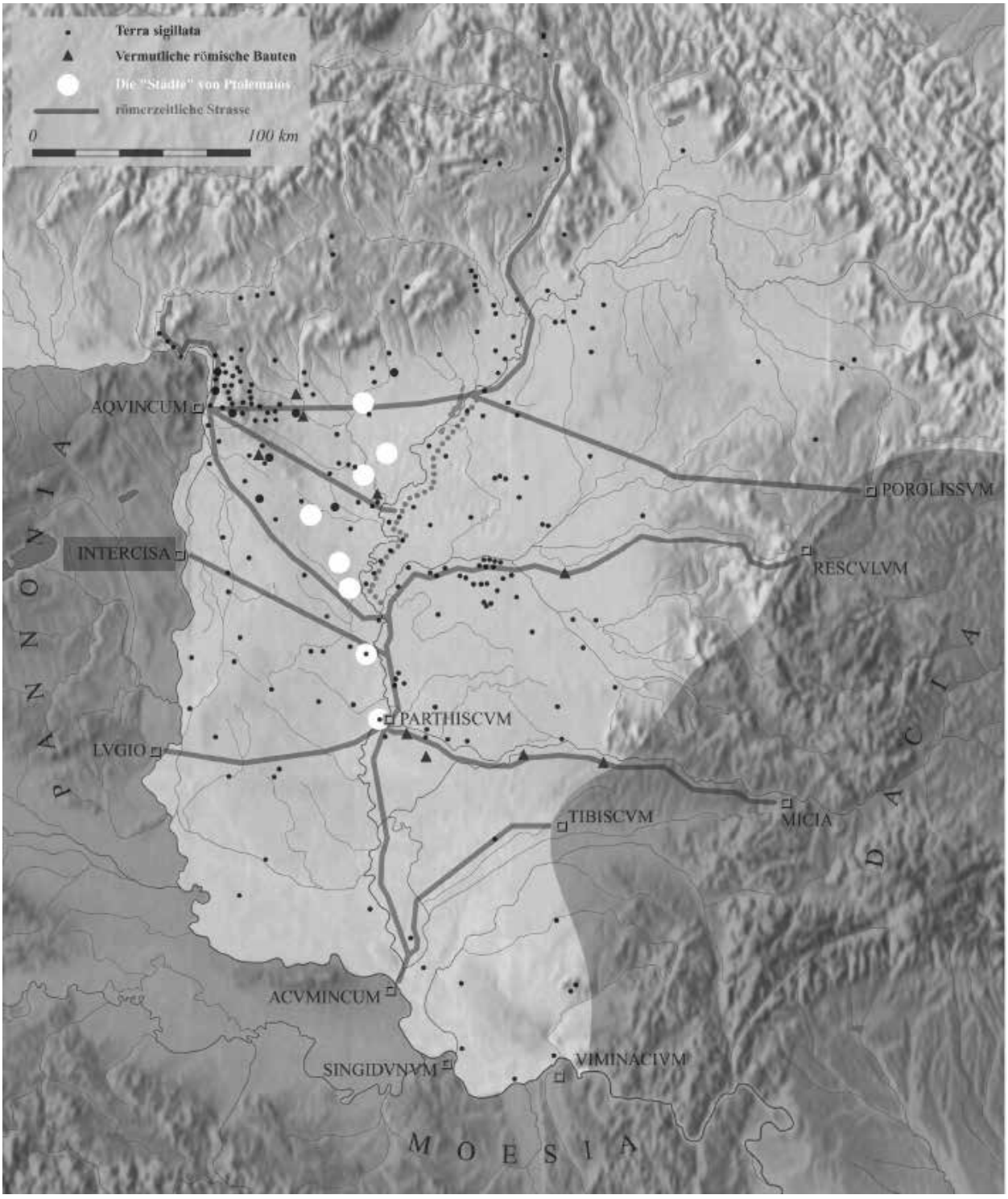

6. kép. Pannonia és Dacia között, a szarmata barbaricumon keresztül haladó kereskedelmi utak. A pöttyök a *terra sigillata* leleteket, a háromszögek a feltételezett építményeket, a fehér kör a Ptolemaios által említett „városokat" jelöli (forrás: Gabler 2008–2010. 3. tábla)

Fig. 6. Trade routes between Pannonia and Dacia leading through the Sarmatian barbaricum. The dots mark findspots of t*erra sigillata,* the triangles assumed buildings, the white circles the "towns" mentioned by Ptolemy (after Gabler 2008–2010. Pl. 3)

keresztül Szolnokig vezethetett. A következő fontos stratégiai kiindulópont *Intercisa* volt, ahol vámállomás (*statio*) és híd is állhatott a 2–3. század folyamán. Az innen vezető út Szabadszálláson keresztül Csongrádig vezethetett, majd Szentes érintésével a Körösök völgyében *Resculum*ig tarthatott. A harmadik nagy stratégiai interprovinciális út *Lugió*ból (Dunaszekcső) indult ki és *Parthiscum*on (Szeged) keresztül a Maros-völgy mentén *Micia*nál érte el *Dacia*t.[86] Ahogy már korábban említettem, ezeket az útvonalakat elsősorban az importáruk elterjedése alapján szerkesztették ki a kutatók, terepen megfigyelt, vagy régészeti módszerekkel igazolt nyoma ezeknek az utaknak egyelőre nem létezik. A Kr. u. 4. században római támogatásra kiépített sáncokat (Csörsz-árkot) egyes elméletek szerint ugyancsak utakként használtak, erre a legjobb bizonyíték a bácskai kelet–nyugat irányú sánc.[87] Az útvonalhálózat vizsgálata során egyértelműen kitűnik, hogy a legsűrűbb úthálózattal, legtöbb elágazással és római lelettel *Pannonia* északkeleti része rendelkezik, ami nem csoda, hiszen itt a szarmata barbaricum mellett a szarmaták északi és északkeleti szomszédságában élő germánok (kvádok) szállásterülete is volt, így a fokozottabb római jelenlét és úthálózat stratégiai fontossággal bírt már a 4. század előtt. Az importtárgyak mellett a 4. századi római jelenlét az utak ellenőrzésében és valószínűleg időközönként, háborús konfliktusok esetén (107-es, 117–119-es, a nagy markomann–szarmata–kvád háború 166–172, 177–180; a 185-ös szarmata betörés, 258–260-os szarmata–kvád támadás, 270-es vandál–szvéb–szarmata támadás, 285–305-ös tetrarchiakori császári expedíciók[88]) ideiglenes katonai felvonulás, állomásozás formájában jelentkezett. Ebben az időszakban a két fontos interprovinciális út mentén *(Aquincum–Porolissum; Lugio–Micia)* az előkerült római téglák, épületnyomok, szarmaták által nem használt római termékek (bronz edények, szobrok stb.)[89] és oltárkövek, feliratok alapján útállomást feltételeznek a kutatók Jászberényben,[90] Rákoscsabán, Üllőn,[91] Csongrád és Szentes között (bronz- és vasmécses, bronzszobor, kétarcú üvegedény stb.),[92] illetve Szegeden.[93] A 4. századot megelőzően erődítményről nincs tudomásunk, ami természetesen nem zárja ki a katonai jelenlétet a régióban.

Római védelmi rendszer – katonai ellenőrzés

A Kr. u. 3. század legvégén, illetve a 4. század elején, részben a *Diocletianus*-féle hadseregreform, részben a barbaricum előterében megindult népmozgások miatt, a *Flavius* dinasztia császárai és *Traianus* alatt kiépített és megerősített dunai *limes*szakasz *(ripa)* alapvető változásokon ment át. A megindult népmozgások miatt a rómaiak pufferzónaként, mintegy előretolt határvédelemként használták a szarmata barbaricumot, amit a római biztatással kiépített szarmata sáncrendszer is igazol. A szarmatákkal fennálló szövetségi viszony valószínűleg nem bizonyult elegendőnek, ezért a Duna jobb oldali részén újabb erődök építésébe kezdtek a rómaiak a tetrarchia idején és *Constantinus* alatt, majd *I. Valentinianus* koncepciójához igazodva őrtornyokkal, hídfőállásokkal, ellenerődökkel, illetve a barbaricum területén épített erődökkel/őrtornyokkal erősítették a római védelmet.[94] Továbbra is a germán–szarmata szállásterület közötti részen koncentrálódnak a valóban ellenerődként értelmezhető, konkrétan a barbaricum területén található építmények. Ilyen a göd-bócsaújtelepi, csak a kitűzési fázisig eljutó tábor,[95] vagy a barbaricum területén a római *limes*től legtávolabb

[86] Vaday 1998. 123–125; Gabler 2008–2010. 47–49; Nagy 1997.

[87] A Csörsz árok pontos építési ideje még mindig vita tárgyát képezi a kutatásban. A *Diocletianus*tól, *Constantinus*on át *II. Constantius*ig és *I. Valentinianus*ig több elképzelés felmerült eddig. A keltezés problémájáról lásd Istvánovits–Kulcsár 2018. 352–368. Nagy Mihály elmélete szerint a Csörsz árok sáncai utakként is szolgálhattak az észak–déli hadi felvonulás számára. Nagy 1997. 156. Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria felvetette annak a hipotézisét, hogy a bácskai nyugat–kelet irányú sáncot is valamikor római útként használták, erre utalna az erődítmények hiánya a szakaszon, valamint a sánc folytatódása a birodalmi részen: Istvánovits–Kulcsár 2018. 368–379.

[88] A történelmi események összefoglalóját lásd Istvánovits 1999 és Istvánovits–Kulcsár 2018.

[89] A különlegesebb tárgyakat akár hadizsákmányként, vagy felvonulási útvonalakon elveszített tárgyakként is lehet értelmezni. Az Akasztó-Döbrögecpusztán előkerült *Victoria* szobor például, a kutatók szerint a *domitianus*i háborúk során került a lelőhelyre: Thomas 1972. Az orgoványi, Kr. u. 1–2. századra keltezett díszpáncél töredéket pedig Thomas Edit szerint egy daciai úttal kapcsolatos felvonulás során veszíthették el: Thomas 1976.

[90] Stanczik 1975. 99.

[91] Sopron i 1958. 42. A lelőhely stratégiai jelentőségét mutatja, hogy a 2000-es évek elején az Üllő 5. – Üllő 9. lelőhely 40 hektáros területén egy nagy kiterjedésű 3. századi települést sikerült feltárniuk a kutatóknak, ahol többek között szemcsés kerámiát gyártó központ működött, és ahol nagyszámú *terra sigillata* lelet is előkerült: Szebenyi 2013; Istvánovits–Kulcsár 2018. 317, 279. kép, 374, 316. kép, 375.

[92] Vaday Andrea szerint a Csongrád és Szentes között előkerült tárgyak az útállomásokon, postaállomásokon, őrtornyokban szolgáló római hadsereg által használt tárgyak, az ők ellátását szolgáló termékekről van szó: Vaday 1998. 122.

[93] Vörös 2003. 220–221.

[94] Visy 1989. 30; Gabler 2003. 39–42.

[95] Mráv 2005; Mráv 2003a. 198–201.

eső római őrtorony Hatvan-Gombospusztán.[96] Érdekes, hogy utóbbi őrtorony továbbra is a korábbi utak stratégiai átkelőhelyén létesült, méghozzá ott, ahol a Tisza bal partján haladó, dél-északi, germán barbaricumba tartó út keresztezi az *Aquincum–Porolissum* utat. Leszámítva a korábbi, feltételezett útállomásokat, csupán a hatvan-gombospusztai őrtornyot tekinthetjük az egyedüli szarmata barbaricumi erődítésnek. A Duna bal partján felépített hídfőállások[97] és ellenerődök *(Contra Aquincum, castellum contra Tautantum)*[98] a *valeria*i *ripa* mentén a római felfogás szerint a római birodalom részét képezték, minthogy a Duna mindkét partját a birodalomhoz sorolták.[99] A bölcskei ellenerődöt, jobban mondva hídfőállást az *I. Valentinianus* alatt épített Nógrádverőce-típusú, egy központi négyszögletes toronnyal és a Dunába két párhuzamos fallal benyúló hídfőállások sorába kell sorolnunk. A *pannonia*i *ripa* mentén hat ilyen hídfőállást ismerünk a Duna bal partján (Szob, Nógrádverőce, Dunakeszi, Solt-Kalimajor/Harta, Dunafalva, Bács/Bač), ezek eredeti száma minden bizonnyal magasabb lehetett.[100] A kutatók abban egyetértenek, hogy ezek a hídfőállások stratégiai fontosságú pontokon, fontos utak kiindulásánál létesültek, és komprévként is működtek. Soproni Sándor megfigyelése szerint ezek a késő római hídfőállások mindig párban, egymással szemben jelentkeznek,[101] amit a Duna jobb partján lévő hasonló hídfőállások is több esetben igazoltak. Nagy Mihály a hídfőállásokat nem csupán kisebb számú katonai őrző egységgel ellátott átkelőhelyeknek, megerősített pontoknak vagy pontonhídfőknek tartja, hanem a Duna felé néző zárt falak és az erődített központi torony alapján *horreum*oknak, logisztikai bázisoknak is.[102] A valószínűleg mindkét funkciót betöltő hídfőállások további feladata feltételezhetően a római–szarmata szerződések betartásának ellenőrzése is lehetett a különböző területeken.[103]

A bal parti erődítmények, hídfőállások stratégiai helyzetével a kutatás még nem foglalkozott behatóbban, sok esetben ásatások vagy terepi kutatások hiányában nem mindig ismerjük azt, hogy a balparti megerősített pontokból milyen régió, út, létesítmény ellenőrzését végezték. A *valeria*i *ripa* északi és északkeleti, sűrűn megerősített szakaszán, a Dunakanyarban, Szob, Nógrádverőce, Dunakeszi bal parti hídfőállásainak (a zátonyszigeteken és a jobb parton feltárt hídfőállásokkal egyetemben – *Cirpi*, Tahitótfalu, Kisoroszi, Horány) jelenlétét a már korábbi időszakokban is jobban ellenőrzött szakaszokon, a germán–szarmata demarkációs vonal, az innen kiinduló kereskedelmi útvonalak, valamint a 4. század folyamán történt sorozatos konfliktusok követelték meg. Hasonló meggondolással magyarázható a *Lugio* (Dunaszekcső) és Dunaföldváron levő (*Contra Florentiam*) hídfőálláspáros is, hiszen Dacia fennállásáig az egyik legfontosabb interprovinciális út kiindulópontja volt, amely egészen *Miciá*ig vezetett. A tartomány feladása után stratégiai jelentőségét minden bizonnyal megőrizte, hiszen a már létező útról hatékonyan lehetett ellenőrizni a Maros-menti részeket konfliktus esetén. Érdekes adalék még, hogy a mai Szerbia területén, Bácskán a *Cornacum*mal szemben lévő késő római hídfőállás nem közvetlenül a bal parton található, hanem mélyen a barbaricumban, Bácsban (Bač), és a Mosztonga patak egyik kikötőjeként szolgált.[104]

Solt-Tételhegy egy lehetséges római útállomás?

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a 4. századik bal parti hídfőállásokat és ellenerődöket több esetben már korábban létező fontos interprovinciális vagy csak a szarmatákkal való kereskedés célját szolgáló utak kiindulópontjában helyezték el. A korábban használt utak kiindulópontjának megerősítése az illető útszakasz és annak vonzáskörzetének hatékony katonai ellenőrzését is lehetővé tette a 4. században megszaporodó szarmata háborúk során. Ha ezt a stratégiai meggondolást elfogadjuk a hídfőállások kiépítésének mozgatórugójának, akkor joggal feltételezhetjük azt, hogy a Bölcske–Solt-Kalimajor/Harta hídfőállás páros is valamikor egy feltehetően innen kiinduló kereskedelmi utat kontrollált. Az elméletben lehetséges útvonal szakaszának meghatározása azonban több problémába is ütközik:

---

96 Soproni 1970.

97 A bal parti hídfőállások nem tekinthetők *pannonia*i sajátosságnak, ugyanis hasonló építmények ismertek a Rajna *limes*szakaszon is: Visy 2003. 125. A hídfőállások *pannonia*i kutatásáról lásd Mócsy 1958; Soproni 1978; Bertók 1997; Nagy 1999.

98 A régebben *Transaquincum* név alatt ismert *Contra Aquincum* tábor, és a *Contra Aquincum*nak gondolt, Mráv Zsolt szerint azonban eredetileg *castellum contra Tautantum*ként ismert Március 15. téri erőd a korábbi előzményekkel rendelkező egyedüli ellenerődök, melyek közvetlenül a Duna bal partján helyezkednek el a szarmata barbaricum irányában. Lásd erről Németh 2003; Mráv 2009b.

99 Visy 2003. 126.

100 Visy 2003. 125; Bernát 2006.

101 Soproni Sándor szerint a hídfőállásokat a szarmata sáncokkal együtt használták, így építésüket 324 és 378 közé helyezte: Soproni 1978. 113–137.

102 Nagy 1998. 37–38.

103 Visy 2003. 125.

104 Mócsy 1969.

1. Bács-Kiskun megye Szalkszentmártontól Dunapatajig terjedő, a Duna vonalával párhuzamosan elterülő részéről a rendelkezésre álló publikációk, tanulmányok kevés információval szolgálnak. A korábbi nagyon alapos munkákban, melyek azonosították a római importáru jelenlétét szarmata telepeken és temetőkben, valamint a lehetséges interprovinciális utakat, ez a kis szakasz egészen Fülöpszállásig, Szabadszállásig[105] üres területként szerepel az összesítő térképeken.

2. Ez az üresség azonban csak látszólagos, hiszen az elmúlt időszak országútépítési (51-es és 52-es főút) munkálataihoz és egyéb beruházásokhoz köthető feltárások nyomán a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti adattárában számos új császárkori szarmata telep és temető szerepel, melyek közül több is tartalmaz római importárut (lásd a *Római emlékek Solton és környékén* fejezetet). A legnagyobb probléma ezekkel, hogy (bár megjelennek a környező települések hatástanulmányaiban) az eredmények többnyire nincsenek közölve, a leletek feldolgozása is hiányzik, és az adattárak nyújtotta információk pedig nem mindig elegendőek biztos következtetések megtételéhez *(1. kép)*.

A solti Kalimajorhoz és a Tételhegyhez legközelebb fekvő, a szarmata barbaricumon keresztülmenő utat *Intercisa*nál találjuk *(6. kép)*. Korábbi publikációkra és adatgyűjtésekre támaszkodva, ez a lelőhelyről kiinduló út, melyet a településen működő vámhivatal *(statio)* és egy feliratban jelzett 2. századi híd is jelez, a mi vizsgálati tárgyunkat képező területet kikerülve, Szabadszállást érintve Csongrádnál érte el a Tiszát, majd Szentesen át a Körös-vidéken jutott el *Resculum*ba.[106] Az út stratégiai jelentősége ellenére – érdekes módon – a 4. században megerősített hídfőállás a bal parton mindeddig nem került elő, ami természetesen nem zárja ki annak egykori létezését. Kőhegyi Mihály szerint az útnak ez a nagy íve a terület mocsaras jellegével is magyarázható,[107] ami az első katonai felmérésen is jól látszik,[108] és ezt a rómaiak igyekeztek elkerülni. Ennek némileg ellentmond, hogy úgy Solt, mind Harta vagy Dunatetétlen területén szép számmal ismerünk császárkori szarmata telepet, melyek közül több közvetlenül a parti sávon helyezkedik el.[109] Nem beszélve arról, hogy a középkorban ezen a területen is sűrű településhálózattal számolhatunk.[110] A Solt és Harta körül elhelyezkedő, szarmatának tulajdonított települések és temetők adattári adatok alapján a Kr. u. 2. századtól a 4. századig vannak használatban, melyek közül a Solt-Csukáshát, Harta-Weierhivl, Harta-Tuskóföld (Harta-Gátőrház, Harta-Szülei lyuk 51-es út 96–97. km lelőhelyeken)[111] feltárt telepek és temetők bizonyultak a legjelentősebbeknek a Duna közelében *(1. kép)*. Az innen előkerült római leletek (*terra sigillata, amphora*, festett kerámia, érem) arra utalnak, hogy a Duna menti sávban egy élénk, valószínűleg kishatárforgalom keretén belül is kereskedhettek a telepek lakói a rómaiakkal. A solt-csukásháti lelőhely viszonylagos közelsége a solt-kalimajori/hartai hídfőálláshoz is arra enged következtetni, hogy legalábbis egy ideig, a szarmaták letelepedését közvetlenül a római *limes* mentén a rómaiak engedélyezték, sőt aktív kapcsolatban is állhattak a túlsó parttal. A tudományos feldolgozás és anyagközlés hiányában sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy ezt a telepet pontosan mikor hagyták fel, és vajon a 4. századi sorozatos háborúk során használták-e még ezt vagy a többi partmenti települést.

Az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy a Dunamenti *limes* és a solti Tételhegy közötti részen, akárcsak a lelőhely tágabb vonzáskörzetében igenis számolhatunk sűrű császárkori szarmata telepekkel és temetőkkel, a korábbi kutatások adataival ellentétben ez a terület is szerves része volt a római–szarmata kereskedelmi és gazdasági kapcsolatoknak. Bár úgy tűnik, hogy Solt-Tételhegyen valamilyen oknál fogva a szarmaták nem telepedtek meg, és mintha szándékosan távol is tartották volna őket a rómaiak, nem szabad elfelednünk, hogy a tanúhegy nagyobb része még feltáratlan, így a jövőben

[105] Fülöpszálláson és Szabadszálláson is több *terra sigillata* töredéket találtak, közöttük a severusi periódusra datált westerndorfi áruval: Gabler–Vaday 1986. 15, Kat. 36. 25, Kat. 118.

[106] Lásd a korábbi ásatásokból származó *terra sigillata* edények (Gabler–Vaday 1986) és emailos fibulák elterjedésén alapuló útvonal-rekonstrukciókat: Vaday 1998. 123–125. (*intercisai* út a 125. oldalon); Gabler 2008–2010. 48. (*Intercisa* kiindulási útvonal).

[107] Kőhegyi Mihály véleménye szerint az út nem haladhatott a Dunával párhuzamosan, mivel annak 30-50 km-es körzetében kiterjedt mocsaras, lápos terület helyezkedett el, és szerinte Akasztóig járhatatlan volt a terület. Ezért az útnak Homor és Bösztör érintésével Szabadszállásnál kellett mennie, innen pedig megtört és valahol Kecskeméttől délre haladt: Kőhegyi 1972. 109.

[108] Lásd Magyarország Első Katonai Felmérés (1782–1785) térképén Solt környékét. Arcanum: https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2089256.8652751893%2C6011592.831385383%2C2143756.46644252%2C6051951.582319956 (Hozzáférés:2023.02.25.)

[109] A megfigyelések szerint a Kr. u. 2–3. század fordulóján egy hűvösebb, csapadékosabb időszak köszöntött be, ami a tavi és folyami vízszint megemelkedését hozta magával. Ezzel is magyarázható, hogy a szarmata és Árpád-kori telepek kútjai magasabban fekszenek az őskoriakhoz képest. A 4. században ismét szárazabb időjárás volt megfigyelhető Hartán: Kustár–Sümegi 2012. 113.

[110] Pánya–Rosta 2015.

[111] Solt-Csukáshát: Székely–Mészáros 2005; Harta-Szülei-lyuk: Nagy 2004; Harta-Weierhivl: Kustár 2004; Harta-Gátőrház: Kustár–Lantos 2004; Harta-Külső tuskó föld: Somogyvári 2004.

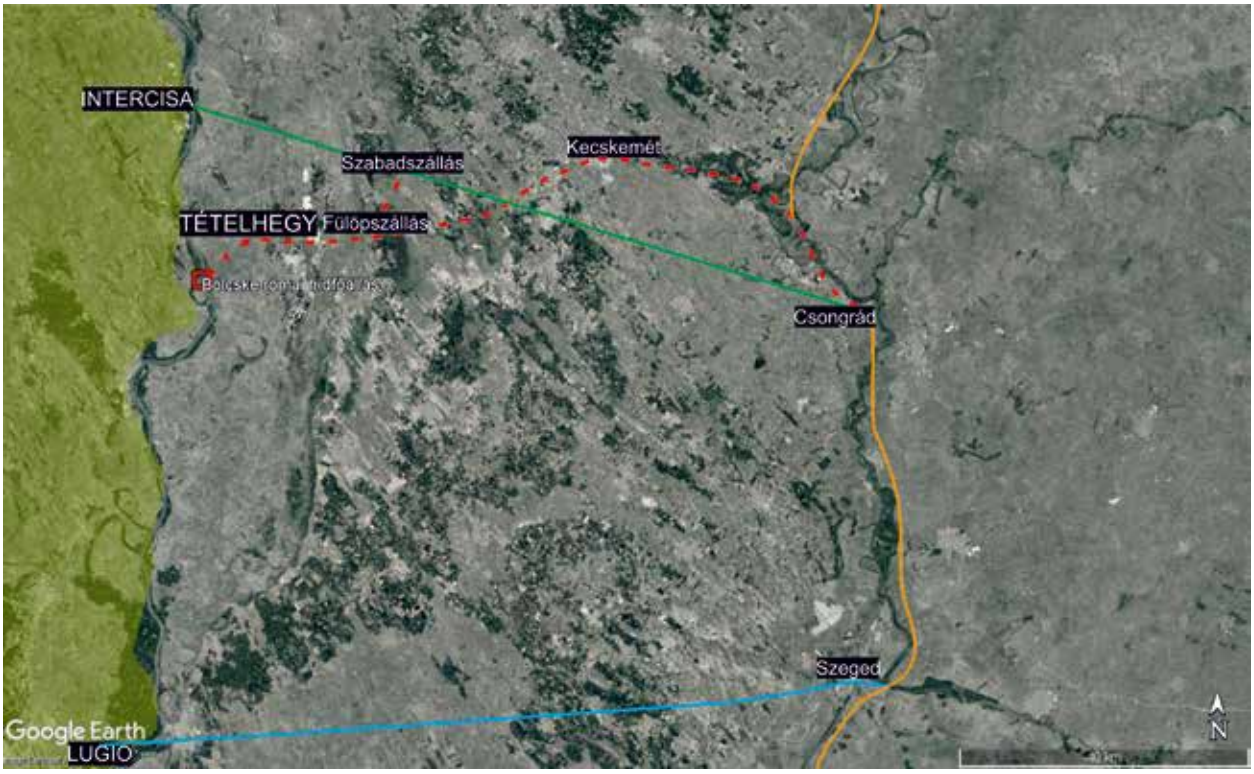

7. kép. Solt és környékén leletekkel igazolt kereskedelmi útvonalak (zöld: Intercisa–Csongrád útvonal; narancssárga: a Tisza mentén haladó észak–déli út; kék: a Lugio és Szeged közötti út), illetve a solt-kalimajori ellenerődtől induló, Solt-Tételhegyen áthaladó, feltételezhető út (a szerző szerkesztése)

Fig. 7. Trade routes outlined by finds in the Solt area (green: Intercisa–Csongrád route, orange: the north to south route along the Tisza, blue: Lugio–Szeged route), and the assumed route from the Solt-Kalimajor counter-fort passing by Solt-Tételhegy (author's map)

előkerülhetnek e népre utaló leletek. Hacsak nem tekintjük a Solt-Tételhegyen fémkeresővel előkerült római tárgyakat a szarmata–római kereskedelmi kapcsolatok termékeinek, és mint ilyeneket nem egy római jelenléttel, hanem a szarmatákkal hozzuk összefüggésbe. Ha a kisszámú és régészeti kontextushoz nem köthető római tárgy típusait megnézzük, általában megfelelnek a szarmata barbaricumon keresztül vezető utak és a római–szarmata kereskedelmi kapcsolatok kritériumainak: a germán típusú térdfibula, akárcsak a hagymafejes fibulák más szarmata telepeken is előfordulnak,[112] az eddig itt talált 19 pénzérme közül négy darab át van fúrva (2009-103; 2018-337; 2019-109; 2012-033), ez pedig arra enged következtetni, hogy ezeket a pénzeket is áruként használhatták.[113] Így köthetnénk ezeket a tárgyakat közvetlenül az egykoron itt élő, egyelőre láthatatlan szarmata közösséghez, vagy esetleg a környék szarmata településeiről idekerült tárgyaknak is tarthatjuk őket. Ha viszont – szigorúan feltételesen – elfogadjuk a 14–16. századi gótikus templom alatti római téglás, habarcsos alapozást rómaiak, és a tárgyakat ehhez az egyelőre ismeretlen jelenséghez kötjük, akkor viszont egy komolyabb ideiglenes vagy állandó római jelenlétre kell gondolnunk. De hogyan kapcsolódik mindez a solt-kalimajori/hartai ellenerődhöz és a római stratégiai meggondolásokhoz?

Ha feltételezzük, hogy a bal parti hídfőállásokat általában egy már létező út kiindulópontjához, stratégiai átkelőhelyhez igazították a rómaiak a 4. században, akkor értelemszerűen egy innen kiinduló kereskedelmi/hadi út elméleti lehetőségét is el kell fogadnunk. De merre vezethet ez az egyelőre képzeletbeli út? Ha figyelembe vesszük a római tárgyakkal rendelkező szarmata telepeket a környéken (Solt-Csukáshát, Solt-Kígyóspart), elképzelhető, hogy az a kalimajori hídfőtől enyhén északkeletre, Solt-Tételhegy mellett a mai Fülöpszállásig haladhatott, ahol már korábban is jeleztek *terra sigillata*

[112] Lásd a 38. jegyzetet.

[113] A szarmata lelőhelyeken talált római pénzek értelmezéséről lásd Vaday 1998. 135–136.

leleteket.[114] Innen vagy Szabadszállásnál csatlakozhatott az *Intercisa*ból induló úthoz és érkezett meg délkeleten Csongrádhoz, vagy egyenesen haladt keletre, a mai 52-es út környezetében levő egykori országút nyomvonalán Kecskemétig, és innen érhette el a Tiszát egy ponton vagy ugyancsak Csongrádnál *(7. kép)*. Szükségét érzem nyomatékkal hangsúlyozni, hogy ez az útvonal teljes mértékben íróasztalnál szerkesztett, minthogy sem légifotókon, sem terepi megfigyeléseken, korábbi térképeken erre utaló nyom nincs. A csupán *terra sigillátá*t vagy egyéb római tárgyat szórványosan tartalmazó szarmata kori települések a nyomvonalon önmagukban még nem bizonyítanak egy kereskedelmi útvonalat, hiszen a kereskedelmi áru szétszóródása akár tágabb térséget is magába foglalhat. A Tételhegytől keletre, az 52-es út nyomvonalán elhelyezkedő Fülöpszállás és a távolabb lévő Kecskemét szarmata telepeinek római anyagát a korábbi kutatás is tényként kezeli,[115] és ha figyelembe vesszük, hogy az elmúlt évek új császárkori szarmata telepei a térségben leginkább az 52-es nyugat-kelet irányú út, illetve az 51-es észak-déli út nyomvonalán kerültek elő, minden bizonnyal a jövőben több hasonló telepre számíthatunk ezen a nyomvonalon.

Ha elfogadjuk ennek a kereskedelmi útnak a létezését, akkor joggal feltételezhetjük, hogy az Alföldön az egész környéken egyedüliként kimagasló Tételhegy alkalmas volt ellenőrzőpont, esetleg útállomás kialakítására *(3. kép)*. A római tájhasználati szokásokhoz híven, ebben az esetben sem a „hegy" legmagasabb pontját használhatták fel, hanem egy enyhén alacsonyabb terepszintet, ez esetben a tanúhegy északnyugati nyúlványát, teraszát, a Templomdombot. Innen ugyanis tökéletes rálátás nyílik szinte minden irányba: a *ripa* vonalára, az északnyugatról, *Intercisá*ból induló feltételezett interprovinciális útra, illetve a Tisza irányába tartó keleti szakaszra is *(7. kép)*. A tanúhegy kiemelkedése pedig a Kr. u. 2–3. században feltételezett hűvösebb és csapadékosabb időjárás esetén, a vizenyős terep közepette is biztos kontrollpontot biztosított. Sajnos eddig a szarmata barbaricumban feltételezett útállomást nem sikerült feltárni, ezeknek feltételezése (Jászberény, Üllő, Szeged, Csongrád) is csupán római építészeti elemek (tégla, kő), oltárkövek, feliratok, római jelenlétre utaló tárgyak alapján történt, így nincs támpontunk arra vonatkozóan, hogy hogyan is nézhettek ki ezek az építmények. A tételhegyi késő gótikus templom alatt megfigyelt római téglás-habarcsos alapozás pedig egyelőre túl kis méretű ahhoz, hogy az épület jellegére tudjunk utalni. Véleményem szerint annak a lehetősége, hogy itt egy őrtorony állt, kizárható. A szarmata barbaricumban őrtoronnyal vagy erődítéssel (nem számolva az el nem készült, hatalmasra tervezett göd-bócsaújtelepi tábort) egyedül Hatvan-Gombospusztán találkozunk. Annak ellenére, hogy az ottani őrtorony jelenléte az északi szarmata-germán demarkációs vonal közelében indokolt volt, a mindössze 60 cm vastagságú fal és egyéb ismérvek alapján, a kutatók feltételezése szerint nem is készült el teljesen, így használata is fölöttébb kétséges.[116] Más konkrét erődítményt nem ismerünk a térségben. Ezek tükrében nagyon szokatlan lenne, ha éppen a Tételhegyen döntöttek volna a rómaiak egy őrtorony építése mellett, hiszen a tőle 8-9 km-re nyugatra elhelyezkedő *ripa* szakasza a 4. században sűrű erőd- és őrtoronyrendszerével,[117] valamint megerősített hídfőállásaival hatékonyan tudta pásztázni a környéket. Helyette inkább elképzelhető egy egyszerű útállomás működése. Azt, hogy mikor használhatták vagy építhették ki ezt a nagyon kérdőjeles utat és útállomást, a nagyon kevés tárgyi és régészeti emlék fényében szinte lehetetlen megválaszolni. A kisszámú tételhegyi római kori lelet bizonyos része (térdfibula, sátorszög, a pénzérmék egy része) már korábbi, 2–3. századi használatot is feltételez.[118] Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt tényt sem, hogy a szarmata barbaricumban az illető tárgyak eredeti „birodalmi" használati ideje jelentősen kitolódhat, így ezeknek a tárgyaknak a kronológiai értéke csupán tájékoztató és nem bizonyító jellegű. Dacia tartomány megszűnése, majd ezt követően a 3. század során megszaporodó szarmata betörések és 4. századi sorozatos szarmata háborúk szükségessé tehették a létező útvonal kiindulópontjának megerősítését (Solt-Kalimajor/Harta hídfő) és az út vonzáskörzetében elhelyezkedő települések szarmata lakosságának szigorúbb ellenőrzését. Elképzelhető, hogy ebben az időszakban a rómaiak akár katonai felvonulási útvonalnak is használhatták ezt az utat, vagy ideiglenes katonai ellenőrzőpontként is működhetett. Erre utalhat az a tény is, hogy a tételhegyi római

[114] Lásd a 102. jegyzetet.

[115] Kőhegyi 1972; Gabler 2008–2010. 48

[116] Az egyszerű alaprajzú őrtorony négyszögletes alakú, 9,4 × 10,2 m nagyságú volt, mindössze 65 cm vastag falakkal, ami kétségessé teszi a torony védelmi szerepét, figyelembe véve az erre a korra jellemző falvastagságokat (minimum 1 m). Sem az őrtorony, sem a körítőfalának építésénél nem használtak habarcsot: Soproni 1970; Mráv 2003b. 209.

[117] Az *Intercisa–Lussonium* szakasz sűrű jelző és őrtorony rendszeréről lásd Visy 1989. 101–110.

[118] A közelben futó *Intercisa*–Csongrád útvonal pénzleleteinek legnagyobb része (87 db) a Kr. u. 2. század békés évtizedeire, illetve a 3. századra (17 db) keltezhetők, ami a kereskedelmi útvonal használatának legintenzívebb időszakát jelzi. A 17 db 4. századi pénz, illetve az egyéb késő római korra keltezhető tárgyak alapján azonban úgy tűnik, hogy a 4. század folyamán is használták ezt az utat: Kőhegyi 1972. 104. sk.

érmék legnagyobb hányada a késő 3. századra (*Gallienus*, tertrarchia kora), de leginkább *II. Constantius* és *Valens* idejére keltezhető, amelyek valószínűleg a 374–375-ös nagy szarmata–kvád háborúval hozhatók összefüggésbe.[119] Ekkor ugyanis hatalmas mozgósításokra és intenzív római katonai jelenlétre lehetett számítani. A katonai jelenlétet látszik alátámasztani az a sátorcöveknek meghatározott szög és a pajzs alakú kis méretű veret is, melyek bár típustani besorolásuk alapján főként a 2. és 3. századra keltezhetők, a barbaricumi római áruk, termékek (keltező régészeti kontextus nélkül) sokkal hosszabb ideig is használatban lehettek, főként, ha azokat egy korábban ideiglenesen itt állomásozó csapat, a térségben áthaladó katona hagyta el, vagy ha azokat a helyi szarmata közösség tovább használta. Természetesen sátrat nemcsak a katonaság használhatott, ahogy a veretet is újrafelhasználás esetén a katonai övtől eltérő anyagra, öltözetre is lehetett rögzíteni.

KÖVETKEZTETÉSEK

Solt térségében, illetve a Tételhegyet övező területen a kutatás figyelmét sokáig elkerülték a térség császárkori szarmata lelőhelyei, illetve a szarmata és római kapcsolatok jellege. Ez természetesen nem a kutatói hanyagsággal magyarázható, hanem azzal, hogy az utóbbi időszak nagyberuházásaihoz köthető ásatások feldolgozásai elhúzódtak, így az eredményeiket sem tudták még publikálni. Az mindenesetre leszűrhető, hogy a Solt és Harta közti balparti sávot a rómaiakkal intenzív kereskedelmi kapcsolatot ápoló császárkori szarmata települések népesítették be, ami arra enged következtetni, hogy a rómaiak nem tiltották ki a szarmata közösségeket a *ripa* peremterületéről, hanem ehelyett virágzó kishatárforgalmi kapcsolatokat alakíthattak ki velük. Ezen a települések és temetők némelyike a Kr. u. 2. századtól egészen a 4. századig használatban volt. A térségben már régóta ismeretes néhány szép megmunkálású római kőfaragvány, melyeket ma a solti városi könyvtár és a hartai helytörténeti múzeum őriz. Ezek valószínűleg nem a gróf Teleki Gyula által Tételhegyen feltételezett római katonai táborból, hanem Dunavecse/Fehéregyázáról (legalábbis az egyik), esetleg a bölcskei erőddel szembeni, a Solt-Kalimajor és Harta között található hídfőállásból (a másik). A főként az 1–3. századra keltezett sírkőfaragványok a bölcskei hídfőálláshoz hasonlóan az ellenerőd falaiba lehettek beépítve.

Az elmúlt évek intenzív kutatásai szisztematikus leletfelderítéssel a solti Tételhegyen felszínre hoztak néhány tipikusan római, elsősorban Kr. u. 2–3. századra (térdfibula, érmék) és részben a 4. századra (hagymafejes fibula gombja, *II. Constantius*, *Valens* kori érmék) keltezhető leleteket. Ehhez kapcsolódóan a Tételhegy északnyugati kiszögellésén levő Templomdombon előkerült középkori templom alapozás feltárásakor egy római téglás, fehér habarcsos réteget találtak, amit az ásató régészek római korinak valószínűsítettek. Sajnos az ásatások ezen a területen nem folytatódtak, így a szóban forgó épületalapozás pontos méretét és jellegét sem ismerjük – sőt még a falszakasz római jellege sincs kétséget kizáróan igazolva. Mindenesetre az innen előkerült római tárgyak, a figyelemreméltó építési réteg, valamint a közeli környéken, Hartán és Solton tárolt római faragványok, bélyeges téglák alapján felmerült a rómaiak jelenléte ezen a vidéken és a Tételhegyen. Ez idáig senki nem foglalkozott a környék római kori emlékeinek összegyűjtésével, emiatt a jelenségek értelmezése és behatárolása, valamint kronológiai szétválasztása rendkívül nehéznek bizonyult. A Tételhegyen vagy környékén sem a geofizikai mérések, sem a légi régészeti vizsgálatok vagy egyéb terepi megfigyelések nem jeleztek eddig római épületre vagy útra utaló nyomokat, és a tanulmányban bemutatott, a felszín alól 10-20 centire jelentkező, de régészeti objektumhoz nem köthető tárgyakon kívül semmilyen más támpont nem állt rendelkezésemre a római jelenlétet illetően. A leletek jellege, mennyisége, a lelőhely stratégiai elhelyezkedése, a római *ripa* közelsége ugyanakkor véleményem szerint több mint véletlen, ezért a római kori leletek vizsgálata során az alábbi következtetéseket vonhattam le, melyek logikus, de egymásnak ellentmondó hipotéziseket eredményeztek:

1. A római leletek a Tételhegyen nem tükröznek konkrét római jelenlétet, hanem azok a szarmata–római kereskedelmi kapcsolatok tipikus tárgyai (fibula, érem stb.), és amelyek valószínűleg egy itt (még egyelőre láthatatlan) vagy közvetlenül a környéken élő szarmata közösséghez köthetők. Ezt a feltételezést erősítené az éremanyagban talált négy darab átfúrt érme is. Ebben az esetben a római téglás habarcsos alapozási réteg a középkorban újra felhasznált, újabb alapozási rétegként értelmezhető.

2. Ha feltételezzük, hogy a 4. századi bal parti hídfőállásokat általában fontos stratégiai helyekre építik, mint például a korábbi kereskedelmi útvonalak mentén, akkor el kell fogadnunk azt a feltételezést, hogy

[119] A tetrarchia kori szarmata ellenes hadjáratokról lásd Kovács 2011, a *II. Constantius* korabeli háborúkról Kovács 2015, az *I. Valentinianus* uralkodása alatt zajló háborúk eseménytörténetéről és ezek vonatkozásairól pedig Bernát 2006.

a solt-kalimajori/hartai ellenerőd is egy onnan induló út kiindulópontja lehetett. Bár ez az út nem ismeretes, sem légi fotókon, sem terepi megfigyelésekben, valamint a szakirodalomban sem találkoztunk vele, azonban a különböző adattárakból származó információk alapján a Solt-Kalimajor–Solt-Csukáshát–Solt-Tételhegy–Fülöpszállástól a mai Szabadszállás vagy Kecskemét felé tartó nyomvonalon, illetve ezek vonzáskörzetében is találunk római kori tárgyakat használó szarmata településeket, amelyek elméleti szinten igazolhatnák egy ilyen út létezését. Persze kereskedelmi vagy más jellegű utak meghatározása a szarmata barbaricumban csupán a még nem (vagy csak részben) közölt adattári információk alapján nagyon kétséges, sőt még konkrét tárgyi bizonyítékok esetében is nagyon problematikus. Közelebb ennek a feltevésnek az igazolásához így csak a jövőbeli anyagközlések fognak vinni. Ha elfogadjuk a nagyon feltételes út létezését, akkor a Tételhegy stratégiai helyzeténél fogva kitűnő helyszíne lett volna egy római útállomásnak, amely a környék településeit és az áthaladó kereskedelmet is ellenőrizni tudta volna a Kr. u. 2–3. században. A késő 3. századi és főként a 4. század folyamán jelentkező sorozatos szarmata és germán betörések, háborúk során ezen útvonalak, valamint a szövetségi rendszerek fenntartásának fokozottabb ellenőrzésére volt szükség. Ehhez köthetők az *I. Valentinianus* korában épített bal parti hídfőállások, többek között a solt-kalimajori/hartai hídfőállás is. Ebben az új kontextusban a korábbi kereskedelmi útvonalakat akár katonai felvonulási útként is használhatták háború során, jóllehet erre utalnak a Tételhegyen, a főként a Templomdomb – tehát a gyanús alapozási réteget tartalmazó helyszín – területén talált *II. Constantius* és *Valens* kori érmék is, amik a hadsereg felvonulását vagy ellenőrzését is jelezhetik. Sajnos jelen pillanatban ezen a néhány 4. századi éremleleten kívül más, a római katonai jelenlétre biztosabban utaló lelet mindeddig nem került elő.

Szükségét érzem hangsúlyozni, hogy a fent kifejtett értelmezési lehetőségek szigorúan hipotetikusak és nagyon kérdőjelesek, minthogy sem elegendő tárgyi emlék vagy terepi megfigyelés nem áll rendelkezésünkre ezek megnyugtató bizonyítására. A tételhegyi római téglás „gyanús" réteg római jellegét, a hozzá kapcsolható építmény funkcióját, a feltételezett római út létezését csak a jövőbeli kutatások és közlések fogják megválaszolni, bizonyítani vagy esetleg cáfolni. Addig pedig maradjon ez a dolgozat egy elméleti kísérlet a térség római kori történetének rekonstruálására.

IRODALOM

Almgren 1923 — Almgren, Oscar: *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Leipzig, 1923.

Bacskai 2014 — Bacskai István: Műszeres leletfelderítés Solt-Tételhegyen. Metal detector survey at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 235–244.

Balázs–Kustár 2015 — Balázs Réka – Kustár Rozália: *Halmok az évszázadok sodrában. Halmok, hegyek és várak a Duna-Tisza közén.* Kecskemét, 2015.

Berecz 1991 — Berecz Katalin: Római kori fibulák Zala megyéből I. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 163–183.

Bernát 2006 — Bernát Péter: I. Valentinianus védelmi koncepciója és a 374-75-ös kvád-római háború. *Kard és Toll* 3 (2006) 182–200.

Bertók 1997 — Bertók, Gábor: Ripa Sarmatica: Late Roman Counterfortifications on the Left Bank of the Danube. In: W. Groenman-Van Waateringe – B.L. van Beek – W.J.H. Willems – S.L. Wynia (eds.): *Limes XVI, Akten des XVI. Internationalen Limeskongress in Rolduc 1995.* Oxford, 1997, 165–172.

Beszédes 2009 — Beszédes József: A bölcskei kőfaragványok értékelése. In: Gaál 2009, 325–370.

Beszédes 2020 — Beszédes József: *Római sírkövek Carnuntumból és városi territoriumáról.* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 19. Budapest, 2020.

Beszédes–Mráv–Tóth 2009 — Beszédes József – Mráv Zsolt – Tóth Endre: Bölcskei kőemlékek: Feliratok és faragványok. In: Gaál 2009, 121–254.

Biczó–Kulcsár 1990 — Biczó Piroska – Kulcsár Valéria: Solt-Kígyóspart. *Cumania* 12 (1990) 139.

Bishop–Coulston 2006 — Bishop, M. C. – Coulston, J. C. N.: *Roman Military Equipment. From the Punic Wars to the Fall of Rome.* Second Edition. Oxford, 2006.

Bojović 1983 — Bojović, Dragoljub: *Rimske fibule Singidunuma.* Beograd, 1983.

Buócz 1961 — Buócz Terézia: Kora római sírok a szombathelyi Rumi úton. *ArchÉrt* 88 (1961) 219–239.

Buócz 2003 — Buócz Terézia: *Lapidarium.* Savaria Múzeum. Szombathely, 2003.

Cheben–Ruttkay 2010 Cheben, Ivan – Ruttkay, Matej: Römische Militärausrüstungsgegenstände aus dem Germanischen Grubenhaus in Cífer. *SlA* 58 (2010) 2. 309–336.

Dolenz 1998 Dolenz, Heimo: *Eisenfunde aus der Stadt auf dem Magdalensberg.* Klagenfurt, 1998.

Erdélyi 1974 Erdélyi Gizella: *A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon.* Budapest, 1974.

Ertel 1999 Ertel, Christine: Konstruktive Bauteile von Römischen Grabbauten im Aquincum-Museum. *BudRég* 33 (1999) 197–241.

Facsády 2009 R. Facsády Annamária: *Aquincumi ékszerek. Jewellery in Aquincum.* Az Aquincumi Múzeum Gyűjteménye 1. Budapest, 2009.

Gaál 2009 Gaál Attila (szerk.): *A bölcskei kikötőerőd. Római kori feliratok és leletek a Dunából.* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2009.

Gabler 1968 Gabler Dénes: Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. *ArchÉrt* 95 (1968) 211–242.

Gabler 2003 Gabler, Dénes: The Ripa Pannonica. In: Visy 2003, 37–42.

Gabler 2008–2010 Gabler Dénes: Utak Pannonia és Dacia között a „Barbaricumon" át. *Dolg EME* 3–5 (13–15) (2008–2010) 43–54.

Gabler–Vaday 1986 Gabler, Dénes – H. Vaday, Andrea: *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.

Gudea 1989 Gudea, Nicolae: Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. *AMPs* 13 (1989) 1–1178.

Györffy 1987 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* II. Akadémiai Kiadó, Budapest,1987.

Havassy 1998 Havassy Péter (szerk.): *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* Gyulai Katalógusok 6. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1998.

Henkel 1913 Henkel, Friedrich: *Die römischen Fingerringen der Rheinlande und der benachtbarten Gebiete.* Berlin, 1913.

Herrmann 1969 Herrmann, Fritz-Rudolf: Der Eisenhortfund aus dem Kastell Künzig. *SJ* 26 (1969) 129–141.

Istvánovits 1998 Istvánovits Eszter: Szarmaták a Kárpát-medencében. In: Havassy 1998, 35–48.

Istvánovits–Kulcsár 2018 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: *„…Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.." Egy elfelejtett nép, a szarmaták.* Nyíregyháza–Szeged, 2018.

Keller 1971 Keller, Erwin: *Die spätrömische Grabfunde in Südbayern.* Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 14. München, 1971.

Kovács 2011 Kovács Péter: Szarmataellenes hadjáratok a tetrarchia korában. *StEP* 3 (2011) 5–20.

Kovács 2015 Kovács Péter: Megjegyzések II. Constantius szarmaták elleni háborúinak forrásaihoz. *StEP* 7 (2015) 44–69.

Kovrig 1937 Kovrig Ilona: *A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien.* DissPann II/4. Budapest, 1937.

Kőhegyi 1972 Kőhegyi Mihály: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. *Cumania* 1 (1972) 103–114.

Kropf–Nowak 2000 Kropf, Walter – Nowak, Heinz: *Fibeln von Flavia Solva aus Privatbesitz.* Römisches Österreich 21/22. Wien, 2000.

Kulcsár 1993 Kulcsár Valéria: Solt-Kali-major (Bács-Kiskun m.). *RégFüz* 1. 45 (1993) 42.

Kustár 2004 Kustár Rozália: Harta, Weierhivl (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2003 (2004) 228–229.

Kustár 2018 Kustár Rozália: *Harta településrendezési terv. Örökségvédelmi hatástanulmány régészeti munkarész.* Harta, 2018 (kézirat).

Kustár–Gottschall 2008 Kustár Rozália – Gottschall Péter: *A Hartai Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház rövid kalauza.* Miskolc, 2008.

Kustár–Lantos 2004 Kustár Rozália – Lantos Andrea: Harta, gátőrház (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2003 (2004) 227.

Lenz 2006 Lenz, Karl Heinz: *Römische Waffen, militärische Ausrüstung und militärische Befunde aus dem Stadtgebiet der Colonia Ulpia Traiana (Xanten).* Habelt, 2006.

Lőrincz 1996 — Lőrincz Barnabás: *Vezető az Intercisa Múzeum római kőtárához*. Intercisa Múzeum, Dunaújváros, 1996.

Lőrincz 1999 — Lőrincz Barnabás: A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában. In: Gaál Attila (szerk.): *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor Emlékkonferencia előadásai.* Bölcske 1998. Szekszárd, 1999, 53–68.

Lőrincz 2009 — Lőrincz Barnabás: A bölcskei hídfőállás bélyeges téglái. In: Gaál 2009, 97–120.

Merczi 2011 — Merczi Mónika: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. Provinzialrömische Kniefiebeln aus Komitat Komárom-Esztergom. *KEMMK* 17 (2011) 7–80.

Merczi 2016 — Merczi Mónika: A Budaörs-Kamaraerdei-dűlőben feltárt római temető fibulái. In: Ottományi Katalin (szerk.): *A budaörsi római vicus temetője. Régészeti tanulmányok.* Budapest, 2016, 432–489.

Mócsy 1958 — Mócsy, András: Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam. *FolArch* 10 (1958) 89–104.

Mócsy 1974 — Mócsy, András: Ein spätantiker Festungstyp am linken Donauufer. In: Eric Birley – Brian Dobson – Michael Grierson Jarrett (eds.): *Roman Frontier Studies 1969. Eighth International Congress of Limesforschung.* Cardiff, 1974. 191–196.

Mráv 2003a — Mráv, Zsolt: Göd Fortress. In: Visy 2003, 198–201.

Mráv 2003b — Mráv, Zsolt: Hatvan-Gombospuszta Fortlet. In: Visy 2003, 207–209.

Mráv 2005 — Mráv Zsolt: Késő római erődépítkezés Göd-Bócsaújtelepen I. Valentinianus hazárdjátéka Valeria provincia előterében. *Ókor* 3 (2005) 114–121.

Mráv 2009a — Mráv Zsolt: A Valeria ripensis provincia határán létesített későrómai kikötőerődök keltezéséhez. In: Gaál 2009, 51–70.

Mráv 2009b — Mráv Zsolt: Castellum contra Tautantum. Egy késő római erőd azonosításához. In: Gaál 2009, 371–419.

Nagy 1997 — Nagy, Mihály: Routes in the Carpathian Basin and the Interaction between Romans and Barbarians. Cesty v Karpatské kotlině a vzájemné vlivy mezi Římany a barbary. In: Čižmářová, Jana – Měchurová, Zdeňka (eds.): *Peregrinatio Gothica. Jantarová stezka. Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales LXXXII.* Moravské zemské muzeum v Brně, Brno, 1997, 151–162.

Nagy 1998 — Nagy Mihály: Nagy Lajos, a Dunakanyar késő római védőrendszerének kutatója. *BudRég* 32 (1998) 35–43.

Nagy 1999 — Nagy Mihály: A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei. Dimensions of 4th century A.D. burgus-types in Pannonia. In: Gaál Attila (szerk.): *A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai.* Bölcske, 1998. október 7. Szekszárd, 1999, 113–140.

Nagy 2004 — Nagy Dániel Sándor: Harta, Szülei-lyuk (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2003 (2004) 228.

Nagy 2007 — Nagy Mihály: *Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2007.

Nagy et al. 2014 — Nagy Balázs – Horváth Erzsébet – Bradák Balázs – Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia: A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. The structure and surface evolution of Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 23–32.

Németh 2003 — Németh, Margit: Contra Aquincum Fortress. In: Visy 2003, 201–203.

Oldenstein 1976 — Oldenstein, Jürgen: Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *BRGK* 57 (1976) 49–284.

Patek 1942 — Patek Erzsébet: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete. Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien.* DissPann II/19. Budapest, 1942.

Pánya–Rosta 2015 — Pánya István – Rosta Szabolcs: A Dunapataj és Solt közötti terület késő-középkori településhálózatának változása. In: Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest, 2015, 243–268.

Pérez-Díaz et al. 2021 — Pérez-Díaz, Sebastián – Orejas, Almudena – Sánchez-Palencia, Francisco Javier – López-Sáez, José Antonia: The Northwestern Iberian Mountains: Resilient Landscapes until the Augustan Conquest, 29-19 B.C. *Landscapes* 22 (2021) 1. 3–25.

Proeva 2017 — Proeva, Nade: Non-Figural Motifs on the Roman Funerary Stelae from Upper Macedonia (Problems of Date and Interpretation). In: S.V. Mal'tseva – E.Iu. Staniukovich-Denisova – A.V. Zakharova

(eds.): *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles 7.* St. Petersburg, 2017, 147–158.

Puszta 2014 — Puszta Sándor: Felszíni mágneses kutatások a Tételhegy területén. Geophysical investigations on the Tételhegy site. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 53–62.

Radman-Livaja 2004 — Radman-Livaja, Ivan: *Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu.* Muzei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographiae. Katalozi i monografije Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Vol I. Sv. I. Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2004.

Riha 1979 — Riha, Emilie: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst.* Forschungen in Augst 3. Augst, 1979.

Riha 1990 — Riha, Emilie: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst.* Forschungen in Augst 10. Augst, 1990.

Rosta–Buzás 2014 — Rosta Szabolcs – Buzás Gergely: Solt-Tételhegy középkori templomának 2006–2009. évi feltárása. Excavation of the medieval church at Solt-Tételhegy (2006–2009). In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 125–134.

Sáró 2021 — Sáró, Csilla: The fibula production of Brigetio. Model, semi-finished products, and failed casting. *DissArch* 3. 9 (2021) 155–175.

Schmel–Major 1983 — Dr. Schmel Péter – dr. Parlagi Gézáné Major Erzsébet: Attilának és unokájának szállása a Duna mentén. In: Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez.* Budapest, 1983, 61–70.

Somogyvári 2004 — Somogyvári Ágnes: Harta, Külső tuskó föld (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2003 (2004) 227–228.

Somogyvári 2018 — Somogyvári Ágnes: *Örökségvédelmi hatástanulmány régészeti szakterületi része Dunatetétlen településfejlesztési koncepciójához és településrendezési eszközeinek teljes körű felülvizsgálatához és módosításához.* Kecskemét, 2018 (kézirat).

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Soós 1924 — Soós Árpád: *Solt nagyközség története.* Paks, 1929.

Soproni 1958 — Soproni Sándor: Pest megye régészeti emlékei (Archäologische Denkmäler des Komitats Pest). In: Dercsényi Dezső (szerk.): *Pest megye műemléki topográfiája.* Budapest, 35–49, 54–57.

Soproni 1970 — Soproni Sándor: Késő római katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán. *Dolgozatok Heves megye múltjából* (1970) 17–28. (= A Heves Megyei Levéltár közleményei 12 (1970)

Soproni 1978 — Soproni, Sándor: *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungs-system der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* Budapest, 1978.

Soproni 1990 — Soproni Sándor: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról. *CommArchHung* 1990, 133–142.

Stanczik 1975 — Stanczik Ilona: *Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből.* Szolnok, 1975.

Szabó 2014 — Szabó Máté: Solt-Tételhegy légirégészeti kutatása. The aerial archaeological exploration of Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 41–52.

Szabó 2023 — Szabó Ernő: Adatok a Dunavecséhez kötődő római kőemlékekhez. *Cumania* 30 (2023) 75–102.

Szebenyi 2013 — Szebenyi Tamás: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. Bowls with stamped ornamentation at site Üllő 5. In: Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda (szerk.): *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica I. Acta Universitatis Szegediensis.* SZTE BTK Régészeti Tanszék. Szeged, 2013, 9–31.

Székely 2004 — V. Székely György: Solt, Csukás-hát (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2002 (2004) 266.

Székely–Mészáros 2005 — V. Székely György – Mészáros Mónika: Szarmata település feltárása Solt határában: Solt-Csukáshát, 51. sz. út 1. lelőhely. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón.* Kecskemét, 2005, 13–17.

Szentpéteri 2009 — Szentpéteri József: S*olt-Tételhegy. Feltárási dokumentáció 2009. 08. 17 – 2009. 09. 18.* Feltárást végző intézmény: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, 2009.

Szentpéteri 2013a — Szentpéteri József: Szemelvény Solt mezőváros elöljárójának feljegyzéséből. In: Petkes Zsolt – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Városi legendák a Tételhegyről.* Solti Aranykulcsos Füzetek 1. Solt, 2013, 4.

Szentpéteri 2013b — Szentpéteri József: Castrum Tetel: Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. Castrum Tetel: Research Design of a New Archaeological Project. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A*

honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről. Szeged, 357–371.

Talabér 2018 — Talabér Ildikó: Római kori gyűrűk a Janus Pannonius Múzeum régészeti gyűjteményéből. In: Bartus Dávid – Boruzs Katalin (szerk./eds.): *FIRKáK IV. Fiatal Római Koros Kutatók IV. Konferenciakötete. Proceedings of the 4th Conference for Young Researchers of Roman Age. Pécs, 26. 11. 2010 – 28. 11. 2010. Visegrád, 10. 11. 2011 – 11. 11. 2011.* DissArch. Supplementum 1 (2018). Budapest–Visegrád, 2018, 81–112.

Thomas 1972 — Thomas, B. Edit: Frühkaiserzeitliche Victoria Statuette aus dem Barbaricum. Koracsászárkori Victoria-szobrocska a Barbarikumból. *Cumania* 1 (1972) 57–81.

Thomas 1976 — Thomas, B. Edit: Bronzeplatte einer frühkaiserzeitlichen Paraderüstung. Római díszpáncél Orgoványról. *Cumania* 4 (1976) 27–34.

Topál 1981 — Topál, Judit: *The southern cemetery of Matrica: Százhalombatta-Dunafüred.* Fontes archaeologici Hungariae. Budapest, 1981.

Tóth 2009 — Tóth Endre: A bölcskei rom topográfiai helyzete és rendeltetése. In: Gaál 2009, 13–18.

Vaday 1988–1989 — Vaday, Andrea: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18 (1988–1989)

Vaday 1998 — Vaday Andrea: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Havassy 1998, 119–143.

Vaday 2003a — Vaday Andrea: A szarmata barbarikum központjai a Kr. u. 2. században. Centres of the Sarmatian Barbaricum in the 2nd century. *Barbarikumi Szemle* 1 (2003) 9–22.

Vaday 2003b — Vaday, Andrea: Limes Sarmatiae. In: Visy 2003, 204–212.

Vaday–Szőke 1983 — Vaday Andrea – Szőke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókereszten. *CommArchHung* 1983, 79–132.

Visy 1978–1979 — Visy, Zsolt: Römische Schnellwaage im Museum von Szentes. *MFMÉ* 1 (1978–1979) 303–309.

Visy 1989 — Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon.* Corvina. Gyomaendrőd, 1989.

Visy 2003 — Visy, Zsolt (ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica.* Teleki László Foundation, Budapest, 2003.

Visy 2016 — Visy Zsolt: *Intercisa feliratai.* Pécs, 2016.

Vörös 2003 — Vörös, Gabriella: Szeged Statio. In: Visy 2003, 220–221.

ROMAN RELICS ON THE TÉTELHEGY AND IN ITS BROADER AREA (Abstract)

Lóránt Vass

Keywords: Roman, Sarmatian, *ripa,* trade routes, road, strategic location, broader *limes* area

The possible relics of the Romans at Solt-Tételhegy, a site lying beyond the borders of the Roman Empire, but in its immediate hinterland in the Sarmatian barbaricum, have never been thoroughly investigated by scholarship before. This area was never under stable Roman occupation or under Roman control, and its history is primarily linked to the Sarmatian population that settled in the region between Pannonia and the later province of Dacia sometime around the first century AD. Therefore, the relatively modest number of Roman artefacts reported from this area can be interpreted in the context of Roman-Sarmatian economic connections and trade in the hinterland of the Roman *limes,* and perhaps with occasional Roman military control over the area. Although various artefacts and constructions associated with the Romans are significantly underrepresented compared to the evidence from other historical periods, their number and diversity should not be overlooked. The artefacts from the broader area of Solt-Tételhegy can primarily be explained by the proximity of the Roman *ripa*. The strategic importance of this region is also underscored by the counter-fort at Bölcske (located on the territory of Solt-Kalimajor) that was constructed in the fourth century AD and lies approximately 8 km south-west of Solt-Tételhegy. Gravestones, fragments of statues and late Roman stamped bricks were previously reported from this region; these relics are now housed in various institutions

around the site such as the Solt Municipal Library, the Teleki Castle at Kalimajor, and the Folk House and Local History Collection of Harta.

The intensive investigations at Solt-Tételhegy during the past years, part of a complex research project, the Castrum Tetel Project, have brought to light countless artefacts with Roman traits, most of which are stray, unstratified finds discovered with metal detectors during the excavations. This collection of stray finds includes coins, brooches (2019-291, 2022-047, 2022-048), a tent peg (2018-113), and a military belt fitting (2018-346), dating from the second to fourth centuries. This assortment of stray finds is complemented by a somewhat "suspicious" context represented by a substantial white mortar layer containing Roman bricks on the north-western promontory of the Tételhegy site, which underlay the foundation of a late Gothic church from the fourteenth–sixteenth centuries. Unfortunately, the excavation halted at this layer, and thus the Roman date of this context has not yet been confirmed.

The artefacts recovered during the metal detecting survey of the Tételhegy site, the mortar of the construction layer and the Roman stone carvings currently housed at Harta and Solt would hypothetically suggest a more organised Roman presence on this site or in its broader area, even though neither the excavations, nor the geomagnetic surveys indicated any Roman structures on this site. Nonetheless, the nature of these artefacts, the strategic location of the site (which seems to have been favoured in various historical periods, except seemingly during the Roman period), and the proximity of the Roman *ripa* are, in my opinion, more than coincidental. Based on the above evidence, two possible scenarios can be considered for interpreting the Roman finds in this region:

1. The Roman artefacts cannot be taken as an indication of an organised Roman presence on this site, but rather reflect trade connections between the Romans and the local Sarmatian population. Therefore, they can be associated with the local community living on this site or in its broader area. This interpretation is bolstered by four Roman perforated coins, which indicate that even coins were no more than simple commodities. In this scenario, the assumed Roman mortar layer with bricks can be interpreted as the foundation layer of the late Gothic church, constructed using spolia from the Roman period.
2. If we assume that the fourth-century counter-forts were constructed in strategically important locations on the left Danube bank, for example at key points along important trade routes, we should also consider the possibility that the counter-fort at Solt-Kalimajor was intended to control a road starting from this location. However, no traces of a road have been identified on aerial photographs, or during archaeological or geophysical surveys. Nonetheless, Roman finds have been reported from along the line from Kalimajor to Solt-Csukáshát, Solt-Tételhegy, Fülöpszállás, and Szabadszállás, even as far as Kecskemét. Hypothetically, this would suggest the existence of a trade route that may have led across the Tételhegy promontory. Given its geostrategic location, Tételhegy would have been an ideal candidate for a road station along this assumed road. Furthermore, during the turbulent fourth century, marked by political instability, it might have served as a temporary military stronghold.

At present, there is insufficient evidence to conclusively support any of the suggested scenarios. Confirming these scenarios remains the task of future research, as does the publication of the relevant finds.

KORA AVAR KORI LELŐHELYEK A TÉTELHEGY KÖRNYÉKÉN

Szentpéteri József

1951 telén a Solttól mintegy 5 kilométeres távolságban elterülő Állami Gazdaság területén földmunka (meszesgödör ásása) során egy temetkezésre bukkantak. A leletmentést végző régész, Türr Ervin további két sírt talált. A leletanyagot és a kiszállásról készült jelentést a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. Az adattári dokumentum – a korszak irracionális kötöttségei miatt – homályban hagyta a lelőhely nevét és pontos helyszínét. A temető lokalizálása végül is helybeli lakosok és helytörténeti források bevonásával 2009-ben sikerült. A lelőhely a Duna árterében egy vízfolyásokkal övezett kiemelkedés északi végén, a Tételhegytől egy kilométerre, az oda vezető út mentén található. Újabb hat év elteltével derült ki a lelőhely azonosító adatok hiányának magyarázata – a majorság ugyanis az 1950-es évek elején hadiüzemként működött. A 2015-ös egyhetes hitelesítő ásatást 2016-ban háromhetes tervásatás követte. Az eddig feltárt 31 sír a temetőnek egy széles árokkal határolt déli peremén helyezkedik el, és a kora avar korra (a 7. század túlnyomó részére) keltezhető népesség szerény leletanyagát tartalmazza. A tanulmány kitekint a közvetlen környék korabeli lelőhelyeire: bemutatja a Tételhegyen gyűjtött szórvány fémleleteket, valamint az erődített települést érintő országút menti temetők néhány korabeli emlékét.

Kulcsszavak: kora avar kor, Kr. u. 600–680 között, hitelesítő temetőásatás, településről származó fémleletek

PÉKMAJOR – AZ ELTITKOLT LELŐHELY

Az avar kori régészeti lelőhely elsődleges leírását Türr Ervinnek, a Magyar Nemzeti Múzeum régészének az adattár számára 1951. december 13-án kelt jelentése tartalmazza:

Jelentés az 1951. dec. 10–12-i kecskeméti és solti kiszállásról.[1] *(1–2. kép)*

December 10-én Kecskemétre utaztam, ahol Holczer József igazgatótól megtudtam, hogy a bejelentést a solti Állami Gazdaság tette. Ezért elutaztam Soltra és kimentem a falutól keletre 5 km-re, az 52. sz. kecskeméti műút mellett elterülő Állami Gazdaságba. Itt egy 5,20 × 5,80 m-es meszesgödör ásása közben találtak egy sírt, melyből két avarkori bögre került elő. A gödör nyugati és keleti falában két további sír mutatkozott. A nyugati sírt kibontottam; a bolygatatlan sír 110 cm mélyen feküdt, iránya 1900'. A csontváz koponyája nem volt meg, mellékletei egy bronzkarika a koponya helyén, összenyomódott agyagedény a jobb combon. A leleteket a Múzeumba behoztam. A keleti sírt nem lehetett kibontani, mert egy ártézi kút lefolyócsatornája alatt fekszik. A területen további földmunkák nem lesznek.

Budapest, 1951. december 13. *Türr Ervin s.k.*

Ekkor készült el Csallány Dezsőnek a teljes Közép-Duna-medencére kitekintő német nyelvű katasztere,[2] miáltal a lelőhely bekerült a nemzetközi szakirodalomba. Szűkszavú adatait később – kisebb eltérésekkel – átvette mind a Bács-Kiskun megye négy évtizedes régészeti feltárásait összegző munka,[3] mind a megújított Kárpát-medencei áttekintés,[4] anélkül azonban, hogy a pontos előkerülési helyszín tisztázódott volna. A *Castrum Tetel*

[1] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattár 13.S.I. Ltsz. 3490.

[2] Csallány 1956. 157, Fundort Nummer 822a: „Solt (Kom. Bács-Kiskun, Bez. Dunavecse, U.). Beim Graben einer Kalkgrube entdeckte Grabfunde: drei Tongefässe, Bronzering (1951). UNM. Inv. Nr. 32/1952."

[3] Tóth 1990. 160, Nr. 247: „Solt (1951). A falutól 5 km-re K-re, az 52. sz. kecskeméti műút mellett elterülő állami gazdaságban meszesgödör ásása közben avar kori sírokat találtak. Az ÉNy-i irányítású sírokban kerámia és bronzkarikák voltak. KJMA 69. 120. (Türr Ervin)." A helyesbített számadatokhoz ld. a következő jegyzetet!

[4] Tóth 2002a: Nr. 01-03-0930-01: Solt. Östlich des Dorfes, an der Straße, nach Kecskemét, fand man beim Ausheben einer Kalkgrube auf dem Gelände des Staatsgutes awarenzeitliche Gräber. Beigaben: 3 Keramiken, 1 Bronzering." Az adatbázis elérhetősége magyarul: https://arpad.abtk.hu/hu/adatbazisok/adam-arpad. A hozzáférés dátuma: 2024. március 30.

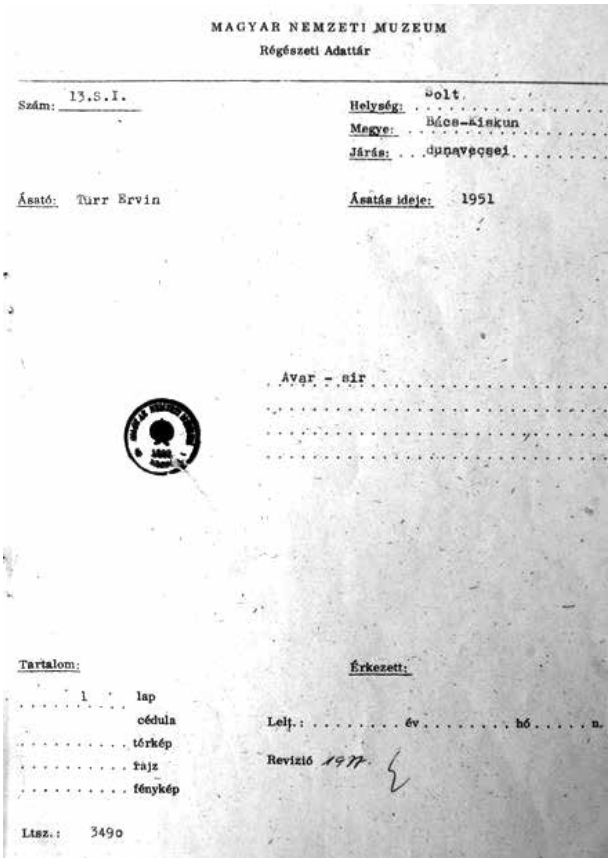

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
Régészeti Adattár

Szám: 13.S.I.
Helység: Solt
Megye: Bács-Kiskun
Járás: dunavecsei
Ásató: Türr Ervin
Ásatás ideje: 1951

Avar - sír

Tartalom:
1 lap
cédula
. . . . . térkép
. . . . . rajz
. . . . . fénykép
Lisz.: 3490

Érkezett:
Lelt.: . . . . . év . . . . . hó . . . . . n.
Revizió 1977.

1. kép. Türr Ervin jelentésének fedlapja, 1951. december 13. (MNM Régészeti Adattár)

Fig. 1. Cover page of Ervin Türr's report, December 13, 1951 (MNM, Archaeological Archives)

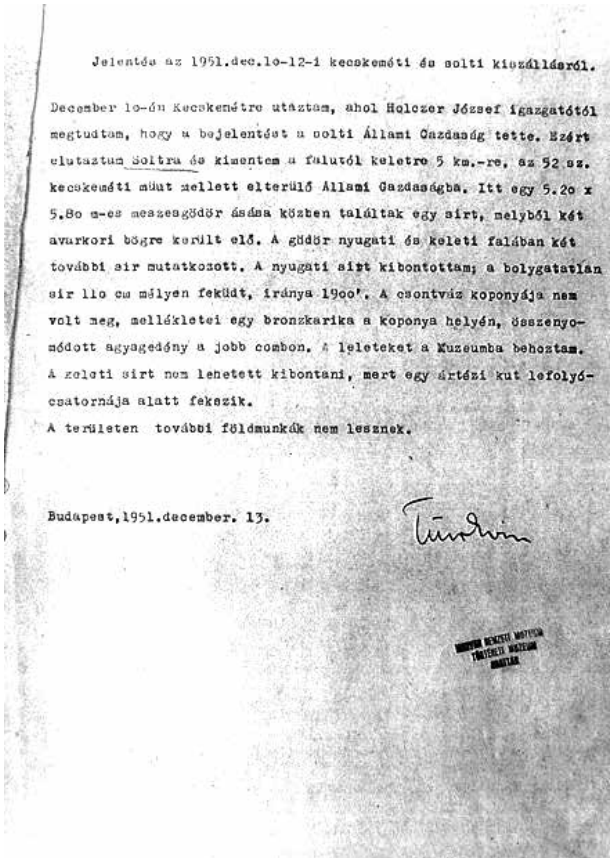

Jelentés az 1951.dec.lo-12-i kecskeméti és solti kiszállásáról.

December lo-án Kecskemétre utaztam, ahol Holczer József igazgatótól megtudtam, hogy a bejelentést a solti Állami Gazdaság tette. Ezért elutaztam Soltra és kimentem a falutól keletre 5 km.-re, az 52 sz. kecskeméti műut mellett elterülő Állami Gazdaságba. Itt egy 5.2o x 5.8o m-es meszesgödör ásása közben találtak egy sírt, melyből két avarkori bögre került elő. A gödör nyugati és keleti falában két további sír mutatkozott. A nyugati sírt kibontottam; a bolygatatlan sír 11o cm mélyen feküdt, iránya 19oo. A csontváz koponyája nem volt meg, mellékletei egy bronzkarika a koponya helyén, összenyomódott agyagedény a jobb combon. A leleteket a Múzeumba behoztam. A solti sírt nem lehetett kibontani, mert egy ártézi kút lefolyócsatornája alatt fekszik.
A területen további földmunkák nem lesznek.

Budapest, 1951.december. 13.

2. kép. Türr Ervin jelentése a kecskeméti és solti kiszállásáról, 1951. december 13.

Fig. 2. Ervin Türr's report on his field visit to Kecskemét and Solt, December 13, 1951

Program legelső eredményeit bemutató jelentés térképén[5] a terepbejárások alapján elkülönített lelőhelyek mellett a Tételhegy közvetlen közelében jelöltük meg az avar temető feltételezett helyszínét *(3. kép)*,[6] de hamarosan kiderült, hogy tévesen.

A megoldás kulcsa egy kis példányszámú helytörténeti kiadványban rejlett. A Solt környéki régészeti feltárásokkal kapcsolatban a munka szerzője, Nagy Béla által említett meszesgödör és a pékmajori artézi kút[7] összecsengett Türr Ervin 1951-es jelentésével, és ez a körülmény vezetett bennünket arra a feltevésre, hogy az avar kori temető jó eséllyel az egykori Pékmajorban kerülhetett elő *(4. kép)*.

Arra a kérdésre pedig, hogy Türr Ervin jelentésében mi okból maradhatott homályban a lelőhely pontos megnevezése, egyszerű és az 1950-es évek szellemiségéből fakadó, logikus magyarázatul szolgálhatunk. Több mint félszáz évvel később került napvilágra az az információ, miszerint a Rákosi-korszak elején a Pékmajort hadiüzemnek minősítették, és egy ideig a kor speciális katonai szállítási igényeinek megfelelően – az alföldi homok leküzdésére alkalmas könnyű szerkezetű járművekhez képest jóval erősebben vasalt – nagy teherbírású szekereket gyártottak a solti telephelyen,[8] amit a nyilvánosság előtt sokáig titokban tartottak.

---

5 Szentpéteri–Rosta 2006. 307, 9. lelőhely: Kossuth TSz (juh).

6 A Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ régészeti nyilvántartásában még 2014-ben, a hitelesítő ásatás előtt is mint a solti „Kossuth TSz juhtenyészete" szerepelt az Állami Gazdaság szóban forgó területe; lelőhely-azonosító: 27204. Aktuális elérhetősége: Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/68017, 2024. március 30.

7 Nagy 1990. 128: „1951-ben akadtak – mészgödör ásás … közben – avar sírokra az Állampusztai Célgazdaság Pékmajorjának ártézi kútja mellett." A solti Állami Gazdaság, amely 1950 novemberében alakult Pékmajor központtal, 1953-ban már a kissolti Nagymajorba tette át székhelyét (Nagy 1990. 388.). A telepet magát pedig a Tételhegyhez közeli juhnevelde területére költöztették, emiatt véltük korábban azt a majorságot a keresett avar kori temető helyszínének.

8 Németh József egykori solti polgármester visszaemlékezése 2015. október 9-én, amikor a helyi általános iskola tanárai és diákjai meglátogatták az ásatást, valamint szíves szóbeli közlése otthonában 2015. október 12-én.

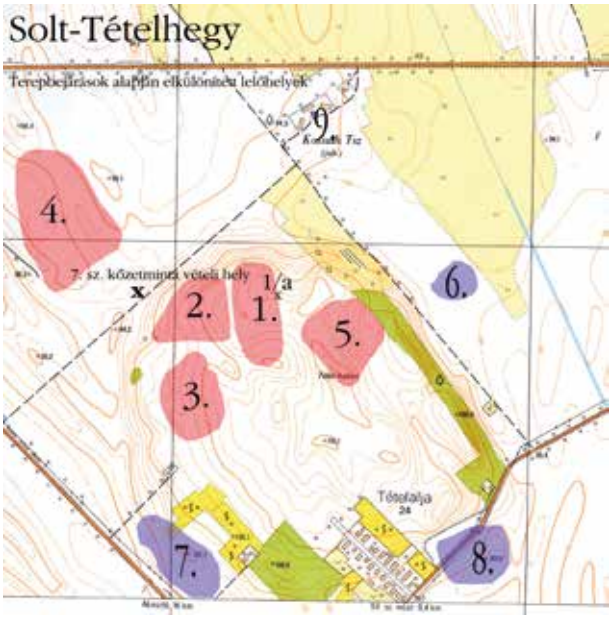

3. kép. A solti Tételhegyen végzett terepbejárások alapján elkülönített lelőhelyek, 2009

Fig. 3. The sites identified during the field surveys of the Solt-Tételhegy site, 2009

4. kép. A solti Pékmajor egy 1959-ben készült légi felvétel részletén (HM)

Fig. 4. The Pékmajor site on an aerial photo made in 1959 (Ministry of Defence)

Terepszemle, hitelesítő és tervásatás az egykori Pékmajor területén

Az idők múltával azonban a nagyüzemi mezőgazdasági művelés szinte nyom nélkül beszántotta az egykor virágzó majorságnak a légi felvételek tanúsága és a helybeliek emlékei szerint még az 1970-es évek végén is álló, de 1980-ban már bizonyosan felszámolt épületeit. A pékmajori lelőhelyet végül a tételhegyi kutatásokat a kezdetektől támogató helybeli gazda, Varga Csaba közreműködésével azonosítottuk, amikor 2009. szeptember 16-án reggel megtaláltuk a hajdani majorságba vezető dűlőút jobb oldali árkában a Türr-féle jelentésben szereplő artézi kút mészkőtalapzatának kisebb-nagyobb töredékeit *(5. kép).*

Hat évvel később, 2015. október 5–12. között rövid hitelesítő ásatást végeztünk az így behatárolt helyszínen, aminek egyetlen célja a temető azonosítására vonatkozó sejtésünk igazolása vagy elvetése volt. Az artézi kút darabjainak tartott kőlapok helyéhez igazítva tűztük ki az első szelvényt *(6. kép),* ahol hamarosan bebizonyosodott, hogy várakozásaink igaznak bizonyultak. A humusz gépi úton való eltávolítása után, már az első nyesés során 15 objektum (tíz sírfolt, négy gödör és egy temetőárokként értelmezhető jelenség) bontakozott ki a homokos talajban *(7. kép).*[9]

5. kép. Varga Csaba a pékmajori artézi kút maradványaival, 2009. szeptember 16. (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 5. Csaba Varga with the remains of the Pékmajor artesian well, September 16, 2009 (photo: József Szentpéteri)

A következő ásatási szezonban, 2016. szeptember 5. és 26. között húsz temetkezést, három gödröt, hat cölöphelyet és két modern vízelvezető árkot tártunk föl.[10] Az árkok a lelőhely azonosítását eredményező artézi kút felől indultak, bennük hosszan húzódó ólom vízvezeték csövekkel. Azt az – utóbb építési hulladékkal feltöltött – meszesgödröt is sikerült azonosítanunk, amit az 1951-es

[9] A 2015-ben vizsgált terület nagysága 166 m².

[10] A 2016-ban feltárt terület nagysága 271 m².

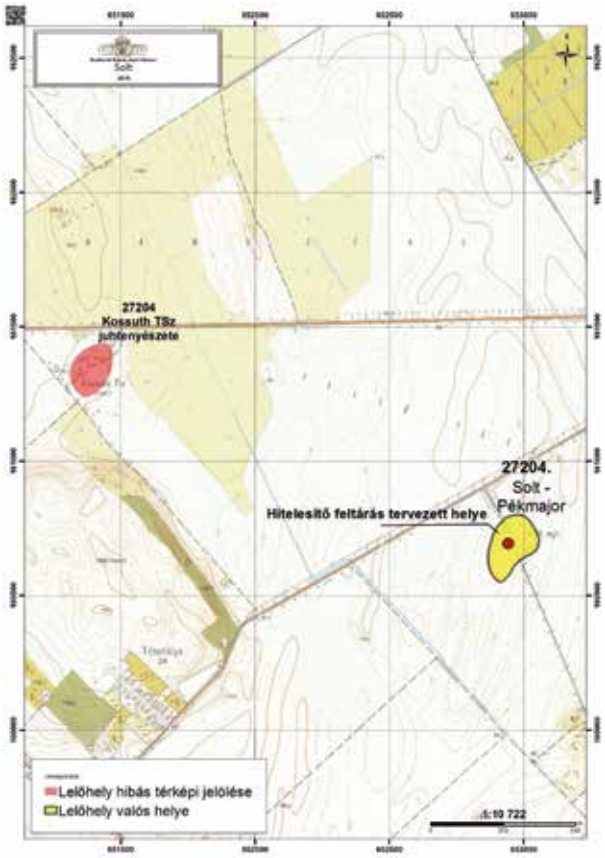

6. kép. A pékmajori hitelesítő ásatás tervezett helye, 2015 (rajz: Pánya István)

Fig. 6. Planned location of the control excavation of the Pékmajor site, 2015 (drawing: István Pánya)

7. kép. A pékmajori hitelesítő ásatás szelvényei, 2015 (Oroszi Zoltán drónfelvétele)

Fig. 7. Excavation trenches of the control excavation of the Pékmajor site, 2015 (drone photo by Zoltán Oroszi)

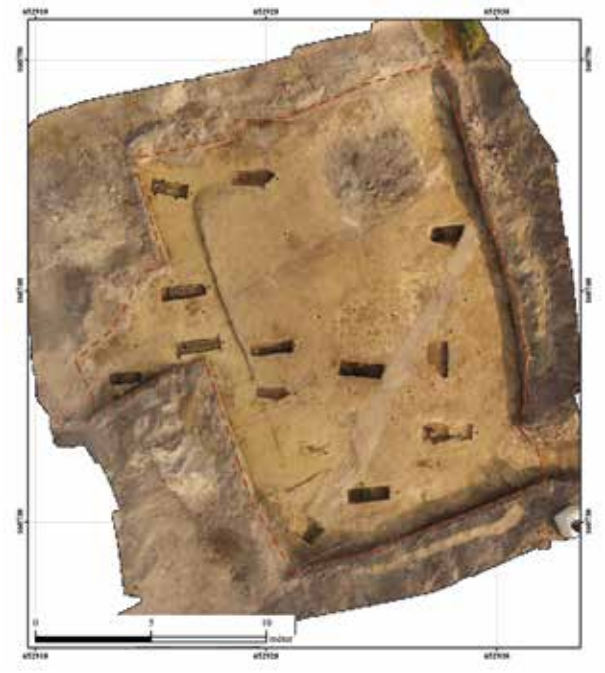

8. kép. A pékmajori tervásatás szelvénye, 2016 (Redenczki Antal 3D-s drónfelvétele)

Fig. 8. Excavation trench of the research excavation at the Pékmajor site, 2016 (3D drone photo by Anal Redenczki)

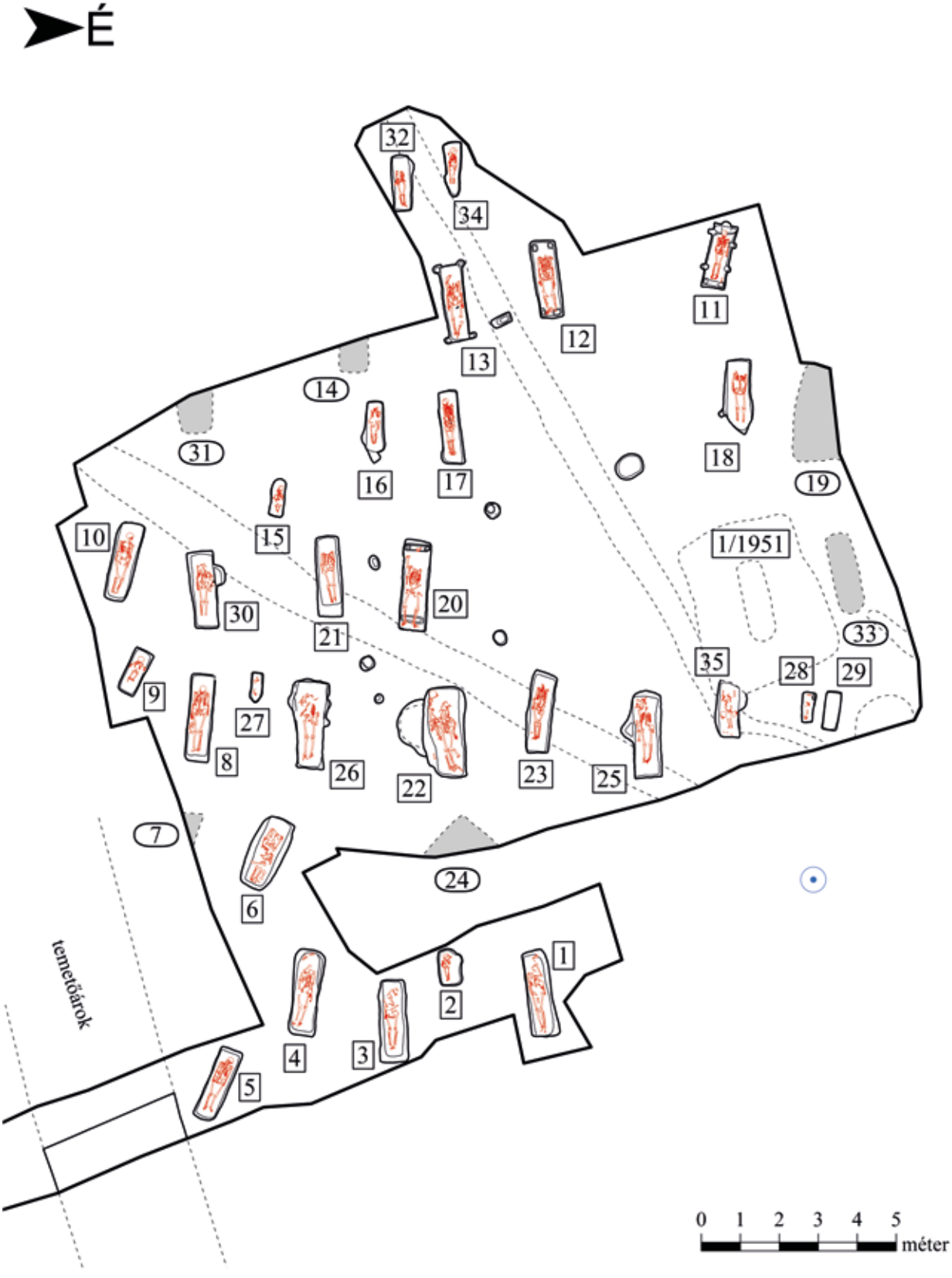

9. kép. Solt-Pékmajor, az ásatások összesített térképe (rajz: Archeoline Kft.)
Fig. 9. Plan of the Solt-Pékmajor site (drawing: Archeoline Kft.)

jelentés úgy említ, mint aminek kiásása során az első temetkezés napvilágra került *(8. kép)*.

A terepen töltött négy munkahét során 36 sírfolt került elő. Az 1/1951-es sír előkerülési helyét tartalmazó gödrön kívül megtaláltuk a Türr Ervin által észlelt másik két temetkezést (2/1951 = 33. sír; 3/1951 = 35. sír), feltártunk 28 újabb (összesen 31) sírt, és a közeli folytatás reményében sajnos feltáratlanul hagytunk öt olyan szelvényszéli (7, 14, 19, 24, 31.) objektumot, amiket a tájolásuk alapján jó eséllyel sírgödörnek vélhettünk *(9. kép)*.[11] A leletanyag a Kecskeméti Katona József Múzeum gyűjteményébe került.[12]

Sírleírások

1. sír (1. objektum) *(10. kép, 45. kép 1–6.)*

Felnőtt férfi.[13] Ny-K-i tájolás (266°–86°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 105 cm, H: 225 cm, Sz: 60–70 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Halotti lepelre utaló testtartás. A felsőtest és derék tájéka bolygatott, a koponya hiányzik. A fej jobb oldalán ép agyagedény (1), mellette vascsat (2) és vaskés töredéke (3), mellkasnál és nyaknál fülbevalópár (4–5), a combcsontok között állatcsont (6), a bal vállnál vaskés töredéke (7). Leletanyag: 1. *kerámia*: sötétszürke agyagból kézikorongon formált, homokkal soványított kis méretű fazék; hasasodó, enyhén kihajló peremű, a vállán négy párhuzamosan bekarcolt vonal,[14] M: 9,0 cm, SzájÁtm: 8,5 cm, FenékÁtm: 5,4 cm (Ltsz. 2019.44.6.); 2. *csat*: négyzetes kialakítású, egyenes oldalú kovácsolt vascsat elkeskenyedő pecekkel, 26×29×8 mm (Ltsz. 2019.44.3.); 3. *kés*: kovácsolt vaskés töredéke, 48×15×8 mm (Ltsz. 2019.44.4.); 4. *fülbevaló*: rézalapú ötvözetből készült, öntött, kerek karikájú, kerek átmetszetű, elhegyesedő végű, nyitott karikaékszer, 15×16×2 mm (Ltsz. 2019.44.1.); 5. *fülbevaló*: rézalapú ötvözetből készült, öntött, kerek karikájú, kerek átmetszetű, elhegyesedő végű, nyitott karikaékszer, 18×19×2 mm (Ltsz. 2019.44.2.); 6. állatcsont: szarvasmarha;[15] 7. *kés*: kovácsolt vaskés töredéke, 30×13×6 mm (Ltsz. 2019.44.5.).

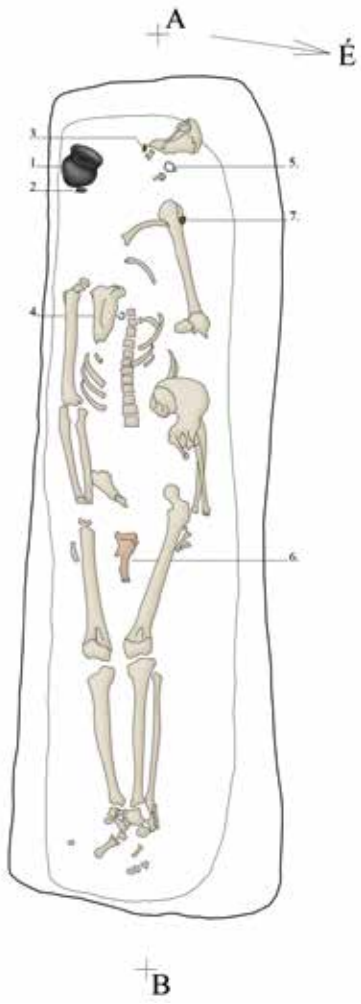

10. kép. Solt-Pékmajor 1. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 10. Solt-Pékmajor, Grave 1 (drawing: Ágnes Vida)

2. sír (2. objektum) *(11. kép)*

Gyermek. Inf. I. (0–1 éves). Ny-K-i tájolás (264°–84°). Sekély mélységű, lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 19 cm, H: 95 cm, Sz: 58–64 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Bolygatatlan. A fej bal oldalán tojásmelléklet (1).

[11] A feltárás térinformatikai feladatait a szegedi Archeoline Kft. munkatársai látták el, az általuk készített temetőtérképén Vida Ágnes rajzoló-ásatástechnikus (KKJM) rögzítette az egyes régészeti jelenségeket (ld. alább *1–11. térkép*).

[12] A solt-pékmajori leletanyag leltári száma: KKJM Ltsz. 2019. 44. 1–58. A leltározást Váradi Anna és Földesi Anna egyetemi hallgatók (PPKE) végezték, munkájukat itt is köszönöm.

[13] A 2015. évi embertani anyag meghatározását Fóthi Erzsébetnek köszönhetem (TTM Embertani Tár).

[14] A kerámialeleteknél felvett metrikus adatok rövidítései: M = magasság, SzájÁtm = szájátmérő, FenékÁtm = fenékátmérő.

[15] A 2015. évi állatcsontanyagot Biller Anna Zsófia határozta meg (BTM Aquincumi Múzeum); köszönet érte.

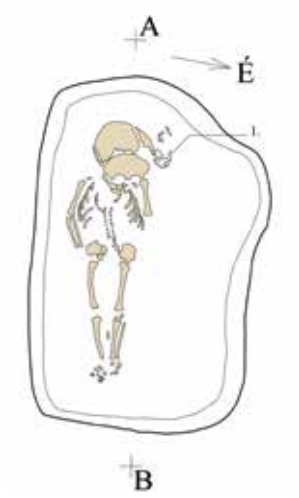

11. kép. Solt-Pékmajor 2. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 11. Solt-Pékmajor, Grave 2 (drawing: Ágnes Vida)

3. sír (3. objektum) *(12. kép, 45. kép 7.)*

Felnőtt nő. Ny–K-i tájolás (268°–88°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 94 cm, H: 213 cm, Sz: 68–73 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Felsőteste bolygatott, koponya hiányzik. Bal lábfejnél ép agyagedény (1), jobb lábfején állatcsont (2). Leletanyag: 1. *kerámia:* kézikorongon formált vörös agyagból készült, homokkal soványított fazék, hasasodó, enyhén kihajló peremű, a vállán bekarcolt vonal-, illetve hullámvonalköteggel díszített, M: 12,1 cm, SzájÁtm: 7,4 cm, FenékÁtm: 9,8 cm (Ltsz. 2019.44.7.), 2. *állatcsont*.

4. sír (4. objektum) *(13. kép, 45. kép 8–10.)*

Felnőtt férfi. Ny–K-i tájolás (270°–90°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 86 cm, H: 222 cm, Sz: 65–76 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Felsőteste erősen bolygatott, a koponya a nyesett felszíntől -19 cm-re (a medence fölött) került elő, az alsó állkapocs a sír nyugati végében a sírgödör alján volt. Mellékletek: állatcsont a nyaknál (1), vascsat a jobb medence alatt (2), ép agyagedény a jobb csípőnél (3), vaskés a bal kézfejnél (4), alatta tojás (5). Leletanyag: 1. *állatcsont*: szarvasmarha, 2. *csat:* négyzetes alakú kovácsolt vascsat töredéke csatpecekkel, 42×32×11 mm (Ltsz. 2019.44.8.); 3. *kerámia:* homokkal soványított, kézzel formált, enyhén kihajló peremű kis fazék, a teste enyhén kiszélesedő, M: 9,6 cm, SzájÁtm: 12,0 cm, FenékÁtm: 8,7 cm (Ltsz. 2019.44.10.); 4. *kés:* kovácsolt vaskés töredéke, 60×20×7 mm (Ltsz. 2019.44.9.); 5. *tojás*.

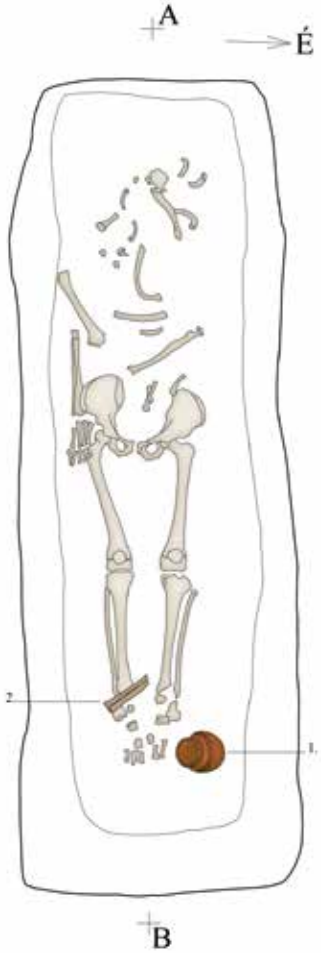

12. kép. Solt-Pékmajor 3. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 12. Solt-Pékmajor, Grave 3 (drawing: Ágnes Vida)

5. sír (5. objektum) *(14. kép, 45. kép 11–12.)*

Felnőtt nő. Ny–K-i tájolás (288°–108°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 71 cm, H: 200 cm, Sz: 60 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Halotti lepelre utaló testtartás. Bolygatatlan. A bal mellkason orsógomb töredéke (1), a bal lábfejnél kerámiatöredék (2), állatcsontok a jobb vállnál és a lábfejeknél (3). Leletanyag: 1. *orsógomb*: bikónikus formájú korongolt agyag orsógomb, bekarcolt vonal- és cikcakkmintával, 39×38×30 mm (Ltsz. 2019.44.11.); 2. *kerámia*: vörös agyagból készült homokkal soványított aljtöredék, 37×17×36 mm (Ltsz. 2019.44.12.); 3. három darab *állatcsont*: szarvasmarha.

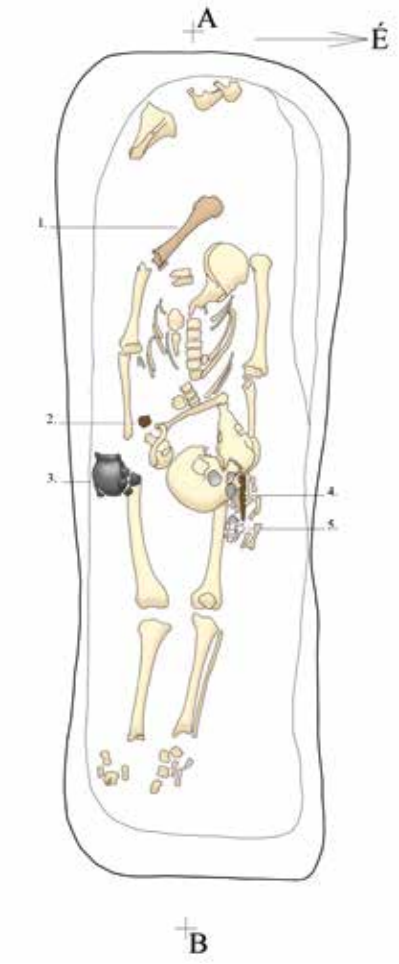

13. kép. Solt-Pékmajor 4. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 13. Solt-Pékmajor, Grave 4 (drawing: Ágnes Vida)

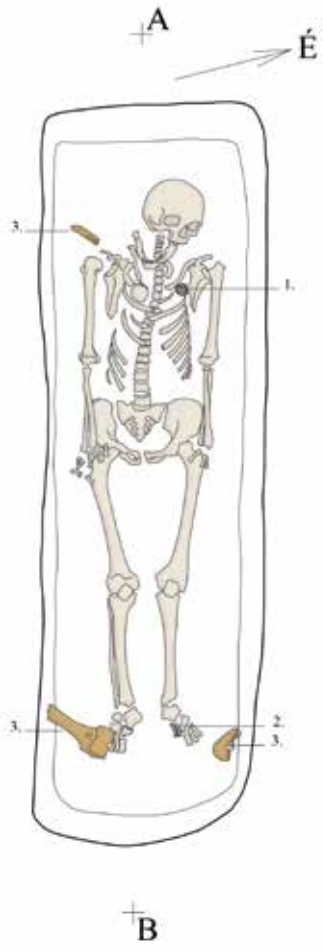

14. kép. Solt-Pékmajor 5. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 14. Solt-Pékmajor, Grave 5 (drawing: Ágnes Vida)

6. sír (11. objektum) *(15. kép, 45. kép 13–14.)*

Felnőtt nő. NyÉNy–KDK-i tájolás (296°–116°). Ovális alakú aknasír (M: 114 cm, H: 195 cm, Sz: 90 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A felsőtest és a deréktáj erősen bolygatott, a koponya hiányzik. A jobb váll fölött agyagedény (1), a bal vállnál tojás (2); a bal csípőlapát alatt vaskés (3), a bal lábszár külső részén állatcsont (4). Leletanyag: 1. *kerámia:* homokkal soványított, szürkésbarna, kézzel formált bögre töredékei, SzájÁtm: 7,8 cm (Ltsz. 2019.44.14.); 2. *kés*: kovácsolt vaskés pengéje, középső állású nyéltüske-töredékkel, 64×13×7 mm (Ltsz. 2019.44.13.), 3. *állatcsont*: szarvasmarha.

7. sír (12. objektum)

Feltáratlan sírgödör foltja.

8. sír (13. objektum) *(16. kép, 45. kép 15–17.)*

Felnőtt férfi, juv–ad. (18–20 éves). Ny–K-i tájolás (278°–98°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 89 cm, H: 232 cm, Sz: 61 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Bolygatatlan. Koporsós temetkezésre utaló nyomok. A bal váll fölött ép agyagedény (1), a jobb comb külső oldalán állatcsont (2), a mellkas bal oldalán két fülbevaló szorosan egymás mellett (3). Leletek: 1. *kerámia*: világosbarna, homokkal soványított agyagból készült, kézzel formált hengeres testű bögre, M: 11,5 cm, SzájÁtm: 8,5 cm, FenékÁtm: 8,6 cm 86×86×115 mm (Ltsz. 2019.44.17.); 2. *állatcsont*: szarvasmarha; 3. *fülbevalópár*: rézalapú ötvözetből öntött, felül nyitott karikaékszer két huzalgyűrűvel, a karika felső íve letörött, 20×18×5 mm (Ltsz. 2019.44.15.), illetve rézalapú ötvözetből öntött, oldalt nyitott, elhegyesedő fülkarika két huzalgyűrűvel, 17×19×5 mm (Ltsz. 2019.44.16.).

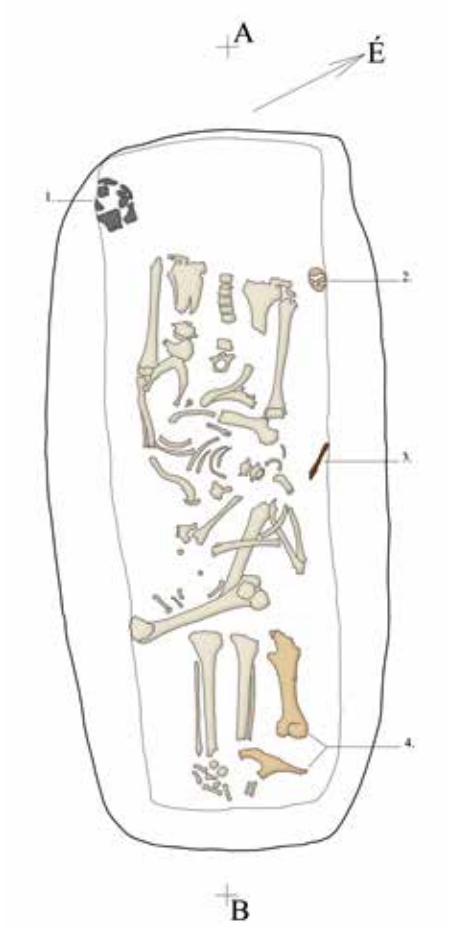

15. kép. Solt-Pékmajor 6. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 15. Solt-Pékmajor, Grave 6 (drawing: Ágnes Vida)

9. sír (14. objektum) *(17. kép)*

Gyermek. Inf. I. (3 éves). NyÉNy–KDK-i tájolás (288°–108°). Sekély mélységű, téglalap alakú aknasír (M: 30 cm, H: 120 cm, Sz: 52 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A végtagoknál kissé bolygatott. Melléklet nélküli.

10. sír (15. objektum) *(18. kép, 45. kép 18.)*

Felnőtt férfi. NyÉNy–KDK-i tájolás (284°–104°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 102 cm, H: 225 cm, Sz: 60–70 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Halotti lepelre utaló testtartás. Bolygatatlan, a koponya kissé balra billent. Feje fölött ép agyagedény (1). Leletanyag: 1. *kerámia*: szürkés-fekete színű, homokkal soványított agyagból készült, kézikorongon formált kis fazék; teste hasasodó, enyhén kihajló peremű, vállán hullámvonalköteggel díszített, M: 14,3 cm, SzájÁtm: 8,2 cm, FenékÁtm: 10,3 cm (Ltsz. 2019.44.18.).

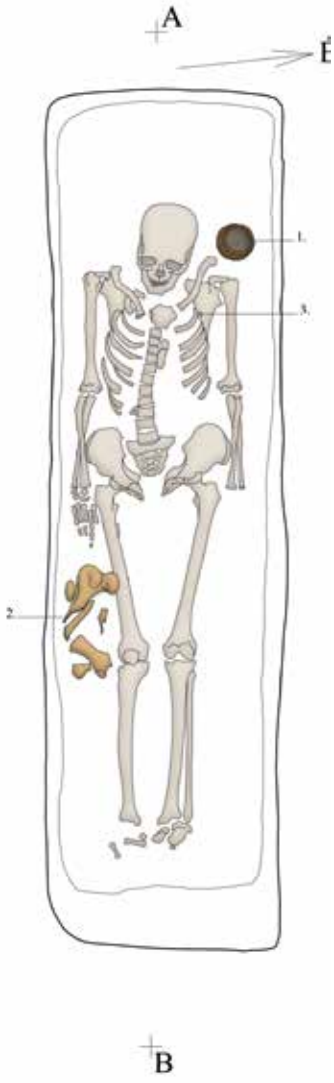

16. kép. Solt-Pékmajor 8. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 16. Solt-Pékmajor, Grave 8 (drawing: Ágnes Vida)

11. sír (16. objektum) *(19. kép, 46. kép 1–3.)*

Felnőtt nő. Ny–K-i tájolás (270°–90°). Téglalap alakú cölöpös sír (M: 87 cm, H: 178 cm, Sz: 60–80 cm). A sírgödör hosszanti oldalainál 2-2 nagy méretű cölöplyuk (a sír aljától mért relatív mélységük: az elhunyttól jobbra lent -9 cm, fent -16 cm, balra lent -10 cm, fent -16 cm), fejnél-lábnál lemélyítéssel, oszlopnyomokkal (a sír aljától mért relatív mélységük: fejnél jobbra -12 cm, középen -10 cm, balra -11 cm; lábnál jobbra -8 cm, középen -4 cm, balra -8 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Halotti lepelre utaló testtartás. Bolygatatlan. A fej két oldalán fülbevalópár (1–2), a bal lábfej külső oldalán ép agyagedény (3), mellette állatcsont (4). Leletanyag: 1. *fülbevaló:* rézalapú ötvözetből készült öntött fülkarika huzalgyűrűvel, 16×20×3 mm, levált huzaltengelyéhez tartozhatott egy

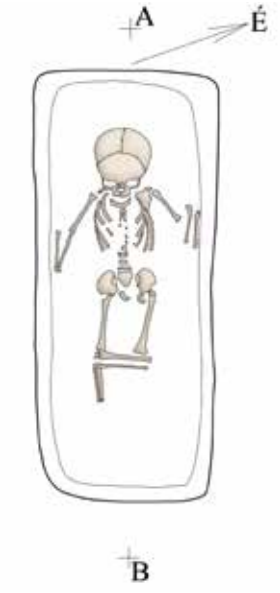

17. kép. Solt-Pékmajor 9. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 17. Solt-Pékmajor, Grave 9 (drawing: Ágnes Vida)

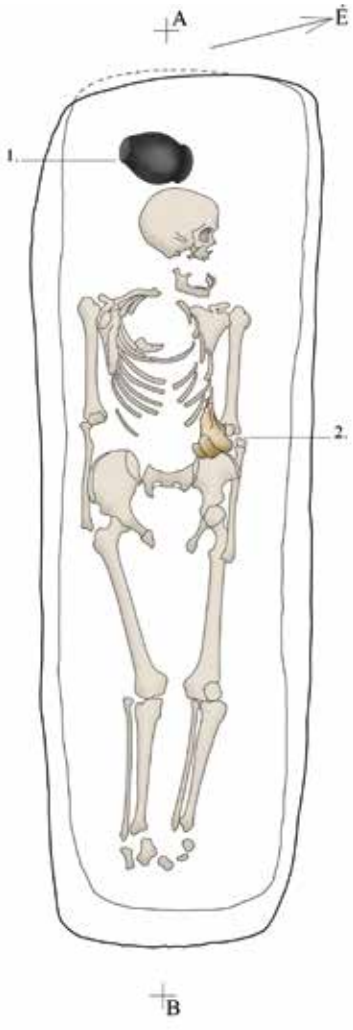

18. kép. Solt-Pékmajor 10. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 18. Solt-Pékmajor, Grave 10 (drawing: Ágnes Vida)

19. kép. Solt-Pékmajor 11. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 19. Solt-Pékmajor, Grave 11 (drawing: Ágnes Vida)

opak üveggyöngy töredék (Ltsz. 2019.44.19.); 2. *fülbevaló:* rézalapú ötvözetből készült, szögletes átmetszetű öntött fülkarika, melynek alsó ívéhez kerek átmetszetű huzaltengely csatlakozik, 21×28×4 mm; amelyről levált egy barna színű, gömb alakú opak üveggyöngy csüngő (7×6 mm) (Ltsz. 2019.44.20.); 3. *kerámia:* homokkal soványított, világosbarna anyagú, kézzel formált kis fazék, a vállában enyhén kiszélesedik, pereme kissé kihajlik, M: 9,9 cm, SzájÁtm: 9,7 cm, FenékÁtm: 10,0 cm (Ltsz. 2019.44.21.); 4. *állatcsont*.

12. sír (17. objektum) *(20. kép, 46. kép 4.)*

Felnőtt férfi. DNy–ÉK-i tájolás (256°–76°). Téglalap alakú cölöpös sír (M: 97 cm, H: 205 cm, Sz: 54–65 cm). A sír négy sarkában egy-egy oszlopnyom (a sír aljától mért relatív mélységük: fejnél jobbra -12 cm, balra -14 cm, lábnál jobbra -13, balra -10 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. Kizárólag a fejénél bolygatott, a koponya hiányzik. A sírföldben szórvány kerámiatöredék (1). Leletanyag: 1. világos anyagú *kerámiatöredék*, 39×31×18 mm (Ltsz. 2019.44.22.).

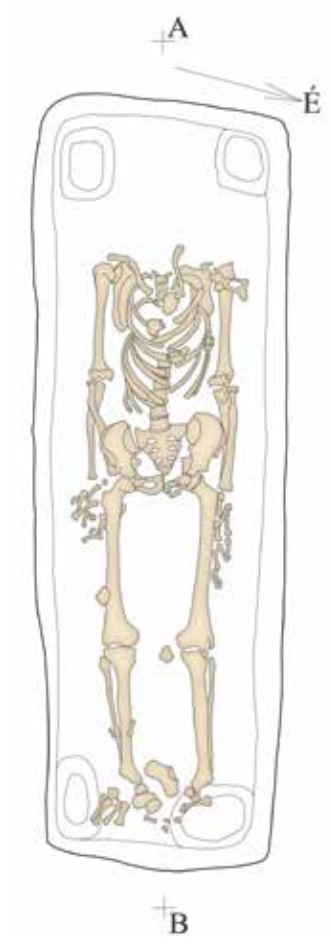

20. kép. Solt-Pékmajor 12. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 20. Solt-Pékmajor, Grave 12 (drawing: Ágnes Vida)

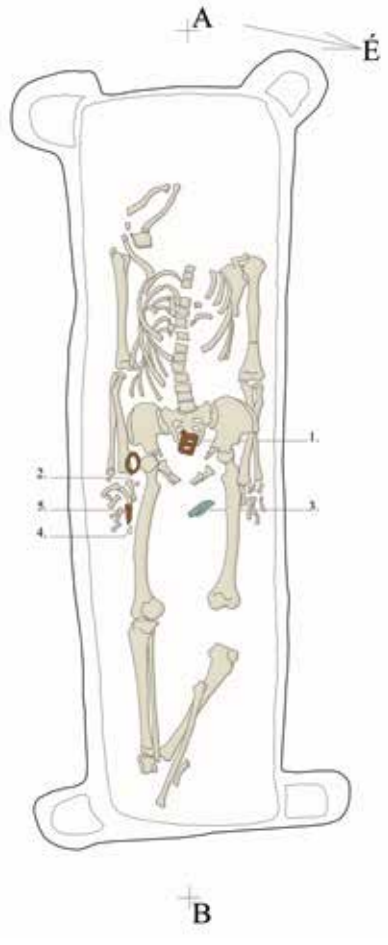

21. kép. Solt-Pékmajor 13. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 21. Solt-Pékmajor, Grave 13 (drawing: Ágnes Vida)

13. sír (18. objektum) *(21. kép, 46. kép 5–8.)*

Felnőtt. DNy-ÉK-i tájolás (260°–80°). Téglalap alakú cölöpös sír (M: 80 cm, H: 212 cm, Sz: 60 cm). A sír négy sarkában egy-egy oszlopnyom (az oszlopok relatív helyzete a sír aljához képest: fejnél jobbra -2 cm, fejnél balra 0 cm; lábnál jobbra + 5 cm, lábnál balra + 4 cm). Háton fekvő, nyújtott helyzetű váz. A fejnél, mellkasnál és bal lábszárnál bolygatott, a koponya hiányzik. Mellékletek: vascsat (1) a medencén, vaskarika (2) a jobb kéz belső oldalán, palatöredékek (3) a két láb között, tojáshéjmaradványok (4) a jobb kéz mellett, vaskés (5) a jobb kézfej alatt. Leletanyag: 1. *csat:* négyzetes formájú kovácsolt vascsat töredéke csatpecekkel, 46×41×11 mm (Ltsz. 2019.44.23.); 2. *karika:* nyitott végű kovácsolt vaskarika, 45×46×7 mm (Ltsz. 2019.44.24.); 3. *dörzskő(?):* három darab palatöredék (Ltsz. 2019.44.26.); 4. *tojás*; 5. *kés:* kovácsolt vaskés töredéke, 89×19×7 mm (Ltsz. 2019.44.25.).

14. sír (19. objektum)

Feltáratlan sírgödör foltja.

15. sír (21. objektum) *(22. kép, 46. kép 9–10.)*

Gyermek. Ny-K-i tájolás (270°–90°). Sekély mélységű, fejénél kissé lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 65 cm, H: 96 cm, Sz: 40 cm). Nyújtott, kissé a jobb oldalára fordított helyzetű, bolygatatlan váz. A nyakában két szem gyöngy (1–2). Leletanyag: 1. *gyöngyszem*: apró köles méretű, rátétdíszes opak üveggyöngy, ø 4 mm (Ltsz. 2019.44.27.); 2. *gyöngyszem*: sötétvörös színű, érdes, matt, kopott felületű, közel négyzet átmetszetű, hosszú hasáb alakú, opak üveggyöngy, 9×7×7 mm (Ltsz. 2019.44.28.).

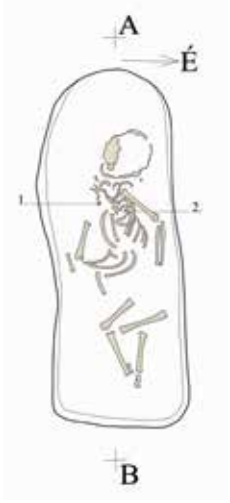

22. kép. Solt-Pékmajor 15. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 22. Solt-Pékmajor, Grave 15 (drawing: Ágnes Vida)

16. sír (22. objektum) *(23. kép)*

Gyermek. Ny-K-i tájolás (264°–84°). Sekély mélységű, kissé lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 67 cm, H: 130 cm, Sz: 40–60 cm). Nyújtott, a fejnél kissé bolygatott váz. A nyaknál két gyöngyszem-melléklet (elkallódott).

23. kép. Solt-Pékmajor 16. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 23. Solt-Pékmajor, Grave 16 (drawing: Ágnes Vida)

17. sír (23. objektum) *(24. kép, 46. kép 11–14.)*

Felnőtt nő(?). Ny-K-i tájolás (256°–76°). Téglalap alakú aknasír (M: 100 cm, H: 194 cm, Sz: 45–60 cm). Halotti lepelbe burkolt, nyújtott váz, bolygatatlan. Mellékletek a medence bal oldalán: tarsolyzáró csat (1), két tűzkő (2, 4), vascsat (3). Leletanyag: 1. *csat*: kerek karikájú kovácsolt vascsat erősen lehajló végű csatpecekkel, 60×46×30 mm (Ltsz. 2019.44.29.); 2. *tűzkő*: vörösesbarna színű kova, 17×10×4 mm (Ltsz. 2019.44.31.); 3. *csat*: kerek karikájú kovácsolt vascsat hosszú, egyenes csatpecekkel, 39×25×14 mm (Ltsz. 2019.44.30.); 4. *tűzkő*: zöldesbarna színű kova, 22×16×6 mm (Ltsz. 2019.44.32.).

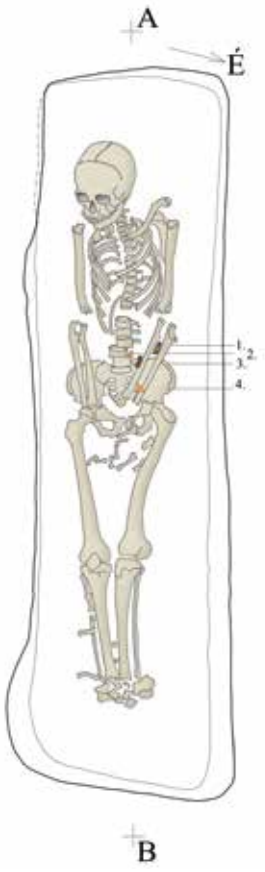

24. kép. Solt-Pékmajor 17. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 24. Solt-Pékmajor, Grave 17 (drawing: Ágnes Vida)

18. sír (26. objektum) *(25. kép)*

Felnőtt. Ny–K-i tájolás (262°–82°). Téglalap alakú aknasír (M: 100 cm, H: 188 cm, Sz: 56–60 cm), a láb felőli végénél lekerekítve. Halotti lepelbe burkolt, nyújtott váz. Az elhunyt fejénél bolygatás: a koponya a lábszárak fölött, az állkapocs a bal könyök táján került elő. Tojásmelléklet a mellkas jobb oldalán.

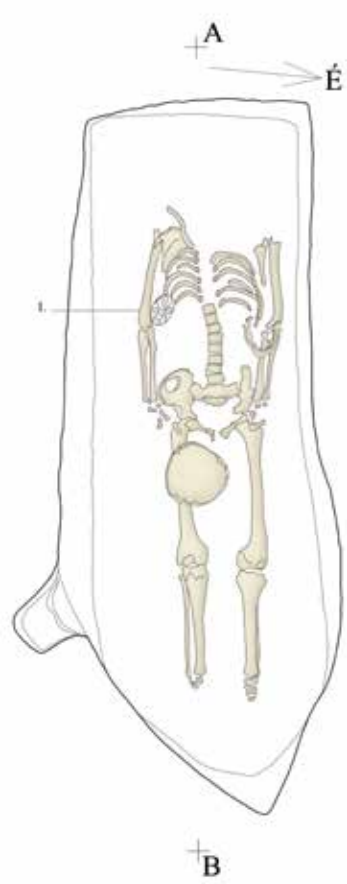

25. kép. Solt-Pékmajor 18. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 25. Solt-Pékmajor, Grave 18 (drawing: Ágnes Vida)

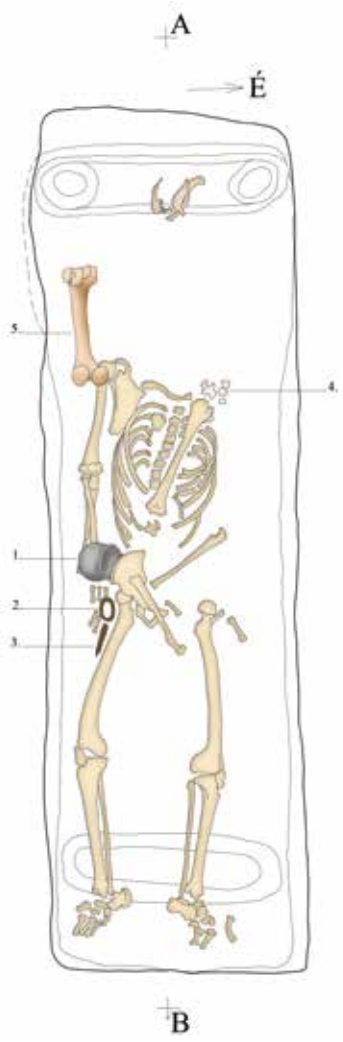

26. kép. Solt-Pékmajor 20. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 26. Solt-Pékmajor, Grave 20 (drawing: Ágnes Vida)

19. sír (27. objektum)

Feltáratlan sírgödör foltja.

20. sír (28. objektum) *(26. kép, 46. kép 15–17.)*

Felnőtt. Ny-K-i tájolás (270°–90°). Téglalap alakú cölöpös sír (M: 151 cm, H: 230 cm, Sz: 70 cm). Fejnél, lábnál lemélyítés (a sír aljától mért relatív mélységük: fejnél -5 cm, lábnál -23 cm). A fejnél levő lemélyítésben két cölöplyuk (a sír aljától mért relatív mélységük: jobbra -13 cm, balra -15 cm). Nyújtott váz, fejénél, felsőtestén és medencéjén bolygatott temetkezés. A koponya hiányzik, az állkapocs a sírfenéktől 40 cm-rel magasabban került elő. Ép agyagedény (1), vaskarika (2), vaskés és vaskéstöredék (3) a medence jobb oldalán, tojáshéjmaradványok (4) a bal vállnál, valamint állatcsont (5) a jobb váll fölött. Leletanyag: 1. *kerámia*: homokkal soványított, kézzel formált bögre, az oldala függőleges, enyhén kidomborodó, pereme becsipkedett, M: 8,8 cm, SzájÁtm: 8,7 cm, FenékÁtm: 8,3 cm (Ltsz. 2019.44.35.); 2. *karika*: ovális kovácsolt vaskarika, 74×53×9 mm (Ltsz. 2019.44.33.); 3. *kés*: kovácsolt vaskés (102×17×6 mm) és vaskés töredék (35×18×7 mm) (Ltsz. 2019.44.34.); 4. *tojás*; 5. *szarvasmarhacsont*.

29. objektum (az 1/1951. sír előkerülési helye) *(27. kép, 51. kép 1A–D, 52. kép 1.)*

Türr Ervin 1951. évi jelentésében leírt meszesgödör, melyet később építési törmelékkel töltöttek fel. Közvetlen környékén mészkődarabokat is megfigyeltünk. Leletanyag:[16] 1. Világosszürke, homokkal soványított, korongolt palack. Pereme ferdén levágott. Nyaka rövid, tölcséres, erőteljesen beszűkül. Belső oldalán fésűszerű eszközzel böködött dísz. Bekarcolt párhuzamos vonalkötegek között ugyanilyen díszítés a bikónikus edény felső kétharmadán. A nyak

[16] Balogh 2002. Nr. 41. 309–310, 325, 12. kép, 1. és 3. nyomán.

27. kép. Solt-Pékmajor 1/1951. sír helye (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 27. Solt-Pékmajor, location of Grave 1/1951 (photo: József Szentpéteri)

és a test találkozásánál három párhuzamos borda. M: 18,5 cm, SzájÁtm: 5,3 cm, FenékÁtm: 7,6 cm (MNM Ltsz. 32/1952.2.);[17] 2. Sárgásbarna színű, szürkefoltos, edénytörmelékkel soványított, kézzel formált *fazék*. Nyaka rövid, tölcséres, pereme becsípésekkel tagolt. Teste szimmetrikus. Felülete a tökéletlen égés következtében repedezett. M: 11,5 cm, SzájÁtm: 9,7 cm, FenékÁtm: 8,6 cm (MNM Ltsz. 32/1952.1.).

21. sír (30. objektum) *(28. kép, 46. kép 18.)*

Felnőtt, nő? Ny-K-i tájolás (252°–72°). Téglalap alakú aknasír (M: 128 cm, H: 205 cm, Sz: 60 cm). Nyújtott váz, feltehetően halotti lepelbe csavarták. Fejénél bolygatott. A koponya töredékei a medence fölött kerültek elő. A combcsontok között agyagedény (1). Leletanyag: 1. *kerámia*: homokkal soványított, jól előkészített agyagból készült, kézikorongolt kis fazék, alacsony, kihajló peremű, vörös színű, koromfoltos, teljes felületén bekarcolt vonalköteg- és hullámvonalköteg-díszítés, M: 10,2 cm, SzájÁtm: 7,5 cm, FenékÁtm: 5,1 cm (Ltsz. 2019.44.36.).

22. sír (31. objektum) *(29. kép, 47. kép 1–6.)*

Felnőtt férfi. DNyNy–ÉKK-i tájolás (250°–70°). Lekerekített sarkú téglalap alakú aknasír (M: 173 cm, H: 228 cm, Sz: 90 cm). Nyújtott váz, a felsőtest erősen bolygatott. Vascsat a bal felsőkar külső oldalán (1), vastárgy (2) a bal könyöknél, vaskés (3) a medence bal oldalán, fülbevaló töredék a mellkason (4), vascsat a medencén (5), agyagedény (6) a jobb térd fölött, egy-egy állatcsont a térdek két oldalán (7). Leletanyag: 1. *csat*: négyzetes csatkarikájú kovácsolt vascsat hosszú, egyenes csatpecekkel, 46×39×12 mm (Ltsz. 2019.44.39.), 2. *vaspánt:* ovális formára összehajtogatott kovácsolt vaslemez, 46×27×14 mm (Ltsz. 2019.44.41.), 3. *kés*: kovácsolt vasból készült középső nyélállású kés, 170×24×10 mm (Ltsz. 2019.44.40.), 4. *fülbevaló* töredék: közepes méretű (7×6 mm) tengelyes fülbevaló opak kisgyöngycsüngős töredéke (Ltsz. 2019.44.37.), 5. *csat*: kovácsolt vasból készült, kovácsolt négyzetes csatkarikájú csat csatpecek töredékével, 37×36×7 mm (Ltsz. 2019.44.38.), 6. *kerámia*: rosszul előkészített, homokkal soványított agyagból

[17] Solt lelőhelynévvel, közelebbi meghatározás nélkül: Vida 1999. 47, 50, Abb. 7. Typentafel der grauen Keramik IV. IB2/k: Tonflasche, kurzer Hals, stark geschultert kugelförmiger Körper, 55, Abb. 11. 6, 216, Kat. Nr. 137, Taf. 98.3.

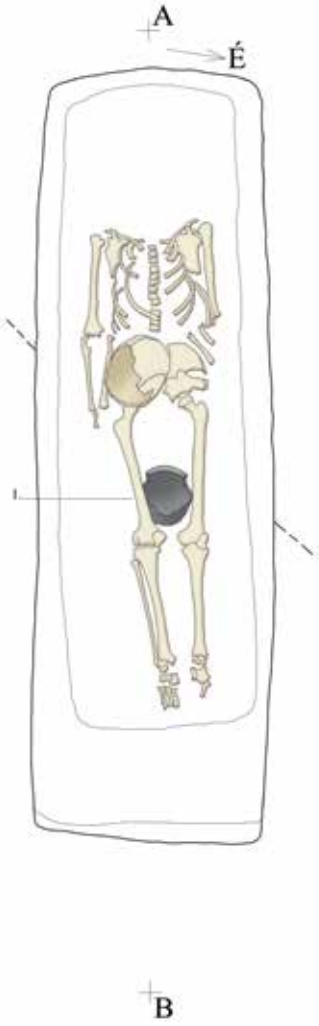

28. kép. Solt-Pékmajor 21. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 28. Solt-Pékmajor, Grave 21 (drawing: Ágnes Vida)

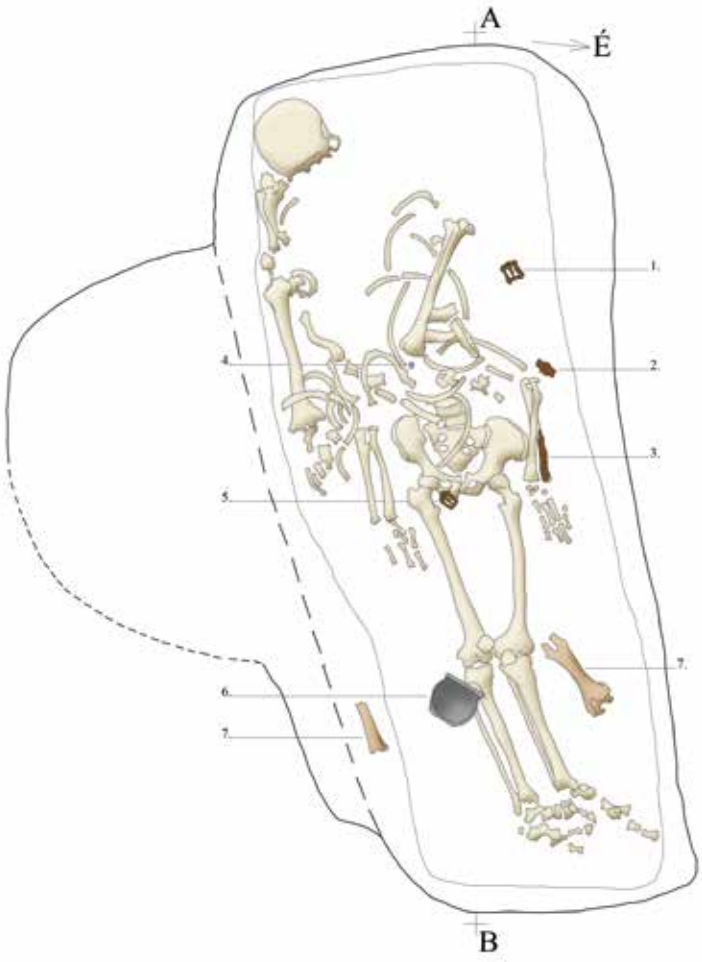

29. kép. Solt-Pékmajor 22. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 29. Solt-Pékmajor, Grave 22 (drawing: Ágnes Vida)

készült, sötétszürke színű, kézzel formált kerámia töredékei, a fala enyhén hasasodik, majdnem függőleges, M: 10,4 cm, FenékÁtm: ~6,0 cm (Ltsz. 2019.44.42.), 7. két *állatcsont*. (A sírt részben egy korábbi gödörbe, az 53. objektumba ásták.)

23. sír (32. objektum) *(30. kép, 47. kép 7–10.)*

Felnőtt. Ny–K-i tájolás (272°–92°). Téglalap alakú aknasír (M: 124 cm, H: 215 cm, Sz: 65 cm). Nyújtott váz, lepelbe csavart temetkezés. Bolygatott, koponyája hiányzik. Talán a sírrablásból származik egy vaskés (1) a sírgödör nyugati végén, amely a nyeséstől mindössze 10 cm mélyen került elő. Mellékletként egy vastárgy (2) a medence jobb oldalán, vascsat (3) a medencén, kis agyagedény (4) a bal térdnél. Leletanyag: 1. *kés:* kovácsolt vaskés pengéjének töredéke, 91×24×7 mm (Ltsz. 2019.44.46.), 2. *vastárgy*: kovácsolt négyzetes vaspánt töredéke, 59×41×7 mm (Ltsz. 2019.44.45.), 3. *csat*: négyzetes csatkarikájú, hosszú, elkeskenyedő kovácsolt vascsat csatpecekkel, 68×36×11 mm (Ltsz. 2019.44.44.), 4. *kerámia*: homokkal soványított, közepesen előkészített agyagból készült, világosbarnás-szürkés, kézzel formált, függőleges falú bögre, peremén benyomkodással díszített, FenékÁtm: ~6,6 cm (Ltsz. 2019.44.47).

24. sír (33. objektum)

Feltáratlan sírgödör foltja.

25. sír (34. objektum) *(31. kép, 47. kép 11–12.)*

Felnőtt nő. Ny–K-i tájolás (262°–82°). Téglalap alakú aknasír (M: 152 cm, H: 220 cm, Sz: 65 cm). Nyújtott váz, lepelbe csavart temetkezés. A felsőtest és medence környéke bolygatott, a koponya hiányzik. Gyöngyszemek a mellkason (1), vaskés (2) és két állatcsont (3) a medence jobb oldalán. Leletanyag: 1. *gyöngysor*: nagy alakú, szabályos csepp alakú, nyújtott csepp, csepp-szerű,

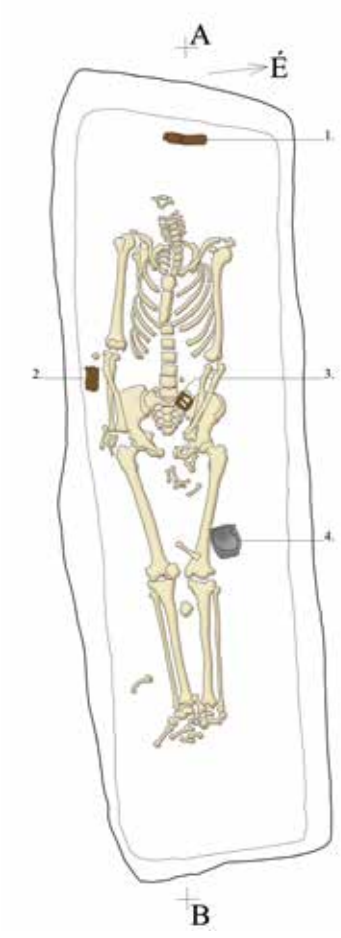

30. kép. Solt-Pékmajor 23. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 30. Solt-Pékmajor, Grave 23 (drawing: Ágnes Vida)

szív és deformált cseppszerű, két nagyobb és hét kisebb méretű, sötét, illetve világosabb türkizkék színű, erősen irizáló, némelyik törött és hosszában repedezett felületű, lapos dinnyemag alakú üveggyöngyszem, furataikban vékony lemezű bronz csövecske (H: 8–18 mm, Sz: 8–10 mm) ×3 mm) (Ltsz. 2019.44.48–49.), 2. *kés*: kovácsolt vaskés töredéke, 51×16×12 mm (Ltsz. 2019.44.50.). 3. *állatcsontok:* combcsont és lapocka.

26. sír (35. objektum) *(32. kép, 47. kép 13–14.)*

Felnőtt. Ny–K-i tájolás (260°–80°). Téglalap alakú, láb felőli végén keskenyedő aknasír (M: 92 cm, H: 230 cm, Sz: 70–90 cm). Nyújtott váz, a felsőtest és a medence környéke bolygatott. A koponya a nyesés szintjén került elő. Vascsat (1) és vaskés (2) a medence tájékáról. Leletanyag: 1. *csat*: négyzetes csatkarikájú kovácsolt vascsat, hegyes, elkeskenyedő csatpecekkel, 32×42×14 mm (Ltsz. 2019.44.51.), 2. *kés*: kovácsolt vaskés pengéjének és felső nyélállású nyéltüskéjének töredéke, 104×20×18 mm (Ltsz. 2019.44.52.).

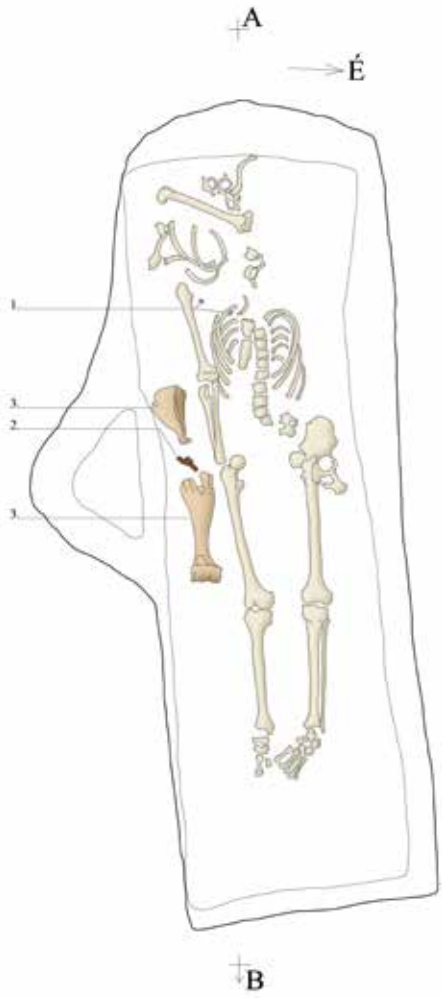

31. kép. Solt-Pékmajor 25. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 31. Solt-Pékmajor, Grave 25 (drawing: Ágnes Vida)

27. sír (36. objektum) *(33. kép)*

Gyermek (csecsemő). Ny–K-i tájolás (274°–94°). Téglalap alakú, láb felőli végén lekerekített aknasír (M: 67 cm, H: 72 cm, Sz: 35–40 cm). Nyújtott váz, a csontok nagyrészt felszívódtak. Melléklet nélküli.

28. sír (39. objektum) *(34. kép)*

Gyermek (csecsemő). Ny–K-i tájolás (276°–96°). Téglalap alakú, láb felőli végén keskenyedő aknasír (M: 67 cm, H: 77 cm, Sz: 25–33 cm), a sírgödör ÉNy-i sarkában cölöplyuk nyomával. Nyújtott váz, a csontok nagyrészt felszívódtak. Melléklet nélküli.

29. sír (40. objektum) *(35. kép, 47. kép 15.)*

Gyermeksír méretű, téglalap alakú, sekély mélységű gödör (M: 87 cm, H: 100 cm, Sz: 40 cm). Ny–K-i tájolás (270°–90°). Csontváznak nem maradt nyoma. A nyeséstől

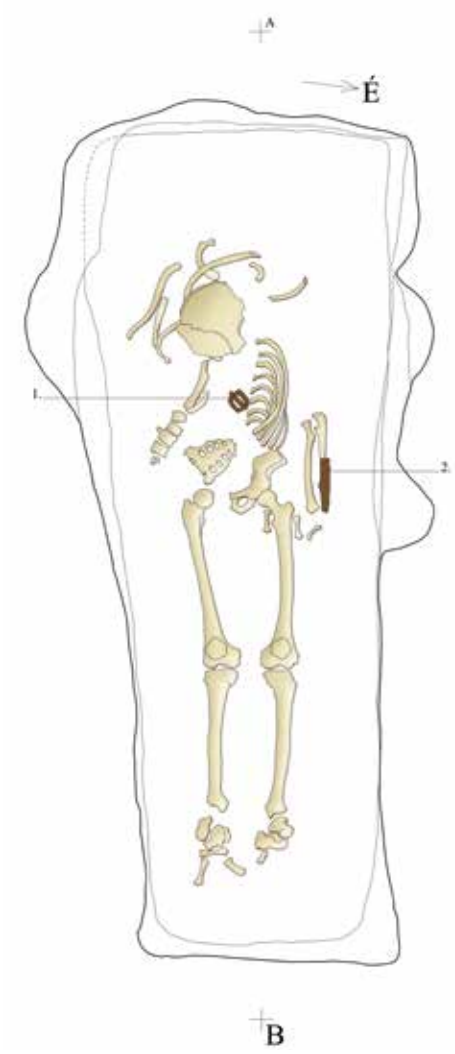

32. kép. Solt-Pékmajor 26. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 32. Solt-Pékmajor, Grave 26 (drawing: Ágnes Vida)

33. kép. Solt-Pékmajor 27. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 33. Solt-Pékmajor, Grave 27 (drawing: Ágnes Vida)

34. kép. Solt-Pékmajor 28. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 34. Solt-Pékmajor, Grave 28 (drawing: Ágnes Vida)

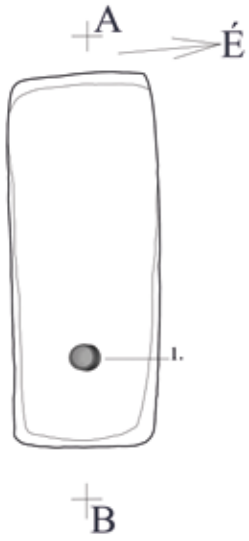

35. kép. Solt-Pékmajor 29. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 35. Solt-Pékmajor, Grave 29 (drawing: Ágnes Vida)

csupán 8 cm-es mélységben, az objektum keleti végén álló helyzetben talált kis méretű edény. Leletanyag: 1. *kerámia*: homokkal soványított, közepesen előkészített agyagból készült, világosbarnás-szürkés, kézzel formált, függőleges falú bögre, peremén becsipkedéssel díszített, M: 8,1 cm, SzájÁtm: 7,6 cm, FenékÁtm: 7,1 cm (Ltsz. 2019.44.53.).

30. sír (42. objektum) *(36. kép, 47. kép 16–17.)*

Felnőtt nő. Ny-K-i tájolás (260°–80°). Téglalap alakú aknasír (M: 149 cm, H: 200 cm, Sz: 60–70 cm). Halotti

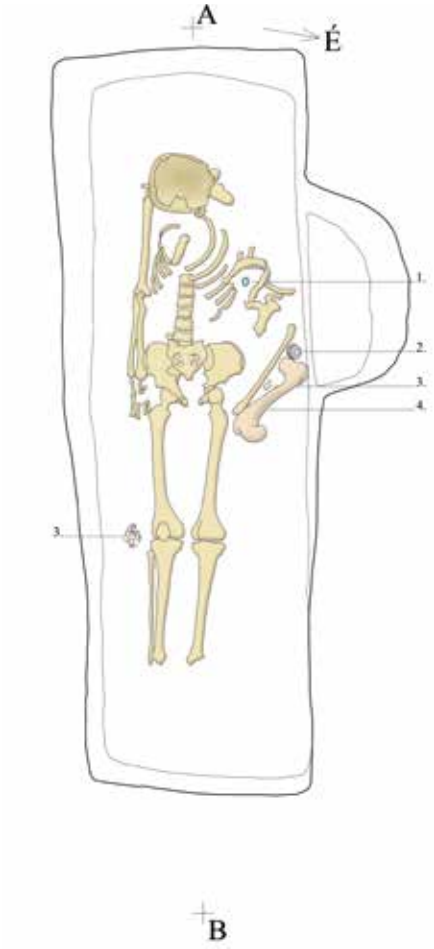

36. kép. Solt-Pékmajor 30. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 36. Solt-Pékmajor, Grave 30 (drawing: Ágnes Vida)

lepelbe burkolt, nyújtott váz, a felsőtest és a medence környéke bolygatott. A koponya a nyesett felszíntől 10 cm mélyen került elő. A rablás a sírgödör északi oldaláról történhetett. A mellkas bal oldalán fülbevaló (1), a medence bal oldalánál orsógomb (2), egy tojás (3) és egy állatcsont (4) a bal alkar mellett, valamint egy másik tojás (3) a jobb térd külső oldalán. Leletanyag: 1. *fülbevaló*: rézalapú ötvözetből készült, nyitott végű, nyomott kör alakú öntött karikaékszer, melynek letört huzaltengelyére kis méretű, fekete lapított gömb alakú opak gyöngyöt húztak, felül egy hengeres lemezű kapcsolótaggal rögzítették, alsó részét pedig egy bronz lemezkével zárták le, 21×19×3 mm (Ltsz. 2019.44.54.), 2. *orsógomb:* homokkal soványított, jól előkészített agyagból készült, vöröses színű bikónikus, díszítetlen, 34×34×26 mm (Ltsz. 2019.44.56.), 3. két *tojás*, 4. *állatcsont:* szarvasmarha.

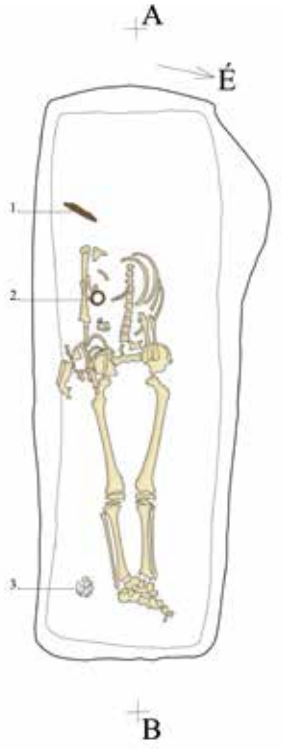

37. kép. Solt-Pékmajor 32. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 37. Solt-Pékmajor, Grave 32 (drawing: Ágnes Vida)

31. sír (44. objektum)

Feltáratlan sírgödör foltja.

32. sír (45. objektum) *(37. kép, 47. kép 18.)*

Fiatal (juv.). Ny-K-i tájolás (258°–78°). Téglalap alakú aknasír (M: 112 cm, H: 152 cm, Sz: 50 cm). Halotti lepelbe burkolt, nyújtott váz, a felsőtest és medence bolygatott. A koponya hiányzik, az állkapocs a jobb kéz mellől került elő. Talán a rabláshoz használt vaskés (1) a koponya helyén, vaskarika (2) a mellkas jobb oldalán, tojásmaradványok (3) a lábfejektől jobbra. Leletanyag: 1. *kés*: kovácsolt vasból készült, középső nyélállású vaskés, 106×17×5 mm (Ltsz. 2019.44.55.), 2. *vaskarika*: (elkallódott), 3. *tojás*.

33. sír (49. objektum) *(38. kép, 52. kép 1.)*

Azonos a Türr Ervin 1951. évi jelentésében szereplő nyugati temetkezéssel: 2/1951. sír.[18] DNy–ÉK-i tájolás (262°–82°).[19] Bolygatott, a koponya hiányzott. Mellékletek: 1.

[18] Az 1951. évi 2. sír leírása Balogh 2002. 310, Nr. 41. nyomán; a leletek (MNM Ltsz. 32/1952.3-4.) elvesztek; az É–D-inek jelzett tájolás (10°–190°) – az általunk azonosított sírgödör alapján – téves.

[19] Türr Ervin jelentésében 110 cm-es mélységet jelölt a meszesgödör nyugati falában előkerült sírnál, melyet annak ellenére bolygatatlannak írt le, hogy a csontváz koponyája nem volt meg.

38. kép. Solt-Pékmajor 2/1951. sír (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 38. Solt-Pékmajor, Grave 2/1951 (photo: József Szentpéteri)

A koponya helyén *bronzkarika*. 2. A jobb combon összenyomódott, kézzel formált *edény*.

34. sír (50. objektum) *(39. kép)*

Gyermek. Ny–K-i tájolás (254°–74°). Téglalap alakú, láb felől elkeskenyedő, lekerekített formájú aknasír (M: 71 cm, H: 140 cm, Sz: 47 cm). Halotti lepelbe burkolt, nyújtott váz, bolygatatlan. Melléklet nélküli.

35. sír (51. objektum) *(40. kép)*

Azonos a Türr Ervin 1951. évi jelentésében szereplő, a meszesgödör keleti oldalán megfigyelt, de akkor kibontatlanul hagyott temetkezéssel: 3/1951. sír. Gyermek. Ny–K-i tájolás (270°–90°). Téglalap alakú aknasír (M: 130 cm, H: 145 cm, Sz: 50 cm). Nyújtott váz, erősen bolygatott. A térdek fölött két koponya.[20] Melléklet nélküli.

39. kép. Solt-Pékmajor 34. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 39. Solt-Pékmajor, Grave 34 (drawing: Ágnes Vida)

40. kép. Solt-Pékmajor 35. sír (rajz: Vida Ágnes)
Fig. 40. Solt-Pékmajor, Grave 35 (drawing: Ágnes Vida)

[20] Türr Ervin jelentésének megfelelően az artézi kút lefolyócsatornája érintette ugyan a sír ÉNy-i sarkát, azonban korabeli bolygatásra utal, hogy a sírfolt jelentkezésénél általunk végzett nyeséstől számítva 37 cm, illetve 42 cm mélységben két koponya került elő.

Jelenségek és tanulságok

A pékmajori temetőrész értékelése előtt érdemes előre bocsájtani: a mindössze négyhetes terepmunka alatt feltárt régészeti leletanyag mennyisége, valamint az ásatás során megfigyelt temetkezési szokások információhalmaza – a mérlegelhető elemek viszonylag csekély súlya és mennyisége miatt – nem alkalmas messzemenő tanulságok levonására sem az adott lelőhely és különösen nem az egész solti régió avar kori minősítése szempontjából – legyen szó akár időrendi,[21] etnikai vagy archeoszociológiai szempontokról. Ha súlyának megfelelően kezeljük a kérdést, jelenleg csak annyi bizonyos, hogy sikerült megnyugtató módon azonosítani az immár több mint hét évtizede a Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzött leletek hiteles előkerülési helyét, és körvonalazni azt az történeti korszakot, amelynek időhatárai közé az összehasonlító elemzés tárgyául választott pékmajori hagyaték zökkenőmentesen illeszkedik.

Tájolás

A temető feltárt részében szinte egységes Ny–K-i irány *(1. térkép)* tapasztalható: a sírgödör tájolása 29 esetben volt mérhető, közülük 15 esett a 270±10°-os tartományba, kilenc sír iránya déli irányban (250±10° között), öt pedig észak felé (300±10° közötti tartományban) tér el az átlagtól. Ez utóbbiak többsége a temetőárok közvetlen közelében helyezkedett el (5, 6, 9, 10. sír) és csak egyetlen temetkezés (11. sír) került elő a temető szélétől kissé távolabb. Az átlagtartomány (ahol a szélső értékek között maximum 60°-os az eltérés) azt sugallja, hogy az ezen a helyen temetkező közösség tagjai – ásatási tapasztalataink szerint – évszaktól függetlenül, mindvégig az aktuális napfelkeltéhez igazodtak a sírgödör irányának kijelölésénél.

Temetőszerkezet

A feltárt temetőrészlet arról tanúskodik, hogy rendelkezésre álló terület felosztása és betelepítése tervszerűen történhetett: a sírok egységes tájolása nyomán legyezőszerűen kissé szétnyíló, egymástól egyenlő távolságokra elhelyezkedő laza sírsorok jöttek létre. Rátemetkezésre vagy kettős sírra nem volt példa, életkor szerinti csoport csupán a gyermekeknél figyelhető meg. A sírok

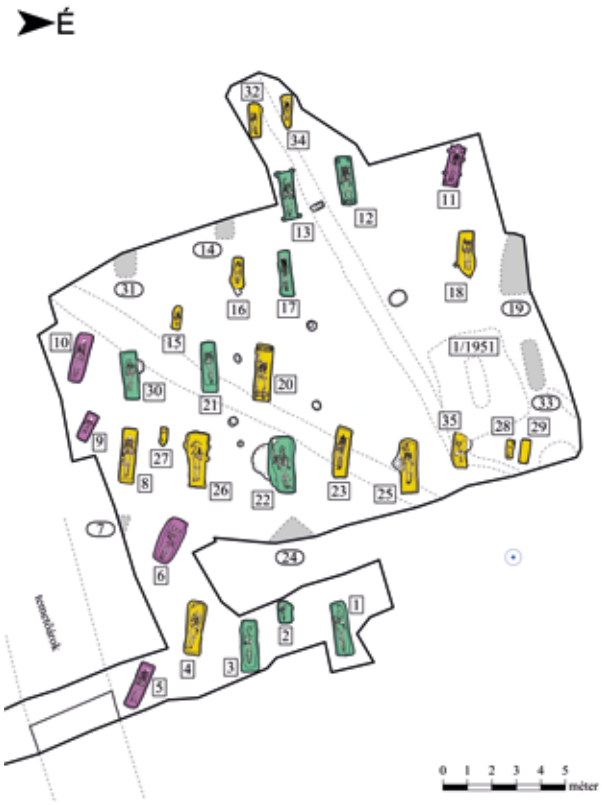

1. térkép. Solt-Pékmajor, a sírok tájolása (rajz: Vida Ágnes) (színkód: zöld = 250±10°, sárga = 270±10°, lila = 300±10°-os tartomány)

Map 1. Solt-Pékmajor, orientation of the burials (drawing: Ágnes Vida) (Key: green=250±10°, yellow=270±10°, purple=300±10° range)

között „szabályos" elrendezésben talált cölöpnyomok (oszlophelyek) akár egy hosszú téglalap alakú épületre is utalhatnának, ami szertartási helyszínre/helyiségre alkalmas lehetett. Mivel egyetlen ilyen objektumban sem került elő keltezésre alkalmas lelet, egyértelműen nem kapcsolhatók a temetőhöz *(2. térkép)*.

Temetkezési szokások

A pékmajori temetőrészben jellemzően *aknasírokban* temetkeztek, de előkerült néhány egymáshoz közel elhelyezkedő *cölöpös sír* is *(3. térkép, 41. kép)*.

[21] Tanulságos – és ide is vonatkoztatható – kutatástörténeti eset a csákberény-orondpusztai lelőhely példája (László 2015; László 2017), amit a szakirodalom jellemzően egy 452 síros kora avar kori temetőként tart számon, miközben a leletanyagban található két darab öntött kisszíjvég (118. és 380. sír) óvatosságra int bennünket a késő avar kor tekintetében (Fancsalszky 2015. 182, Abb. 44 F-Phase; Fancsalszky 2017. 168, 44. ábra F-fázis). Szerencsés tényező emellett, hogy egy Otto Braasch által készített légi fénykép alapján meg lehetett becsülni a temető feltételezhető kiterjedését (legalább 1000-1200 sírra tette Szentpéteri 2015b. 42–43, Abb. 11–12; Szentpéteri 2017. 37–38, 11–12. ábra). Örvendetes fejlemény, hogy a csákberényi önkormányzat támogatásával 2019-ben Szücsi Frigyesnek, a székesfehérvári múzeum munkatársának a vezetésével ott folytatódhatott az orondpusztai lelőhely feltárása (Szücsi 2022), ahol a fiatal László Gyula ásatása hat évtizeddel korábban, 1939-ben félbeszakadt.

2. térkép. Solt-Pékmajor, a temetőrészlet sírsorai (rajz: Vida Ágnes) (színkód: kék = férfi, piros = nő, sárga = gyermek, ifjú)

Map 2. Solt-Pékmajor, grave rows in the excavated cemetery section (drawing: Ágnes Vida) (Key: blue=male, red=female, yellow=child, adolescent)

3. térkép. Solt-Pékmajor, sírépítmények (rajz: Vida Ágnes)

Map 3. Solt-Pékmajor, distribution of funerary structures (drawing: Ágnes Vida)

A 31 feltárt közül 27 az aknasírok száma, ahol a sírgödör lekerekített sarkú téglalap formájú, függőleges falú és egyenes aljú. A sírok méretét az elhunytak termetéhez igazították, a felnőtt sírok átlagos mélységadata 110 cm, a gyermekeknél ez 70 cm. Az eddigi leletanyagban nem fordul ugyan elő vas szög, kapocs vagy pánt, a koporsóba való temetést általános jelenségnek tarthatjuk – az elhunytak testtartása és a síron belüli helyzete alapján joggal feltételezhető ácsolt faládák, koporsók használata. Az aknasírok számán túl négy esetben nagyobb méretű faépítmény nyomait lehetett megfigyelni, amikor a sírgödör sarkainál, illetve hosszanti oldalai mentén oszlopokat (cölöpöket) vertek le. Ezek az ún. cölöpös sírok,[22] melyek közül három (a 11, 12, 13. sír) azonos sorban, közvetlenül egymás mellett, míg a negyedik személy tőlük két sírsornyi távolságra lett eltemetve.

A cölöpös temetkezések a kialakításuk részleteit tekintve némileg eltérnek egymástól. A leginkább összetett szerkezetű építmény a bolygatatlan 11. sír feltárásakor került felszínre: fejnél-lábnál keresztirányú lemélyítés, bennük 1-1 sekély cölöplyukkal, a hosszanti oldalain, a sírgödör falán kívül aszimmetrikus elrendezésben 2-2 kerek metszetű oszlopnyommal. A kb. 13 cm-es átmérőjű faoszlopok körvonalai már az első nyesésnél tisztán látszódtak a sárgás altalajban, ezek szerint a felső végük vagy a gépi munkával eltávolított humuszban lehetett, vagy eleve a felszín fölé magasodtak. Az első verzió esetén a függőlegesen levert cölöpökre támaszkodó, egymás mellé rakott deszkákból álló koporsófedelet[23] tartottak (volna), a második verziónál egy földfelszíni sírépítményt[24] lehetne rekonstruálni (a kérdés eldöntésére a rendelkezésre álló adatok nem elégségesek). A 13. sírnál szintén a gödör sarkain kívül kerültek földbe azok a keresztmetszetük alapján megmunkáltnak tűnő faoszlopok, melyek az előzőhöz

[22] Korábban füles sírokként szerepeltek a magyar régészeti szakirodalomban, a terminológiaváltás okairól: Balogh 2016. 81, 500. jegyzet.

[23] Tóth 1981; Wicker 1990; Balogh 2016. 81, 93; Szücsi 2022. 373–385.

[24] Samu–Szalontai 2015. 776–777.

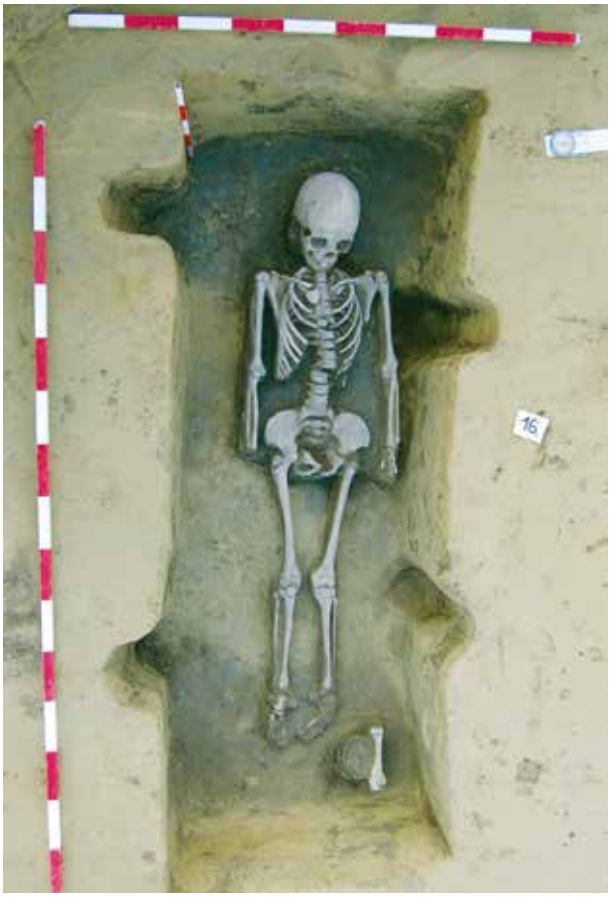

1

2

3

4

41. kép. Solt-Pékmajor, sírépítmények. 1: 11, 2: 12, 3: 13, 4: 20. sír (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 41. Solt-Pékmajor, funerary structures, 1: Grave 11, 2: Grave 12, 3: Grave 13, 4: Grave 20 (photo: József Szentpéteri)

hasonló céllal készülhettek: a sírgödrön belül koporsótetőt vagy egy felszínen kívüli faépítményt tarthattak (a mélységi adataik szerint egyik oszlop sem érte el a sírgödör alját). A másik két cölöpös sír annyiban hasonlít egymáshoz, hogy a cölöpök a sírgödrön belül helyezkednek el, a 12. sírban négy, a 20. sírban kettő cölöpnyom került elő, az utóbbi temetkezés fejnél-lábnál lemélyített, mint az elsőként bemutatott példa (11. sír) esetén.[25]

Bolygatások

A temetkezéseknél megfigyelhető bolygatások egy jól körülhatárolható része a földben lakozó állatok életmódjából adódik (B1 fokozat), és rendszerint az emberi csontok és sírmellékletek kis mértékű, legtöbbször síron belüli elmozdulását eredményezik, így lényegében nem befolyásolják az adott temetkezés értékelhetőségét. Az emberek természetes törekvése az egymással rokoni vagy valamilyen szoros (pl. házastársi) kapcsolatban álló, ám különböző időpontban elhunyt személyek egymás közelében való eltemetése. A sírok utólagos felnyitása vagy a rátemetés során történhetnek kisebb-nagyobb (véletlen) bolygatások, ám ezek nem irányulnak a korábbi mellékletek megszerzésére (pl. kettős-hármas sírok létesítése, B2–B3 fokozat). A bolygatások többsége azonban nem az oda temetkező emberek jóváhagyásával, s főleg nem a helyi lakosok közreműködésével történhetett, hanem éppenséggel a közösségi tiltás-védelem ellenére, haszonlesés céljából. Ilyen szándékos sírrablásra a temetési szertartás után bármikor (rövid időn belül vagy évtizedekkel később) is sor kerülhetett. Lehetett az egyetlen sír kifosztására irányuló szándék, de felmerülhet egy-egy sírcsoport vagy akár a teljes temető feldúlásának gyanúja is. Ez utóbbi esetben nem az egyes személyek sírja, hanem az egész közösség temetője (az ősök emlékének megőrzése, hagyományaik ápolása) ellen irányul. A legyőzött ellenség szállásainak és temetőinek megbecstelenítése a történelmi sorsfordulók sajnálatos velejárója (fosztogatás, kincskeresés, kollektív büntetés: B4 fokozat). Ha már annyi idő eltelt, hogy a felszínen már semmi jel nem utal az egykori temetkezésre, a sírt érő bolygatás véletlenül is történhet

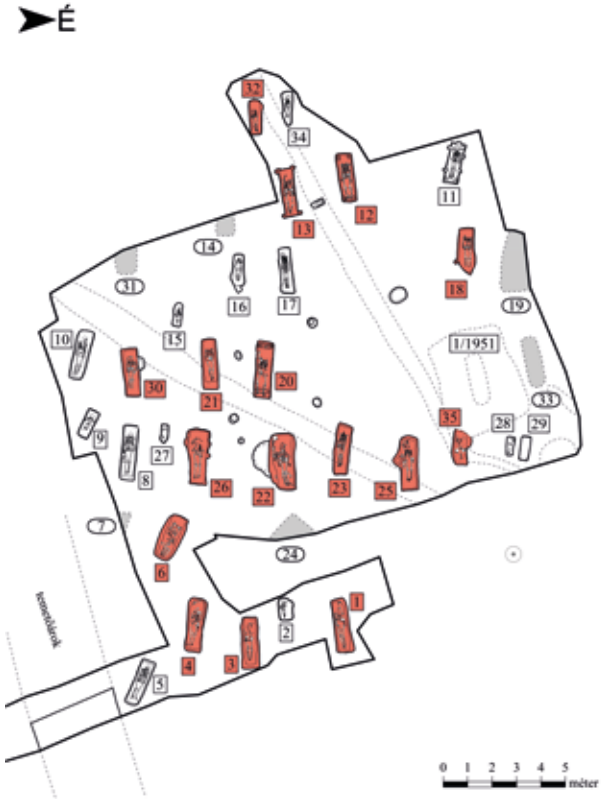

4. térkép. Solt-Pékmajor, sírbolygatások (rajz: Vida Ágnes)
Map 4. Solt-Pékmajor, distribution of disturbed burials (drawing: Ágnes Vida)

a temetésnél jóval későbbi földmunkák vagy építkezések során (B5 fokozat), akár évszázadokkal a temető használatának felhagyását követően.

A pékmajori sírok több mint fele korabeli bolygatásnak[26] esett áldozatul *(4. térkép, 42–44. kép)*, a 31 ismert temetkezésből 16 eset szándékos rablásról tanúskodik (52%).[27] Ez a jelenség a fent vázolt ötfokozatú bolygatottsági rendszer[28] negyedik fokozatába, a tudatos sírrablások kategóriájába tartozik. A fosztogatás jellemzően a fejre, felsőtestre irányult, s csak azután érintette a deréktájat (1, 4, 6, 20, 22, 26, 32. sír). Tudatos koponyarablásról 16 esetben beszélhetünk. Hat temetkezésnél elmozdították a koponyát a helyéről: félretolták (22. sír),

[25] A Duna–Tisza közi cölöpös sírok 11 féle típusáról és a 7. század utolsó harmadától induló keltezésükről a solti Pékmajortól légvonalban mindössze 12 km-re északra, a tételhegyi magaslatról szemmel látható távolságban levő Apostag-Buki-dűlő, Célkitermelőhely B terület elnevezésű lelőhely kapcsán: Balogh 2018. 24–25, 6. kép 1.

[26] Az avar kori bolygatások és sírrablások kérdésének legutóbbi kutatástörténeti áttekintései: Samu–Szalontai 2015. 765–767; Szücsi 2022. 104–107.

[27] Az egyes temetőkön belüli eltérő bolygatottsági, valamint rablási arányokról: Szücsi 2022. 106, Bodajk-Homoki dűlő: 154 sírból 55 bolygatott (35,7%); ugyanott 37. jegyzet: Csákberény-Orondpuszta: 452 sírból 269 bolygatott (59,5%): Fülöp 2015. 100. és Fülöp 2017. 93; Vác-Kavicsbánya 516 sír 2/3 része: Tettamanti 2000. 118–199; míg Kölked-Feketekapu A: 681 sírból kb. 50 bolygatott (7,3%): Kiss 1996. 184; Alattyán-Tulát: 708 sírból csupán 58 bolygatott (8,2%): Kovrig 1963. 88–89.

[28] A bolygatások ötfokozatú rendszerének leírása: Szentpéteri 2023 (kézirat).

1

2

3

4

42. kép. Solt-Pékmajor, bolygatások. 1: 1, 2: 3, 3: 4, 4: 6. sír (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 42. Solt-Pékmajor, disturbed burials, 1: Grave 1, 2: Grave 3, 3: Grave 4, 4: Grave 6 (photo: József Szentpéteri)

1

2

3

4

43. kép. Solt-Pékmajor, bolygatások. 1: 18, 2: 20, 3: 21, 4: 22. sír (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 43. Solt-Pékmajor, disturbed burials, 1: Grave 18, 2: Grave 20, 3: Grave 21, 4: Grave 22 (photo: József Szentpéteri)

1

2

3

4

44. kép. Solt-Pékmajor, bolygatások. 1: 23, 2: 25, 3: 26, 4: 32. sír (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 44. Solt-Pékmajor, disturbed burials, 1: Grave 23, 2: Grave 25, 3: Grave 26, 4: Grave 32 (photo: József Szentpéteri)

a medencére került (4, 18, 21. sír), vagy a felszín közelében találtuk meg (26, 30. sír). Kilenc esetben teljesen hiányzott (kikerült) a koponya a bolygatott (1, 3, 6, 12, 13, 20, 23, 25, 32.) sírból. Kivételes jelenségként két koponya került elő egy gyermeksírban a térdek fölött (35. sír). Úgy tűnik, hogy a koponyarablás független az elhunytak nemétől, és zömében felnőtt korúak estek áldozatul (két felnőtt: 25, 26. sír, hét férfi: 1, 4, 12, 13, 18, 20, 22. sír; öt nő: 3, 6, 21, 23, 30. sír), ugyanis csak kettő ilyen eset (32, 35. sír) történt ilyen fiatal, illetve gyermek korú egyénnél.

Nem tudni, mutat-e bármilyen releváns összefüggést (esetleg relatív időrendi fogódzót), vagy csupán véletlen egybeesésről van szó, mindenesetre rögzítjük azt a jelenséget, hogy az átlagostól északi irányban eltérő tájolású személyek közül csak az egyiknél fordult elő koponyarablás (6. sír), a másik négy bolygatatlan maradt (5, 9, 10, 11. sír), utóbbi éppen a legösszetettebb cölöpszerkezetes temetkezésben nyugvó nő.

Leletanyag-összetétel

A lelőhely régészeti hagyatékának *(45–47. kép)* ismertetése előtt szükségesnek tartjuk rögzíteni azt a legritkább esetben megvalósuló előfeltevést, hogy tipokronológiai és archeoszociológiai szempontból végzett temetőelemzés számára *hiteles* kiindulópontul csakis a bolygatatlanul ránk maradt leletegyüttesek szolgálhatnának, ahol minden a temetési szertartás során elföldelt emlék hiánytalanul megőrződött.

A 31 pékmajori sír közül mindössze 9 olyan volt, amely nem csak *bolygatatlanul* maradt ránk, de valamilyen *melléklettel* is rendelkezett. A férfiak (2 eset) közül az egyik gyöngycsüngős füllbevalópárt kapott kerámia és állatcsont párosítással (8. sír); a másiknál kerámia és állatcsont mellékletek voltak (10. sír). A nők (3 eset) közül az egyik eszközmellékletben, valamint étel- és italáldozatban részesült (orsógomb, kerámia és állatcsont: 5. sír); a másik karikaékszert viselt, étel- és italáldozatot kapott (fülbevalópár, kerámia és állatcsont: 11. sír), a harmadik vascsatos övet viselt, vascsattal záródó tarsolyában két kovakő volt (17. sír). A kisgyermekeknél (4 eset) két sírban kettő gyöngyszem (15. és 16. sír), egy esetben tojásmelléklet volt (2. sír), és ide tartozik az az eset, ami feltehetően jelképes temetkezés lehetett: egy gyermek méretű, de csontváz nélküli gödörben ép kerámialelet kissé magasabban a sírfenék fölött (29. sír) – bár teljes bizonyossággal nem lehet kizárni, hogy a vizes talajban esetleg nyom nélkül felszívódott egy csecsemő csontozata.

A temető egészéréhez *kiegészítő* adatokkal szolgálnak azok a temetkezések (15 eset), amiknél éppen a *bolygatott* voltuk miatt nem lehetünk bizonyosak az eredeti leletanyag-összetételben. A férfiaknál (7 ilyen eset volt): ritka az ékszerviselet, gyakori a munkaeszköz és szinte elmaradhatatlan az étel- és italmelléklet (1. sír: fülbevalópár, csat, két késtöredék; kerámia és állatcsont; 4. sír: csat, kés; kerámia, állatcsont és tojás; 12. sír: kerámiatöredék; 13. sír: csat, vaskés, vaskarika, dörzskő; tojás; 18. sír: tojás; 20. sír: vaskarika, kés; kerámia, állatcsont, tojás; 22. sír: két csat, kés; kerámia, állatcsont). A nőknél (6 eset) majdnem ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy nagyobb arányban jellemző az ékszerviselet (3. sír: kerámia; 6. sír: vaskés; kerámia, állatcsont, tojás; 21. sír: kerámia; 23. sír: csat, kés, vaspánt; kerámia; 25. sír: gyöngysor, kés; állatcsontok; 30. sír: fülbevaló, orsógomb; állatcsont, tojás). Szakszerű nem-meghatározás híján egy esetben a leletanyag alapján sem lehet következtetni az elhunyt felnőtt személy nemére (26. sír csat, kés), mint ahogyan egy juvenis korú esetében sem (32. sír: kés, vaskarika; tojás).

A teljes képnél számításba kell venni, hogy a 31 feltárt sírból hatnál semmiféle lelet nem volt, bár a *melléklet nélküliek* közül kettő egyszersmind bolygatott volt, ami bizonytalansági tényező az értékelésnél. Eddig egy férfi (12. sír, bolygatott) és öt gyermek (9, 27, 28, 34, 35. sír – utóbbi bolygatott) tartozik ebbe a csoportba.

A pékmajori leletanyag napvilágra került részében *(1. táblázat)* nem találhatók olyan a korabeli férfiak megítélésénél származás- vagy rangjelzőnek tartható viseleti elemek, mint a veretes övek, fegyverek, egyéb presztízstárgyak – nem is szólva lovas temetkezésre utaló emlékek[29] hiányáról; a nőkre nem jellemző a nemesfém ékszer, illetve eleve kevés az ékszerlelet. A feltáráson talált tárgyak a korabeli kézművesség szokásos tömegcikkei (vascsatok, bronz fülbevalók, gyöngysorok), amikhez a mindennapi élet nélkülözhetetlen használati eszközei járulnak (kések, orsógombok, tűzszerszámok). Ugyanakkor a temetkezések kétharmadánál megfigyelhető az étel- és italmellékelés szokása; nagyobb adag húsadományra utalnak a gyakorta előkerülő szarvasmarhacsontok, melyekhez a halotti tor elmaradhatatlan kellékei (agyagedények), valamint a termékenységi rítussal is kapcsolatba hozható tojásmellékletek társulnak.

[29] A 25. jegyzetben már említett Apostag-Célkitermelőhely B terület nevű lelőhelyen feltárt temetőnek a solt-pékmajori temetőrész hagyatékával kimutatható kapcsolatáról ld. még e tanulmány 89. jegyzetét.

45. kép. Solt-Pékmajor, leletek: 1, 3, 4, 5, 6, 8. és 10. sír. Kerámia méretarány: 1 : 4; egyéb leletek: 1 : 1 (fotó: Kiss Béla)
Fig. 45. Solt-Pékmajor, grave goods: Graves 1, 3, 4, 5, 6, 8 and 10 (scale: pottery, 1:4, other finds, 1:1) (photo: Béla Kiss)

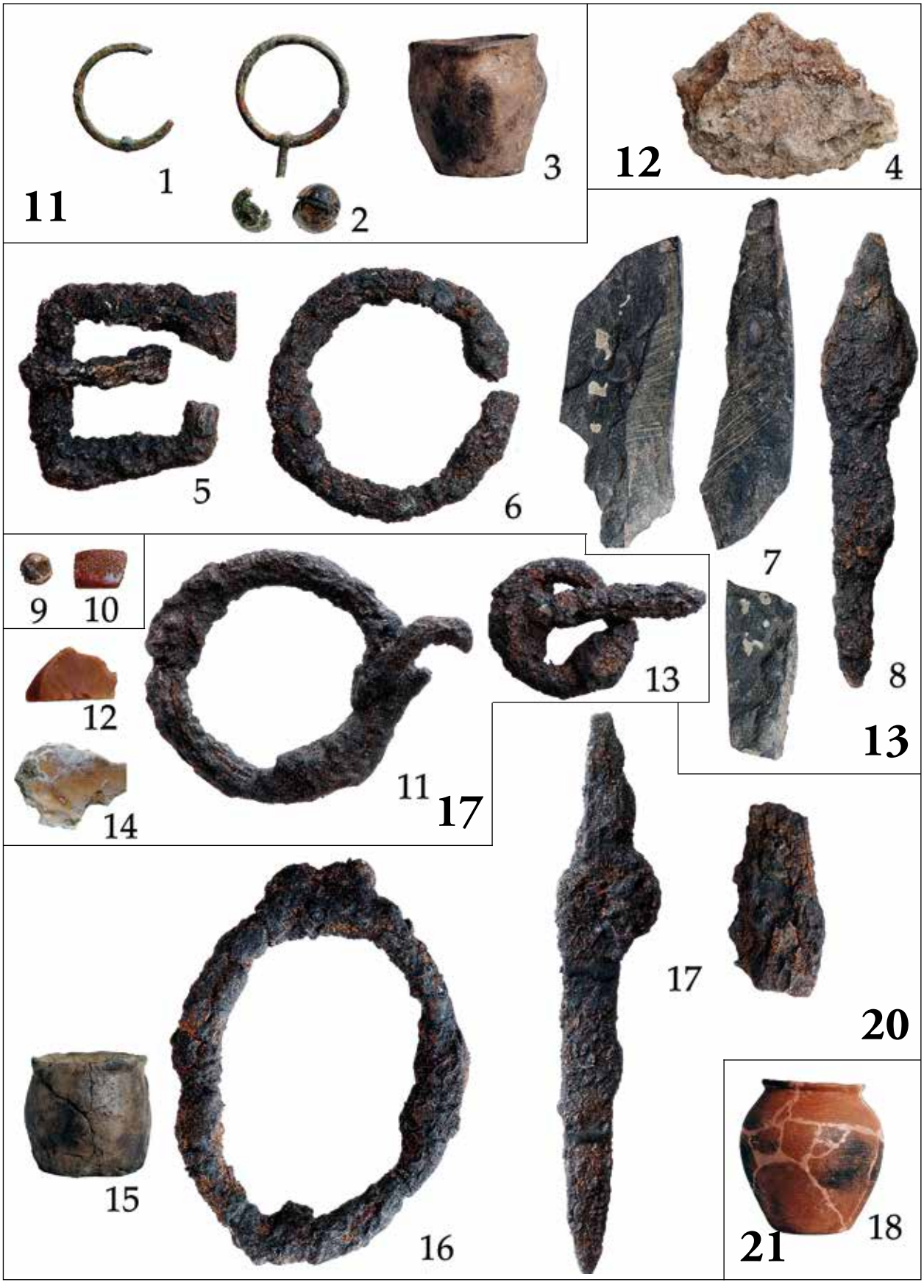

46. kép. Solt-Pékmajor, leletek: 11, 12, 13, 15, 17, 20. és 21. sír. Kerámia méretarány: 1 : 4; egyéb leletek: 1 : 1 (fotó: Kiss Béla)
Fig. 45. Solt-Pékmajor, grave goods: Graves 11, 12, 13, 15, 17, 20 and 21 (scale: pottery, 1:4, other finds, 1:1) (photo: Béla Kiss)

47. kép. Solt-Pékmajor, leletek: 22, 23, 25, 26, 29, 30. és 32. sír. Kerámia méretarány: 1 : 4; egyéb leletek: 1 : 1 (fotó: Kiss Béla)
Fig. 47. Solt-Pékmajor, grave goods: Graves 22, 23, 25, 26, 29, 30 and 32 (scale: pottery, 1:4, other finds, 1:1) (photo: Béla Kiss)

1. táblázat. Solt-Pékmajor, a kora avar kori temetőrészlet (1951, 2015–2016) leletegyüttesei (B: bolygatott)
Table 1. Solt-Pékmajor, grave goods from the Early Avar-period cemetery section (1951, 2015–2016) (B: disturbed)

objektum- és sírszám	bolygatás	nem, életkor	fülbevaló	gyöngyszem	csat	kés	orsógomb	állatcsont	kerámia	tojás	megjegyzés
1. obj. – **1. sír**	B	férfi, felnőtt	**2**	-	**1**	**2***	-	**x**	**1**	-	* két kis vaskés töredék
2. obj. – **2. sír**	-	gyermek, inf. I. (0–1 éves)	-	-	-	-	-	-	-	**1**	
3. obj. – **3. sír**	B	nő, felnőtt	-	-	-	-	-	**x***	**1**	-	* elkallódott
4. obj. – **4. sír**	B	férfi, felnőtt	-	-	**2**	**1**	-	**x**	**1**	**1**	
5. obj. – **5. sír**	-	nő, felnőtt	-	-	-	-	**1**	**x**	-	-	+ kerámiatöredék
11. obj. – **6. sír**	B	nő, felnőtt	-	-	-	**1**	-	**x**	**1**	**1**	+ vastöredék (elkallódott)
12. obj. – 7. sír	x	x									x feltáratlan (sírfolt)
13. obj. – **8. sír**	-	férfi, juv-ad. (18–20 éves)	**2**	-	-	-	-	**x**	**1**	-	
14. obj. – **9. sír**	-	gyemek, inf. I. (3 éves)	-	-	-	-	-	-	-	-	
15. obj. – **10. sír**	-	férfi, felnőtt	-	-	-	-	-	**x**	**1**	-	
16. obj. – **11. sír**	-	nő, felnőtt	**2**	-	-	-	-	**x**	**1**	-	
17. obj. – **12. sír**	B	férfi, felnőtt	-	-	-	-	-	-	-	-	melléklet nélküli + kerámiatöredék
18. obj. – **13. sír**	B	férfi, felnőtt	-	-	**1**	**1**	-	-	-	**1**	+ vaskarika
19. obj. – 14. sír	x	x									x feltáratlan (sírfolt)
21. obj. – **15. sír**	-	gyermek	-	**2**	-	-	-	-	-	-	
22. obj. – **16. sír**	-	gyermek	-	**2***	-	-	-	-	-	-	* elkallódott
23. obj. – **17. sír**	-	nő?, felnőtt	-	-	**2**	-	-	-	-	-	2 kova
26. obj. – **18. sír**	B	férfi?, felnőtt	-	-	-	-	-	-	-	**1**	
27. obj. – **19. sír**	x	x									x feltáratlan (sírfolt)
28. obj, – **20. sír**	B	férfi?, felnőtt	-	-	-	**2***	-	**x**	**1**	**1**	* egyik vaskés töredéke + vaskarika
29. obj. – **1/1951.**	(?)	(?)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	(-)	**(2)**	(-)	leletmentés: 1/1951. sír
30. obj. – **21. sír**	B	nő?, felnőtt	-	-	-	-	-	-	**1**	-	
31. obj. – **22. sír**	B	férfi?, felnőtt	**1**	-	**2**	**1**	-	**2**	**1**	-	
32. obj. – **23. sír**	B	nő?, felnőtt	-	-	**1**	**1**	-	-	**1**	-	+ vastöredék
33. obj. – **24. sír**	x	x									x feltáratlan (sírfolt)
34. obj. – **25. sír**	B	nő, felnőtt	-	**9**	-	**1**	-	**2**	-	-	
35. obj. – **26. sír**	B	felnőtt	-	-	**1**	**1**	-	-	-	-	
36. obj. – **27. sír**	-	gyermek	-	-	-	-	-	-	-	-	melléklet nélküli
39. obj. – **28. sír**	-	gyermek	-	-	-	-	-	-	-	-	melléklet nélküli
40. obj. – **29. sír**	-	(kis méretű sírgödör)	-	-	-	-	-	-	**1**	-	
42. obj. – **30. sír**	B	nő?, felnőtt	**1**	-	-	-	**1**	**x**	-	**2**	
44. obj. – **31. sír**	x	x									x feltáratlan (sírfolt)
45. obj. – **32. sír**	B	fiatal	-	-	-	**1**	-	-	-	**1**	+ vaskarika (elkallódott)
49. obj. – **33. sír**	x	(nagy méretű sírgödör)	**(1*)**	(-)	(-)	(-)	(-)	**(-)**	**(1*)**	**(-)**	= 2/1951. sír, * elkallódott
50. obj. – **34. sír**	-	gyermek	-	-	-	-	-	-	-	-	melléklet nélküli
51. obj. – **35. sír**	B	gyermek (2 koponya)	-	-	-	-	-	-	-	-	= 3/1951. sír; melléklet nélküli
36 észlelt sírfolt, ebből 5 feltáratlan	**16 B**		**6**	**3**	**7**	**10**	**2**	**12**	**14**	**8**	**2 (1951) + 29 (2015-2016); összesen 31 feltárt sír**

Viseleti tárgyak: ékszerek

Az itt nyugvók ékszerviseletére néhány fülbevaló- és gyöngyleletből lehet következtetni. Mindössze kilenc temetkezésről van szó (férfiak, nők, gyermekek egyaránt): az 1, 8, 11, 22, 30. és 33=2/1951. sírban fülbevalóra, a 15, 16. és 25. sírban gyöngyszemekre bukkantak. Sokatmondó, hogy együtt, ékszeregyüttesként egyszer sem fordulnak elő. Mivel jellemzően töredékesek, az ékszertípusok meghatározása némelykor nehézségekbe ütközik. A temetőtérképet nézve az ékszermellékletes sírok elhelyezkedése ugyan ritkának, de egyenletesnek mondható, szinte mindegyik sírsorban található egy-egy ékszerrel eltemetett személy *(5. térkép)*.

Fülbevaló hat felnőtt sírjából került elő (egy ismeretlen, három férfi, két nő), mindegyik bronzból (rézalapú ötvözetből) készült. Türr Ervin jelentése alapján („bronzkarika a koponya helyén") az elsőként előkerült fülbevaló (33=2/1951. sír) típusa sima karikaékszernek tűnik.[30] Egy pár kerek karikájú, kerek átmetszetű huzalból készített,

[30] Balogh 2002. 310, Nr. 41. nyomán: ld. 18. jegyzet (a fülbevaló elkallódott).

5. térkép. Solt-Pékmajor, ékszerek (rajz: Vida Ágnes)
Map 5. Solt-Pékmajor, distribution of jewellery items (drawing: Ágnes Vida)

elhegyesedő végű, nyitott fülkarika volt az 1. férfisírban *(45. kép 4–5),* melynek keltezése átfogja a teljes avar kort.[31] A fiatal felnőtt férfi (8. sír) nyitott karikaékszerei *(45. kép 16–17)* apró huzalgyűrűkkel díszítettek, típusa gyöngydróttal tekercselt fülkarikapár, időrendi besorolása a legkorábban a 7. század első felére tehető.[32] A kerek karikájú, kisgyöngycsüngős fülbevalók (11. női sír: *46. kép 1–2;* 22. férfisír: *47. kép 4;* 30. női sír: *47. kép 16*) korabeli megjelenése a kislemezgömbös függők és a tengelyes lemezgömbcsüngős fülbevalók feltűnésével függhet össze, melyeket a 7. század közepe tájára kelteznek.[33] Viseletük a 7. század utolsó harmadában válik általánossá, majd a késő avar korban egyre ritkábbá.[34]

Gyöngyszemek[35] három esetben kerültek elő (két kisgyermek és egy felnőtt nő sírjából). A gyermekek (15. és 16. sír)[36] külön sírsorban helyezkedtek el, nyakláncukra két-két gyöngyszem volt felfűzve – minden bizonnyal bajelhárító célzattal. A bolygatatlan 15. sír gyöngyleletei (42. kép 9–10.) közül a rátétdíszes opak üveggyöngy legjobb párhuzamának keltezése 7. század 3. harmad,[37] vagy más megfontolásból 7. század közepéről való,[38] hasonlóan a vörös színű, lekerekített sarkú hasáb alakú, közepes méretű gyöngyszemhez, melynek analógiái sötétvörös színű, érdes, matt, kopott felületű, közel négyzet átmetszetű, hosszú hasáb alakú, opak üveggyöngyszemek,[39] és keltezésük szintén a 7. század közepe.[40] Bolygatott női temetkezésből (25. sír: 43. kép 11.) származik az egyetlen viszonylag hosszabb, tíz dinnyemag alakú gyöngyszemből álló nyaklánc. Az avarság körében fokozatosan elterjedt dinnyemag alakú gyöngyök legkorábbi, kis méretű világoszöld példányai a 7. század közepén tűnnek föl; míg a lapos, cseppszerű, sötétebb árnyalatú (köztük a türkizkék színű) darabok a 7. század utolsó harmadától egészen a korszak végéig népszerűek maradtak.[41]

Viseleti tárgyak: csatok

A 31 ismert temetkezésből mindössze hét tartalmazott vascsatot: négy férfi (1, 4, 13, 22. sír), két nő (17, 23. sír) és egy meghatározatlan nemű felnőtt (26. sír) leletegyüttese. Gyermeknél nem került elő arra vonatkozó nyom, hogy ruházatához csattal záródó öv is tartozott volna. Három esetben két csatja volt két férfinak (4. és 22. sír) és egy nőnek (17. sír). A csatok zöme négyzetes alakú, egy női sírban mindkét csat kerek formájú (17. sír).

[31] Pásztor 2015. 119; Pásztor 2017. 108.

[32] Az avar korszak második feléhez tartozik az a pékmajorihoz hasonlóan a Duna árteréhez kapcsolódó, a Kalocsai Sárköz keleti peremén fekvő Hajós-Cifrahegy lelőhely (keltezése: 7. század közepétől a 9. század első évtizedéig), ahol 169 sír került elő. Az itt talált 48 fülbevalós sír közül 20-ban volt egyszerű huzalkarika; nők (13), férfiak (3) és gyermekek (4) egyaránt viselték. A karikaékszerek többsége kerek átmetszetű, kerek formájú, s némelyikre (108, 155. sír) kisebb huzalkarikát húztak: Balogh 2018. 95–97, 10. kép 4–5; közülük a 109. bolygatatlan férfisír rombusz keresztmetszetű huzalkarikája az öntött griffes övveretei alapján már a 8. század elejére keltezhető: Balogh 2018. 64–65, 97, 260–261, 78–79. tábla.

[33] Garam 1995. 263; Kovrig 1963. 136–137.

[34] Somogyi 1984. 84; Kovrig 1963. 161–162; Čilinská 1975. 77–78, Garam 1979. 66–67.

[35] A kora és közép avar kori gyöngyszemek rendszerezése és a jelenleg általánosan használt tipológia bevezetése: Pásztor 1996a; Pásztor 2008.

[36] A pékmajori 16. sírban talált gyöngyszemek elkallódtak, a tipológiánál így nem vehettük figyelembe.

[37] Csákberény-Orondpuszta 314. sír: Pásztor 2015. Abb. 33, 41.5.

[38] Szücsi 2019. 66, 69.

[39] Szegvár-Oromdűlő 177. sír: Lőrinczy 2020. 94–95, Nr. 22–24. 473, 109. kép 19–21. (két darab lecsapott sarkú hasáb forma, valamint két a sarkain nem lecsapott formájú hasáb forma).

[40] Pásztor 2022. 415, 2. kép 48. 423.

[41] Pásztor 2008. 318–319: Abschnitt IV: 670/680–700/710–720; 324, Abb. 7.

Étel- és italáldozat

A temetkezések kétharmadánál (6. térkép) került elő étel- és/vagy italáldozat *(48–49. kép):* a 31 sírból 21-nél (68%) volt állatcsont, kerámia- vagy tojásmelléklet *(50. kép).* Csupán három felnőtt (12, 17, 26. sír) nem részesült ebben a temetkezési rítusban (vagy náluk nem maradt erre vonatkozó régészetileg érzékelhető nyom, mivel kettő közülük bolygatott volt). Húsadományt gyermek eleve nem kapott, az étel- és italadományt nélkülözők többsége ez által gyermekkorú (9, 15, 16, 27, 28, 34. és 36. sír).

A csontos húsadományok fele (6 eset) szarvasmarha feltorolásából származik (1, 4, 6, 8, 20, 30. sír), mely mindkét nemet egyaránt megilletett (4 férfi, 2 nő). A húsadományokat (12 eset: *7. térkép*), valamint az italt és egyéb ételt tartalmazó edényeket (14 eset, 5 férfi, 6 nő, 1 jelképes gyermekméretű, 2 esetben nincs adat: 8. térkép) a koporsóba, közvetlenül az elhunytak mellé helyezték, az étel- és italáldozatokat legtöbbször egymás közelébe, de ebben nem jártak el következetesen. Az állatcsontok 3 esetben fejnél (1, 4, 20. sír), 3 esetben medencénél (2, 25, 30. sír), 2 esetben térdnél (8, 22. sír), 3 esetben lábfejnél (3, 5, 6, 11. sír) kaptak helyet. A kerámiaedények 4 esetben fejnél (1, 6, 8, 10. sír), 2 esetben a medencénél (4, 20. sír), 3 esetben a térdeknél (21, 22, 23. sír), 2 esetben a lábfejnél (3, 11. sír) voltak. Egy alkalommal üres gödörbe (jelképes 29. sír) temettek agyagedényt. Türr Ervin leletmentésekor nem született feljegyzés az edények síron belüli helyzetéről (1/1951. és 2/1951. sír). Ezeken kívül két esetben kis méretű kerámiatöredék került elő: az egyik a mellkason (bolygatatlan nő, 5. sír), a másik szórványként sírföldből (bolygatott férfi, 12. cölöpös sír).

A feltárt sírok kevesebb mint a felénél, 14 esetben került elő összesen 15 darab kerámiamelléklet *(8. térkép).* Készítési technológiájuk és formakincsük a kisszámú leletanyag ellenére változatosnak mondható. Minőségével kitűnik közülük az egyetlen *gyorskorongolt,* rövid-szűk nyakú, erőteljesen vállas, gömbtestű palack (1/1951. sír)[42] *(51. kép 1);* a kerámiaanyag kisebbik hányadát adják a kézikorongolt edények (4 db), a többségét pedig a kézzel formált példányok (9 db).

A *kézikorongolt* edények között két fekete és két sárgásvörös színű példány található. A fekete kerámiák egyike kis méretű, enyhén kihajló peremű fazék, vállán

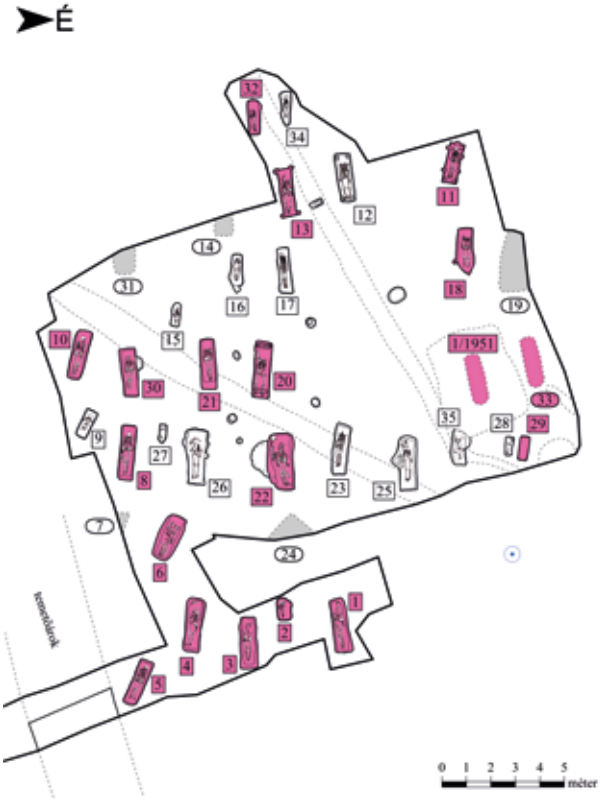

6. térkép. Solt-Pékmajor, étel- és italmellékletek összegzése (rajz: Vida Ágnes)

Map 6. Solt-Pékmajor, distribution of food and drink offerings (drawing: Ágnes Vida)

7. térkép. Solt-Pékmajor, állatcsont-mellékletek (rajz: Vida Ágnes)

Map 7. Solt-Pékmajor, distribution of animal bones (drawing: Ágnes Vida)

[42] Vida 1999. 47, 50, Abb. 7. IB2/k.

8. térkép. Solt-Pékmajor, kerámia-mellékletek (rajz: Vida Ágnes)

Map 8. Solt-Pékmajor, distribution of pottery (drawing: Ágnes Vida)

négy párhuzamosan bekarcolt vonaldísszel (1. sír,[43] *51. kép 5*); a másik fekete edény alakja a korabeli fémkorsókhoz hasonlít, teste hasasodó, enyhén kihajló peremű, vállán hullámvonalköteggel díszített (10. sír,[44] *51. kép 4*). A két sárgásvörös-barnás színű fazék egymáshoz közeli típushoz tartozik, mindkettő enyhén kihajló peremű, a vállán és testén bekarcolt vonal-, illetve hullámvonalköteggel díszített (3. sír,[45] *51. kép 2*. és 21. sír,[46] *51. kép 3*).

A *kézzel formált edények (51. kép 6–7; 52. kép 1–7)* a kissé hasasodó, kis méretű fazekakat vagy a majdnem függőleges falú bögréket példázzák. Az itt ismertetett kerámialeletek részletei több térség formai jellegzetességeit tükrözik: a közép-ázsiai (csücskös perem: 11. sír, *52. kép 3*), a kelet-európai sztyeppi (ujjbenyomkodással vagy bevagdosással tagolt perem: 1/1951. sír kézzel formált edénye, *52. kép 1;* 20. sír: *51. kép 6;* 22. sír: *52. kép 6;* 29. sír: *52. kép 5*), valamint a helyben talált germán edényművesség nyomán létrejött kelet-dunántúli fazekasság jellegzetes elemei (mint a szürke palack)[47] rendre megtalálhatók közöttük.

Az elsőként publikált gyorskorongolt szürke solti palack (1/1951. sír: *51. kép 1*) keltezése az egész pékmajori lelőhely időrendi határait illetően óvatosságra int, mivel a Kárpát-medence 6–7. századi agyagművességének tipológiai rendszere[48] nyomán a Duna–Tisza-köz avar kori betelepítésével foglalkozó áttekintés a 7. század első harmadába sorolt lelőhelyek között tárgyalja.[49] Azonban ennek a finoman iszapolt szürke agyagedénynek a legjobb formai párhuzama[50] a szentes-kajáni temető 327. bolygatatlan férfi temetkezéséből ismert,[51] amit a lelőhelyet újonnan feldolgozó monográfia a leletegyüttes préselt griffes övgarnitúrája alapján a 7. század utolsó harmadára keltezett.[52] Ezek alapján jogos a feltételezés, miszerint előfordult olyan eset, hogy a kereskedelmi forgalomból származó asztali edények némelyike a társadalmi reprezentáció eszközeként (hasonlóan a magasabb presztizsű fémedényekhez vagy fémveretes faedényekhez) hosszabb használati idő után került földbe a temetkezési szertartás során.[53]

Tojásmellékletet 8 temetkezés mellett találtunk *(9. térkép),* rendszerint egyet-egyet, egy alkalommal kettő példány is volt (a 30. női sírban). A tojásáldozat nem és életkor szerinti megoszlása némi meglepetést okozva 4 esetben férfi (4, 13, 18, 20. sír), 2 esetben nő (6, 30. sír), 1 esetben ifjú (32. sír) és csak egyszer volt gyermek mellett (2. sír) – bár ez esetben semmilyen más melléklet nem került elő. A tojások elhelyezése *(50. kép)* változatos: fejnél (2. gyermeksír), bal vállnál (6. női sír, 20. férfisír), bal kéznél (4. férfisír), jobb kéznél (13. férfisír), jobb mellkason (18. férfisír?), jobb lábfejnél (32. ifjú sírja), jobb térdnél és a medence bal oldalán (30. női sír).

[43] Vida 1999. 68. Abb. 14. IC2/a1.
[44] Vida 1999. 139, Abb. 58. IIID1/f2.
[45] Vida 1999. 85. Abb. 23. IE2/a1.
[46] Vida 1999. 85. Abb. 23. IE2/a2.
[47] Balogh 2018. 94.
[48] Vida 1999. 216, Nr. 137, Taf. 98. 3.
[49] Balogh 2002. 309–310.
[50] Vida 1999. 218, Nr. 152.
[51] Korek 1943. 38, 125, XLIV. 4.
[52] Madaras 1991. 46, 79, 32. tábla 327. sír 8.
[53] Balogh 2016. 69, 419–421. jegyzet; Vida 2022. 511.

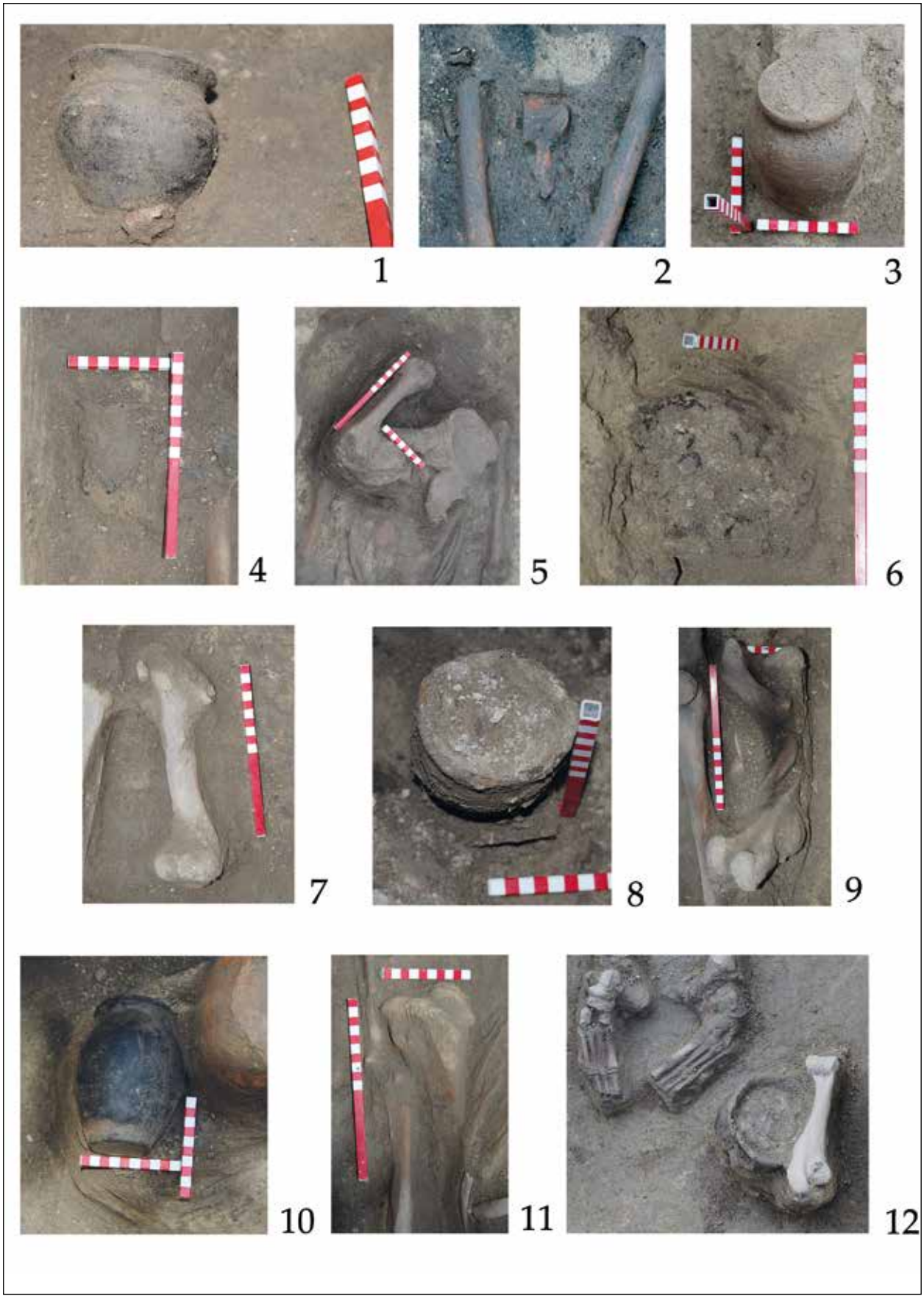

48. kép. Solt-Pékmajor, étel- és italmellékletek. 1: 1, 2: 1, 3: 3, 4: 4, 5: 4, 6: 6, 7: 6, 8: 8, 9: 8, 10: 10, 11: 10, 12: 11. sír (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 48. Solt-Pékmajor, food and drink offerings, 1–2: Grave 1, 3: Grave 3, 4–5: Grave 4, 6–7: Grave 6, 8–9: Grave 8, 10–11: Grave 10, 12: Grave 11 (photo: József Szentpéteri)

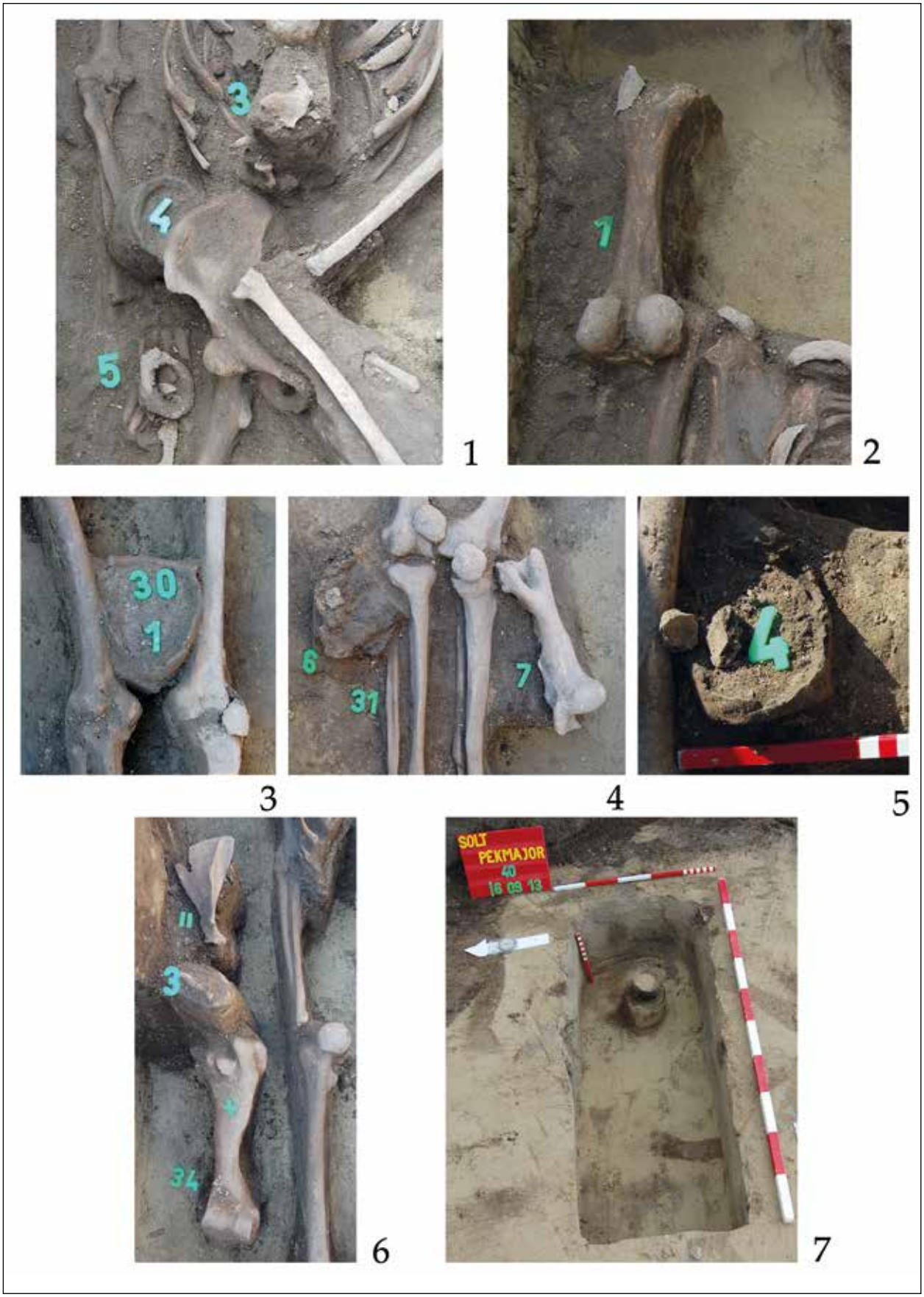

49. kép. Solt-Pékmajor, étel- és italmellékletek. 1: 20, 2: 20, 3: 21, 4: 22, 5: 23, 6: 25, 7: 29. sír (fotó: Szentpéteri József)

Fig. 49. Solt-Pékmajor, food and drink offerings. 1–2: Grave 20, 3: Grave 21, 4: Grave 22, 5: Grave 23, 6: Grave 25, 7: Grave 29 (photo: József Szentpéteri)

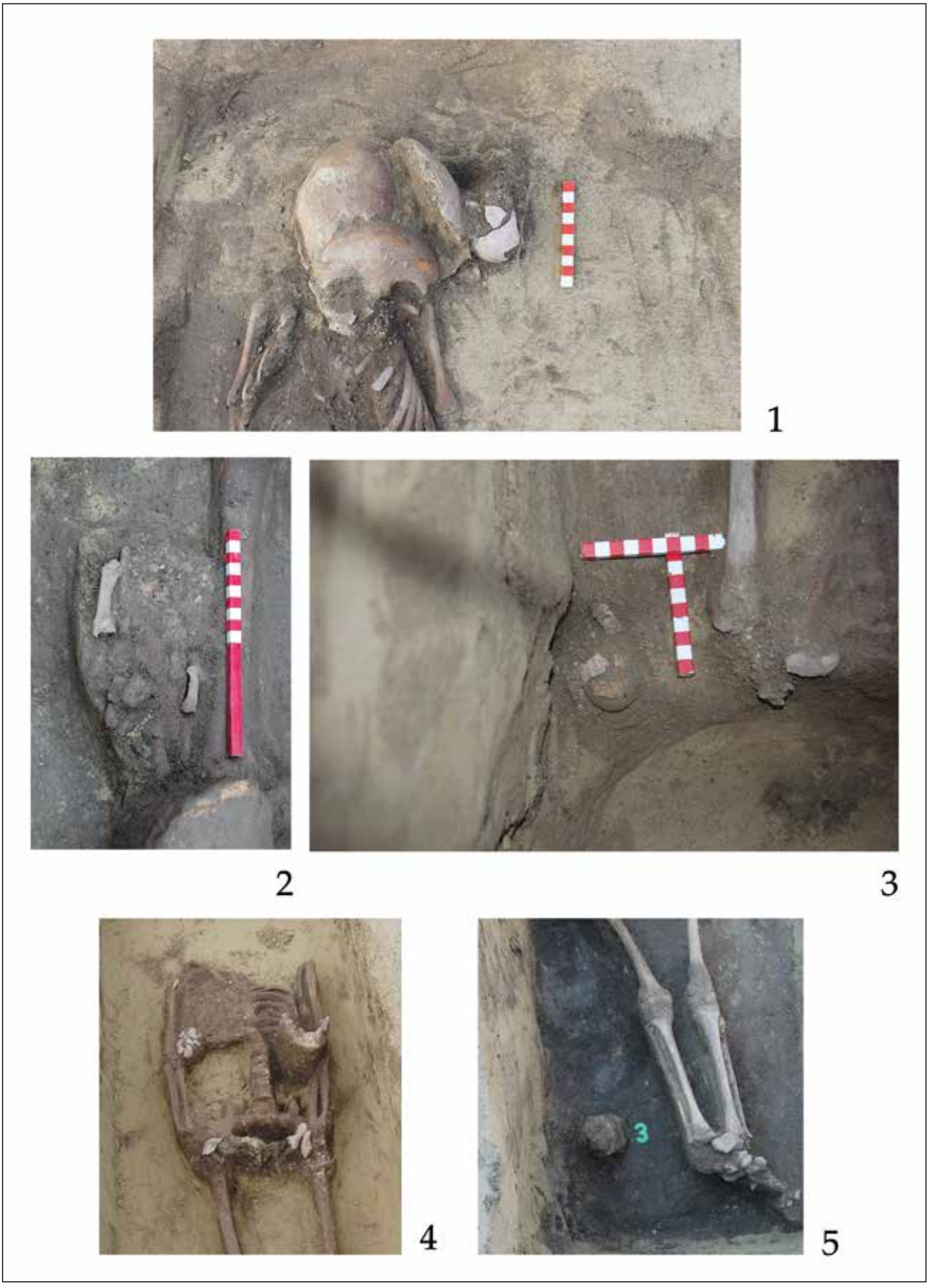

50. kép. Solt-Pékmajor, tojásmellékletek. 1: 2, 2: 4, 3: 6, 4: 18, 5: 32. sír (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 50. Solt-Pékmajor, egg offerings, 1: Grave 2, 2: Grave 4, 3: Grave 6, 4: Grave 18, 5: Grave 32 (photo: József Szentpéteri)

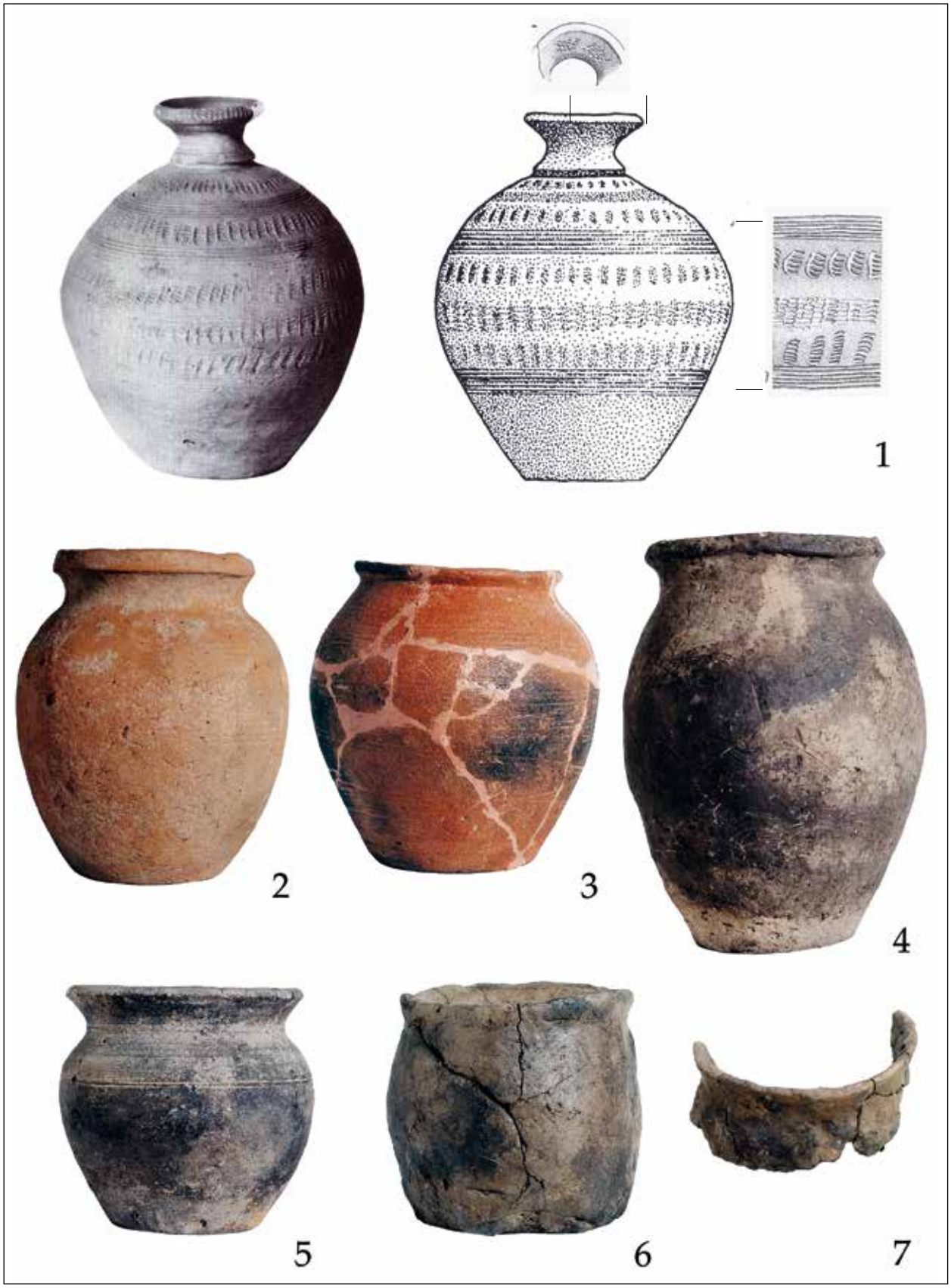

51. kép. Solt-Pékmajor, kerámia-tipológia I. 1: 1/1951-1, 2: 3, 3: 21, 4: 10, 5: 1, 6: 20, 7: 6. sír. Méretarány: 1 : 3 (fotó: Kiss Béla)
Fig. 51. Solt-Pékmajor, pottery typology I, 1: Grave 1/1951-1, 2: Grave 3, 3: Grave 21, 4: Grave 10, 5: Grave 1, 6: Grave 20, 7: Grave 6 (scale: 1:3) (photo: Béla Kiss)

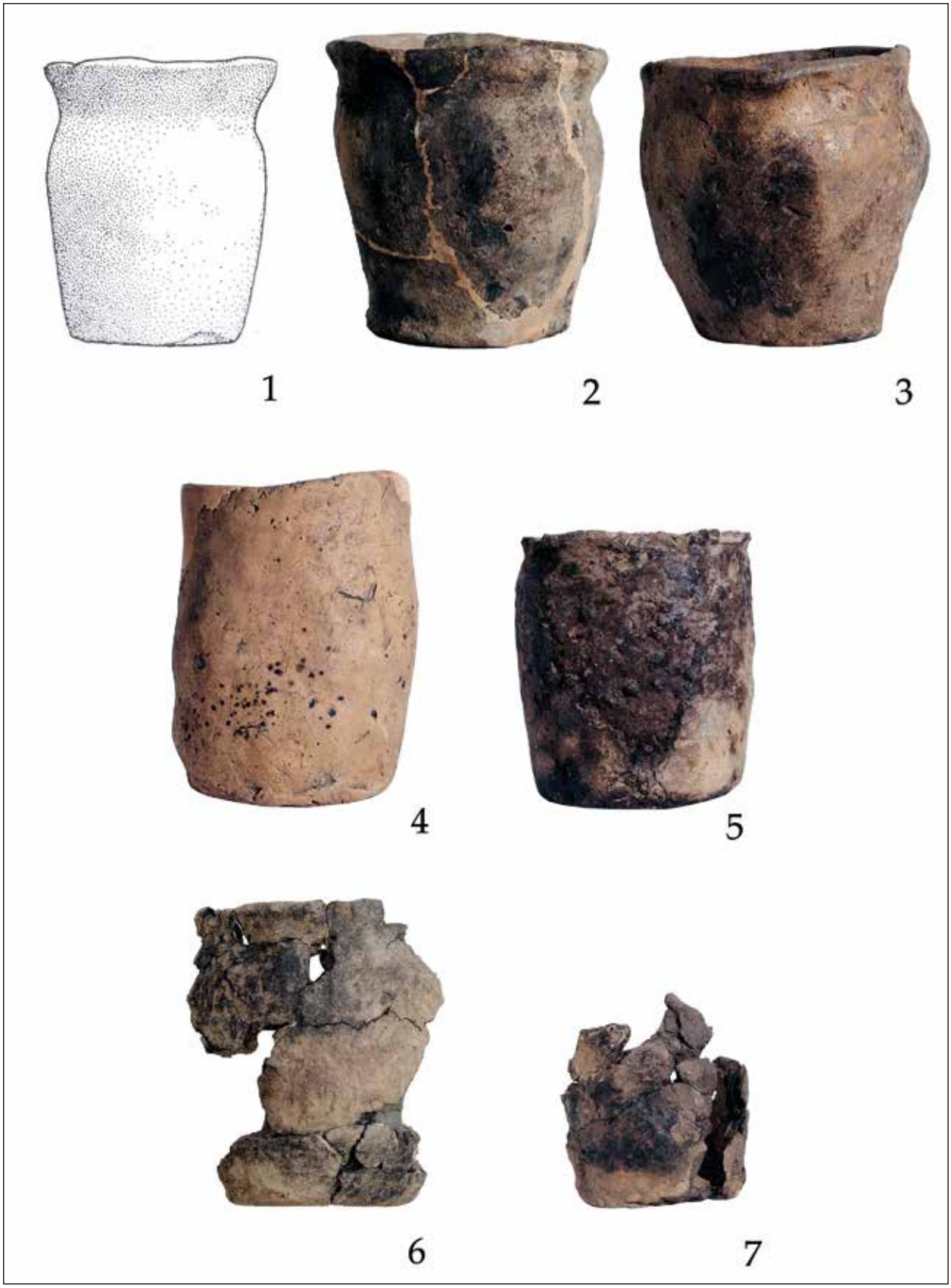

52. kép. Solt-Pékmajor, kerámia-tipológia II. 1: 1/1951-2, 2: 4, 3: 11, 4: 8, 5: 29, 6: 22, 7: 23. sír. Méretarány: 1 : 3 (fotó: Kiss Béla)

Fig. 52. Solt-Pékmajor, pottery typology II, 1: Grave 1/1951-2, 2: Grave 4, 3: Grave 11, 4: Grave 8, 5: Grave 29, 6: Grave 22, 7: Grave 23 (scale: 1:3) (photo: Béla Kiss)

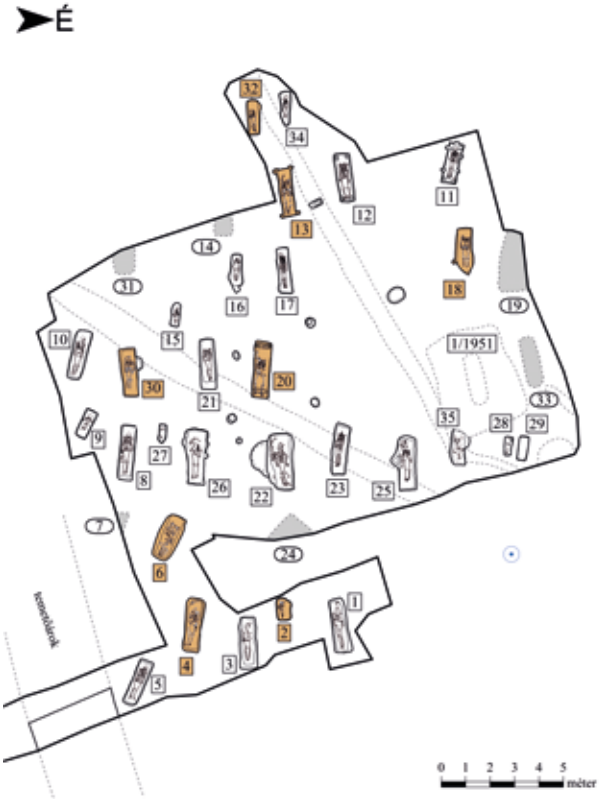

9. térkép. Solt-Pékmajor, tojásmellékletek (rajz: Vida Ágnes)

Map 9. Solt-Pékmajor, distribution of egg offerings (drawing: Ágnes Vida)

10. térkép. Solt-Pékmajor, vaskés-leletek (rajz: Vida Ágnes) (csillaggal jelölve a fosztogatás eszközeként azonosított késtöredékek előkerülési helye)

Map 10. Solt-Pékmajor, distribution of iron knives (drawing: Ágnes Vida) (the stars mark the graves where the position of the knife fragment in the burial suggested that it had perhaps been used by the grave robbers)

Használati eszközök: kések és orsók

A *kést* tartalmazó pékmajori temetkezések[54] mindegyike bolygatott volt (10 sír, *10. térkép*). Az ezeknél előkerült egytucat kovácsolt egyélű vágóeszközként vagy annak töredékeként meghatározható vaskés a keskeny, egyenes pengéjű, középső vagy felső nyélállású típushoz tartozik; az ép példányok hossza 10,2–10,6 cm közötti (13, 20, 26, 32. sír), az egyetlen nagyobb méretű darab (17 cm hosszú) a 22. sírból (felnőtt személy) származik. Ami a kések sírbeli helyzetét illeti, nem mutatnak nemenként egységes képet: a négy férfi közül kettőnek a jobb kézfeje mellett (13, 20. sír), kettőnek a bal kezénél (4, 22. sír) került elő, a két felnőtt korú személy esetén is vegyesen, jobb (25. sír), illetve bal oldalon is előfordult (26. sír); az egyedüli nőnél pedig (6. sír) a bal oldalon volt.

Egy különös szempontra érdemes fölhívni a figyelmet a pékmajori temetőben talált kések vizsgálatánál: három esetben felmerült annak a gyanúja, hogy a korabeli sírrablás eszközeként azonosítsuk az 1, 23. és a 32. sírban eltávolított koponya közvetlen környékén előkerült késtöredékeket.[55]

Jellegzetes női eszköz a gyapjúszál gombolyítására szolgáló *orsó*, ami természetes anyagból készült orsószárból, valamint valamilyen lapos (általában agyag) orsónehezékből (karikából vagy kettőskúp alakú orsógombból)

[54] Az avar kori kések előkerülési helyével kapcsolatban többféle magyarázat született. Abban megegyezik a kutatás, hogy a kés sírban való elhelyezési helye nem feltétlenül felel meg az elhunyt életében szokásos viselési helyzetnek (a másvilágon minden fordítva van), hanem nemenként, tájanként és korszakonként is eltérő lehet. A késsel való temetkezési szokás azonosítása történeti-néprajzi példák alapján: László 1941, valamint a szerteágazó kérdéskör összefoglalása etnológiai módszerek alkalmazásával kisalföldi avar kori temetők nyomán: Tomka 1972.

[55] Ahol hasonló esetet (bolygatott temetkezésnél nem viseleti helyzetben előkerült vaskést) értékeltek, ott babonás cél, illetve rituális ok merült föl magyarázatként, mint például Dör-Kápolnai-dűlő két bolygatott női sírjában a kés a koponya jobb oldalán (10. sír), illetve a koponya mögött keresztben (16. sír): Tomka 1972. 36, 37, 4. ábra; Táp-Borbapuszta 16. női sírban vaskés a bal sípcsonton keresztben: Tomka 1972. 42, 46, 11. ábra, 50.

11. térkép. Solt-Pékmajor, orsógombleletek (rajz: Vida Ágnes)

Map 11. Solt-Pékmajor, distribution of spindle whorls (drawing: Ágnes Vida)

áll. Ilyenre utaló leletanyag csupán két ízben került elő *(11. térkép):* a bolygatatlan 5. sírban mellkasra helyezve feküdt egy bikónikus formájú, bekarcolt vonal- és cikcakkmintás, korongolt agyag orsógomb – az elhunyt fejéhez és lábához pedig étel- és italáldozatot tettek. A bolygatott 30. sírban a bal könyök külső oldalán volt egy vöröses színű, díszítetlen, bikónikus orsógomb – az elhunyt egyébként gyöngydíszes fülbevalóval, étel- (szarvasmarha), illetve tojásmelléklettel lett búcsúztatva.

A lelőhely időrendi besorolása szempontjából mérlegelendő, hogy a Duna–Tisza köze avar korát áttekintő tanulmány szerint „Az orsógombok között csak kézzel formált és díszítetlen darabokat találunk, majd az avarkor második felében túlsúlyban lévő korongolt és változatos módon díszített példányokkal ellentétben."[56]

Összegzés gyanánt

A solt-pékmajori lelőhely egy ÉNy–DK irányú vízfolyásokkal határolt, a végein összeszűkülő homokhát északi részén helyezkedik el, ahhoz az úthoz közel, amely a Tételhegy felé vezet. A szabályozás előtti Duna árterében a talajvíz aktuális magassága szabta meg, hogy a víz menti enyhe lejtőkön, illetve az időszakonként elárasztott területeken hol és mikor lehetett temetkezni. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a gróf Czebryán család birtokában levő majorság *(53. kép)* bekötőútjának két oldalán – hasznosítva az artézi kút folyamatos vízhozamát – halastavat és kacsaúsztatót létesítettek valamikor az 1930-as évek végén[57], így joggal feltehető, hogy ennél a földmunkánál is számos sír megsemmisülhetett.

A környezet aktuális állapotát rögzítő drónfelvétel *(54. kép),* valamint a feltárási engedélyeztetéshez készített dokumentáció *(55–56. kép)* alapján a pékmajori temető minden bizonnyal kiterjedt a bekötőút túloldalára. A 2016-ban félbeszakadt ásatás folytatását 2022 őszére terveztük, elképzelésünket azonban – mint ahogyan oly sok mást is – az elhúzódó pandémia meghiúsította.

A feltárt sírok a temető árokkal elkerített déli szélén találhatók. Az eddigiekben feltárt régészeti hagyaték arról tanúskodik, hogy a 6. század elejétől a század középső harmadának végéig, hozzávetőleg. 670/680-ig ide temetkező népesség tagjai *nem* viselték az Avar Kaganátus megkülönböztető hatalmi jelvényeit, fegyvereiket *nem* vitték magukkal a túlvilágra, ékszereik alapján *nem* tartoztak a különösebben rangos személyek közé. Néhányukat azonban a többiektől eltérően faszerkezetes sírépítményben temették. A lelőhely lokális értéke, szakmai vonzereje mindazonáltal nem az eddig talált emlékekben, hanem – a Tételhegy földrajzi közelsége miatt – paradox módon abban a leletanyagban rejlik, amely a még föltáratlan temetőrészekből előkerülhet. A mai szemmel látszólag békés korszakra, valamint az ide temetkezők feltehetően szolgáltató szerepkörére mutató régészeti jelenségek értelmezésén túl továbbra is magyarázatra vár a kérdés: vajon mi indokolhatta azt a közösségüket sújtó, szinte tömeges megtorlásra utaló büntetést, ami a solt-pékmajori lelőhelyen tapasztalt sírrablássorozatban megnyilvánult?

[56] Balogh 2016a. 267.

[57] A majorságot az 1880-as években készült kataszteri térkép gróf Cebrián László solti jószágaként ábrázolja. Az út két oldalán elhelyezkedő csatornák készülési időpontjáról nem sikerült pontosabb információt szerezni, csak annyi bizonyos, hogy Solt külterületén az artézikút-fúrások 1935-ban kezdődtek: Nagy 1990. 20.

53. kép. A pékmajori avar kori lelőhely a gróf Czebryán család jószágaként az 1880 körül készült kataszteri térképen

Fig. 53. The Avar-period site at Pékmajor on the cadastral map of the estates of the Count Czebryán family made around 1880

54. kép. Az egykori Pékmajor helyszíne (alul) a Tételheggyel (fent középen), 2022. március 12. (drónfotó: Bacskai István)

Fig. 54. Location of the one-time Pékmajor (lower) and the Tételhegy site (upper centre), March 12, 2022 (drone photo by István Bacskai)

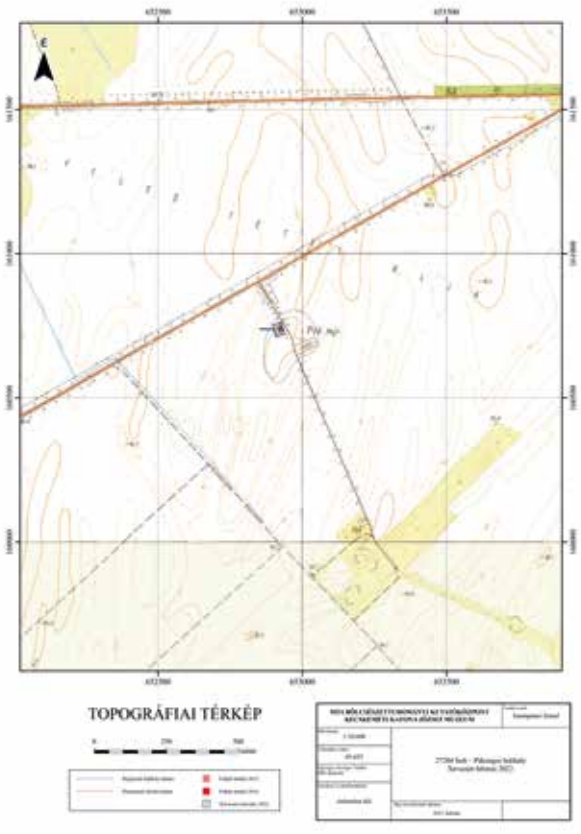

55. kép. A solti Pékmajor 2022-ben tervezett feltárásának topográfiai térképe (Archeoline Kft.)

Fig. 55. Topographic map of the planned 2022 excavation at the Solt-Pékmajor site (Archeoline Kft.)

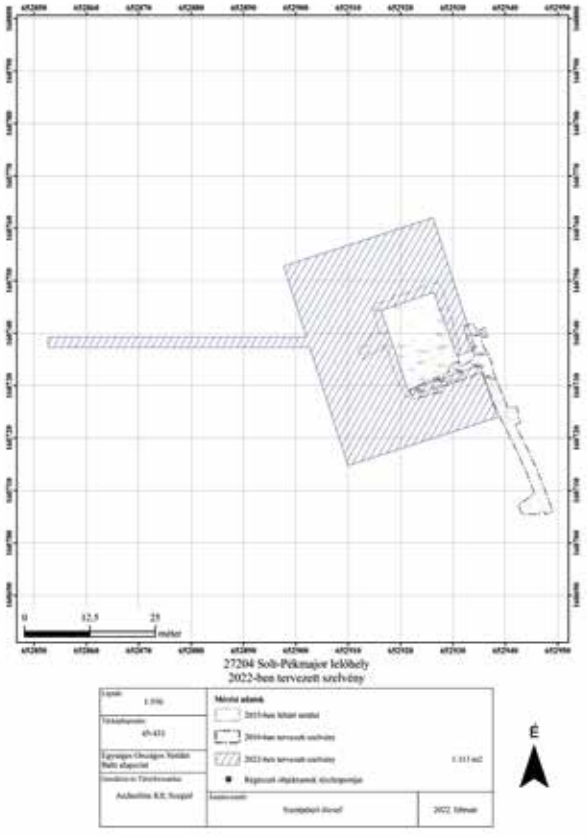

56. kép. A solti Pékmajor feltárásának 2022-ben tervezett szelvénye (Archeoline Kft.)

Fig. 56. Planned trench of the 2022 excavation of the Solt-Pékmajor site (Archeoline Kft.)

KORABELI TELEPÜLÉSLÁNC A TÉTELHEGY KÖRNYEZETÉBEN

A településeket összekötő szárazföldi és vízi utak ősidők óta öröklődő és folyamatosan formálódó hálózata[58] biztosítja a lakóhelyek közötti mobilitás lehetőségét. A közlekedés ellenőrzése ugyanakkor minden korszakban kiemelten fontos szempont – legyen annak célja a békés kereskedelem, a regnáló hatalom fenntartására szolgáló katonai védelem vagy a stratégiai jelentőségű térségek felügyelete.[59] A kora avar korban a Tételhegyet érintő út mentén több település is létesült, az alábbiakban számba vett lelőhelyek között egy telep és négy temető emlékei szerepelnek *(57. kép)*.[60]

Solt-Tételhegy (település) *(57. kép 1)*

A *Tételhegyen*[61] élő népesség és a hozzá közeli *pékmajori* temetőben *(57. kép 2)* nyugvó személyek kapcsolata a rendelkezésre álló régészeti leletanyag alapján nem állapítható meg – azon kívül, hogy azonos időhorizonthoz tartoznak. A településen talált szórvány leletek változatossága azonban ahhoz elegendőnek látszik, hogy a 7. század első felében is lakottnak tételezhessük föl a környezetéből messziről láthatóan kiemelkedő helyszínt. Az előkerült fémtárgyakat a találásuk sorrendjében ismertetjük.[62]

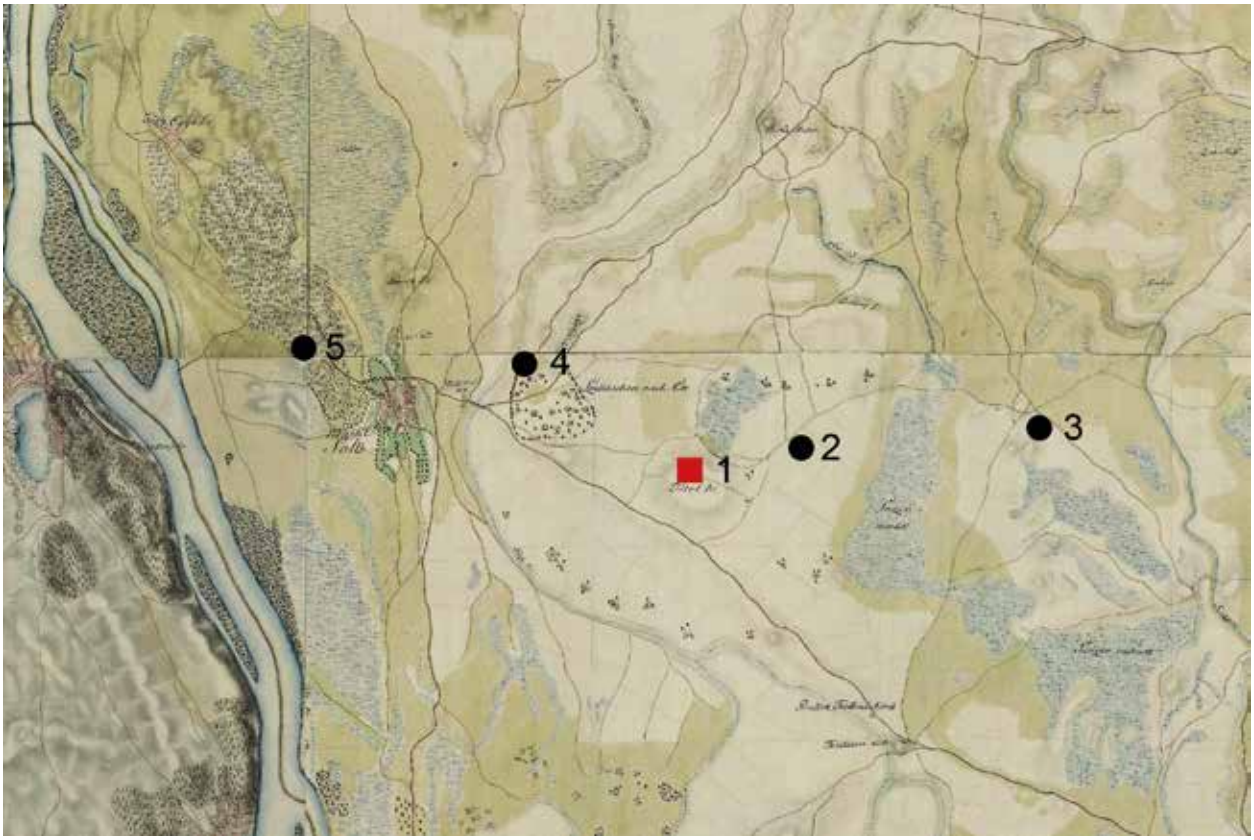

57. kép. Kora avar kori lelőhelyek a Tételhegy környékén (rajz: Vida Ágnes). *Lelőhelylista*: 1. Solt-Tételhegy (település), 2. Solt-Pékmajor (temető), 3. Solt-Járáspuszta, Bem utca (temető), 4. Solt-Kissolt, Róbert Károly utca (temető), 5. Solt-Meleghegy, Bajusz Gábor földje (temető)

Fig. 57. Early Avar-period sites in the Tételhegy area (drawing: Ágnes Vida)
Sites: 1. Solt-Tételhegy (settlement), 2. Solt-Pékmajor (cemetery), 3. Solt-Járáspuszta, Bem utca (cemetery), 4. Solt-Kissolt, Róbert Károly utca (cemetery), 5. Solt-Meleghegy, Bajusz Gábor földje (cemetery)

[58] Szentpéteri 2019.

[59] Balogh 2019. 125.

[60] Az elterjedési térkép hátteréül a természeti környezet háborítatlan vízrajzát ábrázoló I. katonai felmérés (1782–1785) térképszelvénye szolgál: https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?bbox=2109498.4821128207%2C5904757.191991234%2C2133633.4737938647%2C5912783.079961177&map-list=1&layers=147 (utolsó megtekintés: 2024. március 30.).

[61] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/70033, 2024. március 30.

[62] A leletek katalógusszerű leírására a II. 4.1. fejezetben kerül sor.

Bizánci érem (2005-001)

A lelet *(58. kép)*[63] 1996-ban került elő Varga Csaba tételhegyi gazda tanyáján, aki a pontos lelőhely megjelölésével 2005. október 7-án ajándékozta a Kecskeméti Katona József Múzeumnak.[64] Az erősen kopott érmet Wolfgang Hahn (Institut für Numismatik und Geldgeschichte, Universität Wien) határozta meg.[65] Az avar kori emlékek között képviselt helyi értékén túl figyelemre méltó jelenségre mutat rá: az aranysolidusokon és ezüstérméken kívül a bizánci pénzforgalomban váltópénz szerepet játszó réz érmék megjelennek a keletrómai birodalom határain túl, így az Avar Kaganátus szállásterületén[66] is, jellemzően a hajózásra alkalmas nagyobb folyók[67] környezetében *(59. kép)*.

58. kép. Réz follis Solt-Tételhegyről (elő- és hátlap), Heraclius keletrómai császár (610–641) 613–614. évi konstantinápolyi verete (fotó: Kiss Béla)

Fig. 58. Copper follis from Solt-Tételhegy (obverse and reverse), coin of the Byzantine emperor Heraclius (610–641) minted in Constantinople in 613–614 (photo: Béla Kiss)

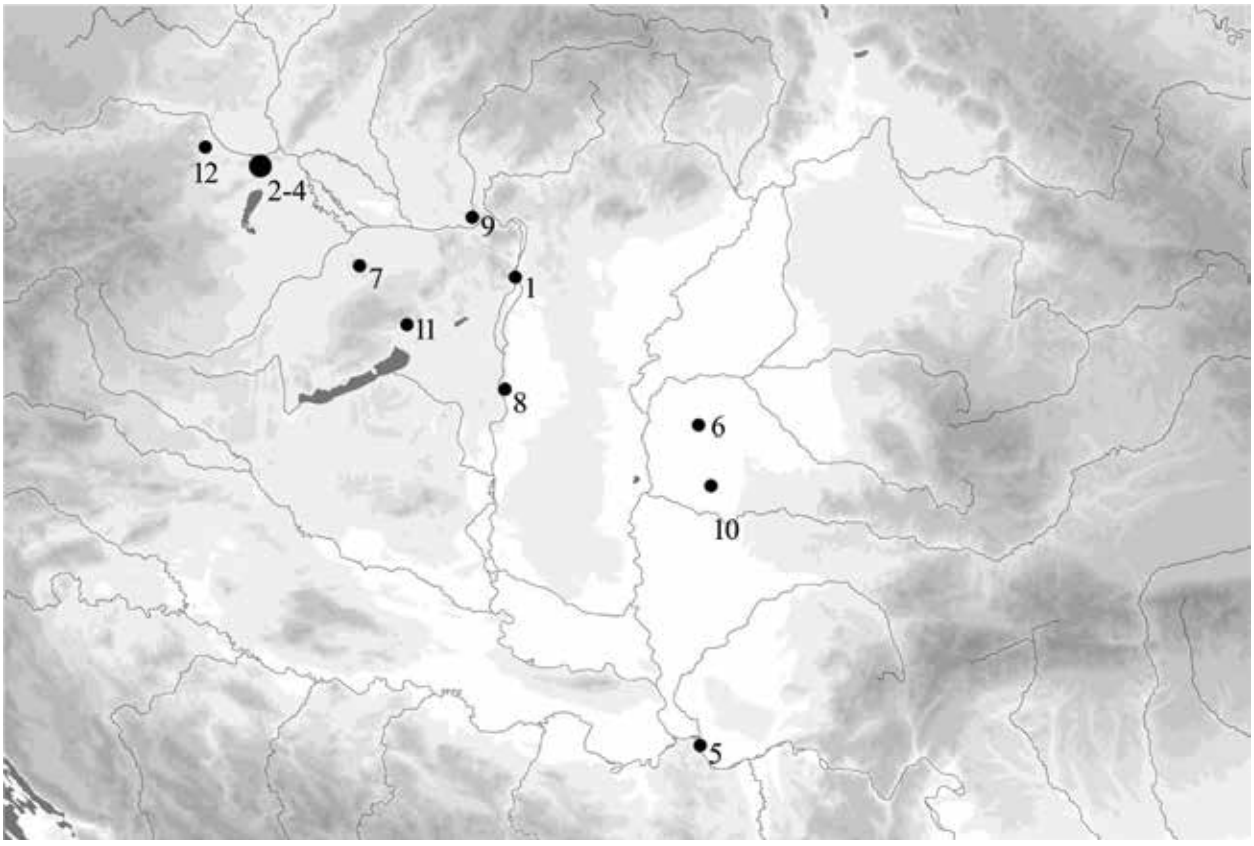

59. kép. Heraclius császár réz érmeinek elterjedése a Kárpát-medencében (Prohászka–Rózsa 2022. 315, 4. kép és 320, Appendix nyomán). Lelőhelylista: 1. Budapest (H), 2–4. Carnuntum (A), 5. Ivanova (SRB), 6. Nagyszénás-Cifra-dűlő (H), 7. Ravazd (H), 8. Solt-Tételhegy (H), 9. Šturovó/Párkány (SK), 10. Tótkomlós-Kopáncs-halom (H), 11. Várpalota-Gimnázium, 229. sír (H), 12. Wien 1. (A)

Fig. 59. Distribution of Heraclius's copper coins in the Carpathian Basin (after Prohászka–Rózsa 2022, 315, Fig. 4, and 320, Appendix) Sites: 1. Budapest (H), 2–4. Carnuntum (A), 5. Ivanova (SRB), 6. Nagyszénás-Cifra-dűlő (H), 7. Ravazd (H), 8. Solt-Tételhegy (H), 9. Šturovó/Párkány (SK), 10. Tótkomlós-Kopáncs-halom (H), 11. Várpalota-Gimnázium, Grave 229 (H), 12. Wien 1 (A)

[63] Ld. még Tóth Csaba címszavát a II.7. fejezetben.

[64] Szentpéteri–Rosta 2006. 306; Somogyi 2009. 280–281, Kat. 11; Somogyi 2014. 200–201, Kat. 18; Székely 2014. 251, Kat. 7.

[65] MIB 160 (613–614).

[66] Somogyi 2014. 252–253, Tab. 3, Karte 3. alapján és kiegészítve: Prohászka–Rózsa 2022. 315, 4. kép és 320, Appendix.

[67] A folyók szerepéről az Avar Kaganátusban: Felföldi 2019.

60. kép. A solti gúlacsüngős fülbevaló találási helye a Tételhegytől délre fekvő homokháton (fotó: Szentpéteri József)
Fig. 60. Findspot of the earring with pyramidal pendant on the sand ridge south of the Tételhegy site (photo: József Szentpéteri)

Gúlacsüngős, nagygömbös fülbevaló (2014-078)

A sárgarézből öntött, áttört gúlacsüngős solti fülbevaló töredéke *(25. tábla 1)* a Tételhegy déli bejáratához közeli szárazulaton került elő *(60. kép)*. A gúlacsüngős bizánci arany fülbevalók mintájára készült üvegbetétes példányok *(61. kép)* kevésbé reprezentatív, egyszerűbb helyi utánzatai *(62. kép)* közé tartozik.[68] Ezek a másolatok a 6. század végétől a 7. század első harmadáig lehettek használatban *(63. kép)*.

Poncolt csatpecek (2016-013)

Az öntött bronz csatpecek *(25. tábla 2)* eredetileg minden bizonnyal egy ovális karikájú,[69] esetleg négyszögletes testű[70] *(64. kép)*, sávozással és poncolással díszített pajzstövises csathoz *(65. kép)* tartozhatott, amely a korabeli Meroving kultúrkör jellegzetes emléke. A 6. század közepén, második felében elterjedt nyugati minták[71] helybeli másolatának tartható, melyet az avar uralom időszakában a 6. század közepétől a 7. század első felében használhattak.

Lemezes szíjvég (2016-014)

A két sárgaréz lemezből álló, díszítetlen szíjvég *(25. tábla 3)*. A kicsi mérete alapján jellemzően egy sok mellékszíjas szerkezetű kora avar kori övhöz tartozhatott a 7. század első felében, de előfordult egyedüli szíjvégként egy lovas férfi kerek ezüstveretes övén is.[72] A nemrégen végzett átfogó statisztikai vizsgálatok alapján az ilyen díszítetlen

[68] Balogh 2014. 100–101.
[69] Tiszaug-Országúti bevágás 301. sír: Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022. 181, 192. ábra.
[70] Hódmezővásárhely-Kishomok 23. sír: Bóna–Nagy 2002. 45, 285, Taf. 11, 346, Taf. 72. 2; Nagy 2004. 159–160, 175, 208, 12. kép 14, 225, 25. kép. 4; Kiss 2015a. 9, 4. tábla 2.
[71] Kiss 2015b. 229–230.
[72] A Duna–Tisza közéről: Balogh 2016a. 182; a Tiszántúlról: Szegvár-Oromdűlő 58. sír: Lőrinczy 2020. 28–29, 392, 28. kép 20; Lőrinczy 2022. 372–373, 57. kép 24, 573, 3. kép 22: A. 2.4. típus.

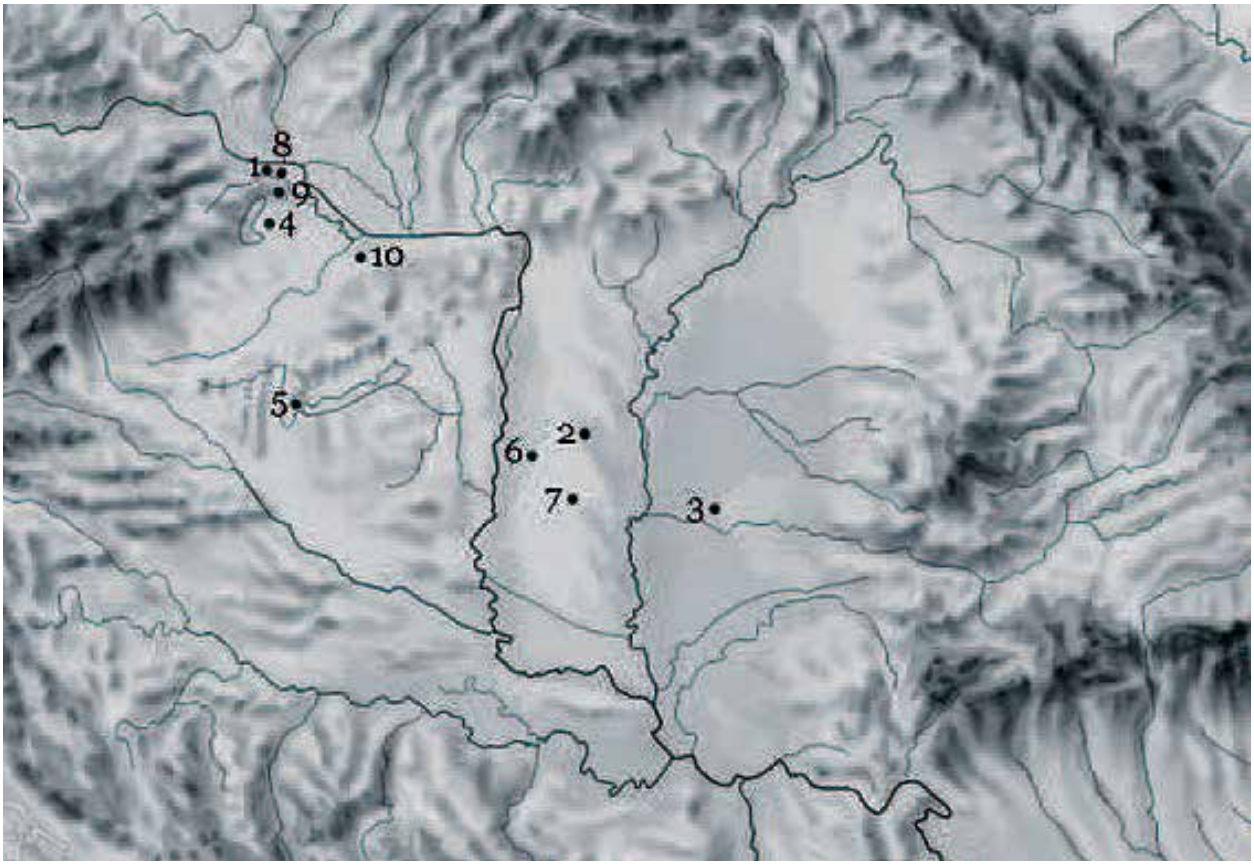

61. kép. Az öntött, üvegberakásos gúlacsüngős fülbevalók elterjedése (Balogh 2014. 98, 4. kép nyomán). Lelőhelylista: 1. Bad-Deutsch Altenburg-Burgfeld (Ausztria), szórvány, 2. Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya, szórvány, 3. Csanádpalota-országhatár (M43 56. lelőhely), szórvány, 4. Gols-Wiesenäcker/Äußere Eroffäcker (Ausztria), szórvány, 5. Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő, 2000/160. sír, 6. Kiskőrös-Pohibuj, Mackó-dűlő 8. sír, 7. Kiskunhalas-Balotapuszta, szórvány, 8. Petronell-Johannesbreite (Ausztria), szórvány, 9. Potzneusiedl-Bubanat (Ausztria), szórvány, 10. Sokorópáka-Harangozóhegy, Bőtorok-völgy, szórvány

Fig. 61. Distribution of earrings with glass-inlaid pyramidal pendant (after Balogh 2014, 98, Fig. 4). Sites: 1. Bad-Deutsch Altenburg-Burgfeld (A), stray find, 2. Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya (H), stray find, 3. Csanádpalota-országhatár, Site M43/56 (H), stray find, 4. Gols-Wiesenäcker/Äußere Eroffäcker (A), stray find, 5. Keszthely-Fenékpuszta, Pusztaszentegyházi-dűlő (H), Grave 2000/160, 6. Kiskőrös-Pohibuj, Mackó-dűlő (H), Grave 8, 7. Kiskunhalas-Balotapuszta (H), stray find, 8. Petronell-Johannesbreite (A), stray find, 9. Potzneusiedl-Bubanat (A), stray find, 10. Sokorópáka-Harangozóhegy, Bőtorok-völgy (H), stray find

szíjvégek és övveretek alkotják a Kárpát-medencén belüli 7. századi veretes övek egyik legnagyobb csoportját.[73]

Pajzsos testű csat (2018-149)

Az öntött vörösréz csat *(25. tábla 4)* mérete a korabeli fegyverövekre jellemző, ahol függesztőszíjakon párosával szokott előfordulni *(67. kép)*. Formája alapján a kereskedelmi forgalommal az Avar Kaganátus területére került bizánci csatok széles körben elterjedt, 7. századi helyi utánzatának tartható *(68. kép)*.[74]

Szalagfonatos faedényveret (2019-141)

A sárgaréz[75] pánt *(25. tábla 5)* szorosan összehajtogatott állapotban[76] került elő, a restaurálás folyamán tört három

[73] Samu–Blay 2019. 267–268, 311–312 (Katalógus 1–3. típus): 80 statisztikai egységet képez az összesen 132 darab ide sorolható szíjvég, amely 22 lelőhely 64 sírjából került elő.

[74] Szenthe 2015; Szenthe 2016; Balogh 2016a. 186; Rácz–May 2018. 50.

[75] A lemez összetételének meghatározásáról ld. Török Béla tanulmányát a kötetben (I.15. fejezet, 1. táblázat).

[76] A tételhegyi lelőhelyen több hasonló eset fordult elő. Ez a jelenség talán kortól is függetlenül összefüggésbe hozható a rézötvözetek másodlagos felhasználása céljából összehajtogatott vagy csíkokra vágott lemez formában nyersanyagként való tárolásával. Ilyen értelemben a kunszentmártoni ötvössír leletegyüttesében tapasztaltakról: Rácz 2009. 86–87, 165. jegyzet.

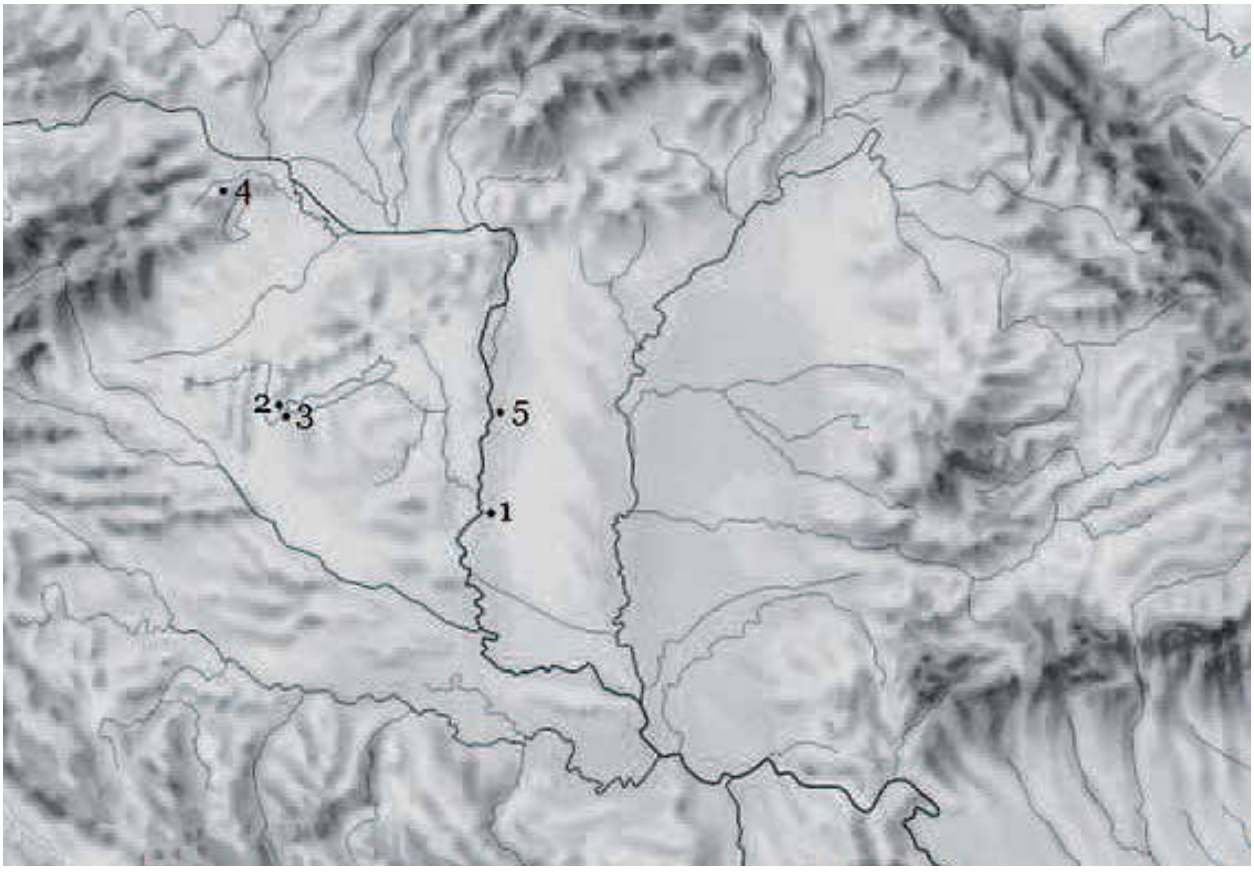

62. kép. Az öntött, áttört gúlacsüngős fülbevalók elterjedése (Balogh 2014. 101, 5. kép nyomán). Lelőhelylista: 1: Baja, szórvány; 2. Keszthely-Fenék, szórvány; 3. Keszthely-Fenékpuszta, szórvány; 4. Szarvkő-Mekota/Hornstein-Mekota (Ausztria), szórvány; 5. Solt-Tételhegy, (egykor) id. Csete János telke, szórvány

Fig. 62. Distribution of earrings with cast openwork pyramidal pendant (after Balogh 2014, 101, Fig. 5). Sites: 1: Baja (H), stray find; 2. Keszthely-Fenék (H), stray find; 3. Keszthely-Fenékpuszta (H),; 4. Szarvkő-Mekota/Hornstein-Mekota (A), stray find; 5. Solt-Tételhegy, id. Csete János telke (H), stray find

darabra. A pontosan és egymáshoz hiánytalanul illeszkedő töredékek szerint a keskeny lemez kiszélesedő vége egy a kora avar kori analógiák alapján jól ismert ún. lovas peremveret[77] formában zárult, ami lehetővé teszi az egykori tárgy elméleti rekonstrukcióját *(69. kép)*. A préselt szalagfonatos lemezt három apró szöggel erősítették a faedény belső oldalához, míg – feltevésünk szerint – a peremen túlnyúló veret másik (ma már hiányzó) felét egy újabb szöggel az edény külső falára rögzítették. A lapos tál átmérője így 16–17 cm körül lehetett. A korabeli esztergályozott facsészék, valamint tálak díszítéséhez általában három-négy (alkalmasint nemesfémből készült) veretet használtak fel.

Solt-Járáspuszta, Bem utca (temető) *(57. kép 3.)*

2004. szeptember 20-án a TSz lakótelep csatornázási munkálataihoz kapcsolódó vízóra akna ásásakor[78] egy magányosnak tűnő kora avar kori férfisír[79] került elő a Bem utca 16. szám alatti ingatlanon. A lelőhely hitelesítése – ami egy É–D irányú természetes homokdomb nyugati oldalán helyezkedik el – és a környék

[77] A kunbábonyi tálka peremveretek eredeti közlése: Tóth–Horváth 1992. Kat. 34a-c, Kat. 61a; a publikálókhoz képest korrigált rekonstrukció a „lovas" veretekkel: Kiss 1995. 277–278, 8. kép, ugyanerről Garam 2009. 82, 91, 3. kép 3–5. A Bács-Kiskun megyei avar kori lelőhelyek nyitó korpuszában, a hajós-cifrahegyi 138. sírban előkerült kettő darab bronzlemezből kinyírt, U-alakban összehajtott veret kapcsán foglalkozott a rendszerint a kora avar korra keltezhető, de a közép avar korban is előforduló faedény peremveretek kérdéskörével: Balogh 2018. 71–72, 94, 94–98. jegyzet, 273–274, 91–92. tábla.

[78] 2005. január 20-én készült rendőrségi jelentés a pontos lelőkörülményekről: KKJM Régészeti Adattár 2005.1417.

[79] Balogh 2016a. 77–78, 20. kép.

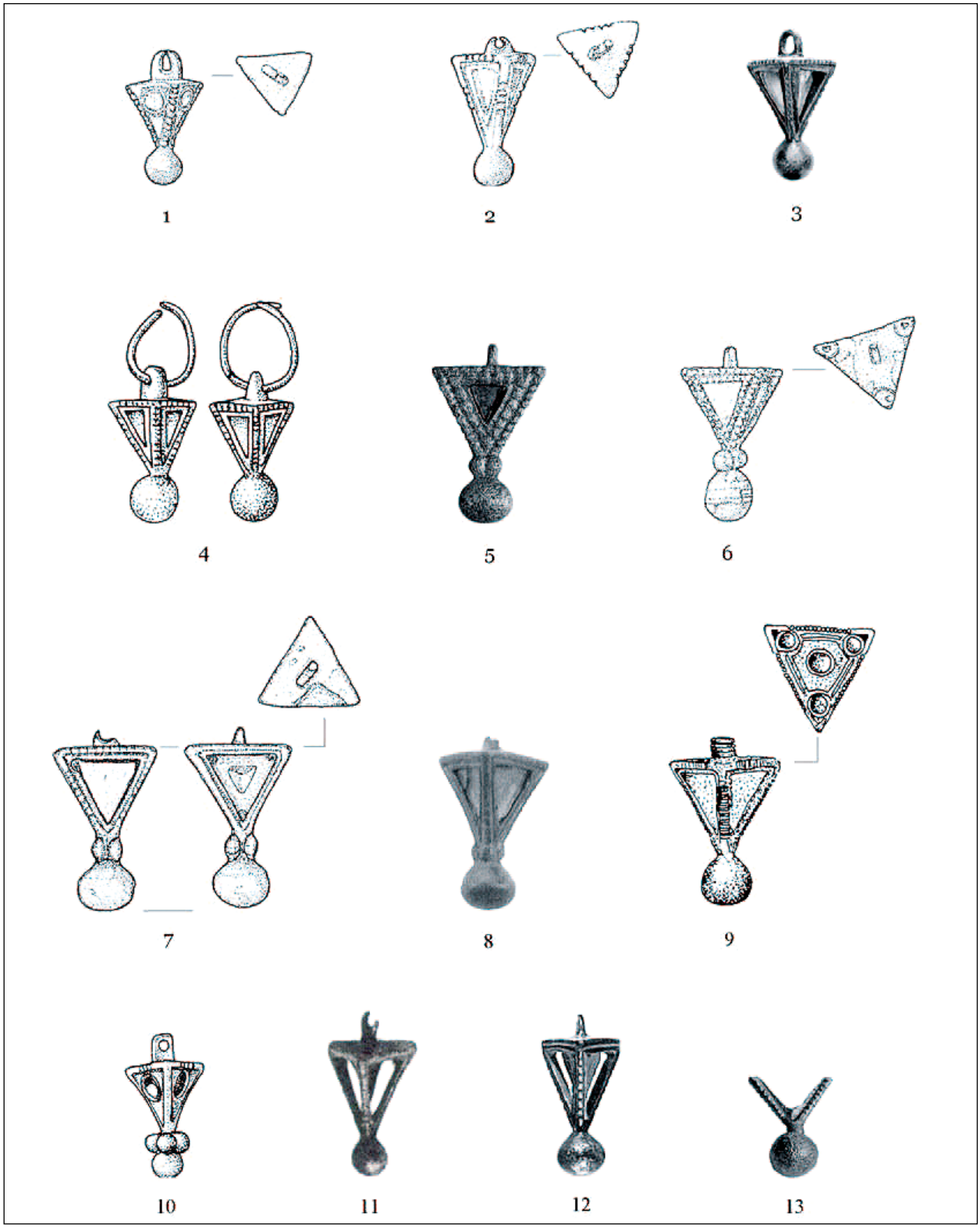

63. kép. Öntött gúlacsüngős üvegberakásos (1–9) és áttört (10–13) fülbevalók (Balogh 2014. 147, 2. tábla nyomán). Lelőhelylista: 1. Bad Deutsch Altenburg-Burgfeld (A); 2. Petronell-Johannesbreite (A), 3. Csanádpalota-országhatár, M43, 56. lelőhely (H), 4. Kiskőrös-Pohibuj, Mackó-dűlő, 8. sír (H); 5. Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya (H), 6. Gols-Wiesenächer/Äußere Eroffäcker (A) 7. Potzneusiedl-Bubanat (A), 8. Sokorópátka-Harangozóhegy, Bőtorok-völgy (H), 9. Kiskunhalas-Balotapuszta (H), 10. Keszthely-Fenék (H), 11. Keszthely-Fenékpuszta, (H) 12. Baja (H), 13. Solt-Tételhegy,(egykor) id. Csete János telke (H)

Fig. 63. Earrings with glass-inlaid pyramidal pendant (1–9) and openwork pendant (10–13) (after Balogh 2014, 147, Table 2). Sites: 1. Bad Deutsch Altenburg-Burgfeld (A); 2. Petronell-Johannesbreite (A), 3. Csanádpalota-országhatár, Site M43/56 (H), 4. Kiskőrös-Pohibuj, Mackó-dűlő (H), Grave 8; 5. Bugac-Felsőmonostor, Csitári-tanya (H), 6. Gols-Wiesenächer/Äußere Eroffäcker (A) 7. Potzneusiedl-Bubanat (A), 8. Sokorópátka-Harangozóhegy, Bőtorok-völgy (H), 9. Kiskunhalas-Balotapuszta (H), 10. Keszthely-Fenék (H), 11. Keszthely-Fenékpuszta, (H) 12. Baja (H), 13. Solt-Tételhegy, id. Csete János telke (H)

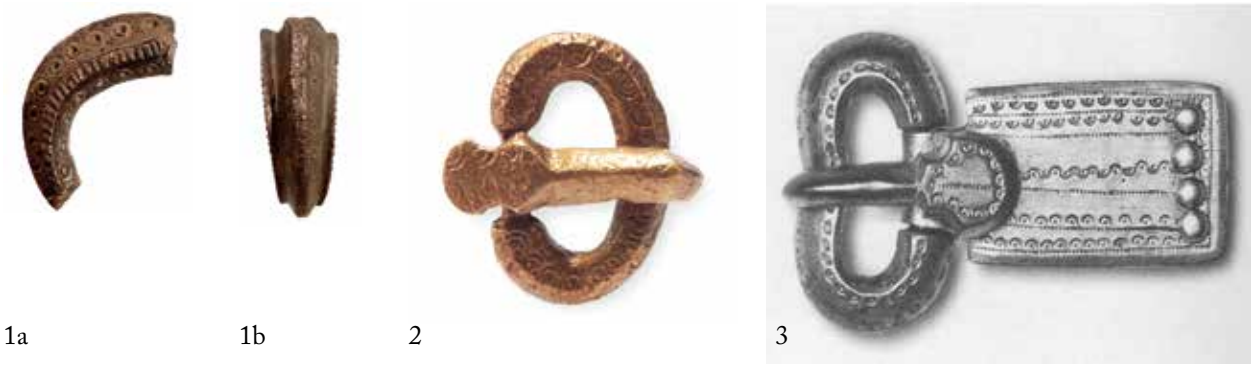

64. kép. Formai és díszítésbeli analógiák a poncolt pajzstövises típusú övcsatok köréből. Lelőhelyek: 1. Solt-Tételhegy, szórvány (2016-013), 2. Tiszaug-Országúti bevágás 301. sír (Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022. 181, 192. kép nyomán), 3. Hódmezővásárhely-Kishomok 23. sír (Bóna–Nagy 2002. 346, Taf. 72. 2. nyomán)
Fig. 64. Parallels to the form and decoration of shield-on-tongue buckles with punched ornamentation. Sites: 1. Solt-Tételhegy, stray find (2016-013), 2. Tiszaug-Országúti bevágás, Grave 301 (after Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022. 181, Fig. 192), 3. Hódmezővásárhely-Kishomok, Grave 23 (after Bóna–Nagy 2002, 346, Taf. 72. 2)

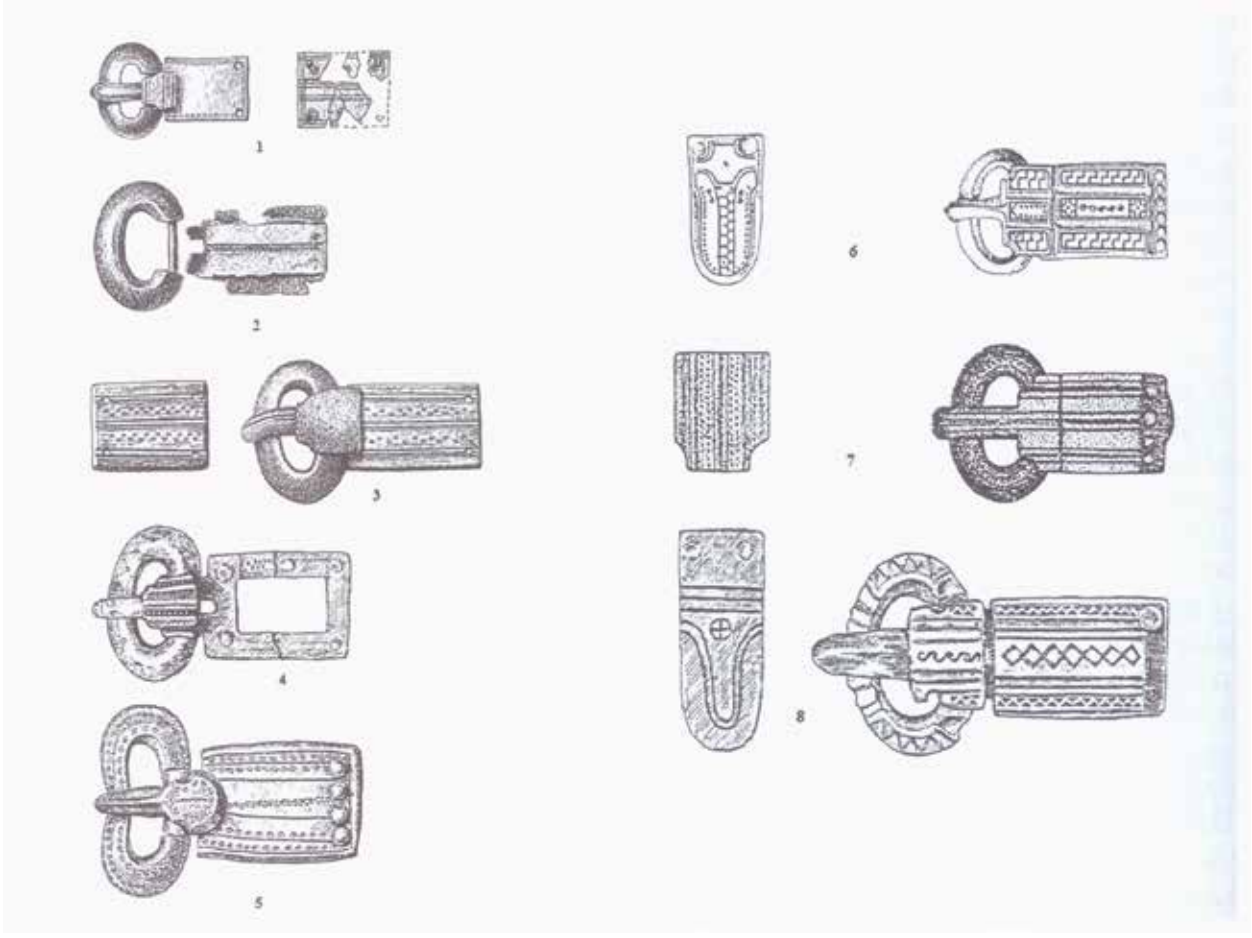

65. kép. Négyzetes szíjszorítóval ellátott ún. Weingarten-típusú övcsatok (Kiss 2015b. 230, 66. kép nyomán). Lelőhelyek: 1. Szolnok-Szanda 135. sír, 2. Szolnok-Szanda 155. sír, 3. Szőreg-Téglagyár 128. sír, 4. Szentes-Berekhát 42. sír, 5. Hódmezővásárhely-Kishomok 23. sír, 6. Ulpiana, 7. Viminacium 141. sír, 8. Mosonszentjános 1. sír

Fig. 65. Weingarten-type buckles with rectangular buckle-plate (after Kiss 2015b, 230, Fig. 66). Sites: 1. Szolnok-Szanda, Grave 135, 2. Szolnok-Szanda, Grave 155, 3. Szőreg-Téglagyár, Grave 128, 4. Szentes-Berekhát, Grave 42, 5. Hódmezővásárhely-Kishomok, Grave 23, 6. Ulpiana, 7. Viminacium, Grave 141, 8. Mosonszentjános, Grave 1

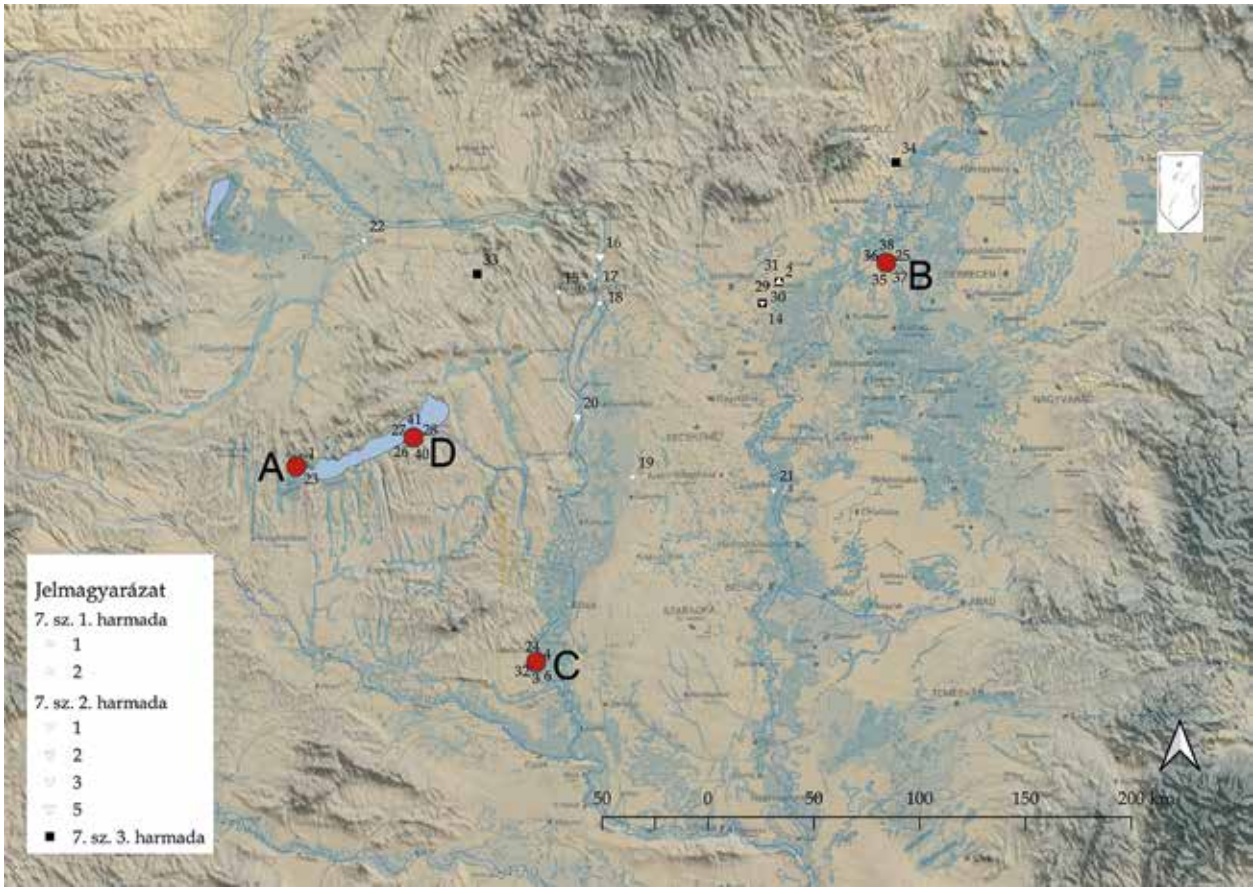

66. kép. Az egyszerű lemezből készült díszítetlen szíjvégek (7. század első harmada). Lelőhelyek: A) Gyenesdiás, B) Jászapáti, C) Kölked-Feketekapu, D) Zamárdi-Réti földek (Samu–Blay 2019. 297, 9. kép 1. és 311, Katalógus 1. nyomán kiegészítette: Vida Ágnes)

Fig. 66. Undecorated strap-ends of sheet meal (first third of the 7th century). Sites: A) Gyenesdiás, B) Jászapáti, C) Kölked-Feketekapu, D) Zamárdi-Réti földek (after Samu–Blay 2019, 297, Fig. 9. 1, and 311, Catalogue 1, updated by Ágnes Vida)

67. kép. Pajzsos testű csatok (1, 3–5) és öntőminta (2): 1. Solt-Tételhegy (2018-149), 2. Kardoskút, középkori Fecskés falu (Rácz–May 2018. 50, 24. kép nyomán), 3. Pápa-Úrdomb 1. sír, 4. Törökbálint 2. sír, 5. Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő 31. sír (Szenthe 2016. 366, 1. kép 1–3. nyomán)

Fig. 67. Buckles with shield-shaped buckle-plate (1, 3–5) and their mould (2): 1. Solt-Tételhegy (2018-149), 2. Kardoskút, medieval village of Fecskés (after Rácz–May 2018, 50, Fig. 24), 3. Pápa-Úrdomb, Grave 1, 4. Törökbálint, Grave 2, 5. Kiskőrös-Pohibuj-Mackó-dűlő, Grave 31 (after Szenthe 2016, 366, Fig. 1. 1–3)

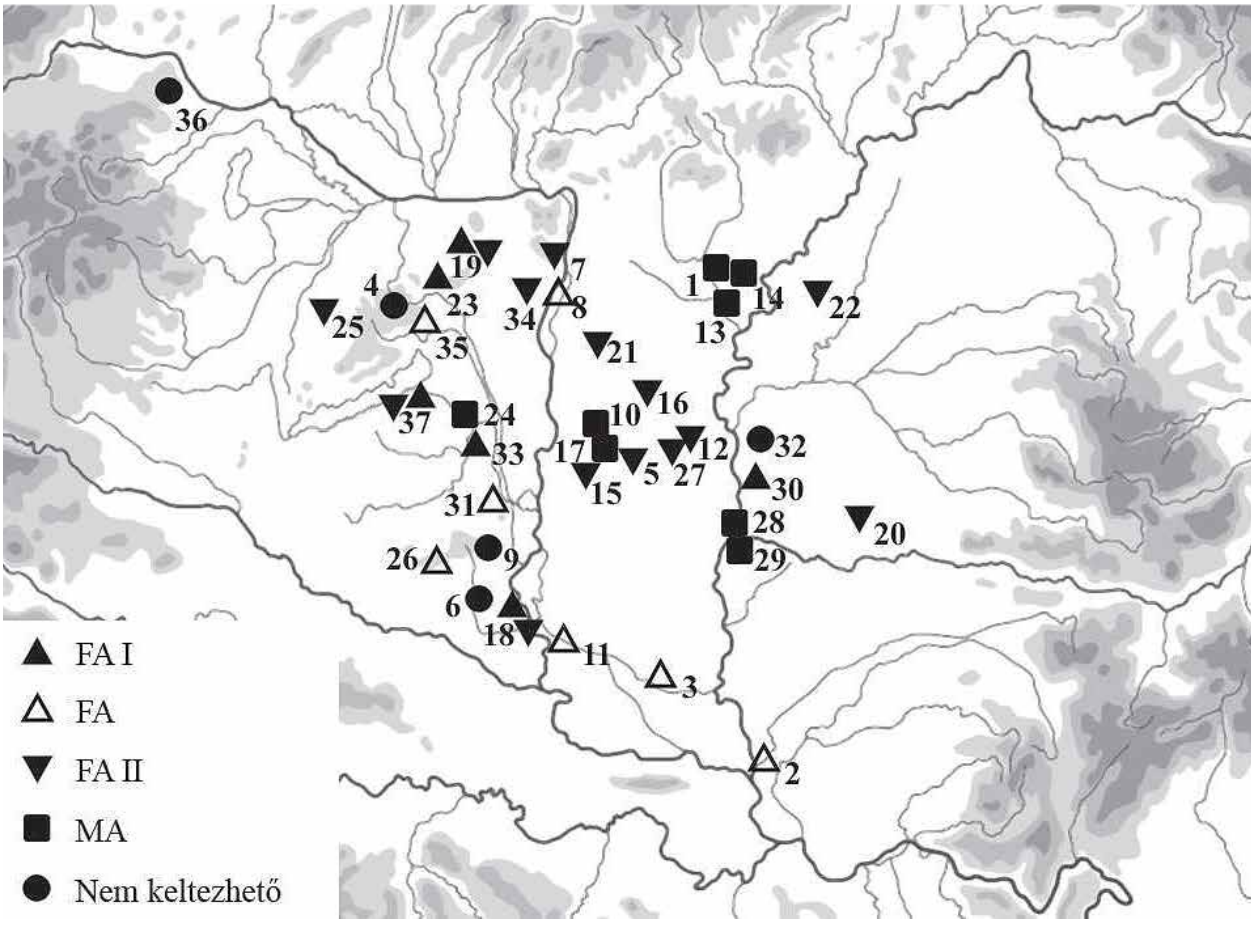

68. kép. Egytagú, felerősítőtüskés pajzsos testű csatok elterjedése a kora és közép avar kori Kárpát-medencében (Szenthe 2016. 367, 2. kép nyomán)

Fig. 68. Distribution of buckles with shield-shaped plates with integral rivets in the Carpathian Basin during the Early and Middle Avar period (after Szenthe 2016, 367, Fig. 2)

bejárása nyomán egy nagyobb kiterjedésű temetőre gondolhatunk.[80]

A Kecskeméti Katona József Múzeumba került leletek: 1. öntött bizánci bronzcsat áttört csattesttel, H: 5 cm, Sz karika: 3,5 cm, Sz csattest: 2,6 cm (70. kép 1.), 2. kerek átmetszetű vascsat töredéke (70. kép 2.), 3. préselt bronz kisszíjvég, az előlap peremes, hátlap sima lemezből kinyírt, H: 4,2 cm, Sz: 2,2 cm (70. kép 3.), 4–8. öt db préselt bronz kisszíjvég, háromnak az előlapja hiányzik, H: 5,1 cm, Sz: 2,1 cm (70. kép 4–8.), 9. felső nyélállású egyenes hátú, egyélű vaskés fatokban, H: 19,0 cm, Sz: 2,0 cm (70. kép 9.), 10. állatcsontok.

Solt-Kissolt, Róbert Károly utca (temető) ***(57. kép 4)***

A Tételhegyen zajló ásatások keretében 2007. június 27-én terepszemlét tartottunk Kissolton, Árizs Lajos solti lakos kissolti szülőházánál, a Róbert Károly utca 41. szám alatti ingatlanon és közvetlen környékén.[81] Elmondása szerint 1995-ben ő maga ásta ki az utcai előkertben azt a ma is használatos vízakna gödrét, amiben egy vas lándzsát és egy kicsi, durva fekete poharat talált (utóbbi elveszett); embercsontokról nem tett említést. Szülei visszaemlékezései szerint viszont ettől a helytől néhány méterre északi irányban (a szomszédos telken) az 1930-as években csontvázas

[80] A járáspusztai sír hitelesítése 2005. március 31-én: Rosta 2006; terepbejárás 2006. december 14-én: emberi koponya és ló lábszárcsontja került elő az 1990-es évek elején az előző lelőhelytől mintegy 50 méterre: Szentpéteri 2007, Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/6974, 2024. március 30.

[81] A kissolti terepszemle résztvevői: Somogyvári Ágnes, Szentpéteri József és V. Székely György.

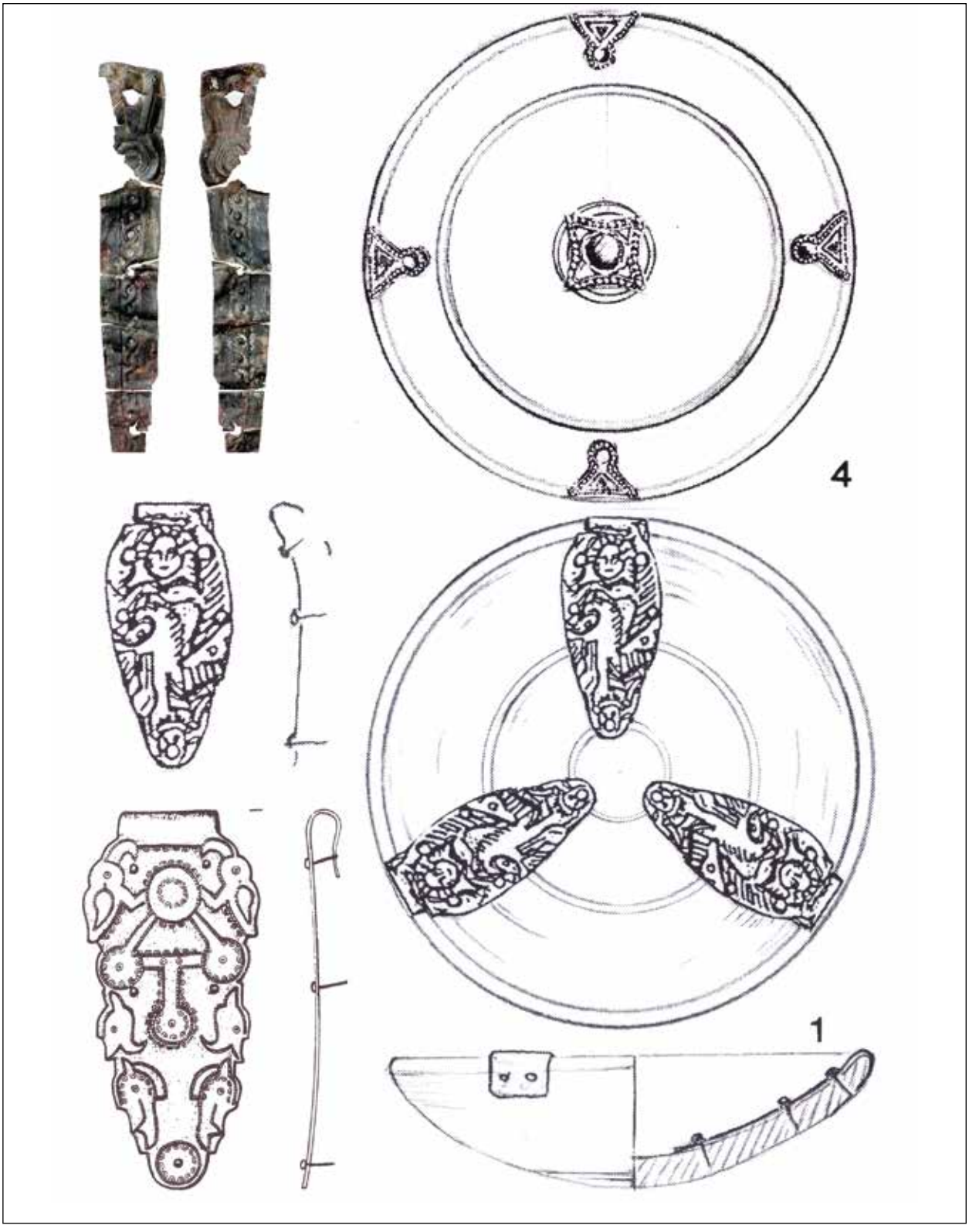

69. kép. Kora avar kori veretes faedény-rekonstrukciók. Lelőhelyek: 1. Solt-Tételhegy, szórvány (2019-141), 2. Kunbábony 1. sír (Garam 2009. 91, 3. kép 4. nyomán), 3. Zamárdi-Réti földek 640. sír (Garam 2009. 95, 7. kép 1. nyomán), 4. Kölked-Feketekapu B 119. sír (Kiss 2001. I. 331, Abb. 149. nyomán)

Fig. 69. Reconstructions of wooden vessels with metal mounts of the Early Avar period.
Sites: 1. Solt-Tételhegy, stray find (2019-141), 2. Kunbábony, Grave 1 (after Garam 2009, 91, Fig. 3. 4), 3. Zamárdi-Réti földek, Grave 640 (after Garam 2009, 95, Fig. 7. 1), 4. Kölked-Feketekapu B, Grave 119 (after Kiss 2001, I. 331, Abb. 149)

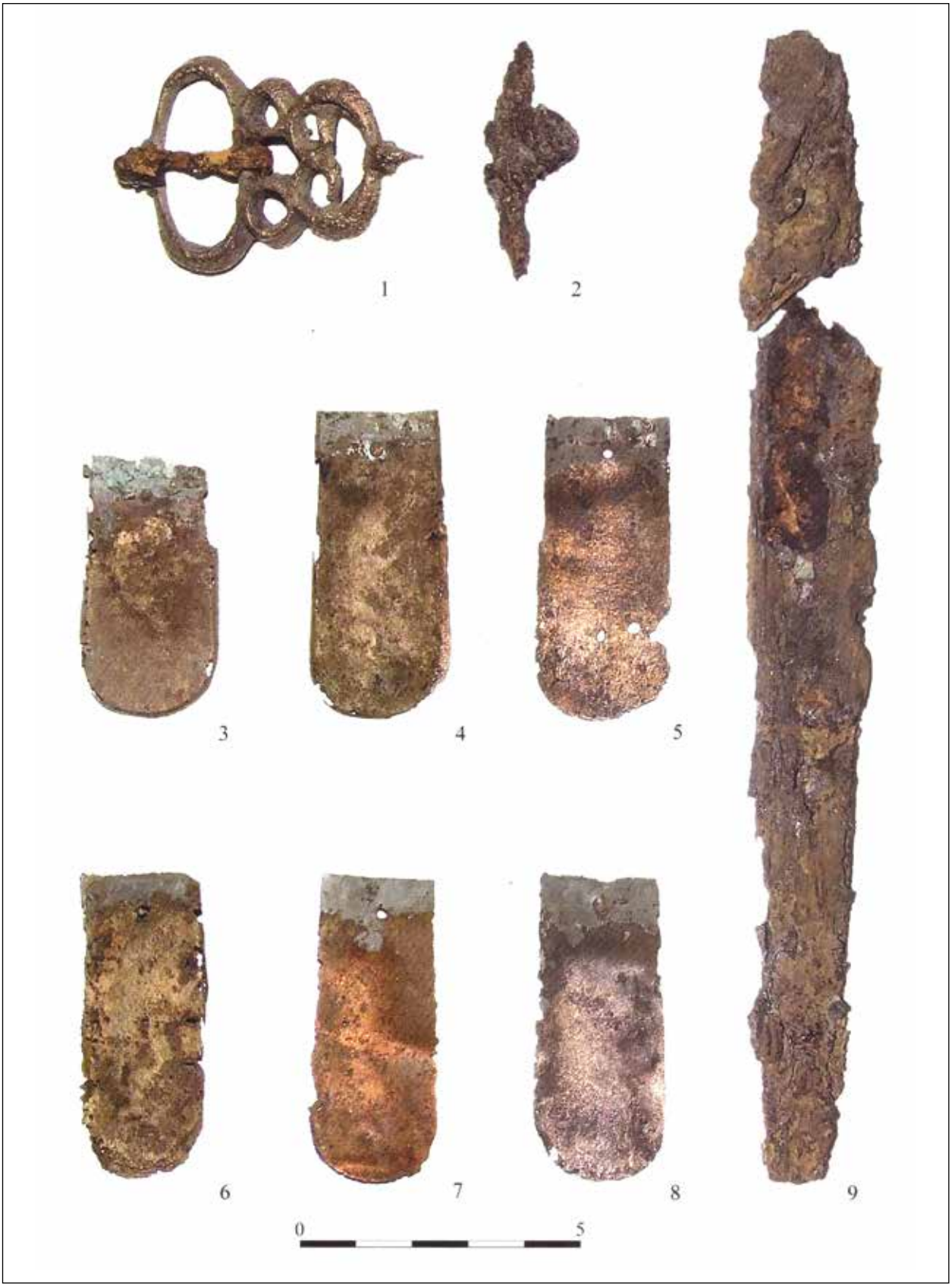

70. kép. Solt-Járáspuszta, TSz-lakótelep, Bem utca 16.: kora avar kori leletegyüttes (fotó: Kiss Béla)
Fig. 70. Solt-Járáspuszta, TSz-lakótelep, Bem utca 16: Early Avar-period assemblage (photo: Béla Kiss)

71. kép. Solt-Kissolt, Róbert Károly u. 41., kora avar kori lándzsahegy (fotó: Kiss Béla)
Fig. 71. Solt-Kissolt, Róbert Károly u. 41, Early Avar-period spearhead (photo: Béla Kiss)

sírok kerültek elő. A terepszemléhez képest nem sokkal korábban, 2007 tavaszán is találtak az utca túloldalán átlósan elhelyezkedő, Róbert Károly utca 48. szám alatti ház építkezésénél emberi csontokat, amelyek azóta elkallódtak. Maga a lelőhely egy észak-déli dombvonulat nyugati oldalán, a Nagy-éri csatorna mentén helyezkedik el.[82]

A találó által megőrzött és a kecskeméti múzeum gyűjteménye számára átadott lelet *(71. kép 1)* típusa és keltezése: keskeny nádlevél alakú, kora avar kori vas lándzsahegy.[83] A fegyver tömege: 96,5 g. A legújabb szakirodalomban rendelkezésre álló korabeli lándzsák méretadatai szerint – néhány paramétertől eltekintve – az átlagosnál kisebb méretű *(2. táblázat)*.[84] A lándzsacsúcsban ránk maradt fanyélmaradvány vizsgálata szerint helyi, Kárpát-medencei fehér kőrisből készült[85] *(71. kép 2)*.

[82] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/15132, 2024. március 30.
[83] Csiky 2007. 309, 2. kép, I/3.c lándzsatípus.
[84] Csiky 2022. 625, 1. táblázat (A szegvár-oromdűlői lándzsacsúcsok főbb méretadatainak alapvető statisztikai jellemzői) átlagsora nyomán.
[85] A lándzsanyél fafajtájának meghatározásáról ld. Grynaeus András tanulmányát a kötetben: I.21. fejezet.

2. táblázat. A Solt-Kissolt, Károly Róbert utcai lelőhely kora avar kori lándzsacsúcsának összehasonlítása a szegvár-oromdűlői lándzsák (Csongrád-Csanád megye) átlagos méretadataival (Csiky 2022. 625, 1. táblázat átlag sora nyomán; az adatokat egytizedes pontossággal vettük át, a méretek centiméterben értendők)

Table 2. Comparison of the average dimensions of the Early Avar-period spearheads from the Solt-Kissolt, Károly Róbert utca site with the exemplars from the Szegvár-Oromdűlő site (County Csongrád-Csanád) (after Csiky 2022, 625, Table 1, "average"; the sizes are specified in centimetres and the dimension are accurate to the first decimal place)

lelőhely/lándzscsúcs	teljes hossz	penge-hossz	penge-szélesség	penge-vastagság	nyakát-mérő 1.	nyakát-mérő 2.	köpű-hossz	köpűát-mérő 1.	köpűát-mérő 2.	köpű-mélység
Solt-Kissolt (1 eset)	21,9	11,7	2,3	0,5	2,1	1,8	10,2	2,4	2,1	4,6
Szegvár-Oromdűlő átlag (8 eset)	22,8	12,3	3,0	1,4	1,8	1,5	9,4	3,2	2,5	7,1
	kisebb	kisebb	kisebb	kisebb	nagyobb	nagyobb	nagyobb	kisebb	kisebb	kisebb

Solt-Meleghegy, Bajusz Gábor földje (temető) *(57. kép 5.)*

A Solttól két kilométerre nyugatra levő dombháton, dr. Bajusz Gábor földjén megközelítőleg 16 sír semmisült meg. Az 1931-ben helyszíni szemlét tartó Fettich Nándor révén a tulajdonos fia jóvoltából kora avar kori leletek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba: 1. Egybeöntött testű sima bronzcsat, H: 5 cm, Sz (karika): 3,5 cm,Sz (csattest): 2,5 cm *(72. kép 1.)*; 2. Sima, préselt, peremes bronz nagyszíjvég, H: 8,75 cm, Sz: 2,6 cm *(72. kép 2)*.[86]

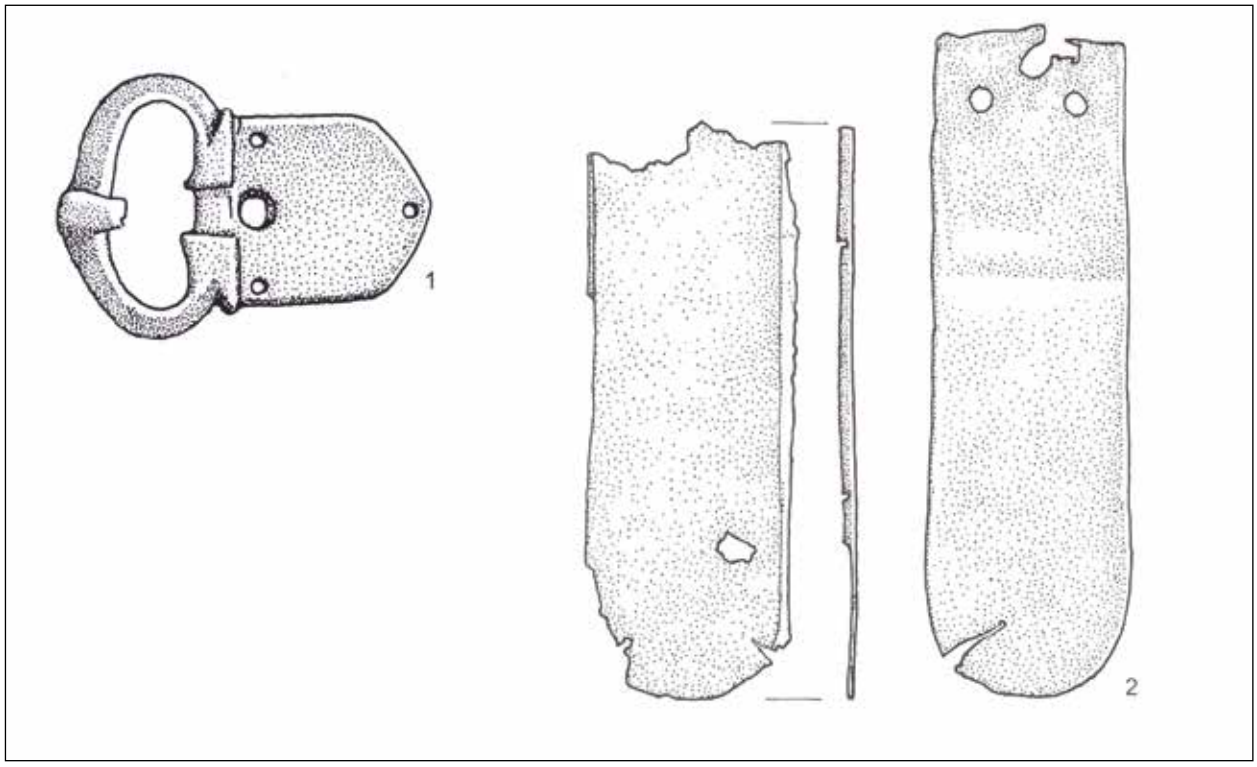

72. kép. Solt-Meleghegy, Bajusz Gábor földje, kora avar kori leletek (rajz: Balogh Csilla)
Fig. 72. Solt-Meleghegy, Bajusz Gábor földje, Early Avar-period finds (drawing: Csilla Balogh)

[86] Balogh 2002. 310, Nr. 42. nyomán. Korábbi irodalom: Csallány 1956. 187, Nr. 822; Tóth 2002b. 01-03-0930-03; MNM Ltsz. 11/1931.1–2; Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/68013, 2024. március 30.

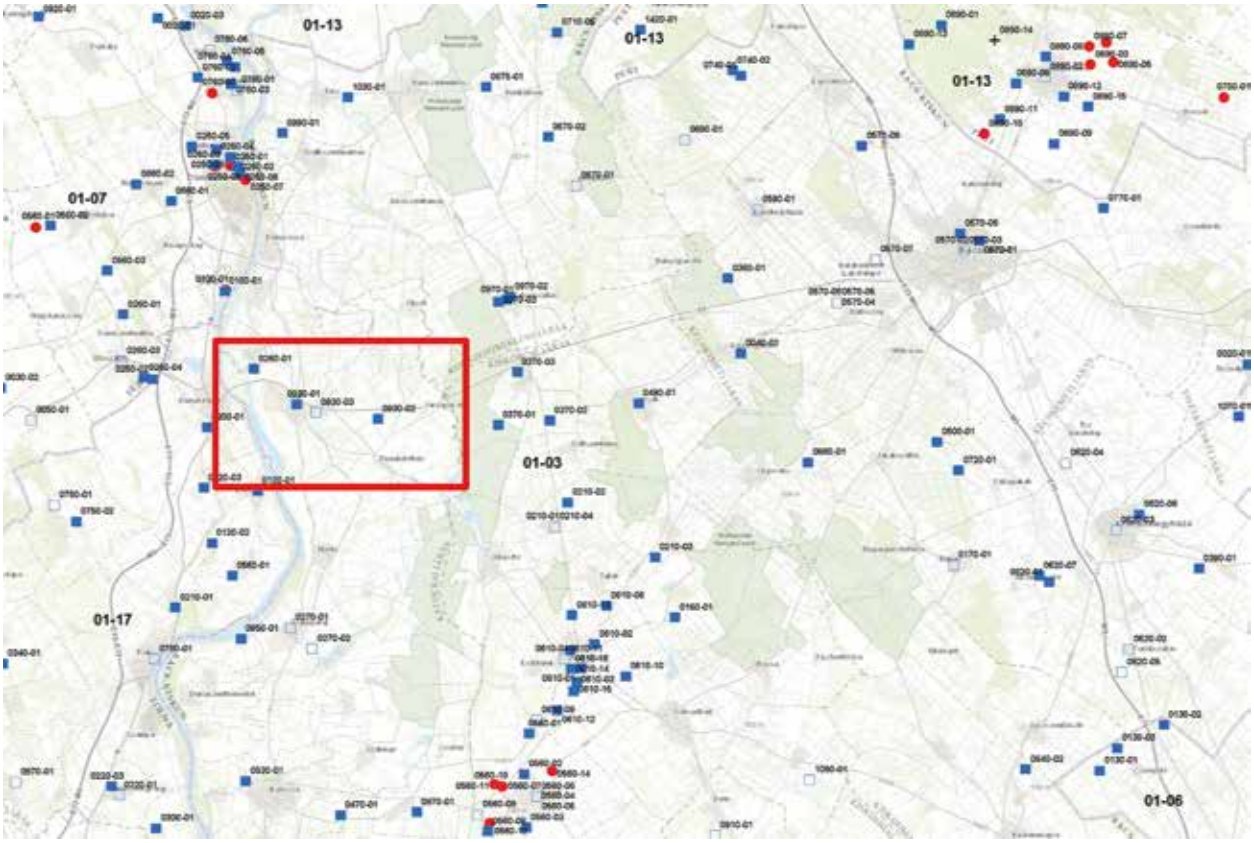

73. kép. Avar kori lelőhelyek a Duna–Tisza közén (rajz: Holl Balázs, kiegészítés: Vida Ágnes)
Fig. 73. Avar-period sites in the Danube-Tisza interfluve (drawing: Balázs Holl, updated by Ágnes Vida)

Összegzés

Az itt bemutatott lelőhelyek szinte egyenlő távolságonként helyezkednek el a korabeli településhálózat részeként: ezt rögzíti a solti régiót bemutató térképszelvény *(73. kép)*, valamint a Kárpát-medencei kora avar korszak offenzív szakaszát (6. század második fele – 7. század első negyede) ábrázoló lelőhely-összesítő térkép *(74. kép)*. Amíg a Duna–Tisza-közi szárazföldi útvonal egy megközelítően kelet-nyugat irányú közlekedési sáv részét képezte, addig az utóbbi évtizedekben végzett kutatások révén számos új lelőhely vált ismertté a Duna mentén, a főbb átkelők környezetében. Kiemelkedő jelentőségű feltárások folytak nemrég a folyó jobb partján regionális központ szerepet betöltő Kölked[87] melletti Babarc-Országúti földeken[88] (Baranya megye); a bal parton pedig az Apostag-Célkitermelőhely B terület (Apostag-Buki-dűlő),[89] Szalkszentmárton[90] és Dunavecse-Kovacsos-dűlő B terület[91] lelőhelyeken (Bács-Kiskun megye).

Az Alföldet észak–dél irányban átszelő Duna a 6. század közepétől a 7. század első negyedéig jól őrzött,

[87] Kölked-Feketekapu A: Kiss 1996, Kölked-Feketekapu B: Kiss 2001.

[88] Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adatbázis, https://archeodatabase.hnm.hu/hu/node/58805, 2024. március 30.

[89] Somogyvári Ágnes 2005. évi feltárásának publikálása: Balogh 2018. 9–36, 183–213, 1–31. tábla. Figyelemre méltó a párhuzam a solt-pékmajori temetőrész és a teljes mértékben föltárt (44 síros) apostagi temető között, utóbbira „egyhangú és mondhatni szegényes leletanyag jellemző… A legfeltűnőbb a fémveretekkel díszített övek teljes hiánya, még a két bolygatatlan, lovas férfisírban (9. és 13A sír) sem volt": Balogh 2018. 29. Hasonló a sírgödrök kialakításának aránya (az aknasírok között 11 cölöpös temetkezés), emellett az apostagi NyÉNy–KDK tájolásnak és a solt-pékmajori NY–K-i tájolásnak a Duna–Tisza közén, a Közép-Duna menti 20–30 km-es sávban kora avar kori hagyománya van: Balogh 2018. 22. A szoros analógiákon túl az ékszeranyag egy része (aprógömbös, valamint hengerpalástos-lengőcsüngős fülbevalók) és a préselt kerek, illetve karéjos lószerszámveretek alapján a 7. század utolsó harmadára keltezi az általa egyetlen generációsnak tartott apostagi lelőhelyet: Balogh 2018. 29, 33.

[90] Kovacsóczy 2019.

[91] Lantos 2015; Lantos 2019.

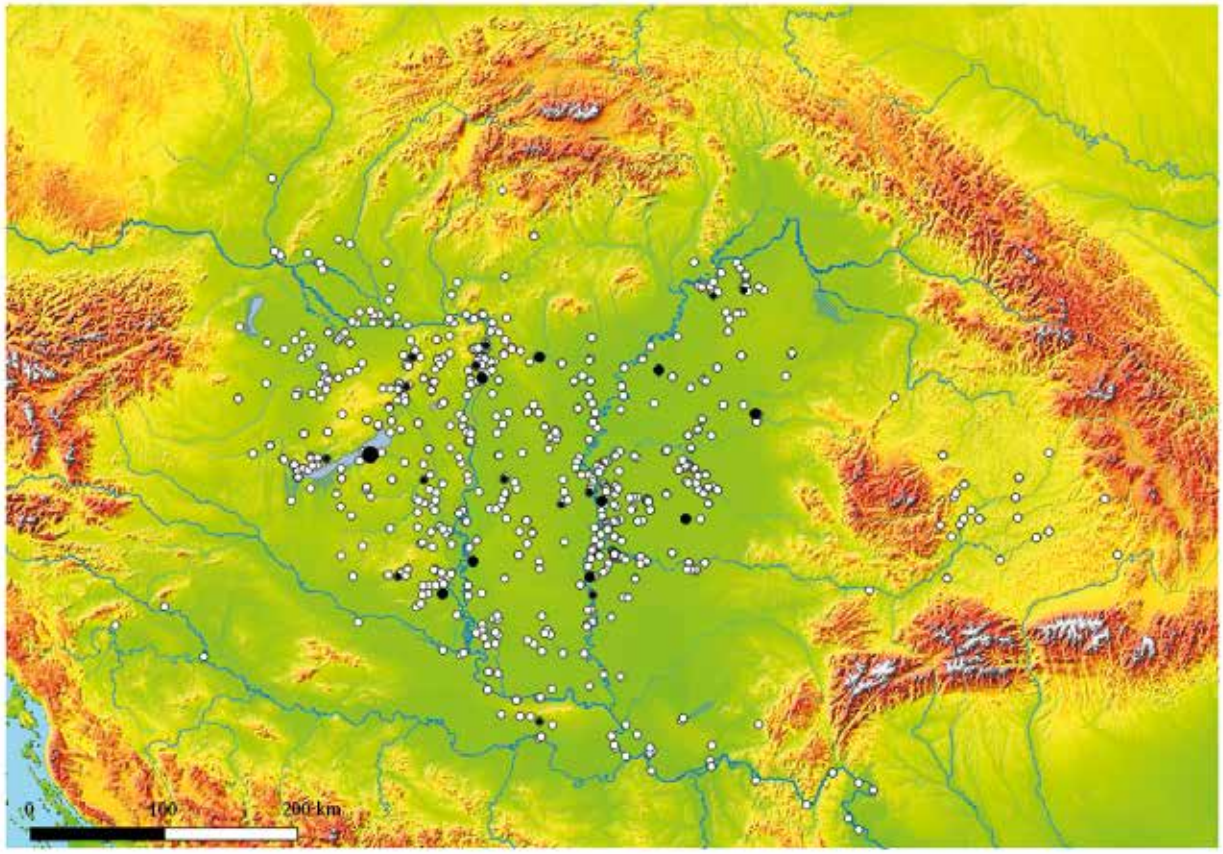

74. kép. Kora avar kori lelőhelyek a Kárpát-medencében a 6. század második fele – 7. század első negyede között (rajz: Holl Balázs). Jelkulcs: 1: ○ korabeli lelőhely, 2: ● regionális központra utaló lelőhely, 3: ● uralkodói központra utaló lelőhely (Zamárdi-Rétiföldek)

Fig. 74. Early Avar-period sites in the Carpathian Basin between the later 6th and the first quarter of the 7th century (drawing: Balázs Holl). Key: 1: ○ contemporaneous site, 2: ● possible regional centre, 3: ● possible royal centre (Zamárdi-Rétiföldek)

a folyó mindkét partján megerősített belső határvonalat képzett az avar birodalmon belül.[92] A 626-os konstantinápolyi vereséget követően új hatalmi jelvényekkel feltűnő, súlyos arany álcsatos díszövekkel jellemezhető bócsai kör[93] a 7. század középső harmadában gyökeresen átalakította az ország igazgatási rendszerét. Az uralkodói központ ekkor került át a Dunántúlról a Duna–Tisza közére[94] *(75. kép)*. Az ekkor lejátszódó belső migrációs mozgások *(76. kép)* eredményeként[95] – pontosabban szólva: a központilag irányított, a kaganátus egészét érintő áttelepítések nyomán – megváltozott az addigi településkép *(77. kép)*. A később keletkezett írott történeti forrásokban hringként emlegetett kagáni székhely pontos helyének lokalizálása azonban – az erre irányuló erőfeszítések[96] ellenére – még napjainkban is várat magára.[97]

[92] Szentpéteri 2009; Szentpéteri 2019. 166, 3. kép 1.

[93] Balogh 2016b; Balogh 2019; Szentpéteri 2021. 93–107.

[94] Szentpéteri 2019. 166, 3. kép 2.

[95] Balogh 2016a. 338–339: 3. fázis (650/660–670/675), 85. kép.

[96] Szentpéteri 2013; Szentpéteri 2015a; Szentpéteri 2016; Szentpéteri 2019. 167, 4. kép 1–2; Szőke 2014a–b; Madaras 2015; Szőke 2019. 74, 13. kép, 78–80; Szőke 2021. 65, Abb. 13, 70–72.

[97] Hálás köszönettel tartozom Pásztor Adriennek a tanulmányomhoz fűzött szakmai tanácsaiért.

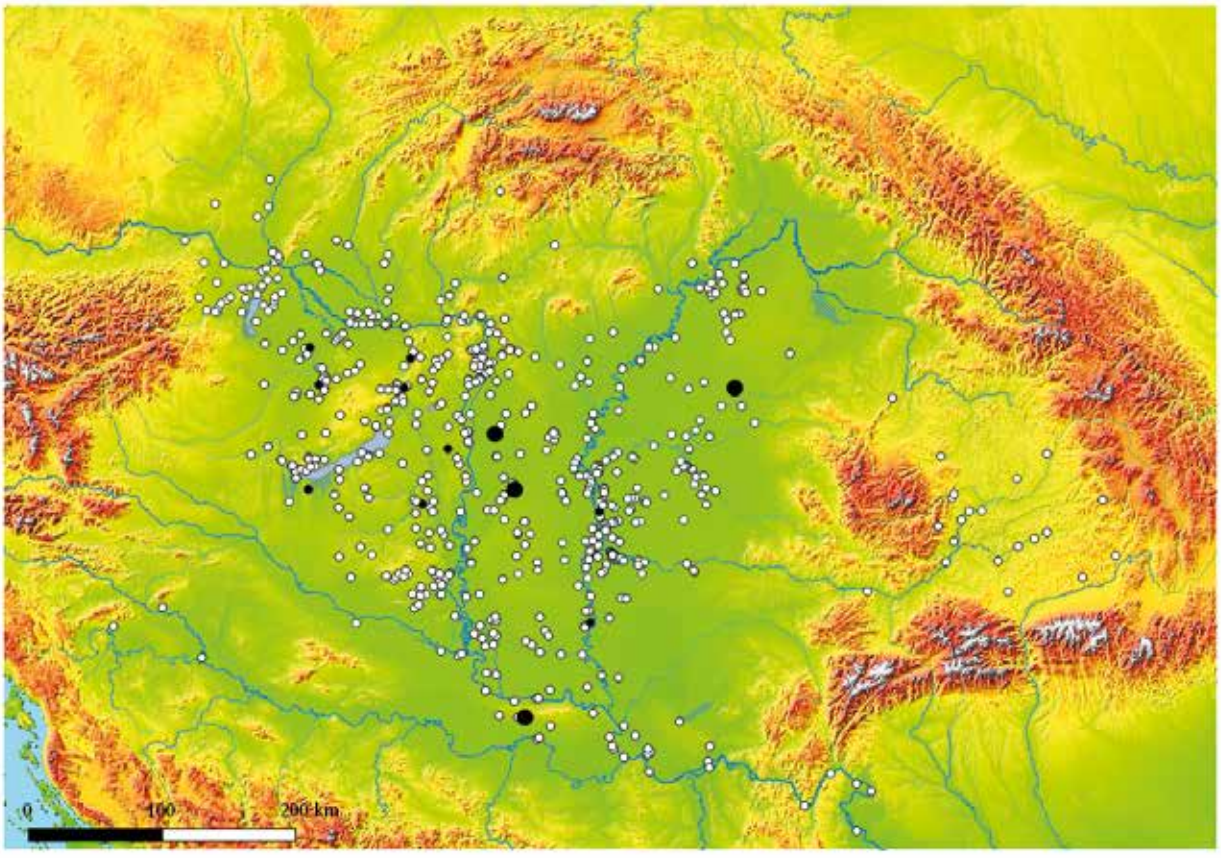

75. kép. Kora avar kori lelőhelyek a Kárpát-medencében, 7. század második és harmadik negyede (rajz: Holl Balázs). Jelkulcs: 1: ○ korabeli lelőhely, 2: ● regionális központra utaló lelőhely, 3: ● arany álcsatos lelőhely (Sirmium környéke, Kunbábony 1. sír, Bócsa, Tépe)

Fig. 75. Early Avar-period sites in the Carpathian Basin, second and third quarter of the 7th century (drawing: Balázs Holl). Key: 1: ○ contemporaneous site, 2: ● possible regional centre, 3:● sites yielding gold pseudo-buckles (Sirmium area, Kunbábony, Grave 1, Bócsa, Tépe)

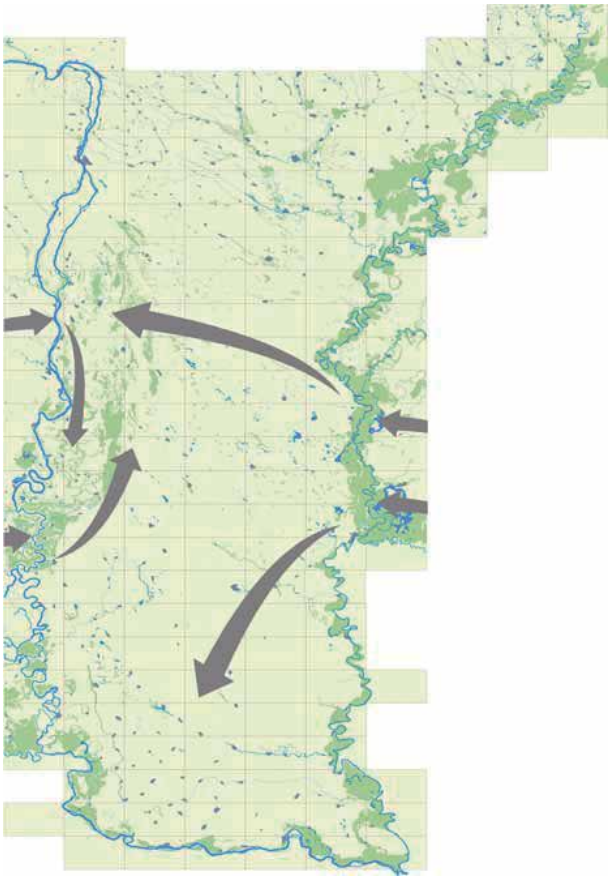

76. kép. A régészeti leletanyag által kijelölt migrációs irányok a Duna–Tisza közén a 7. század harmadik negyedében (Balogh 2016a. 338, 85. kép nyomán)

Fig. 76. Migration routes outlined by the archaeological finds in the Danube-Tisza interfluve in the third quarter of the 7th century (after Balogh 2016a. 338, Fig. 85)

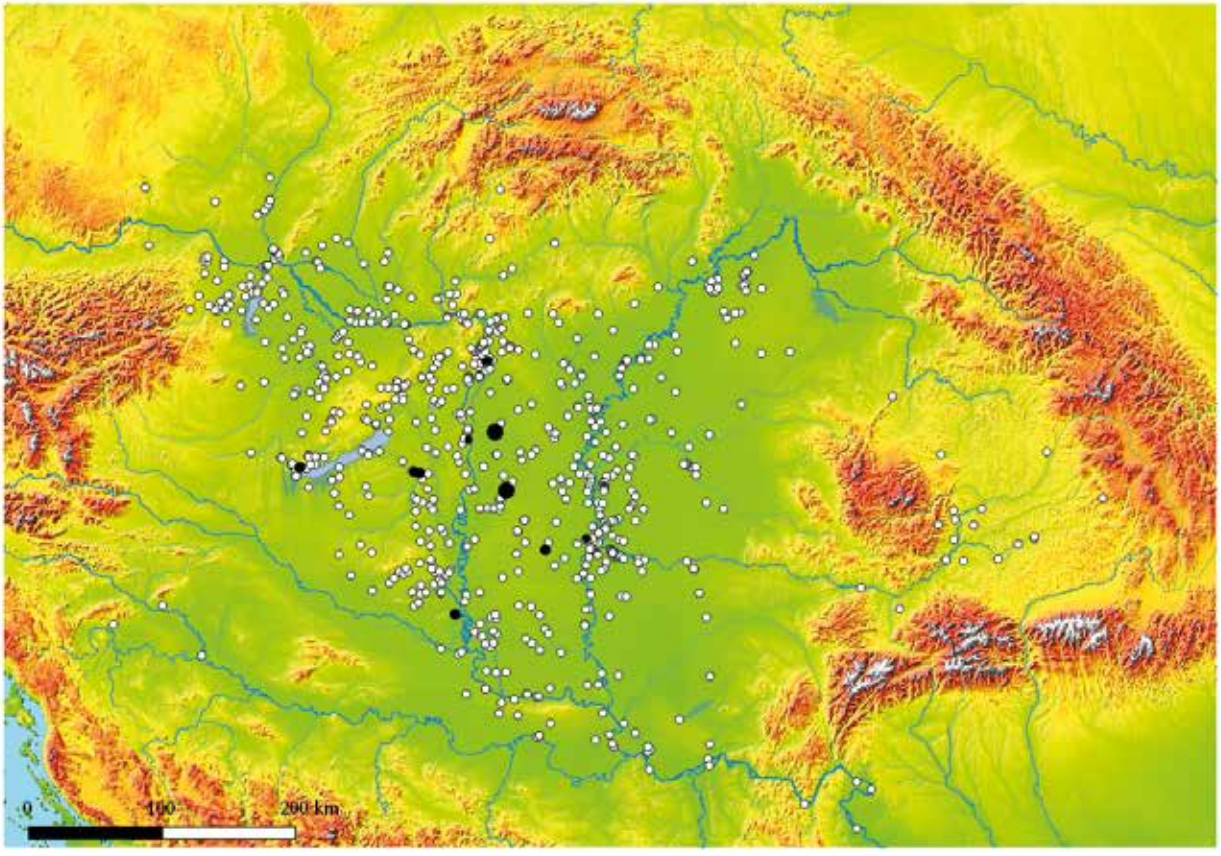

77. kép. Késő avar kori lelőhelyek a Kárpát-medencében, 7. század negyedik negyede (rajz: Holl Balázs).
Jelkulcs: 1: ○ korabeli lelőhely, 2: ● regionális központra utaló lelőhely, 3: ● uralkodói központra utaló lelőhely (Kunbábony 2. sír, Kiskőrös-Vágóhíd-dűlő)

Fig. 77. Late Avar-period sites in the Carpathian Basin, fourth quarter of the 7th century (drawing: Balázs Holl).
Key: 1: ○ contemporaneous site, 2: ● possible regional centre, 3: ● possible royal centre (Kunbábony, Grave 2, Kiskőrös-Vágóhíd)

IRODALOM

Balogh 2002 — Balogh Csilla: Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéséhez. Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau–Theiß-Zwischenstromlandes in der Frühawarenzeit. *MFMÉ – StudArch* 8 (2002) 291–339.

Balogh 2012 — Balogh Csilla: Makó, Mikócsa-halom. *RégKutMon* 2010 (2012) 282.

Balogh 2014 — Balogh Csilla: Az avar kori gúlacsüngős fülbevalók. Die awarenzeitlichen pyramidenförmigen Ohrgehänge. Avar dönemindeki piramit biçimli küpeler. *KDMK* 20 (2014) 91–157.

Balogh 2016a — Balogh Csilla: *Régészeti adatok a Duna–Tisza közi avarok történetéhez. The history of the Avars in the Danube–Tisza interfluve as reflected in the archaeological record.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék, Archaeolingua, Budapest, 2016.

Balogh 2016b — Balogh Csilla: A Duna–Tisza köze avar kori betelepülése. The settlement of the Avar population in the Danube–Tisza interfluve region. *Cumania* 27 (2016) 55–74.

Balogh 2018 — Balogh Csilla: *Avar kori temetők Bács-Kiskun megyében* 1. ArchCum 4. Kecskemét, 2018.

Balogh 2019 — Balogh Csilla: Új szempont a kora avar hatalmi központ továbbélésének kérdéséhez. Az avar fegyveres réteg temetkezései a Duna–Tisza közén. New light on the possible survival of the early Avar power centre. Burials of Avar warriors in the Danube–Tisza interfluve. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 115–138.

Balogh–Lőrinczy 2018 — Balogh Csilla – Lőrinczy Gábor: Az avar kori női fejdíszek egy változata – a veretes párták. Jedna variácia ženskej dekorácie hlavy z obdobia avarského kaganátu – party s kovaniami. A variant of the Avar age female headdresses – The headdresses decorated with mounts. *Iuxta Danubium* 16 (2018) 118–150.

Balogh–Pásztor 2015 — Balogh Csilla – Pásztor Adrien: Az avar kori nagy gyöngycsüngős fülbevalók. Large bead-pendant earrings from the Avar period. In: Türk–Balogh–Major 2015. 581–648.

Balogh et al. 2015 — Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *…in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapjára.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Kecskeméti Katona József Múzeum, Budapest–Kecskemét, 2015.

Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019 — Balogh Csilla – Szentpéteri József – Wicker Erika (szerk./eds.): *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban. Power Centres of the Avar Khaganate.* Kecskeméti Katona József Múzeum, Kecskemét, 2019.

Bóna–Nagy 2002 — Bóna, István – Nagy, Margit: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* I. MGAH 1. Budapest, 2002.

Čilinská 1975 — Čilinská, Zlata: Frauenschmuck aus der 7–8. Jahrhundert im Karpaten-becken. *SlA* 23 (1975) 1. 63–96.

Csallány 1956 — Csallány, Dezső: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956.

Csiky 2007 — Csiky Gergely: A korai avar lándzsák tipológiája. Die Typologie der frühawarenzeitlichen Lanzenspitzen. *ArchÉrt* 132 (2007) 305–323.

Csiky 2022 — Csiky Gergely: A szegvár-oromdűlői avar temető közelharci fegyverei (vágó- és szúrófegyverek). Close-combat weapons (edged weapons and polearms) from the Avar Age Szegvár-Oromdűlő cemetery. In: Lőrinczy–Major–Türk 2022. 599–645.

Fancsalszky 2015 — Fancsalszky, Gábor: Gürtel, Gürtelbeschläge. In: László 2015. 164–183.

Fancsalszky 2017 — Fancsalszky Gábor: Az öv és tartozékai. In: László 2017. 153–169.

Felföldi 2019 — Felföldi Szabolcs:A folyók szerepe az Avar Kaganátusban. The role of rivers in the Avar Khaganate. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 349–374.

Fülöp 2015 — Fülöp, Gyula: Grabgrube. In: László 2015. 99–100.

Fülöp 2017 — Fülöp Gyula: Temetkezések. In: László 2017. 92–93.

Garam 1979 — Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre.* Budapest, 1979.

Garam 1995 — Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* 3. Budapest, 1995.

Garam 2009 — Garam Éva: Avar kori faedények. Awarenzeitliche Holzgefäße. In: Somogyvári–Székely 2009. 79–100.

Garam 2018 — Garam, Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek* III. MAA 12. Budapest, 2018.

Keszi 2016 — Keszi Tamás: Avar ötvöstárgyak Mezőfalváról. *IMÉ* 1 (2016) 95–96.

Kiss 1995 — Kiss Attila: A kunbábonyi 1., kora-avar vezéri sír leleteinek belső összefüggései. A leletanyag csoportosítása. Die inneren Zusammenhänge der Funde des Grabes 1 des frühawarischen Fürstengrabes von Kunbábony. Gruppierung des Fundstoffes. *CommArchHung* 1994–1995 (1995) 267–284.

Kiss 1996 — Kiss, Attila: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Mit Beiträgen von Max Martin, Peter Stadler und István Takács. Studien zur Archaeologie der Awaren 5. Universitätverlag Wagner, Innsbruck, 1996.

Kiss 2001 — Kiss, Attila: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* I–II. MAA 6. Budapest, 2001.

Kiss 2009 — Kiss Gábor: Halotti kerevetek nyomai a lukácsházi avar kori temetőben. Reste von Totenbrettern im awarenzeitlichen Gräberfled bei Lukácsháza. In: Somogyvári–Székely 2009. 123–132.

Kiss 2015a — Kiss Csaba: Pajzstövises csatok a Kárpát-medencei gepida területeken (az avar foglalásig). Schilddornschnallen im gepidischen Fundmaterial des Karpatenbeckens. *Dolg EME* 13 (2015) 5–31.

Kiss 2015b — Kiss P. Attila: *„…ut strenui viri…" A gepidák Kárpát-medencei története. „…ut strenui viri…" The history of the Gepids in the Carpathian Basin.* Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2015.

Korek 1943 — Korek József: A Szentes-kajáni avar temető. *Dolgozatok* 19 (1943) 1–129.

Kovacsóczy 2019	Kovacsóczy Bernadett: Előkelő avar férfi sírja Szalkszentmárton határából. Burial of an Avar noble on the outskirts of Szalkszentmárton. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 69–96.
Kovrig 1963	Kovrig, Ilona: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.* AH XL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
Lantos 2019	Lantos Andrea: Kora avar kori lószerszámos temetkezés Dunavecsén. Early Avar burial with a set of harness at Dunavecse. In: Balogh et al. 2015. 29–38.
Lantos 2019	Lantos Andrea: Kora avar kori sírok Dunavecséről. Early Avar burials from Dunavecse. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 97–114.
László 1941	László Gyula: Adatok az avarság néprajzához II. 1. Az avarok késviselése. 2. Az avar tűtartók használata. Contributi all' etnografia degli àvari II. 1. Come portavano gli àvari il coltello. 2. L'uso dei portaspilli àvari. *ArchÉrt* 2 (1941) 175–191, 191–204.
László 2015	László, Gyula: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta.* MAA 11. Red.: József Szentpéteri. Budapest, 2015.
László 2017	László Gyula: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető.* Szerk.: Szentpéteri József. SZIKMK A sorozat 53. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2017.
Lőrinczy 2020	Lőrinczy Gábor: *A szegvár-oromdűlői 6–7. századi temető. The cemetery of Szegvár-Oromdűlő from the 6th–7th centuries.* Budapest–Szeged–Szentes, 2020.
Lőrinczy 2022	Lőrinczy Gábor: A szegvár-oromdűlői kora avar kori temető. The Avar-period populations of Szegvár-Oromdűlő and the Trans-Tisza Region. In: Lőrinczy–Major–Türk 2022. 11–404.
Lőrinczy–Major–Türk 2022	Lőrinczy Gábor – Major Balázs – Türk Attila (szerk.): *A szegvár-oromdűlői temető és a Tiszántúl kora avar időszaka. The Szegvár-Oromdűlő Cemetery and the Early Avar Period in the Trans-Tisza Region.* Budapest–Szeged–Szentes, 2022.
Madaras 1991	Madaras László: *A szentes-kajáni temető és néprajzi vonatkozásai.* Folklór és Etnográfia 57. Debrecen, 1991.
Madaras 2015	Madaras László: Hol is lehetett az avarok „Hring"-je? Where may the „Hring" of Avars have been? In: Balogh et al. 2015. 73–82.
Nagy 1990	Nagy Béla: *Solt nagyközség monográfiája.* Solt, 1990.
Nagy 2002	Nagy, Margit: Synkretistische Elemente in der frühawarenzeitlichen Ornamentik. Zur Frage der awarenzeitlichen Variante des Motivs „Maske bzw. Menschengesicht zwischen zwei Tieren". A kora avar ornamentika szinkretisztikus elemei. A „két állat között maszk, illetve emberarc"-motívum avar kori változatának kérdéséhez. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 153–178.
Nagy 2004	Nagy Margit: A hódmezővásárhely-kishomoki gepida temető (elemzés). Das gepidische Gräberfeld von Hódmezővásárhely-Kishomok (Analyse). *MFMÉ – StudArch* 10 (2004) 129–239.
Pásztor 1996a	Pásztor Adrien: A magyarországi kora és közép avar kori gyöngyök tipológiai vizsgálata. Typologische Untersuchung der früh- und mittelawarischen Perlen aus Ungarn. *MFMÉ – StudArch* 2 (1996) 195–220.
Pásztor 1996b	Pásztor Adrien: A csákberény-orondpusztai avar kori temető gyöngyleleteinek tipokronológiai vizsgálata. The typochronological examination of the Bead finds of the Csákberény-Orondpuszta Cemetery from the Avar period. *Savaria Pars Archeologica* 22:3 (1992–1995) 1996, 37–83.
Pásztor 2008	Pásztor, Adrien: Ergebnisse der typochronologischen Untersuchung awarenzeitlicher Perlenfunde in Ungarn – Perlentracht in der Früh- und Mittelawarenzeit. *Antaeus* 29–30 (2008) 307–324.
Pásztor 2015	Pásztor, Adrien: Schmuck und Trachtgegenstände. In: László 2015. 119–153.
Pásztor 2017	Pásztor Adrien: Ékszerek és viseleti tárgyak. In: László 2017. 108–143.
Pásztor 2022	Pásztor Adrien: A szegvár-oromdűlői temető gyöngyleletei. Bead finds from the cemetery of Szegvár-Oromdűlő. In: Lőrinczy–Major–Türk 2022. 405–508.
Prohászka–Rózsa 2022	Prohászka Péter – Rózsa Zoltán: 6–7. századi bizánci rézpénzek Orosházáról és környékéről. Byzantinische Kupfermünzen des 6–7. Jahrhunderts aus Orosháza und seiner Umgebung. In: Türk Attila (főszerk.): *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. – 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.* Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1. – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1. Budapest, 2022, 309–323.

Rácz 2009 — Rácz Zsófia: Avar kori ötvös- és kovácsszerszámok. Smith and goldsmith tools from the Avar period. In: Nagy Zoltán – Szulovszky János (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében.* Szombathely, 2009, 67–96.

Rácz 2014 — Rácz, Zsófia: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit.* MonRGZM 116. Mainz, 2014.

Rácz–May 2018 — Rácz Zsófia – May Zoltán: Öntőminta pajzsos testű csat elkészítéséhez. In: Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): *Fémek a földből* I. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19. Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza, 2018. 50–51.

Rosta 2006 — Rosta Szabolcs: Solt, Járáspuszta, Bem utca 16. (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* (2005) 2006. 306.

Samu–Blay 2019 — Samu Levente – Blay Adrienn: Térbeli átrendeződés a 7. századi Kárpát-medencében. Regional shifts in the Carpathian Basin during the seventh century. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 263–332.

Samu–Szalontai 2015 — Samu Anita – Szalontai Csaba: Az avar kori sírrablásokról három kiskundorozsmai temető kapcsán. About Avar-period grave robbings in relation to three cemeteries at Kiskundorozsma. In: Türk–Balogh–Major 2015. 763–811.

Somogyi 1984 — Somogyi Péter: A cikói temető. Das Gräberfeld von Cikó. In: Kiss Gábor – Somogyi Péter: *Tolna megyei avar temetők. Awarische Gräberfelder im Komitat Tolna.* DissPann III/2. Budapest, 1984, 38–101.

Somogyi 2009 — Somogyi, Péter: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandsaufnahme 1998–2007. *ActaArchCarp* 42–43 (2009) 231–299.

Somogyi 2014 — Somogyi, Péter: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld.* DissPann IV.2. Eötvös Loránd University, Institute of Archaeological Sciences, Budapest, 2014.

Somogyvári–Székely 2009 — Somogyvári Ágnes – V. Székely György (szerk.): *In terra quondam Avarorum… Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára.* ArchCum 2. Katona József Múzeum, Kecskemét, 2009.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Székely 2014 — V. Székely György: A Solt-Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. The numismatic finds from Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 245–261.

Szenthe 2015 — Szenthe, Gergely: Ein osteuropaischer Schnallentyp aus dem 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Peripheriale Verbindungen zur Zeit der byzantinischen Dominanz. *ActaArchHung* 66 (2015) 341–378.

Szenthe 2016 — Szenthe Gergely: Egy kelet-európai csattípus a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence és a kelet-európai sztyeppe 7. századi kapcsolataihoz. Ein Schnallentyp der osteuropäischen Steppe im Karpatenbecken. Lyraförmige Schnallen mit festem Beschlag und mitgegossenen Nieten (6–7. Jahrhundert). In: Kovács László – Révész László (főszerk.): *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére.* Budapest, 2016, 365–388.

Szentpéteri 2002 — Szentpéteri, József (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa.* VAH XIII, Budapest, 2002.

Szentpéteri 2007 — Szentpéteri József: Solt, Járáspuszta (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* (2006) 2007. 275.

Szentpéteri 2009 — Szentpéteri József: A Barbaricumból Pannoniába: germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában. From the Barbaricum to Pannonia: Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate. In: Somogyvári–Székely 2009. 235–252.

Szentpéteri 2013 — Szentpéteri József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. The hrings – Political centres of the Avar Khaganate. *Tisicum* 22 (2013) 169–177.

Szentpéteri 2015a — Szentpéteri, József: The hrings – Political centres of the Avar Khaganate. Хринги – центрове на властта в Аварския Каганат. *Pliska–Preslav* 11 (2015) 313–323.

Szentpéteri 2015b — Szentpéteri, József: Die Forschungsgeschichte des Gräberfeldes Csákberény-Orondpuszta. In: László 2015. 29–34.

Szentpéteri 2017 — Szentpéteri József: A lelőhely a népvándorlás koros szakirodalomban. In: László 2017. 30–43.

Szentpéteri 2016 — Szentpéteri József: Az avar kagáni központok kutatástörténetének kezdetei: Tomka Szászky János Hunnia Occ. Abarica című térképlapja 1751-ből. Early research on the seat of the Avar Khaganate:

A sheet from János Tomka Szászky's Hunnia Occ. Abarica map from 1751. In: Csécs Teréz – Takács Miklós (szerk.): *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Győr, 2016, 701–720.

Szentpéteri 2019 — Szentpéteri József: Túlvilági kapcsolatok. A Kárpát-medencei avar korszak hálózatelméleti szempontú megközelítése. Connections beyond the graves. A network theory approach to the Avar period of the Carpathian Basin. In: Balogh–Szentpéteri–Wicker 2019. 139–168.

Szentpéteri 2021 — Szentpéteri József: *A tépei kincs. The Tépe treasure.* ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2021.

Szentpéteri 2023 — Szentpéteri József: *Metaadatok a Vörs-Papkert B lelőhely feldolgozásához: a népesség lélekszáma és a bolygatások értelmezése.* Budapest, 2023 (sajtó alatt).

Szentpéteri–Rosta 2006 — Szentpéteri József – Rosta Szabolcs: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* (2005) 2006. 306–308.

Szőke 2014a — Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor a Kárpát-medencében.* A Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállítása. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2014.

Szőke 2014b — Szőke, Béla Miklós: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin.* Permanent Exhibition of the Hungarian National Museum. Hungarian National Museum, Budapest, 2014.

Szőke 2019 — Szőke Béla Miklós: *A Karoling-kor Pannóniában.* Mosaburg/Zalavár 1. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Magyar Nemzeti Múzeum – Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2019.

Szőke 2021 — Szőke, Béla Miklós: *Die Karolingerzeit in Pannonien.* MonRGZM 145. Mainz, 2021.

Szücsi 2019 — Szücsi Frigyes: *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5-10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Doktori (Phd) disszertáció. Budapest, 2019.

Szücsi 2022 — Szücsi Frigyes: „Az ismeretlen ismerős". Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából: a sírépítmények. „The unknown Acquaintance". New results of the research of the Avar cemetery at Csákberény-Orondpuszta: wooden grave constructions. In: Türk Attila (főszerk.): *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.* Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 4.1. – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 24.1. Budapest 2022, 369–398.

Tettamanti 2000 — Tettamanti, Sarolta: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya.* MAA 4. Budapest, 2000.

Tomka 1972 — Tompka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz (Kés a sírban). Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit (Messer im Grab). Данные к погребальным обычаям населения Кишалфёлда в аварский период (Нож в могиле). *Arrabona* 14 (1972) 27–75.

Tóth 1981 — H. Tóth Elvira: Sajátos temetkezési szokások a Duna–Tisza közi avar temetőkben. Погребальный обряд аварских могильников в междуречье Тиссы и Дуная. Peculiar burial rites in Avar Period cemeteries between the Danube and Tisza rivers. *ArchÉrt* 108 (1981) 157–193.

Tóth 1990 — H. Tóth Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). *Cumania* 12 (1990) 81–233.

Tóth 2002a — H. Tóth, Elvira: Solt. In: Szentpéteri 2002. 320.

Tóth 2002b — H. Tóth, Elvira: Solt-Meleghegy, Bajusz G. földje. In: Szentpéteri 2002. 320.

Tóth–Horváth 1992 — H. Tóth, Elvira – Horváth, Attila: *Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans.* Kecskemét, 1992.

Tóth–Wilhelm–Hajdrik 2022 — B. Tóth Ágnes – Wilhelm Gábor – Hajdrik Gabriella: Válogatás a tiszaugi gepida temető tárgyaiból. Selected finds from the Gepidic cemetery of Tiszaug. In: F. Kovács Péter (szerk.): *Átkelők a túlvilágra. Két gepida temető a Közép-Tisza mentén. Crossing to the afterworld. Two Gepidic cemetery along the Middle Tisza.* Damjanich János Múzeum, Szolnok, 2022, 161–226.

Türk–Balogh–Major 2015 — Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6.* I. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar Régészeti Tanszék – Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport, Budapest–Esztergom, 2015.

Vida 1999 — Vida, Tivadar: *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.–7. Jh).* VAH VIII. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.

Vida 2012 — Vida Tivadar (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére. Archaeological Studies in Honour of Éva Garam.* Budapest, 2012.

Vida 2022 — Vida Tivadar: Sírkerámia a szegvár-oromdűlői avar kori temetőben. Grave pottery in the Avar Age cemetery of Szegvár-Oromdűlő. In: Lőrinczy–Major–Türk 2022. 509–554.

Wicker 1990 — Wicker Erika: Koporsók a csólyospálosi avarkori temetőben. Särge im awarenzeitlichen Gräberfeld in Csólyospálos. *Cumania* 12 (1990) 9–69.

EARLY AVAR-PERIOD SITES IN THE TÉTELHEGY AREA (Abstract)

József Szentpéteri

Keywords: Early Avar period, between ca. 600 and 680, control excavation of a cemetery, metal finds from a settlement

A grave was discovered during the digging of a lime pit in the state co-operative lying some 5 km from Solt in winter 1951. A further two graves were uncovered during the rescue excavation conducted by Ervin Türr. The field report and the finds are currently housed in the Hungarian National Museum. Owing to the period's irrational restrictions, the name of the site and its exact location were withheld. The cemetery's site was eventually located with the help of the locals and the information contained in local history records in 2009. The site is located on the northern end of an elevation enclosed by a watercourse rising above the Danubian floodplain, along the road leading there. The reason for the secretiveness regarding the site's exact location became clear some six years later: in the 1950s, the farmstead functioned as a military plant. The one-week-long control excavation in 2015 was followed by a three-week-long research excavation in 2016. The 31 graves uncovered to date lie along the southern edge of the cemetery that was bounded by a wide ditch. The burials yielded the modest artefacts of a community living during the Early Avar period and can be dated to the seventh century. In addition to the description of the graves and their finds, the other sites in the broader area are also discussed, together with the stray metal finds collected on the Tételhegy site and the finds from contemporaneous cemeteries along the road passing by the fortified settlement.

MAGYAR HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI (VAGY ANNAK TŰNŐ) SZÓRVÁNY FÉMLELETEK A SOLTI TÉTELHEGYEN

Langó Péter – Szentpéteri József

A dolgozat létrejöttének hátterében számos szempont játszott szerepet. A bevezetésben ezeket tekintjük át, és igyekszünk magyarázatot adni arra, hogy az egyes fejezetekben olvasható megállapítások előterjesztését miért gondoljuk módszertani szempontból előre vivőnek. Nemzetközi kitekintéssel tárgyaljuk a jelenkor eszköztárával (műszeres leletfelderítéssel) „létrehozott" lelethorizont (a szórvány fémtárgyak) előteremtésének és értékelhetőségének problémakörét, hogy a tárgytípusokat és a lelőkörnyezetet a lehetőségekhez képest minél körültekintőbben értelmezhessük. Szándékunk és törekvésünk: visszatérni a régészeti klasszifikációs módszer hagyományos antikváriusi szemléletéhez, miáltal egy olyan képes tárgykatalógust állítsunk össze, amely megbízható adatbázisként segíti majd a további kutatásokat. Ami a tanulmány időbeli határait illeti, a középkori magyar történelem hagyományos korszakbeosztása helyett konkrét évszázadokra bontott szakaszokban mutatjuk be az adott időszakra keltezhető tárgyi emlékeket; feltétlenül hangsúlyozva, ha egyéb időrendi megfontolások is felmerülnek a vizsgált leletekkel kapcsolatban. Különös figyelmet szentelünk a 10–13. századi Kárpát-medence belső és külső (többek között egy esetleges skandináv–balti) kapcsolatrendszeréből eredeztethető tárgyi emlékeknek.

Kulcsszavak: régészeti klasszifikáció, antikváriusi szemlélet, detektoros fémkeresés, 10–11. századi leletkatalógus, a Kárpát-medence és a környező régiók, Solt-Tételhegy

BEVEZETŐ GONDOLATOK

A keleti háttérrel rendelkező magyar törzsszövetség tárgyi emlékeinek meghatározása – régész-történész elődeink immár több mint másfél évszázados munkásságára támaszkodva – egyre kevesebb megpróbáltatással jár. A tárgytípusok egy részének hagyományos klasszifikációs jellegű elemzésére és értékelésére sor került, azonban előfordulnak olyan – kis esetszámmal rendelkező – tárgyak, melyek alapvetően antikvárius és pozitivista jellegű számbavétele még nem készült el. Ennek több oka van. Egyrészt a folyamatosan bővülő leletanyag már sokszor felhívta arra a figyelmet, hogy az általunk ismert emlékek csak töredékei az egykor létezett anyagi kultúra teljességének, másrészt a megmaradt emlékek jelentős része egy összetett (kompozit) tárgy részleteit alkotják. Utóbbi egyben azt is jelenti, hogy számos esetben a hasonló kialakítású veretek más és más szerepet is betölthettek egykor (attól függetlenül, hogy formailag hasonlók vagy azonosak voltak). Mindehhez egy másik tényező is járul. A 10. századi Kárpát-medence anyagi kultúráját javarészt a temetkezési emlékek alapján írta le eddig a kutatás. Elfogadva ugyanis, hogy nemcsak temetkeztek Árpád magyarjai, hanem a Kárpát-medencében laktak is, mégis (elsősorban abból adódóan, hogy a településleletek a 8–11. század folyamán csak lassan formálódtak egy-egy lokális struktúrában, miközben ugyanezen időszakban az egyes kisebb régiók közt akár jelentősen eltérő kerámia-összetétel is fennállhatott, ezzel is jelezve a regionális különbségeket) ezen keleti közösségek megjelenését nehéz leírni a településleletek alapján. A településleletek összetétele jóval homogénebb volt, és csupán egy nagyobb időszakot átölelő gazdasági horizont leírására alkalmas, s nem annyira egy olyan politikai folyamatra, mint a magyar törzsek megjelenése.

Egy új politikai hatalom megjelenésére érzékeny tárgyak alapvetően fémből voltak: fegyverek, használati eszközök, egészében a lószerszámzat részei és a viseleti elemek, ékszerek. A magyarok keletről magukkal hozott temetkezési hagyománya nyomán ezek általában sírleletekként tűntek fel, s ritkán jelentek meg fel a települések emlékei között.[1]

E fenti kép azonban változóban van, hiszen a modern fémkereső műszerek alkalmazásával a múlt emlékeinek megismerése egy új szakaszba lépett. Ez a helyzet számos vonásában leginkább a 19. századi időszakra emlékeztetheti azokat, akik egy kicsit távolabbról tekintenek az intézményi struktúrákra. Érdemes röviden körbejárni, hogy mire is gondolunk. A detektoros fémkeresés a 20. század utolsó évtizedének kezdetére népszerű hobbivá vált,

[1] Településfeltárásokhoz kapcsolódó példa: Lázár 1998; Wolf 2020.

amely az 1990-es évek közepére elérte Magyarországot is. A kincskeresés ezzel jelentősen könnyebbé vált azok számára is, akik nem akartak mélyreható elemzéseket olvasni egy-egy tárgy történeti jelentőségéről vagy ásatásokon „pepecselni". Ezáltal a régészetet csak hírből ismerők közül egyre többen engedhették meg maguknak, hogy ilyen eszközökhöz jussanak és használhassanak. Már ekkor nyilvánvaló volt, hogy sokan saját „gyűjteményeket" akarnak kialakítani, vagy a megélhetésüket remélik biztosítani ennek segítségével. Ebben az esetben is igaznak bizonyult mindaz, amit Szűcs Jenő megállapítása jelentett Európa régióiról. Parafrazeálva Szűcs gondolatát, láthatjuk, hogy az új technológia nyugatról keletre haladva egyre nagyobb és súlyosabb csapást mért a régészeti örökségre. Mindaddig, míg Nyugat-Európában a technológia szerves fejlődésével az örökségvédelmi szabályozás is folyamatosan megpróbált lépést tartani az új lehetőségek popularizálódásával,[2] ezzel az egykori keleti tömb országaira a rendszerváltáskor hirtelenjében szakadt rá az új technológia, és sem jogi szabályozás, sem a társadalmi változások/törések nem segítették azok gyors integrálását. Magyarországtól keletre teljes iparág épült arra, hogy a régészeti lelőhelyeket kifosszák és minél több műkincset eladhassanak. Bulgáriában a 2000-es évek elején még a főváros központjában is szabadon árultak ilyen fémkeresős kutatásokból származó leleteket turistáknak. Bárki megvehette azokat az Alekszandr Nyevszkij székesegyház mellett vagy a Vitosa lábánál. Hogy mekkora volt a kár, azt jól jelzik az olyan patrióta vállalkozások is, mint a *Stara Bulgaria* gyűjtemény létrehozása.[3] Ukrajnában számos legenda keringett akkoriban a politikai vezetők és az újgazdagok ilyen jellegű gyűjtési szokásairól, de elég talán csak a híres és hírhedt Platar Gyűjteményt említeni.[4] A műkincsek kiáramlása mind a mai napig töretlen ebből a régióból, mindehhez pedig fontos segédkezet nyújt az internet az online kereskedelmi hálózataival, sufni aukcióházaival. A folyamatnak van egy általánosabb hatása is, amely nem csak egy adott régió múltjának megsemmisítését jelenti, hanem egy másik terület műtárgyakban történő „feldúsulását." Ez a műkincs-kereskedelem és műkincsáramlás ugyanis egy láthatatlan zónába esik, és ebből adódóan gyakran tűnnek elő műtárgyak hamis eredetmegjelöléssel. A Seuso-kincs körül kialakult kálvária jól mutatja azokat a nehézségeket, amit a helyes eredetmegjelölés jelent, de a kérdés ennél jóval összetettebb és komplexebb, amikor nagy mennyiségben tűnnek fel idegen régió műtárgyai olyan területeken, ahol addig azok nem voltak jellemzőek.

E vonatkozásban két példát érdemes említeni. Kezdjük a pozitív példával. Rácz Tibor Ákos dabasi ásatásán került elő egy kerek bronzcsüngő,[5] melynek az egyik oldalán arkangyal-ábrázolás, a másikon pedig egy nonfiguratív motívum volt.[6] A lelet párhuzamai a korabeli Rusz irányába mutatnak, és egyértelműen egy ott meglévő divat Kárpát-medencei egyedi párhuzamát jelentik.[7] A lelet hiteles körülmények között került elő, így unikális és érdekes hozadéka a Kárpát-medencei kora Árpád-kor kapcsolatrendszerének kutatásához. Hasonlóan izgalmasak éppen e hiteles megfigyelésből adódóan azok a tárgyak, melyek Solton kerültek elő és skandináv-balti kapcsolatrendszer lehetőségét vetik fel. A másik végpont azonban aggasztó, gyakorta kerülnek be az illegalitásból a legális műkincspiacra olyan tárgyak (melyek útja alapvetően magángyűjteményeken keresztül ér oda), amikről azt állítja az utolsó (az esetek többségében jóhiszemű) tulajdonos, hogy magyarországi lelőhelyről származik (vagyis amikor megvette, ő már így tudta). A tárgyak egy részéről azonban már első pillantásra látható, hogy az nem jellemző az adott időszak magyar anyagi kultúrájában felbukkanó darabokra, és az is megállapítható, mely régióból kerülhetett ide. Kérdés azonban, hogy ez tényleg így van-e? Mert jól látható módon egyedi műtárgyak a Kárpát-medencébe is bekerülhettek különböző régiókból, s azoknak – mint azt bizonyos kijevi típusú ereklyetartó mellkeresztek értékelése is mutatja – komoly történeti relevanciája is lehet.[8] Még nagyobb gondban vagyunk, amikor ezek a tárgyak a Kárpát-medencében is nagyobb számban előfordulnak (mint például 10–11. századi északi

[2] Mohácsi 2021.
[3] Langó–Türk 2021.
[4] *Kat. Kijev* 2004; *Kat. Kijev* 2004a.
[5] Rácz–Németh 2021.
[6] *Kat. Szentendre* 2021. 157. No. 26.
[7] Rácz–Németh 2021. 148; vö. Nikolaeva–Černecov 1991.
[8] Kiss 2007.

szerelékkel ellátott kétélű kardok[9] vagy az úgynevezett szentföldi típusú ereklyetartó mellkeresztek),[10] így egy-egy darabról nem mindig állapítható meg, hogy valójában honnan is kerülhetett elő. Ezeknek a szórvány leleteknek mindenfajta kritikai észrevétel nélküli statisztikai felhasználása azonban nagyban módosíthatja a részleteket (az emléktípus elterjedésével kapcsolatos megállapításokat) elemző tudományos képünket, de – esetleg – a tágabb történeti, kultúrtörténeti képet is (a fentebbi példáknál maradva: a korai Magyar Királyság nyugati típusú fegyverekkel felszerelt rétege és kapcsolatrendszere, a keresztény megtérés folyamata) is módosíthatják, hibás konzekvenciák levonására ösztönözhetnek. Az, hogy ez milyen veszélyeket rejt magában, egy további példát említünk. A Berlini Történeti Múzeum állandó kiállításán egy jellegzetes 10. századi szablya köré építve esik szó a magyaroknak a Német-római Birodalom irányába vezetett egykorú katonai hadjáratairól és a Birodalomban elszenvedett végső vereségéről. A fegyver 10. századi, azonban a tárgy provenienciája után nyomozva derült csak ki, hogy valójában bulgáriai vétel, tehát ténylegesen nem Kárpát-medencei példány. Mindez – Valeri Yotov kutatásai nyomán – hitelesnek fogadható el,[11] hiszen hasonló fegyvereket használtak a Bolgár Cárság területén is a 10. században, melyek – sajnos – nagyobb számban feltűntek a német műkincspiacon.[12]

Magyarország ebben a folyamatban valahol félúton helyezkedett el kelet és nyugat között. A műkincsek kiáramlása itt is komoly felfutást hozott (olyannyira, hogy számos kereskedelmi televíziós műsor is népszerűsítette ezt a „hobbit"), miközben a régészek próbáltak valamilyen megoldást keresni. Ennek következménye lett az a folyamat, melynek során egyre több, inkább az élményért mint a megélhetésért tevékenykedő fémkeresős csatlakozott a régészekhez, és kezdte el segíteni az ő munkájukat. A megszülető párbeszéd egyik központi szereplője Rácz Tibor Ákos volt, majd őt követve viszonylag hamar kialakult minden megyei és kisebb múzeumban ilyen jellegű együttműködés.[13] Ezek során nemcsak a közösségi régészet fogalma formálódott ki, hanem ennek révén új életre keltek a múzeumok, és – részben ennek hatására – talán egyre kevésbé számítanak az „eltörölt helyek" közé,[14] hiszen komoly közösség- és identitásteremtő tevékenységük által hasonló funkciókat hoztak mozgásba, mint a 19. században a Römer Flóris által alapított múzeumi egyletek.

Bacskai István, aki a katalógusban közzétett szórvány fémleletek döntő többségét műszerével fellelte,[15] az egyik legképzettebb hazai szakember, aki „Saulusból Paulus" lett.[16] A Pest megyei kutatások ezen túl azonban más konzekvenciák levonására is alkalmasak. Rácz Tibor Ákos a fellelt fémleletek jelentős részénél felismerte, hogy azok nem temetkezésekhez, hanem településekhez tartozhattak.[17] Hasonló megállapításra jutott egy Győr megyei település, Mindszentpuszta kapcsán Vargha Mária és Mordovin Maxim is.[18] Ezen kutatások azért is tűnnek jelen esetben érdekesnek, mert az elemzett tárgyak közt számos 10–11. századi is akadt. A jelenség általános voltára utaltak Csányi Viktor Hódmezővásárhely-Kingéc lelőhelyen végzett kutatásai, ahol szintén nagyobb számban kerültek elő a település területéről csüngős ruhaveretek.[19] A Solton talált fémveretek érdekessége azonban az, hogy szinte kivétel nélkül olyan szórványok, melyekhez kapcsolódóan nem kerültek elő sírok (még szétszántott állapotban sem) és településleletek sem. Koruk azonban

[9] Hogy ebben az esetben is konkrét példát említsünk. Pár évvel korábban szakmai beszélgetés során mesélte el – jelenleg múzeumigazgató – kollegánk, hogy szakértői munka kapcsán egy ilyen fegyver múzeumnak történő megvásárlásával bízták meg. Az interneten árult – egyébként hiteles darabnak látszó tárgyról az eladó azt állította, hogy a Dunántúlon került elő, az elküldött fényképek részletes elemzése alapján azonban el lehetett dönteni, hogy a képek nem Magyarországon, hanem Lengyelországban készültek, s nagy valószínűséggel a fegyvert is ott vagy Lengyelország valamely keleti szomszédjában találhatták. A tranzakcióra ezt követően nem került sor. Később kiderült, hogy a fegyvert – hasonlóan helyben talált emléknek beállítva – megpróbálták Csehországban és Horvátországban is értékesíteni.

[10] A mellkeresztek kapcsán példaként a Nagyházi Galéria egyik legutóbbi, 2023. április 4-én történt árverését említjük, amikor a neves néprajzi gyűjteménnyel rendelkező Nagy József hagyatéka került kalapács alá. A 243. tétel (*Kat. Budapest* 2023. 67.) két ereklyetartó mellkeresztje közül az egyik jellegzetes középkori Ruszban és a Balkánon használt darab volt, a másik azonban olyan, amely a Kárpát-medencében is nagy számban fordult elő (vö. Lovag 1999). Vajon akkor a két tárgy – emléktípus és eladhatóság miatt – véletlenül sodródott egy közös árverési tételbe, vagy azonos helyről is származtak? Nyilván ezt ma már nem lehet kideríteni. Elképzelhető az is, hogy a szentföldi kereszt Kárpát-medencei darab volt.

[11] Yotov 2008.

[12] *Kat. München* 2005. 410–411. A darabokat ebben az esetben is magyar és avar emlékként árulták, azonban a tárgyak egyedi jellegzetességei alapján egyértelmű, hogy mind a két esetben bulgáriai előkerülésű emlékek lehettek.

[13] Rácz 2021.

[14] György 2003.

[15] Szentpéteri 2017.

[16] Bacskai 2017.

[17] Rácz 2023.

[18] Mordovin–Vargha 2015.

[19] Langó–Csányi–Bacskai 2017.

egy általános klasszifikáció segítségével a legtöbb esetben behatárolható. Bevezetőnk végén ismételten hangsúlyoznunk kell a klasszifikációs elemzés fontosságát. A solt-tételhegyi katalógus szerkesztése során ugyanis az egységes terjedelem (a rövid, lényegre törő címszóleírás) elvét figyelembe véve egy tömör, az adott lelet alapadataira vonatkozó ismertetés volt a célkitűzésünk. Ezáltal – reményeink szerint – nem keletkezett kirívó egyenetlenség a kötetben szerzői szerepet vállaló munkatársak eltérő habitusából, valamint az egyes történeti korszakokhoz tartozó régészeti leletek különböző irodalmi forrásadatoltságából adódóan.

Volt azonban még egy olyan szempont, amit e dolgozat *első* szerzője próbált a címszóleírások során érvényesíteni. Az általa alkalmazott módszer következetes betartásával minden egyes tárgyról vagy tárgytípusról nemcsak lakonikus leírást készített, hanem olyan összegzést is, amely áttekinti a legfontosabb párhuzamokat, és azok értékelését bevonja a tárgyalt leletek jellemzésénél (emiatt ezeket az elemzéseket leválasztottuk a címszavaktól, és ebben a tanulmányban kaptak helyet). Eljárása a hagyományos antikváriusi szemlélet tükröződését jelenti, s bár – számos kortárs szakember szerint – ez ma már felesleges, hiszen a régészet szerintük jelenleg már nem erről szól; ennek ellenére mi továbbra is hasznosnak ítéltük ezt a megközelítést. Álláspontunk szerint ugyanis ennek a régészet kezdeteitől meglevő klasszifikációs módszernek – a maga pozitivista szemléletével és jellegzetességeivel együtt – minden ilyen szórványként előkerült lelet értékelésének az alapját kell nyújtania. Ennek elvégzése nélkül egy rutinos szakember megállapíthatja ugyan e sokszor töredékes leletek időrendi besorolását, de gyakran – éppen a kérdéses lelet fragmentáltságából adódóan – az általa választott azonosítás kétséges is lehet, miáltal egy téves eredmény akár félre is viheti a vizsgált tárgytípus általánosabb régészeti értékelését és történeti kontextusba való helyezését (mint ahogy történt némely esetben kutatástörténeti példák alapján).[20] Biztosabb támpontot jelenthet egy az adott emlékhez kapcsolódó konzervatív szemléletű elemzés, melynek révén a vizsgált tárgy forrásértékéhez (szórvány voltából adódóan) éppen a klasszifikációs besorolásra tett erőfeszítések adnak módot, hogy magát a tárgytípust és lelőkörnyezetet (a lehetőségekhez képest) értelmezhessük. Ezáltal pedig azoknak a szakmabelieknek, akik hasonlónak vélt tárgyat találnak, nem kell újra átrágniuk magukat hatalmas irodalomhegyeken és írásrengetegeken, hanem – felismerve a hasonlóságot vagy azonosságot (vagy éppen ennek az ellenkezőjét) – legalább kiindulásképpen valamely (képes tárgykatalógus) szintű tájékozódást remélhetnek azoktól a szerzőktől, akik egy konkrét munkában a párhuzamot bemutatták.[21] Ez a szándék és szemlélet vezetett minket, amikor az alább felsorolt értékeléseket készítettük.

A solti fémleletek között e dolgozat *másik* szerzője elkülöníthetőnek tartott egy északkeleti párhuzamokkal rendelkező leletcsoportot.[22] Elsődleges megállapításait e közös munka átvette annak tudatában is, hogy több esetben – a találó értelmezés és narratíva ellenére – továbbra is problematikus a vizsgált leletkör történeti-kulturális értékelése: hogyan kerülhettek ide ezek a tárgyak, és mit is jelenthetnek a korabeli Kárpát-medence skandináv-balti kapcsolatrendszerére vonatkozóan? Úgy véljük, hogy ezek az általunk továbbra is munkahipotézisként kezelt megfigyelések olyan vitára ösztönző elképzelések lehetnek, melyeket majd a kortárs és jövőbeli szakemberek a rendelkezésükre álló információk alapján vagy alátámasztanak vagy megcáfolnak, de megállapításaikkal mindenféleképpen elősegítik ezen tárgyak és a vizsgált korszak emlékeinek alaposabb, szakmai érvekkel alátámasztott, elfogulatlan értékelését.

A 10. SZÁZADI LELETEK

A növényi ornamenst vagy horgonyt[23] formáló (a szakirodalomban korábban „T-alakú, fecskefarkú") csizmaveretként emlegetett[24] solti tárgy (2018–465) (*1. kép 1; 26. tábla 1*) jellegzetes 10. századi darab; párhuzamai közt említhetők a Buj-Gyeptelek, Paptag 1. sír[25] hosszan elnyúló ezüstveretei *(1. kép 2),* az Oroszlámos-Vasútállomáson talált veretek *(1. kép 3),* a szolnoki Strázsahalmon talált emlék *(1. kép 4)*,[26] a balatonfüredi maradványok

[20] Szemléletes saját példával: Mészáros–Langó 2022. 111, n. 51.

[21] Ezen leletáttekintéseknek kiemelkedő példája a 10–11. század vonatkozásában: Istvánovits 2003; Kovács 2019.

[22] Szentpéteri–Török 2022; Szentpéteri 2022; Szentpéteri–Török 2023.

[23] A horgony alakú elnevezéshez: Polónyi 2017. 11–13, 16. Utolsó letöltés: 2023. január 13.

[24] A honfoglalás kori lábbeliveretek kérdéskörének legfrissebb áttekintései: Polónyi 2017; Varga 2017; Polónyi 2018.

[25] Csallány 1970. 296–298, Abb. 30; Révész 1999. 75. (fent); Istvánovits 2003. 32–33, 528, 26. tábla. 3; Boldog 2014. 165. (rekonstrukciós rajz).

[26] Kovács 1995. 51–52.

[26] Fettich 1937. 81; Taf. LXIV; *Kat. Budapest* 1996. 282–285.

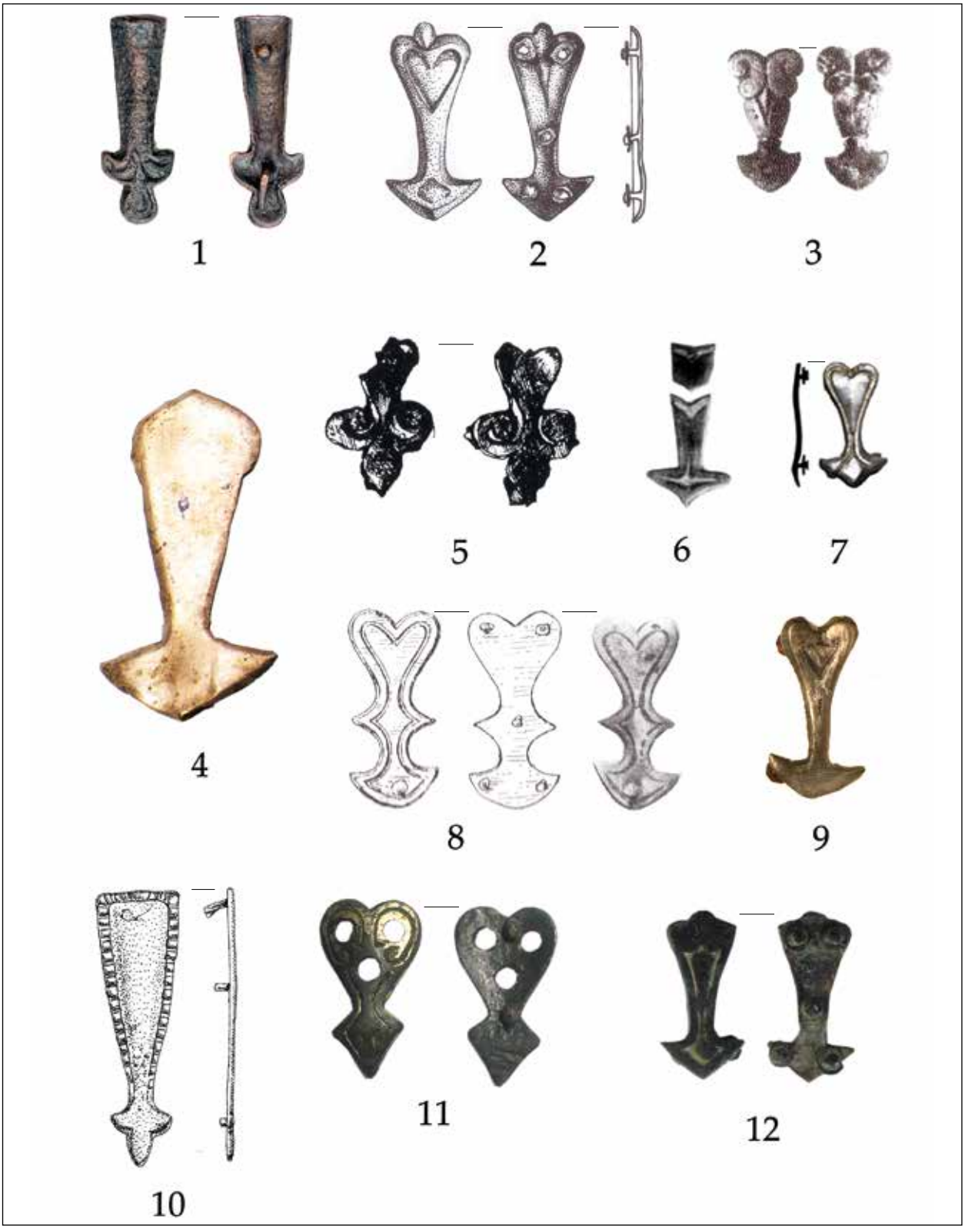

1. kép. 10. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2018-465, 2. Buj-Gyeptelek-Paptag 1. sír, 3. Oroszlámos-vasútállomás, 4. Szolnok-Strázsahalom, 5. Balatonfüred-Morvai utca 10. 1. sír, 6. Székesfehérvár-Rádiótelep II. 43. sír, 7. Orosháza-Rákóczi telep 374. sír, 8. Vörösvár/Červeník 8. sír, 9. Nagykörű 1. sír, 10. Vörs-Papkert B 561. sír, 11. Hajdúnánás-Varjas, 12. Bölcske-Tanya-dűlő

Fig. 1. 10th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2018-465, 2. Buj-Gyeptelek-Paptag, Grave 1, 3. Oroszlámos-vasútállomás, 4. Szolnok-Strázsahalom, 5. Balatonfüred-Morvai utca 10, Grave 1, 6. Székesfehérvár-Rádiótelep II, Grave 43, 7. Orosháza-Rákóczi telep, Grave 374, 8. Vörösvár, Grave 8, 9. Nagykörű, Grave 1, 10. Vörs-Papkert B, Grave 561, 11. Hajdúnánás-Varjas; 12. Bölcske-Tanya-dűlő

(1. kép 5).[27] A korábban lelt párhuzamok tovább sorolhatók: Székesfehérvár-Rádiótelep II. 43. sír *(1. kép 6)*,[28] Orosháza-Rákóczi telep 374. sír *(1. kép 7)*,[29] felvidéki Vörösvár/Červeník 8. sír *(1. kép 8)*,[30] Nagykörű 1. sír *(1. kép 9)*.[31] A Vörs-Papkert B temető 10. századi részében, az 561. sírban *(1. kép 10)* négy ilyen veret is volt, ezek a leletek azonban tegezhez tartoztak.[32] Jól láthatóan ezt a verettípust különböző funkcióban használhatták a Kárpát-medencében. Szórványként került elő a még közöletlen aranyozott bronz példány Hajdúnánás-Varjas lelőhelyről *(1. kép 11)*, amely a formai variációk számát gazdagítja.[33] Legújabban egy aranyozott ezüst (?) veretpárt találtak Bölcske-Tanya-dűlő lelőhelyen[34] *(1. kép 12)*. Az elmúlt években számos hasonló emlékkel gyarapodott a Kárpát-medencei hagyaték. Fémkeresős leletfelderítés során Pest megyéből Abony *(2. kép 1)* és Jászkarajenő *(2. kép 2)*,[35] Hajdú-Bihar megyéből Pocsaj *(2. kép 3)* és Zsáka *(2. kép 4)*,[36] valamint a szerbiai Vajdaságból Vámtelek-vasútállomás/Pavlovac-železnička stanica *(2. kép 5)* és Nagyfény/Stari Žednik *(2. kép 6)*[37] területén is kerültek elő hasonló emlékek. Ez utóbbi formailag talán a legközelebbi párhuzama a solti emléknek. Legújabban Csongrád-Csanád megyéből jelezték hasonló veret felbukkanását: Mártély-Darvas-szék (71. számú) lelőhely 2022-ből *(2. kép 7)*.[38]

A tárgytípus azonban nem csak itt volt jelen. A Kárpát-medencétől északkeletre is megtalálható a kortárs anyagi kultúrában, igaz, az itteniekhez képest jóval szórványosabban. Veronika Muraseva összefoglalásában ez a típus a szíjvégek között kapott helyet.[39] Az egyedi jellegű tárgyak közt (6. típusként) elkülönített veretet az orosz kutató a mai Lettország (Ludzas, a cári időkben: Lucinszkij) területéről származó párhuzamokkal egészítette ki[40] *(2. kép 8a–8b)*. A Baltikumból további analógiák ismertek,[41] ahol általában övveretként fordulnak elő, mint például a krónikákban Szent Vlagyimir alapításaként számon tartott Izjaszlav határában kurgánba temetett 10. századi sírokban Zaslavl *(2. kép 9)* és Zamosh'e (másként Zamo'se) településen[42] *(2. kép 10)*. Muraseva a 10. század második felére keltezte az emlékek ottani feltűnését, Zajac a 10. század végére helyezte az általa ismertetett leletet.[43] Veretként határozták meg a várnai *Stara Bulgaria* gyűjtemény szórvány emlékeit is a 9–10. századra keltezve azokat[44] *(2. kép 11–12)*. Jól látszik tehát, hogy más régiókban eltérő viseleti struktúrákhoz is kapcsolódhattak ilyen tárgyak.

A balti és a Kárpát-medencei darabok között két helyen figyelhető meg határozott eltérés. Amíg a baltiak esetében jóval markánsabb a horgony alakú résznél a növényi ornamentika kialakítása, addig a Kárpát-medenceiek esetében ez nem minden esetben figyelhető meg. Az így kialakított növényi ornamensnél inkább a háromlevelű palmetták jellemzők a magyar és a bolgár daraboknál, az ötlevelűek pedig az északi párhuzamoknál. További formai eltérés, hogy amíg a Kárpát-medencei darabok kiszélesedő részének vertikális középtengelyénél rendszerint egy íves csúcs osztotta a vereteket két félre,[45] addig

[27] Balatonfüred-Morvai utca 10. 1. sír csizmaveretei: Perémi 1986. 115–120, I. tábla 35–36. és 6. ábra 1–2.

[28] Bakay 1966. 60, Taf. XLI. 9–12. (11.) nyomán; Marosi 1923–1926. 253, 85. kép 2; Csallány 1970. 288, Abb. 22; Petkes 2012. 94.

[29] Itt – kivételesen – férfisírban, az elhunyt fejénél kerültek elő csizmaveretek: Bíró 2020. 328, 58. jegyzet, 335–336.

[30] Točík 1968. 19–20, 76, Taf. XI. 16–18, 123, Taf. LVII. 4.

[31] Madaras 2014. 40; Madaras 2022. 114–115, 121, 8. kép b-c.

[32] Költő–Szentpéteri 1996. 118; *Kat. Budapest* 1996. 376–377.

[33] Bálint Marianna és Bacskai István szíves szóbeli közlése alapján, fogadják érte hálás köszönetünket.

[34] Köszönjük Czövek Attilának, hogy sajtó alatt levő publikációjára hivatkozhattunk: Czövek 2023.

[35] Köszönet illeti Füredi Ágnest és Rácz Tibor Ákost, hogy közöletlen leletanyagukat tanulmányozás és publikáció céljából a rendelkezésünkre bocsájtották.

[36] Köszönjük Dani János és Hága Tamara kollégáinknak, hogy engedélyezték számunkra közöletlen leletanyaguk megtekintését és közleményünkben való felhasználását.

[37] Szigeti Judit – Neda Dimovski – Rózsa Zoltán: *A Szabadkai Városi Múzeum / Gradski muzej Subotica 10–11. századi fémkeresős anyagának feldolgozása. Szekeres Ágnes régész emlékére.* 2021. november 11-én Székesfehérvárott, a Hadak Útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXX. konferenciáján elhangzott előadás, itt is köszönjük a hivatkozási lehetőséget (ld. még 154. jegyzet).

[38] A szórványlelet tanulmányozását és a hivatkozási lehetőséget Csányi Viktornak (Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely) köszönjük.

[39] Muraseva 2000. 67–68.

[40] Ciglis–Radiņš 2002. 187, 66. ábra 12; 189, 69. ábra 4.

[41] Ken'ko 2011. 63, 1. ábra 1. 7–8.

[42] Zajac 1995. 69; Ken'ko 2012. 48. A lelőhely értékelésére és értelmezésére vonatkozóan lásd Zajac 1995. 107–112.

[43] Muraseva 2000. 126; Ken'ko 2012. 48.

[44] *Kat. Budapest* 2021. 116–117, Pl. 52.7; 282–283, Pl. 135. 6. A gyűjteményben volt még egy, a katalógusban nem közök emlék (Б-691), amely formai jegyeit tekintve részben párhuzamba állítható az itt ismertetett emlékekkel. Ennél a darabnál is horgonyt formál az egyik végződése, a másik azonban dudoros, lekerekített. A darabot párhuzam híján a bolgár kollégáknak sem sikerült korszakhoz kötniük.

[45] Természetesen ez nem minden magyar emlékre jellemző, így pl. a strázsahalmi lelet peremrészének kialakítása csepp alakú: *Kat. Budapest* 1996. 284–285.

2. kép. 10. századi leletek. 1. Abony-Dohányos-dűlő, 2. Jászkarajenő-Kutyakaparó csárda, 3. Pocsaj-Kaszapuszta, Tivadar-telek, 4. Zsáka-Reményi erdő, 5. Vámtelek-vasútállomás/Pavlovac-železnička stanica, 6. Nagyfény/Stari Žednik, 7. Mártély-Darvas-szék, 8. Ludza, 9. Zaslavl, 10. Zamos'e, 11. Bulgária, 12. Bulgária

Fig. 2. 10th-century finds. 1. Abony-Dohányos-dűlő, 2. Jászkarajenő-Kutyakaparó csárda, 3. Pocsaj-Kaszapuszta, Tivadar-telek, 4. Zsáka-Reményi erdő, 5. Vámtelek-vasútállomás/Pavlovac-železnička stanica, 6. Nagyfény/Stari Žednik, 7. Ludza, 8. Zaslavl, 9. Zamos'e, 10. Bulgaria, 11. Bulgaria

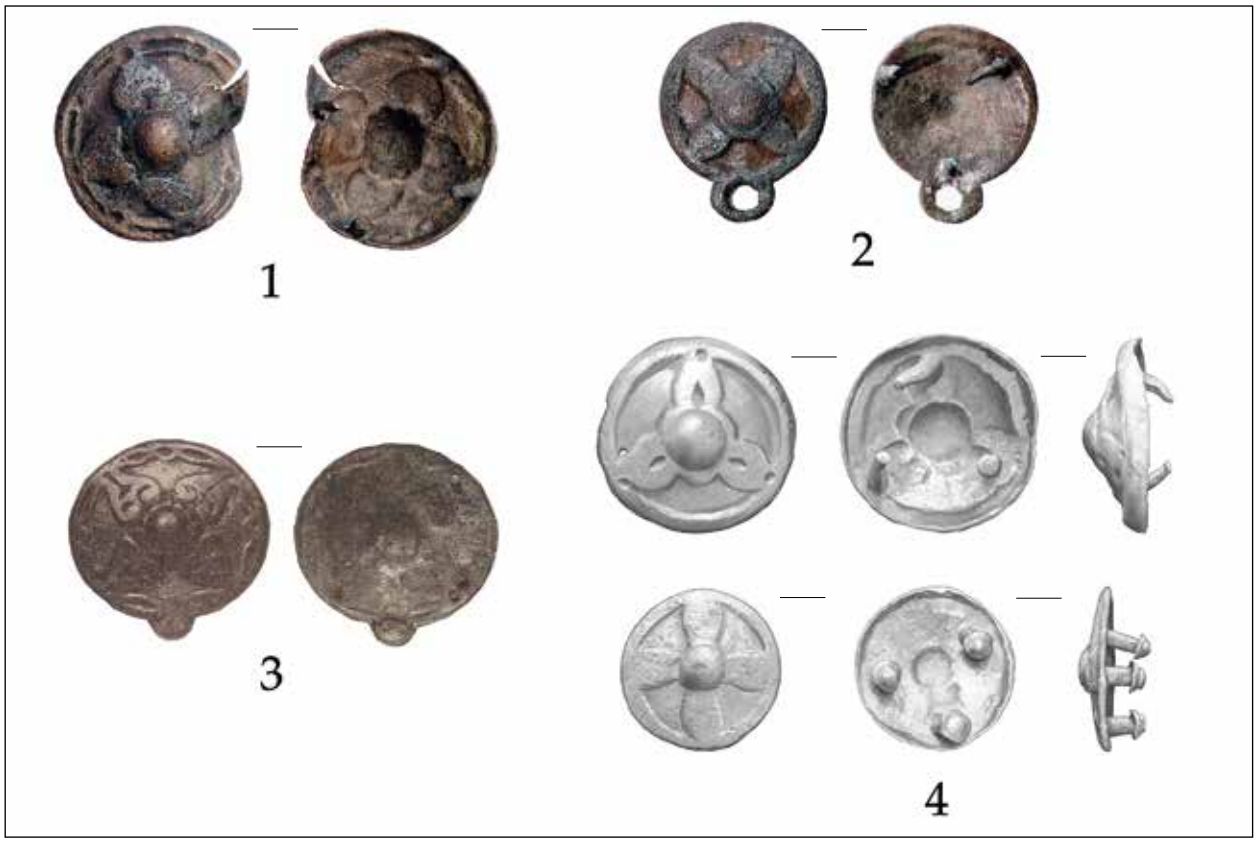

3. kép. 10. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 1996-001, 2. Solt-Tételhegy 2019-108, 3. Soltszentimre, 4. Harta
Fig. 3. 10th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 1996-001, 2. Solt-Tételhegy, 2019-108, 3. Soltszentimre, 4. Harta

a balti leletek kiszélesedő peremrésze általában egyenes. Hasonló, egyenes peremű darabok azonban a Kárpát-medencében is vannak, ilyen többek közt a solti lelet, és ilyen a vörsi és a vajdasági lelet is. Szintén egyenes záródásúak a bulgáriai párhuzamok. Ezzel együtt az egyenes pereműeknél a peremrészen soha nem alakítottak ki növényi díszítést, míg a feltételezett cipőveretek esetében – ahogy azt az oroszlámosi emlékek is mutatják – előfordult, hogy ennél a kiszélesedő résznél is megjelenítettek egy félpalmettákból álló ornamenst.

Mindez arra utal, hogy az egységesnek tűnő verettípus formailag több csoportra bontható. Az is megfigyelhető, hogy a Kárpát-medencén kívül más régiókban is megjelent (Baltikum, Al-Duna vidéke). Azt azonban jelenleg még nem tudjuk megmondani, hogy ezek között a sűrűsödési pontok között szorosabb összefüggés (hatás, import) kimutatható-e?

Röviden érdemes még egy megjegyzést tenni az egyenes, kiszélesedő peremrészre vonatkozóan. A biztosan lábbeli veretekként meghatározott daraboknál ez a formai jellegzetesség nem mutatható ki a Kárpát-medencében. Az egyenes záródású elemek vagy szórványok mint a solti, az abonyi és a vajdasági leletek (így az eredeti funkciójukra nem utalhatnak); vagy bizonyosan tegezszerelékhez tartoztak, mint a vörsi.[46] Ez az egyenes záródás jellemző túlnyomórészt a Kárpát-medencén kívüli emlékek esetében is – akár északon, akár délen találjuk ezeket a párhuzamokat.

Mindkét solti lószerszámveret rézalapú ötvözetből készült, préselt, kör alakú, négyszirmos, középen kiemelkedő dudorral. A nagyobbik szegélyén kör- és pálcatagok váltakozásából álló „magyar bordűr" motívum látszik.[47] A rozettás lószerszámveretek általános emlékei a 10. századi Kárpát-medencei anyagi kultúrának.[48]

A nagyobbik méretű solti lelet (2019-108) *(3. kép 1; 26. tábla 3)* legközelebbi párhuzamai a soltszentimrei csontfaragványokkal és körte alakú kengyelpárral együtt előkerült és a Blaskovich-család birtokában lévő

[46] Továbbra is eldönthetetlen, hogy ez a jelenség csak véletlen, vagy a formai elkülönülés hátterében funkcionális, esetleg esztétikai okok álltak? Ennek nyomán pedig ismét felmerül az a kérdés, hogy a tárgyalt egyenes záródású veretek cipőveretként talán nem is voltak használatosak?

[47] Türk 2014. 41; Langer–Lőrinczy–Türk 2019. 79–82.

[48] Révész 2001. 58–69. A tárgytípus legutóbbi áttekintésére és értékelésére lásd: Langer–Lőrinczy–Türk 2019.

aranyozott ezüst rozetta.[49] A soltszentimrei leleten *(3. kép 3)* ugyanúgy négyszirmú rozetta figyelhető meg, mint a solti darabon. A keretdísz azonban különbözik tőle. Földrajzilag szintén közeli rozettás lószerszámverettel eltemetett sír a hartai temetőben *(3. kép 4)* került elő, ahol azonban háromszirmos rozetták voltak és nem négy felszerelőtüskével, hanem hárommal szerelték fel a vereteket.[50] A kisebbik solti rozettás lószerszámveret (1996-001) *(3. kép 2; 26. tábla 4)* függesztőfülének kialakítása hasonló, mint a soltszentimrei aranyozott ezüst rozettáé, de annál kisebb és az előoldal mintázata is eltérő.[51]

A szíjelosztó karikák jellegzetes 10. századi emlékek. Szerepük a fegyveröv kapcsán mára tisztázott,[52] egységes áttekintő tipológia azonban még nem készült a tárgytípusról. A solti küllős karika (2020-135) *(4. kép 1; 26. tábla 2)* középső granulációs gyöngysort mintázó díszítése az egyik, de nem az egyetlen díszítési sajátosság, amely feltűnik ezeknél a tárgyaknál,[53] ugyanúgy, ahogy a pálcákon

4. kép. 10. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2020-135
Fig. 4. 10th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2020-135

megjelenő vájatok.[54] A háromszög alakú középrész gyakori díszítési megoldás volt,[55] hasonlóan szokásos a középső rész kör alakú kialakítása.[56] A háromszög alakú középrész nemcsak a Kárpát-medencei darabok esetében, hanem a sztroszki kultúrában is jelen volt,[57] ahogy a 10. század számos más régiójában is.[58]

A 10–11. SZÁZADI LELETEK

Mind a három solti ruhaveret csüngője levált egykori felső részéről. Díszítésük eltérő: az elsőként talált veret közepén enyhén kiemelkedő levélszirom (ez a leginkább kopott lelet); a második veret azonos méretű, előlapján indamotívumokkal; a harmadik a legépebb és a legkisebb példány, melyen az indamotívumokat pontsordíszes sáv keretezi.

A gyenge minőségű első darab (2018-250) *(5. kép 1; 27. tábla 1)* a csüngős ruhaveretek eddigi – Bálint Csanád által összeállított – tipológiája alapján talán az I.a. altípusba sorolható,[59] amelynek pontosabb keltezése a 10–11. századon belül nem szűkíthető.[60] Legjobb párhuzama esetleg a Daneschti lelőhelynévvel közölt emlék lehet[61] *(5. kép 2)*. Az is felvetődik azonban, hogy

[49] László 1943. 36–38.
[50] Langó et al. 2019.
[51] László 1943. 36–38.
[52] Flesch et al. 2019.
[53] Vö. Révész 1996. 19, 25, 27–28.
[54] Párhuzamként: Bálint 1991. 106. Taf. XXXIII. 23–24.
[55] A háromszög alakú középrészekre lásd: *Kat. Budapest* 1996. 243–244, 274–275, 329–330; Tóth 2014. 138; Kovács 2019. 48.
[56] A kör alakú középrészekre lásd: Istvánovits 2004. 336–337, 376–378.
[57] Flesch et al. 2019. 39.
[58] Fettich 1937. Taf. XVII; *Kat. Budapest* 2021. 440–441, Pl. 214. 7–8. (az egyik esetében a háromszögön belül hasonló granulációt utánzó díszítéssel, mint a solti darabnál); Bálint 1991. 106, Taf. XXXIII.a 23–24. Keleti párhuzamok gyanánt lásd még: Mazsitov 1977. 197; Mogilnikov 2002. 23–24, 176–177; Arszlanova 2013. 68–69, 78, 80, 82, 223; *Kat. Krasznodar* 2014. 76. A tárgytípus részletes felgyűjtése és elemzése – ismereteink szerint – még nem történt meg, ahogyan az sem, hogy milyen variánsai voltak jelen a sztyeppén túli korabeli délkelet-európai (elsősorban bolgár és balkáni) emlékanyagban. A kérdésről általános jelleggel legutóbb: *Kat. Moszkva* 2016. 455.
[59] Fontos megemlíteni, hogy ez a tipológia nem teljes, hiszen Bálint Csanád két (I–II.) típust és ezen belül több altípust különített ugyan el az alapján, hogy milyen a felső rögzített veret (I. típus esetén kerek, a II. típus esetén rombusz, háromszög, vagy négyszög alakú), míg számos további darabot csak felsorolt gyűjtésében, és nem értékelt (mint írja: *„Die Typisierung der restlichen Stücke wäre m. E. zu weit hergeholt."*): Bálint 1991. 130. Ilyen tekintetben tehát ez a klasszifikáció folytatásra érdemes:
[60] Bálint 1991. 123–124.
[61] Bálint 1991. 124. Taf. XXXVI. 25. Azonban sem a Daneschti lelőhely nevét, sem a Zelentsche lelőhelynevet nem sikerült azonosítanunk. A Daneschti név sem a munka lábjegyzeteiben, sem a Vida Tivadar által összeállított helynévmutatóban nem szerepel. Nehézségekbe ütköztünk a már említett Zelentsche helynévvel is, amely a 231. lábjegyzetben Zelecse néven, a helynévmutatóban Zelenče (SU) címszó alatt található. Valószínűleg a mai ukrajnai Zelencse településsel azonosítható, amely a Hmelnyickij régióban található és Kárpátaljától mintegy 300 km-re keletre fekszik. Abban az esetben, ha az utóbbi azonosításunk nem téves, felvetődik annak a lehetősége, hogy vagy egy besenyő leletről lehetett szó, vagy egy olyan tárgyról, amely a Dnyeszter menti 10. századi kései magyar emlékek közé sorolható. Utóbbiról részletesebben lásd: Langó 2017. 208–213. A Daneschti lelőhely kapcsán esetleg a Hargita megyei Csíkdánfalvára gondolhatunk (ennek hivatalos román neve: Dănești), amely azon-

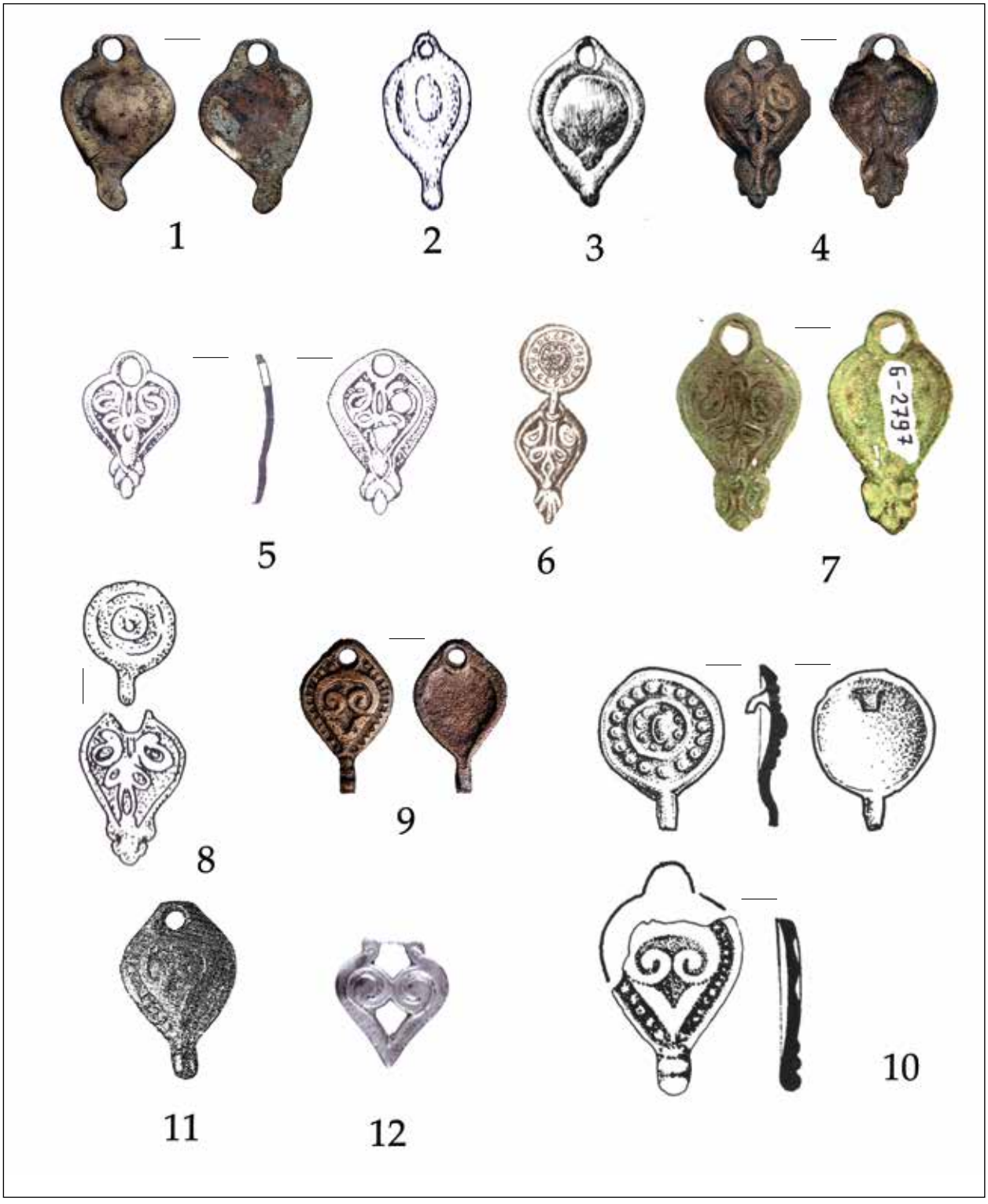

5. kép. 10–11. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2018-250, 2. Daneschti, 3. Sellye-Dobina-dűlő 46. sír, 4. Solt-Tételhegy 2018-331, 5. Püspökladány-Eperjesvölgy 95. sír, 6. Hodony/Hodoni-Pocioroane 14. sír, 7. Bulgária, 8. Sükösd, 9. Solt-Tételhegy 2020-123, 10. Újbánóc/Novi Banovci, 11. Fiad-Kérpuszta 368/A sír, 12. Nyíregyháza-Felsőpázsit

Fig. 5. 10th–11th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2018-250, 2. Daneschti, 3. Sellye-Dobina-dűlő, Grave 46, 4. Solt-Tételhegy, 2018-331, 5. Püspökladány-Eperjesvölgy, Grave 95, 6. Hodony-Pocioroane, Grave 14, 7. Bulgaria, 8. Sükösd, 9. Solt-Tételhegy, 2020-123, 10. Újbánóc/Novi Banovci, 11. Fiad-Kérpuszta, Grave 368/A, 12. Nyíregyháza-Felsőpázsit

az I.e. altípusba soroljuk ezt az emléket, ahol a csüngőrész csepp, vagy szív alakú koncentrikus díszítésekkel tagolt.[62] Ebben az esetben a legjobb párhuzam talán a sellyei lelet lehet.[63] Ez a veret, hasonlóan a soltihoz rögzítő tag nélkül került elő *(5. kép 3).* Azonban ez *in situ* megfigyelés során találta Lakatos Pál, a Janus Pannonius Múzeum munkatársa.[64] A sírt pedig jól keltezte a halott mellé helyezett Szent László-dénár. Az a jellegzetesség pedig, hogy a felső rögzítőveret hiányzott, általánosan (a Kárpát-medencén túlmutató) jellemzővé vált a 11. századra.[65]

A csüngős kis méretű ruhaveretekről készült egy másik klasszifikáció is, amit azonban a magyar kutatás kevésbé használt. Ez Željko Demo munkája, aki 18 típusba sorolta ezeket az emlékeket.[66] A horvát szakember összeállítása természetesen a délkelet-európai emlékek fókuszán keresztül közelítette meg a kérdést, és az ott fellelt darabok alapján készítette el csoportosítását.[67] Ez alapján leginkább a (csepp vagy szív alakban) keretelt, de díszítetlen csüngőrésszel rendelkező 1. típusba sorolhatjuk az emléket, amelyet a 10. század utolsó harmadáig használtak a szerző szerint.[68]

A második solti veret (2018-331) *(5. kép 4; 27. tábla 2)* a Bálint Csanád által alkotott elemzés I.g. altípusához sorolható.[69] A 11. századi keltezést egy Szent István érmés sírban talált darab is erősíti. A verettípust nemcsak kéttagú formában (felül egy kerek vagy rombusz alakú verettel) használták, hanem egytagú elemként is felvarrták a ruhára, amint azt a püspökladányi 95. sír *(5. kép 5)* leletei bizonyítják. Ez a forma Željko Demo áttekintésében is önálló típusba tartozott. Ő ezt két (az általa elválasztott 14. és 15.) típusba sorolta, és a párhuzamok alapján egy nyitrai, egy dalmáciai és egy Dráva menti emlékkel egészítette ki a Bálint Csanádnál felsorolt leleteket.[70] Az elkülönítés alapját a csüngős dísz csúcsos végének kialakítása jelentette Demo tipológiájában. A 15. típus esetén ugyanis egy legyezőszerűen kialakított növényi ornamens található a hegyes végződésnél, amely a 14. típusnál nincs meg. Ez az elkülönítés mára – a darabok jóval nagyobb számának ismeretében – kevéssé tartható, ahogy azt a solti lelet is mutatja. Ebben az esetben ugyanis a soltit a 14. típusba sorolhatnánk. Azonban az is nyilvánvaló, hogy itt inkább a mintakincs degradációjáról van szó, amint azt a solti veret hátoldala mutatja. Ebben az esetben is egy öt elemből álló növényi minta volt az alapja ennek a csúcsdísznek, csak – a megnyúló és nem legyezőszerűen elterülő – motívum az öntésből és az utándolgozás hiányából adódóan egybeolvadt a peremrésszel. A harmadik klasszifikáció, amely ezt a tárgytípust érintette, Erdély és Partium leletei kapcsán született Gáll Erwin tollából. Ő a ruhaveretek közé helyezte a csüngős darabokat (10. típusú ruhaveret), ezen belül 9 típust (a–j) különített el.[71] Nála ez a 6. típusként (10f) elkülönített forma.[72] Mindössze egyetlen ilyen veret került elő Hodonyból, a 14. sírból *(5. kép 6),* ahol több egyéb típusba sorolható hasonló verettel volt együtt.[73] A 10. század végére, 11. század elejére keltezett sír arra is rámutat, hogy ezek a mesterségesen elkülönített variánsok térben és időben egymás mellett léteztek, hiszen ebben a sírban több típusba (vagy altípusba) sorolt verettípus azonos készlethez tartozva fordult elő.[74] Ez a típus nemcsak a Kárpát-medencében, hanem Bulgáriában[75] *(5. kép 7)* is jelen volt. A tárgytípus – jelenlegi ismereteink szerint

ban nem szerepel Gáll Erwin lelőhely-kataszterében, viszont közel esik az utóbbiban említett Csíkzsögödhöz (ettől mintegy 15 km-re északra), Csíkszépvízhez (ez utóbbi Dánfalvától 22 km-re délre van) és Csíkszentgyörgyhöz (ettől kb. 30 km-re északra). Ezen lelőhelyek egyike kapcsán sem említ azonban Gáll Erwin ilyen csüngős ruhaveretet: Gáll 2013. I. 88–90. Az általa összegyűjtött ruhaveretek egyike sem azonosítható a Bálint Csanád által közöltekkel: Gáll 2013. II. 315. t.

62 Bálint 1991. 126.

63 Kiss 1968. 70, 72, 4. kép.

64 Kiss 1968. 69–70.

65 Langó–Türk 2012.

66 Demo 1983.

67 A 18. csoport valójában csak 17, ugyanis a 18. csoportba sorolt – máig közöletlen – boszniai Bugojno-Grudine lelőhely veretét csak a párhuzamként említett hajdúböszörményi emlék alapján tudjuk megítélni: Demo 1983. 291. Ez a veret azonban egy szív alakú övveret, s nem csüngős ruhaveret (Kovács 1981. 83–85). A Bugojnóban talált temető előzetes közlésére lásd: Miletić 1966; Miletić 1982; Mikić 2004.

68 Demo 1983. 281. E tekintetben a Bálint Csanád által összeállított tipológia I.e. altípusával rokonítható a besorolás: Bálint 1991. 128. Taf. XXXIX.

69 Bálint 1991. 126.

70 Demo 1983. 290.

71 Gáll 2013. II. 315. t.

72 Gáll 2013. II. 315. t.

73 Gáll 2013. I. 707–712, 231–232; II. 105. t. 4.4; Draşovean–Ţeicu–Muntean 1996. 36, 136, 140.

74 Gáll 2013. I. 712.

75 Langó–Türk 2012. 524; *Kat. Budapest* 2021. 444.

– térben legközelebbi párhuzama Solttól délre mintegy 60 km-re, Sükösdről került elő[76] *(5. kép 8).*

A harmadik solti példány (2020-123) *(5. kép 9; 27. tábla 3)* a Bálint Csanád alkotta elemzés segítségével a csüngős ruhaveretek I.c. altípusába sorolható.[77] A verettípust Željko Demo a 12. típusként különítette el, többek közt jó párhuzamát nyújtva az általunk vizsgált emléknek a vajdasági Újbánócról[78] *(5. kép 10).* Gáll Erwin is szerepelteti a típust klasszifikációjában (10e. típus),[79] hiszen a fentebb említett hodonyi együttes öt darabja ilyen volt.[80] A verettípus keltezése (Demo és Gáll alapján is) megegyezik a fentebb említett másik típusával.[81] A solti veret formailag egyik közeli párhuzama a Fiad-Kérpuszta lelőhely 368/A. sírjából *(5. kép 11)* került elő egy *juvenis* korú nő halántéka mellől egy másik, eltérő típusú csüngővel együtt.[82] Az ugyanezen temető 220. sírjában talált gyűrű díszítése arra utal, hogy ez a motívum általánosan jelen volt a korabeli díszítésstruktúrában, és nem csak a csüngős ruhavereteken figyelhető meg.[83] Az érmekkel keltezett lelőhely két említett sírja a temető szélein helyezkedett el (az egyik a délkeleti, a másik az északnyugati részen), ahol egyaránt feltűntek Szent László uralkodó idején vert dénárok.[84] A díszítés formai párhuzama egy áttört csüngős verettípuson is megtalálható Nyíregyháza-Felsőpázsit lelőhelyen[85] *(5. kép 12),* amelyet a 10. század második fele és a 11. század első harmada közti időszakra keltezett legutóbb Révész László.[86] Ez alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban széles körben használatos volt ez a díszítővariáns. A kéttagú csüngők teljes felgyűjtéséig és értékeléséig azonban nem tudunk arra a kérdésre válaszolni, hogy ez a díszítési struktúra korábban is jelen volt-e már az emlékanyagban, vagy csak a 10. század közepén formálódott ki.

Az ötszög alakú solti övveret (2018-374) *(6. kép 1; 27. tábla 4)* legközelebbi Kárpát-medencei párhuzama az esztergom-szentgyörgymezői lelőhely 12. házának kemencéjéből *(6. kép 2)* ismert. Eltérés leginkább a sarkokat díszítő gyöngydíszek kialakításában fedezhető fel.[87] A 11. századra keltezett párhuzamot a feltárók ezüstként írták le, személyes megfigyelés alapján inkább rézötvözetnek tűnik, hasonlóan a solti darabhoz. Eltérően attól azonban jóval figyelmesebb módon előállított készítmény volt. A solti veret egyébként méreteit tekintve nagyobb és robusztusabb darab, mint az esztergomi.[88] A tárgytípus szélesebb körben vizsgált párhuzamai megtalálhatók a korabeli Duna menti bolgár emlékanyagtól a Kárpát-medence keleti előteréig.[89] Távolabbi párhuzamok pedig a Káma vidékig előfordulnak, amely arra utal, hogy egy, a 10. század végén és 11. században széles körben megjelenő verettípust ismerhetünk fel ennél a darabnál.[90] A veretek ezüstös színe is hasonló készítési tendenciákat mutat, mint a hazai darabok (Solt, Esztergom) esetében megfigyelhető.[91] Összességében ez a verettípus a 11. század végéig használatos kelet-európai, balkáni típushoz tartozik.[92]

A félhold alakú csüngők jellegzetes 10–11. századi emlékek.[93] A solti lunula (2018-463) *(6. kép 3; 27. tábla 5)* legközelebbi párhuzama a Sárszentágota-Óvoda lelőhely 9. sírjában *(6. kép 4)* került elő.[94] A leletet közlő Petkes

[76] Bálint 1991. 129. Taf. XL. 16. A veret a Magyar Nemzeti Múzeum Honfoglalás kori Gyűjteményébe tartozik. Leltári száma 8/1939.1; Bálint 1991.. 248. No. 223.

[77] Bálint 1991. 126.

[78] Novi Banovci (SRE): Demo 1983. 286–288, 294. Tab. 1. 1.

[79] Gáll 2013. II. 315. t.

[80] Gáll 2013. I. 707–712, 231–232; II. 105. t. 4.4; Draşovean–Ţeicu–Muntean 1996. 36, 136, 140.

[81] Demo 1983. 288; Gáll 2013. I. 712.

[82] Nemeskéri et al. 1953. 275–276, Pl. LVI.2.

[83] Nemeskéri et al. 1953. 287.

[84] Kovács 1997. 84–86, 148–163.

[85] Fettich 1938. 757. XI. tábla 1–8, 759–760; Bollók 2015. 228, 41. kép 12.

[86] Révész 2020. 247.

[87] Lázár 1998. 37, 48.

[88] Az esztergomi övveret méretei: M: 1,89 cm; Sz: 2,01 cm. V: 0,08 cm. A felszerelő tüskék hossza: 0,2 cm. A perem magassága: 0,27 cm. A tárgy domború magassága: 0,66 cm, m: 3,4 g.

[89] Dončeva-Petkova 2005. 147; *Kat. Budapest* 2021. 438–439, Pl. 213. 4.

[90] Muraseva 2000. 32; Belavin 2000. 104–105; Čikunova 2012. Veronika Muraseva keltezésében joggal vonta kritika alá az Alekszandr Szpicin 1902-ben javasolt 13–14. századi keltezését a Jelevo lelőhelyről származó emlék esetében (Spicin 1902. Tab. 17.15), ahogyan Rima Goldina 7–10. századi keltezését is (Goldina 1985. 202). A tárgytípus ebben a régióban is a 10–11. században volt jelen. A verettípus formailag távolabbi variánsára lásd még a Davidkovóról származó egyik verettípust Veronika Muraseva XXXII. csoportjából szintén 10–11. századi keltezéssel: Muraseva 2000. 47, 116.

[91] Dončeva-Petkova 2005. 147.

[92] Langó 2009. 35–36, 5–6. j.; Langó–Patay-Horváth 2016. 579–580, Fig. 8.1–2.

[93] Kralovánszky 1959.

[94] Petkes 2013. 207, 212.

6. kép. 10–11. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2018-374, 2. Esztergom-Szentgyörgymező 12. ház, 3. Solt-Tételhegy 2018-463, 4. Sárszentágota-Óvoda 9. sír, 5. Solt-Tételhegy 2018-469, 6. Szarvas-Tessedik Sámuel utca 57–59. 5. sír, 7. Nosza/Nosa-Straža, 8. Halimba 886. sír, 9. Bijelo Brdo, 10. Matičane-Berg 46. sír, 11. Solt-Tételhegy 2019-151.

Fig. 6. 10th–11th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2018-374, 2. Esztergom-Szentgyörgymező, House 12, 3. Solt-Tételhegy, 2018-463, 4. Sárszentágota-Óvoda, Grave 9, 5. Solt-Tételhegy, 2018-469, 6. Szarvas-Tessedik Sámuel utca 57–59, Grave 5, 7. Nosza/Nosa-Straža, 8. Halimba, Grave 886, 9. Bijelo Brdo, 10. Matičane-Berg, Grave 46, 11. Solt-Tételhegy, 2019-151

Zsolt nem talált közvetlen analógiát hozzá, és külön is felhívta a figyelmet az emlékcsoport „nagyfokú formai és díszítésbeli változatosságára".[95] A solti lunula a sárszentágotai síregyüttes többi lelete alapján a 10. század második fele és a 11. század közti időszakra keltezhető. Utóbbira utalnak a szélesebb nemzetközi párhuzamok is.[96]

A solti öntött bronz pántkarperec(?) töredék (2018-469) *(6. kép 5; 27. tábla 6)* lehet ugyan 10–11. századi, de más korszakhoz is tartozhat. Abban az esetben, ha 10–11. századinak tartjuk, akkor valószínűsítjük, hogy egy pödrött huzalékszer végének a töredéke. Ilyen jellegű huzalkarperec a Szarvas-Tessedik Sámuel utcai temetőben[97] (6. kép 6.), valamint a vajdasági Noszán (6. kép 7.) került elő.[98] A Kárpát-medencéből összesen öt lelőhelyről ismerünk hasonló darabot.[99] Keltezésüket tekintve külön a 10. századra és a külön 11. századra is van adatunk: a korábbi keltezés mellett szól a halimbai 886. sír *(6. kép 8)* hagyományos, a 10. század második felére történő datálása,[100] míg a forma 11. századi továbbélését a Bijelo Brdo-i[101] *(6. kép 9)* és a noszai emlék[102] támogatja, valamint a koszovói Matičane-Breg lelőhely 46. sírjának lelete *(6. kép 10)* is alátámasztja.[103] Kérdés, hogy valóban ilyen jellegű tárgyhoz tartozott-e ez a kis töredék, s nem valamely más korszakú és típusú lelethez.

A 10. században a sodrást utánzó díszű karpereceket az állatfejes karperecek között ismerte fel a kutatás. A solti öntött karperec töredéke (2019-151) *(6. kép 11; 27. tábla 7)* a Kovács László által összeállított klasszifikáció 3a (nyitott végű öntött bronz állatfejes karperec sodrást utánzó díszítéssel) vagy 3b (zárt végű bronz állatfejes karperec sodrást utánzó díszítéssel) tárgytípusába tartozhatott, s ezek a darabok mind a 11. század elejére keltezhetők.[104]

A 11–13. SZÁZADI LELETEK

A solti ásatásokon szórványként előkerült karikaékszerek használata a teljes Árpád-korban megfigyelhető.[105]

Az egyik bordázott S-végű karika (2013-015) *(7. kép 1; 28. tábla 1)* a Horváth Ciprián által kialakított tipológia I. 5.b. típusába sorolható („Kerek, közepes vastagságú ezüsthuzalból készült, közepes méretű S-végű karika."),[106] míg Gabriel Fusek csoportosítása alapján ez a darab a 2. csoportba tartozik (közepes vastagságú [0,15–0,3 cm] huzalú, keskeny [0,75 cm vagy annál keskenyebb] szélességű S-véggel).[107] Ez a solti emlék egy jellegzetes 11. századi bordázott darab.

A másik bordázott S-végű karika (2022-205) *(7. kép 2; 28. tábla 2)* a Horváth Ciprián által kialakított tipológia VIII.1.b. típusába sorolható („Ovális, a karika hosszanti oldalán elhelyezkedő S-véggel ellátott, vékony ezüsthuzalból készült kisebb méretű karika."),[108] míg Gabriel Fusek csoportosítása alapján a 2. csoportba tartozik (közepes vastagságú [0,15–0,3 cm] huzalú, keskeny [0,75 cm vagy annál keskenyebb] szélességű S-véggel).[109] Kovács László meglátása szerint „az S-végű karikák 11. századi fejlődéstörténetét valószínűleg csak a leleteik tipológiai sajátosságai alapján elkülönülő nagyobb területek vonatkozásában lehet megismerni", amely azt is jelenti, hogy „alapvető különbség van a felvidéki és dunántúli, valamint a keleti/alföldi falusi temetők 11. századi S-végű karikái állományában."[110] Ebből adódóan a solti emlékről egyelőre csak azt mondhatjuk, hogy jellegzetes 11. századi darab.

Egy további S-végű karika (2009–XXIX) *(7. kép 3; 28. tábla 3)* a Horváth Ciprián által kialakított tipológia IX.a. típusába sorolható („Ovális, a karika hosszanti oldalán található S-végre enyhén ráhajló végű, vékony bronzhuzalból készült kisebb méretű karika."),[111] míg

[95] Petkes 2013. 214.
[96] Jaskanis 2004; Hamajko 2008. 326–329. Vö. még: Dragotă 2016.
[97] Dienes István közleménye: MRT 8. 8/117. lelőhely: Szarvas-Tessedik Sámuel utca 57–59. 5. sír; Jankovich–Makkay–Szőke 1989. 448, 68. t. 35; Langó 2000. 47–48, 9. kép.
[98] Stanojev 1989. 71; Langó 2000. 47–48, 8. kép.
[99] Mesterházy 1991. 156, 85. j.; Langó 2000. 47. 54. j.
[100] Török 1962. 26, 144, Taf. XII.
[101] Hampel 1907. 159, 49. t. 3.
[102] Stanojev 1989. 70.
[103] Jovanović–Vuksanović 1981. Taf. 245, 6; Schulze-Dörrlamm 1991. 86, Abb. 74. 6; 87, 265. j.
[104] Kovács 1994. 135–136.
[105] A solti Templomdombon feltárt Árpád-kori temetőrészlet karikaékszereiről: Petkes 2014. 107, 5. kép.
[106] Horváth 2016. 53.
[107] Fusek 2012. 804–806.
[108] Horváth 2016. 57.
[109] Fusek 2012. 804–806.
[110] Kovács 2019. 385.
[111] Horváth 2016. 53.

7. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2013-015, 2. Solt-Tételhegy 2022-205, 3. Solt-Tételhegy 2009-XXIX, 4. Solt-Tételhegy 2018-360, 5. Solt-Tételhegy 2009-XIII

Fig. 7. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2013-015, 2. Solt-Tételhegy, 2022-205, 3. Solt-Tételhegy, 2009-XXIX, 4. Solt-Tételhegy, 2018-360, 5. Solt-Tételhegy, 2009-XIII.

Gabriel Fusek csoportosítása alapján ez a darab is a 2. csoportba tartozik (közepes vastagságú [0,15–0,3 cm] huzalú, keskeny [0,75 cm, vagy annál keskenyebb] szélességű S-véggel).[112] Ez a solti emlék is egy jellegzetes 11. századi darab lehetett. Érdekessége a sodrott huzal, amely nem gyakori variánsa a tárgytípusnak,[113] azonban a 12. századig jelen volt az emlékanyagban.[114] A párhuzamok a tiszalöki és a bánsági hodonyi temetőben egyaránt a 11–12. századra keltezik a tordírozott huzalok felbukkanását.[115] Olyan másik darabot, amely esetében ez a csavarás csak a huzalon látható imitáció, nem ismerünk. Ez a technikai megoldás abban az értelemben nem egyedi, hogy hasonló előfordult az állatfejes karperecek esetében is, amit Kovács László az általa 4. típusba sorolva (4a–b) különített el a klasszifikációjában,[116] ahogy csavart és sodrást utánzóan öntött karikagyűrűk is jelen vannak a kora Árpád-kori leletanyagban.[117] Azonban az itt talált S-végű karikához hasonló konkrét párhuzamot nem sikerült fellelnünk az általunk ismert emlékanyagban. A solti darabot sokáig használták, amire a karika kopottsága mellett az S-vég bepödrődő részén megfigyelhető kopásnyom is utal. Utóbbi esetében nyilván itt rögzítették (varrták fel) a tárgyat, ami miatt kikopott a meglapított rész pereme.

Egy másik solti S-végű karika (2018-360) *(7. kép 4; 28. tábla 4)* deformáltságából adódóan nem helyezhető el a Horváth Ciprián által létrehozott tipológiai besorolásban. Gabriel Fusek elemzése alapján ez a darab szintén a 2. csoportba (közepes huzalvastagságú [0,15–0,3 cm], keskeny [0,75 cm, vagy annál keskenyebb] szélességű S-véggel) tartozik.[118] Ez a lelet, hasonlóan a 2022-205 azonosító számú a solti emlékhez, szintén 11. századi darab lehetett.

A következő, négy bordával tagolt széles S-végű solti karika (2009–XIII) *(7. kép 5; 28. tábla 5)* leginkább a

[112] Fusek 2012. 804–806.

[113] A Horváth Ciprián által összegyűjtött dunántúli darabok közt egyetlen ilyen darabot sem talált (vö. Horváth 2016. 60–61), ahogy Gáll Erwin sem említett ilyen darabot a hodonyi temető 11. sírjából (Gáll 2013. I. 231, 646), addig a Rétközben sem található ilyen. A Mezőségen mindösszesen három sírban volt összesen öt csavart huzalú ékszer (Tiszalök-Kövestelek 9. sír; 244. sír – 2 db; 318. sír – 2 db). Vö. Tóth 2014. 185–186. Lásd még: Kovács 2019. 383. 1030. j.

[114] Vargha 2015. 34–40.

[115] Gáll 2013. I. 233–235; Tóth 2014. 107.

[116] Kovács 1994. 134–137.

[117] Kovács 1993. XIV. tábla 73.

[118] Fusek 2012. 804–806.

Horváth Ciprián által kialakított tipológia I. 5.a. típusába sorolható („Kerek, közepes vastagságú bronzhuzalból készült, közepes méretű S-végű karika."),[119] míg Gabriel Fusek csoportosítása alapján ez a darab is a 2. csoportba tartozik (közepes vastagságú [0,15–0,3 cm] huzalú, keskeny [0,75 cm, vagy annál keskenyebb] szélességű S-véggel).[120] A bordák számát is figyelembe vevő értékelés kapcsán Gáll Erwin 5d4 csoportjába sorolható, aki egyetlen ilyen szórvány darabot ismertet Fönlakról.[121] Ez a solti emlék is egy jellegzetes 11. századi bordázott darab.

Korábban felmerült annak a lehetősége, hogy egy 11. század második felére keltezhető skandináv és kelet-balti kapcsolatokkal rendelkező leletanyagcsoport is vélelmezhető a Tételhegyről. Ide tartozik egy körcikk formára öntött lemez (2008-068) *(8. kép 1; 28. tábla 7),* melyről valószínűleg egy oroszlán néz velünk szembe. A másik, hasonlóan körcikk formára öntött lemez (2018-268) *(8. kép 2; 28. tábla 8)* képmezőjében egy fegyveres alakja ismerhető fel. Ezekhez a sokáig unikálisnak tűnő tárgyakhoz rövid időn belül egyre-másra kerültek elő analógiák a Kárpát-medence különböző részeiről. Kutatástörténeti szempontból a legelső a Hajdúdorog-Vágotthegy (Vágott domb) lelőhelyen (Hajdú-Bihar megye), a solt-tételhegyi daraboknál több mint negyed évszázaddal korábban. 1980-ban csontvázas temetkezésekre bukkantak bekötőút építéskor, ahol a földgyalu összesen hét Ny-K irányú sírt bolygatott meg. A leletmentés során előkerült emlékeket a 11. század második felére keltezte a feltáró. A 2. sírban I. László király ezüst denárját, a 7. sírban egy bronzból öntött veretet találtak[122] *(8. kép 3),* amely csaknem pontos párja az állatalakos solti példánynak: negyed körcikk alakú lemezen bojtosfarkú állatábrázolás, mely két oldalról gyöngyözött díszítésű, igen jó állapotú, de kissé töredékes. Egy emberalakos veret ismeretlen lelőhelyről, valószínűleg Baranya megyéből került elő, amelyet Korinek László magángyűjteménye őriz[123] *(8. kép 4).* Csupán a restaurálás során derült ki, hogy a szórvány tárgy feltehetőleg még a megtalálása előtt deformálódhatott, és majdnem kettétört, miközben a találók kiegyenesítették és megragasztották.[124] Ez a veret szinte a tételhegyi példány előképének tekinthető: az ábrázolás összképe ugyanaz, sőt – eltekintve a harántirányban húzódó törésvonaltól – a kivitelezés tekintetében még jobb minőséget is képvisel, és a használata során keletkezett felszíni horzsolások sem károsították jelentős mértékben. A harmadik általunk ismert ilyen veret fémkeresős önkéntesek által került múzeumba a Tolna megyei Gerjen-Szerencsehát-dűlőről[125] *(8. kép 5).* A közösségi régészeti munkálatokat felügyelő muzeológus szakember, Czövek Attila meghatározása szerint a lelőhely aránylag kis méretű, mintegy másfél hektárnyi, s eddig kizárólag 10–13. századra keltezhető leletanyag jellemzi. A vereten megfigyelhető harcosábrázolás ugyanolyan, mint a másik kettőnél, a kivitelezés finom rajzolata tekintetében pedig mintha közöttük helyezkedne el egy feltételezett előállítási sorrendben.

Mielőtt megkísérelnénk a tárgy eredeti funkcióját újonnan meghatározni, fontos kiemelni, hogy ezek a szórvány leletek és az egyetlen bizonyosan temetkezésből előkerült emlék mindezidáig *egyedül* – azaz nem párosan – került elő. Emiatt az a korábbi feltételezés, amely a skandináv jellegű – legyező alakban kiszélesedő kettős lemezdíszes – palástcsatokkal kapcsolta össze ezt a tárgytípust, mint ami feltehetőleg *mintaként* szolgált a Kelet-Európában készült helyi másolatokhoz,[126] az alábbiakban javasolt megoldás alapján kevésbé tűnik valószínűnek. Ezt a narratívát erősíti a fent említett hajdúdorog-vágotthegyi emlék is, ahol – bolygatott helyzetben ugyan – de minden bizonnyal eredetileg talán zárt leletkörnyezetből került elő a solti oroszlános tárgy párhuzama. Ami viszont csökkenti ennek az érvelésnek az erejét, hogy a múzeumi dokumentáció csupán a leletek összegyűjtéséről szól a hajdúdorogi 7. sírnál.[127] Nem támogatja a korábbi feltételezést az sem, hogy kézbe véve az ilyen jellegű skandináv,

[119] Horváth 2016. 58.

[120] Fusek 2012. 804–806.

[121] Gáll 2013. 110, 643.

[122] Nepper–Máthé 1982. 105–106, az állatalakos veret rajza: i. m. II. tábla 8. kép. A közleményre Bálint Marianna hívta föl a figyelmünket; a leletmentést végző M. Nepper Ibolya bocsájtotta rendelkezésünkre az oroszlános veretet. Önzetlen segítségüket hálásan köszönjük!

[123] Korinek László gyűjteményéről: Finszter–Kőhalmi–Végh 2016; Rezi Kató 2016. A veret vizsgálatára Korinek Lászlótól kaptunk engedélyt, fogadja érte itt is köszönetünket!

[124] Kétkomponensű epokit ragasztó nyomait figyelte meg a leleten Kiss Béla fényképész és Boros Ilona restaurátor, Kecskeméti Katona József Múzeum.

[125] Köszönet illeti Czövek Attilát (Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd), hogy felhívta a figyelmünket az itt tárgyalt közöletlen Tolna megyei leletekre, és hozzájárult tanulmányunkban való felhasználásukhoz.

[126] Szentpéteri–Török 2022. 160–162.

[127] A Hajdúdorog-Vágotthegy lelőhely területén 2005-ben műszeres leletfelderítést folytattak Bacskai István részvételével, melynek során egy S-végű karika és Salamon denár (CNH I. 20.) is előkerült; ezeket a korábbi adatokat kiegészítő információkat az újonnan készülő honfoglalás kori Hajdú-Bihar megyei korpuszkötet szerzőjének, Bálint Mariannának köszönhetjük.

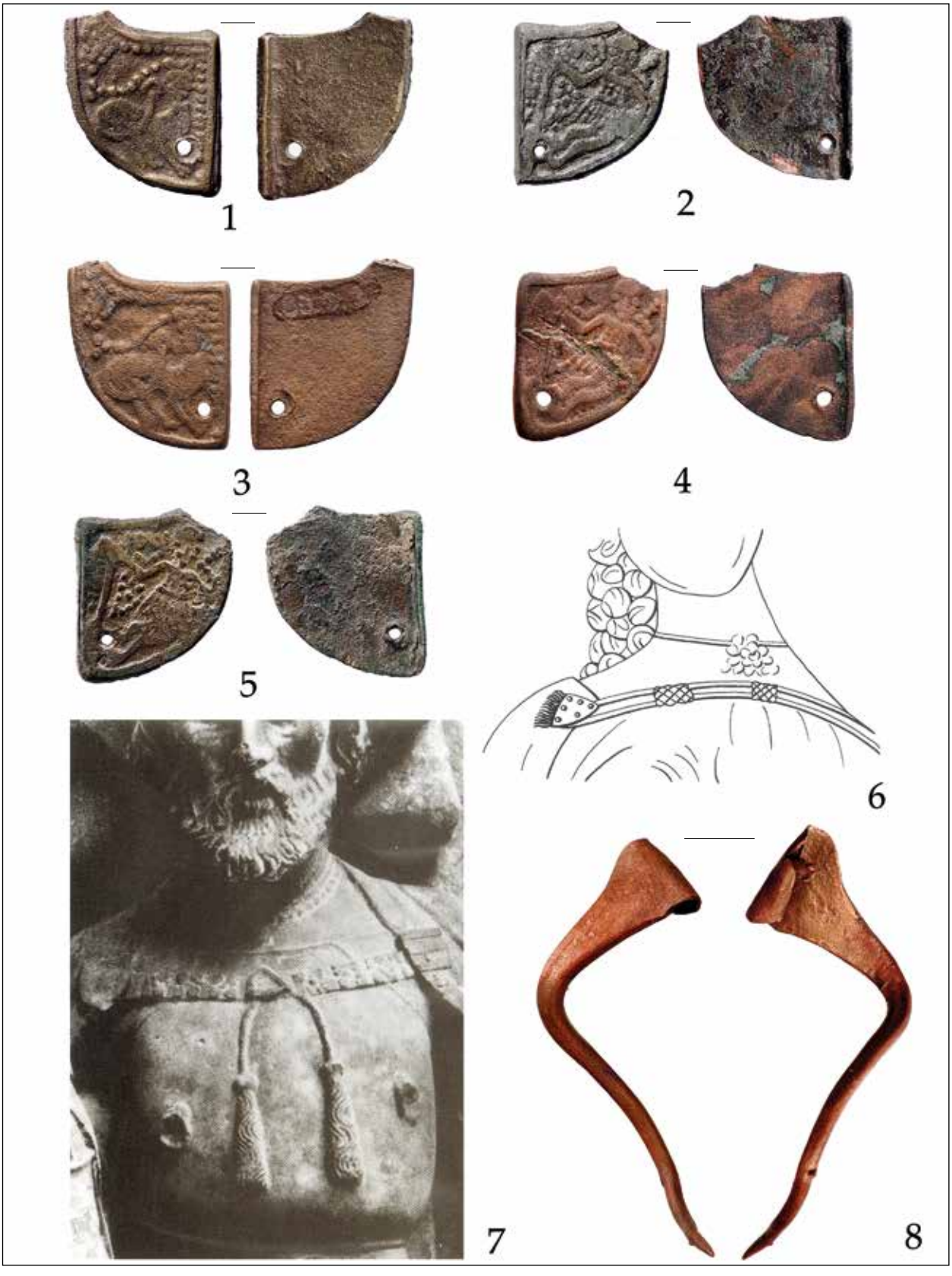

8. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2008-068, 2. Solt-Tételhegy 2018-268, 3. Hajdúdorog-Vágott hegy 7. sír, 4. Baranya megye(?), 5. Gerjen-Szerencsehát-dűlő, 6. Magdeburg-Dom, 7. Querfurt, 8. Solt-Tételhegy 2016-025

Fig. 8. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2008-068, 2. Solt-Tételhegy, 2018-268, 3. Hajdúdorog-Vágott hegy, Grave 7, 4. County Baranya(?), 5. Gerjen-Szerencsehát-dűlő, 6. Magdeburg-Dom, 7. Querfurt, 8. Solt-Tételhegy, 2016-025

valamint ír-angol lelőhelyekről származó palástcsatokat *(penannular brooch)*, a legtöbb esetben az érzékelhető, hogy a korábban analóg példaként említett lemez nem öntött, hanem lemezes kialakítású vagy a csatkarikából hideg formálás útján lemezzé kalapált forma.[128] Természetesen – amint azt egy korábban idézett lelet mutatja – ritkábban öntött darabok is előfordulnak; ebben az esetben azonban az öntésből adódóan még inkább összefüggő rendszert alkottak a legyező formában kiszélesedő végek,[129] ezért az esetleges törésük alkalmával jobban elkülöníthető lenne a törési felület.[130]

A vizsgált leletanyag funkciójának meghatározásához végül is többféle úton lehet elindulni. Az egyik csapásirány az lehet, hogy ilyen jellegű (formájú) ékszerek előfordultak a 11–13. századi közép-európai anyagi kultúrában mint a *félkör alakú nagy vállpalástok rögzítő ékszerei*.[131] A 13. századi magyarországi ékszereket áttekintő elemzésében Kovács Éva több olyan ábrázolást is közölt, amelyben hasonló kialakítású emlékek figyelhetők meg *(8. kép 6–7)*.[132] Felmerül így az a kézenfekvőnek tűnő lehetőség, hogy ezeket a tárgyakat is ilyen típusú *palástdíszként* értelmezzük. Szélesebb időszakot ölel fel a szintén Kovács Éva által leírt és felismert úgynevezett „fermailhoz" tartozó tű. Ez a tárgytípus széles körben terjedt el Közép-Európában, és már a 12. századtól jelen volt a Magyar Királyságban. Kisebb méretű darabjai egészen a 15. századig használatban maradtak, amint azt legutóbb Ódor János Gábor elemzése is alátámasztotta.[133] A Tételhegyen talált rögzítő tű (2016-025) *(8. kép 8; 28. tábla 6),* melyet funkcionális analógiaként említünk a díszlemezek mellett – méretéből adódóan – valószínűleg egy ilyen ékszertípus korai emléke lehetett.

A díszlemeztöredékek egykori funkciójának meghatározásának másik lehetőségeként érdemes azt is mérlegelni, hogy esetleg északról kerülhettek a Kárpát-medencébe a szóban forgó leletek. A solti Tételhegyhez nem túl nagy távolságban, a Duna jobbpartjáról a közelmúltban olyan tárgyak kerültek a Tolna megyei közösségi régészeti program jóvoltából a szekszárdi múzeum gyűjteményébe, melyek többféle szempontból is összefüggésbe hozhatók a fentebb tárgyalt *emberábrázolásos* veretekkel. Ezek vizsgálata részben túlmutat[134] ugyan a tételhegyi ásatáson felmerült kérdéseken, mégis érdemes számbavenni őket a mert talán segítenek a tárgytípus más jelegűű értelmezésében. Az egykori Fadd mezőváros területéhez tartozó Fadd-Juhakol többkorszakos lelőhelyről számos bronzkori, római kori, avar kori, Árpád- és középkori leletet gyűjtöttek.[135] Közülük három tárgy a formája és mérete miatt késtokveretként is értelmezhető,[136] amelynek előképei megtalálhatók a skandináv lelőhelyeken (lásd például a svédországi Birka 151, 968. és 837. sír: *9. kép 1.a–c;* Hellvi-Stora Ire lelőhely: *9. kép 2.a–b*).[137] A rendszerint sima vagy legfeljebb áttört geometrikus díszítésű, bizonyosan viking korinak tartható koptatóktól markánsan megkülönbözteti a Kárpát-medencei darabokat, az két elem: amíg az északi és a kelet-balti késtokokat kivétel nélkül félbehajtott lemezből készítették és koptatóval szerelték föl, addig a magyarországi darabok mindegyike masszív, egyoldalas öntvény (és a javasolt értelmezés szerint) a kés hátával párhuzamos oldalán lehajló merevítőtaggal rendelkezik. Némelyik emlék szélén bevagdosással jelölt minta fut körbe. Mindegyiket két szegeccsel rögzíthették a bőrtokhoz. Az egyiknél mindkét furat épen maradt (Fadd-Juhakol 1: *9. kép 3a–b*), a másodiknál (amely törött) egy kissé bemélyülő harmadik furat is megfigyelhető (Fadd-Juhakol 2: *9. kép 4.a–b*), míg a harmadik példánynál egy kis méretű vasszeg maradt ránk az öntött lemezhez rozsdásodva (Fadd-Juhakol 3: *9. kép 5.a–b*). Ez utóbbi veretet a korábban palástcsatlemez-töredékként meghatározott emberábrázoláshoz hasonló pózban álló figura díszíti. A kialakításából adódóan felvetődik annak a lehetősége, hogy a fentebb bemutatott északi késtokveretek egyszerűbb változatai is lehettek ezek a tárgyak, Egy másik szemponthoz pedig a faddi

[128] Szentpéteri–Török 2022. 160; vö. Johnson 2001. Abban az esetben, pedig ha ilyen vékony lemez eltört, vagy megsérült, nem – a soltihoz hasonló – szabályos darabú lemezek a jellemzők, erre jó példa többek közt a sandmúli kincsleletben található töredék. Vö. *Kat. Berlin* 1992. 314. No. 332. Fontos felhívni a figyelmet ezen darabok keltezésére is: Johnson 2001. 327–333; Murray 2010. 20–23; Glørstad 2012. 38; *Kat. Berlin* 2014. 139.

[129] Szentpéteri–Török 2022. 160; *Kat. Berlin* 1992, 262, No. 138–139.

[130] Graham-Campbell–Sheehan 2009. 85; Murray 2010.

[131] Kovács 1998. 216.

[132] Kovács 1998. 155–156. kép.

[133] Ódor 1998.

[134] Kiemelkedő jelentőségű szórvány pénzlelet az 1046–1066 között uralkodó III. (Keménykezű) Harald norvég király ezüst penningje, amely a Tolna megyei Várdomb település határában, az egykori hadiút mentén fekvő Kesztölc területén került elő. Köszönjük Varga Máténak és K. Németh Andrásnak, hogy megjelenés előtt álló tanulmányukra hivatkozhattunk: Varga–Németh 2023 (kézirat).

[135] Czövek Attila baráti közlése és szíves engedélye nyomán.

[136] Arbman 1940. Taf. 177–180; Arwidson 1986. 93–95; Vlasatý 2015, utolsó letöltés: 2023. január 13.

[137] Viking kori vaskés eredeti bőrtokban rézalapú veretekkel: Hellvi-Stora Ire lelőhely, svéd Történeti Múzeum, https://mis-historiska-se.translate.goog/mis/sok/fid.asp?fid=108038&_x_tr_sl=auto&_x_tr_tl=en&_x_tr_hl=en. Utolsó letöltés: 2023. március 15.

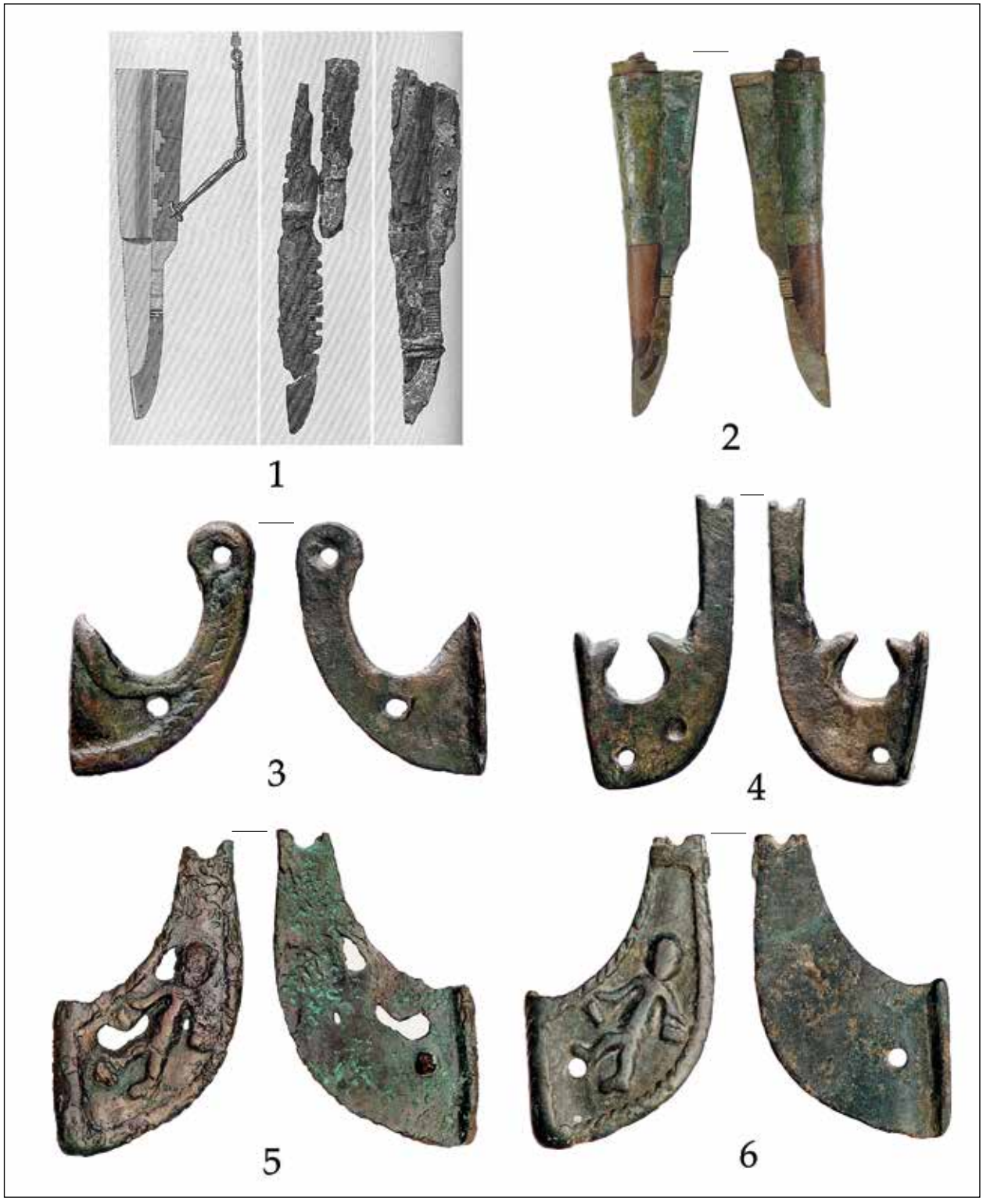

9. kép. 11–13. századi leletek. 1.a Birka 151. sír, 1.b Birka 968. sír, 1.c Birka 837. sír; 2.a-b Hellvi-Stora Ire; 3.a-b Fadd-Juhakol 1; 4.a-b Fadd-Juhakol 2; 5. Fadd-Juhakol 3; 6.a-b Cece

Fig. 9. 11th–13th-century finds. 1a–c. Birka, Graves 151, 968 and 837; 2a–b. Hellvi-Stora Ire, 3. Fadd-Juhakol 1, 4.a–b. Fadd-Juhakol 2; 5. Fadd-Juhakol 3; 6a–b. Cece

emberalakos példány ikonográfiája nyújtja a fogódzót. Ennek a darabnak eddig egyedüli párhuzama szintén Korinek László gyűjteményében található, és a Solthoz közeli régióból, talán a Fejér megyei Cecéről származik

(9. kép 6.a–b). A faddi, és a cecei lelet formai szempontból hasonlít a fentebb bemutatott körcikk alakú solti, hajdúdorogi leletekhez. A két kompozíció hasonlósága természetesen adódhat abból is, hogy mindkét tárgytípusnál az egyik végén felmagasodó körcikkely alkotja a díszítendő felületet, amelyen az emberi alakot ebben a kissé ferde testhelyzetben lehet optimálisan ábrázolni. Bár a faddi és a cecei emberábrázolásos veret minősége lényegesen eltér egymástól, a két tárgy mégis olyannyira hasonlít egymásra, hogy ebben az esetben felmerülhet akár az egymásról való korabeli másolás lehetősége is. Ez a kitérő egyben azt a lehetőséget is felveti, hogy a faddi, a cecei leletek ugyanúgy, mint a solti és a hajdúdorogi darabok ilyen késtokveretek voltak, vagy ilyen koptatókból alakultak ki. Ebben az esetben pedig, talán számolhatunk egy áttételes északi hatással. A kérdést nyilvánvalóan majd a szerencsésebb *in situ* megfigyelések fogják eldönteni, mind a funkció, mind a párhuzamok feltérképezése vonatkozásában.

A tételhegyi kutatások során még négy olyan áttört bronztárgy is előkerült (2021-195, 2021-176, 2014-110, 2018-122: *10. kép 1–4; 29. tábla 1–4*), amelyek értelmezése szintén nem tartozott az egyszerű feladatok közé. Nehézséget, de egyben fogódzót is jelentett, hogy a Kárpát-medencében egyetlen párhuzamot sikerült fellelnünk a Hajdúböszörmény-Szőke zugi lelőhelyről[138] *(10. kép 5)*. A 8–10. századi emlékek között nem sikerült hasonló leletet találnunk, és az Árpád-kori tárgyi kultúrában sem találkoztunk ilyen emlékkel. Felmerült, hogy talán valamely berendezési tárgy (bútor vagy fadoboz) díszítése *(strip fittings)*[139] vagy összekötő eleme *(binding strips)* lehetett, melyek egy része biztosan nem vasból készült.[140] A lyukak méretéből adódóan azonban kevéssé valószínű, hogy nyersanyagként használták azokat, és a kivágott anyagot használták volna fel, melyre szintén akad példa a késő középkori összehasonlító anyagban.[141] Kevéssé valószínű, hogy dróthúzásra alkalmazott szerszámok maradványai lettek volna, azok ugyanis általában vasból készültek, és a furatok átmérője egymástól eltérő volt.[142] Erős lehetőségként felvetődött az a magyarázat is, hogy a Baltikumból származó viking kori ékszerek tartozékai lehettek, és a női viselet részeként gyöngysortagolóként értelmezhetjük őket.[143] Kitekintve a kelet-európai térségre, a korabeli gazdag női viselet elmaradhatatlan részei voltak az összetett szerkezetű fej- és melldíszek.[144] Skandinávia viking korszakában ez a jellegzetes ékszer egyike azon elemeknek, melyeket a balti népektől vettek át: az egymás fölött elhelyezett gyöngysorokat vagy öntött bronz spiráldíszeket sortagolókkal választották el egymástól. Ezek az I- vagy T-metszetű, kis méretű bronztárgyak egyenletes távolságonként lyukakkal voltak áttörve; ide fűzték bele a fejdísz vagy nyakdísz sorait képező fonalakat.[145] Az *in situ* talált sírleletek szerint mindkét-féle ékszerhasználat kedvelt lehetett, ám a balti országok régészei többségében nyakdíszként rekonstruálják.[146] Ezek formailag jó párhuzamoknak tűnnek, de óvatosságra ad okot, hogy a fellelt párhuzamok ugyan a Baltikumból széles körben elterjedtek, de Kárpát-medencei zárt leletkörnyezetből eddig nem sikerült azonosítani ilyeneket. További lehetőségként felmerült az is, hogy ezek a tárgyak esetleg palástkötő zsinórok áthúzására alkalmas fémlemezek voltak *(10. kép 6–7)*.[147] Sajnos ennek használatát sem sikerült megerősíteni annak ellenére, hogy az ikonográfiai források fényében a fent már említett tanulmányában a 12–13. századi Kárpát-medencei használatuk mellett érvelt Kovács Éva.[148]

Egy sokáig hasonlóan ismeretlen rendeltetésűnek és bizonytalan időrendi besorolásúnak tartott öntött bronz veret (2018-347) *(11. kép 1; 29. tábla 15)* két széle talán tátott szájú, stilizált állatfejben végződik, előlapja pedig V-alakú ornamensekkel díszített. A tárgy funkciójára végül is az áttört fülön levő kopásnyomokból lehetett következtetni: ezek alapján feltehetően függesztőveretként szolgált. A „T-alakú" veret egyedi kialakítású, távoli formai párhuzamát mindössze egyetlen helyen sikerült fellelni a Kárpát-medencei publikált szakirodalomban. Fettich Nándor közlése alapján ismeretes, hogy a tiszafüredi múzeumban őriztek két olyan Tiszabura-Pótgátról *(11. kép 2.a–b)* származó veretet, melyekkel kapcsolatban

[138] A Hajdúböszörmény-Szőke zug (a késő neolitikumtól a kora Árpád-korig keltezhető többkorszakos) lelőhelyről származó sortagoló felhasználásának lehetőségét Bálint Mariannának és Bacskai Istvánnak köszönjük.

[139] Mainman–Rogers 2000. 2552–2553.

[140] Ottaway–Rogers 2002. 2848–2849.

[141] Egan–Pritchard 2002. 239–240.

[142] Schietzel 2021. 394.

[143] Szentpéteri–Török 2022. 164, 167, 16. kép.

[144] Sedov 1987. 425, Tabl. CVI.1, 437, Tabl. CXVIII. 1–2.

[145] Bliujienė 2001. 237, Fig. 3, 238, Fig. 5; Bliujienė 2006. 130, Fig. 4, 131, Fig 5; Rodinkova 2007. 388, 17. ábra; Bliujienė 2016. 283, Fig. 22.

[146] Muraseva 2014. 123–124, 130, 4. ábra 1–3.

[147] Viollet-le-Duc 1873. 70–72. nyomán Kovács 1998. 219, 146–147. kép.

[148] Kovács 1998. 219–220.

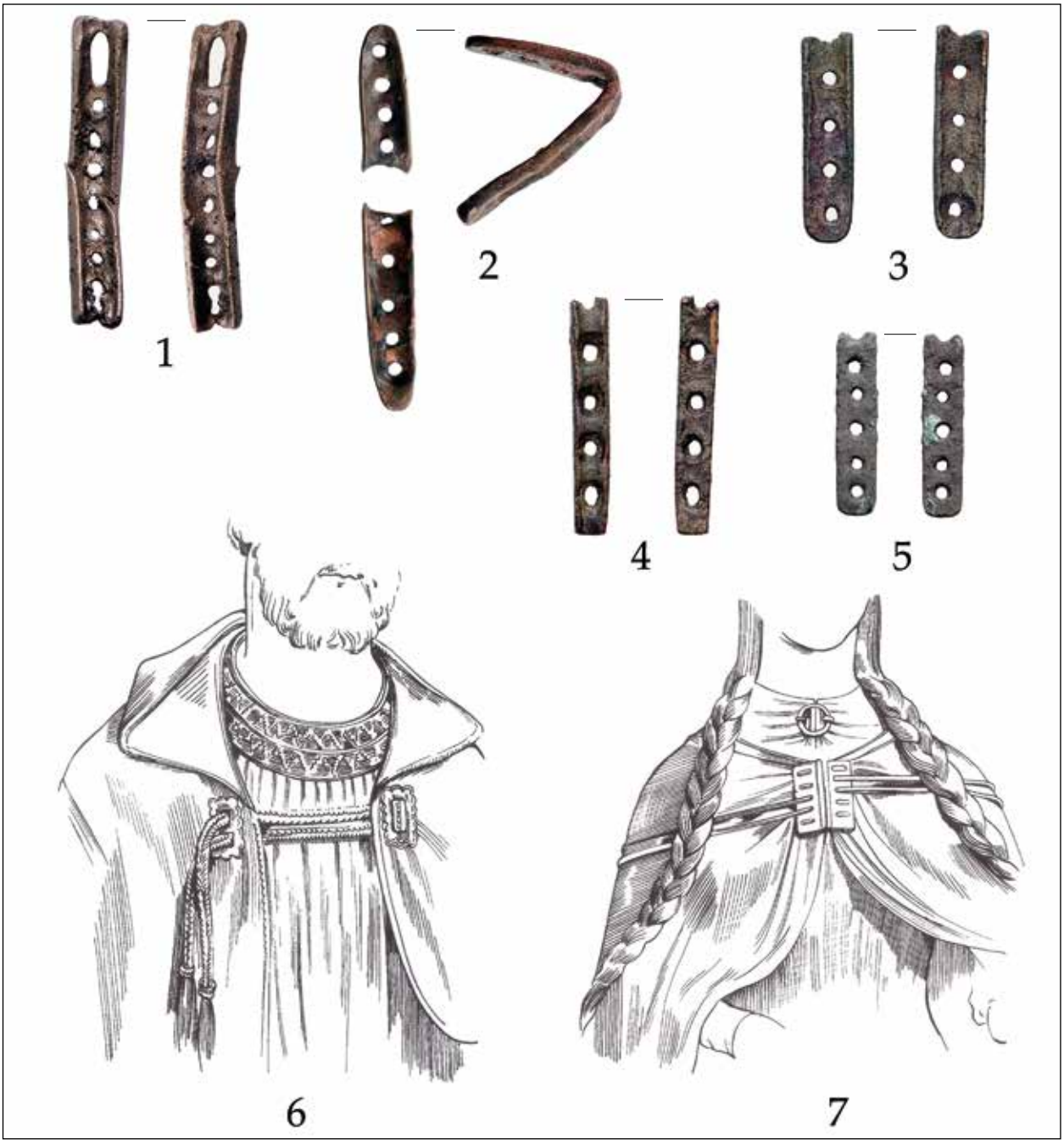

10. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2021-195, 2. Solt-Tételhegy 2021-176, 3. Solt-Tételhegy 2014-110, 4. Solt-Tételhegy 2018-122, 5. Hajdúböszörmény-Szőke zug, 6. Toulouse, 7. Toulouse

Fig. 10. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2021-195, 2. Solt-Tételhegy, 2021-176, 3. Solt-Tételhegy, 2014-110, 4. Solt-Tételhegy, 2018-122, 5. Hajdúböszörmény-Szőke zug, 6. Toulouse, 7. Toulouse

Fettich kiemelte, hogy „díszítő motívuma az avar korra jellemző növényi inda".[149] Különböznek azonban abban, hogy a tiszaburai darabok füle nem téglalap, hanem félkör alakú, és a hátoldalon nincs nyoma felszerelőtüskének.[150] A tiszaburaiként közölt tárgyak azonban valójában nem tartoztak sem az ottani 10. századi,[151] sem

[149] Fettich 1937. 63.
[150] Fettich 1937. Taf. XXVII. 5–6.
[151] Horváth 1934.

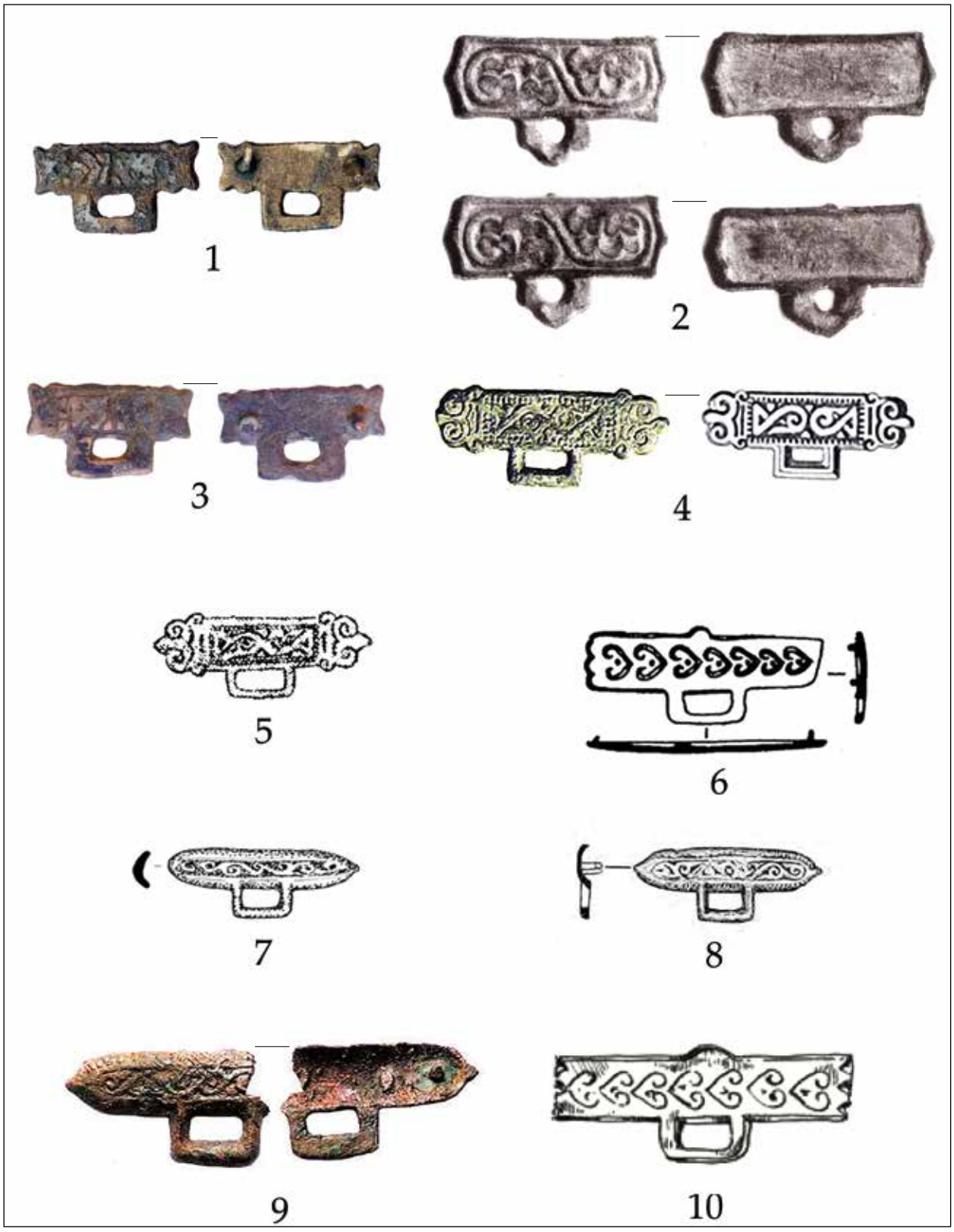

11. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2018-347, 2.a-b Tiszabura-Pótgát, 3. Andrástelke/Gornja Rogatica, Oreškovićtemplom, 4. Sztupenki II. temető 23. kurgán, 5. Harlapovo 66. halom, 6. Rjazany, 7. Iszkán, 8. Beszedi, 9. Hotjazsi 1, 10. Ludzas 348. sír (4, 5, 7: méretadat nélkül)

Fig. 11. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2018-347, 2. Tiszabura-Pótgát, 3. Andrástelke/Gornja Rogatica, Oreškovićtemplom, 4. Stupenki, Cemetery II, Kurgan 23, 5. Karlapovo, Mound 66, 6. Ryazan, 7. Iskan, 8. Besedi, 9. Hotyazhi 1, 10. Ludzas, Grave 348 (4–5, 7: without scale)

a szintén ott előkerült avar kori leletegyütteshez,[152] és nem kerültek említésre Kovács Lászlónak a tiszafüredi múzeum korai magyar emlékeit áttekintő tanulmányában sem.[153] Nemrégiben a szabadkai múzeum gyűjtőterületén, a Vajdaságban több olyan fémtárgy is felbukkant a 10–11. századi szórvány leletek között, amelyek tárgykörünket gazdagíthatják. Közülük való az az Andrástelke/Gornja Rogatica, Orešković-templom lelőhelyen fémkeresősök által gyűjtött (még közöletlen) „szíjtartozék" *(11. kép 3),* amely mind méretében, mind díszítésében a fentiekben stilizált állatábrázolásként leírt solt-tételhegyi függesztőveret szinte pontos analógiájának tartható.[154]

A Kárpát-medencén kívül hasonló darabokat a mai Szmolenszk környékén, az Oka folyó mentén, a Moszkva alatt elterülő, egykor a krivicsek törzsterületéhez tartozó régióban sikerült fellelni.[155] A párhuzamok ott még az 1913-ban Nyikoláj Ivanovics Bulicsov ásatásai során előkerült darabbal kezdődtek. Bulicsov a Sztupenki II. temető 23. kurgánjában feltárt temetkezést, ahol ez a veret *(11. kép 4)* is előkerült, a 12. század első felére helyezte.[156] Hasonló tárgy került elő harlapovói 66. halomban *(11. kép 5)* egy férfi övkészletének részeként, az elhunyt bal oldalán, közvetlenül a medence mellett. Utóbbi helyen tehát valószínűleg egy függesztőveret lehetett.[157] Magát a lelőhelyet az ásató Jevgenyij Alfredovics Smidt a 11. század végére, 12. század elejére keltezte.[158] A keltezést elfogadta Veronika Muraseva is, aki a tárgyakat az általa jegyzett klasszifikáció 37. csoportjába sorolta, s közvetlen párhuzamként hivatkozott a tiszaburai leletre is.[159] Szembeötlő, hogy ez a verettípus mind a két régióban hasonló módon téglalap alakú, s a hozzá kapcsolódó fül is közel azonos formájú és kialakítású. Újabban további párhuzamok kerültek elő ebből az oroszországi régióból. A mai Rjazany északi külvárosából 2004-ben Vlagyimir Koval közölt egy téglalap alakú darabot *(11. kép 6),* amelynek az előoldalán oldalt fekvő szívsort utánzó minta fut.[160] Ez a tárgy ott egy gödörleletből került elő, amit a vele együtt talált kerámiatöredékek a 13. század elejére kelteztek.[161] A Moszkvától délnyugatra elterülő Kaluzsi régióban, Iszkánból szintén telepjelenségként került elő egy újabb darab *(11. kép 7).* Ezt a feltárók a 11. század vége és a 12. század első fele közti időszakra helyezték.[162] A tárgy, amin kívül a lelőhelyen líra alakú csatok és pajzs alakú szíjvég is előfordult, annyiban eltér a solti formától, hogy a rövidebb téglalap alakú perem helyett itt az egyik oldalon a végződés lekerekített, a másikon csúcsban összefutó forma.[163] Ennél a veretnél sem volt megfigyelhető a hátoldalon felszerelőtüske, s ilyen értelemben a tiszaburai emlékhez áll közelebb. A moszkvai régióban, Beszediben előkerült temető leletei közt *(11. kép 8)* egy az Iszkánban talált lelethez hasonló emlék került elő, amit szintén a 11. század végére, 12. század elejére kelteztek a feltárók.[164] Az ötszög alakú övveretekkel talált, ónbronzból öntött veret hátoldalán egykor négy felszerelőtüske volt, melyek közül kettő megmaradt. Ezek a tüskék kisebbek, mint a solti darabon megfigyelhetők, azonban szintén kalapáltak.[165] Egy hasonló díszítésű töredékes veret Moszkvától nyugatra, a Moszkva folyó partján levő Hotjazsi 1. számú lelőhelyről 2009-es települési szórványként *(11. kép 9)* lett közölve.[166]

Ezekhez képest egy sokkal közelebbi formai párhuzamot is sikerült fellelnünk. Lettország (Ludzas, a cári időkben Lucinszkij) területén feltárt temető egyik, még a 19. század végén feltárt sírjában (348. sír) egy 12. századra keltezett veretes övet tartalmazó férfisírban, az övkészlet elemeként került elő egy ilyen tárgy[167] *(11. kép 10).* Az övveretek formai jellege alapján felvetődhet esetleg a leletegyüttes valamelyest korábbi keltezése, azonban arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy ezek a veretes

[152] Hampel 1989. 86–88.

[153] Kovács 1989.

[154] Köszönjük a leletanyag feldolgozóinak, Szigeti Juditnak, Neda Dimovskinak és Rózsa Zoltánnak, hogy előadásuk ppt-anyagát megismerhettük, és mindmáig közöletlen leleteikre tanulmányunkban hivatkozhatunk (ld. 36. jegyzet).

[155] A régió emlékeire vonatkozóan lásd: Sedov 1960; Grigorjev 2005.

[156] Bulicsov 1913. 56, Tab. IV. 9.

[157] Smidt 1957. (1967[2]) 272. Tab. XV. 8. (41. ábra 8.)

[158] Smidt 1957. 193, 215.

[159] Muraseva 2000. 52.

[160] Koval 2004. 67.

[161] Koval 2004. 64.

[162] Proskin–Frolov 2015. 200.

[163] Proskin–Frolov 2015. 202.

[164] Gonjanij–Anoszov 2017. 206.

[165] Gonjanij–Anoszov 2017. 226; Saraceva et al. 2018. 135–136.

[166] A leletre hivatkozik: Saraceva et al. 2018. 135; a 2009-es ásatás vezetője szórvány veretként közli: Krenke 2019. 345, 177. ábra 22.

[167] Ciglis–Radiņš 2002. 140–141. 52. ábra 6.

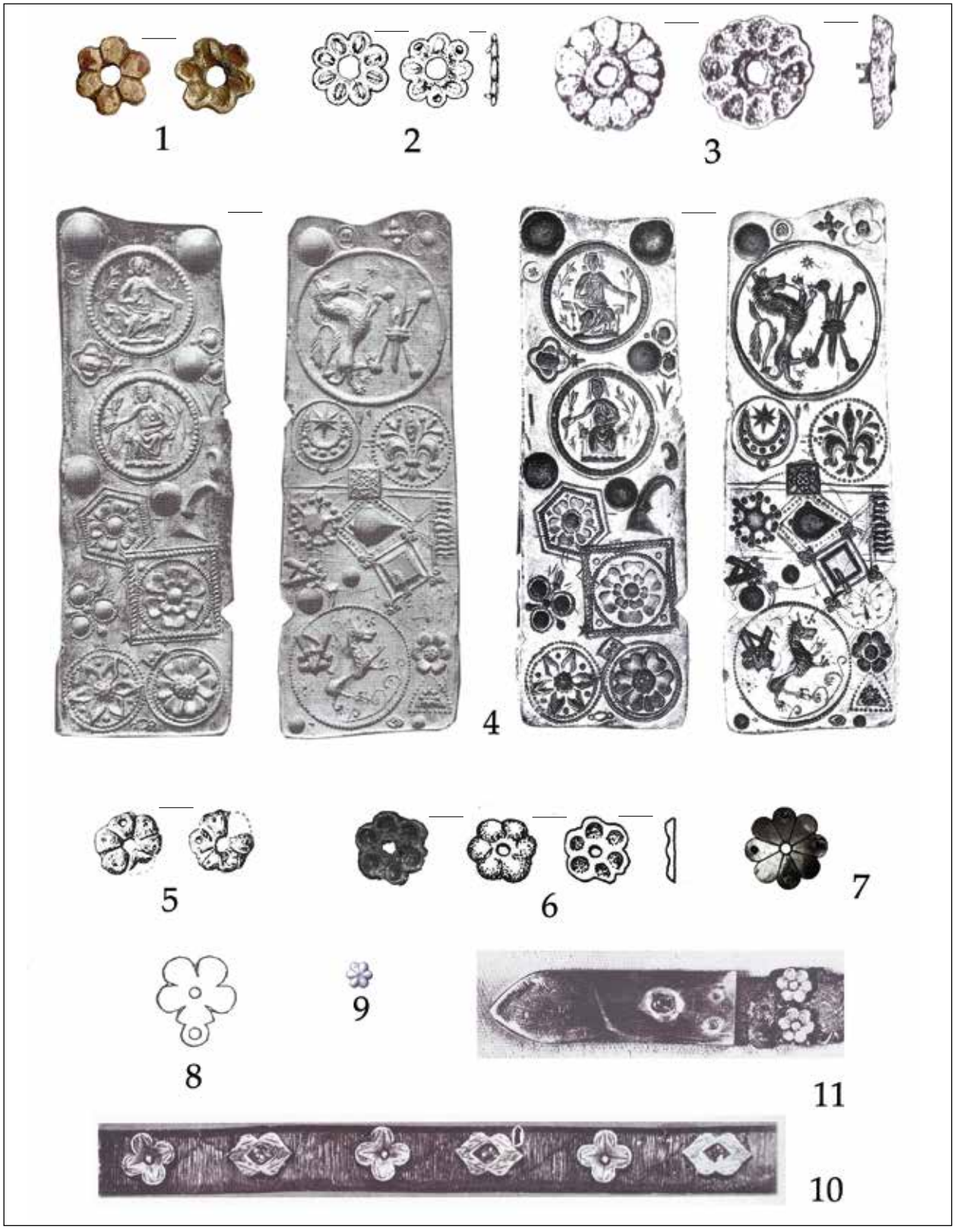

12. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2019-295, 2. Harta-Freifelt 3. sír, 3. Marosgombás/Gâmbaş-Kiss Magura nyergén 10. sír, 4. Ismeretlen lelőhely, 5. Négyszállás 1. temető 175. sír, 6. Kána, 7. Salzburg-Judengasse, 8. Greifenhagen, 9. Fuchsenhof, 10. Hôtel Lambinet, 11. Conques

Fig. 12. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2019-295, 2. Harta-Freifelt, Grave 3, 3. Marosgombás/Gâmbaş-Kiss Magura nyergén, Grave 10, 4. unprovenanced, 5. Négyszállás, Cemetery 1, Grave 175, 6. Kána, 7. Salzburg-Judengasse, 8. Greifenhagen, 9. Fuchsenhof, 10. Hôtel Lambinet, 11. Conques

övek ebben az északi régióban még a 11–12. században is a viselet részét alkották a kutatók véleménye szerint.[168]

Formailag ezeket az analógiákat sikerült a rendelkezésre álló szakirodalom segítségével felgyűjteni. Ezek a párhuzamok a Kárpát-medencéhez képest a földrajzi távolságukat tekintve távolinak tűnnek, a lényegesebb kérdés azonban az, hogy funkcionálisan is közéjük sorolható-e a solti veret? Ezt a bizonytalanságot elsősorban a két nagy méretű felszerelőtüske okozza, azok ugyanis nagyobbak annál, mint az a felsorolt analóg emlékeken megfigyelhető (ezek valami fára való rögzítést valószínűsítenek, de természetesen egy vastagabb bőr hordozóanyag sem zárható ki). Tény, hogy a solti lelet felszerelőtüskéinek végét elkalapálták, amely egy fához történő rögzítés esetén kevésbé valószínű, mivel a kalapálás az elhegyesedő csúcsukat érte, tehát a hordozóanyagba helyezve a hátoldal felől kalapálták el azokat. Nem zárható ki az sem, hogy a felsorolt párhuzamok csupán formai hasonlóságon nyugszanak, s valójában (akár térben és időben) teljesen más időszakból származik a tárgyalt solti veret. A hiteles körülmények közül származó Kárpát-medencei esetek hiányából adódóan azonban jelen tudásunk szerint nagy valószínűséggel nem 10. századi emlék, hanem inkább 11–12. századi lehetett a solti függesztőveret.

A továbbiakban a szórvány voltuk miatt pontos időrendi besorolással nem rendelkező vereteket, főleg övszerelékhez tartozó emlékeket veszünk számba. Egy hatszirmú kerek bronzrozetta (2019-295) *(12. kép 1; 29. tábla 6)* kontextus híján nem keltezhető. Hasonló veretek – igaz elég ritkán – megtalálhatók a 10–14. század közti időszakban. A 10. század vonatkozásában elég talán a Harta-Freifelt lelőhely 3. sírjának nyolcszirmú aranyozott ezüst rozettáira *(12. kép 2)* utalni. Ebben az esetben szintén középen áttört formában jelentek meg a hajfonatkorong pántját díszítő veretek.[169] Hasonló volt a marosgombási 10. sír tizenkét szirmú ezüst rozettája *(11. kép 3),* ahol azonban – eltérően a hartai temetkezéstől – csak egy ilyen lelet került elő.[170] Utóbbi esetében a hátoldal hasonlóképp öntésnyomos, mint az a solti emléknél látható. Eltérés is van e veretek és a solti lelet között. Az ismert 10. századi darabokat mindig két felszerelőtüskével rögzítették, a soltin azonban ilyen nem volt megfigyelhető. Természetesen ez lehetett öntési hiányosság is, de erre vonatkozó következtetések a lelet kézbevételével sem pontosíthatók. Gombként, párta- és övveretként azonban a későbbi tárgyi kultúrában is jelen lehettek. Kárpát-medencei divatosságára jól utal a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ismeretlen lelőhelyű bronz verőtövön való feltűnése[171] *(12. kép 4.ab-cd).* A szerényebb falusi anyagi kultúrában való meglétét támasztja alá a négyszállási 1. temető 175. sírja, ahol két hatszirmú rozetta került elő *(12. kép 5).* A rozettákat bronzlemezből préselték és 1,4 cm átmérőjűek, vagyis méretben közel azonosak, mint a solti darab.[172] A solti emlék legközelebbi párhuzama a középkori Kána lelőhelyről származik *(12. kép 6),* amit a 13–14. századra keltezett Vargha Mária.[173] Már ő is utalt a tárgytípus nemzetközi elterjedtségére, így hasonló emlékek ismertek a középkori Londonból is.[174] Ezen darabok nagy száma és formai változatossága nemcsak azt mutatja, hogy a középkori társadalom széles körében divatban voltak az ilyen övet, ruházatot díszítő veretek, hanem azt is, hogy formai variánsaik és felhasználási módjuk is sokféle lehetett.[175] A verettípus Angliáig való elterjedése további példákkal is alátámasztható,[176] és más régiókban is rendszerint előfordult, ahogyan arra az 1290–1300 között elrejtett salzburgi kincs nyolcszirmú veretei[177] *(12. kép 7)* vagy a Greifenhagenből ismert, a 13. század második felére keltezett kincslelet ötszirmú áttört ruhaverete *(12. kép 8)*,[178] valamint a Fuchsenhofnál talált kincsleletben levő *(12. kép 9),* a soltinál kisebb méretű öntött ezüst övveretek egyaránt utalnak.[179] A tüskével nem rendelkező darabok esetében egy az áttörésbe helyezett nittszeggel rögzíthették a veretet, ahogy az a Hôtel Lambinet-ből származó négyszirmú darabnál[180] *(12. kép*

[168] Példaként: Hvosinszkaja 2004. 91–93.

[169] Langó et al. 2016. 398.

[170] Gáll 2013. I. 323. Gáll Erwin „11 mezőre felosztott" díszítésként írja le a rozetta alakú veretet, valójában tizenkét sziromról van szó: vö. Gáll 2013. II. 160. t. 3.

[171] Lovag 1999. 102, 238, Abb. 280a-b; Hatházi 2005. 189, 152. ábra.

[172] Selmeczi 1992. 40–41. A helyzetükből adódóan (Selmeczi László megfigyelése szerint „a csontok között" kerültek elő) valószínűleg ruha- vagy övdíszek lehettek. Olyan hatszirmú rozettás veretek, melyeknek a középső része nem áttört a csúti 32. sír II. Ulászló veretével keltezett sírjából is előkerültek. Vö. Gerevich 1943. 151–154.

[173] Vargha 2015. 57–58.

[174] Vargha 2015. 58.

[175] Egan–Pritchard 2002. 186–193.

[176] Ottaway–Rogers 2002. 2906, 3146; Gilchrist 2012. 75.

[177] Blaschitz–Krabath 2004. 804–805; Theune 2010.

[178] Blaschitz–Krabath 2004. 802, Abb. 76; Krabath–Müllauer–Tomedi 2004. 253, 278. j.: Kunkel 1934. 337, Abb. 1. nyomán.

[179] Krabath–Müllauer–Tomedi 2004. 260; Krabath et al. 2004. 552–553.

[180] Fingerlin 1971. 471–472.

13. kép. 11–13. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2008-097, 2. Solt-Tételhegy 2021-111, 3. Solt-Tételhegy 2021-317
Fig. 13. 11th–13th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2008-097, 2. Solt-Tételhegy, 2021-111, 3. Solt-Tételhegy, 2021-317

10) vagy a francia Gascogne-ban lévő Conques-ben talált kincslelet övénél előkerült hatszirmú rozetták *(12. kép 11)* esetében is megfigyelhető.[181]

Egy további kerek solti bronzveret (2008-097) *(13. kép 1; 29. tábla 7)* első ránézésre azokhoz a középen lemélyedő kerek veretekhez tartozik, amelyek gyakoriak a 10. századi emlékanyagban, s általában ruha- vagy cipőveretek.[182] Hasonló leletek azonban a későbbi korokban is előfordultak, párhuzamok még a 15. századból is hozhatók.[183] A 10. századi darabok esetében az így készített vereteket ugyanúgy szerelőtüskékkel erősítették fel, mint ezt a darabot, azoknál azonban nem tették rá az előoldalra a félgömbös fejű szegecs imitációját. A lelet készítéstechnikai szempontból hasonlít a 2021-111. és 2021-317. azonosító számú solti veretekhez, ugyanis ebben az esetben is megfigyelhető a hátoldalon végighúzódó öntési maradvány. E készítéstechnikai nyom alapján inkább a 10. századnál későbbinek (akár késő középkorinak, kora újkorinak) vélelmezzük a szóban forgó tárgy készítési korát.

Egy másik kerek ónbronz veret (2021-111) *(13. kép 2; 29. tábla 8)* is bizonytalan keltezésű, annak ellenére, hogy ilyen kis méretű kerek veretek gyakoriak a 10. századi emlékanyagban, ahol rendszerint ruha- vagy cipőveretek.[184] Ilyen vereteket azonban nagy számban használtak a későbbi időszakokban is.[185] Megítélésünk szerint ez a darab talán mégsem a 10. századi emlékek közé sorolható. Ennek ellene mond a négyzetes keresztmetszetű felszerelőtüske. A 10. században készített hasonló darabok esetében a felszerelőtüskék ugyanis mindig kerek vagy ovális átmetszetűek és soha nem négyzetesek.[186] Szintén ellene mond ennek a középen megfigyelt öntési bordatag, amelyhez hasonlót a 10. századi darabok esetében eddig nem sikerült megfigyelnünk. Ilyen fajta öntési maradványok ismereteink szerint a modern öntvények esetében gyakoriak. Hasonló kerek veretek – egyszerűségük okán – az újkorig használatban lehettek mint különféle bőr- vagy fatárgyak díszítőelemei. A fenti készítéstechnikai sajátosságok alapján ez a szórvány is talán inkább ilyen modern kori emlék lehet, de ezt leletkontextus híján nem lehet egyértelműen eldönteni.

Egy harmadik kerek ónbronz veret (2021-317) *(13. kép 3; 29. tábla 9.)* szintén bizonytalan besorolású. Hasonló díszítésű és kialakítású kis méretű kerek veret előfordul 10. századi emlékanyagban is,[187] azonban hasonló díszítési struktúrájú kis méretű darabra nem sikerült párhuzamot találni.[188] A középkorban azonban más régiókban használtak ilyen díszítésű emléket.[189] A tárgy anyaga és készítéstechnikája alapján azonosnak tűnik a 2021-111. sorszámú emlékkel. Feltételezhetően azonos időszakban (esetleg azonos „műhelyben") készülhetett az előzővel.

[181] Darcel 1864. 24–25; Fingerlin 1971. 338–340.

[182] Ilyen például a csongrád-vendelhalmi sír veretei (Párducz–Tary 1939. 194) vagy a Buj-Gyepteleken előkerült veretes lábbeli veretei. Vö. Csallány 1970. További párhuzamok kapcsán lásd még: Istvánovits 2003. 314–316; Gáll 2013. 706; Tóth 2014. 137, 155, 219–220.

[183] Egan–Ellis 1995. 153–155.

[184] Csallány 1970.

[185] Közel azonos méretűek a solti darabbal a négyszállási 2. temető 142. sírjában és a 239. sírjában talált darabok. Vö. Selmeczi 2018. 161, 176–177.

[186] Négyzetes átmetszetű felszerelőtüskékre lásd: Clark et al. 1995. 70–71.

[187] A tiszabezdédi 3. sír kis méretű verete 0,7 cm átmérőjű volt: Révész 2003. 141; Istvánovits 2003. 316.

[188] A gyöngysor használatának 10. századi struktúráira az eltérő nagyságú és kialakítású Kárpát-medencei kerek veretek esetében lásd: Bollók 2015. 336–337.

[189] Ottaway–Rogers 2002. 2905–2906, 3119.

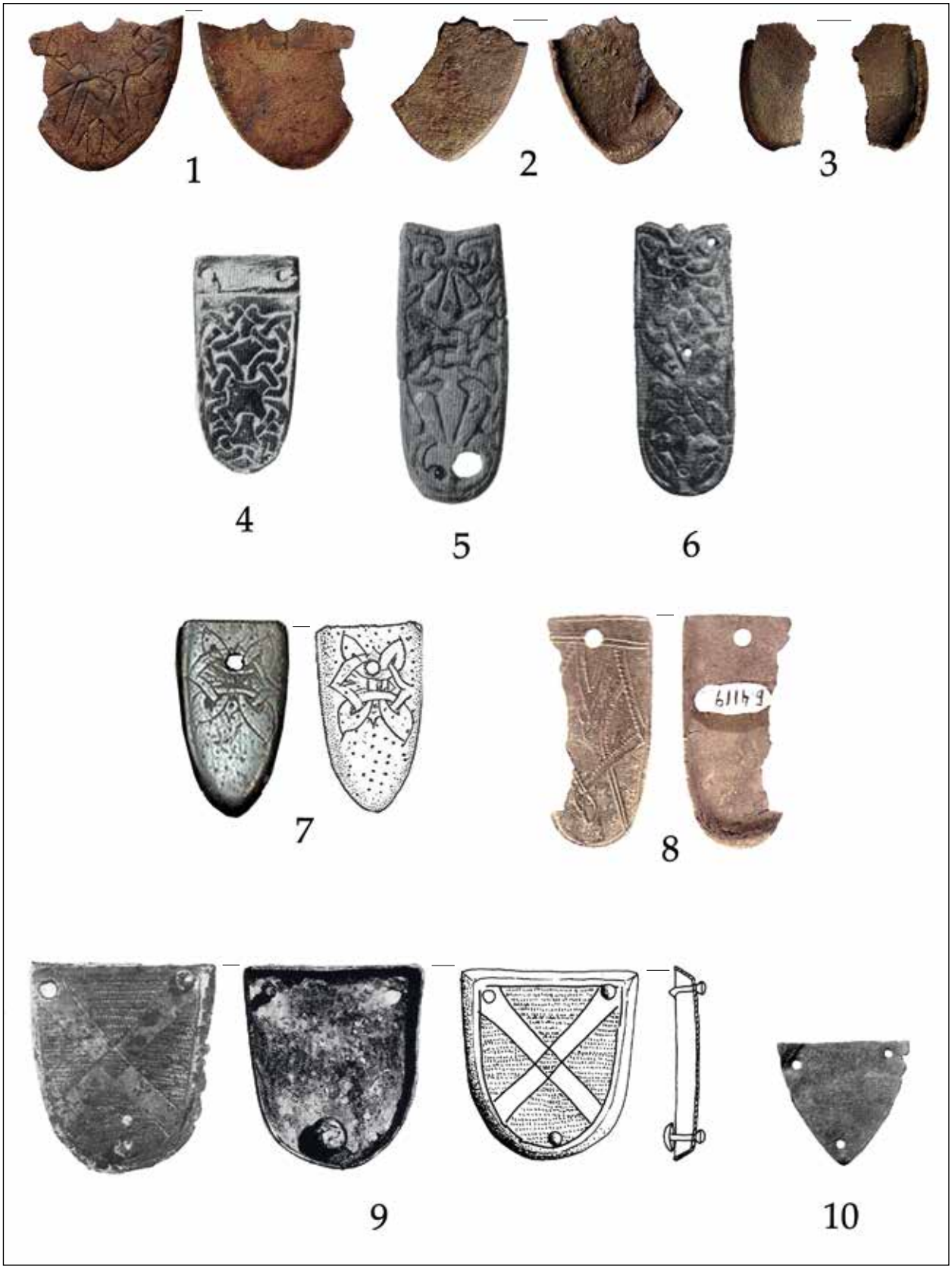

14. kép. 13–15. századi leletek. 1. Solt-Tételhegy 2019-220, 2. Solt-Tételhegy 2009-224, 3. Solt-Tételhegy 2020-320, 4. Birka 478. sír, 5. Birka 716. sír, 6. Birka 1074. sír, 7. Dublin, 8. Bulgária, 9. Felsőszentkirály, 10. Kána

Fig. 14. 13th–15th-century finds. 1. Solt-Tételhegy, 2019-220, 2. Solt-Tételhegy, 2009-224, 3. Solt-Tételhegy, 2020-320, 4. Birka, Grave 478, 5. Birka, Grave 716, 6. Birka, Grave 1074, 7. Dublin, 8. Bulgaria, 9. Felsőszentkirály, 10. Kána

A 13–15. SZÁZADI LELETEK

A felerősítéséhez kerek lyukkal áttört solti bronzveret (2019-220) pajzs alakú formája *(14. kép 1; 30. tábla 1)* jellegzetes a kora középkori – így a 9–11. századi – szíjvégek esetében is.[190] A másik pajzs alakú solti veret (2009-224) kialakítását tekintve hasonló lehetett hozzá *(14. kép 2; 30. tábla 2),* azzal a különbséggel, hogy e töredék felületén semmilyen díszítés nem figyelhető meg. A harmadik pajzs alakú solti töredékkel együtt (2020-320) *(14. kép 3; 30. tábla 3)* akár egyazon övre is fel lehettek szerelve egykor – ez az anyagösszetételük alapján valószínűsíthető,[191] ugyanakkor időrendi besorolásuk továbbra is bizonytalan marad.

A tárgytípus legkorábbi párhuzamai az északi emlékanyagban tűnnek fel.[192] A szalagfonatos birkai nagyszíjvégek *(14. kép 4–6)*[193] azonban nagyon távoli előzményeknek tekinthetők, és elsősorban a szalagfonatot utánzó tételhegyi szíjvégtöredékhez kapcsolhatók. Az övveretek lehajló peremkiképzése általánosan megfigyelhető ez idő tájt,[194] a lemez középen levő szegecslyuk kialakítása azonban a 10–11. században ritkán fordul elő az általunk vizsgált régióban (Dublin: *14. kép 7.ab*).[195] Zárt leletegyüttesben ezekhez hasonló és bizonyosan a 10–11. századra keltezhető emlékek viszont nem ismertek a Kárpát-medencéből. Mind méretét tekintve, mind kivitelezében és stilizált növényi díszítésében az egyedül pontosnak tűnő analógia a korábban már egy más tárgytípus kapcsán idézett várnai *Stara Bulgaria* gyűjteményben *(14. kép 8.)* található.[196]

Az analógiaként vizsgált szíjvégek azonban (a bulgáriai lelet kivételével) középen nem áttörtek, ellentétben a tárgyalt solti töredékekkel.[197] Az előoldalon megfigyelhető mélyebb karcolásnyomok sem jellemzők a korabeli emlékeken.[198] Szabálytalan díszítések a java középkori tárgyakon is megfigyelhetők, és ezekhez sem tartoznak megalapozott értelmezések.[199] A rövid pajzs alakú szíjvégek, ha el nem is tűnnek,[200] idővel a Kárpát-medencei emlékanyagban háttérbe kerülnek,[201] s amelyek megmaradnak, azok is eltérő formai sajátosságokkal bírnak.[202] Pajzs alakú veretek azonban széles körben jelen vannak a 13–15. század közötti java középkori anyagi kultúrában.[203] Hasonló emlékek már feltűnnek a felsőszentkirályi sírban talált övön[204] *(14. kép 9.a–c)*. A solti leletek távoli formai párhuzama Kána lelőhelyről ismert, ahol a 13–14. századra keltezhető[205] *(14. kép 10)*. A pajzs alakú tárgytípus formai variánsai egészen a 15. századig jelen vannak Európában.[206] A solti töredékek kora mindezek alapján – jelen ismereteink szerint – valószínűleg ezen az időintervallumon belül, a 13–15. század közé helyezhető.

---

190 *Kat. Budapest* 2021. 464–465, Pl. 226.2.

191 Lásd Török Béla archeometriai tanulmányát e kötetben.

192 Szentpéteri–Török 2022.

193 Birka 478. sír: Arbman 1940. Taf. 87.9; Arbman 1943. 138, Abb. 83; Arwidsson 1986. 11, 109–110; Birka 716. sír: Arbman 1940. Taf. 90: b; Arbman 1943. 249–250, Abb. 200; Arwidsson 1986. 10, 92–94, 98–100, 103; Birka 1074. sír: Arbman 1940. Taf. 90; Arbman 1943. 446–447, Abb. 412; Arwidsson 1986. 10, 101–102, Abb. 10:16.

194 Mikhailov–Sobolev 2000. 224, Fig. 2; Nikitina 2018. 162–164, 3. ábra.

195 Ebből a szempontból tűnik jó párhuzamnak a Dublin-Fishamble Street lelőhelyről ismert darab (Lang–Caulfield 1988. Fig. 121. rajza nyomán legutóbbi közlése: Szentpéteri–Török 2022. 163, 13. kép, 5. és 6/1.). Bizonytalanságra csupán az ad okot, hogy az Ír Nemzeti Múzeum dublini régészeti kiállításának vitrinfeliratán – véleményünk szerint tévesen – jelenleg is úgy szerepel ez a bizonyosan bronzból öntött szíjvég mint egy csonttárgy *(bone strap tag);* National Museum of Ireland – Archaeology: https://www.museum.ie/en-IE/Museums/Archaeology/Exhibitions/Viking-Ireland. Emiatt kerülhetett a csont szíjvégek közé Tomáš Vlasatý elektronikus formában közölt tanulmányában: Vlasatý 2020, utolsó letöltés: 2023. december 9.

196 *Kat. Budapest* 2021. 158–159, Pl. 73. 6. (Б-4119): korainak tűnő, 7. századi keltezéssel, ami a tárgyleírásban vélelmezett préselt technika alapján születhetett.

197 A töredék kapcsán felvetődik az a lehetőség is, hogy a kerek áttörés eredetileg a tárgy végén lehetett, s az esetleges szíjvég felszerelését szolgálta. Ez a megoldás nem idegen a kora középkori emlékek körében (példaként lásd: *Kat. Budapest* 2021. 158–159), azonban csak ritkán fordul elő egy darab közepére helyezett áttörés, s a legtöbb esetben két ilyen furatot alakítottak ki a szíjvégek szélein (további példák erre a megoldásra: *Kat. Budapest* 2021. 116–117, 152–153).

198 Szabályos mintafűzést nélkülöző karcolt díszítést két tárgyon sikerült megfigyelnie László Gyulának és Dienes Istvánnak. Az egyik a tiszanánai tarsolylemez, a másik pedig a gégényi csésze volt. Vö. Dienes 1964. 91–92.

199 Bakay 2011. 448; Đurović 2012. 86–87.

200 *Kat. Szentendre* 2021. 140, No. 33.

201 A formailag eltérő, hosszú elhegyesedő végű szíjvégekre: Pálóczi Horváth 1972. 189–190; Hatházi 2005. 33–34.

202 Gere 2003. 94; Bakay 2011. 275–276.

203 Fingerlin 1971. 331–333, 398.

204 Szabó 1938. 74–78; Pálóczi Horváth 1972. 190.

205 Vargha 2015. 58.

206 Blaschitz–Krabath 2004. 824–829.

IRODALOM

Arbman 1940 — Arbman, Holger: *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm, 1940.

Arbman 1943 — Arbman, Holger: *Birka I. Die Gräber. Text.* Stockholm, 1943.

Arszlanova 2013 — Арсланова, Фирая Хабибуловна: *Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья.* Материалы и исследования по археологии Казахстана 3. Астана, 2013.

Arwidsson 1986 — Arwidsson, Greta (ed.): *Birka II:2. Systematische Analysen der Gräberfunde.* Stockholm, 1986.

Bacskai 2017 — Bacskai István: Saulusból Paulus. In: Bálint Marianna – Szentpéteri József (szerk.): *Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán.* Budapest–Hajdúböszörmény, 2017, 13–30.

Bakay 1966 — Bakay, Kornél: Gräberfeld aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. II. *Alba Regia* 6–7 (1965–1966) 43–88.

Bakay 2011 — Bakay Kornél: *Somogyvár. Szent Egyed-monostor. A somogyvári bencés apátság és védműveinek régészeti feltárása 1972–2009.* Budapest, 2011.

Bálint 1991 — Bálint, Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* StudArch XI. Budapest, 1991.

Belavin 2000 — Белавин, Андрей Михайлович: *Камский торговый путь. Экономические и этнокультурные связи средневекового Предуралья.* Пермь, 2000.

Bíró 2020 — Bíró Gyöngyvér: Gellértegyháza és problémaköre. In: Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): *Új Nemzedék. A Szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7. Szeged, 2020, 323–370.

Blaschitz–Krabath 2004 — Blaschitz, Gertrud – Krabath, Stephan: Schmuck im mittelalterlichen Alltag unter besonderer Berücksichtigung des Schatzfundes von Fuchsenhof. In: Prokisch–Kühtreiber 2004. 735–774.

Bliujiené 2001 — Bliujiené, Audroné: Curonian bead sets with bronze spacer plates and their Scandinavian parallels. *Fornvännen* 96 (2001) 4. 235–242.

Bliujiené 2006 — Bliujiené, Audroné: Some Notes on Curonian Women's Bead Sets with Bronze Spacer Plates in their Headbands, Headdresses Made of Cloth and Unaccountable Ware during the Viking Age and Early Medieval Times. *ArchBalt* 6 (2006) 126–143.

Bliujiené 2016 — Bliujiené, Audroné: The Curonians of the Lithuanian Coast. In: Zabiela, Gintautas – Baubonis, Zenonas – Marcinkevičiūtė, Eglė (eds.): *A Hundred Years of Archaeological Discoveries in Lithuania.* Vilnius, 2016, 268–285.

Boldog 2014 — Boldog Zoltán: A honfoglalás kori viselet. In: Sudár–Petkes 2014. 126–186.

Bollók 2015 — Bollók Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. The ornamental vocabulary of the tenth century in the Carpathian Basin. Form-historical studies in the decorative arts of the Hungarian Conquest Period.* Budapest, 2015.

Bulicsov 1913 — Булычев, Николай Иванович: *Раскопки по среднему течению р. Угры (Ока) [Бассейн р. Волги].* Записки Московского археологического института 31. Москва, 1913. (https://viewer.rsl.ru/ru/rsl01003801020?page=1&rotate=0&theme=white)

Ciglis–Radiņš 2002 — Ciglis, Jānis – Radiņš, Arnis: *Ludzas Odukalna kapulauku katalogs. Latvijas vēstures muzejs.* Riga, 2002.

Čikunova 2012 — Чикунова, Ирина Юрьевна: Этнокультурное взаимодействие в южнотаежном Притоболье в средневековье. In: *Материалы II Международного конгресса средневековой археологии Евразийских степей.* Барнаул, 2012, 96–98.

Clark et al. 1995 — Clark, John – Wardle, Angela – Ellis, Blanche M. A. – Spencer, Brian – Rackham, James – Griffiths, Nick A. (eds.): *The Medieval Horse and its Equipment, c. 1150-1450.* Medieval Finds from Excavations in London 5. London, 1995.

Czövek 2023 — Czövek Attila: Honfoglaláskori lábbeliveretek Bölcske határából. Kiegészítések Tolna vármegye 10–11. századi lelőhelykataszteréhez. Conquest Period Footwear Mounts from the Bölcske Area. Supplements to Tolna County 10–11th Century Site Cadastre. *WMMÉ* 45 (2023) 93–109.

Csallány 1970 — Csallány, Dezső: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *ActaArchHung* 22 (1970) 261–299.

Darcel 1864	Darcel, Alfred: *Trésor de l'église de Conques.* Paris, 1864.
Demo 1983	Demo, Željko: Bjelobrdski privjesci u Jugoslaviji (u povodu nalaza s lokaliteta Đelekovec – Gornji Batijan II). *PZb* 9 (1983) 271–301.
Dienes 1964	Dienes István: Honfoglaláskori tarsolyainkról. *FolArch* 16 (1964) 79–112.
Dončeva-Petkova 2005	Дончева-Петкова, Людмила: *Одърци. Некрополи от XI век.* Том 2. София, 2005.
Dragotă 2016	Dragotă, Aurel: Typology of Crescent-Shaped Pendants. *Ziridava* 30 (2016) 171–188.
Draşovean–Ţeicu–Muntean 1996	Draşovean, Florin – Ţeicu, Dumitru – Muntean, Marius: *Hodoni. Locuirile neolitice şi necropola medievală timpurie.* Reşiţa, 1996.
Đurović 2012	Ђуровић, Игор: Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац. Крагујевац, 2012.
Egan–Ellis 1995	Egan, Geoff – Ellis, Blanche M. A.: Spur straps. In: Clark et al. 1995. 150–156.
Egan–Pritchard 2002	Egan, Geoff – Pritchard, Frances: *Dress Accessories, c. 1150 – c. 1450.* Medieval Finds from Excavations in London 3. Museum of London, London, 2002.
Fettich 1937	Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság fémművessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn.* ArchHung 21. Budapest, 1937.
Fettich 1938	Fettich Nándor: A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III.* Budapest, 1938, 473–516.
Fingerlin 1971	Fingerlin, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters.* München, 1971.
Finszter–Kőhalmi–Végh 2016	Finszter Géza – Kőhalmi László – Végh Zsuzsanna (szerk.): *Egy jobb világot hátrahagyni… Tanulmányok Korinek László professzor tiszteletére.* Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2016.
Flesch–Strohmayer–Türk 2019	Flesch Márton – Strohmayer Ádám – Türk Attila: A honfoglalás kori tegezöv egy új rekonstrukciója a karosi II. 52. sír íjászfelszerelésének átdolgozása és keleti analógiák nyomán. In: Sudár Balázs – Türk Attila (szerk.): *„Hadak útján" A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16.* Budapest, 2019, 34–41.
Fusek 2012	Fusek, Gabriel: Beitrag zur Typologie der S-förmigen Schläfenringe. In: Vida Tivadar (szerk.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Budapest, 2012, 803–812.
Gáll 2013	Gáll Erwin: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei I–II.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged, 2013.
Gere 2003	Gere László: *Késő-középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból.* Opuscula Hungarica 4. Budapest, 2003.
Gerevich 1943	Gerevich László: A csúti középkori sírmező. *BudRég* 13 (1943) 103–166.
Gilchrist 2012	Gilchrist, Roberta: *Medieval Life: Archaeology and the Life Course.* London, 2012.
Glørstad 2012	Glørstad, Zanette Tsigaridas: Sign of the Times? The Transfer and Transformation of Penannular Brooches in Viking-Age Norway. *NAR* 45 (2012) 30–51.
Goldina 1985	Голдина, Римма Дмитриевна: *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье.* Иркутск, 1985.
Gonjanij–Anoszov 2017	Гоняный, Михаил Иванович – Аносов, Дмитрий Васильевич: Новые материалы об археологических памятниках в с. Беседы под Москвой. In: Беляев, Леонид Андреевич – Гоняный, Михаил Иванович – Ершов, Иван Николаевич (Ред.): *De mare ad mare. Археология и история: сборник статеи к 60-летию Н.А. Кренке.* Москва, 2017, 194–247.
Graham-Campbell–Sheehan 2009	Graham-Campbell, James – Sheehan, John: Viking Age gold and silver from Irish crannogs and other watery places. *JIA* 18 (2009) 77–93.
Grigorov 2005	Григоров, Валери: *Метални накити от средновековна България (VII–XI в.).* София, 2005.
György 2003	György Péter: *Az eltörölt hely – a Múzeum. A múzeumok átváltozása a hálózati kultúra korában. New York, Természettörténeti Múzeum – egy példa.* Magvető Kiadó, Budapest, 2003.
Hamajko 2008	Хамайко, Наталья: Древнерусские лунницы XI – XIII вв.: проблема происхождения и семантики. In: *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей.* Випуск 20. Переяслав–Хмельницький, 2008, 319–338.
Hampel 1899	Hampel József: A tiszafüredi múzeum köréből. *ArchÉrt* 19 (1899) 79–89.

Hampel 1907	Hampel József: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről.* Budapest, 1907.
Hatházi 2005	Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Híres középkori régészeti leletek Kiskunhalas környékén.* Kiskunhalas, 2005.
Horváth 1934	Horváth Tibor: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. *ArchÉrt* 47 (1934) 141–148.
Horváth 2016	Horváth Ciprián: *Kora Árpád-kori temető Szombathely-Kisfaludy Sándor utca területén: S-végű karikaékszerek a kora Árpád-kori Nyugat-Dunántúlon.* Szombathely, 2016.
Hvosinszkaja 2004	Хвощинская, Наталия Вадимовна: *Финны на западе Новгородской земли.* Санкт-Петербург, 2003.
Istvánovits 2003	Istvánovits Eszter: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga.* Magyarország honfoglalás (kori) és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza, 2003.
Jankovich–Makkay–Szőke 1989	Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: *Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV.2.* Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Budapest, 1989.
Jaskanis 2004	Jaskanis, Danuta: Archeologiczne ślady najstarszej budowli sakralnej na wschodniomazowieckich peryferiach w Swięcku Strumianach w woj. podlaskim. *BKWP* 10 (2004) 251–264.
Johnson 2001	Johnson, Ruth: The development of Irish brooch forms and pins in the Viking age, c. 850–1170. *Peritia* 15 (2001) 321–362.
Jovanović–Vuksanović 1981	Jovanović, Vojislav – Vuksanović, Ljiljiana: *Matičane, nécropole sud-slave de X^e et XIe siècle.* Inventaria Archaeologica – Jugoslavija Fascicule 25. Kosovo, 1981. (http://www.arheologija.narod.ru/c4celine/1grobovi/iayu25/iayu25.html)
Kat. Berlin 1992	Roesdahl, Else (Hrsg.): *Wikinger, Waräger, Normannen: Die Skandinavier und Europa 800–1200.* Altes Museum, Austellungkatalog. Staatliche Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Berlin, 1992.
Kat. Berlin 2014	Williams, Gareth – Pentz, Peter – Wemhoff, Matthias (Hrsg.): *Die Wikinger.* Berlin, 2014.
Kat. Budapest 1996	Fodor István (főszerk.): *A honfoglaló magyarság. „Őseinket felhozád…"* Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
Kat. Budapest 2007	Ritoók Ágnes – Garam Éva (szerk.): *Tatárjárás (1241–42).* Budapest, 2007.
Kat. Budapest 2021	Türk, Attila – Balogh, Csilla – Pelevina, Olga – Totev, Boyan – Langó, Péter: *The Old Bulgaria Museum Collection. Музейна сбирка „Стара България".* Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 20. Pázmány Péter Catholic University Institute of Archaeology, Budapest, 2021.
Kat. Budapest 2023	*Égi nagyságok – földi kicsinységek. Nagy József gyűjteménye.* Nagyházi Galéria és Aukciósház, 283. aukció, 2023. április 4. Budapest, 2023.
Kat. Kijev 2004	Явтушенко, Иван Григорьевич (голов. ред.): *Шедеври платар, колекція старожитностей. Фотоальбом. Masterpieces of platar: collections of ancients photoalbom.* Київ, 2004.
Kat. Kijev 2004a	Архипова, Єлизавета Іванівна – Відейко, Михаил Юрьевич – Клочко, Виктор Иванович – Клочко, Любовь Степановна – Левада, Максим Євгенович – Симоненко, Олександр Володимирович – Стоянов, Роман Владимирович: *Колекція предметів старовини родини Платонових та Тарут.* Київ, 2004.
Kat. Krasznodar 2014	Пьянков, Алексей Васильевич – Хачатурова, Евангелина Анатольевна – Юрченко, Татьяна Васильевна: *Возвращённые Сокровища Кубани.* Краснодар, 2014.
Kat. Moszkva 2016	Путешествие Ибн Фадлана: *Волжский путь от Багдада до Булгара. Каталог выставки.* Москва, 2016.
Kat. München 2005	*Hermann Historica OHG München. Alte Waffen – Antiken – Jagdliches – Varia.* 48. Auktion. Dienstag, 19. April 2005, 12.00 Uhr. München, 2005.
Kat. Szentendre 2021	Rácz Tibor Ákos (szerk./ed.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projekt Pest megyében. Treasure Hunt, Adventure and Science.* Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2021.
Ken'ko 2011	Ken'ko, Pavel: Элементы поясного набора из Заславля. In: Сульдзіна, Міраслава Уладзіміраўна (Рэд.): *Старажытныя гарады. Праблемы даследавання, музеефікацыі, захавання помнікаў і гістарычных тэрыторый.* Заслаўе, 2011, 62–65.
Ken'ko 2012	Ken'ko, Pavel: *Поясная гарнитура с территории Беларуси (I–XIII вв.). Свод археологических источников.* Минск, 2012.
Kiss 1968	Kiss Attila: A sellyei Árpád-kori temető. *JPMÉ* 1967 (1968) 69–72.

Kiss 2007 — Kiss Etele: A dunaszentmiklósi lelet. In: *Kat. Budapest* 2007, 71–72.

Kovács 1981 — Kovács, László: Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. *ActaArchHung* 33 (1981) 81–103.

Kovács 1989 — Kovács László: A tiszafüredi múzeum (Szolnok m.) négy régi 10., illetve 12. századi leletegyüttesérő l. *ArchÉrt* 116 (1989) 99–102.

Kovács 1993 — Kovács László: *Képes szótár vázlata a Kárpát-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleleteinek leletkataszteréhez.* Kézirat gyanánt. Budapest, 1993.

Kovács 1994 — Kovács, László: *Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs (mit einem Beitrag von Imre Lengyel).* VAH 6. Budapest, 1994.

Kovács 1995 — Kovács László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). Zu einigen alten, landnahmezeitlichen Fundmaterialen des Móra Ferenc Múzeums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka). *MFMÉ* 1991–1992 (1995) 37–74.

Kovács 1997 — Kovács László: *A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről.* VAH 7. Budapest, 1997.

Kovács 1998 — Kovács Éva: *Species, modus, ordo. Válogatott tanulmányok.* A szöveget gondozta Verő Mária és Takács Imre. Szent István Társulat, Budapest, 1998.

Kovács 2019 — Kovács László: *Magyarhomorog-Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 12. Budapest–Szeged, 2019.

Koval 2004 — Коваль, Владимир Юрьевич: Керамика Ростиславля Рязанского: новые данные по хронологии. *APM* (2004) 58–88.

Költő–Szentpéteri 1996 — Költő László – Szentpéteri József: A Vörs–Papkert „B" lelőhely 8–9. századi temetője. In: Költő László – Vándor László (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti Kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992.* Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996, 115–121.

Krabath et al. 2004 — Krabath, Stefan – Bühler, Birgit – Tomedi, Irene – Hammer, Vera – Mican, Walter – Prokisch, Bernhard – Kühtreiber, Thomas – Kohn, Renate: Katalog der nichtmonetären Objekte. In: Prokisch–Kühtreiber 2004. 425–733.

Krabath–Müllauer–Tomedi 2004 — Krabath, Stefan – Müllauer, Natascha – Tomedi, Irene: Die metallenen Trachtbestandteile und Rohmaterialien aus dem Schatzfund von Fuchsenhof. In: Prokisch–Kühtreiber 2004. 213–305.

Kralovánszky 1959 — Kralovánszky Alán: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez. *ArchÉrt* 86 (1959) 76–82.

Krenke 2019 — Кренке, Николай Александрович: *Древности бассейна Москвы-реки от неолита до средневековья.* Москва–Смоленск, 2019.

Kunkel 1934 — Kunkel, Otto: Ein mittelalterlicher pommerscher Münzschatzfund als landesgeschichtliches Denkmal. In: Jahn, Martin (Hrsg.): *Festschrift zum 70. Geburstag von Hans Seger.* Altschlesien. Mitteilungen des Schlesischen Altertumsverein 5. Breslau, 1934, 336–339.

Lang–Caulfield 1988 — Lang, James T. – Caulfield, Debbie: *Viking-age Decorated Wood: A Study of Its Ornament and Style.* Dublin, 1988.

Langer–Lőrinczy–Türk 2019 — Langer Dániel – Lőrinczy Gábor – Türk Attila: Szeged-Szabadkai út, Négyhalom dűlő honfoglalás kori leletei. Adatok a 10. századi rozettás lószerszámveretek értékeléséhez és elterjedéséhez az új keleti analógiák fényében. In: Sudár Balázs – Türk Attila (szerk.): *„Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. 29th Conference of Young Scholars ont he Migration Period. Absztaktkötet.* Budapest, 2019, 77–83

Langó 2000 — Langó Péter: Megjegyzések a honfoglalás kori huzal- és sodrott karperecek tipológiájával kapcsolatban. Beiträge zur Tracht und Benutzungszeit der Draht- und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.–11. Jahrhunderts. *JAMÉ* 42 (2000) 33–57.

Langó 2009 — Langó Péter: A Kárpát-medence X. századi lelethorizontjának bulgáriai vonatkozásai, néhány kiemelt példa alapján. In: Vincze Ferenc (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Ómúltunk tára 5. (Szófia, 2009. máj. 27–28. „Avarok, ősbolgárok és magyarok a Közép- és Al-Duna mentén (VIII–XI. század)" régészeti konferencia magyar előadásai.* Budapest, 2009, 34–46.

Langó 2017	Langó Péter: „Az ország határainak megállapítása". A 10. századi Magyar Nagyfejedelemség határairól a régészeti leletek tükrében. In: Pósán László – Veszprémy László – Boda József – Isaszegi János (szerk.): *Őrzők, vigyázzatok a határra! Határvédelem, határőrizet, határvadászok a középkortól napjainkig.* Budapest, 2017, 181–213.
Langó et al. 2016	Langó, Péter – Kustár, Rozália – Köhler, Kitti – Csősz, Aranka: A study of the tenth-century cemetery at Harta-Freifelt. *Antaeus* 34 (2016) 389–416.
Langó et al. 2019	Langó Péter – Kustár Rozália – Csősz Aranka: A korai magyarok temetkezési rendjéről: a harta-freifelti temető ásatási eredményei In: Heinrich-Tamáska, Orsolya – Daniel Winger (szerk.): *7000 év története. Fejezetek Magyarország régészetéből – Einblicke in die Archäologie Ungarns.* Remshalden, 2019, 245–252.
Langó–Csányi–Bacskai 2017	Langó Péter – Csányi Viktor – Bacskai István: Adatok a 10–13. századi viselethez és pénzforgalomhoz (megjelenés alatt – a kézirat lezárása: 2017).
Langó–Patay-Horváth 2016	Langó, Péter – Patay-Horváth, András: Hungarian Belt – Bulgarian Belt? Some Notes on the Distribution of Ribbed Belt Mounts. In: Bollók, Ádám – Csiky, Gergely – Vida, Tivadar (eds.): *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archaologische und historische Studien Festschrift fur Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday.* Budapest, 2016, 567–589.
Langó–Türk 2012	Langó Péter–Türk Attila: Régészeti adatok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékának bulgáriai kapcsolatrendszeréhez I. *MFMÉ – StudArch* 12 (2012) 517–528.
Langó–Türk 2021	Langó, Péter – Türk, Attila: A brief review of the ties between Bulgarian and Hungarian archaeological studies. In: *Kat. Budapest* 2021, 7–12.
László 1943	László Gyula: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge.* Budapest, 1943.
Lázár 1998	Lázár Sarolta: *Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Frühárpádenzeitliche Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező.* Opuscula Hungarica I. Budapest, 1998.
Lovag 1999	Lovag, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzgegenstände des Ungarischen Nationalmuseum.* Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica 3. Budapest, 1999.
Madaras 2014	Madaras László: „Ez itt az én házam." In: A Közép-Tiszavidék honfoglalás kori leleteinek üzenete. *SzTK* 18 (2014) 32–41.
Madaras 2022	Madaras László: Nagykörű-Bölcsőde (Május 1. út) honfoglalás kori temetője. *Tisicum* 30 (2022) 113–150.
Mainman–Rogers 2000	Mainman, Ailsa J. – Rogers, Nicola S. H.: *Finds from Anglo-Scandinavian York.* York, 2000.
Marosi 1923–1926	Marosi Arnold: A székesfehérvári rádiótelepi ásatás. *ArchÉrt* 40 (1923–1926) 245–257.
Mazsitov 1977	Мажитов, Нияз Абдулхакович: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва, 1977.
Mesterházy 1991	Mesterházy Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben II. *FolArch* 42 (1991) 145–174.
Mészáros–Langó 2022	Mészáros, Boglárka – Langó, Péter: The Budapest-Népfürdő Street Find: The Cultural Background of Earrings with a Flat Triangular Granulation Ornament. In: Rapan Papeša – Anita; Dugonjić (eds.): *Avars and Slavs – Two sides of a belt strap end: Avars on the north and south of the Khaganate.* Zagreb 2022, 106–129.
Mikhailov–Sobolev 2000	Михалов, Кирилл – Соболев, Владислав: Новгородские наборные пояса XI–XII вв. Belt fittings of the 11th – 12th centuries from Novgorod. *AV* 7 (2000) 222–228.
Mikić 2004	Mikić, Živko: Prilog izučavanju antropološkog profila srednjovjekovne populacije u Čipuljiću,. Grudine kod Bugojna. *GCBI* 33 (2004) 279–288.
Miletić 1966	Miletić, Nada: Grudine, Cipuljić, Bugojno – srednjovekovna nekropola. *AP* 8 (1966) 120–121.
Miletić 1982	Miletić, Nada: Grudine, Bugojno – srednjovekovna nekropola. *AP* 23 (1982) 172.
Mogilnikov 2002	Могильников, Владислав Александрович: *Кочевники северо-западных предгорий Алтая в IX–XI. веках.* Москва, 2002.
Mohácsi 2021	Mohácsi Borbála: Párhuzamok és lehetőségek: közösségi régészet a határainkon túl. Parallels And Opportunities: Community Archaeology Beyond Our Borders. In: *Kat. Szentendre* 2021, 18–23.
Mordovin–Vargha 2015	Mordovin Maxim – Vargha Mária: Mindszentpuszta – leletek és topográfia. In: Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája. Múlt – jelen – jövő.*

A 2015. május 11–13 között, Budapesten rendezett konferencia előadásainak és posztereinek kivonatai. Budapest, 2015, 18–19.

Muraseva 2000 Мурашева, Вероника: *Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII веков).* Москва, 2000.

Muraseva 2014 Мурашева, Вероника: „Книга путей и стран" (Алпатьевский клад). In: Асташова, Наталия Ивановна (ред.): *Славяне и иные языци... К юбилею Натальи Германовны Недошивиной.* Труды Государственного Исторического Музея 198. Москва, 2014, 116–131.

Murray 2010 Murray, Griffin: A Zoomorphic Penannular Brooch from Tullahennell North, Co. Kerry. *NMAJ* 50 (2010) 15–27.

Nemeskéri et al. 1953 Nemeskéri, János – Lipták, Pál – Szőke, Béla: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. *ActaArchHung* 3 (1953) 205–370.

Nepper 2002 M. Nepper Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen, 2002.

Nepper–Máthé 1982 M. Nepper Ibolya – Sz. Máthé Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977–1980 (Leletkataszter). The Archeological Activity of the Museums in Hajdú-Bihar County in the Years 1977–1980 (A Survey of Finds). *DMÉ* 1980 (1982) 95–115.

Nikitina 2018 Никитина, Татьяна: Поясные наборы из могильников IX–XI вв. ветлужско-вятского междуречья. Belt sets from the 9th-11th century burial grounds on the Vetluga-Vyatka interfluve. *AESz* 6 (2018) 157–164.

Nikolaeva–Černecov 1991 Николаева, Татьяна Васильевна – Чернецов, Алексей Владимирович: *Древнерусские амулеты-змеевики.* Москва, 1991.

Ódor 1998 Ódor János Gábor: Anjou-kori öntőforma Majsról (Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez). *CommArchHung* 1998, 123–137.

Ottaway–Rogers 2002 Ottoway, Patrick – Rogers, Nicola S. H.: *Craft Industry and Everyday Life: Finds from Medieval York.* York, 2002.

Pálóczi Horváth 1972 Pálóczi Horváth András: A felsőszentkirályi kun sírlelet. *Cumania* 1 (1972) 177–204.

Párducz–Tary 1939 Párducz Mihály – Tary László: A csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet. *FolArch* 1 (1939) 189–199.

Perémi 1986 Perémi Ágota: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében (Előzetes jelentés). Funden aus der Zeit der Landnahme im Komitat Veszprém. *VMMK* 18 (1986) 115–133.

Petkes 2012 Petkes Zsolt: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. *Alba Regia* 41 (2012) 67–120.

Petkes 2013 Petkes Zsolt: Sárszentágota kora Árpád-kori temetője. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szeged, 2013, 275–298.

Petkes 2014 Petkes Zsolt: Árpád-kori temető a tételhegyi Templomdombon. An Árpádian Age cemetery in the Templomdomb area of the Tételhegy site. In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014, 85–110.

Polónyi 2017 Polónyi Emese: Veretes lábbelik a 10. századi Kárpát-medencében. *Magyar Régészet Online Magazin* 2017. ősz, 35–44. http://files.archaeolingua.hu/2017O/Upload/POLONYI_2017O_HU.pdf

Polónyi 2018 Polónyi Emese: Veretes lábbelik a 10. századi Kárpát-medencében. In: Forisek Péter – Szabó Ádám – Szakács János (szerk.): *„Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVII. konferenciája.* Debrecen, 2018, 153–167.

Prokisch–Kühtreiber 2004 Prokisch, Bernhard – Kühtreiber, Thomas (Hrsg.): *Der Schatzfund vom Fuchsenhof.* Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 15. Linz, 2004.

Proskin–Frolov 2015 Прошкин, Олег Леонидович – Фролов, Андрей Сергеевич: Поселение у с. Исканское. *АРМ* 11 (2015) 198–209.

Rácz 2021 Rácz Tibor Ákos: Társadalmi szerepvállalás a régészeti kutatásban. Civil Engagement In Archaeological Research. In: *Kat. Szentendre* 2021, 10–17.

Rácz 2023 — Rácz, Tibor Ákos: An international perspective on medieval small finds in Hungary. In: *29th EAA Annual Meeting Belfast, Northern Ireland 2023. Abstract book.* Belfast, 2023, 158.

Rácz–Németh 2021 — Rácz Tibor Ákos – Németh Veronika: Tervásatás civil segítséggel Dabas középkori temetőjében. Research Excavation With Civilian Help In The Medieval Cemetery Of Dabas. In: *Kat. Szentendre* 2021, 144–159.

Révész 1996 — Révész László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996.

Révész 1999 — Révész László: *Emlékezzetek utatok kezdetére… Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában.* Timp Kiadó, Budapest, 1999.

Révész 2001 — Révész László: *Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aud der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas. The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungaroan Conquest around Kiskunhalas.* Magyar Nemzeti Múzeum – Thorma János Múzeum, Budapest–Kiskunhalas, 2001.

Révész 2003 — Révész, László: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. *CommArchHung* 2003, 137–170.

Révész 2020 — Révész László: *A 10-11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest, 2020.

Rezi Kató 2016 — Rezi Kató Gábor: Laudatio Donatoris. In: Finszter–Kőhalmi–Végh 2016. 57–58.

Rodinkova 2007 — Родинкова, Власта: Система женского раннесредневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). The system of Early Medieval woman's attire of the Middle Dnieper region (retospective analysis). In: Гавритухин, Игорь Олегович – Обломский, Андрей Михайлович (ред.): *Археология славян и их соседей.* Раннеславянский мир 9. Москва, 2007, 358–388, 425.

Saraceva et al. 2018 — Сарачева, Татьяна Григорьевна – Гоняный, Михаил Иванович – Аносов, Дмитрий Васильевич: Химико-технологическое исследование изделий из цветных металлов, обнаруженных на археологических памятниках в селе Беседы под Москвой. *APM* 14 (2018) 126–144.

Schietzel 2021 — Schietzel, Kurt: *Spurensuche Haithabu. Archäologische Spurensuche in der frühmittelalterlichen Ansiedlung Haithabu. Dokumentation und Chronik 1963–2013.* Kiel–Hamburg, 2021.

Schulze-Dörrlamm 1991 — Schulze-Dörrlamm, Mechtilde: *Der Mainzer Schatz der Kaiserin Agnes aus dem mittleren 11. Jahrhundert. Neue Untersuchungen zum sogenannten „Gisela-Schmuck".* Sigmaringen, 1991.

Sedov 1960 — Седов, Валентин: *Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.).* Москва, 1960.

Sedov 1987 — Седов, Валентин (ред.): *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.* Археология СССР. Москва, 1987.

Selmeczi 1992 — Selmeczi László: *A négyszállási I. számú jász temető.* BTM Műhely 4. Budapest, 1992.

Selmeczi 2018 — Selmeczi László: *„Jászok vagyunk, de magyarok." A négyszállási II. számú jász temető. A jászok magyarrá válása folyamatának régészeti bizonyítékai.* Jászberény, 2018.

Smidt 1957 (1967²) — Шмидт, Евгений Альфредович: *Курганы XI–XIII вв. у д. Харлапова в Смоленском Поднепровье. Материалы по изучению Смоленской области.* Смоленск, 1957. (1967²)

Spicin 1902 — Спицын, Александр Андреевич: *Древности камской чуди по коллекции Теплоуховых: Атлас рисунков.* Санкт-Петербург, 1902.

Stanojev 1989 — Станојев, Небојша: *Некрополе X–XV века у Војводини.* Нови Сад, 1989.

Sudár–Petkes 2014 — Sudár Balázs – Petkes Zsolt (szerk.): *A honfoglalók viselete.* Magyar őstörténet I. Helikon, Budapest, 2014.

Szabó 1938 — Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Bibliotheca Humanitatis Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 3. Budapest, 1938.

Szentpéteri 2017 — Szentpéteri József: Koronás fők – lukas zsebek. In: Bálint–Szentpéteri 2017. 223–232.

Szentpéteri 2022 — Szentpéteri József: Világok vándora. Viking harcosábrázolás a Kárpát-medencéből (Solt-Tételhegy). In: Seres Attila (szerk.): *„Fejtágító". Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára*. MOSZT Könyvek 22. Pécs, 2022, 136–157.

Szentpéteri–Török 2022 — Szentpéteri József – Török Béla: A solti Tételhegy szórvány leleteinek skandináv és balti kapcsolatai (régészeti és archeometriai adatok). The Scandinavian and Baltic connections of stray metal finds from Solt-Tételhegy, County Bács-Kiskun, HU (archaeological and archaeometrical data). In: Somogyvári Ágnes (szerk.): *„Élőknek öröksége." Tanulmányok V. Székely György emlékére.* ArchCum 5. Katona József Múzeum, Kecskemét, 2022, 139–174.

Szentpéteri–Török 2023 — Szentpéteri József – Török Béla: Viking kori vagy nem viking kori? Idegen eredetű szórvány leletek a solti Tételhegyről. In: Lantos Andrea (szerk.): *Középkori falvak és templomok a Kalocsai Sárköz keleti felében.* Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 2023, 39–87.

Theune 2010 — Theune, Claudia: Der mittelalterliche Schatzfund aus der Judengasse in Salzburg. Mit einem Beitrag von Birgit Bühler und Mathias Mehofer. In: Husty, Peter – Laub, Peter (Hrsg.): *Ars Sacra. Kunstschätze des Mittelalters aus dem Salzburg Museum.* Jahresschrift Salzburg Museum 53. Salzburg–Oberndorf, 2010, 291–300.

Točík 1968 — Točík, Anton: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei.* Archaeologica Slovaca Catalogi 3. Nitra, 1968.

Tóth 2014 — Tóth Anikó: *A nyíri Mezőség a 10–11. században.* Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Szeged, 2014.

Török 1962 — Török, Gyula: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert.* ArchHung 39. Budapest, 1962.

Türk 2014 — Türk Attila: A „magyar bordűr" és a rozettás lószerszámveretek. In: Sudár–Petkes 2014. 41.

Varga 2017 — Varga Sándor: 10–11. századi temetők Röszke határából. Veretes csizmák elterjedése a Kárpát-medencében. Cemeteries from the 10th and 11th centuries in the vicinity of Röszke. The distribution of boots adorned with mounts in the Carpathian Basin. In: Türk Attila – Balogh Csilla – Major Balázs (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. kötet. Conference of Young Scholars on the Migration Period. November 4–6, 2014, Esztergom.* 2. Budapest–Esztergom, 2017, 465–492.

Varga–Németh 2023 — Varga Máté – K. Németh András: *Harald Hardråde norvég király érméje a középkori Kesztölcről (Várdomb, Tolna vármegye).* Kézirat, 2023 (sajtó alatt).

Vargha 2015 — Vargha, Mária: *Hoards, Gravegoods, Jewellery. Objects in hoards and in burial contexts during the Mongol invasion of Central-Eastern Europe.* Archaeolingua Central European Archaeological Heritage Series. Oxford, 2015.

Viollet-le-Duc 1873 — Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel: *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carlovingienne a la renaissance 4.* Paris, 1873.

Vlasatý 2015 — Vlasatý, Tomáš: *Saxy a bojové nože východní Evropy.* https://sagy.vikingove.cz/saxy-a-bojove-noze-z-vychodni-evropy/

Vlasatý 2020 — Vlasatý, Tomáš: *Organic belt buckles and strap-ends.* https://sagy.vikingove.cz/en/organic-belt-buckles-and-strap-ends/

Wolf 2020 — Wolf, Mária: *Die Erdburg von Borsod. Ein Komitatszentrum aus der Zeit der ungarischen Staatsgründung.* Mainz, 2020.

Yotov 2008 — Yotov, Valeri: A note on the „Hungarian sabers" of medieval Bulgaria. In: Curta, Florin – Kovalev, Roman (eds.): *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans.* Leiden–Boston, 2008, 327–338.

Zajac 1995 — Заяц, Юрий Афанасьевич: *Заславль в эпоху феодализма.* Минск, 1995.

STRAY METAL FINDS OF THE HUNGARIAN CONQUEST PERIOD AND THE EARLY ÁRPÁDIAN AGE (OR APPARENTLY SO) FROM THE TÉTELHEGY SITE
(Abstract)

Péter Langó – József Szentpéteri

Keywords: archaeological classification, antiquarian attitude, metal detecting, catalogue of tenth–eleventh-century finds, Carpathian Basin and neighbouring regions, Solt-Tételhegy

We were guided by several considerations when writing this study, which are reviewed in the introduction, together with our explication of why we believe that the assertions made in the study's sub-sections are methodologically sound and pioneering. We begin with a discussion of the potentials of the appearance and assessment of a find horizon – made up of stray metal finds – "created" by the artefacts recovered during metal detecting surveys, part of the modern archaeological arsenal, with a look at the international practice, in order to offer as circumspect an assessment of the find types and their contexts as possible. Our efforts focused on a specific goal, namely to return to the traditional antiquarian approach in archaeological classification and to assemble an illustrated catalogue of finds that would serve as a reliable reference collection for further research. Instead of the conventional periodisation used in historical studies, we decided to present the relics of a particular period according to a chronological scheme divided into specific centuries; obviously, other chronological considerations are duly noted if and when necessary. We have devoted special attention to the finds reflecting internal and external connections – including possible Scandinavian-Baltic relations – of the tenth–thirteenth-century Carpathian Basin.

The earliest tenth-century finds include the stylised plant- and anchor-shaped boot mounts: the pieces from Solt compare well with similar pieces from the Carpathian Basin and analogies from the Baltic and the Lower Danube region. This group includes also two rosette harness mounts from Solt and the similar mounts from Soltszentimre and Harta, as well as a strap junction ring from Solt. The three pendent dress ornaments from Solt representing tenth–eleventh-century metalwork provided the springboard for reviewing the currently known pieces from the Carpathian Basin and their classification based chiefly on the studies by Csanád Bálint, Željko Demo and Erwin Gáll. The analogies to a pentagonal belt mount from Solt led to the Bulgarian Danube region and even farther, to the Kama region. The other finds from this period comprise lunate pendants (lunulae) and the fragment of a bracelet with rolled terminals, which has good analogies from the Carpathian Basin. The use of the eleventh–thirteenth-century ring jewellery recovered as unstratified finds during the excavations at Solt is attested during the entire span of the Árpádian Age. Their classification is based on the typological schemes proposed by Ciprián Horváth and Gabriel Fusek. It would appear that the metal finds from the Tételhegy site include a group with Scandinavian and eastern Baltic connections dating from the later eleventh century, among them two curved triangular mounts bearing animal and human figures. We reviewed the comparable finds from both the Carpathian Basin and other regions in order to determine their origin and function. The archaeological exploration of Solt also yielded four openwork bronze objects, whose single analogy in the Carpathian Basin comes from Hajdúböszörmény. This jewellery item, a spacer plate for separating bead strands, possibly reflects connection with the Baltic, although another interpretation has also been proposed for its function, namely a cloak fastening device. A suspension mount possibly adorned with an animal figure has a few good parallels from Hungary, with the comparable pieces leading principally to various regions of Eastern Europe. The last part of the study discusses the metal finds whose exact chronological position could not be determined owing to the lack of stratified contexts. Most of these are belt fittings: the analogies to the many-petalled round rosette include both similar mounts and their moulds from different sites and contexts. Three round bronze mounts were also assigned to this group in view of their uncertain date. Finally, the shield-shaped mounts (or perhaps strap-ends) were dated to a later period than the other finds because their best counterparts in terms of form and ornamentation from both Hungary and other regions are generally assigned to the thirteenth–fifteenth centuries.

KÖZÉPKORI PECSÉTNYOMÓK ÉS PECSÉTGYŰRŰK

Lővei Pál

A tételhegyi leletek között mintegy húsz pecsétgyűrű és fejes gyűrű található. Anyaguk kisebb részt ezüst és elektron, többségében bronzból öntött darab. Országosan már több ezres nagyságrendű az ilyen jellegű emlékanyag mennyisége – jelentős számuk azt mutatja, hogy viselésük nemesi körökben és valószínűleg még kiterjedtebb társadalmi rétegekben is általánosan kedvelt lehetett már a 13. századtól. A középkori pecsétgyűrűk alapvetően olyan, a társadalom viszonylatában széleskörű pecsételési gyakorlat tanúi lehetnek, amelynek a levéltárakban és az írott forrásokban nem vagy csak alig maradt nyoma – leginkább azért, mert e gyűrűk kevéssé hivatalos (autentikus) volta főleg csak olyan magánoklevelek, levelek pecsételésére tette őket alkalmassá, amelyek az alacsonyabb rangú nemesek családi irataival együtt az idők során nyomtalanul elpusztultak. Biztosan volt ékszer szerepük is, de azt pecsétkép nélkül is betölthették, hiszen zömüket a sekély mélységű véset alapján nem is tarthatjuk pecsétlenyomat készítésére alkalmasnak.

Kulcsszavak: pecsétgyűrű és fejes gyűrű; pecsét; oklevél; magánlevél; lepecsételt ládák, ajtók, templomi ereklyék

A középkori Magyarország uralkodóinak, egyházi méltóságainak és intézményeinek, a városoknak, az arisztokrácia tagjainak és alacsonyabb rangú nemeseknek, tisztségviselőknek, polgároknak különböző pecsétjei ezres nagyságrendben maradtak fenn – főleg viaszlenyomatban, vagyis abban a formában, ahogy a pecsétnyomók készítőjén, tulajdonosán és esetleges őrzőjén kívül annak idején is minden, a megpecsételt oklevelet (vagy tárgyat) kézbe vevő személy számára megjelentek.[1] A pecsétlenyomatokat tekintve az ország vezetésében legjelentősebb szerepet játszó intézmények és személyek – a király és családtagjai, a főpapság és a fontosabb kolostorok, hiteleshelyek, a kormányzat tagjaiként megjelenő arisztokraták és nagybirtokosok, a legjelentősebb városok történeti és művészettörténeti szempontból is fontosabb pecsétjei a 13. századból jelentős, a 14. századtól kezdve pedig igen nagy százalékban ismertek. A középbirtokosok, a megyei tisztségviselők, a polgárok pecsétlenyomatai már sokkal ritkásabban maradtak fenn, az alsóbb nemesi rétegek pecsétlenyomatai pedig jószerivel nem is említhetők.

Az oklevelek pecsétlenyomataihoz kapcsolható eredeti ötvöstárgyak, pecsétnyomók (tipáriumok) és pecsétgyűrűk lényegesen kisebb számban őrződtek meg. Városi, intézményi pecsétnyomókon kívül csupán két olyan pecsétgyűrűről tudok, amelynek egyben lenyomatát is azonosították oklevélen, és valamely a forrásokban szereplő személyhez biztosan köthetőt is csak kilencet ismerek:[2] Könyves Kálmán király feliratos arany pecsétgyűrűjét,[3] I. (Nagy) Lajos király Belgrádban őrzött ezüst gyűrűjét,[4] II. Lajos címeres arany gyűrűjét Andrássy Manó egykori gyűjteményéből,[5] Sándor váradi püspökét (1219–1230) körirattal és görög gemmával,[6] Druget Fülöp nádornak (a tisztet 1323–1327 között töltötte be) a székesfehérvári bazilikában talált, köriraton belül madarat (rigót?) ábrázoló gyűrűjét (ennek rossz minőségű lenyomata ismert 1326-ból),[7] Hammer Vilmos pannonhalmi apátnak (1333–1354) Győrben felbukkant és a Nemzeti Múzeumba került aranygyűrűjét,[8] Cselenfi Jánosnak (előfordul 1330–1360 között) köriraton belüli pajzsban aranyba metszett skorpiót ábrázoló ékszerét[9] és Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418)

1 Durva becslésem szerint Magyarország eddig közzé tett középkori pecsétjeinek száma mintegy kétezerre tehető.

2 Egy hosszú nyakon ülő madárfejet ábrázoló, gótikus minuszkulás „s iohannis" feliratú elefántcsont gyűrűt (nyomófelülete arany) Hlatky Mária Rozgonyi János országbíró (†1471) pecsétjeként határozott meg: Hlatky 1938. 62; V..57. tábla. A Rozgonyi család számos pecsétről ismert címere azonban koronából növő, széttárt szárnyú madár (hattyú?), amellyel a gyűrű képe nem azonosítható.

3 Horváth 1907; Hampel 1908; Kiss 2022a.

4 Kumorovitz 1993. 72.

5 Andrássy 1861. (7. jegyzetben i. m.) 61, Képatlasz III/VI.1. kép; Hlatky 1938. 79–80, VII.70. tábla.

6 Andrássy 1861. 62, Képatlasz III/VI.3. kép; Hlatky 1938. 48, III.41. tábla.

7 Hlatky 1938. 53–55, IV.44. tábla; Dercsényi 1943. 57.

8 Kolba 1996.

9 Andrássy 1861. 62, Képatlasz III/VII.4. kép; Hlatky 1938. 55–56, IV.45. tábla; Pásztoryné Alcsúti 1943. A gyűrű az Andrássy-gyűjteménnyel külföldre került, jelenlegi őrzési helye ismeretlen: Rácz 1995. 32. Ákos nembeli Cselenfi Sándor fia Jánosra, aki a gyűrű tanúsága szerint nem a nemzetségi címert használta: Engel 1996. II. 51.

nyolcszögű abroncsán olvashatatlanná kopott feliratot, ezen belül némileg szabálytalan, fekete kövön a család szárnyas saslábat ábrázoló címerábráját mutató gyűrűjét[10] (ennek 1402-ből még olvasható feliratú lenyomata is fennmaradt),[11] továbbá Bergzaberni Vilmos pécsi püspök (1361–1374) ékkeretelt pajzsban oroszlánt ábrázoló címerű pecsétgyűrűjének a köriratot is olvashatóan feltüntető rajzát Koller József közölte.[12] Egy hollós díszű, „S(igillum) PAULI CON(v)I(c)TI" köriratú, Budaszentlőrincen talált gyűrű az ottani pálos kolostoré volt.[13] Arany anyaguk alapján is a vezető réteghez és intézményekhez kapcsolható több olyan pecsétgyűrűt is őriznek még gyűjteményeink, amelyek tulajdonosa nem azonosítható, és lenyomatuk sem ismert.[14]

A tételhegyi pecsétgyűrűk *(1. kép)*[15] nem az ilyen minőségű leletek közé tartoznak, még ha az ezüst és elektron anyagúak a kivitelüket tekintve színvonalasabbak is, mint a többségében bronzból (réz valamilyen ötvözetéből) öntöttek, melyek olcsó tucatterméknek tarthatók. A tételhegyi példányok – ugyancsak főleg régészeti leletként előkerült – párdarabjainak, a kis méretű, egyszerű pecsétgyűrűknek és fejes gyűrűknek a száma múzeumi gyűjteményeinkben nem csekély. Jelentős részüket középkori falvak területén találták, közülük sok kincsleletben került napvilágra, például a tatárjárás idején elásott együttesek részeként. A már korábban is jelentős mennyiségben ismert régészeti leletek[16] száma napjainkban megtöbbszöröződik a fémkeresők alkalmazásával. Például csupán az orosházi múzeumban 900 példányt meghaladó, többnyire öntött bronz technikával készített gyűrűt őriztek 2019-ben,[17] így országosan már több ezres nagyságrendű lehet az ilyen jellegű emlékanyag mennyisége.

Parádi Nándor szerint a 13. században elrejtett pénzérméket és ékszereket, köztük ilyesfajta gyűrűket tartalmazó (kincs)leletek olyan társadalmi réteg emlékei, amelynek tagjai falvakban laktak, és a pénzforgalommal és a kezdődő árutermeléssel kapcsolatban álltak[18] – ez pedig a falusi közép-, s főleg a kisbirtokos nemesség. A gyűrűk korróziótól kevésbé fenyegetett anyaga a fennmaradásuk mellett, a kicsinységük, illetve az anyaguk újrahasználhatósága pedig a fennmaradásuk ellen szól – jelentős számuk mindenképpen azt mutatja, hogy viselésük nemesi körökben és valószínűleg még kiterjedtebb társadalmi rétegekben is általánosan kedvelt volt már a 13. századtól. Biztosan volt ékszer szerepük is (némelyiküket a sekély vésetű díszítés alapján pecsétlenyomat készítésére nem is tarthatjuk alkalmasnak[19]), de azt pecsétkép nélkül is betöltötték volna. Így alapvetően olyan, a társadalom viszonylatában széleskörű pecsételési gyakorlat tanúi lehetnek, amelynek a levéltárakban és az írott forrásokban nem vagy csak alig maradt nyoma – leginkább azért, mert e pecsétgyűrűk kevéssé hivatalos (autentikus) volta főleg csak olyan magánoklevelek, levelek pecsételésére tette őket alkalmassá, amelyek az alacsonyabb rangú nemesek családi irataival együtt az idők során nyomtalanul elpusztultak. Csupán az oklevelek pecsétlenyomatainak vizsgálata során Kumorovitz L. Bernát még arra a megállapításra jutott, hogy „a méltóságot nem viselő nemesek pecséthasználata a 13. század elején még nagyon ritka. Rendszerint csak akkor készíttetnek pecsétet, ha legalább ideiglenes jellegű hivatalhoz jutnak..."[20] Az ismert gyűrűkéihez hasonló ábrázolású pecsétek lenyomatai leginkább valóban úgy maradtak fenn, hogy tulajdonosaik például megyei tisztviselőként vagy megyei követként a saját társadalmi környezetüknél jóval magasabb, országos körök oklevéladási gyakorlatában kaptak szerepet.[21]

Pecséttel azonban nem csupán oklevelet vagy magánlevelet lehetett hitelesíteni. A mai, az ókorig

[10] Hlatky 1938. 62, V.54. tábla.

[11] Bécs, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe 1402.IX.21., 2. pecsét: Lővei 2009. 158, rajza: 179.

[12] Koller 1804. Elenchus 3. oldal, Tab. I. fig. 6.

[13] Hlatky 1938. 58–59.

[14] Például: Kiss 2022b. 491, Kat. sz. 26.14–18; *marculinus de bucaleo* feliratú aranygyűrű került elő 1980 körül Tornagörgőn (Hrhov, Szlovákia): Čaplovič et al. 1982; Rémiás 2004. 26–27, képpel.

[15] A szóban forgó leletek katalógusszerű leírását lásd a Rakonczay Rita által írt II.5.4. fejezetben.

[16] Csupán a Magyar Nemzeti Múzeumból hatvan darab fényképét közli, további tizennégyre a szakirodalom alapján hivatkozik: Lovag 1980; három szegedi, negyvenegy Kecskemét környéki gyűrű képe: Szabó 1938. 87–89, 255–295. kép; tizenhárom gótikus gyűrű fényképe a kiskunhalas-fehértói és a körmendi leletekből: Zsámbéky 1983. 6, 17–18. kép; hat gótikus emlék képe többek között a kelebiai leletből: Marosi 1987. II. 326/1–4, 7. kép; tizenkét gyűrű Békés megyéből: Jankovich 1998. 2. 160.3, 6; 161.1, 3, 4; 162.1–7. tábla; Ószéplak (Krásno, Szlovákia) román kori templom körüli temetőjéből negyvenkét gyűrű képét közli: Krupica 1978. XVIII–XLVII. tábla; a Nagytőke határában talált liliomos gyűrű kapcsán összegyűjtött 43 hasonló ábrájú pecsétgyűrű: Türk 2001. 381–382; számos további gyűrű képe és leírása: Hlatky 1938.

[17] Rózsa 2023.

[18] Parádi 1975. 155.

[19] Lovag 1980. 228, 232.

[20] Kumorovitz 1993. 62.

[21] Két Varsóban őrzött, sokpecsétes oklevélen függnek például csak heraldikus liliomot vagy egyetlen nagy monogramm-betűt ábrázoló pecsétek, amelyekhez hasonlók a tételhegyi leletek között is ismertek: Varsó, Archivum Glowne Akt Dawnych dok. perg. nr. 5575. 1440. VI. 29.

1. kép. Válogatás a tételhegyi középkori pecsétgyűrűk leletanyagából (13–15. század) (M: 2 : 1).
Keltezés: 1: 13. század első fele, 2–9: 13–14. század, 10–12: 14–15. század. Leletlista: 1. 2009-OBJ 282, 2. 2021-265, 3. 2020-237, 4. 2008-012, 5. 2012-053, 6. 2021-170, 7. 2012-050, 8. 2013-029, 9. 2012-057, 10. 2022-206, 11. 2021-206, 12. 2014-115. Anyag: 1. elektron; 4, 10–12 ezüst; 2, 3, 5–9. rézalapú ötvözet

Fig. 1. Selection of the medieval signet rings from the Tételhegy site (13th–15th centuries). Date: 1: earlier 13th century, 2–9: 13th–14th centuries, 10–12: 14th–15th centuries. Finds: 1. 2009-OBJ 282, 2. 2021-265, 3. 2020-237, 4. 2008-012, 5. 2012-053, 6. 2021-170, 7. 2012-050, 8. 2013-029, 9. 2012-057, 10. 2022-206, 11. 2021-206, 12. 2014-115. Material: 1. electrum; 4, 10–12 silver; 2, 3, 5–9. copper alloy

visszavezethető gyakorlat szerint ellenőrzés végett lepecsételt (szavazó)ládák, (levéltári) ajtók stb. középkori párhuzamai is megvoltak, ahogyan azt éppen a pecsétek elzárására hozott korabeli rendeletek mutatják. Így a zágrábi káptalan statútumai szerint a káptalani pecsétet használat után vissza kellett helyezni a tartójába, és azt a káptalan hét tagjának saját pecsétjével kellett lezárni[22] (vö.: az újtestamentumi Jelenések könyvében leírt, hét pecséttel lezárt könyvre visszavezethető „hétpecsétes titok"). A Budai Jogkönyv arra utasított, hogy a város mindkét pecsétjét egy német tanácsúr őrizze, és a nagyobbat használaton kívül két német polgár pecsétjével lepecsételt módon zárják el. Szent György napján, az új bíró és tanács megválasztása előtt a lezárt ládát a pecséttel együtt a városházára kellett vinni, és a pecsét bemutatása után a ládát kulccsal és két vagy három német tanácsúr pecsétjével ismételten le kellett zárni.[23] (Pecsétnyomó tartására szolgáló, 18. század végi kis ládikát őriz az Esztergomi Prímási Levéltár, rajta az egykori zárópecsét nyomaival.[24]) A II. András és a római egyház között létrejött ún. Beregi-egyezmény (1233. augusztus 20.) szerint „akarjuk és megengedjük, hogy az egyházak szabadon szállíthassák sójukat a maguk egyházához, és ott a mindenkori sókamarai tisztviselők és ama egyház azonidőbeli főpapjának, ahol a sót elhelyezik, pecsétje alatt helyezzék el, és így elhelyezve őrizzék azt..."[25] Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház 1397. évi vizitációja szerint a keresztkutat Márton segédőr pecsétje alatt őrizték.[26] Európa-szerte fennmaradtak pecséttel biztosított ereklyék is.[27] (Temetkezéshez kapcsolódó, jóval későbbi pecsételési szokásra példa gróf Beleznay János [+1842] táblabíró üvegbe helyezett szívének zárpecsétes pergamennel történt biztosítása Pilisen.[28]) A třeboni oltár (1380 körül) és Kolozsvári Tamás garamszentbenedeki Kálvária-oltára (1427) Feltámadás-tábláin a vörös, barnásfekete és sárga, illetve a csak vörös viaszpecséttel lezárt sírláda fedelét érintetlenül hagyó, belőle mégis kilépő Krisztus jelenik meg.[29] Hasonló ábrázolások Európa más tájairól is említhetők.[30] A jó minőségű borok amforáit az ókorban lezáró pecsétek és az új- és legújabb kori viaszpecsétes borosüvegek között nem elképzelhetetlen a hasonló középkori szokás jelentette kontinuitás sem. A pecsét ilyetén funkcióinak a gyakorlatban aligha megvalósítható képi megfogalmazása a „Csend" allegóriájának az antikvitásra visszavezethető, lepecsételt szája.[31] A pecsét tehát egyszerre szolgálhatott lezárásra, valamint eredetiség vagy minőség hitelesítésére. Időnként valaminek a birtoklására is utalhatott: újkori példák a Liechtenstein-gyűjtemény egyes képein a leltári szám mellett feltűnő hercegi pecsétek, így pl. Rubens „Vénusz tükör előtt" (ltsz. GE 120), valamint „Psyche felvétele az Olimposzra" (ltsz. GE 117) című képein.[32]

A magyarországi régészeti hagyatékban nagy számban előforduló, kis méretű középkori gyűrűk az oklevéladásnál sokszorta szélesebb körű, a társadalom mindennapjaiban elterjedt pecsételési gyakorlat tanúi lehetnek.

(Magyarország rendjei esküvel erősítik meg I. Ulászló királlyá választását, és érvénytelenítik V. László megkoronázását) és nr. 5581. 1440. VII. 17. (az ország rendjei I. Ulászlót koronázása alkalmából megerősítik jogaikban) – az oklevelek pecsétjeinek ismeretét Engel Pálnak köszönhetem, aki még az 1990-es években fényképeztette le több sokpecsétes varsói oklevél pecsétjeit. A heraldikus liliomot ábrázoló, nagyszámú pecsétgyűrűről: Türk 2001.

22 Lovag 1980. 236.

23 Mollay 1959. 81. (53. fejezet), 84. (62. fejezet).

24 Ismeretét Hegedűs Andrásnak köszönhetem.

25 Lederer 1964. 335.

26 Széless 1998. 113.

27 Pl. Gerold von Friesach gurki püspök (1326–1333) pecsétjével lezárt ereklyetartó a karintiai Sörgben, Nikolaus von Hippo püspök 1491-es évszámú pecsétjével hitelesített másik Hartban: Fuchs 1982. 164–166; a karintiai Radnig kis Szent Katalin-templomának helyreállítása során az 1670-es évszámú főoltárban középkori ereklyére bukkantak a menza falában, a kis ólomdobozt Marcus Barbus aquileiai pátriárka (1465–1491) pecsétje zárja – írott forrásokból ismert, hogy a főoltár elődjét 1485-ben szentelték fel: Manfred Fuchs közlése, ÖZKD 48 (1994) 68–69.

28 Merényi-Metzger 1998. 14.

29 Marosi 1995. 131; vö. Kotalík 1987. 259; Mucsi 1978. 16–17.

30 Négy vörös pecsét zárja le a Feltámadás-jelenet sziklasírját például a lisszaboni Igreja da Modre Deus-ból származó, 16. századi flamand szárnyasoltáron (Lisszabon, Régi Művészetek Múzeuma, 1285. ltsz.).

31 Ripa 1997. 537.

32 A pecsétek említésével: https://www.liechtensteincollections.at/sammlungen-online/venus-vor-dem-spiegel és https://www.liechtensteincollections.at/sammlungen-online/die-aufnahme-der-psyche-in-den-olymp [letöltés: 2024.06.14.]

IRODALOM

Andrássy 1861	Andrássy Manó: Kiadatlan magyar érmek és pecsétgyűrűk, saját gyűjteményéből. *ArchKözl* 2 (1861) 60–61.
Čaplovič et al. 1982	Čaplovič, Dusan – Ruttkay, Alexander – Slivka, Michal – Vallašek, Adrián: Zlatý pečatný prsteňz Hrhova. *AVANS* 1981 (1982) 70–73.
Dercsényi 1943	Dercsényi Dezső: *A székesfehérvári királyi bazilika.* Budapest, 1943.
Engel 1996	Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457, I–II.* Budapest, 1996.
Fuchs 1982	Fuchs, Manfred: Bemerkenswerte Reliquiare aus Sörg und Hart in Kärnten. *ÖZKD* 36 (1982) 164–166.
Hampel 1908	Hampel József: Kálmán király aranygyűrűje. *ArchÉrt* 28 (1908) 11–12.
Hlatky 1938	Hlatky Mária: *A magyar gyűrű.* Budapest, 1938.
Horváth 1907	Horváth Sándor: Kálmán király arany pecsétgyűrűje. *ArchÉrt* 27 (1907) 33–37.
Jankovich 1998	Jankovich B. Dénes (szerk.): B*ékés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke.* MRT 10. Budapest 1998. 1–2.
Kiss 2022a	Kiss Etele: Kálmán király gyűrűje. In: Ritoók–Simonyi 2022. 103, Kat. 6.9.
Kiss 2022b	Kiss Etele: Udvari reprezentáció és kisugárzása az Árpád-kor alkonyán. In: Ritoók–Simonyi 2022. 477–493.
Kolba 1996	Kolba Judit: Hammer Vilmos (1333–1354) apát címeres pecsétgyűrűje. In: Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I.* Kiállítási katalógus. Pannonhalma, 1996, 509. (Kat. sz. IV.13.)
Koller 1804	Koller, Josephus: *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum.* Posonii, 1804.
Kotalík 1987	Kotalík, Jiří (főszerk.): *Národná Galéria v Prahe I.* Bratislava, 1987.
Krupica 1978	Krupica, Oldrich: Stredoveké Krásno. *Západné Slovensko.* Vlastivedný zborník múzeí 5. Bratislava, 1978, 169–333.
Kumorovitz 1993	Kumorovitz L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban.* Budapest, 1993. [az 1944-ben megjelent mű második, átdolgozott és bővített kiadása]
Lederer 1964	Lederer Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-től 1526-ig.* Budapest, 1964.
Lovag 1980	Lovag Zsuzsa: Árpád-kori pecsétgyűrűk I. *FolArch* 31 (1980) 221–238.
Lővei 2009	Lővei Pál: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Medievalia 3. Budapest–Piliscsaba, 2009, 149–182.
Marosi 1987	Marosi Ernő (szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül I–II.* Budapest, 1987.
Marosi 1995	Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon.* MűvF 23. Budapest, 1995.
Merényi-Metzger 1998	Merényi-Metzger Gábor: A Beleznay család pilisi sírboltja és az ott eltemetettek anyakönyvi adatai. *Turul* 71 (1998) 10–17.
Mollay 1959	Mollay, Karl (Hrsg.): *Das Ofner Stadtrecht*. Budapest, 1959.
Mucsi 1978	Mucsi András: *Kolozsvári Tamás Kálvária-oltára.* H. n. [Budapest], 1978.
Parádi 1975	Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. *FolArch* 26 (1975) 119–161.
Pásztoryné Alcsúti 1943	Pásztoryné Alcsúti Katalin: *„Chele fia János" pecsétgyűrűje.* Művelődéstörténeti Füzetek 3. Budapest, 1943.
Rácz 1995	Rácz György: Az Ákos nemzetség címere. *Turul* 68 (1995) 11–34.
Rémiás 2004	Rémiás Tibor (szerk.): *Tornagörgő kismonográfiája. Malá monografia obce Hrhov*. Tornagörgő–Hrhov, 2004.
Ripa 1997	Ripa, Cesare: *Iconologia*. Budapest, 1997.
Ritoók–Simonyi 2022	Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *Az Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus.* Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2022.

Rózsa 2023 — Rózsa Zoltán: *Érdekes középkori tárgyak a hazai fémkeresős anyagban – közös teendőink a közösségi régészet területén.* Előadás, MNM NRI Tudományos Napok, Középkor és kora újkor, 2023. február 7.

Szabó 1938 — Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Budapest, 1938.

Széless 1998 — Széless György: *Az esztergomi Szent Adalbert székesegyház. Széless György 1761. évi leírása a Szent Adalbert székesegyház és a Szent István templom romjairól.* Ford.: Waigand József – Romhányi Beatrix. Esztergom, 1998.

Türk 2001 — Türk Attila: Középkori liliomos pecsétgyűrű a Csongrád megyei Nagytőke határában. *MFMÉ – StudArch* 7 (2001) 379–390.

Zsámbéky 1983 — Zsámbéky Monika: 14–15. századi magyarországi kincsleletek. *MűvÉrt* 32 (1983) 105–128.

MEDIEVAL SEALS AND SIGNET RINGS
(Abstract)

Pál Lővei

Keywords: signet rings and bezelled finger-rings, seals, charters, private letters, sealed caskets, doors, church reliquaries

The finds from the Tételhegy site include some twenty simple signet rings and bezelled finger-rings, most of which were cast of bronze (of an alloy of copper), while a few pieces were made of silver or electrum, the latter being of superior worksmanship. The number of pieces comparable to the exemplars from the Tételhegy – recovered mainly as archaeological finds – in Hungarian museum collections is quite substantial. Most came to light in medieval villages, quite a few were parts of hoards concealed in turbulent times such as the Mongolian invasion. The number of similar finger-rings – of which an impressive number was already known – has multiplied in the wake of metal detecting surveys. Similar archaeological finds currently run into the thousands in Hungary. The material of these finger-rings is less susceptible to corrosion, ensuring their preservation, while their small size and reusability would speak against their survival. Nevertheless, their high number would suggest that there was a general predilection for wearing these finger-rings among the nobility and that they were also popular among a much wider social layer from the thirteenth century onward. Some were undoubtedly worn as jewellery (particularly if the shallow engraving made them unsuitable for creating a seal impression), even though an image on the bezel would have been unnecessary in this case. These finds attest to a widespread social practice of sealing, of which no or but a few traces survive in the archives and in the written sources – not least because these finger-rings were not official in nature, which only made them suitable for sealing private documents and letters, most of which have perished without a trace, together with the family records and documents of the less high-ranking nobility. Seals bearing impressions resembling the ones engraved onto finger-rings would only survive if their owners played a role in issuing charters for social circles well above their own rank and social milieu, for example as county officials or deputies. At the same time, seals could be used in contexts other than authenticating charters or private documents. The current practice of sealing ballot boxes, doors to archives, church reliquaries and the like can be traced to Antiquity and had its parallels in the Middle Ages, too, as shown, for example, by the period's decrees in the Buda Town Law and the Statutes of the Zágráb Chapter stipulating that seals should be locked away. The Bereg Agreement concluded on August 20, 1233, between King András II and the Holy See stipulated that the salt revenue of the church would be stored and safeguarded under the seal of the officials of the Salt Chamber and the prelates. The small medieval finger-rings appearing in high numbers in the archaeological record of Hungary attest to a sealing practice that was far more widespread in daily life compared to issuing charters.

ÁRPÁD-KORI ÉS KÉSŐ KÖZÉPKORI LELETEK A SOLTI TÉTELHEGYRŐL

Bálint Marianna

Az eddigi kutatási eredmények alapján bebizonyosodott, hogy a solt-tételhegyi lelőhely változatos és gazdag anyagi kultúrával rendelkezik. Az eddig megvizsgált területen összegyűjtött középkori leletanyag között egyaránt találunk ékszereket, viseleti elemeket, fegyvereket és használati tárgyakat. A középkori élet folyamatosságát jól jelzik az egymást követő időrendi korszakokhoz tartozó tárgyak. A leletek között egyidejűleg jelen vannak a kun szállástemetők 13. század végi, 14. századi rétegéhez tartozó, gótikus ízlésű ékszerei és a változatos motívumokkal díszített különböző rendeltetésű díszlemezei. Egyaránt megtalálhatjuk a 13–14. századra keltezhető, poncolt felületű rombusz alakú és csillag alakú csatokat. Ugyancsak jelentős számban találhatunk a 14–16. századra helyezhető pártaöveket is. A kor általánosnak mondható leletköre mellett mindazonáltal feltűnnek különlegesebb darabok is.

Kulcsszavak: buzogányok, fülbevalók, díszlemezek, boglárok, övek, pártaövek, könyvveretek

GÓTIKUS JELLEGŰ FEGYVEREK, ÉKSZEREK ÉS VISELETI TÁRGYAK (12–14. SZÁZAD)

A Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés során felszínre került középkori hagyaték jellegzetes összetevőit alkotják azok a régészeti leletek, melyek leginkább a kun szállásterületeken kerülnek elő *(Katalógus II. 5. 2. fejezet: 8. kép).*

A kun szállásterületen az állandó szállások mellett kialakult többrétegű köznépi temetők legkorábbi rétegét a nyugat-európai ízlésű, 13. századi gótikus tárgyak alkotják: a lemezfejes gyűrűk és az övön hordott különböző formájú ruhacsatok.[1] Az Anjou-kori kun szállástemetők jellegzetessége, hogy sírmellékletekben lényegesen gazdagabbak, mint az ország más területén feltárt templom körüli temetők, azonban ez a leletkör már alig hordoz etnikai-kulturális sajátosságokat. A 14. századi sírmellékletek többsége egyszerű használati eszköz, az ékszerek pedig a Kárpát-medence olcsó városi-mezővárosi tömegtermékei. Ugyanezen tárgyakat találjuk meg a kun szállásterületeken kívüli temetőkben is – csak jóval kisebb arányban.[2]

Buzogányok

A lelőhelyen előkerült jelentős számú buzogány indokolja azt, hogy külön foglalkozzunk ezzel a fegyvertípussal, annak ellenére, hogy ezidáig csak szórványleletekből ismerjük azokat, sírmellékletként még nem került elő a Kárpát-medencében.

A 11–14. századi magyarországi buzogányokat, oroszországi párhuzamaik alapján Kovács László sorolta csoportokba.[3] A négy tüskés; a levágott sarkú kocka alakú; a négytüskés dudoros; a tizenkét tüskés; és a gömb vagy hordó alakú típus mellett külön típusba lehet sorolni a vasból készült, nyolcszög alakú buzogányokat, amelyek még a kunok megjelenése előtt feltűnnek a Kárpát-medencében. Ez utóbbi típus keleti párhuzamait a 11–13. századi Mameluk Birodalomban és a 12–13. századi Iránban találhatjuk meg.[4]

A csillag alakú bronz vagy vasbuzogány a kelet-európai könnyűlovasság közelharci fegyvere volt a 11–13. században.[5] A fegyver Kárpát-medencei megjelenésével kapcsolatban több elmélettel is találkozhatunk. Kovács S. Tibor álláspontja szerint a buzogányt minden valószínűség szerint Bizáncban ismerhették meg a besenyők. A magyarban meglévő „csomak" szavunk igazolhatja, hogy a buzogány besenyő közvetítéssel jelenhetett meg a Kárpát-medencében.[6] Pálóczi Horváth András ezzel szemben a belső-ázsiai steppei nomád eredetet hangsúlyozza, kifejezetten kun fegyverfajtának tartja a tizenkét tüskés buzogányokat.[7] Hatházi Gábor viszont azt

[1] Hatházi 2016. 98.
[2] Hatházi 2016. 105–106.
[3] Kovács 1986. 277–279.
[4] Kovács 2010. 172–173.
[5] Pálóczi Horváth 1996. 18.
[6] Kovács 2010. 172.
[7] Pálóczi Horváth 2014. 127.

hangsúlyozza, hogy a leletek szórvány jellege miatt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a 11–12. századi besenyő vagy a 13. századi kun közvetítéssel jelenik meg nálunk ez a fegyver.[8] A csillag alakú buzogány sztyeppei eredete kétségtelen, de a kun betelepülés előtt már széles körben elterjedt és gyorsan beépült a magyar könnyűlovasság hadfelszerelésébe.[9]

Tételhegy területén négy különböző buzogányfej, illetve annak töredéke került elő *(Katalógus II. 5. 2. fejezet: 1. kép).* A Várdombra észak felől felvezető út mellett került felszínre egy vasból készült, hordó alakú buzogányfej (2014-112) (31. tábla 1.). A gömb vagy hordó alakú buzogányok valószínűleg az első csillag alakú buzogányokkal együtt jelennek meg, többnyire vasból, ritkábban bronzból.[10] A hordó alakú buzogányoknak mindösszesen néhány darabját ismerjük, elsősorban az ország keleti feléből. A tételhegyihez hasonló egyszerű gömb alakú, belül kiöblösödő nyéllyukas darab került elő Muhiban.[11] Egy másik darab a Hármas-Körös mentén, az endrődi határból ismert.[12] Békés megye területén Szarvas-Ponyiczky-tanya nevű lelőhelyről került elő egy másik darab.[13] Egy újabb darab pedig Kána, Árpád-kori falu feltárásakor bukkant a felszínre.[14] Ez az egyetlen darab, ami a Dunától nyugatra került elő. Ez a típus a környező országokban is ismert, azonban felszínük általában nem sima, hanem bordákkal, domborulatokkal tagolt. A hordó alakú buzogányok a 12–13. századra keltezhetőek.[15]

A középkori leletek sűrűsödésétől meglehetősen távol, elszórtan került elő három darab bronzból készült, tizenkét tüskés buzogányfej töredéke. A 2014-116-os számú lelet egy nagy méretű töredék, amely egy teljes buzogányfejnek mintegy a fele *(31. tábla 2).* A darab egy rosszul sikerült öntés eredménye. A köpű pereme nem esik egy vízszintes síkra, és a köpű belső oldalán keletkezett öntési sorjákat sem dolgozták el, ami akár arra is utalhatna, hogy a fegyvert nem használták. Ezzel szemben az ütőfelülete erősen kopott, amit a hosszú idejű használat eredményezhetett.

A 2022-219. számú darab egy buzogányfej köpűjének peremtöredéke, amelyhez egyetlen háromszög alapú gúla alakú tüske kapcsolódik *(31. tábla 3).* A tüske körül hosszabb-rövidebb rovátkákból álló vésett díszítés található. Az előző buzogányfejjel összehasonlítva feltűnő ennek a töredéknek a sokkal vékonyabb anyaga, amely talán arra utalhat, hogy ezt a darabot talán díszfegyverként használhatták. Hasonlóan rovátkolt díszítésű buzogányfejet közöl Pálóczi Horváth András egy ismeretlen magyarországi lelőhelyről.[16] A tételhegyi példány közeli párhuzama ismert Nagykőrösről is.[17]

A 2018-376-os számú darab egyetlen háromszög alapú gúla alakú buzogányfej tüske töredéke *(31. tábla 4).*

A tizenkét tüskés bronz buzogányok a kun szállásterületen, illetve azzal szomszédos területeken gyakran kerülnek elő szórványleletként.[18] Az utóbbi években számos további szórvány került elő Békés megyéből is.[19] Feltűnő, hogy a buzogányfejeket csak szórványleletekből ismerjük, és mindig törött állapotban kerülnek felszínre, pedig jelentős mennyiségű, másodlagosan felhasználható nyersanyagot képeznek. A csillag alakú buzogányok a kunok 13. századi beköltözésével terjedtek el széles körben.[20] Horváth Ferenc úgy véli, hogy a buzogányok tizenkét tüskés típusát Dél-Oroszországban találták fel, mert mindig csak a Közép-Dnyeper-vidék és a Kárpát-medence közötti keskeny sávban kerül elő. A Kárpátoktól keletre azonban csak a 11. századtól a 13. század közepéig találjuk meg. Magyarországon viszont éppen ezt követően tűnik fel.[21] A 14. század második felében véget ér széleskörű használata, a Képes Krónikában is a kun előkelőt már tollas buzogánnyal a kezében ábrázolják.[22] A buzogányok továbbélését a nagykun legénybotok mutatják.

[8] Hatházi 1990. 43.
[9] Hatházi–Pálóczi Horváth 2016. 66; Hatházi 1990. 43.
[10] Kovács 1971. 178.
[11] Éri–Bálint 1959. XXI. tábla 2, 33.
[12] Kovács 1971. 179, 6. ábra 5.
[13] Katona-Kiss 2023. 47.
[14] Terei–Horváth 2007. 13. kép 6.
[15] Terei–Horváth 2007. 162.
[16] Pálóczi Horváth 2014. 126, 80. kép.
[17] Simon 2014. 5. kép, 311.
[18] Horváth 1978. 116; Simon 1991. 47; Simon 2014. 5. kép, 311; Rosta 2014. 209, 43. kép.
[19] Katona-Kiss 2023. 45–50.
[20] Kovács 1971. 180.
[21] Horváth 2001. 74.
[22] Kovács 1971. 180.

„Kérdőjel" alakú fülbevaló

A Várdomb déli részén került felszínre egy bronzból készült kérdőjel alakú fülbevaló töredéke (2019-154), amely csüngőjének a végére egy bronz gyöngyöt húztak fel *(32. tábla 1)*.

A kérdőjel alakú fülbevaló jellegzetes 14. századi kelet-európai ékszer.[23] Legközelebbi párhuzamait az Aranyhorda területén, a Káma-vidékén és az orosz, valamint a balkáni emlékek között találjuk meg.[24] A kérdőjel alakú fülbevalók azon kevés tárgyak egyike, amelyek szorosan köthetőek a kunok hagyományos viseletéhez. Magyarországon történő feltűnésük a kunokhoz köthető.[25] A tételhegyi darab párhuzamait elsősorban kun szállástemetők sírmellékleteiként találjuk meg.[26] Kecskeméten a Ferences templom ásatásánál a 267. számú sírból is került elő két darab kérdőjel alakú fülbevaló Zsigmond-éremmel együtt.[27] A kérdőjel alakú fülbevalók egyszerűbb kialakítású különböző típusait nagy számban találjuk meg a négyszállási I. számú jász temetőben.[28] Az egyszerű kérdőjel típusú fülbevalók variánsai és alaptípusa a közép-ázsiai és kelet-európai sztyepp 13–14. századi rétegeiből ismertek.[29]

Préselt lemezdíszek

A középkori viselethez tartozó tárgyi emlékek Tételhegy északi részén, a templom körül sűrűsödnek. A késő középkoron belül elsősorban az Anjou-kor divatját reprezentáló préselt lemezdíszek is zömében ezen a területen kerültek elő *(Katalógus II. 5. 2. fejezet: 2. kép)*. Így a templom közvetlen közelében bukkant fel a 2009-286. számú, ezüstlemezből préselt, heraldikus farkast ábrázoló díszkorong is *(32. tábla 2)*, amely a templom körüli temető egyik bolygatott sírjához tartozhat.

A préselt lemezdíszek eredetével, elterjedésével, viseleti módjával Hatházi Gábor foglalkozott részletesen.[30] Összegzése szerint a ruhára, pártára felvarrható díszlemezek bizánci eredetre mennek vissza, majd a 13–14. század folyamán a nyugat-európai divatban is széles körben teret hódítanak, akárcsak a magyarországi viseletben, ahol használatuk a 14–15. század fordulójáig nyomon követhető. A préselt veretekkel díszített párták egyik legkorábbi darabja már a 13. század utolsó negyedében feltűnik a hazai anyagban, a Kaposvár-61. sz. úti temető 25. sírjából nagy méretű köpűs hajkarikákkal együtt.[31] A szanki kincslelet újabban azt jelzi, hogy a hazai feltűnés első, szórványos jelei még ennél is korábbiak, s a tatárjárás előestéjére tehetők.[32] A préselt ruhadíszek használatának felső időhatárát a Zsigmond-kori divatváltás jelöli ki. Érdekes jele ennek a letett verőtövek mintakincsének másodlagos díszítőelemmé válása a 15. század első évtizedeitől a bronzharangokon és keresztelő medencéken.[33] E díszlemezek olyan városi és mezővárosi gótikus mintakincsű tömegtermékek, melyek igen gyakran jelennek meg a jász és kun szállásterületek, valamint azok közvetlen környezetének temetőiben. Amint arra Hatházi felhívja a figyelmet: e veretek ennek ellenére nem tekinthetők jász vagy kun etnikumjelzőnek. Csupán azt tükrözik, hogy e jövevény etnikumok sajátos hagyományai nagyobb teret engedtek a díszesebb (már helyi ékességekből álló) viseletben történő temetésnek, keresztény cinteremben is, mely szokás a befogadó magyarok egykorú (14. századi) temetőiben jóval ritkább. További különbségek esetenként a viselés módjában érhetők még tetten.[34] A gótikus mintakinccsel díszített préselt díszlemezek jellemző leletei az Anjou-kori kincsleleteknek is.[35] A kun szállástemetők sírjaiban is gyakori mellékletek az állatalakos, csillagdíszes, növényi motívumokkal díszített díszlemezek. Perkáta-Kőhalmi-dűlő több sírjából ismerünk ezüst díszlemezeket.[36] Szentkirály, templom körüli temető 11. sírjának betöltéséből, egy korábban elpusztult sírból származó préselt, ezüst ruhadísz került elő, amelyen hatágú csillagábrázolás van.[37] Kiskunhalas-Katolikus temető, Kápolnahely lelőhely hét sírjából is került elő ruhára

[23] Pálóczi Horváth 1982. 103.
[24] Pálóczi Horváth 1982. 103.
[25] Hatházi–Pálóczi Horváth 2016. 109.
[26] Horváth 1975. 343–374; Horváth 2001. 232, 1. kép; Rosta 2014. 230, 43a. kép.
[27] Biczó 1976. 340, 9. kép; Pálóczi Horváth 1982. 10. kép 4.
[28] Selmeczi 1992. 86.
[29] Selmeczi 1992. 86.
[30] Hatházi 2004; Hatházi 2005.
[31] Hatházi 2004. 80–82.
[32] Wilhelm 2014. 83–84, 86.
[33] Hatházi 2005. 73.
[34] Selmeczi 1992. 42, 61, 69; Hatházi 2004. 80.
[35] Kőhegyi 1972; Hatházi 2005.
[36] Hatházi 1987. 29–65.
[37] Pálóczi Horváth 1976. 298, 23. kép.

felvarrható, ezüst lemezből préselt kerek és szögletes veret. A veretek gótikus mintakincse változatos: oroszlános, griffes, növényi.[38] Kecskemét-Kossuth téren a templom és temető kutatása során a szentély közelében, földfelszínére épített kemence alól liliomos díszítésű préselt ezüst korong került elő.[39] Karcag-Orgondaszentmiklós temetőjének 1. sírjában egy ezüstlemezből préselt díszkorongot találtak a gerincoszlop mellett, a jobb kulcscsontnál.[40] Nyárlőrinc templom körüli temetőjének 92. sírjában, a mellkason egy liliomos díszítésű, préselt lemezt találtak I. Lajos szerecsenfejes denárjával együtt.[41] Az ezüstlemezből préselt díszkorongokra a Kecskemét környéki temetők feltárása során már Szabó Kálmán is felfigyelt. Megfigyelései szerint a rozettát, csillagot, liliomot, madarat, állati alakot, szörnyet ábrázoló korongokból mindig egy darabot helyeztek a sírba, a szélüket pedig több helyen átlyukasztották, hogy a ruhára fel tudják varrni.[42]

A tételhegyi heraldikus farkast ábrázoló díszlemez legközelebbi párhuzamát a fehértói kincs boglárpárrá átalakított darabjában találjuk meg.[43] Hasonló díszveret került elő a Perkáta-Nyúli-dűlő lelőhelyen feltárt templom körüli temető 14. századi periódusából is.[44] Farkas ábrázolással díszített préselt díszkorong a Kecskemét környéki temetőkből is ismert.[45] Farkashoz hasonló állatalakok a négyszállási temető 180. sírjából előkerült díszkorongokon is feltűnnek.[46] A ruhát díszítő korongok párhuzamainak elemzése alapján Selmeczi László arra a következtetésre jutott, hogy a négyszállási temetőben eltemetett közösség a Kárpát-medencébe történő beköltözés előtt hosszabb ideig állt bizánci kulturális hatás alatt.[47] A préselt díszkorongokat nemcsak ruha, hanem párta és pártaöv díszítésére is használták. Balatonszárszóról kitárt szárnyú madarakat ábrázoló korongokból álló pártát ismerünk.[48] Hasonló díszítésű Anjou-kori pártavereteket tárt fel Gerevich László a csúti temetőben,[49] ahol a 38.; 39. és 62. sírban is díszkorongokkal díszített pártát talált. A díszkorongok közeli párhuzama a ducói temető egy, a 14. század második felére keltezhető sírjából került elő.[50] Szabó Kálmán az aranyegyházi, bócsai, benei, lajosi temetők 14–15. századi női sírjaiban figyelt meg préselt ezüst lemezekkel díszített pártákat.[51] Somogysámson-Marótpuszta 15–16. századi temetőjének 328. sírjából került elő egy korong alakú veretekkel díszített párta. A korongokon kitárt szárnyú sas.[52]

Solt-Tételhegyen előkerült leletek értelmezésekor többször ütköztünk abba a problémába, hogy a lelet töredékességéből adódóan, a tárgy eredeti funkciójának megállapítására több megoldás is lehetséges. A lelőhelyen előkerült 2020-398. és 2020-026. számú tárgytöredékek esetén is ez a helyzet.

A 2020-398. számú bronz lemezből préselt, hólyagdíszes korong töredékét a templomépület közvetlen közelében találtuk, és valószínűleg a templom körüli temető valamelyik bolygatott sírjához tartozhatott *(32. tábla 3)*. A töredék akár egy hólyagdíszes boglárpár része is lehetett, de sajnos éppen a boglárok hátlapjára erősített kapcsolószerkezet hiányzik, így teljes bizonyossággal nem tudjuk azt állítani, hogy az hólyagdíszes boglárpár volt.

A gótikus lemezdíszítő motívumok között azonban gyakran találkozunk a lemez szélén körbefutó hólyagmintás szegéllyel.[53] Bármilyen módon is viselték eredetileg a korunkban már csak töredékében megmaradt tárgyat, mindkét megoldás beleillik az Anjou-kor viseleti elemei közé.

A tételhegyi 2020-026. számú kis méretű hólyagdíszes korong viseleti módja is kérdéses *(32. tábla 4)*. Hasonló darabot találunk a négyszállási temető 152. sírjában, mint boglárpár,[54] de övveretként való viselete sem zárható ki.[55]

A hólyagdíszes boglárpárokkal, azok eredetével, viselettörténeti vonatkozásukkal a Sárosdon előkerült

[38] Gallina–Varga 2009. 37, 3. kép.
[39] Biczó 1976. 346, 18. kép.
[40] Selmeczi 2006. 253, 4. kép 4.
[41] Székely 1986. 83.
[42] Szabó 1938. 232, 237. kép.
[43] Hatházi 2005. 82.
[44] Hatházi–Kovács 2014. 269, 25. kép 6.
[45] Szabó 1938. 247. kép.
[46] Selmeczi 1992. VII. tábla 39–40, 44, 88.
[47] Selmeczi 1992. 94.
[48] Hege 2018. 254, 8. kép 2.
[49] Gerevich 1943. 124, 126, 152.
[50] Ruttkay 1979. 98, 53. kép.
[51] Szabó 1938.
[52] Költő–Dobó 2004. 238.
[53] Hatházi 2009. 67–111.
[54] Selmeczi 1992. VI. tábla 12, 37.
[55] Krabath 2001. Tafel 128. 1–2, 782.

lelet kapcsán Hatházi Gábor foglalkozott részletesen.[56] A hólyagdíszes boglárokat párosan viselték, középen záródó ruhák összezárására, díszítésére használták.[57] A hólyagdíszes boglárok előképeit a bizánci 13. századi hólyagdíszes csüngők képezik.[58] A hólyagdíszes boglárokat nagy számban találjuk meg a négyszállási I. temető sírjaiban, többek között a 180. és 323. sírban.[59] Ezeket a boglárokat a jász és a kun szállásterületeken kívül is megtaláljuk. A Balatonszárszón előkerült darab kiemelkedő középső részét gyöngysorral, hólyagsorral, majd ismét gyöngysorral keretezték.[60]

Egy további préselt díszlemez a templomtól távolabb, a Tételhegy keleti peremén került felszínre, melyet valószínűleg a templomhoz vezető út mentén hagyhattak el. A gyöngysor keretezésű, áttört sakktáblamotívummal díszített, 2014-072. számú bronzkorong párhuzamát egyelőre nem ismerjük *(32. tábla 5).*

Félgömbös pitykék

A szórványként előkerült bronzlemezből préselt, egymással szemközt a felvarrásra szolgáló lyukkal átütött, félgömbös pitykék besorolása, meghatározása az egyik legnehezebb feladat. A félgömbös pitykék általános formáját már a bronzkortól ismerik és használják. A Tételhegyen előkerült 2009-206, 2018-011, 2022-227. számú darabokat kialakításukra való tekintettel a középkori leletekhez soroltuk (33. tábla 1–3.). A középkori emlékanyagban a félgömbös pitykék értelmezésére több lehetőség is adódik.

A Tételhegyen előkerült félgömbös pitykék párhuzamai közül, azokat a leleteket emelhetjük ki, amelyek a kunok Kárpát-medencei megjelenéséhez köthetők. A balotapusztai kun úrnő leletei között nagyszámban találjuk meg a félgömbös pitykéket, aranyozott ezüst kivitelben, amelyek részben a fejékszert, részben pedig a kaftánt díszíthették.[61] Ezüst lemezből préselt, kis méretű félgömbös pitykék a bodoglári kincsleletben is feltűnnek, ahol pártadíszeknek határozzák meg azokat.[62] A négyszállási temető 78, 80, 160, 249, 251. és 353. sírjában gallér vagy ingnyak díszeként értelmezik a kulcscsont környékén előkerült félgömbös vereteket.[63] A temető 89. sírjában a medencecsontokon, a derék tájon elhelyezkedő félgömbös veretek viszont az övet díszíthették.[64] A kun szállástemetőkben[65] és a Kárpát-medence különböző pontjain feltárt templom körüli temetőkben[66] számos párhuzamot találunk a félgömbös pitykékkel díszített pártákra és pártaövekre.

Kör, rombusz és sokszög alakú ruhacsatok

Tételhegy területén, elsősorban annak északi részén nagyszámban kerültek felszínre különböző formájú ruhacsatok (Katalógus II. 5. 2. fejezet: 3. kép). A 2019-161. számú darab egy lapos öntésű, korong alakú csatkarika töredéke (34. tábla 2.), a 2022-164. számú darab egy ezüst, vésett díszítésű, korong alakú, ép csatkarika (34. tábla 1.). Legközelebbi párhuzamait például a 13. század első felére, közepére keltezhető abonyi[67] és az akasztó-pusztaszentimrei[68] kincsleletekből ismerjük. Lapos öntésű, korong alakú csat fogta össze a balotapusztai előkelő kun hölgy övét.[69] Vésett díszítésű, korong alakú csat tartozik a fehértói kincshez.[70] A kerek övcsatokat a Kecskemét környéki temetőkben is megtaláljuk.[71]

A kerek ezüst csatok jellegzetes nyugat-európai eredetű divatcikkek, amelyek legkorábbi példányait a tatárjáráskori kincsleletekből ismerjük.[72] A tárgytípus eredendően nem öv, hanem a felsőruha nyakkivágásának összefogására szolgált,[73] ezért Parádi Nándor javasolta a ruhacsat elnevezést.[74] A ruhacsatok vagy karikakapcsok

[56] Hatházi 1988; Hatházi 2004; Hatházi 2005.
[57] Hatházi 2005. 82.
[58] Hatházi 2005. 84.
[59] Selmeczi 1992. 42, 61.
[60] Hege 2018. 254, 8. kép 1.
[61] Hatházi 2005. 46.
[62] Hatházi 2005. 98.
[63] Selmeczi 1992. 27–28, 38, 52–53, 65.
[64] Selmeczi 1992. 29, IV. tábla 5.
[65] Horváth 1978. 101.
[66] Bálint 1956. 58, XIV. tábla 6. kép; Kovács 1972. VI. tábla 11; Hege 2018. 253, 5–6. kép.
[67] Parádi 1975. 7. ábra 1–2.
[68] Parádi 1975. 8. ábra 9.
[69] Hatházi 2005. 48–49.
[70] Hatházi 2005. 72–73.
[71] Szabó 1938. 209. kép.
[72] Parádi 1975; Hatházi 2005. 48.
[73] Kovács 1973. 80–84.
[74] Parádi 1975. 150.

a 13–14. századi Nyugat-Európában széles körben elterjedt viseleti elemeknek számítottak, társadalmi rétegződés és földrajzi elterjedés szempontjából is.[75] A ruhacsatokat rendkívüli formagazdagság jellemzi. A kerek, rombusz, szív, csillag alakú, áttört, mérműves ruhacsatok virágkora a 14. század közepéig tartott.[76] Ezen ruhacsatok a templom körüli temetőkben, mint övcsatok tűnnek fel.[77]

A poncolt felületű, bronzból öntött, rombusz alakú, párhuzamos hornyolásokkal tagolt, kinyúló sarkokkal ellátott csatokból kilenc darab került elő a lelőhelyen *(34–35. tábla)*. A rombusz alakú csatok legkorábbi darabjai a tatárjáráskori kincsleletekben tűnnek fel, divatjuk felső időhatárát pedig a 15. század első évtizedei jelölik ki.[78] A rombusz alakú csatok a Kárpát-medencében legfeljebb az arisztokrácia, valamint a városi lakosság körében töltötték be eredeti funkciójukat, a falusi templom körüli temetőkben mint övcsatok jelennek meg.[79] A Mezőcsát-Csicske-dűlő 82. sírjában, a nyak környékén, viseleti helyzetben előkerült rombusz alakú csat viszont azt sugallja, hogy olykor falusi környezetben is viselték ezeket a csatokat a felsőruházat összefogására.[80]

A sokszögű, az egyes tagok végein liliomos szirom motívummal végződő ruhacsatok közül nyolc darab került felszínre *(36. tábla)*. Funkció, viseleti mód, időrend szempontjából a rombusz alakú ruhacsatokkal rokonságban vannak a csillag alakú csatok, hatágú, nyolcágú és tizenkét ágú változatban is léteztek, hazánkban a legkorábbi példányok a 13. század utolsó harmadához, a századfordulóhoz köthetők.[81]

A csillag alakú csatok nagy méretű, palást összefogására szolgáló változata többek között a kelebiai kincsben tűnik fel.[82] A Kecskemét környéki temetőkben szép párhuzamait találjuk a kisebb méretű, 14. századi, csillag alakú csatoknak.[83] A csatok az Alföld mellett a dunántúli templom körüli temetőkből is ismertek.[84]

PÁRTAÖVES LELETANYAG (13–16. SZÁZAD)

A Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés során felszínre került középkori viseleti elemek legnagyobb hányadát a 13–16. századra helyezhető pártaövekhez tartozó leletek alkotják. A pártaövet viselhette férfi, nő és gyerek is, leggyakrabban mégis leánygyerekek sírjaiból kerülnek elő, akik jegyajándékként kaphatták azokat. Az övek és a pártaövek, mint jelentős értékű vagyontárgyak rendszeresen szerepelnek a hagyatéki és hozományleltárakban, és generációkon keresztül öröklődtek. A díszes övek a kincsképzés egyik eszközévé váltak.[85] A pártaövek elterjedésének hazánkban a jóval szórványosabb 13–14. századi előfordulások után a Zsigmond-kori divatváltás ad igazi lendületet a 15–16. század folyamán[86] *(Katalógus II.5.2. fejezet: 4. kép)*.

Korai típusú pártaövveretek

A Solt-Tételhegyen gyűjtött leletanyagban több olyan verettípus is megtalálható, amelyeket a korai típusú, 13–14. századi, veretekhez sorolhatunk. Ebbe a csoportba tartozhatnak az öntött ezüst, kettős liliom alakú, a hármas tagolású, rombusz formájú, ezüstből és bronzból öntött veretek.

A tételhegyi leletanyagban található 2020-436. számú tárgytöredék *(37. tábla 1)* értelmezése nem egyértelmű, de mindkét lehetőség beleillik a lelőhelyen előkerült 13–14. századi régészeti hagyaték körébe. A töredék liliomos formája alapján egyaránt lehet egy kettős liliom alakú korai pártövveret töredéke, de akár egy sokszög alakú csat egyik ágának liliomos végződése is lehet. A tárgy kidolgozása alapján valószínűleg inkább övveréthez tartozhatott.

Az ezüstből készült, liliomszerű szirmokat formáló veret egy szimmetrikus kettős liliom alakú övveret töredéke lehet, amely esetén egy ovális középső tagból egy-egy gallér közbeiktatásával liliomszerű, stilizált növények nőnek ki kétoldalt, az oldalsó szirmok lehajlanak és kis dudorban végződnek.

[75] Hatházi 2005. 72.
[76] Hatházi 2005. 73.
[77] Pálóczi Horváth 1989. 126–127.
[78] Hatházi 2004. 95–96.
[79] Hatházi 2004. 95.
[80] Szabó 2005. 231, 6. tábla.
[81] Hatházi 2004. 103; Ódor 1998. 128.
[82] Kőhegyi 1972.
[83] Szabó 1938. 48, 204, 207–208.
[84] Hege 2018. 252, 4. kép 3.
[85] Selmeczi 2006a. 259.
[86] Hatházi 2005. 73.

A verettípus bronzból öntött, erősen stilizált változatát a 2012-042. számú darab képviseli a Tételhegyen[87] *(38. tábla 1)*.

A kettős liliomos alakú övveretek legszebb magyarországi darabjai a magányosan eltemetett kun előkelő sírjából ismertek Felsőszentkirályról.[88] A kettős liliom alakú övveretek bronzból készült, egyszerűbb kivitelű példányai kerültek elő Ópusztaszeren, Szer középkori temetőjének 38. és 42. sírjából.[89] Bronzból öntött, szintén egyszerűbb kivitelű példány ismert szórványként Kiskunmajsáról.[90] A kun szállásterülettől távol eső, Debrecen melletti Szentgyörgy falu templom körüli temetőjéből szórványleletként került elő a 13. század második felére keltezhető formai párhuzama.[91]

A kettős liliomos alakú övveretek párhuzamait egyaránt megtaláljuk a Balkánon,[92] és Nyugat-Európában is.[93] A veretek dél-balkáni és nyugat-európai párhuzamainak[94] áttekintése alapján Pálóczi Horváth András arra a következtetésre jutott, hogy a sztyeppei gyökerű veretes övtípus bizánci közvetítéssel juthatott a 13. századi Európába. A bizánci császárság és kisugárzási területe a 13. század első és második harmadában ugyanis a keleti és nyugati kultúrkör sajátos találkozási pontjának tekinthető.[95]

A lelőhelyen viszonylag nagy számban találhatóak meg a hármas tagolású, ívelt oldalú, rombusz, vagy deltoid alakú öntött veretek, amelyek csúcsa gömbbé szélesedik. A Tételhegyen előkerült darabok közül a 2020-060. számú darabot ezüstből *(38. tábla 5),* míg a 2021-104; 2021-035; 2020-305; 2020-125; 2019-002; 2018-068; 2018-053. számú darabokat bronzból öntötték[96] *(38. tábla 2–4, 6–9).* Az ívelt rombusz alakú veretek megtalálhatók a salzburgi kincsleletben.[97]

A 2021-330. számú veret a hármas tagolású veretek bronzlemezből préselt változatát képviseli[98] *(38. tábla 10)*.

A Tételhegyen gyűjtött 2018-070. és 2020-435. számú, ezüstből öntött, korongokból összeállított, hosszúkás vereteket is a korai típusú pártaövekhez sorolhatjuk[99] *(38. tábla 11–12)*. A különböző típusú korai övveretek számos variánsát nagy számban találhatjuk meg Európa nyugati régiójában.[100]

Hosszú ideig nagy fejtörést okozott a 2018-244.; 2018-274.; 2019-028.; 2019-228.; 2019-287. számú félhold alakú, öntött bronz veretek meghatározása *(39. tábla 1–5)*, amihez a megoldást a szerbiai Tomaševac (Zrenjanin járás) környékén (Tamáslaka, nagybecskereki járás, vajdasági Bánság) előkerült leletegyüttes jelentette.[101] A téglalap alakú szíjszorítós, profilált karikájú aranyozott ezüst csatból, vésett díszítésű szíjvégből, egy félhold alakú, egy hatszirmú rozetta alakú veret és négy darab pajzsalakú veretből álló leletegyüttes rekonstrukcióját *(1. kép)* a felsőszentkirályi lelet alapján készítették el.[102] Az övön megjelenő, a rozettával azonos méretű, félhold alakú veret nyomán a solti Tételhegyen előkerült szórvány darabokat is a korai típusú, 13–14. századra keltezhető övveretek közé sorolhatjuk. A leletegyüttes segítségével a bronzból öntött, 4–6 szirmú rozetták problémáját is megoldhatjuk, mivel a félhold alakú veret együtt fordul elő egy öntött, hatszirmú rozettával, talán nem tévedünk, ha 2013-004, 2020-2028, 2019-144, 2021-041, 2020-225. és 2018-493. számú rozettákat is a korai típusú pártaöv veretekhez soroljuk *(39. tábla 6–11)*.

A 2018-452. számú bronzból készült stilizált liliom szirmokban végződésű töredék *(36. tábla 9)* nagyban hasonlít a 2020-436. számú ezüstből készült töredékhez, azonban a törésfelületei alapján az sokkal inkább egy sokszög alakú ruhacsat egyik ágának végződését alkothatta.

A korai típusú övveretek különböző típusai leggyakrabban profilált keretű csatokkal felszerelt öveken fordulnak elő. A Dumbarton Oaks-i lelet kapcsán legutóbb Langó Péter foglalta össze a tárgytípus nyugat-európai és balkáni leleteit, valamint az övtípus kialakulását taglaló elméleteket.[103] Az övtípus keleti és nyugati eredete mellett

87 Krabath 2001. 163, Abb. 30. 14–18.
88 Pálóczi Horváth 1972.
89 Horváth 1975. 356, II. tábla.
90 Havassy 1996. 106–107, Kat. 135.
91 Nepper–Módy 1985. 103, III. tábla.
92 Ota 2016; Langó 2009. 121.
93 Krabath 2001. 159, Abb. 28.1.
94 Pálóczi Horváth 1972. 190–195; Pálóczi Horváth 1982. 95–96.
95 Pálóczi Horváth 1972. 190–195; Pálóczi Horváth 1982. 95–96; Hatházi 2004. 33; Hatházi–Pálóczi Horváth 2016.
96 Krabath 2001. 163, Abb. 30.24.
97 Langó 2009. 137, 13.2. kép.
98 Krabath 2001. 163, Abb. 30.3.
99 Krabath 2001. 163, Abb. 30.27–29.
100 Krabath 2001. 131–132, 145–158, Karte 41–46, 170–175.
101 Brmbolic 1996. 273–277.
102 Brmbolic 1996. Fig. 3.
103 Langó 2009.

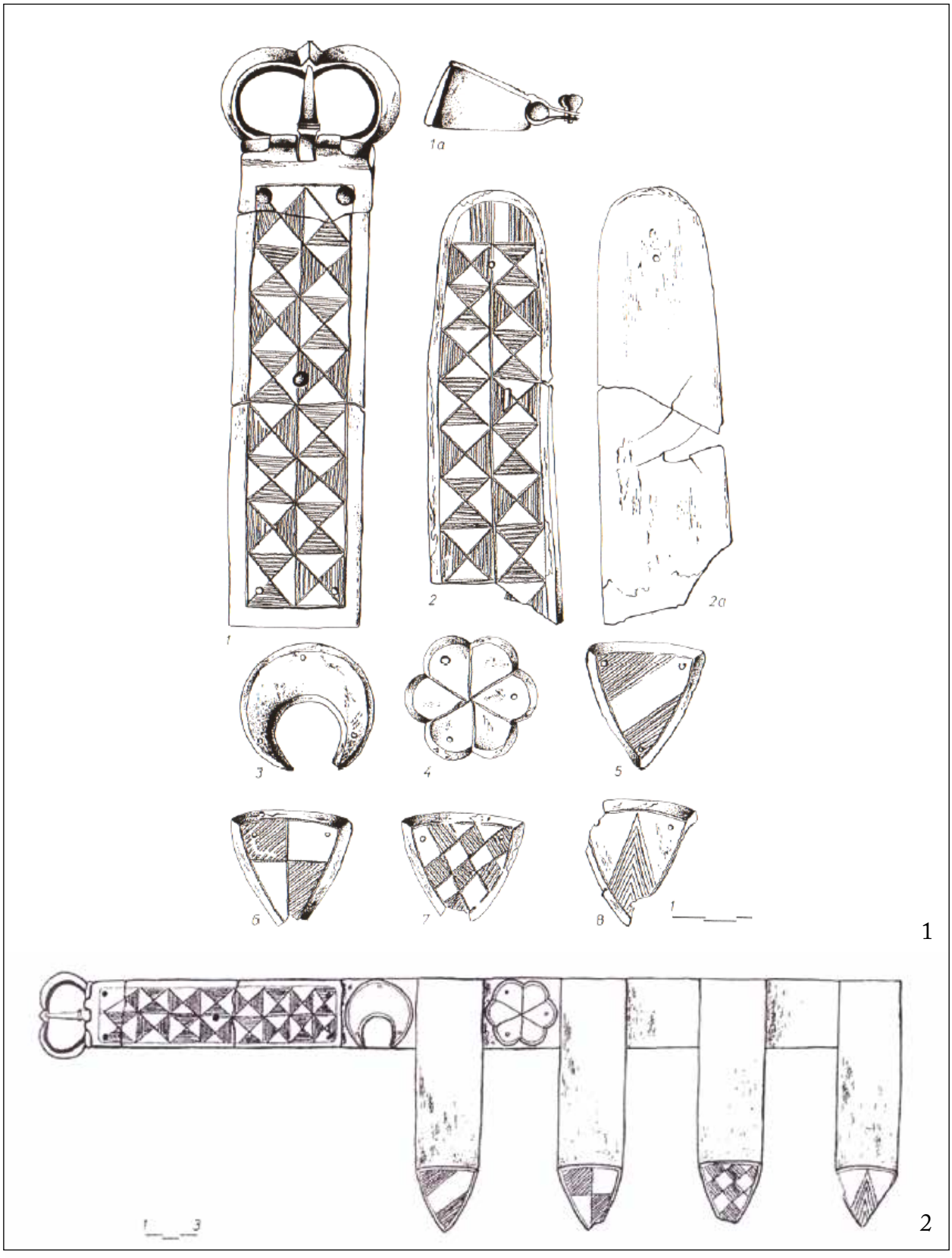

1. kép. A Tomaševac/Tamáslaka (Szerbia) környékén előkerült leletegyüttes (1) és az öv rekonstrukciója (2) (Brmbolic 1996. Fig. 1. és Fig. 3. nyomán)

Fig. 1. The assemblage from the Tomaševac/Tamáslaka area (Serbia) (1) and the reconstruction of the belt (2) (after Brmbolic 1996, Figs 1 and 3)

érvelő elméletek ütköztetése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a legvalószínűbb az, hogy a profilált keretű csatokkal felszerelt övek Nyugat-Európában alakultak ki,[104] és a 13. század második felére váltak általánossá.[105]

A pártaövek általánosan elterjedt, 14–16. századi emlékei

A 14–16. századi viseleti elemek legszebb darabjai a különféle formájú és ornamentikájú préselt veretekkel díszített pártaövek. A préselt veretek formai sokszínűsége figyelhető meg, amelyek nem csak öveket, de pártákat, ruházatot is díszíthettek.

A Tételhegyen előkerült, pártaövhöz tartozó csatok közül a legszebb a 2009-287. számú bronzcsat, amelynek kengyel alakú, vésett díszítésű csatkarikája van, a csatkarikához téglalap alakú szíjszorító lemez kapcsolódik, felületén minuszkulás felirattal *(37. tábla 2)*. A tételhegyi lelet egyik legközelebbi párhuzama Aranyegyháza XXXIX. sírjának pártaövéhez tartozik.[106] A gótikus betűkkel díszített szíjszorítólemezes csatok gyakori leletei a templom körüli temetőknek. Feliratos csat került elő Gyula-Györke 16. sírjából,[107] Gyula-Fövenyes 46. sírjából,[108] Gyula-Szentbenedek 1. sírjából,[109] a Kaszaperi temető 182. sírjából.[110] Makó-Mezőkopáncs[111] és Kiskunfélegyháza-Templomhalom[112] temetőjéből is ismert ez a csattípus. A szíjszorító lemezen megjelenő felirat sok esetben töredékes, helyenként a Mária felirat olvasható, de gyakori, hogy csak M és I betűk jelennek meg. Az M betű Máriát, az I betű pedig Jézust jelölheti.[113] A Mária feliratos csatok a ciszterciek, premontreiek, később a domonkosok által terjesztett európai Mária-kultusz tárgyiasult emlékei.[114] A gótikus feliratú, lemezes szíjszorítós csatok a 15. századra keltezhetők.[115]

A pártaövekhez tartozó csatok között nagy számban kerültek elő Tételhegyen a szívsormintás díszítésű szíjszorítós csatok *(40. tábla 1–7)*. A szívsormintás csat az ország teljes területéről templom körüli temetők sírjai[116] mellett 15. századi települési objektumból is ismert.[117]

A Perkáta-Nyúli-dűlő temetőjével kapcsolatosan emelik ki a feldolgozók, hogy a templom körüli temető kun periódusának 15. századi rétegéből származnak a szívsormintás, és a minuszkula feliratú szíjszorítós csatok.[118] A szívsormintás csatok tipológiai csoportjait, kronológiai besorolását Szekeres Krisztina állapította meg. A széles és keskeny szíjszorítós darabokat egyaránt a 15. századra helyezhetjük.[119]

A Tételhegyen előkerült kör alakú, áttört 2009-314. számú pártaöv veret *(41. tábla 1)* pontos párhuzamait számos templom körüli temetőből ismerjük. Az örménykút-décsi Telek-halom lelőhely 46. sírjában,[120] a kiskunfélegyháza-templomhalmi temető 59. sírjában,[121] a csúti temető LI. sírjában,[122] Balatonszabadi-Pusztatorony lelőhelyen,[123] Somogysámson-Marótpuszta 493. sírjában[124] és Csengele 33. sírjában is[125] ugyanilyen veretet találtak.

A 2013-019. számú áttört, rozettás pártaöv veret *(41. tábla 4)* párhuzamát a benei temető B. sírjának pártaövén találjuk meg.[126] Az övön a kör alakú veretek között a 2022-079. számú kicsi rozettához hasonló veretek

[104] Selmeczi 2005. 572.
[105] Fingerlin 1971. 216–218.
[106] Szabó 1938. 68.
[107] Szatmári 1996. 57, 20–21. kép; Gábor 2006. 119.
[108] Szatmári 1996. 23–41; Gábor 2006. 119.
[109] Szatmári 1996. 41–52; Gábor 2006. 120.
[110] Bálint 1936. 227–236; Gábor 2006. 122.
[111] Bálint 1936. 227–236; Gábor 2006. 122.
[112] Bálint 1956. 62, XI. tábla 2. kép.
[113] Szabó 1972. 68–69.
[114] Hatházi 2004. 96–97.
[115] Szabó 1972. 62–63.
[116] Gábor 2006; Gerevich 1943. 114, 23. kép; Bálint 1956. 62, XI. tábla 1. és 3. kép; Kovács 1972. VI–VII. tábla; Rainer 2009. 69; Wolf–Horváth 2010.
[117] Kovács 2018. 35, 13. kép.
[118] Hatházi–Kovács 2014. 270, 28. kép.
[119] Szekeres 2003.
[120] Szatmári 1994. 66–71; Gábor 2006. 113–125, 7. kép 5.
[121] Bálint 1956. 62, XI. tábla 4. kép.
[122] Gerevich 1943. 118, 26. kép.
[123] Magyar 2006. 3. kép 4.
[124] Költő–Dobó 2004. 13. kép.
[125] Horváth 1978. 108, V. tábla.
[126] Szabó 1938. 346. kép.

helyezkedtek el *(33. tábla 9)*. A négyszállási temető 323. sírjából is hasonló kicsi, ötkaréjos rozetta került elő.[127]

A 2009-233. számú áttört, négyzetes, csonka gúla alakú, négylevelű veret *(33. tábla)* pontos párhuzama is több templom körüli temetőből került elő. Aranyegyháza XXXV. sírjának övét[128] és a tiszaújfalui pártaövet is a tételhegyivel teljesen megegyező veretek díszítik.[129]

Hatszirmú rozettás övveretből több darab (2019-046, 2019-320, 2020-098, 2020-399, 2022-079) is felszínre került a lelőhely területén *(33. tábla 5–7, 9, 12)*, amelynek pontos párhuzamát többek között a csúti temető XXXII. sírjából ismerjük.[130] A 2009-285 és a 2020-401. számú négyzetes, préselt veretek négyszirmú virág motívummal díszítettek *(41. tábla 3, 8)*, amelyekhez nagyon hasonló darabok kerültek elő a csúti temetőben.[131]

A 2009-299. számú, négy sziromleveles virágot megformázó veret *(41. tábla 6)* párhuzamát Alsózsolca temetőjének 43. sírjában,[132] Sárosd-Templomdombon[133] és Etén[134] találhatjuk meg. Az analógiák alapján a veretet a 15. századra lehet keltezni.[135] A pártaöv veretek analógiáit áttekintve feltűnő, hogy a különböző kialakítású, díszítésű veretek pontos párhuzamai az ország bármely templom körüli temetőjéből előkerülhetnek. Erre a jelenségre a csúti temető feldolgozása során már Gerevich László felfigyelt.[136]

A 2009-235. számú téglalap alakú, egymásba fonódó leveles növényi indával díszített préselt bronzlemezről *(42. tábla 6)* nehéz megállapítani, hogy az egy csat szíjszorítólemeze, esetleg pártaöv szíjvégéhez tartozhatott. Hasonló darab alkotja Aranyegyháza XXXV. sír szíjvégét,[137] de nagyon hasonló darab található a csúti temető I. sírjában, ahol, mint övveret szerepel.[138]

A 2020-111. számú masni alakú és a 2021-106. számú négyzetes alakú veret *(33. tábla 10–11)*, a méretét tekintve igen pici veretek: nagyobb valószínűséggel egy pártát díszíthettek. Ugyanakkor a hasonló méretű 2022-079. számú ötkaréjos rozetta *(33. tábla 9)* párhuzamát éppen egy pártaövön találjuk meg.[139]

A lelőhelyen több olyan, növényi motívumokkal díszített, préselt bronzlemez töredéket (2013-003, 2014-102, 2018-466, 2021-044, 2021-211, 2021-212) *(47. tábla 9–12)* találtunk, amelyek töredékessége miatt szinte lehetetlen megállapítani, hogy milyen funkciót tölthettek be eredetileg – egyaránt díszíthették a pártát, az övet vagy a ruhát is.

A Tételhegyen előkerült préselt bronzlemezek közül kitűnnek azok a négyzetes alakú, sima, díszítetlen felületű lemezek, amelyek kicsit vastagabb lemezből készültek, mint a préselt veretek (2008-006, 2019-195, 2020-232, 2020-264) *(47. tábla 4–7)*. Eredeti rendeltetésüket nehéz meghatározni, de a négy sarkukban meglévő furat jelzi, hogy felerősítették azokat. A vastagabb anyag pedig azt jelentheti, hogy nagyobb igénybevételnek voltak kitéve.

A tételhegyi 2013-011. számú téglalap alakú, préselt bronzlemez a 14. századi ruhaveretek ritka típusát képviseli *(42. tábla 5)*. A gyöngysor keretezésű mezőben egy szembe néző királynő ábrázolása jelenik meg. A válláig ábrázolt nőalak kerek abroncs koronát visel, amelyből levéldíszes, liliomos ágak nőnek ki, a vállán palástot összefogó szalag. A vereten megjelenő korona beleillik az Anjou-kori koronaábrázolások sorába.[140] E királynő ábrázolásos veret pontos párhuzamát a Kecskemét környékén feltárt temetők 14. századi ruhaveretei között találjuk meg.[141] Ezeken túl, a Pest megyei Csobánka-Ócsobánka-domb nevű lelőhelyen feltárt templom körüli temetőrészletből szintén szórványként került elő egy teljesen hasonló, koronás emberfőt ábrázoló veret.[142] A préselt ruhaveretek között megfigyelhető feltűnő hasonlóság felveti azt a lehetőséget, hogy azokat azonos verőtövön készítették.

A Tételhegyen előkerült téglalap alakú préselt pártaöv vereteken belül külön csoportot alkotnak azok a veretek, amelyeken a szövés-fonás mintáját imitáló motívumok jelennek meg. Ehhez a típushoz tartoznak a 2009-106. és 2020-058. számú darabok *(42. tábla 1–2)*, melyek pontos párhuzamait Kecskemét környéki 15. századi sírokból

[127] Selmeczi 1992. 61, XII. tábla 33.
[128] Szabó 1938. 68, 349. kép.
[129] Szabó 1938. 69, 351. kép.
[130] Gerevich 1943. 153, 29. kép.
[131] Gerevich 1943. 153, 29. kép.
[132] Wolf–Horváth 2010. 169, 16. kép.
[133] Hatházi 1987–1988. 3. kép 3.
[134] Miklós–Vizi 1999. 18–19. kép.
[135] Wolf–Horváth 2010. 166.
[136] Gerevich 1943. 154.
[137] Szabó 1938. 68, 349. kép.
[138] Gerevich 1943. 149, 27. kép.
[139] Szabó 1938. 346. kép.
[140] Kovács 1976.
[141] Szabó 1938. 51, 240. és 242. kép.
[142] MRT 7. 72, 53. tábla 6. kép.

ismerjük,[143] ugyanilyen veret került elő a kiskunfélegyháza-templomhalmi temető 4. sírjából is.[144]

A nagy méretű, préselt, téglalap alakú veretekhez tartoznak a 2009-219. és a 2013-014. számú darabok, amelyek felületét sűrű, párhuzamos rovátkák díszítik *(42. tábla 3–4).*

A Tételhegyen előkerült pártaöv veretek között legnagyobb számban a hosszúkás téglalap alakú, pálcika jellegű, domborodó, vagy sima felületű, préselt, esetleg öntött bronz vereteket találjuk meg, amelyek alsó és felső végén egy-egy ellentét lemezkével ellátott aklaszeg *(43–45. tábla) (Katalógus II.5.2. fejezet: 5. kép).*

A pálcika jellegű pártaöv vereteket a Kárpát-medence számos pontjáról ismerjük. A vajdasági Petrovčić 1. számú sírjában 16 darab pálcika szerű veret díszítette az övet,[145] hasonló példány Nyitra/Nitra-Dražovce temető 21. sírjában[146] és Ducové/ Ducó (Szlovákia) középkori temető pénzérmekkel 14–15. századra keltezhető periódusából, a 769. számú sírból[147] is előkerült. A Gyula-Téglagyár lelőhelyen egycentiméteres közökkel varrták fel a bronzlemezből kivágott példányokat egy 15. századra keltezhető pártaövre.[148] Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből Alsózsolca középkori temetőjének 4. sírjából,[149] valamint Edelény-Csebről[150] került elő pálcika jellegű övveret.

Egyedi pártaöv szíjvégek a 14. század második feléből

Tétel késő középkori települése a 14–15. században élte virágkorát. Az ebből az időszakból előkerült pártaöv díszek jelentős része a korabeli templom körüli temetők leletanyagából ismert, az ország területén széles körben elterjedt darabok. A tételhegyi Várdomb északi lejtőjén azonban két egyedi kialakítású, az általánostól elütő övdísz is előkerült *(Katalógus II.5.2. fejezet: 6. kép).*

A 2012-051. *(2. kép 4)* és a 2020-284. *(2. kép 3)* azonosítószámú darabok pártaöv szíjvégeként azonosíthatók *(46. tábla 1–2).* Maga a szíjvég három rétegből áll. Az előlap vékonyra kalapált bronzlemezből készült, amelyet formára vágtak, a közepén préseléssel kialakították az összekapcsoló tagot, majd a felületét utólag díszítették vésett és poncolt motívumokkal. A hátlapja szintén vékonyra kalapált, formára vágott bronzlemez, amelynek a felülete sima, díszítetlen. Az előlapot és a hátlapot egy ólomlapra[151] illesztették, majd a három réteg együttes hevítésével az elő- és hátlapot az ólomréteg alacsony olvadáspontjának kihasználásával forrasztották össze, majd a középső ólomréteget utólagosan az előlap formájára igazították.

A 2012-051. azonosítószámú darab díszítési technikája is eltér az általánostól. A szíjvég ovális, karéjos szélű végének előlapját utólagos véséssel, cizellálással díszítették. A zeg-zug vonalakat egy keresztezett élű szerszám előrehaladó benyomkodásával képezték ki.[152] Ez a típusú cizellált díszítési technika csak elvétve jelenik meg a 14–15. századi pártaövek veretein. A publikált darabok között egyetlen esetben tűnik fel, a kisnánai vár temetőjében előkerült gótikus pártaöv díszein.[153]

A karéjos kialakítású, poncolt felületű pártaöv szíjvégek pontos párhuzamát a még közöletlen Budapest, V. kerület Molnár utcából ismerjük.[154] A szíjvég középső része, elliptikus alakú, karéjos szélű, stilizált állatfejben végződik *(2. kép 5).* A felületén jellegzetes cizellált díszítési technika: az elliptikus mező közepén egy hullámvonal fut végig, a szélét pedig kettős körív keretezi. A szíjszorítóhoz egy bordázott, téglalap alakú taggal kapcsolódik. A szíjszorító része letört. A pártaöv hosszú használatát jelezheti, hogy a darab javított. Az előlapját egy meglehetősen csúnyán kialakított szegecs üti át, amivel egy keskeny, téglalap alakú, sima, díszítetlen bronzlemezt erősítettek a hátlapjához.[155]

A tételhegyi darabokhoz nagyon hasonlító példány került elő Majs környékén szintén szórványként, felszíni gyűjtésből *(2. kép 2).* A magángyűjteménybe[156] került darab pontos előkerülési helyét nem ismerjük. A lelet előlapját

[143] Szabó 1938. 63, 335. kép.
[144] Bálint 1956. 56, XIV. tábla 3–4. kép.
[145] Stanojev 2005. 60, 5. tábla 501.
[146] Kraskovká 1961. 167.
[147] Ruttkay 1996. 403, 10.
[148] Gábor 2006. 122, 127, 6. kép 6.
[149] Wolf–Horváth 2010. 169, 16. kép.
[150] Szekeres 2005. 261, 3. kép 5.
[151] A tárgy metallográfiai vizsgálatát Török Béla végezte el.
[152] Pallai 1970. 157.
[153] Szabó 1972. 61–62.
[154] Pomázi-Horváth Viktória szíves szóbeli közlése, akinek szeretnék köszönetet mondani, hogy lehetőséget biztosított a szórványként előkerült tárgy tanulmányozására és fényképének közlésére.
[155] Budapesti Történeti Múzeum Ltsz.: 2018.63.113.
[156] Ezúton szeretnék köszönetet mondani Korinek Lászlónak, hogy tanulmányozhattam a leletet és felhasználhattam a közleményben.

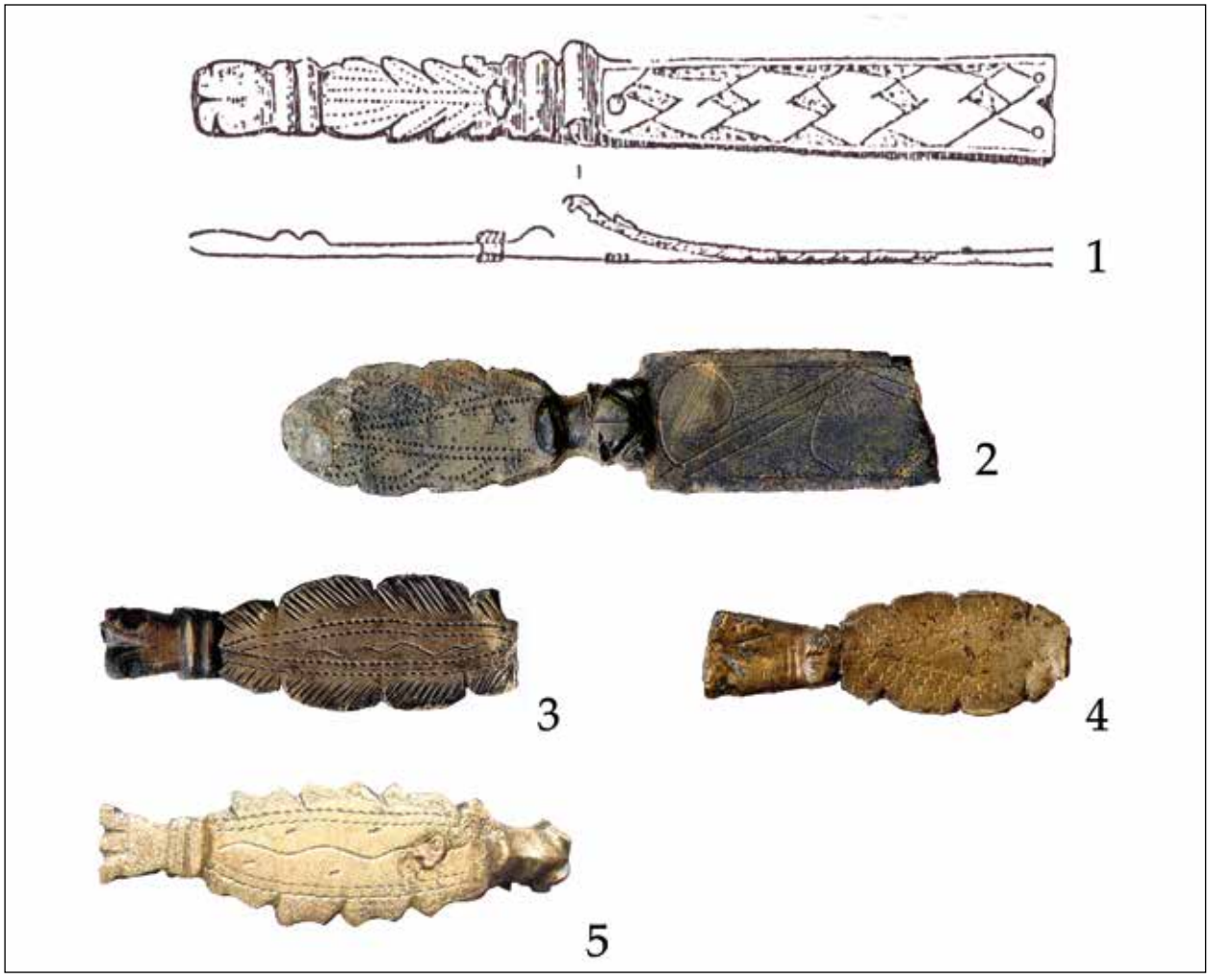

2. kép. Egyedi pártaöv szíjvégek az Anjou-kor végéről: 1. Ducó/Ducové 769. sír (Szlovákia) (Ruttkay 1996. 403, Abb. 10. nyomán); 2. Majs (Tolna megye) – Korinek-gyűjtemény (közöletlen); 3. Solt-Tételhegy (2020-284); 4. Solt-Tételhegy (2012-051); 5. Budapest, V. ker. Molnár utcai szórvány (BTM)

Fig. 2. Unique strap-ends of mount-ornamented belts from the close of the Angevin period: 1. Ducó/Ducové, Grave 769 (Slovakia) (after Ruttkay 1996. 403, Abb. 10); 2. Majs (County Tolna), Korinek Collection (unpublished); 3. Solt-Tételhegy (2020-284); 4. Solt-Tételhegy (2012-051); 5. Budapest V, Molnár utca, stray find (BTM)

vésett és poncolt minták díszítik. A pártaöv szíjvége ovális alakú, karéjos szélű taggal végződik, amelyhez egy stilizált állatfejet mintázó, középső elem egy téglalapalakú tagot kapcsol. A téglalap alakú lemez előlapjára egymásba fonódó erősen stilizált növényi indamotívumot vésték. A karéjos szélű végen apró beütött pontsorokból álló minta található. A tag közepén ék alakban beütögetett kettős pontsor, amelyhez 3–3, a karéjokat keretező dupla pontsor kapcsolódik. A kérdőjelesen Majs környékén előkerült darab értékelésénél mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a Majs határában azonosított Bátya falu területén előkerült egy rombusz alakú ruhacsatok és hatágú csillag alakú csatok öntésére szolgáló öntőforma.[157] A rombusz alakú ruhacsatok és a csillag alakú csatok nagy számban találhatók Tételhegy leletanyagában is. Bátya falu a 13. század végétől a 16. századig állt fenn. Az öntőforma a 14. század középső harmadára, második felére datálható.[158] A majsi szíjvég alapján vált bizonyossá, hogy a tételhegyi darabok a középső elkeskenyedő, állatfej alakú kapcsolótagnál eltörtek, és a téglalap alakú rész is hiányzik.

Ezeknek az egyedi kialakítású övdíszeknek távoli formai és azonos szerkezeti párhuzamát a szlovákiai Ducó/Ducové lelőhely templom körüli temetőjének 6. fázisához, a 14–15. századra keltezhető[159] temetőrész 769. számú

[157] Ódor 1998. 123.
[158] Ódor 1998. 130.
[159] Ruttkay 2005. 34.

sírjában találjuk[160] *(2. kép 1)*. A sírban szinte a teljes öv megmaradt, az övet a Tételhegyen is nagy számban előkerült domború felületű, keskeny, téglalap alakú, bronzlemezből kivágott, két lyuk segítségével felerősített sűrűn, egymás mellé helyezett veretek sora díszítette. További melléklet egy kettős keresztet mintázó vésett pecsétgyűrű. A síregyüttest I. Lajos 1373–1382 között vert dénárja keltezi a 14. század második felére.[161] A szíjvégről közölt metszetrajz alapján ezt a darabot is három rétegből alakították ki, ahol az elő- és hátlapot szintén ólom alkalmazásával forrasztották össze. A ducói szíjvéget is három tagra tagolhatjuk, de ennél a példánynál a középső összekötő tag nem annyira hangsúlyos, nem keskenyedik el annyira, mint a tételhegyi és a majsi darabnál. A ducói példány vége nem karéjos kialakítású, hanem levélcsokorban végződik. A téglalapalakú tag végén megmaradt az a két szegecs is, amely segítségével a bőrt a szíjvéghez erősítették. A ducói temetőben számos, a Tételhegyen előkerült 14–15. századi viseleti elem párhuzamát megtaláljuk: a rombusz alakú ruhacsatokat, a hat- és nyolcágú csillag alakú, poncolt felületű csatokat, a kis méretű, korong alakú, vésett zeg-zug vonallal díszített csatok, pártaövveretek, párta díszekként használt préselt díszkorongokat. A ducói temető egyedi helyet tölt be a Kárpát-medencei templom körüli temetők között. Egyediségét az adja, hogy az ünnepi viseletben eltemetettek 14. századi részaránya megközelíti a jász és a kun temetőkét.[162] A poncolt felületű, karéjos szélű szíjvégek eddig ismert darabjai közül egyedül a ducói került elő ismert leletkontextusból. A többi darab csak szórványlelet. Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a tételhegyi példányok nem a templom körüli temetőnek a mezőgazdasági művelés által megbolygatott sírjaiból kerültek elő, hanem feltehetően a középkori járószinten hagyták el azokat.

A pártaövekhez tartozó szíjvégek készítésével kapcsolatosan Szabó Kálmán jegyezte meg, hogy a vékony préselt lemezeket gyakran nem közvetlenül erősítették fel az övekre, hanem először egy vaslemezre illesztették rá.[163] A Tételhegyen előkerült 2022-213. azonosítószámú, leginkább egy szíjvéghez hasonlító, íves kialakítású vastárgy egy szíjvég vasból készült alátétlemeze lehet *(46. tábla 3)*. Azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy a fent elemzett szíjvégek vasból készült példánya, ugyanis az egyik végén jól megfigyelhető a lemez Y-alakú bevágása, amelybe egyértelműen befogtak valamilyen anyagot, amit az is megerősít, hogy ezen a végén szegecs fogja össze a rétegeket. A kovácsolással kialakított darab domború felületén egy stilizált állatfej is kivehető. Hasonló kialakítású, vasból készült szíjvéget találtak a négyszállási I. számú jász temető 100. sírjában.[164]

KÉSŐ KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI KÖNYVVERETEK (14–17. SZÁZAD)

A Solt-Tételhegyen gyűjtött középkori leletanyagban érdekes színfoltot jelentenek a jellegzetes alakú és formájú könyvveretek és könyvkapcsok.

Kezdetben a vaskos táblákkal fedett könyveket vízszintesen, egymásra rakva tárolták. A sérülések elkerülése érdekében a könyvtáblák sarkait veretekkel erősítették meg. A könyveket pedig kapcsokkal fogták össze, hogy megóvják a pergament a nedvességtől, a hullámosodástól és a portól. A könyvveretek tipológiai-formai eszközökkel jól keltezhetőek. Az eddigi kutatás is elsősorban művészettörténeti szempontokat követett a jellegzetes formájú, gazdagon díszített darabok tipológiai csoportokba történő sorolásával. A könyvveretek régészeti szempontú kutatását az a körülmény hátráltatta, hogy egy-egy lelőhelyről csak ritkán kerülnek elő olyan mennyiségben, ami a lelettípus önálló feldolgozását lehetővé tenné.[165] A Solt-Tételhegyen előkerült viszonylag nagy mennyiségű könyvszerelékek ismertetése ebből a szempontból is érdekes lehet.

Késő középkori könyvveretek (14–16. század)

Solt-Tételhegyen előkerült könyvszerelékek korábbi rétegét alkotják azok a csuklós szerkezetű kis méretű csatokhoz tartozó csatlemezek, amelyeket a köteteket átfogó bőrszíjakra erősítettek fel. A 2019-053. és 2019-229. számú trapézalakú csatlemezek felületét utólag vésett, háromszög alakú motívumok díszítik *(48. tábla 3–4)*. A 2020-056 és 2021-237. számú könyvszerelékek is bőrszíjra lehettek felerősítve *(48. tábla 1–2)*.

A Solt-Tételhegyen gyűjtött könyvszerelékek korábbi fázisához lehet sorolni 2009-280, 2009-231, 2008-062 számú leleteket is *(49. tábla 3)*. A bőrszíjak végén gyakran állatfejben végződő csatok jelennek meg. Az állatfejes

[160] Ruttkay 1979. 77, Obr. 43; Ruttkay 1996. 403.
[161] Hunka 2011. 350.
[162] Hatházi 2005. 103.
[163] Szabó 1938. 72.
[164] Selmeczi 1992. 31, IV. tábla 13.
[165] Benkő–Barkóczy 2017. 165–166.

csatok távoli formai párhuzamaiként értelmezhetjük a rozettás végű könyvcsatokat, amit Krabath tipológiai táblázatában az 1600-as, túlméretezett szemű típussal tudunk azonosítani.[166] A Solt-Tételhegyen előkerült rozettás végű könyvcsatok legpontosabb párhuzamát Alsózsolcáról ismerjük.[167] Ezt a könyvkötési stílust elsősorban a 14. századra lehet keltezni.[168] A könyvnyomtatás feltalálása után már nem használták az állatfejes csatokat.[169]

A lelőhelyen gyűjtött könyvcsatok későbbi fázisát azok a leletek alkotják, amelyeknek a megjelenését a könyvnyomtatás feltalálása utánra sorolhatjuk. A 2009-252, 2022-141, 2022-142, 2022-144, 2022-244. számú darabok úgynevezett nürnbergi típusú könyvcsatok *(50. tábla 1–5).* A nürnbergi típusú csatok a 15–16. századi könyvborítások leggyakoribb darabjai Európa szerte. Készítésük a mai mércével nézve is közel ipari jellegű lehetett. Egy könyvtábla hosszanti oldalára jellemzően két pár csatot helyeztek el. A csatpár akasztós felét közvetlenül a könyvtáblára erősítették. A csatból két típus volt forgalomban: a betűmintás és a növényi mintás.[170] Solton mind a két típusra találtunk példát. A 2022-244. számú levélcsokor mintás darab pontos párhuzamát a pilisi ciszterci kolostorból[171] és a budai várból ismerjük.[172] A soltihoz hasonló betűmintás csatok a magyarországi kolostorásatások gyakori leletei.[173] A téglalap alakú csatlemezeket gyakran gótikus, minuszkulákból álló betűminta díszíti, ahol a betűk nem hordoznak jelentést, csak díszítőmotívumok. A 2019-266. számú öntött, kalapalakú középveretek *(48. tábla 5)* gyakran fordul elő a nürnbergi típusú sarokveretekkel együtt. A 2009-112-es számú töredék egy öntött, karéjos szélű könyvfedél dísz *(48. tábla 6)* lehetett, amelynek legközelebbi párhuzama Somogyvár-Kupavárhegyen került elő.[174]

Különleges könyvveret a 17. század végéről

A Solt-Tételhegyen előkerült könyvveretek között mind anyagában, kialakításában és díszítésmódjában is kitűnik a 2009-311B számú darab. Az ezüstlemezből préselt, aprócska sarokveret *(50. tábla 8)* valószínűleg egy kis méretű imádságoskönyv hátsó borítólapjának bal alsó sarkában lehetett. A könyvveret felületét egy feltehetően szárnyas oroszlán díszítette *(3. kép).* Pontos párhuzamát egyelőre nem ismerjük.

A lelőhelyen összesen 15 darab könyvszerelék került felszínre. Ez a mennyiség a kolostorásatásokon előkerült veretekhez képest kevés, azonban a falusi környezetben előkerült darabokhoz[175] hasonlítva soknak mondható *(Katalógus II.5.2. fejezet: 7. kép).*

Alsózsolcán, a templom sekrestyéjéből előkerült könyvkapocs kapcsán az ásató megjegyzi, hogy egy falusi templomnál nem tekinthető általános leletnek a könyvkapocs, amely a templom építtetőinek rangjára utalhat.[176] Az utóbbi évek régészeti kutatásainak köszönhetően azonban megszaporodott a falusi környezetből előkerült könyvkapcsok száma, bár lelőhelyenként általában egy-két veretről van szó.

A középkori használati tárgyak között kiemelkedő a 15–16. századi könyvveretek nagy száma, amely alapján el kell gondolkodnunk azon, hogy az olvasáshoz kötött műveltség nagyobb arányú volt, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. Az egyházi személyek mellett felvethetjük a helyi nemesi, földbirtokos réteg olvasási tudását is. Természetesen annak a lehetőségét sem lehet elvetni, hogy a díszes kötésben lévő könyvekre presztízstárgyakként, vagyoni elemként is tekinthettek.[177]

[166] Krabath 2001. 103, Abb. 19.13.
[167] Wolf–Horváth 2010.
[168] Krabath 2001. 100, Abb. 17.
[169] Benkő–Barkóczy 2017. 170–171.
[170] Ujhelyi 2015. 185.
[171] Benkő–Barkóczy 2017. 180, 11. ábra 8. kép.
[172] Irásné 1985. 54, 16. kép.
[173] Orha 2023. 37; Bakay 1975. 196, 2. kép; Benkő–Barkóczy 2017. 177, 9. kép; Éri 1964. 87.
[174] Bakay 1975. XIX. tábla 8. kép.
[175] Rácz 2021a. 112; Füredi–Rácz 2021. 141; Ujhelyi 57; Wolf–Horváth 2010.
[176] Wolf–Horváth 2010.
[177] Köszönettel tartozom Hatházi Gábornak a tanulmány szakmai lektorálásáért.

3. kép. Ezüst sarokveret egy 17. század második feléből származó könyv hátlapjáról: Solt-Tételhegy (2009-311B). 1. Előnézet; 2. Hátlap; 3. A könyvveret rajza (Vetésiné Szabó Nóra munkája); 4. A rekonstrukció egyik mozzanata (Szentpéteri József rajza); 5. Az elméleti rekonstrukció (Gellén Rita rajza); 6. A gyakorlati rekonstrukció (Gellén Rita makettje)

Fig. 3. Silver corner mount from the back cover of a later 17th-century book: Solt-Tételhegy (2009-311B). 1. Front, 2. back, 3. drawing of the book mount (Nóra Vetésiné Szabó), 4. a phase in the reconstruction, drawn by József Szentpéteri, 5. the theoretical reconstruction (drawing: Rita Gellén), 6. the practical reconstruction (model by Rita Gellén)

IRODALOM

Bakay 1975 — Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–75). Zweiter Bericht über die Freilegung der Benediktinerabtei von Somogyvár in den Jahren 1974–1975. *SMK* 2 (1975) 191–207.

Bálint 1936 — Bálint Alajos: A Makó-Mezőkopáncs középkori temető sírleletei. Die Grabfunde des mittelalterlichen Gräberfeldes von Makó-Mezőkopáncs. *Dolgozatok* 12 (1936) 222–241.

Bálint 1938 — Bálint Alajos: *A kaszaperi középkori templom és temető. Die Gräberfeld und Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter.* A Csanád Vármegyei Történelmi és Régészeti Társulat Kiadványa IV. Makó, 1938.

Bálint 1956 — Bálint Alajos: A Kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. Le cimetière de Kiskunfélegyháza-Templomhalom. *MFMÉ* (1956) 55–84.

Bárdos 1978 — Bárdos Edith: Középkori templom és temető Kaposvár határában. (Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról). A mediaeval church and a cemetry on the confines of Kaposvár. *SMK* 3 (1978) 187–234.

Benkő–Barkóczy 2017 — Benkő Elek – Barkóczy Péter: A könyv régészete. Középkori könyvveretek és kapcsok a pilisi ciszterci monostorból. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek*

a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére. The Archaeology of books. Medieval book clasps and other book fittings from Pilis Cistercian Monastery. Crafts and Workshops in Hungary during the Middle Ages and the early modern period. Studies in memory of Imre Holl. Budapest, 2017. 165–191.

Biczó 1976 — Biczó Piroska: Jelentés a Kecskemét-Kossuth téren végzett ásatásról. Bericht über die Ausgrabung am Kossuth-Platz zu Kecskemét. *Cumania* 4 (1976) 329–360.

Brmbolic 1996 — Brmbolic, Marin: The Khuman Belt from the Area of Tomaševac. *Starinar* 47 (1996) 273–277.

Éri–Bálint 1959 — Éri István – Bálint Alajos*: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei (Leszih Andor ásatásai) – Muhi.* RégFüz Ser 2. 4. Budapest, 1959.

Éri 1964 — Éri István: A nagyvázsonyi pálos kolostor leletei. Die Funde im Paulanerkloster von Nagyvázsony. Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. *Az Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai* 2 (1964) 85–94.

Fingerlin 1971 — Fingerlin, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters.* München, 1971.

Füredi–Rácz 2021 — Füredi Ágnes – Rácz Tibor Ákos: Az Ócsai Tájvédelmi Körzet régészeti topográfiája a honfoglalástól a középkor végéig. In: Rácz 2021. 116–143.

Gallina–Varga 2009 — Gallina Zsolt – Varga Sándor: 14–15. századi templom körüli temető feltárása Kiskunhalas-Katolikus temető, Kápolnahelyen. (Előzetes beszámoló a 2005. és 2007. évben végzett feltárásokról). Excavation of a 14th–15th century church graveyard at the site Kiskunhalas-Catholic cemetery, Kápolnahely. (Preliminary report on the excavations in years 2005 and 2007). In: Rosta 2009. 33–47.

Gábor 1996 — Gábor Gabriella: Középkori párták Békés megyében. Mittelalterliche Jungfernkränze im Komitat Békés. *MFMÉ – StudArch* 2 (1996) 381–401.

Gerevich 1943 — Gerevich László: A csúti középkori sírmező. Das mittelalterliche Gräberfeld von Csút. *BudRég* 13 (1943) 103–166.

Giedl 2021 — Giedl Dániel: Csillag alakú buzogányok Pest megyéből. In: Rácz 2021. 222–235.

Hatházi 1987–1988 — Hatházi Gábor: 14. századi ruhakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai. Gewandscheibenpaar des 14. Jhs. aus Sárosd und seine trachtgeschichtlichen Beziehungen. *ArchÉrt* 114 (1987–88) 106–120.

Hatházi 1990 — Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. To the researches concerning the nomadic elements of the military organization of Hungary in the age of the Árpáds. The Pechenegs. *HK* 103 (1990/2) 22–60.

Hatházi 2004 — Hatházi Gábor: *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. Die archäologischen Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens.* Opuscula Hungarica V. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2004.

Hatházi 2005 — Hatházi Gábor: *Sírok, kincsek, rejtélyek. Berühmte mittelalterliche archäologische Schatzfunde in der nähe von Kiskunhalas. Famous medieval archaeological finds around Kiskunhalas.* Kiskunhalas, 2005.

Hatházi 2009 — Hatházi Gábor: A déli Kiskunság 14–15. századi kincsleletei és azok lehetséges kun vonatkozásai. 14th–15th century hoard finds from the southern part of Cumania Minor. In: Rosta 2009. 67–111.

Hatházi–Kovács 2014 — Hatházi Gábor – Kovács Loránd Olivér: Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta-Nyúli dűlő lelőhelyen – Falu, templom és temetők. In: Rosta–Székely 2014. 241–270.

Hatházi–Pálóczi Horváth 2016 — Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András: Besenyő és kun régészeti emlékek Magyarországon. In: Kovács Szilvia – Zimonyi István – Hatházi Gábor – Pálóczi Horváth András – Lyublyanovics Kyra – Marcsik Antónia: *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban.* Altajisztikai Tankönyvtár 6. Szeged, 2016. 35–128.

Havassy 1996 — Havassy Péter: Katalógus. In: *Zúduló sasok.* Gyulai katalógusok 2. Gyula, 1996. 89–116.

Hege 2018 — Hege Fruzsina: A középkori Szárszó falu viselete a Balatonszárszó-Kis-Erdei-dűlő lelőhelyen feltárt temető- és településrészlet alapján. The wear of Szárszó, a medieval village ont he basis of a partial excavated cemetery and settlement at Balatonszárszó-Kis-Erdei-dűlő site. In: Ringer 2018. 247–265.

Hidán 2004 — Hidán Csaba László: A XI–XIV. századi eredetű buzogányok és használatuk. *Stud. Caroliensia*(2004) 2: 2–9.

Holl 2000 — Holl, Imre: *Funde aus dem zisterzienkloster von Pilis. Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt.* VAH 11. Budapest, 2000.

Horváth 1975 — Horváth Ferenc: Szer plébániatemploma és a település középkori története. Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter. *MFMÉ* (1974–75) 1: 343–374.

Horváth 1978 — Horváth Ferenc: Csengele középkori temploma. Die mittelalterliche Kirche in Csengele. *MFMÉ* (1976–77) 1: 91–126.

Horváth 2001 — Horváth Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest, 2001.

Hunka 2011 — Hunka, Ján: Minze z prikostolného cintorína v Ducovom. *SlA* 59 (2011) 337–367.

Irásné 1985 — Irásné Melis Katalin: A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. Archaeologische Funde aus der Buchbinderwerkstätte des mittelalterlichen Königspalastes in Buda (Ofen). *MűÉ* 34 (1985) 48–60.

Kalmár 1971 — Kalmár János: *Régi magyar fegyverek.* Budapest, 1971.

Katona-Kiss 2023 — Katona-Kiss Attila: Besenyő csokmány, kun buzogány. A kései nomád népek sújtófegyverei. *Határtalan Régészet* 8 (2023) 45–50.

Kovács 1972 — Kovács Béla: Nagytálya középkori templomának feltárása. Mise a decouvert de l'église médiévale de Nagytálya. *Agria* 10 (1972) 119–158.

Kovács 2018 — Kovács Bianka Gina: Adatok Tata középkori településtörténetéhez. Feltárás Tata, Kossuth tér 16. szám alatt. New finds for the mediaeval history of Tata – Excavation at Tata, Kossuth tér 16. In: Ringer 2018. 29–50.

Kovács 1973 — Kovács Éva: Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon. Zwei Schmuckstückarten des 13. Jahrhunderts in Ungarn. *ArsHung* 1 (1973) 67–94.

Kovács 1976 — Kovács Éva: Magyarországi Anjou koronák. Ungarns Anjou-Kronen. *ArsHung* 4 (1976) 7–19.

Kovács 1971 — Kovács László: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. Les massues étoilées des XIe–XIVe siécles conservées au Musée National Hongrois. *FolArch* 22 (1971) 165–181.

Kovács 1986 — Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest, 1986. 216–287.

Kovács 2003 — Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában.* Budapest, 2003. 284–392.

Kovács 2010 — Kovács S. Tibor: *Huszárfegyverek a 15–17. században.* Budapest, 2010.

Költő 2005 — Költő László: 16. századi templom körüli temető feltárása Somogysámsonban. The excavation of a churchyard from the 16th century at Somogysámson. In: Ritoók–Simonyi 2005. 289–295.

Költő–Dobó 2004 — Költő László – Dobó Bernadett: Egy 15–16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója. The restoration and reconstruction of a 15–16. c. mounted belt. *SMK* 16 (2004) 237–255.

Kőhegyi 1972 — Kőhegyi Mihály: XIV. századi ezüstkincs Kelebiáról. *Cumania* 1 (1972) 205–213.

Krabath 2001 — Krabath, Stefan: *Die hoch- und spätmittelalterlichen Buntmetallfunde nördlichen der Alpen. Eine archäologisch-kunsthistorische Untersuchung zu ihrer Herstellungstechnik, funktioaneln und zeitlichen Bestimmung.* Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westfalen, 2001.

Kraskovká 1961 — Kraskovká, Ludmilla: Výskum na hradiska v Dražovciach. *ŠtZ* 6 (1961) 161–179.

Langó 2009 — Langó Péter: Megjegyzések a Dumbarton Oaks Bizánci Gyűjteményének 40.10. leltári számú leletegyüttese kapcsán – Remarks of inventory number 40. 10. medieval group of finds, of Byzantine Antiquities in the Dumbarton Oaks. In: Rosta 2009. 113–145.

Lovag 1974 — Lovag Zsuzsa: A magyar viselet a XI–XIII. században. Ungarische Tracht im 11., 12. und 13. Jahrhundert. *ArsHung* 2 (1974) 381–408.

Lovag 1999 — Lovag, Zsuzsa: *Mittelalterliche Bronzegegenstande des Ungarischen Natonalmuseums.* Catalogi Musei Nationalis Hungarici Series Archaeologica III. Budapest, 1999.

Magyar 2006 — Magyar Kálmán: Balatonszabadi-Pusztatorony régészeti kutatása. Középkori templom körüli temetőjének leletei I. The excavation of the area of the Middle Age in Balatonszabadi-Pusztatorony in late spring of 1983. I. *SMK* 17/A (2006) 169–191.

Miklós–Vizi 1999 — Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásról. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterlichen Marktflecken Ete. *WMMÉ* 21 (1999) 207–270.

MRT 7. Torma István (szerk.): *Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás XIII/1.* Budapest, 1986.

Nepper–Módy 1985 M. Nepper Ibolya – Módy György: Szentgyörgy (Kismacs) Árpád-kori templomának feltárása. A falu a XIII–XIV. században. Die Aufdeckung einer Kirche aus der Arpadenzeit in Szentgyörgy (Kismacs). Das Dorf im 13/14. Jahrhundert. *DMÉ* 1983–1984 (1985) Debrecen, 91–131.

Orha 2023 Orha Zoltán: A türjei kolostor konyhájának titka. *Határtalan Régészet* 8 (2023) 34–37.

Ota 2016 Ota, Silviu: Burials with belts. Rank insignia or dress accessories (12th–15th centuries A.D.) In: Tiplic, Ioan Marian – Cringaci Tiplic, Maria (eds.): *Archaeology, Architecture and Informatics. ArchIn I. Medieval Changing Landscape. Settlements, Monasteries, and Fortification.* Sibiu, 2016. 43–61.

Ódor 1998 Ódor János Gábor: Anjou-kori öntőforma Majsról (Adatok a 13–15. századi viselet történetéhez). Gussform aus der Anjouzeit von Majs (Angaben zur Tracht des 13–15. Jahrhunderts). *CommArchHung* 1998. 123–137.

Pallai 1970 Pallai Sándor: *Ötvösművészet.* Budapest, 1970.

Parádi 1975 Parádi Nándor: Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharaszt. *FolArch* 26 (1975) 119–158.

Pálóczi Horváth 1972 Pálóczi Horváth András: A felsőszentkirályi kun sírlelet. Le mobilier funéraire de Felsőszentkirály. *Cumania* 1 (1972) 177–202.

Pálóczi Horváth 1976 Pálóczi Horváth András: A Lászlófalván 1969–74-ben végzett régészeti ásatások eredményei. Grabungsergebnisse aus den Jahren 1969–1974. in Lászlófalva. *Cumania* 4 (1976) 275–309.

Pálóczi Horváth 1982 Pálóczi Horváth András: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. Archäologische Angaben zur Tracht der Kumanen. *ArchÉrt* 109 (1982) 89–107.

Pálóczi Horváth 1989 Pálóczi Horváth András: A balotapusztai középkori sírlelet. Der mittelalterliche Grabfund aus Balota Puszta. *Cumania* 11 (1989) 95–148.

Pálóczi Horváth 1996 Pálóczi Horváth András: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Havassy Péter (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 1996. 7–36.

Pálóczi Horváth 2014 Pálóczi Horváth András: *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Peoples of eastern origin in medieval Hungary. The cultural heritage of pechenegs, uzes, cumans, and the jász.* Budapest–Piliscsaba, 2014.

Pátkai 2022 Pátkai Ádám Sándor: Kódex borítójának bronzveretei a nagyvázsonyi kolostor feltárásából. In: Pető Zsuzsa (szerk.): *Pálosok.* Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2022.

Pusztai 2014 Pusztai Tamás: Buzogánnyal, tarsollyal és késtok-merevítővel eltemetett halott a muhi csatából. In: Rosta–Székely 2014. 141–150.

Rainer 2009 Rainer Pál: *Veszprém megye egyházi élete a középkorban.* Kiállítási katalógus. Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2009.

Rácz 2021 Rácz Tibor Ákos (szerk./ed.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projekt Pest megyében. Treasure Hunt, Adventure and Science.* Szentendre, 2021.

Rácz 2021a Rácz Tibor Ákos: Késő középkori alápincézett épület feltárása Dabason. In: Rácz 2021. 106–113.

Ringer 2018 Ringer István (szerk.): *A fiatal középkoros régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely, 2018.

Rosta 2009 Rosta Szabolcs (szerk.): *Kun-kép. A magyarországi kunok hagyatéka.* Kiskunfélegyháza, 2009.

Rosta 2014 Rosta Szabolcs: Pétermonostora pusztulása. In: Rosta–Székely 2014. 193–230.

Rosta–Székely 2014 Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile". A tatárjárás magyarországi emlékei.* Kecskemét, 2014.

Ritoók–Simonyi 2005 Ritoók Ágnes – Simonyi Erika (szerk.): *„… a halál völgyében járok." A középkori templom körüli temetők kutatása.* Oposcula Hungarica VI. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2005

Ruttkay 1979 Ruttkay, T. Alexander: *Stredoveké umelecké remeslo.* Tatran, Bratislava, 1979.

Ruttkay 1996 Ruttkay, Alexander: Mittelalterliche Friedhof in Ducové, Flur Kostolec, Bez. Trnava: Beitrag zum Studium der Beziehungen zwischen den sog. Reihengräberfeldern und Kirchenfriedhöfen vor dem

13. Jh. In: Bialeková, Darina – Zábojník, Jozef (Hrsg.): *Ethnische und kulturelle Verhältnisse än der mitteleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert.* Bratislava 1996, 391–408.

Ruttkay 2005 — Ruttkay Alexander: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról. On the archeological investigation of churchyards in Slovakia. In: Ritoók–Simonyi 2005. 31–57.

Selmeczi 1992 — Selmeczi László: *A négyszállási I. számú jász temető. Der Friedhof Nr. I. der Jassen von Négyszállás.* BTM Műhely 4. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest, 1992.

Selmeczi 2006 — Selmeczi László: A Karcag-Orgondaszentmiklósi kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése. Eine mögliche Interpretation des ersten Grabes im Friedhof des Kumanenquartiers von Karcag-Orgondaszentmiklós. *CommArchHung* 2006. 253–274.

Selmeczi 2006a — Selmeczi László: „… Istentűl adattál édes szűz koronám". Adatok a párta történetéhez a Kárpát-medencében. „… Istentűl adattál édes szűz koronám" (Verbatim: God hath given you to me, my sweet crown of virginity). Facts and Figures on the History of párta (a coronet worn by maidens as a mark of their unmarried status) in the Carpathian Basin. *Ethnographia* (2006) 1: 17–64.

Simon 1992 — Simon László: Régészet és múzeumügy Nagykőrösön (1879–1981). Archäologie und Museumwesen in Nagykőrös (1879–1981). *StComit* 21 (1991) Szentendre, 27–63.

Simon 2014 — Simon László: Egy 13. századi bronzcsat Nagykőrös-Ludasról. Adatok a Kiskunság északi peremterülete középkori településtörténetéhez. In: Rosta–Székely 2014. 295–311.

Stanojev 2005 — Stanojev, Nebojša: Les sepultures dans les nécropoles autour des églises (en Voïvodine) In: Ritoók–Simonyi 2005. 59–69.

Szabó 1972 — Szabó János Győző: Gótikus pártaövek a kisnánai vár temetőjéből – Spätmittelalterliche Prunkgürteln aus dem Burg-Friedhof von Kisnána. *Agria* 8–9 (1972) Eger, 57–88.

Szabó 1938 — Szabó Kálmán: *A magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kulturgeschichtliche Denkmäler der ungarischen Tiefebene.* Bibliotheca Humanitatis Historica III. Budapest, 1938.

Szabó 2005 — Szabó Levente: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában. Church and churchyard from the Árpádian Period at Mezőcsát. In: Ritoók–Simonyi 2005. 221–232.

Szatmári 1994 — Szatmári Imre: Ásatások a Décsi-halmon. *Szarvasi Krónika* 8 (1994) 66–71.

Szatmári 1996 — Szatmári Imre: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában (Implom József ásatásainak hitelesítése). In: Szatmári Imre – Gerelyes Ibolya: *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez.* Gyula, 1996. 9–87.

Székely 1987 — V. Székely György: Középkori templom és temető feltárása Nyárlőrincen. *MKBKM* 1986. Kecskemét, 1987. 81–85.

Szekeres 2003 — Szekeres Krisztina: *Késő középkori szívsormotívumos csatok tipológiája.* Szakdolgozat „B" téma. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, Szeged, 2003.

Szekeres 2005 — Szekeres Krisztina: Temetkezések Edelény-Cseb középkori templomában. Burials in the medieval church of Edelény-Cseb. In: Ritoók–Simonyi 2005. 267–274.

Terei–Horváth 2007 — Terei György – Horváth Antónia: Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. The iron finds from period II at the Árpadian village at Kana. *BudRég* 41 (2007) [2008] 153–192.

Ujhelyi 2015 — Ujhelyi Nóra: Könyvveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum „kaposvári gyűjteményéből." Grouping and dating book fittings. Late medieval Nuremberger type book fittings from the 'Collection of Kaposvár' of the Hungarian National Museum. In: Szőllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): *Fiatal középkoros régészek VI. konferenciájának tanulmánykötete.* A Szent István Király Múzeum Közleményei 51. Székesfehérvár, 2015. 181–189.

Ujhelyi 2021 — Ujhelyi Nóra: Könyvveretek. In: Pomázi-Horváth Viktória – Rózsa Zoltán – Szigeti Judit (szerk.): *Töredékek. Kopáncs falu fémleletei. Régészeti Magazin* 2021. 1. 57–58.

Ujhelyi–Varga 2017 — Ujhelyi Nóra – Varga Máté: Egy különleges könyvveret Kaposszentjakabról. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja.* 2017. 1–8.

Wilhelm 2014 — Sz. Wilhelm Gábor: „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették." Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában. In: Rosta–Székely 2014. 81–109.

Wolf–Horváth 2010 — Wolf Mária – Horváth Antónia: Középkori templom és temető Alsózsolca határában. Medieval church and graveyard at Alsózsolca. *HOMÉ* 49 (2010) 129–185.

ÁRPÁDIAN AGE AND LATE MEDIEVAL FINDS FROM THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Marianna Bálint

Keywords: maceheads, earrings, ornamental plates, clasps, mount-decorated belts, book mounts

The investigations conducted to date at Solt-Tételhegy have furnished incontestable evidence of the rich and diverse material culture of its occupants. The medieval finds from the site include jewellery pieces, costume accessories, weapons and various utilitarian objects.

The continuity of medieval life on the site is amply illustrated by the finds representing the successive chronological horizons. The finds comprise both jewellery made in the Gothic taste and ornamental plates decorated with a wide range of decorative motifs typical of the late thirteenth–fourteenth-century horizon of the Cumanian burial grounds. The finds comprise lozenge- and star-shaped buckles bearing punched designs of the thirteenth–fourteenth centuries as well as a substantial number of mount-decorated belts dating from the fourteenth–sixteenth centuries. Most of the period's similar belt ornaments were previously recovered from the burials deposited in contemporaneous churchyards. Their abundance suggests that this type represents a widely used and popular costume accessory in medieval Hungary. More unusual pieces also appear alongside the period's typical find types. For example, the number of maceheads was strikingly high among the weapons of the Árpádian Age, particularly in comparison with the proportions of various arms on other contemporaneous sites.

The number of fifteenth–sixteenth-century book mounts is remarkably high among the late medieval artefacts, suggesting that a good education and erudition associated with reading was more widespread than previously assumed. In addition to ecclesiastic individuals, the literacy and tastes of the secular landowners can also be considered in this respect. Obviously, neither can it be excluded that finely-bound books were regarded as prestige items and tokens of wealth.

A SOLTI TÉTELHEGY ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSEI

Takács Miklós

A solti Tételhegy Árpád-kori települési képe komplex és sajátos. A kutatócsoport 2005 és 2022 közötti, számos régészeti kutatási módszer alkalmazásával folytatott vizsgálatai[1] során e települési képnek sok elemét sikerült megismerni, de a 10–13. századi településrendszer végleges igényű áttekintésére csak további, célzott kutatások után lehet majd kísérletet tenni. A kutatás adott helyzetében is fontos azonban, hogy az ismereteink jelen szintjén álló települési képet áttekintsük, nemcsak az egyes feltárási helyszínek, illetve az egész Tételhegy fontosságának a felismerése miatt, hanem a további kutatási prioritások kijelölése érdekében is.

Kulcsszavak: Árpád-kor, Magyarország, kisebb igazgatási központ, telepszerkezet, keltezés

BEVEZETÉS

Rövid áttekintésünket a helyszín, a Tételhegy topográfiai környezetének jellemzésével kell kezdenünk. Topográfiai szempontból a Tételhegy a Duna–Tisza köze nyugati sávjának egy kitüntetett pontja. Egy olyan, geológiai szempontból tanúhegyként jellemzett, nagyjából ovális, 1100 × 850 méter kiterjedésű képződmény, amely 17 méterre kiemelkedik a környezetéből. Alföldi szemmel nézve tehát a Tételhegyre tényleg ráillik a 'hegy' szó, e helyszín mikrotopográfiai szempontból dominálja környezetét. Két további jellegzetességet is érdemes itt kiemelni. Egyfelől azt, hogy a Tételhegy egy többé-kevésbé sík plató, valamint azt, hogy a Duna szabályozása előtti időkben a Tételhegy környezete jóval inkább vizek által bejárt, sőt tartósan víz borította terület lehetett, különösen az év hidegebb és csapadékosabb hónapjaiban. A víz utánpótlását a Duna magas vízállásai idején a mellékágakba, illetve fattyúágakba bekerült víz biztosíthatta. A Tételhegy közvetlen környékének vízjárta jellege világosan leolvasható a műholdfelvételeken sötét sávokként lokalizálható, egykori fattyúágak nyomaiból. A Tételhegy felszínének többé-kevésbé sík jellegét, illetve az azt körbeölelő vadvizek tényét annak okán is érdemes kiemelni, mert ezek a tényezők fontos szerepet szoktak játszani a megtelepedési helyszínek kiválasztásában a történeti korok mindegyikében, az Árpád-korban pedig kitüntetett módon.[2] A Tételhegy természeti képének rekonstrukciója egy, a célzott vizsgálatokat összefoglaló tanulmány célja kell legyen. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy a plató szélén több helyen is megfigyelhető fasorok körüli növénytársulások olyan biodiverzitás nyomait őrzik, amelyek a Duna–Tisza köze növénytakarójának korábbi, a monokultúrák elterjesztése előtti idők maradványaiként értelmezhetők.

A települési kép szempontjából fontos még az a körülmény, hogy mindhárom katonai felmérés szerint a Tételhegy platóján egy északkelet–délnyugat irányú út vezetett át. Az 1. és 2. felmérésen[3] ez az út még a Soltot és Kalocsát összekötő út egy leágazásaként került feltüntetésre, a 3. felmérésen[4] a Tételhegyen átvezető út pedig már a Duna–Tisza közét keresztben átszelő Solt–Kecskemét főút részévé vált. A 18–19. századi katonai térképeken ábrázolt útvonal-kijelölések is a Tételhegy jelentőségét húzzák alá.

---

1 Az egyes munkálatok rövid leírását lásd az alábbi áttekintésekben: Szentpéteri–Rosta 2006. 306–308; Szentpéteri 2007. 275– 276; Szentpéteri 2008., 273–274; Szentpéteri 2010. 53–80; Takács 2014. 111–124.

2 Frisnyák 1996a. 45–48; Frisnyák 1996b. 119–136; Somogyi 1996. 111–118.

3 https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2113033.7080985457%2C5906012.033107485%2C2125101.203939068%2C5912279.86942687; https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2112707.249389012%2C5906289.001860591%2C2124774.7452295343%2C5912556.838179976 (mindkét esetben a megtekintés időpontja: 2023. 08. 28.).

4 https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey25000/?layers=129&bbox=2114106.99663264%2C5905239.314886545%2C2126174.4924731622%2C5911507.15120593 (a megtekintés időpontja: 2023. 08. 28.)

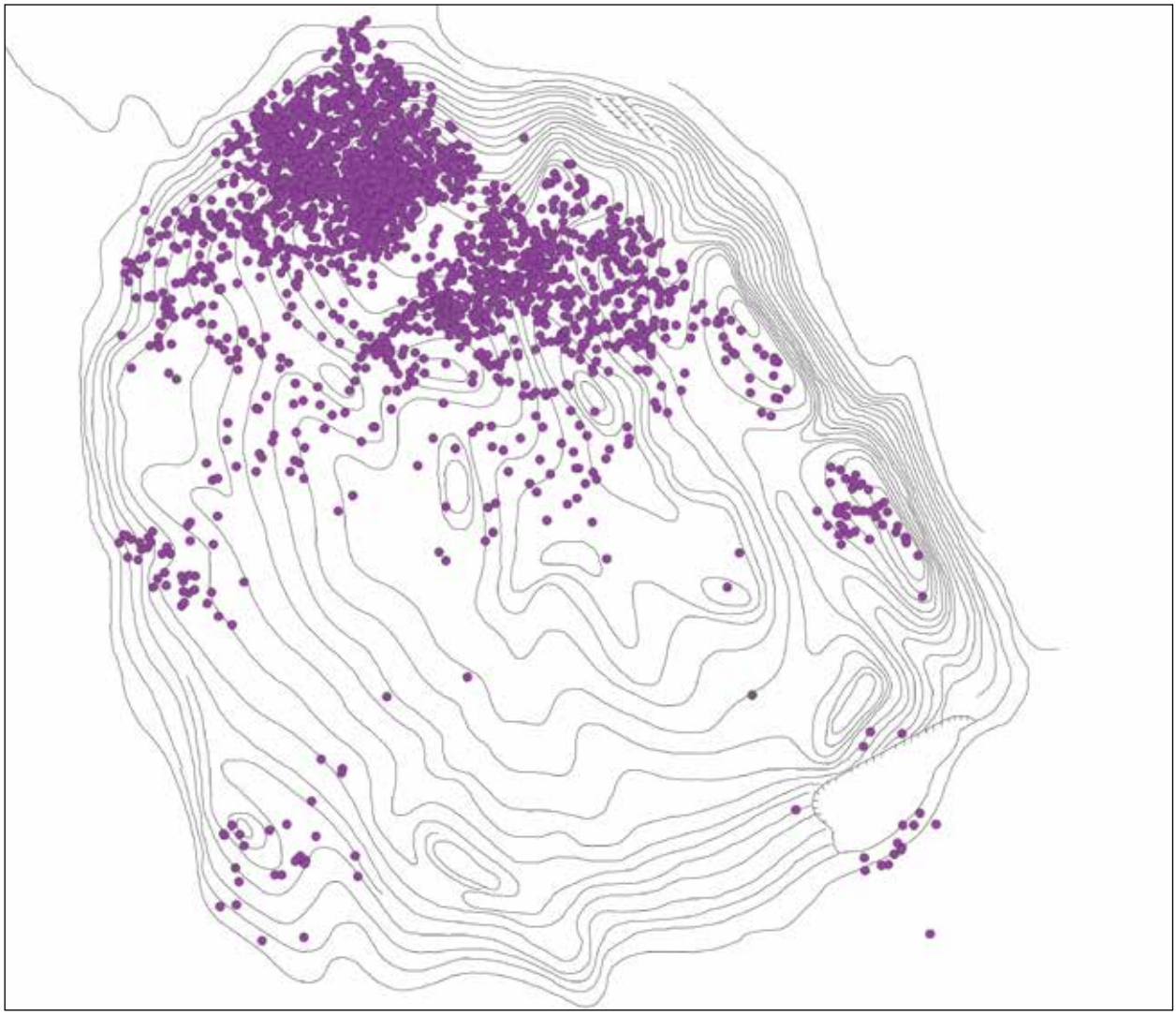

1. kép. Solt-Tételhegy, szisztematikus műszeres leletfelderítés, szórvány fémleletek. Készítette: Pelta Bt.
Fig. 1. Solt-Tételhegy, systematic metal detecting survey, stray metal finds. Made by Pelta Bt.

AZ ADATFELVÉTEL KÜLÖNBÖZŐ MÓDOZATAI

A Tételhegy 2005-től folytatott régészeti kutatása során az adatfelvétel összes vetületében – örvendetes módon – számolni tudtunk Árpád-kori régészeti leletanyaggal. E vonatkozásban tehát csak megismételhetjük 2014-ben megjelentetett következtetésünket: a Tételhegy az Árpád-kor vonatkozásban nem egyetlen lelőhelyként, hanem lelőhelyek soraként, egy sűrűn, de egymástól elkülönülő egységekben lakott, sajátos mikrorégióként fogható fel. A 2014-ban megjelentetett áttekintésünk kijelentéseit[5] azonban egy ponton tovább kell fejlesztenünk. 2023-ban már kijelenthetjük, hogy a Tételhegyen az Árpád-kori régészeti leletanyag majdnem minden olyan helyszínen napvilágra került, ahol a leletgyűjtésnek valamilyen formája folyt, a kivételeket pedig egyéb körülményekkel, jórészt későbbi bolygatásokkal lehet magyarázni. A non-invazív módszertannal kivitelezett kutatások aranyszabályának bizonyult az utóbbi évtizedben az, hogy a tételhegyi plató fémkeresős vizsgálatai, illetve régészeti terepbejárásai során igen sok mikrotopográfiai helyszínen sikerült kimutatni az Árpád-kori leletek, tehát a fémtárgyak, illetve kerámiatöredékek meglétét *(1. kép)*.

Pontosabb eredményt kapunk, ha a hiányok irányából közelítünk. Az Árpád-kori leletek (a kutatás jelen fázisában) csak a tételhegyi plató déli széléről, illetve központi

[5] Takács 2014. 111.

részéről hiányoznak. A déli szélén a 20. században létesített Tételalja település házai akadályozzák a kutatásokat. A központi részeken pedig azokon a helyeken hiányoznak a telepnyomok, ahová a felszín teknőszerű lesüllyedése alapján valamilyen vizes élőhely megléte sejthető. További leletmentes helynek bizonyult a plató északi harmadának középső része, illetve a plató déli pereme, ahová – a felszíni nyomok, és helybeliek elmondása alapján – a 20. század második felében kivitelezett talajelhordást lehet lokalizálni. Különös jelentőséggel bírnak a lefedettség szempontjából is a fémkeresős műszerrel folytatott leletgyűjtések, mert az ilyen módszerű leletgyűjtés kiterjedt a Tételhegy területének majdnem az egyharmadára, és az e módszerrel kivitelezett adatfelvétel is minden egyes mikrotopográfia helyszínen Árpád-kori leleteket is eredményezett. Tehát mind a „hagyományos" terepbejárások, mind pedig a szisztematikus fémkeresős kutatások is bizonyították a Tételhegy Árpád-kori benépesültségét.

Ennél határozottabb eredményeket kapunk, ha a régészeti feltárások eredményeire is kiterjesztjük figyelmünket. A Tételhegy régészeti feltárásai során összesen hét különböző helyen folytattunk szondázó feltárásokat. Ezek eredményeit érdemes részletesebben megismerni. Ki kell emelni, hogy a két nagyobb alapterületű, illetve öt kisebb szondázó feltárásból álló ásatássorozat során minden egyes helyszínen kerültek elő Árpád-kori települési leletek. Összefoglalóan elmondható, hogy a solti Tételhegy az Árpád-korban sűrű betelepültséggel rendelkezett. Ezt a tényt pedig érdemes részletesebben elemezni.

AZ ADATÁLLOMÁNY ÉS ÉRTELMEZÉSE

Az elemzéshez és értelmezéshez feltétlenül szükséges röviden áttekinteni az egyes ásatások során feltárt Árpád-kori telepjelenségeket és azok leleteit. Jelen összefoglalásunkban a településszerkezeti kérdésekre koncentrálunk, mert a 2014-ben publikált előzetes jelentésünkben már röviden ismertettük a települési objektumok jellemzőit.[6]

Fentebb utaltunk arra, hogy Tételhegy igen sok pontján, mondhatni szinte minden részén ki lehetett mutatni az emberi jelenlét régészeti nyomait az Árpád-korban. E nyomok azonban egyáltalán nem azonos szintű jelenlétet tesznek valószínűvé. A szondázó ásatások megmutatták egy-egy adott helyszínen a megtelepedés milyenségét és mértékét. A feltárt helyszínek egy részén csupán árkok rövidebb-hosszabb szakaszait, más helyeken viszont házakat, szabadban álló kemencéket, tárolóvermeket, illetve egyéb telepjelenségeket is sikerült megfigyelni. A csupán árkokkal jellemezhető Árpád-kori lelőhelyek esetében a megtelepedés kérdése sajátos színezetet kap. Árkokat ugyanis az Árpád-korban nemcsak településen belül, hanem azon kívül is áshattak, joggal sejthetően az állattartás velejárójaként.[7] E körülmény miatt szükséges számba venni, mely helyszínek szondázó ásatásain kerültek elő az árkokon túl más típusú telepjelenségek is. Ezek alapján kijelenthető, hogy valódi települések nyomai a Tételhegy szélein voltak megfigyelhetők, a plató északi, északnyugati, nyugati, illetve keleti peremén. A tételhegyi Árpád-kori települések ilyen, képletesen szólva peremközeli elhelyezkedésében talán szerepet játszott a vízszerzés mint alapvetően fontos, mondhatni megkerülhetetlen körülmény. A Tételhegy geológiai elemzései ugyanis rávilágítottak arra, hogy e tanúhegy szerkezete kevéssé alkalmas a felszín közeli rétegvizek felhalmozódására; miközben a platót mintegy körbe ölelő, áradmányos területeken még a nyári aszályos hónapok idején is kis mélységben elérhető a rétegvíz (népnyelven: talajvíz) szintje.

A legnagyobb kiterjedésű települést a domb északi szélén sikerült a felszínen megfigyelni, majd pedig feltárások sorával elemezni. A kutatócsoport által Templomdombnak nevezett helyszínen egy összetett és sajátos települési rendszer számos elemét sikerült tisztázni. A legelső Árpád-kori jelenségtípusnak – a kutatás jelen fázisában – egy soros temető tekinthető, jobban keltezhető sírjaiban 11. századi ékszerekkel. A soros temető azon az ovális bronzkori sáncon belül helyezkedett el, amelynek felszíni nyomait még a 20. század középső harmadában is látni lehetett. Az Árpád-kori település létesítésének idején e sánc maradványai olyan jelentős tereptárgyat jelenthettek, hogy az Árpád-kori település lakói is integrálták azt saját településükbe. Oly módon, hogy a nagyjából ovális alakú sáncvár védőárkába egy oszlopsort és az ennek réseit – joggal sejthetően – kitöltő sövényfalat állítottak, majd az így elkerített terület északi harmadába egy templomot építettek. A templom körüli területen egy kisebb, belső kör alakú védelmi vonalon pedig egy második védőárkot ástak, a belső körön belül pedig egy templom körüli temető is létesült. A Templomdomb egyéb részein települési objektumok (veremházak és tárolóvermek) létesültek *(2. kép)*. A templomdombi veremházak olyan részletekkel (gondosan megépített kemencével, jól letapasztott

[6] Takács 2014. 111–124.

[7] Az árkokról klasszikus érvénnyel értekezett: Méri 1962. 213–218. Az újabb szakirodalomból lásd: Ruttkay 1993. 277–288.

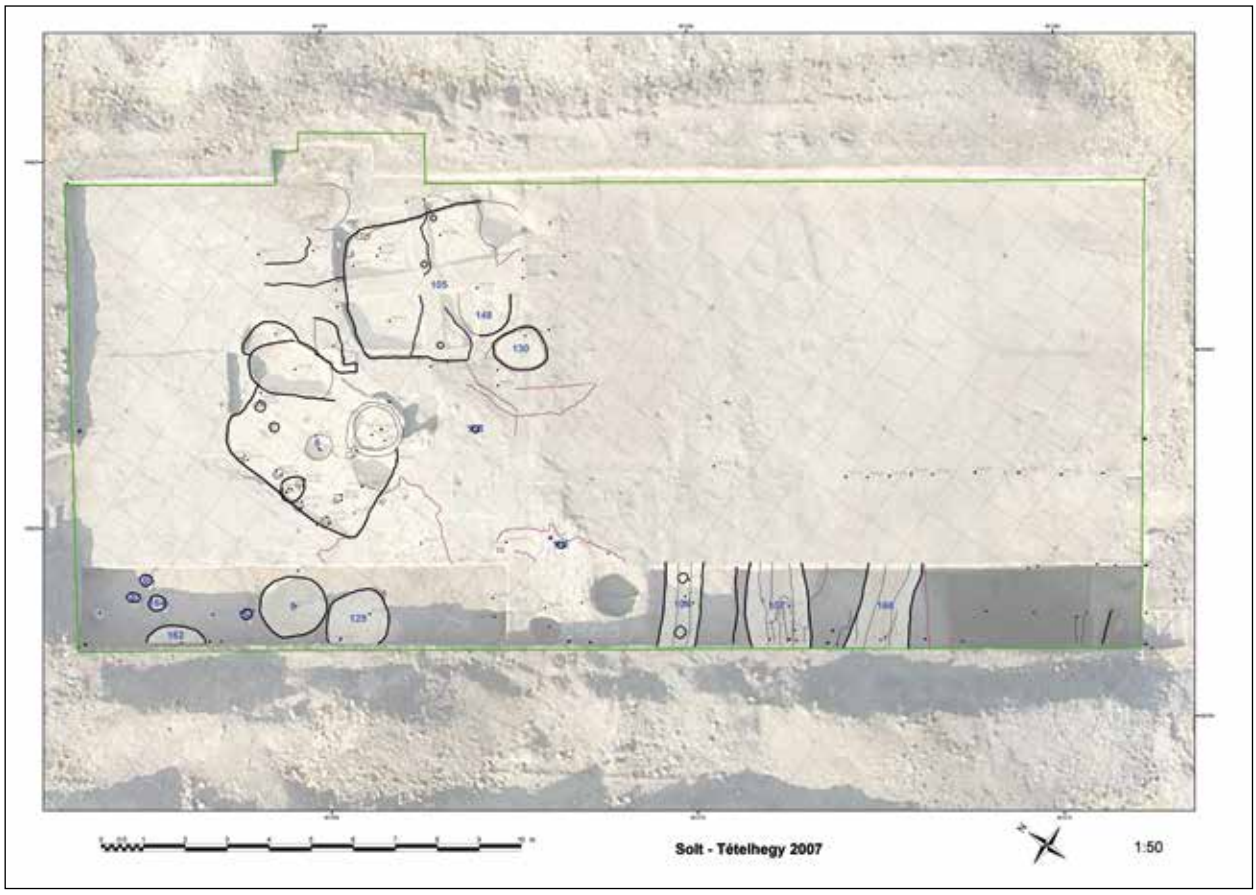

2. kép. Solt-Tételhegy, Templomdomb, veremházfeltárások, sáncárokátvágás, 2007. Készítette: Holl Balázs (MNM NRI)
Fig. 2. Solt-Tételhegy, Templomdomb, excavation of sunken-floor houses and section through the rampart and ditch, 2007. Made by Balázs Holl (MNM-NRI)

padlóval, fatörzsekkel bélelt oldalfalakkal) rendelkeznek, amelyek a veremházépítésnek az átlagosnál jobb minőségű kivitelezését jelzik *(3–4. kép)*.[8] A Templomdombon feltárt középkori telepjelenségek többségét az Árpád-kor kései harmadába lehetett keltezni, előkerültek azonban olyan objektumok is, amelyeket az Árpád-kor középső

3. kép. Solt-Tételhegy, Templomdomb, veremházfeltárás, 2007
Fig. 3. Solt-Tételhegy, Templomdomb, excavation of a sunken-floor house, 2007

4. kép. Solt-Tételhegy, Templomdomb, veremház kemencéje, 2007
Fig. 4. Solt-Tételhegy, Templomdomb, oven of a sunken-floor house, 2007

[8] Takács 2014. 113–114.

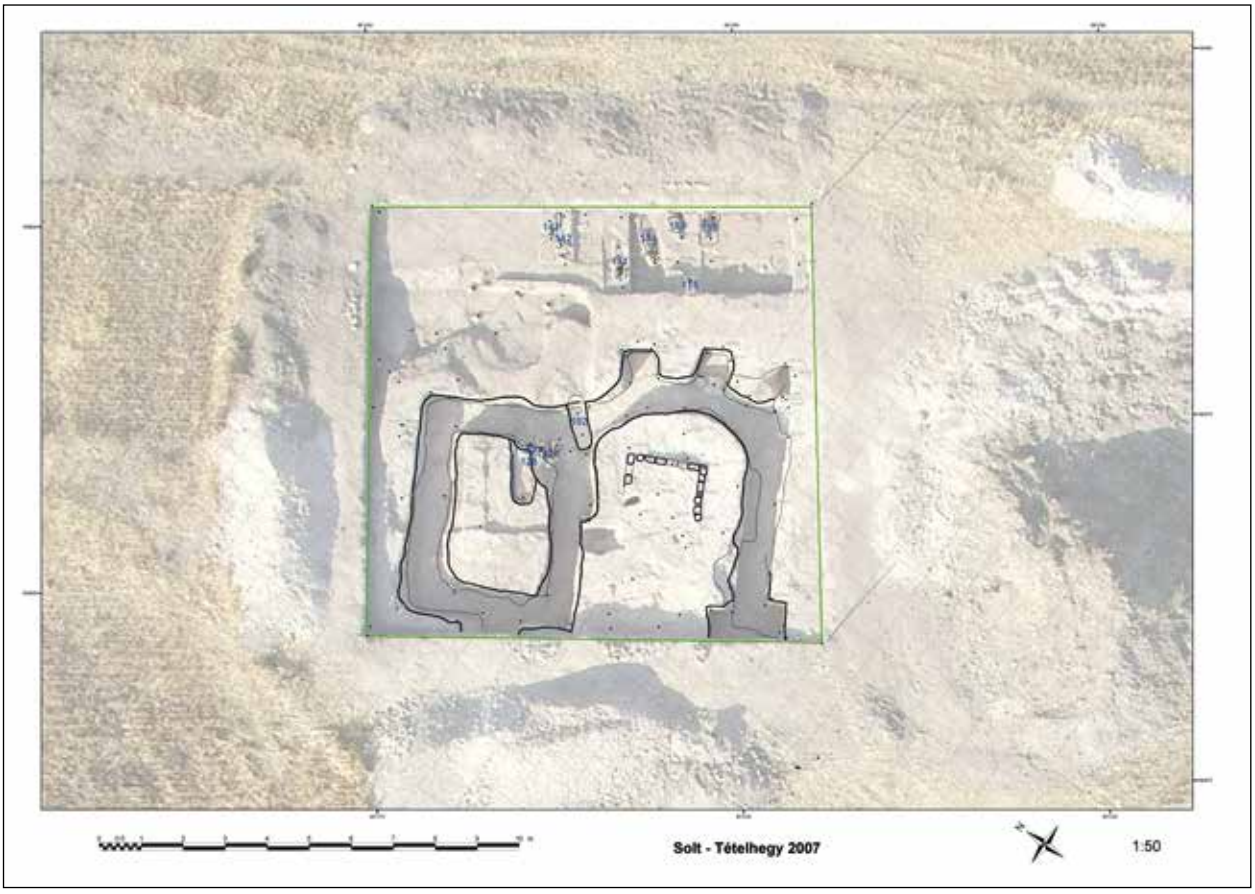

5. kép. Solt-Tételhegy, Templomdomb, a templom szentélyének gótikus fázisa, 2007. Készítette: Holl Balázs (MNM NRI)
Fig. 5. Solt-Tételhegy, Templomdomb, the Gothic phase of the church's sanctuary, 2007. Made by Balázs Holl (MNM-NRI)

szakaszába, sőt talán ennél is korábbi időkbe lehetett tenni. A település további feltárására mindenképp szükség lenne, hogy meg lehessen határozni: tényleg csak szórványosan lakták-e a Templomdombot a 13. század előtti időkben. A 11–12. századi települési leletek, illetve a 11. századi soros temető sírjai inkább e lehetőség ellen tanúskodnak.

Bár rövid áttekintésünknek nem célja a templom részletes bemutatása, mégis szólni kell néhány szót ezen épületről, mert az a középkorban nemcsak a Templomdomb, hanem az egész Tételhegy szakrális központja volt *(5. kép)*. A templommaradvány feltárása a kutatás egyik prioritása volt, már csupán örökségvédelmi okokból is. A Tételhegy területének az utóbbi évtizedekben egyre intenzívebbé váló mélyszántása ugyanis igen nagy károkat okozott mind a templom alapfalaiban, mind pedig az azt körbe ölelő temető sírjaiban. Nem túlzás kimondani, hogy e folyamat katasztrofális következményekkel járt. A Tételhegy legelső, 2005. tavaszi bejárásai során azt kellett tapasztalnunk, hogy a plató északi részét nagy mennyiségben borítják szétszántott és kisebb-nagyobb darabokba tört emberi csontok. A felszínen gyűjthető vázrészek között nemcsak hosszúcsontok vagy bordák töredékei voltak, hanem a laikusok számára is könnyen felismerhető medence-, illetve koponyarészletek is. A templomfeltárás első ütemével ezt az áldatlan állapotot nagyobbrészt sikerült megszüntetni, amikor az alapokig lerombolt templom gótikus építési fázisáig jutottunk le. Elengedhetetlenül fontos lenne a Tételhegy Árpád-korának megismeréséhez a templom román kori építési fázisának alapos feltárása és a kibontott maradványok körültekintő értelmezése.

A Templomdombtól nyugatra, annak tőszomszédságában található az a helyszín, amely az Árpád-kori megtelepedés kutatásának kulcsa lehetne, feltárása mégiscsak korlátozott eredményekkel kecsegtet. Az adott helyszínt, amelyet némi kutatási optimizmussal Várdombnak nevezünk, az utóbbi évtizedekben használatos nehéz mezőgazdasági gépek igencsak megbolygatták, különösen a plató szélén, a rézsűs felületeteken *(6. kép)*. A Tételhegy északi szélén a tárológödrök igen csekély mélysége alapján az egykori talajfelszín erőteljes erodálódásával lehet számolni: legalább 100, de helyenként akár 150 centiméternyi vagy még ezt is meghaladó mélységig. A talaj nagymértékű eróziójára utal az is, hogy a Tételhegynek a Templomdombon és a mellette levő részeken is, a plató

6. kép. A solti Tételhegy északi része, 2005. Fotó: Civertan
Fig. 6. Northern part of the Tételhegy site, 2005. Photo: Civertan

szélén levő rézsűs felületen már a felszínen kiütközik a sárga altalaj, a termőréteg teljes eltűnése miatt. Az egykori talajfelszín már csak az 1950-es, illetve 1960-as években készített légi fotókon látható *(7. kép)*. A régebbi légi fotók így felbecsülhetetlen jelentőséggel bírnak az adott helyszín Árpád-kori topográfiájának rekonstrukciója során. A légi és műholdfelvételeken ugyanis a Tételhegy Várdombnak nevezett részén, az ovális bronzkori árokhoz csatlakozóan egy sötétebb sávként jelentkező, háromszög alakú struktúra látható. Ennek elemzésére folytak ezen a területen 2019-ben, 2021-ben és 2022-ben ásatások Mordovin Maxim vezetésével.[9] Az adott struktúra szerencsésen megmaradt részének átvágása egy olyan árok kibontását eredményezte, amelyben több függőleges oszlopgödör is található, egykori gerendafészkek nyomaival. Feltétlenül szükséges e feltárások folytatása az Árpád-kori sánc további adatokkal történő igazolása érdekében.

A légi fotók alapján azonosított struktúra teljesen bizonyos értelmezésére csak újabb feltárások által lesz mód, de már most is megfogalmazható egy munkahipotézis arról, hogy a szétszántott és igencsak erodálódott területen az Árpád-korban egy háromszög alaprajzú sánc állhatott, amelynek területén, illetve előterében telepjelenségek, kemencék, gödrök, házrészletek is napvilágra kerültek. A pusztító erózió miatt azonban e telepjelenségeknek rendszerint csak a részleteit sikerült feltárni. Az objektumok betöltésében előkerült csekély mennyiségű és töredékes kerámia azonban – és ezt külön ki kell emelni – megbízhatóan az Árpád-korra keltezhető. Azt is fontos hangsúlyozni, hogy a Tételhegyen átvezető (és a katonai felmérések alapján is nyomon követhető) út e sajátos háromszög alakú struktúra déli szakasza előtt vezetett északnyugat–délkeleti irányban.

A Tételhegy nyugati oldalán, a Varga-tanya közelében a 2008-as szondázó feltárás során egy további Árpád-kori település objektumai kerültek napvilágra: külső kemencék, gödrök, árokrészletek *(8. kép)*.[10] A feltárt telepjelenségek száma, illetve területi szóródása alapján arra következtethetünk, hogy a Tételhegy vizsgált részén egy a szállásszerű település méreteit meghaladó, szállásbokorként vagy esetleg faluszerű településként leírható telep állt. Az adott helyszín az egyes telepjelenségekből származó kerámia alapján ítélve az Árpád-kor középső, illetve kései harmadában lehetett lakott.

A Tételhegy keleti szélén 2019-ben folyt szondázó feltárás,[11] amelynek során több Árpád-kori települési

[9] Eredményeik összefoglalásához lásd Mordovin Maxim és Rakonczay Rita tanulmányát e kötetben.
[10] Takács 2014. 117.
[11] Közöletlen dokumentáció.

7. kép. A solti Tételhegy egy 1954-es légi fotón (HM)
Fig. 7. The Tételhegy on an aerial photo from 1954 (HM)

objektum (veremház, külső kemence, tárolóverem, illetve több nehezen meghatározható típusú jelenség) került napvilágra. A kerámia egy részét határozottan a korai Árpád-korra lehetett keltezni. Felétlenül szükség lenne további feltárásokra ezen a helyszínen is, és nemcsak a kronológia pontosítása miatt, hanem annak érdekében, hogy a kibontott objektumok alapján meg lehessen határozni a település jellegét.

A Tételhegy déli pereménél egyelőre nyitva kell hagyni az árkokon túlmutató települési struktúrák kérdését. Annak ellenére, hogy a Tételhegy e részén sem csak árkok kerültek elő, hanem kerek, illetve ovális gödrök is. Ezek

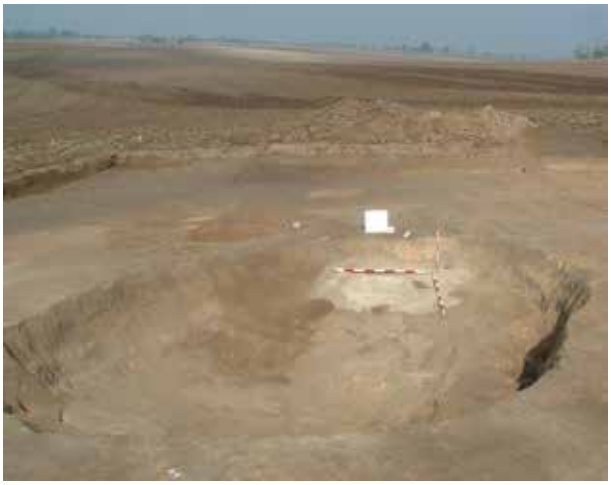

8. kép. Solt-Tételhegy, Varga-tanya, külső kemence feltárása, 2008
Fig. 8. Solt-Tételhegy, Varga-tanya, excavation of an open-air oven, 2008

Árpád-kori keltezését azonban nem lehetett megbízhatóan megállapítani. A karakteresebb cserépanyaggal rendelkező objektumok ugyanis főleg bronzkorinak bizonyultak. Továbbá, a Tételhegy déli szélén az 1960-as években nyitott homokgödör kitermelése során emberi vázak kerültek elő, ami minden bizonnyal temetőre utal, a bolygatott sírok kora azonban még bizonyítatlannak tekinthető. A Tételhegy déli széle esetében tapasztalt kronológiai és más értelmezési bizonytalanságokat csak az adott helyszín további feltárásával lehet feloldani.

A Tételhegy szondázó ásatásai során rendszeresen figyeltünk meg hosszabb-rövidebb árokszakaszokat. Ilyenek még a legsűrűbben betelepültnek minősíthető Templomdombon is napvilágra kerületek. Ezzel szemben volt két olyan lelőhely, ahol az Árpád-kort kizárólag árkok képviselték. Ezek a Tételhegy északnyugati sarka,[12] az általunk facsoportnak elnevezett helyszín, valamint a Tételhegy legmagasabb része (a Tételhalom), [13] a mai háromszögelési pont környéke. A magyar és a szlovák kutatásban is vita tárgya volt, illetve eszmecsere folyt és folyik az Árpád-kori árkok értelmezéséről.[14] Matej Ruttkay olyan esetekre is kitért, ahol az árkok jelentették az egyetlen telepjelenség-típust.[15] Határozott állásfoglalása szerint a korabeli településeken kívül álló árkok létesítése az állattartással magyarázható, mert az ilyen önmagukba visszazáródó árkok – lényegében az alakjuktól függetlenül – karámként értelmezhetők. A Tételhegyen túlságosan rövid árokszakaszokat sikerült kibontani ahhoz, hogy ehhez az értelmezéshez érdemben hozzá lehessen szólni.

A Tételhegyhez kapcsolódó kutatási kérdések prioritásai között hasznos lenne a jövőben egy olyan célzott vizsgálatot folytatni, amely az Árpád-kori árkok karámként történő azonosítását vizsgálná. Ez segíthetne egy olyan kronológiai dilemma eldöntésében, amely az árkok bronzkori, illetve Árpád-kori értelmezhetősége miatt fogalmazódott meg. A Tételhegy több légi fotóján ugyanis sikerült széles árkok vonulatát megkülönböztetni. Otto Braasch felvételei[16] különösen alkalmasak voltak az ilyen objektumok azonosítására. Mivel ezek elég nagy hányada párhuzamos vonalak soraként jelentkezett a fotókon, a földműveléshez kapcsolódó értelmezésük és bronzkori keltezésük tűnt a legkézenfekvőbb megoldásnak. *Kérdésként azonban fel kell, hogy merüljön: valóban bronzkorinak tekinthető-e az összes, a légi fotók alapján azonosítható árok?*

A telepfeltárások ismertetésének végén szólni kell egy olyan sajátos régészeti jelenségről, amelynek sem a korát, sem pedig a rendeltetését eddig nem sikerült kideríteni. Már a Tételhegy legelső, 2005-ös bejárása során feltűnt, hogy a plató szélein általában egy néhány méternyi széles sárgásvörös színű köves sáv fut körbe – a Varga-tanya nevű lelőhely kivételével, ahol a sáv jóval szélesebbnek bizonyult. E köves sávot hosszú időn át nem tudtuk értelmezni. Felmerült annak a lehetősége, hogy e sárgásvörös vonalként leírható altalaj-elváltozás geológiai eredetű lenne, és a tanúhegyet alkotó kőzet felszínre került részét alkotná. A feltárások során ezt a sárgásvörös csíkot több helyen átvágtuk, és arról kellett megbizonyosodnunk, hogy az csak a tanúhegyet alkotó kőzetrétegek legfelsőbbikébe, a löszfelhalmozódásba nyúlik bele. A geológiai szempontból fiatal löszréteg tehát mintegy elzárja a sárgásvörös csíkkal jellemezhető jelenséget a Tételhegy geológiai szempontból régebbi részeitől, ahol maga a sárgásvörös kőzet geológiai jelenségként felhalmozódott. A löszréteg miatt tehát a sárgásvörös csíkként regisztrálható jelenségnek nincs közvetlen kapcsolódása a tanúhegy mélyebb rétegeihez. E tény következtében el kellett vetni a geológiai réteg spontán, tehát emberi beavatkozás nélküli felszínre kerülésének a gondolatát. Azzal érdemes számolni, hogy a történeti korok valamelyikében a Tételhegy platójának a szélén, egy legalább egyméternyi, egyes helyeken azonban jóval nagyobb szélességű, és – a falrakás módja miatt

[12] Közöletlen dokumentáció.
[13] Közöletlen dokumentáció.
[14] Méri 1962. 211–219; Ruttkay 1993. 284, 277–288.
[15] Ruttkay 1993. 284, 285–289.
[16] Szabó 2014.

joggal sejthetően – talán alacsony fal épült helyi kőzetből. Ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért: a fal alacsony voltára a terepen sárgásvörös sávként mutatkozó jelenség általánosságban viszonylag csekély szélessége és a kötőanyag hiánya enged következtetni. Szentpéteri József ezeket a sávokat egy helyben bányászott réti mészkőrétegekkel megerősített sánc szétszántott maradványaiként értelmezi.[17] A fal vagy sánc – érdemes megismételni – a teljes Tételhegyet körbeveszi! E sajátos építmény további kutatásaira mindenképp szükség lenne a Tételhegy több pontján is. Például a Varga-tanyánál, ahol e köves sáv kiszélesedik. Ajánlatos lenne itt ellenőrző feltárásokkal megfigyelni, hogy e szélesebb résznek hol lehetnek a határai. Mivel az eddigi átvágások nem szolgáltattak megbízható időrendi támpontot e jelenség létesítésének idejére, az építkezés korának, illetve rendeltetésének kérdését a dolgok jelen állása szerint nyitva kell hagyni. Azon megjegyzéssel, hogy *szükség lenne további átvágásokra, amelyek adatokat szolgáltathatnának a ma még nyitott kronológiai kérdések megválaszol*ásához.

A TÉTELHEGY ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSI KÉPE A RÉGÉSZETI ADATOK TÜKRÉBEN

A non-invazív módszerekkel, illetve ásatások segítségével végzett régészeti adatgyűjtések számba vétele után fel kell vetnünk a talán legfontosabb kérdést: hogyan értelmezhető a solti Tételhegy Árpád-kori településtörténete? Az adatgyűjtés jelenlegi állapotában, amely a non-invazív módszerekkel kivitelezett kutatások esetében már statisztikai szempontból is értékelhető arányokat ad, miközben a többségében szondázó ásatásokkal a Tételhegynek alig néhány százalékát sikerült lefedni. Egyes tendenciák azonban így is felvázolhatók. A Tételhegy Árpád-kori településtörténetének régészeti szempontú értelmezésének az kell, hogy képezze az alapját, hogy már az adatgyűjtés eddigi eredményei alapján is egy sűrű települési hálózatra kell következtetnünk. Kérdésként kell, hogy felmerüljön: a települések ilyen sűrű szövedéke értelmezhető-e agrártelepülések összességeként, vagy valamilyen más településtípus meglétére érdemes gyanakodnunk. Mindkét eshetőséget a szakirodalomban fellelhető példák alapján fogjuk megvizsgálni.

A rurális települések vonatkozásában ismereteink szerint egyetlen és önmagában is sajátos párhuzam lelhető fel a szakirodalomban az Árpád-kori Kárpát-medence területén. A kecskeméti Mercedes-gyár építését megelőző ásatások Árpád-kori fázisa szolgáltatott példát arra, hogy ilyen településkoncentráció igenis létezhet rurális környezetben.[18] Kecskemét határának déli részén, a Törökfái-dűlőben folytatott mentőásatások során két igen nagy, lekerekített négyzetként vagy szabálytalan kör alakban önmagába záródó árkot sikerült kibontani. Mindkettő árok belső oldalán számos kicsi, szórt jellegű településsel. E kis települések egyenként szállásként, illetve szállláscsoportként lennének leírhatók, együttesen azonban egy sajátos településcsoportot alkotnak. A másodikként feltárt és Lukács Nikoletta által részletesen elemzett[19] településcsoport létrejöttének oka – joggal sejthetően – a körárok középpontjában kiásott tucatnyi kút lehetett. Ezek – Lukács Nikoletta megfontolandó értelmezése szerint[20] – nemcsak a lakosok, hanem a jószáguk vízellátását is szolgálhatta. Feltehetően szintén az állattartással magyarázható a nagy átmérőjű kerítőárkok kialakítása, illetve az általuk bekerített helyszínen kiásott kisebb, karámként értelmezhető árkok is. Fontos kiemelni, hogy a körárokkal kerített településhalmaz biztosan az Árpád-korra keltezhető. Elemzésünk számára e sajátos településkonglomerátum értékelésének legfontosabb kérdése: összevethető-e a solti Tételhegy településeinek hálózatával. Megítélésünk szerint nem! A kecskeméti településhalmaz központi eleme a tucatnyi nagy méretű kút volt, ilyenekre a solti Tételhegy központi részén nincs nyom. Továbbá az is igaz, hogy a körárokkal körbevett kecskeméti településhalmaznál az egyes települések nagyjából azonos nagyságúak, a solti Tételhegyen viszont a perem közelében elhelyezkedő telepek között kicsik és nagyok is megtalálhatók. E két eltérés nézetünk szerint kétségessé teszi, hogy a solti Tételhegy sűrű településhalmazának értelmezését rurális környezetben keressük.

Az Árpád-kori települési struktúra egy másik meghatározó eleme, az igazgatási központok között érdemes körülnézni a solti Tételhegy települési struktúrájával párhuzamba állítható telepjelenségek, illetve települési rendszerek bemutatása érdekében. Az Árpád-korban a közigazgatási központok rendszerint két fő részből és hozzájuk csatlakozó további elemekből álltak: valamilyen egyházi, illetve világi hatóság székhelyéből, illetve

[17] Szentpéteri 2014b.

[18] Lukács 2020. 383. Hálás köszönettel tartozunk Lukács Nikolettának, hogy e részletesen még nem közölt feltárásról adatokat osztott meg szóbeli formában.

[19] Lukács 2023. 133–142.

[20] Lukács 2023. 138.

az ezeket kiszolgáló, többé-kevésbé rurálisnak minősíthető települési egységekből.[21] Az igazgatási központok agglomerációs településként működtek, a nagyobbak városias jellegű településként.[22] Az ilyen nagyobb agglomerációs településtípus példája Esztergom, Veszprém, Székesfehérvár vagy Győr, ezeket preurbánus, protourbánus településként szokás megnevezni, vagy az Árpád-kor fogalmai szerinti városként érdemes rájuk utalni. A kisebb központok nem érték el ezt a szintet. E kategóriába sorolható a vármegyeközpontok nagyobb hányada, például Abaúj, Borsod, Zemplén vagy Szabolcs. A kisebb központokat a nagyobbaktól nem a védműveinek egyébiránt sokszor impozáns nagysága,[23] hanem sokkal inkább az őket körbevevő agrártelepülések alacsonyabb száma és kisebb kiterjedése különböztette meg.[24] A tájékozódást segítheti, hogy az ilyen központmelléki települések száma – Bóna István meglátása szerint – a központok környékén nyitott temetők száma alapján akkor is megbecsülhető, ha magukat a településeket régészetileg még nem sikerült azonosítani.[25] A nevezéktan pontos használata szempontjából fontos kiemelni, hogy a kisebb központokat inkább a városcsíra, illetve a nem agrárjellegű gazdasági központ névvel érdemes számon tartani, jelezve azt, hogy a kisebb közigazgatási egységek városias jellegű településsé válása csak egy későbbi fejlődésnek lehetett a következménye. A nevezéktan tagoltsága nem elsősorban a forráshiányra, hanem az ilyen igazgatási funkciót betöltő települések topográfiai sokféleségére utal.

A kisebb agglomerációval rendelkező központok esetében különösen fontos utalni egy topográfiai sajátosságra. Arra, hogy a közigazgatási, illetve az egyházi központ topográfiai szempontból az ilyen településeken is elkülönült egymástól. A solti Tételhegy északi szélén tapasztalt és értelmezett topográfiának megvannak a párhuzamai a korabeli Magyarország más településein. Az egyes településnyomok mikrotopográfiai helyzete miatt – feltételezésünk szerint – a solti Tételhegyen az Árpád-korban kialakult településhálózat egy ilyen kisebb igazgatási központ régészeti lenyomataként értelmezhető. *A feltételezett világi központ, azaz a háromszög alakú sánc nagymértékű erodálódása miatt azonban e feltételezés egyelőre nem tekinthető többnek egy munkahipotézisnél. Szükség lenne a fentebb megjelölt tételhegyi helyszínek további régészeti feltárás*ára *annak érdekében, hogy e munkahipotézis a jövőben igazolást nyerhessen, vagy e gondolatot megalapozottan* cáfolni lehessen.

Csak itt, a régészeti levezetés végén utalunk arra, hogy az írott forrásokat elemző történészek körében Pesty Frigyes már 1880-ban felvetette, több további kutató pedig a 20. század második felében igazolta azt a hipotézist, amely szerint az Árpád-kori Fejér vármegyének egy része átnyúlt a Duna–Tisza közére, és ez a terület Fejér vármegye solti székeként tartható számon.[26] E sajátos közigazgatási egységnek, illetve a székhelyének története az elszórt utalások alapján nehezen pontosítható. A forráshiány mértéke miatt különösen örvendetes tény az, hogy Soltot egy arab utazó, Idriszi által 1154-ben összeállított térkép és a hozzá kapcsolódó leírás a korabeli Magyarország egyik településeként szerepelteti,[27] ez mindenképp a hely jelentőségére utal. A solti szék központja értelemszerűen Solton lenne keresendő. Miközben azt is tudjuk, hogy a mai Solt település egy olyan áradmányos területen található, ahol a középkori megtelepedésnek csak egyetlen egy mikrotopográfiai helyszínen, a mai város legmagasabb részén, az általános iskola körül van masszívabb nyoma.[28] E lelőhelyen már az Árpád-korban állt egy olyan rurális település képét hordó telep, amelynek fellendülése a java középkorra, a 13. század utáni időkre tehető. E sajátos topográfiai helyzet következtében felfogásunk szerint a Tételhegyre lenne lokalizálható az Árpád-kori solti szék központja, és e feltevést érdemes lenne további ásatások segítségével ellenőrizni.

[21] A korai városias jellegű települések gazdag szakirodalmának a részletes bibliográfiája szétfeszítené e dolgozat kereteit. Fügedi Erik a mai kutatásban már jórészt elfelejtett munkájára szeretnénk itt utalni, amelyek tanulságait így is érdemes számon tartani: Fügedi 1961. 19–27; Fügedi 1969. 101–118. Harmadikként pedig egy olyan gondolatébresztő munkát idéznénk, amely bár jórészt későbbi forrásokat elemez, következtetései mégis igencsak jól összecsengenek az itt elemzett problémákkal: Kubinyi 2000. 153–157.

[22] Az ilyen települések Árpád-koráról lásd az alábbi összefoglaló munkákat: Gerevich 1990. 26–50; Bóna 1998. 49–51, 64.

[23] Bóna 1998. 38–39, 43.

[24] Az eltérő méretek példájaként lásd a Szabolcs-Vontatópart lelőhelyen történt telepfeltárást: Fodor 1975. 171–182.

[25] Bóna 1998. 103–105.

[26] A solti székre vonatkozó adatokat a közelmúltban áttekintette Pánya 2017. 84–95.

[27] Szentpéteri 2014a. 8; Zsoldos 2014. 226; Török 2014. 263.

[28] Solt városközpont területén Wilhelm Gábor vezetett 2021-ben több hónapos régészeti leletmentést: https://www.baon.hu/helyi-kultura/2021/07/a-solti-asatasrol-meselt-a-regesz-wilhelm-gabor; https://wojtyla.hu/hirek/31284/regeszeti-erdekessegek-soltrol-wilhelm-gabor-eloadasa-a-wojtyla-hazban (mindkét esetben az utolsó megtekintés időpontja: 2023. 08. 31.). Hálás köszönettel tartozom az ásatás vezetőjének, hogy a helyszínt személyesen bejárhattam és a feltárt jelenségekkel részletesen megismerkedhettem.

IRODALOM

Bóna 1998	Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.
Fodor 1975	Fodor, István: Vorläufiges Bericht über die Ausgrabung des Dorfes Szabolcs-Kisfalud im Jahre 1971–73. *FolArch* 26 (1975) 171–182.
Frisnyák 1996a	Frisnyák Sándor: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). *TéT* 10 (1996) 1. 43–58.
Frisnyák 1996b	Frisnyák Sándor: Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. *FrK* 120 (44) (1996) 2–3. 119–136.
Fügedi 1961	Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. *TBM* 14 (1961) 19–27.
Fügedi 1969	Fügedi, Erik: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. *Alba Regia* 10 (1969) 101–118.
Gerevich 1990	Gerevich, László: The Rise of Towns along the Danube. In: László Gerevich (ed.): *The Towns in Medieval Hungary*. Budapest, 1990, 26–50.
Kubinyi 2000	Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In: *Dél-Alföldi évszázadok* 14. Szeged, 2000, 153–157.
Lukács 2020	Lukács Nikoletta: Új adatok az Árpád-kori házak füstelvezetéséhez. In: Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Szebenyi Tamás (szerk.): Új Nemzedék. *A Szegedi Régészeti Tanszék tehetséggondozásának elmúlt évtizedei. Ünnepi kötet B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Vörös Gabriella és Wolf Mária tiszteletére.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 7. Szeged, 2020, 383–394.
Lukács 2023	Lukács Nikoletta: Kecskemét–Törökfái-dűlő. Structure and topographical elements of an Árpádian-Age settlement in the Danube-Tisza interfleuve region, Hungary. In: Tente, Catarina – Theune Claudia (eds.): *Household goods in the European medieval and early modern countryside.* Ruralia XIV. Siedestone Press, Leiden 2023, 133–142.
Méri 1962	Méri István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *ArchÉrt* 89 (1962) 211–219.
Pánya 2017	Pánya István: A Solti Szék történeti földrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5 (2017) 84–95.
Ruttkay 1993	Ruttkay, Matej: Žľaby na stredovekých sídliskách juhozápadného Slovenska. *Archaeologia historica* 18 (1993) 277–288.
Somogyi 1996	Somogyi Sándor: A honfoglalás földrajzi környezete és annak átalakulása. *FrK* 120 (44) (1996) 2–3. 111–118.
Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014	Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.
Szentpéteri 2007	Szentpéteri József: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2006 (2007) 275–276.
Szentpéteri 2008	Szentpéteri József: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2007 (2008) 273–274.
Szentpéteri 2010	Szentpéteri József: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). *RégKutMon* 2009 (2010) 53–80.
Szentpéteri 2014a	Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy (2005–2013). In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.
Szentpéteri 2014b	Szentpéteri József: Őskori és középkori erődítésnyomok a solti Tételhegyen. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile". A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 2014, 231–240; 2022, 231–240.
Szentpéteri–Rosta 2006	Szentpéteri József – Rosta Szabolcs: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). *RégKutMon* 2005 (2006) 306–308.
Takács 2014	Takács Miklós: A solti Tételhegy középkori települései (Előzetes jelentés). Preliminary report on the medieval settlement sections at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 111–124.
Török 2014	Török Enikő: Tételhegy a térképeken. Tételhegy on old maps. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 263–272.

Zsoldos 2014 Zsoldos Attila: Tétel középkori birtokosai. The medieval landowners of Tétel. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 225–234.

THE ÁRPÁDIAN AGE OCCUPATION OF THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Miklós Takács

Keywords: Árpádian Age, Hungary, smaller administrative centre, settlement structure, dating

While traces of occupation during the Árpádian Age have been found in several areas of the Tételhegy site, these were not all of the same quality. Some of the excavated areas yielded ditch sections of varying lengths, while houses, open-air ovens, storage pits and other features were uncovered in others. The areas where solely ditches of varying length were found represent a distinctive occupation type since ditches could have been established not only within the settlement, but also beyond it as an accessory of animal husbandry. The traces of the Árpádian Age occupation lay along the perimeter of the Tételhegy: their location was no doubt influenced by the all-important need for water. The geological study of the area has revealed that the structure of the monadnock is less suited to the accumulation of confined aquifers near the surface, while the level of the confined aquifers on the floodplain lies at a shallower depth even during the months of summer droughts.

The most extensive occupation was documented on the site's northern edge in an area known as Templomdomb, where several elements of an elaborate and distinctive spatial organisation were identified. The first feature type of the Árpádian Age was a row-grave cemetery whose burials contained well datable eleventh-century jewellery pieces. The cemetery lay in the area of the oval Bronze Age hillfort whose ramparts still represented prominent topographic features, to the extent that they were incorporated into the later settlement: posts were driven into the defensive ditch of the one-time hillfort and a wattle fence was constructed; a church was then erected in the northern part of the enclosed area. A smaller ditch was then dug around it, alongside a second defensive ditch on the outer side. A churchyard was established within the inner enclosure. Sunken-floor houses and other settlement features as well as storage pits were established on the Templomdomb. These houses were all furnished with carefully built ovens, plastered floors and side walls lined with tree trunks that all indicate a better than average construction quality. The medieval settlement features uncovered in this area can be predominantly dated to the late third of the Árpádian Age, although a few features date from the period's middle phase or even earlier.

The key to the Árpádian Age occupation can be found beside the Templomdomb area, in the north-western part of the Tételhegy site. However, the archaeological investigation of this area was not too promising, having the potential of only limited results. The area known as Várdomb has been strongly disturbed by heavy agricultural machinery during the past decades, particularly in the sloping area along the plateau's perimeter. The shallowness of the storage pits uncovered by the northern perimeter of the Tételhegy indicates large-scale soil erosion to a depth of at least 100 cm, and as much as 150 cm in some spots. The patches of yellow subsoil visible in the sloping areas along the entire north-western perimeter of the Tételhegy owing to the disappearance of the fertile soil layer are another indication of strong erosion. The original soil surface can still be clearly seen on the aerial photos made in the 1960s; these archival photos are of immense value for the reconstruction of the area's Árpádian Age topography for they show a triangular structure outlined as a dark band adjoining the oval Bronze Age ditch in the Várdomb area. An excavation aimed at clarifying the nature of this triangular structure was undertaken by Maxim Mordovin in 2019 and then continued in 2021 and 2022.

Additional Árpádian Age settlement features – open-air ovens, pits and ditch sections – came to light during the sounding excavation on the western side of the Tételhegy. Their number and distribution suggest that this area had been a larger encampment or a village-like settlement. The pottery finds indicate that the area was occupied during the middle and late third of the Árpádian Age.

The archaeological investigation of the Árpádian Age occupation of the Tételhegy site has yielded evidence of a dense settlement network suggesting a more significant settlement type than the usual rural settlements. The period's administrative centres generally comprised two main parts and various associated elements: the seat of an ecclesiastic or secular authority and the servicing units that can be regarded as more-or-less rural settlements. The administrative centres functioned as agglomerative settlements, with the larger ones resembling urban-like settlements. Obviously,

smaller centres did not attain this level. The majority of the county seats, for example Abaúj, Borsod, Zemplén and Szabolcs, can be assigned to this category. The main difference between the smaller and larger centres lay not in the size of their defenceworks, which were often quite impressive, but rather in the lower number and smaller size of the agrarian settlements around them. It must here be highlighted that in terms of a precise terminology, a more accurate designation of the smaller centres would be embryonic urban settlements or non-agrarian economic centres.

Among the historians devoting themselves to analysing the historical sources, Frigyes Pesty suggested as early as 1880 that a portion of County Fejér had extended to the Danube-Tisza interfluve and that this area can be identified as the Solt district (*sedes*), a hypothesis that was fully confirmed by several scholars in the later twentieth century. Regrettably, there are many gaps in the history of this singular administrative unit and its seat owing to the scarcity of the sources and it is therefore all the more fortuitous that Solt appears as a major settlement of Hungary on the map made by Idrisi, an Arab traveller, in 1154. The seat of the Solt district should obviously be sought in Solt. We know that the modern settlement lies in a floodplain area, where more intense traces of the medieval occupation have been found in a single micro-topographic area, namely around the primary school located on the city's highest elevation, where there was a rural settlement during the Árpádian Age, whose greatest prosperity fell into the High Middle Ages, the period after the thirteenth century. Given this distinctive topography, it seems to us that the seat of the Solt district of the Árpádian Age, which in our view was called Tétel, can be located to the Tételhegy. It would certainly be worthwhile to test this supposition through future excavations in the area.

A TÉTELHEGYI VÁRDOMB KÖZÉPKORA

Mordovin Maxim – Rakonczay Rita

Kedves barátunk és kollégánk, *Dieter Barz* (1955–2023) emlékének,
aki a kora középkori várak és erődítések rajongója és elkötelezett kutatója volt.
Bár Soltra nem juthatott el, mindig szívesen hallgatta ásatási beszámolóinkat,
miközben Szlovákiában, Németországban és Franciaországban is lelkesen,
mosolyogva vett részt hasonló korú lelőhelyek közös feltárásain.

A solt-tételhegyi lelőhely a Duna–Tisza közén, a Duna bal partján elterülő solti lapályon, Bács-Kiskun és Tolna vármegyék határainak közelében, a mai Solt településtől délkeletre, az 52-es és 53-as közutak által bezárt területen fekszik. A legújabb földtörténeti kutatásoknak köszönhetően mára világossá vált, hogy a Tételhegy az egykori Duna árterében fekszik, s a folyó jégkorszaki hordalékkúpjának a maradványa.[1] A felszínből mintegy 20 méterrel kiemelkedő „hegy" 100 hektárt is meghaladó területén két további, egymás szomszédságában lévő kisebb magaslat határolható le: a Templomdomb és a Várdomb. Az általunk végzett kutatások a lelőhely északi felén, a Templomdombtól nyugatra elhelyezkedő Várdombon folytak.

Kulcsszavak: Árpád-kor, késő középkor, vízelvezető árok, paliszád, erődítés, középkori pince, bográcsz

RÖVID KUTATÁSTÖRTÉNET[2]

A 2019. évi ásatási szezontól Szentpéteri József felkérésére a Várhegy kutatásába bekapcsolódott az ELTE BTK Régészettudományi Intézete is. A 2022. évvel bezárólag – az időközben „lecsapott" COVID-járvány okozta 2020. évi kényszerszünet miatt – összesen három ásatási szezonra nyílt lehetőség. A kutatások során a Várdomb északi sávjának megismerésére fókuszáltunk, célunk a már korábban is azonosított Árpád-kori település lehatárolása, illetve az esetleges erődítések maradványainak feltérképezése volt. Minden egyes megnyitott szelvényben szembetűnő volt a lelőhely nagymértékű lepusztultsága, amelyet az erőteljes szántás és az ez által fokozott szintű erózió okozott. Mindenütt azt tapasztaltuk, hogy az átlagban 20–40 cm-es humuszréteget a szántás mélysége jóval meghaladta, a szántásnyomok mélyen belevágtak az altalajba. Ebből a helyzetből kiindulva számoltunk azzal, hogy az egykori járószinteknek már nyoma sem lesz, azonban még így is meglepő volt, hogy az általában jelentős mélységűnek számító méhkas alakú gödröknek is csak a legalsó része maradt meg.

A kutatandó területet a szondázás módja alapján két felszínre osztottuk. Az egyik részen négyzethálós felosztás szerint, többnyire négyzethez közelítő formájú szelvényekben dolgoztunk, itt szisztematikusan egy nagyobb, összefüggő felület feltárását céloztuk meg. Ez lett az I. felszín, melyen a három szezon alatt 23 szelvényt jelöltünk ki, amelyből 17-et teljesen fel is tártunk *(1. kép)*. Mivel ez a Várhegy pereme, ezért itt lehetett a legjobban érzékelni az erózió szintjét. A hiányzó kultúrréteg nagyságát itt helyenként 1,0–1,5 m vastagságúra lehet becsülni.

Két korszak jelenségeit tudtuk dokumentálni: az Árpád-kort és a késő középkort. Az Árpád-korra keltezhető objektumok között alapvetően árkok és gödrök említhetők meg, illetve az egyik árok esetében felmerül, hogy – a benne megfigyelt cölöphelyek alapján – egy erődítés részét képezte. A késő középkorhoz egy hatalmas, több szelvényre kiterjedő, pinceszerű objektum sorolható *(79–82. kép)*, illetve néhány árok esetében feltételezhető, hogy vagy késő középkoriak vagy még a késő középkorban is láthatóak voltak, ugyanis a betöltésük felső részében 15. századi kerámia került elő. A felszínen több önálló cölöphelyet is megfigyeltünk, azokból azonban semmilyen rendszer vagy szerkezet nem rajzolódott ki, a legtöbb esetben leletanyagot sem tartalmaztak, így értelmezésükkel nem tudunk foglalkozni.

A II. felszín az előző helyszíntől keletebbre helyezkedik el, ezt egy hosszanti kutatóárokkal vizsgáltuk meg. 2019-ben 40 m, 2021-ben 35 m hosszú kutatóárkot

[1] A kutatásokról lásd Nagy et al. 2014.

[2] A 2019 előtti kutatásokról lásd a kötetben Takács Miklós tanulmányát, valamint Takács 2014.

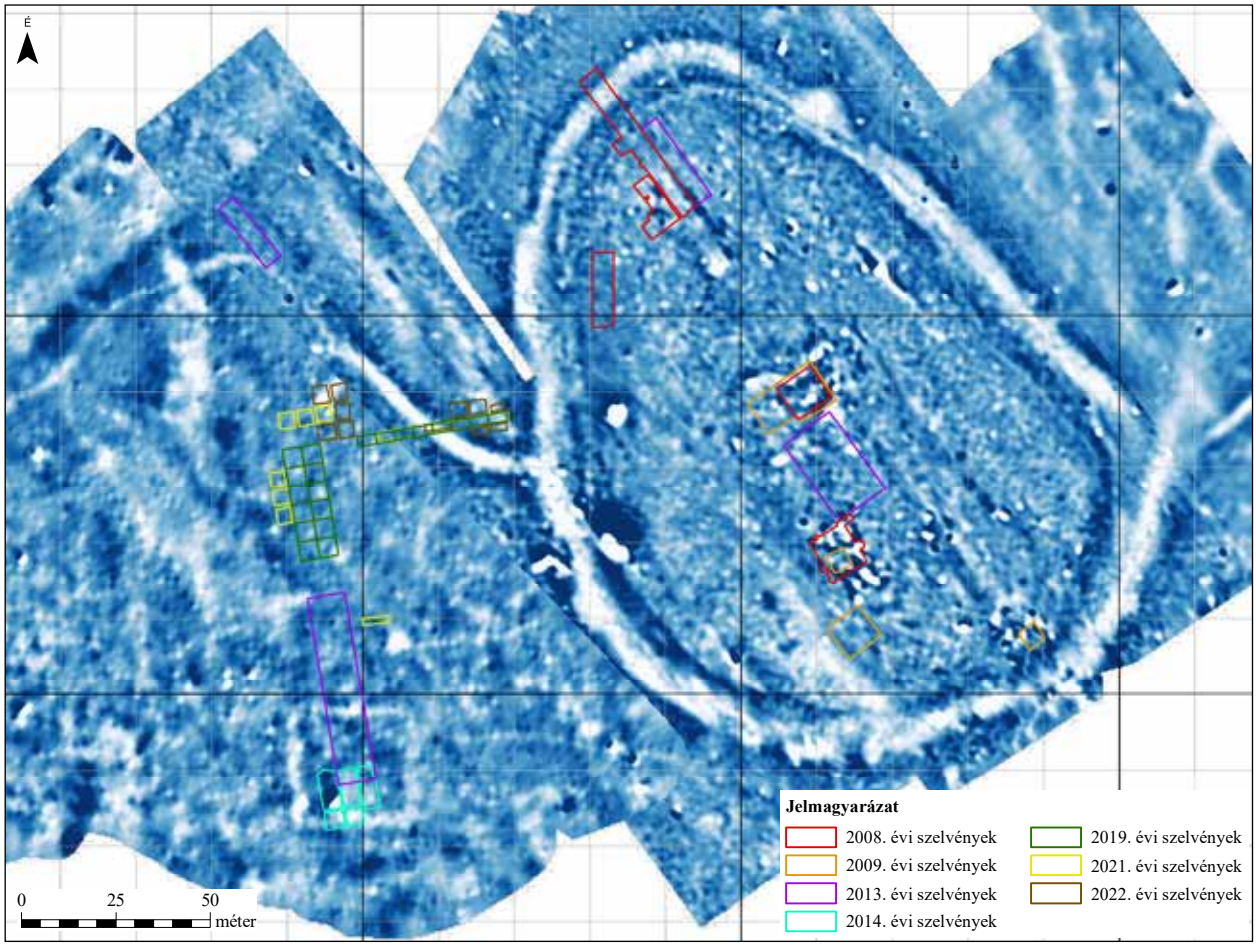

1. kép. A solti ásatások szelvényei a Tételhegy északi részén (2008–2014 és 2019–2022)
Fig. 1. Location of the excavation trenches in the northern part of the Tételhegy site (2008–2014 and 2019–2022)

nyitottunk. A 2022. évben a korábban megtalált objektumok sűrűsödésének területére húztunk további hat szelvényt *(1. kép)*. Az eltérő módszert az indokolta, hogy itt a geofizikai mérések alapján egy mély erődítési árokra számítottunk, melynek nagy felületen való feltárása aránytalanul sok időt emésztett volna fel. Célunk itt a Várhegy erődítéseinek átvágása, illetve az őskori és a középkori erődítések közötti kapcsolat tisztázása volt.

Ezen a felszínen három korszak képviseltette önmagát. Az Árpád-kori és a késő középkori települési horizont mellett a Tételhegy bronzkori erődítését is vizsgálni lehetett. Az Árpád-kori telephez tartozó objektumok nagyrészt méhkas alakú tárolóvermek, valamint többszörösen megújított árkok voltak. A feltárt terület szélén erődítésre utaló maradványok is előkerültek, ezt azonban csak kis felületen tudtuk megvizsgálni. A késő középkorhoz mindössze egyetlen gödörobjektum sorolható, ugyanakkor még az Árpád-korban nyitott árkok egy részét csak a késő középkorban töltötték fel: ezek nagy mennyiségű késő középkori leletet tartalmaztak. Több esetben tártunk fel cölöphelyeket is, ezekből azonban leletanyag nem látott napvilágot, nem rendszerben feküdtek és szuperpozíció sem volt megfigyelhető, így keltezésük és értelmezésük problémás. A felület legmasszívabb jelensége a bronzkorra tehető, a több mint 3 m mély árok, amelynek átvágása mindhárom évadot igénybe vette. Innen rendkívül sok őskori kerámia került elő.[3]

ÁRPÁD-KOR

Az Árpád-korra keltezhető jelenségek között a *gödrök*et tekinthetjük a leggyakoribb objektumtípusnak *(2. kép)*. A két felszínen összesen 19 gödröt tártunk fel, melyek viszonylagos biztonsággal az Árpád-kor időszakára

[3] A tételhegyi őskori erődítésekről lásd Somogyvári Ágnes tanulmányát a kötetben.

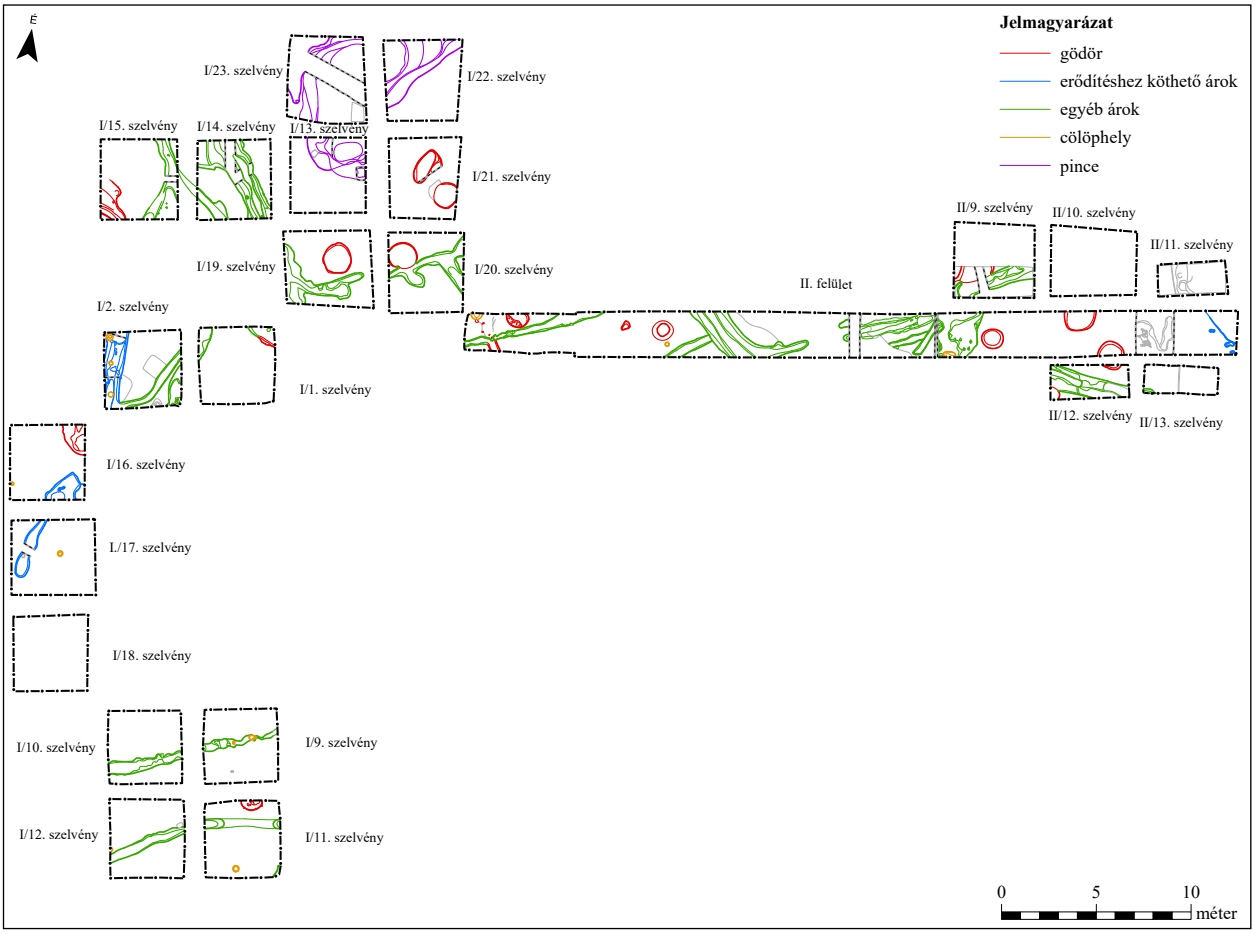

2. kép. Jelenségtípusok összesítő alaprajza a tételhegyi Várdombon (2019–2022)
Fig. 2. Plan of the feature types uncovered in the Várhegy area on the Tételhegy site (2019–2022)

keltezhetők. Az I. felszínen nyolc gödör látott napvilágot (1–2., 7., 9., illetve 15–18. számú gödrök). Formájukat tekintve két típus különíthető el: kerek alaprajzú, méhkas alakú (1., 15–17.) és szabálytalan ovális alaprajzú, lefelé ívesen szűkülő oldalú (2. és 18. gödör). Egyes jelenségek túlnyúltak a feltárt felületen (pl. 7. és 9. gödör), így ott csak feltételezhetjük, hogy szabályos, kerek alaprajzúak voltak. A feltárható mélységek a gödrök típusától függetlenül 20 és 60 cm között alakultak: legmélyebb a *2. gödör* volt (60 cm) *(30. kép),* a többieké átlagban 20 cm, esetleg 20–30 cm körül alakult. A felszín erőteljes erodálása miatt a gödrök formájának megállapítása sok esetben bizonytalan, így nem zárhatjuk ki, hogy a szabálytalanabb objektumokat is eredetileg méhkas alakúra formálták. Egyik esetben sem volt tapasztás vagy égetés nyoma a gödrök falán, aminek akár az erőteljes erózió is okozója lehetett. Szuperpozíció a gödrök között nem volt megfigyelhető. Leletanyagot tekintve négy gödör (1–2., 7. és 9. gödör) egyáltalán nem tartalmazott középkori leletet: a *2. gödörben* csak őskori kerámiatöredékek voltak, a maradékban legfeljebb állatcsontok. A többi gödörobjektumban kisebb-nagyobb mennyiségben került elő jól meghatározható Árpád-kori kerámia, többek között bográcsok peremtöredékei is. A *16. gödör (42. és 44. kép)* különlegessége egy enyhén deformált, köpűs nyílhegy volt. A méretbeli és formai hasonlóság alapján, illetve a más korszakhoz megbízhatóan köthető objektumok hiánya miatt a keltező leleteket nem tartalmazó méhkas alakú gödröket az Árpád-kori jelenségekhez soroltuk. Funkciójukat tekintve a méhkas alakú gödröket – a hagyományos értelmezés szerint – tárolóveremként értékelhetjük.[4] A szabálytalan alaprajzúak esetében a jelenségek töredékessége miatt nem lehet egyértelműen állást foglalni az egykori szerepüket illetően.

A II. felszínen 11 gödörobjektum került elő, melyeknek majdnem a fele a méhkas alakú tárolóvermekhez tartozhatott – bár az azonosítás a talajerózió miatt sokszor akadályba ütközött. A méhkas alakú gödrök csoportjában

[4] Béres 1988. 25–35.

öt objektum szerepel (5., 6., 8., 10. és 11. gödör). Az objektumok átmérője kb. 100–160 cm között mozgott, így voltak kisebb és nagyobb tárolóvermek is. Az egyik legkisebb és legépebben megmaradt objektum a *6. gödör* amelynek összeszűkülő szája is előkerült, nem csak az alsó gömb alakú vagy öblösebb gödörforma *(34. kép).* A legnagyobb mérhető szélessége csupán 100 cm volt, a szája 40 cm átmérőjű. A legnagyobb méretekkel rendelkező objektum pedig a *10. gödör (38. kép),* amelynek az átmérője 160 cm körüli, szája a metszetfalon megfigyelt rétegek alapján 80 cm lehetett, de felső része erősen bolygatott, s a humuszolás során elpusztult. A gödrök megfigyelhető mélysége szintén arra utal, hogy felmenő részükből sok hiányzik. Legnagyobb mélységet a *10. gödörnél* lehetett megfigyelni (150 cm), bár a gödör felmenő részei csak a metszetfalban jelentkeztek. A legsekélyebb objektum pedig az *5. gödör*, amelynek a megmaradt részei mindössze 40–50 cm mélységet értek el *(33. kép).* Betöltésük nagyon gyakran hamus-szenes volt. Ebből sok esetben égett állatcsontok is előkerültek. Ezek talán valamilyen műhelytevékenységhez köthetőek. Az egyik legérdekesebb objektum a *8. gödör* volt *(36. kép),* amelynek egyik felét 2021-ben, másik felét 2022-ben tártuk fel. A gödörből viszonylag nagy mennyiségű leletanyag került elő, amelynek a legszebb példája egy hullámvonaldíszes Árpád-kori fazéktöredék volt, de előkerült egy vaskés töredéke is. Mellettük égett állatcsontok voltak. A gödör betöltése is erősen hamus, faszenes volt, mészszemcsékkel keveredve. Az objektumtól nyugatra, a metszetfalban egy kettős cölöphely (10. cölöphely) rajzolódott ki, amely talán egy féltetőhöz tartozó gerendát tarthatott. Műhelyépületre vagy más épített objektumra utaló nyom azonban nem került elő vagy nem maradt meg.

Három olyan gödör (3., 4. és 9.) került elő, amelyek valószínűleg nem tartoznak a méhkas alakú tárolóvermek csoportjába: ezek ovális alaprajzúak voltak, változó méretekkel. A *3. és 4. gödrök* a kisebb objektumokhoz sorolhatóak, átmérőjük 50 cm körül mozgott, mélységük mindössze 30 cm volt, bár feltehetően eredetileg itt is nagyobb objektumokkal számolhatunk, amelyeket az erózió pusztított el. A *19. gödör* nagyobb méretű volt, de csak a déli részét tártuk fel *(45. kép).* Mérhető adatai alapján 90 × 160 cm lehetett, mélysége 50 cm körül mozgott. Előkerült egy kerek alaprajzú, egyenes felmenő falakkal rendelkező gödör (14. gödör) is *(40. kép),* amelynek a keltezése a középkoron belül egyelőre bizonytalan. Az objektum rekonstruált átmérője 100 cm körül mozoghat, mélysége 70–80 cm. Keltezése azért is bizonytalan, mivel belőle csak nagyon kis méretű középkori kerámiatöredék ismert, de az objektum vágja a *19. árkot* amelyből vonalkóteggel díszített Árpád-kori fazéktöredék látott napvilágot. Ennek alapján késő középkoriként azonosítottuk. A *12.* és *13. gödrök* a metszetfalban jelentkeztek, foltjuk felszínben nem rajzolódott ki. Ezek öblös aljú, nem túl nagy méretű objektumok voltak, leletanyagot nem tartalmaztak.

A legtöbb esetben a gödrök keltezését a forma és objektumtípus segítette, ugyanis a feltöltésükből nagyon kevés értékelhető leletanyag származott. A többségében állatcsontot, s csupán egy-két kerámiatöredéket tartalmazó gödröket a település felhagyásakor szisztematikusan kiüríthettek, ezért a tárolóvermek is szinte leletmentesen töltődtek fel. Az objektumokhoz köthető leletanyag és a szuperpozíciók hiánya miatt a település Árpád-kori horizontjait nehéz elkülöníteni és keltezni.

A lelőhely másik jelentősebb objektumcsoportját alkotják az árkok *(2. kép).* Ezekből összesen 26 szakaszt sikerült azonosítani a két felszínen, melyek között bizonyos kronológiai különbségeket is el lehetett különíteni. Mindkét felszínen külön érdekességet jelent egy speciális ároktípus, melynek alján cölöphelyeket lehetett megfigyelni (1–4. cölöpös árok). Mivel a feltárás során összességében alig került elő cölöphely, ezért az egymásra ásás vagy kronológiai eltérés ezeknél a jelenségeknél kizárható. Szintén az árkok és a bennük lévő cölöphelyek egykorúságára utal az, hogy ezeken a helyeken az árkok rendszerint kissé kiszélesedtek. Az I. felszínen az *1–3. árokszakasz* valójában egyazon árok különböző szelvények területére eső részeit jelölik *(46–48. kép).* Összességében a jelenség szélessége átlagban 75–90 cm széles, a cölöphelyeknél akár 140 cm is lehet, megmaradt dokumentálható mélysége 10–15 és 25–30 cm között alakult. A leírt szerkezet és a méretek alapján kétség nélkül állíthatjuk, hogy itt egy sima ároknál összetettebb építményről lehetett szó. A cölöpök egymástól átlagosan 120–150 cm-re helyezkedtek el, átmérőjük 20 és 40 cm között alakult, minden esetben az árok aljához képest további 10–20 cm-re mélyültek. A szerkezet méretei együttesen egy valamiféle könnyebb erődítésre utalnak. Mivel nem közvetlenül egymás mellé helyezett cölöpökről van szó, így hagyományos paliszád helyett egy agyaggal tapasztott sövényfonatos falra gondolhatunk. Ez semmiképpen nem nyújthatott várszerű megjelenést, bár bizonyos védelmi és térszervezési feladatokat ellátott. A feltárt árok nyugati oldalán egy jól érezhető tereplépcső indul, így a kerített terület az árok keleti, illetve délkeleti részén lehetett. Az erózió pusztításai miatt nincs lehetőségünk rekonstruálni, hogy milyen funkciójú területet választottak itt le a környezetéről. A földbe mélyített objektumok viszonylagos csekély száma alapján nagyon óvatosan arra következtethetünk, hogy elsősorban földfelszíni építményekkel kell számolnunk a kerítésen belül, melyekhez néhány tárolóverem és vízelvezető árkok is tartozhatott – ha elfogadjuk az egykorúságukat. A cölöpös árok mindegyik szakaszából kerültek elő Árpád-kori cseréptöredékek.

A legizgalmasabb lelet azonban a *2. számú szakasz*ban, a cölöphely mellett eltemetett holló csontváza[5] volt. Az eredetileg egész madárvázból a szántás következtében csak a koponya és néhány hosszúcsont maradt meg. A váz helyzetéből arra lehet következtetni, hogy az árokba helyezett cölöp betöltésének felső rétegében temették el, vagyis a már cölöplyukba behelyezett és álló cölöp mellé, annak körbedöngölése során. Az Árpád-korban az építési áldozatok nem tekinthetők ritkaságnak, még a keresztény környezetben sem.[6] Minden bizonnyal itt is hasonló jelenséggel van dolgunk, bár a hivatkozott tanulmányban szereplő példák minden esetben edénybe rejtett áldozatról számolnak be, illetve egy esetben sem találkozunk hollócsontokkal.

Egy feltehetően cölöpös árok részletét meg lehetett figyelni a II. felszínen is (4. cölöpös árok: *49. kép*). Ez északnyugat–délkeleti tájolású volt, de csak az árok keleti oldala rajzolódott ki rendesen. Benne három, nem egyenlő távolságra fekvő cölöphely-szerűség látott napvilágot, amelyek betöltése elvált ugyan az árok betöltésétől, azonban szabálytalan és nem túl mély (5–10 cm) jelenségek voltak. Az árok azonosítása egyelőre kérdéses, leletanyagot nem tartalmazott, így kronológiai elhelyezése is problémás. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a feltárt jelenség a Várdomb keleti szélén, a Templomdombot és a Várdombot elválasztó út mentén helyezkedett el, azzal párhuzamosan. Jellegéből és elhelyezéséből fakadóan feltételezhetjük, hogy valamilyen könnyűszerkezetes sövényfal lehetett, amely térelválasztó funkciót tölthetett be.

Az erődítési funkcióval rendelkező árok mellett a solti feltárások során hagyományos, valószínűleg vízelvezető funkciójú árkok is előkerültek. Az összesen feltárt 23 árokszakasz közül 16 esett az I. és hét a II. felszínre. Az I. felszín árokszakaszaiból nyolc különböző árok rajzolódott ki. Önálló árkot jelentett az *1., 3., 7.* és *14. árokszakaszok*, több szelvényen keresztül folytatódó, egyértelműen összekapcsolható árkok a *2.* és *4., 6.* és *8., 5.* és *15., 12–13.* és *16.*, illetve *20–22. számú jelenségek*. Az I. felszín árkainak közös jellemzője a viszonylag szabálytalan szélesség és mélység. Az előbbi 30–60 cm-től (3., 6/8., 7., 12–13/16., 15. számú árkok) 80–100 cm-ig változott (1., 2/4., 14. számú árkok). A mélységüket erőteljesen befolyásolta a talaj, illetve a lelőhelyen belül való elhelyezkedésük. Az I. felszín délebbi, egykoron magasabban fekvő része jobban lepusztult, így ott a mélységek is átlagban 10–20, esetleg 30 cm körül alakultak, ezzel szemben az északi szelvényekben, ahol az erózió már valamennyivel gyengébben érvényesült az egyes árkok mélysége elérhette akár a 60–80 cm-t is (12–13/16. és 21. árok). Egyértelműen megfigyelhető volt, hogy az összes árok a magaslat lejtésének irányával megegyezően haladt: délebbi és északnyugati szelvényekben (I/9–12) kelet–nyugati irányú, az északibb, középső szelvényekben pedig (I/1–2, I/13–18) észak–déli tájolású. Az árkok keltezésére vonatkozóan hasonló a bizonytalanság, mint a többi objektum esetében: csak nagyon kevés lelet került elő ezekből a jelenségekből. Az *1., 3., 7. és 14. számú árkok* semmilyen keltező leletet nem tartalmaztak. Csak az *5/15. és a 6/8. számú árkokból* került elő Árpád-kori kerámia. A *2/4., 12–13/16.* és a *20–22. számú jelenségekben* késő középkori kerámiatöredékek voltak. Ez utóbbiaknál hangsúlyozni kell, hogy a 15. század végére keltezhető darabok minden esetben az árokbetöltések felső részeiben voltak, az árok alján nem volt lelet. Ez alapján nem zárhatjuk ki a jelenségek korábbi eredetét, feltételezve, hogy a késő középkorig még nem töltődtek fel teljesen és a később ismertetendő alápincézett épület lakóinak hulladéka került ezekbe 1500 körül. Bizonyos szuperpozíciókat meg lehetett figyelni néhány esetben, de a datálást ez nem segíti elő. Így feltételezhető, hogy a *3. számú árok* bolygatta a cölöpös erődítést. Az utóbbi egyértelműen Árpád-kori, a kerámia alapján azon belül is inkább 12. századi, viszont a *3. árok* leletanyagot nem tartalmazott. A vele összekapcsolódó *2/4. árok* késő középkori kerámiája esetleg a hosszú ideig való használatra utal. A *22. számú árokszakasz* egyértelműen vágta a *17. számú, méhkas alakú gödröt*. A gödörben jól meghatározható Árpád-kori bográcstöredékek voltak, míg az árok folytatásában (21. árokszakasz) késő középkori leletek kerültek elő. Összességében ebben az esetben az árkok jellege inkább egy Árpád-kori települési elem – vízelvezető árok – benyomását keltik, mintsem egy késő középkori parcella határét vagy egy állattartó objektum részét.

A II. felszínen kirajzolódó hét árokszakasz összetartozását az egyben nyitott felszínek miatt jobban lehetett értelmezni és követni, így a folytatólagos szakaszokat – abban az esetben is, ha a feltárás során külön SNR számon szerepeltek – egy árokként szerepeltetjük. A II. felületen voltak kisebb méretű (9., 11., 17. és 18. árok) – mindösszesen 30–40 cm széles, kis mélységű –, valamint nagyobb méretű (10., 19. és 23. árok) – 1 m széles, 50–100 cm mélységű – árkok is. Ezen a felületen a legérdekesebb és legjobban követhető jelenség a *10. árok* volt, amely egy részen észak–déli tájolású volt, majd kelet felé fordult *(28., 58–59. kép)*. A kb. 1 m széles, helyenként tapasztott falú jelenség alján három barázda került elő, amelyek valószínűleg a többszörös megújítás és a hosszú használat

[5] Lásd a kötetben Biller Anna Zsófia tanulmányát.

[6] Daróczi-Szabó–Terei 2011. 198–201.

jelei. Az árok még a szelvényen belül kelet felé fordult, ahol egy szakaszon nehezen volt követhető, ugyanis az objektumot a bronzkori erődítés árkába ásták bele, s néhány helyen a két objektum betöltése erősen keveredett. Valószínűleg a *10. árok* keleti folytatása a kelet–nyugat tájolású *23. árok,* amely hasonló méretekkel és betöltéssel rendelkezett *(72. kép).* A *23. árokszakaszban* nem volt egyértelmű az árok megújításának ténye, bár ezen a részen nem sikerült az árkot teljes szélességben átvágni. A *19. árok* az előzőekhez hasonlóan 1 m szélességű, az oldalában néhány helyen padkaszerű kiképzést lehetett megfigyelni, mely feltehetően itt is a többszörös megújítás nyoma lehet *(68. kép).* Ez az árokszakasz is kelet–nyugat irányú, a hasonló kiképzése és betöltése miatt valószínűleg kapcsolatban áll a *10. és 23. árokszakaszokkal*, de ez a jelenség délebbre helyezkedik el, így egyelőre nem világos, hogy hol kapcsolódik az északabbra fekvő objektumokhoz. A három szakasz közös jellemzője, hogy nagy felületen keresztül sikerült őket megfigyelni, a *10. és 23. árok* legalább 15 m hosszan volt követhető, a *19. árok* szintén két szelvényben legalább 7 m hosszú volt. Ezek valamilyen rendszer részét képezhették, de egyelőre sem az árkok iránya, sem pedig az árkok között előkerült objektumok nem utalnak arra, hogy telek- vagy térelválasztó funkciót láttak-e volna el. Legnagyobb valószínűséggel ezek is vízelvezető funkcióval rendelkeztek. Ezt a feladatukat 2019-ben egy nagyobb esőzés alkalmával továbbra is ellátták *(28. kép).* A kisebb méretű árkokra jellemző, hogy mindössze 20–40 cm mélységűek, minden esetben kelet–nyugat tájolásúak, és szinte merőlegesek a *10. árok* észak–déli szakaszára. A *9. árok* például teljesen merőlegesen, közvetlenül fut bele a *10. árokba*. A *17. és 18. árkok* szorosan a *10. árok* kelet–nyugati tájolású szakasza mellé lettek ásva, kis mélységűek és egyszer csak elfogynak. A kettő között szuperpozíciót is meg lehetett figyelni, ennek ellenére közel egykorúnak tekinthetők, és feltehetően a *10. árok* megújításai, pótlásai. A *11. árok* nyugatabbra helyezkedett el a feltárt árokrendszertől, legalább 5 m hosszan lehetett követni. Szorosan mellette került elő a *4. cölöphely*, de a kettő között kapcsolatot nem lehetett megfigyelni. Valószínűleg a legtöbb esetben ezek a kis méretű árkok is a vízelvezető árokrendszer részét képezték, annak megújításaként vagy kiegészítéseként értelmezhetők. Az árokrendszer – ahogy az I. felszínen is láthattuk – inkább Árpád-kori jellegű, sok esetben azonban az árokbetöltések felső részéből késő középkori kerámia látott napvilágot. Az árkok feltöltődését a *10. árok* esetében lehetett a legjobban megfigyelni. Az árok alján 30–40 cm vastagságban egy homogén réteg húzódott,

28. kép. A 10. árok 2021-ben egy nagyobb esőzés után is ellátta vízelvezető funkcióját

Fig. 28. Trench 10 still fulfilled its drainage function after a heavy rain in 2021

amely eléggé leletszegény volt. Innen jórészt Árpád-kori – többek között bográcstöredékek – és őskori kerámia került elő *(27. kép).* Ezzel szemben az árok felső, 60–80 cm vastag feltöltődése erősen paticsszemcsés volt, és rendkívül gazdag késő középkori leletanyagot tartalmazott. Az árkot továbbá két szórvány érem, egy II. Béla-denár és egy bécsi fillér[7] is keltezi. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a 12. században megnyitott árkok valószínűleg csak kis mértékben kezdtek feltöltődni az Árpád-korban, s még jól látszódhattak a késő középkor időszakában is. Nagy részüket csak ekkor töltötték fel végleg. Az őskori leletek jelenlétét pedig az magyarázza, hogy az árok ásásakor a már alig látszódó késő bronzkori erődítést bolygatták meg. A *23.* és *19. árokszakaszok* Árpád-kori eredetét bizonyítják az onnan származó hullámvonaldíszes fazéktöredékek. A kis méretű árkok többnyire leletmentesek voltak. A *9. árokban* Árpád-kori fazék oldaltöredéke látott napvilágot, a *11. árokból*

[7] Lásd Tóth Csaba leírását az éremkatalógusban: Nr. 031. 2021-301: bécsi fillér (Szép Frigyes, 1314–1330; CNA B222.) és Nr. 032. 2021-302: II. Béla-denár (H. 49.).

néhány jellegtelen kerámiatöredék származott, de ezek is inkább az árok feltöltésének a tetején voltak.

A feltárás során a legkisebb számban a különböző, *cölöphelyként* azonosítható objektumok kerültek elő *(2. kép)*. A két felszínen összesen 11 cölöphely látott napvilágot. Az I. felszínen négy (1., 2., 5. és 6. cölöphely), míg a II. felszínen hét jelenség (3., 4., 7., 8., 9., 10. és 11. cölöphely) sorolható ide. Ezekre jellemző, hogy változatos alakúak, méretűek és mélységűek voltak. A kisebb (1., 2., 3., 5. és 6. számú) cölöphelyek átmérője általában 15–30 cm, mélysége pedig mindössze 10–20 cm körül alakult. A nagyobbak (4., 7. és 11. cölöphely) 40–50 cm-es átmérővel rendelkeztek, 20–30 cm mélységgel, illetve voltak köztük olyan objektumok is, amelyek átmérője kisebb, de mélysége nagyobb volt (8., 9. és 10. cölöphely). Ezek átmérője átlagosan 20–30 cm, mélységük azonban 30–60 cm is lehetett. A cölöphelyek funkciója kérdéses, ezek általában egymástól távol, rendszertelenül helyezkedtek el. A II. felületen mindössze két cölöphely kapcsolódott objektumhoz. A *4. cölöphely (75. kép)* a *11. árok* mentén helyezkedett el, de a két jelenség kronológiai viszonya kérdéses. A *10. cölöphely* egy kettős jelenség, amely a *8. gödörtől* nyugatra helyezkedett el. Mivel a *8. gödör* betöltése valamilyen műhelytevékenységre utalt, talán az ehhez kapcsolódó műhelyépület tetőzetét tarthatta. Leletanyagot – a *4. cölöphelyet* leszámítva – egyik sem tartalmazott, így a keltezésük is problémás. A *4. cölöphelyben* egyetlen darab késő középkori oldaltöredék látott napvilágot. Ez azonban – ahogy a fentebb leírt objektumoknál láthattuk – nem feltétlenül sorolja a késő középkori települési horizonthoz a jelenséget.

KÉSŐ KÖZÉPKOR

A két felszínen összesen két, egyértelműen a késő középkorra keltezhető jelenséget lehet elkülöníteni (ha az árkokat csak a késő középkorban feltöltődött, de Árpád-kori jelenségeknek tartjuk). Az I. felszínen ez egy pince volt, míg a II. felszínen a *14. számú gödör.* Ahogy már említettük, a Várdomb részben természetes erózió, részben mezőgazdasági művelés következtében történő pusztulása olyan mértékű, hogy legalább egy, de akár másfél méternyi földréteg hiányával számolhatunk a lelőhely felszínéről. Ennek tudatában a már többnyire a földfelszínre épülő vagy csak nagyon sekély alapozással rendelkező késő középkori jelenségek nyomaira hiába is számítottunk volna. A két dokumentálható jelenség közül a pince a jelentős mélységének köszönhette fennmaradását, míg a *14. számú gödör* annak, hogy az Árpád-korra tehető *19. árokba* lett beleásva, így az erózió kevésbé érintette.

A pince *(9., 17–18., 79–82. kép)* előkerülése némileg váratlanul ért bennünket, pedig a körvonalai egy korábbi geofizikai mérésen jól kivehetők voltak. A pince három szelvény (I/13., illetve I/22–23) területén jelentkezett. Az I/13. és I/22. szelvényekben teljesen fel tudtuk tárni, leérve az altalajig, míg az I/23. szelvényben csak egy részében értük el a pince egykori járószintjét. A pince egy északkelet–délnyugat irányú objektum, melyet a Várdomb északkeleti lejtőjének oldalába ástak bele úgy, hogy a domb természetes agyaga szolgált boltozatául. A járószintje a jelenlegi felszíntől mérve 3,4 m mélységben volt. Belső magassága 2–2,5 m körül rekonstruálható. A boltozat íve már 1,8 m-nél indult, néhol talán még alacsonyabban. Az I/22. szelvényben egy furcsa, lapos lejtésű, meneteles lejáratszerűség volt megfigyelhető. Mivel a teljes pincét nem tártuk fel, ezt a jelenséget nem tudjuk megmagyarázni. Feltételezéseink szerint a főbejárat a pince északkeleti végén lehetett. Ha ezt a feltárt részletet is lejáratként értelmezzük, akkor talán egy másik, a pince felett gyanítható épületen belülről vagy közvetlenül mellette indult. Egy másik érdekes jelenséget az I/13. szelvényben figyeltünk meg, a pince délnyugati végében. Itt a hátsó falban, nagyjából mellmagasságban egy fülkét alakítottak ki, melynek aljára római tegulát helyeztek. A fülke felső részének a feltárás során még halványan megfigyelhető kormozottsága arra utal, hogy ide mécsest helyezhettek (*25–26., 80. kép*).

A pince építésének ideje bizonytalan, keltezéséhez a járószinten előkerült leletek segíthetnek. Ezekből nagyon keveset találtunk, és azok is mind rendkívül töredezettek voltak. Előzetes becslésünk szerint a pince a 15. század második felénél nem készülhetett hamarabb. A járószint környékén nem voltak semmiféle erőszakos pusztításra utaló nyomok. Úgy véljük, hogy a helyszínt alapos kitakarítás után hagyták el, az alsó – a pince saját eredeti betöltéséhez tartozó – rétegekben szinte semmilyen hulladék nem maradt, csak azok a tárgyak, melyeket a járószintbe tapostak bele. A felhagyott pince elkezdett beázni, melynek vékony iszapos rétegeit jól meg lehetett figyelni. A beázás következtében kezdett leszakadozni a boltozat. Először csak kisebb agyagtörmelék hullott le, majd idővel egyre nagyobb rögök szakadtak le, míg végül az egész boltozat beroskadt. A szakaszos beomlásokról árulkodnak az esővíz által bemosott finom, iszapos rétegződések a tömör, sárga agyagos altalajtömbök között. A beszakadt pince helyén egy jelentős mélyedés keletkezett, melyet nagyrészt kitöltötte egy rendkívül leletgazdag, komoly szerves anyagmaradványokat mutató, sötétbarna, faszenes törmelék. A törmelék szintén nem tartalmazott erőszakos pusztulásra utaló nyomokat: sem égett famaradványok, sem nagyobb paticsrögök vagy vörös törmelék nem volt. Viszont többfelé finom, fehér

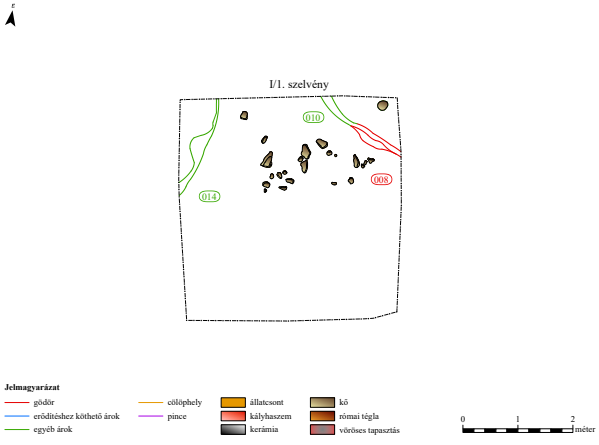

3. kép. Az I/1. szelvény felszínrajza
Fig. 3. Plan of Trench I/1

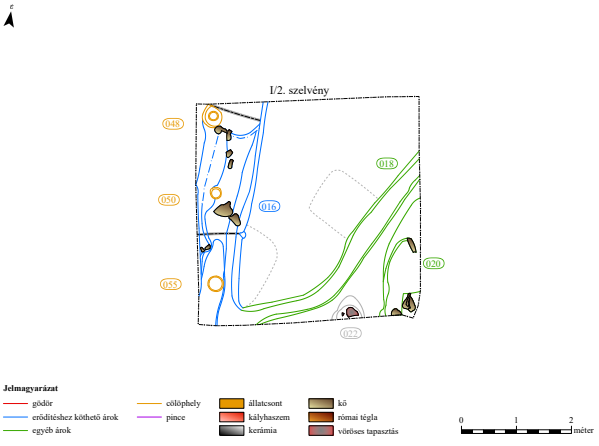

4. kép. Az I/2. szelvény felszínrajza
Fig. 4. Plan of Trench I/2

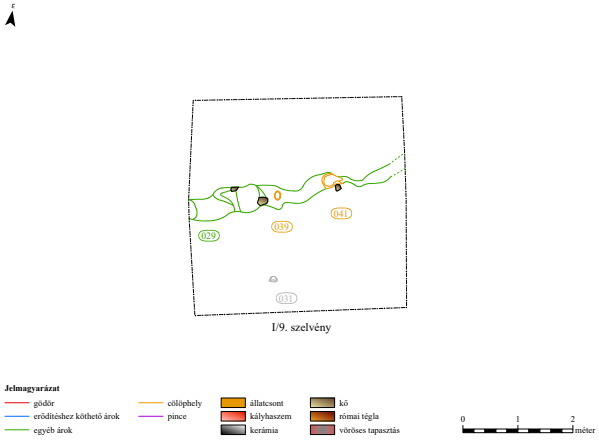

5. kép. Az I/9. szelvény felszínrajza
Fig. 5. Plan of Trench I/9

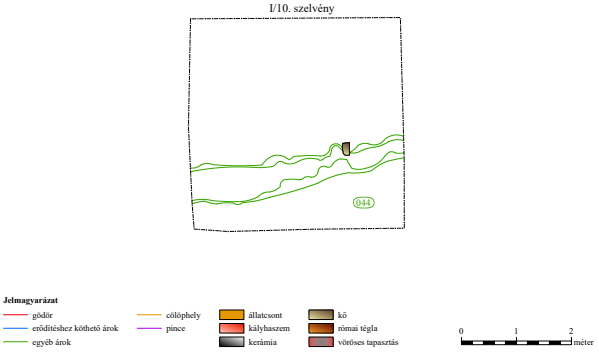

6. kép. Az I/10. szelvény felszínrajza
Fig. 6. Plan of Trench I/10

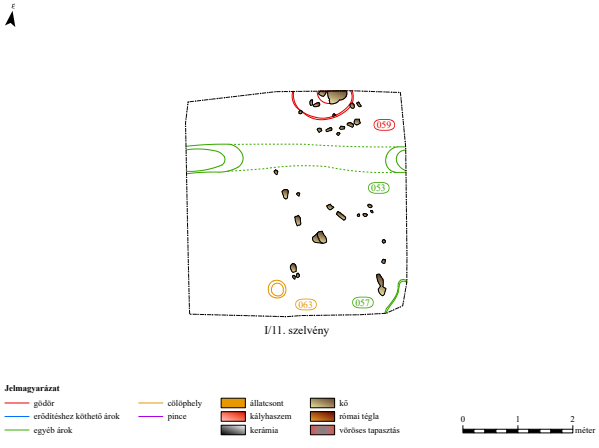

7. kép. Az I/11. szelvény felszínrajza
Fig. 7. Plan of Trench I/11

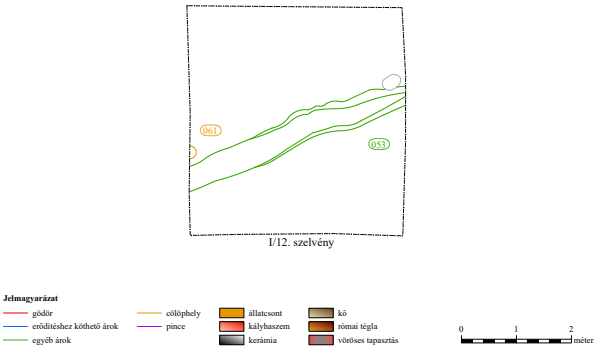

8. kép. Az I/12. szelvény felszínrajza
Fig. 8. Plan of Trench I/12

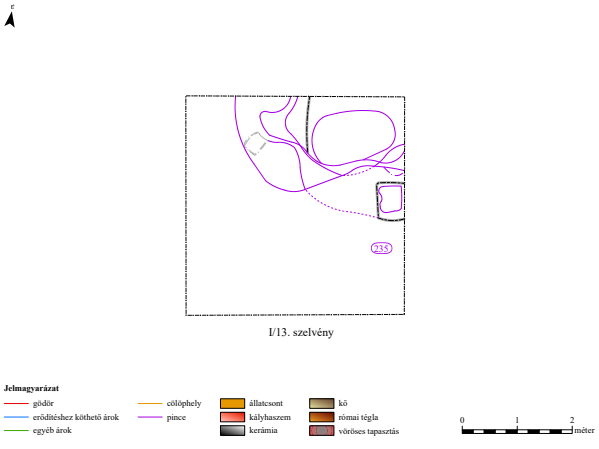

9. kép. Az I/13. szelvény felszínrajza
Fig. 9. Plan of Trench I/13

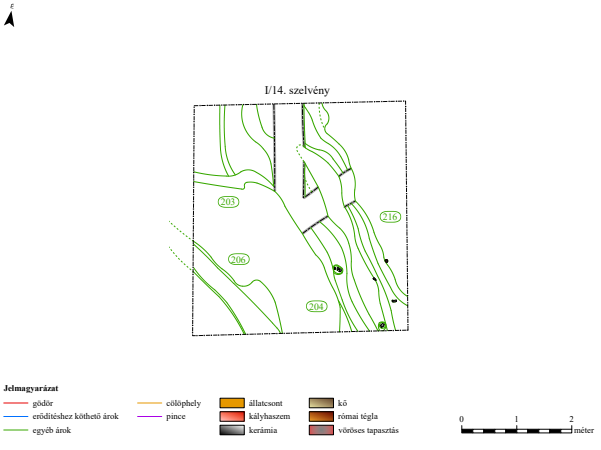

10. kép. Az I/14. szelvény felszínrajza
Fig. 10. Plan of Trench I/14

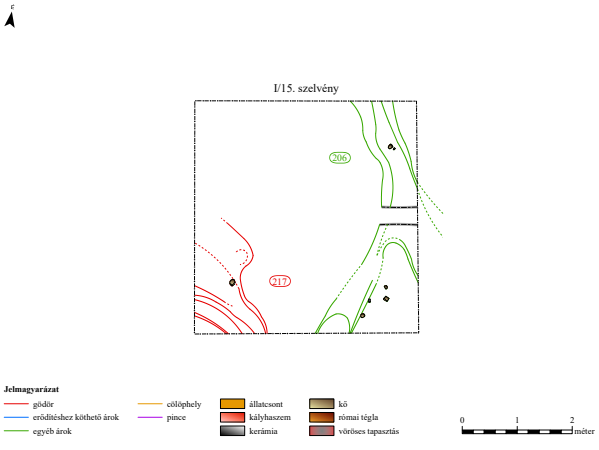

11. kép. Az I/15. szelvény felszínrajza
Fig. 11. Plan of Trench I/15

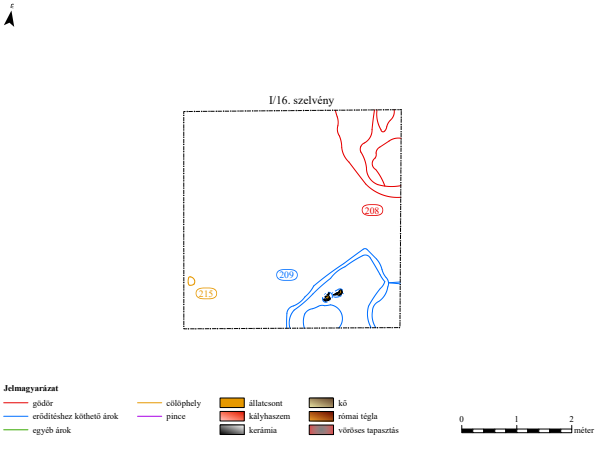

12. kép. Az I/16. szelvény felszínrajza
Fig. 12. Plan of Trench I/16

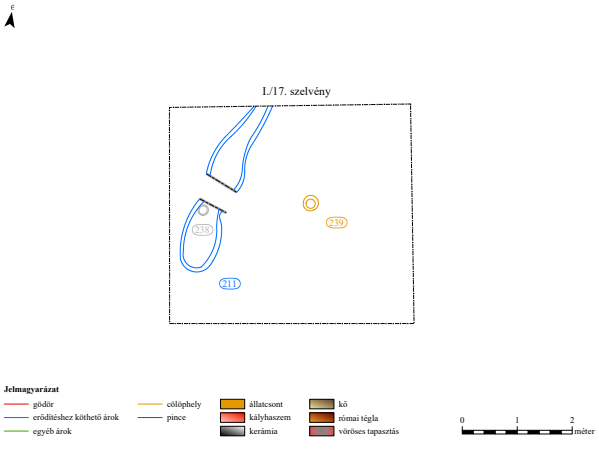

13. kép. Az I/17. szelvény felszínrajza
Fig. 13. Plan of Trench I/17

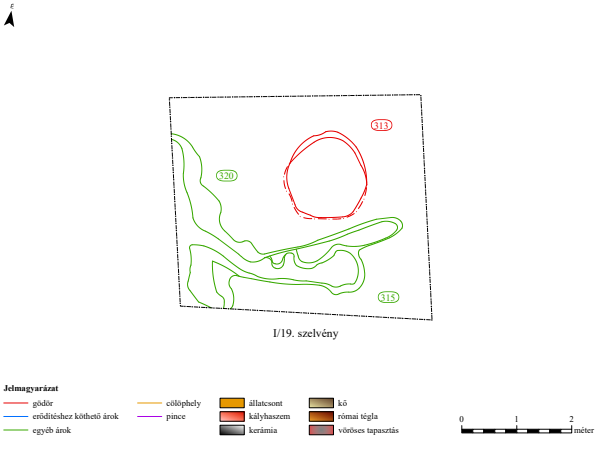

14. kép. Az I/19. szelvény felszínrajza
Fig. 14. Plan of Trench I/19

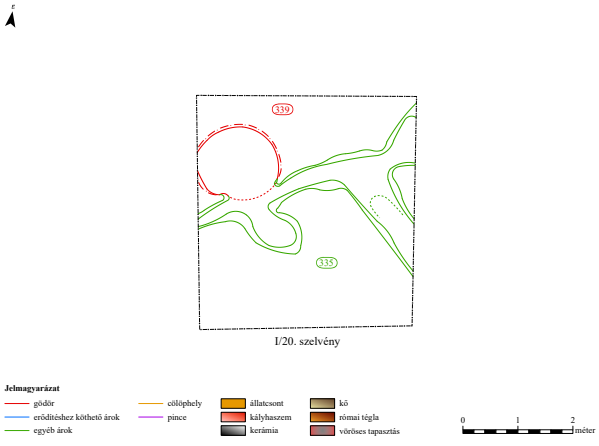

15. kép. Az I/20. szelvény felszínrajza
Fig. 15. Plan of Trench I/20

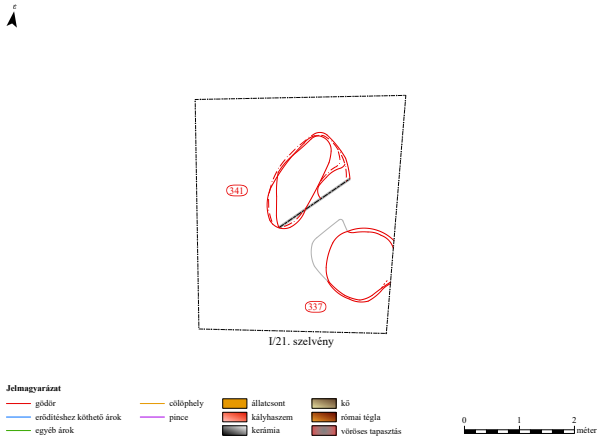

16. kép. Az I/21. szelvény felszínrajza
Fig. 16. Plan of Trench I/21

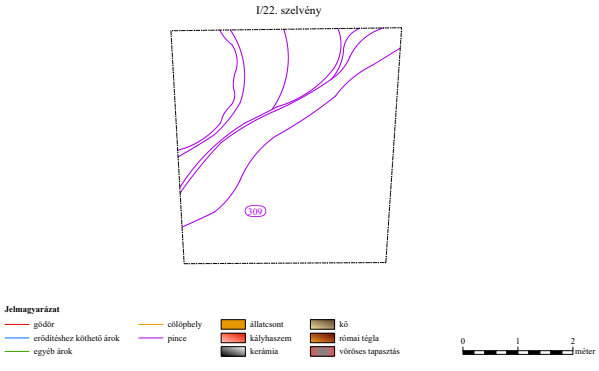

17. kép. AZ I/22. szelvény felszínrajza
Fig. 17. Plan of Trench I/22

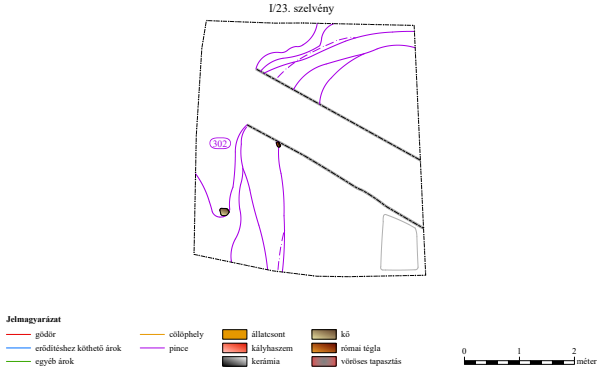

18. kép. Az I/23. szelvény felszínrajza
Fig. 18. Plan of Trench I/23

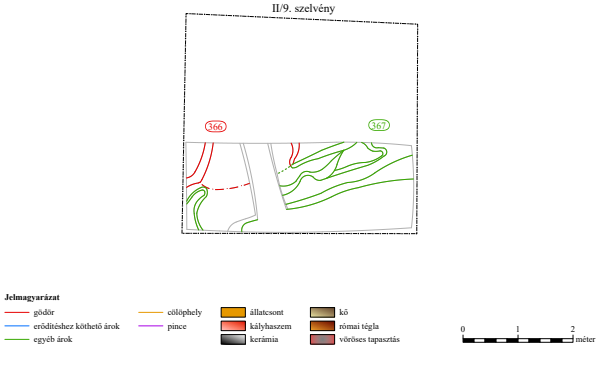

19. kép. A II/9. szelvény felszínrajza
Fig. 19. Plan of Trench II/9

20. kép. A II/11. szelvény felszínrajza
Fig. 20. Plan of Trench II/11

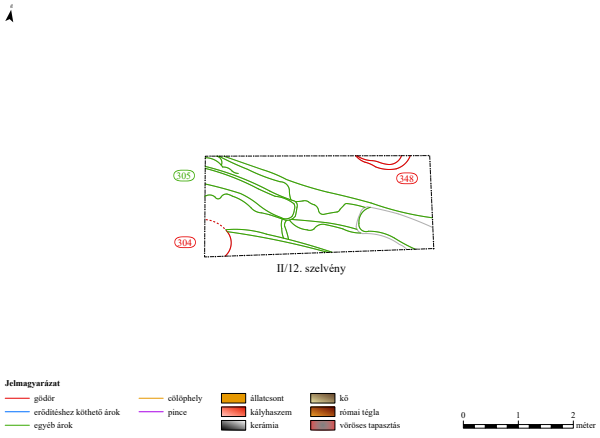

21. kép. A II/12. szelvény felszínrajza
Fig. 21. Plan of Trench II/12

22. kép. A II/ 13. szelvény felszínrajza
Fig. 22. Plan of Trench II/ 13

23. kép. A 2021-ben húzott kutatóárok keleti szakaszának felszínrajza
Fig. 23. Plan of the eastern section of the trench opened in 2021

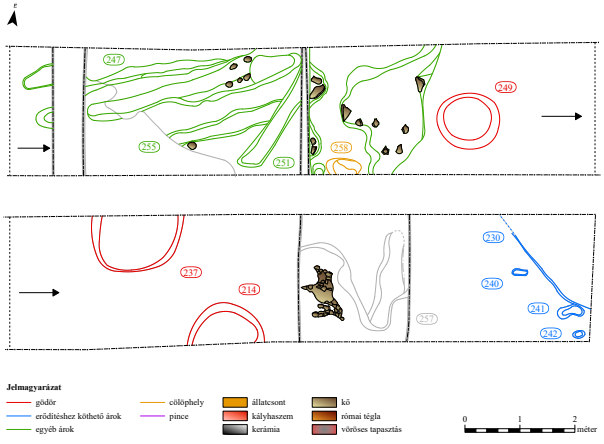

24. kép. A 2021-ben húzott kutatóárok nyugati szakaszának felszínrajza
Fig. 24. Plan of the western section of the trench opened in 2021

mészszemcsék jelentkeztek. Mindezek arra utalnak, hogy a pince felett egy tapasztott és meszelt falú, feltehetően cölöpös szerkezetű épület állt. Ennek omladéka roskadt bele a beszakadt pince mélyedésébe. Azt, hogy a törmelék nem másodlagos helyzetű, hanem *in situ* töltötte ki a pincét, jól jelzi, hogy a kerámiatöredékek nagy méretűek voltak, sok esetben összerakható fél- vagy egész edényekkel; a leletek nem aprózódtak, ahogy egy átdeponálás során történni szokott.

A pince feltöltésének rendkívül gazdag és változatos leletanyaga külön tanulmányt (akár kötetet is) érdemelne, de a nemrég befejezett feltárás feldolgozottsága egyelőre nem áll olyan szinten, hogy erre már ebben az előzetes összefoglalásban bővebben kitérhessünk. Ennek ellenére érdemes felsorolni a főbb lelettípusokat. Természetes, hogy nagy tömegben a különböző kerámiatöredékek láttak napvilágot. A jelen kötetben külön is feldolgozott kályhás kerámia[8] mellett többféle késő középkori konyhai és asztali kerámia is megjelent a leletegyüttesben. Legnagyobb mennyiségben a nagyon finom szemcséjű homokkal soványított, vörösre égetett anyagú edények: fazekak, folyadéktároló edények és fedők voltak. Az anyag jellege erősen emlékeztet a Duna túlpartján lévő Decs-Ete mezőváros fazekasközpontjának termékeire, de a formakincs sem áll attól távol.[9] Nem szeretnénk feltétlenül konkrét etei készítményeket azonosítani a tételhegyi Várdomb késő középkori településén, de nem zárható ki egy Solt és Ete fazekasai közti

[8] Lásd Rakonczay Rita tanulmányát.
[9] Miklós–Vizi 2017. 374–391.

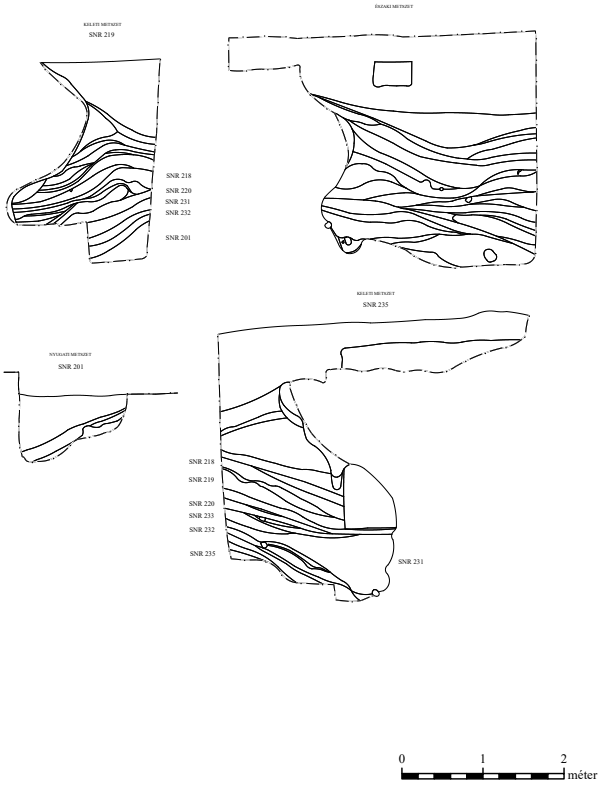

25. kép. A pince metszetei (I/13. szelvény)
Fig. 25. The section drawing of the cellar (Trench I/13)

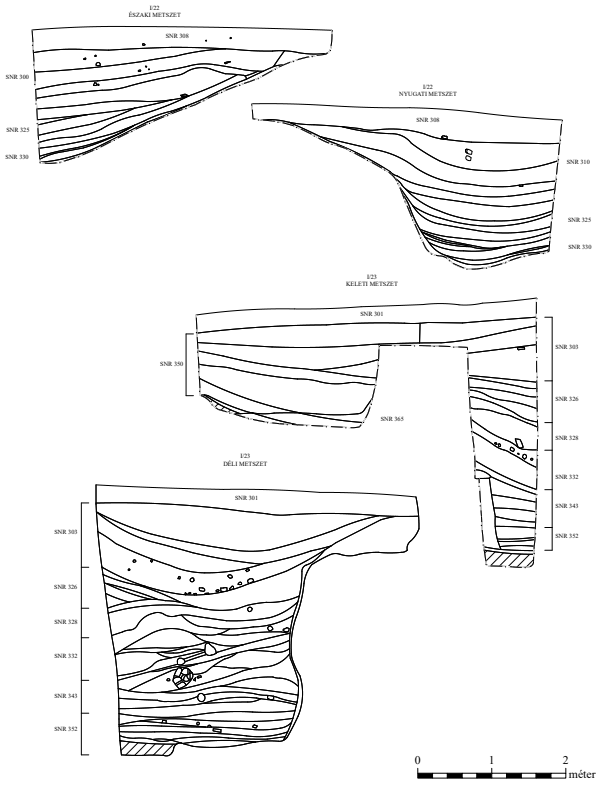

26. kép. A pince metszetei (I/22–23. szelvény)
Fig. 26. The section drawings of the cellar (Trench I/22–23)

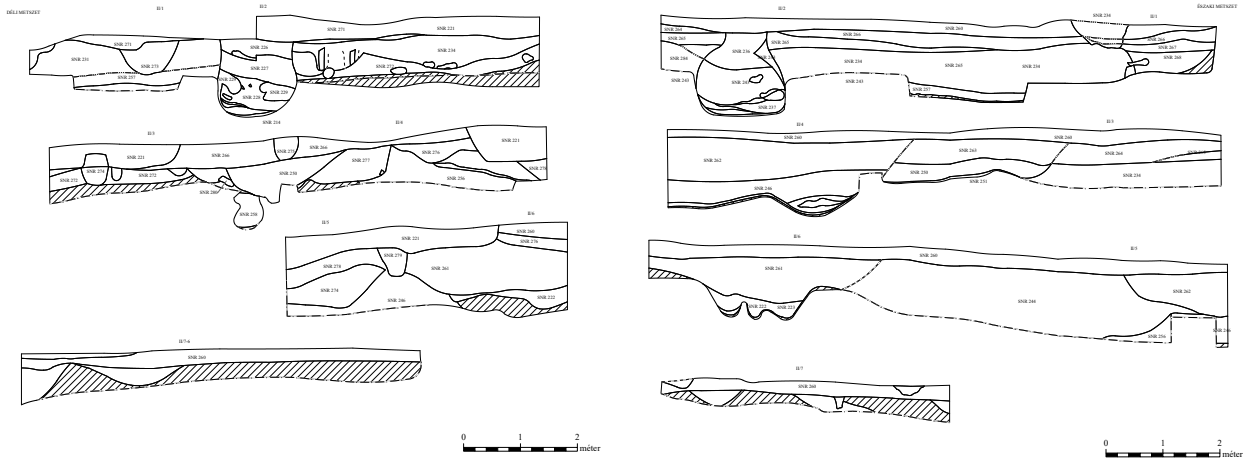

27. kép. A hosszú kutatóárok 2021-es metszetrajzai (a. déli metszet, b. északi metszet)
Fig. 27. The section drawings of the long trench opened in 2021 (a. southern section, b. northern section)

egykori szorosabb kapcsolat, mely hasonló anyaghasználatot és közös formakincset eredményezett.

Külön említést érdemelnek a grafitos soványítású fazekak töredékei. Mennyiségük arányaiban nem jelentős, de a jelenlétük feltűnő. A megfigyelt perembélyegek között eddig csak a pólyás-keresztes címer került elő. A keltezés szempontjából is fontos csoportot jelent a fehér engóbos felületű, vörös agyagból készült, sárga vagy zöld mázazású edények csoportja. Ezek a budai vörös kerámiához sorolhatók, amely az 1460-as évektől kezdve jelent meg Budán.[10] Mivel a pince betöltéséből másfajta kerámia nem ismert, ezért az egész leletegyüttes korát ennek a

[10] Holl 1963. 351–352.

segítségével előzetesen 1460 és 1550 közé keltezhetjük. A keltezés szűkítésében leginkább a pénzleletek segítenek. A feltöltődésből egy-egy Zsigmond- és I. Mátyás-, illetve három II. Ulászló-veret került elő.[11] A fémleletek közül könyv- és övveretek, valamint egy csillár töredékeit[12] lehet kiemelni.

A pince pusztulásának idejét a felette lévő ház bezuhant omladékainak legkésőbbi leletei határozzák meg. Közéjük tartoznak az egyértelműen meghatározható II. Ulászló-pénzek (1516 előttiek). A gótikus könyvveretek és a budai jellegű mázas kerámia is legkésőbb a 16. század első negyedét jelöli ki. Semmilyen nyoma nem került elő az épület bármely részének esetleg erőszakos úton való pusztulására vagy tűzvészre. Nagyon úgy tűnik, hogy a pincét tervszerűen kiürítették, a belseje alig tartalmazott régészeti leletet, leginkább csak a padlóba taposott apró kerámiatöredékek maradtak meg. A leletegyüttes legnagyobb része – amint már feljebb említettük – a földfelszíni rész bezuhant omladékával került a pincébe. Ugyan itt már voltak nagyobb edénytöredékek és fémleletek, de ezek is már mind hulladéknak tekinthetők, melyet a már használaton kívül lévő házból nem volt érdemes elvinni. Mivel egyetlen I. Ferdinánd-érme sem került elő a feltárási területen, feltételezhető, hogy a mohácsi csata körüli időszakban a helyszín már lakatlan volt. Nagy valószínűséggel hitelt adhatunk a három II. Ulászló-pénznek, miszerint valamikor az 1510-es években hagyták el a területet. Ha nem éghajlati vagy jogi változásokban keressük a pusztásodás okát, akkor kézenfekvő magyarázatnak tűnik a Dózsa György-féle felkelés, illetve annak a fenyegető veszélye. Talán a tulajdonosok minden eshetőségre felkészülve inkább beköltöztek a biztonságosabbnak tűnő Solt mezővárosba.

A II. felületen ezzel szemben alig volt olyan objektum, amely markánsan a késő középkor időszakához lenne köthető. Ide csupán a *14. számú gödör* sorolható, amelynek keltezése leginkább abból fakad, hogy ez vágja az Árpád-korra keltezett *19. számú árkot*. Belőle csupán néhány kis méretű kerámiatöredék látott napvilágot, amely arra utal, hogy a gödör már a késő középkort követően, a település felhagyása után töltődhetett fel. Erre következtethetünk abból is, hogy nem tartalmazott olyan gazdag leletanyagot, mint a pince, illetve a település felhagyásakor szeméttel feltöltött *10. számú árok*. A II. felületen nem volt olyan nagy az erózió mértéke, mint ahogyan azt az I. felszínen meg lehetett figyelni, mégis feltűnően kevés objektum vagy rétegződés köthető a késő középkori települési horizonthoz, így valószínűleg erre a felületre a késő középkori település már nem terjedt ki.

A JELENSÉGEK BEMUTATÁSA

I. Gödrök

1. gödör (1. felület, SNR-008) *(3., 29., 50. kép)*

a) Alakja: szabálytalan alaprajzú, lekerekített sarkú téglalapra emlékeztető formájú, kelet felé a tanúfalba belógó gödör. Szuperpozícióban van az 1. számú (SNR-010) árokkal, de betöltéseik nem váltak el látványosan. Feltárt méretei: 70 × 80 cm, mélysége 18–20 cm.

b) Betöltése (SNR-007): sötétbarna alapon fehéres, sárgás szemcsés, és pöttyös, mely foltok talán az altalaj anyagával való keveredésből származhatnak.

c) Leletanyagot nem tartalmazott.

29. kép. Az 1. gödör
Fig. 29. Pit 1

2. gödör (1. felület, SNR-059) *(7., 30. kép)*

a) Alakja: a szelvény északi metszete alá lógó, ezért formájában pontosan nem ismert, de feltételezhetően ovális alaprajzú gödör. Alja kicsit kihasasodó, egyenletesen homorodó, megtörés nélküli. Az alján mészkő darabok fekszenek, melyek lépcsőszerűséget alkotnak.

[11] A pénzeket Tóth Csaba határozta meg, lásd a jelen kötetben szereplő katalógust.

[12] A csillárhoz lásd Mordovin Maxim tanulmányát a jelen kötetben.

30. kép. A 2. gödör
Fig. 30. Pit 2

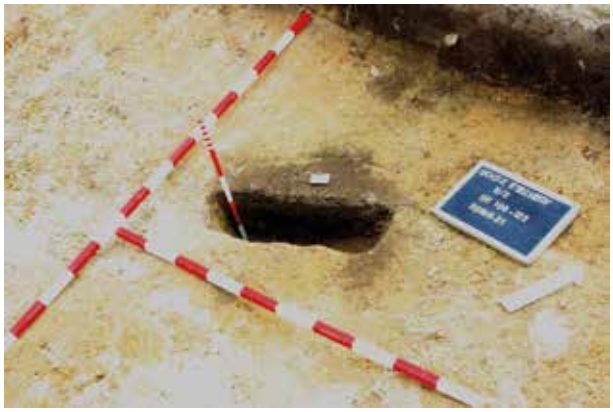

31. kép. A 3. gödör
Fig. 31. Pit 3

32. kép. A 4. gödör
Fig. 32. Pit 4

33. kép. Az 5. gödör
Fig. 33. Pit 5

Feltételezhetően az alját az altalaj adottságai miatt alakították ki ilyen formájúra. Feltárt méretei: 46 × 108 cm, mélysége 60 cm.

b) Betöltése (SNR-058): a szántás felé még egynemű sötétbarna jellegű, majd lefelé haladva sárga agyagpetytyes lett. A gödör alján nagy, fehér mészkődarabokat lehetett megfigyelni.

c) Leletanyag: másodlagos helyzetű őskori kerámia.

3. gödör (2. felület, SNR-122) *(23., 31. kép)*

a) Alakja: szabálytalan ovális alakú, északi oldala öblösebb, kerekebb, déli részén laposabb. Méretei: 50 × 40 cm, mélysége 20–30 cm.

b) Betöltése (SNR-106): barna, homogén betöltés, amelyben néhol vörös szemcsék is keveredtek.

c) Leletanyag: jellegtelen középkori kerámiatöredékek.

4. gödör (2. felület, SNR-124) *(23., 32. kép)*

a) Alakja: délkelet–északnyugat tájolású, ovális alakú gödör, bolygatott. Foltját az altalajban lehetett észlelni, azonban fentebb indulhatott. Felső része elpusztult. Méretei: 50 × 60 cm, mélysége 30 cm. Szuperpozícióban van a *11. árokkal,* valószínűleg a gödör a korábbi objektum.

b) Betöltése (SNR-104): barna, kissé homokos, szemcsés, paticsdarabos.

c) Leletanyag: jellegtelen középkori fazék oldaltöredéke.

5. gödör (2. felület, SNR-125) *(23., 33. kép)*

a) Alakja: feltehetően kör alaprajzú, méhkas alakú gödör, amelynek a felső része elpusztult. A szelvényben csak a déli része jelentkezett. Mivel részben a homokos, részben pedig a kemény, kavicsos jellegű altalajba ásták bele, a kavicsos részeken sekélyebb. A többi része tapasztott. Méretei: átm. 120 cm, mélysége 40–50 cm.

b) Betöltése (SNR-105): barna, szemcsés, szenes és olykor paticsdarabokat tartalmazó.

c) Leletanyag: tegulatöredék.

6. gödör (2. felület, SNR-139) *(23., 34. kép)*

a) Alakja: méhkas alakú gödör, amelynek alsó része kör alaprajzú, a felső része elpusztult. A gödör oldalai és alja tapasztott, amely csak a keleti részen sérült

34. kép. A 6. gödör
Fig. 34. Pit 6

36. kép. A 8. gödör
Fig. 36. Pit 8

meg. Méretei: alján 100 cm, tetején 40 cm átmérőjű, mélysége változó, 100–120 cm.

b) Betöltése (SNR-107; SNR-153): két réteget lehetett megkülönböztetni. A felső (SNR-107), 30–40 cm szélességben jelentkező feltöltés barna, kissé homokos, homogén. Az alsó feltöltés (SNR-153) kelet felé elvékonyodik, sötétbarna, homokosabb, szintén homogén.

c) Leletanyag (SNR-107): Árpád-kori kerámia, állatcsont.

7. gödör (1. felület, SNR-208) *(12., 35. kép)*

a) Alakja: a szelvény délkeleti sarkában lévő, erősen lejtős oldalú, a szelvényből kilógó, de kerek alaprajzúnak tűnő gödör. Alja nagyjából lapos, az altalaj meszes rögei miatt néhol szabálytalan. Méretei: 120–160 cm, mélysége 18–25 cm.

b) Betöltése (SNR-208): szürke, homokos, tömör föld, beleszántott sárga agyagrögökkel.

c) Leletanyag: állatcsont.

35. kép. A 2. cölöpös árok és a 7. gödör
Fig. 35. Ditch 2 with post-holes and Pit 7

8. gödör (2. felület, SNR-214; SNR-348) *(21., 24., 36. kép)*

a) Alakja: méhkas alakú, kör alaprajzú, amelynek északi fele 2021-ben, déli fele 2022-ben került elő, így két különböző számon szerepel. Alja öblös, majd falai egyenesen tartanak felfelé. A gödör szája hirtelen szűkül, de felső része bolygatott. Nehezen volt érzékelhető, csak az altalajban jelent meg a foltja. Méretei: átm. 120–140 cm, mélysége kb. 140 cm.

b) Betöltése (SNR-226-229; SNR-349): északi felében (SNR-214) három réteget lehetett megkülönböztetni. A legfelső (SNR-226), kb. 20–30 cm vastagságban jelentkező feltöltés sárgás, erősen homokos. Az SNR-227-es betöltés 40–50 cm vastagságban volt megfigyelhető, barna színű, meszes rögöket tartalmaz, amely nyugat felé lejt és megvastagszik. Az SNR-228-as réteg 50–70 cm vastagságban volt jelen, fekete, hamus, faszenes, nagyon laza réteg, amely a gödör szélei mentén keveredett az altalajjal. Az SNR-229 legalsó, mindössze 10–15 cm vastagságban megfigyelhető feltöltés, amely sárgásbarna, az altalajjal erősen keveredett. A déli oldalon (SNR-348) a betöltés (SNR-349) erősen keveredett volt, laza, átégett, szenes, amelyben az altalaj sárga homokrögei is megtalálhatóak voltak.

c) Leletanyag: SNR-228: hullámvonaldíszes Árpád-kori fazéktöredék, vaskés, megégett állatcsont. SNR-349: másodlagosan megégett fazék oldaltöredékei, égett állatcsont.

9. gödör (1. felület, SNR-217) *(11., 37. kép)*

a) Alakja: a szelvény délnyugati sarkába belógó, sekély objektum, mely egy nagyobb ovális vagy szabálytalan alaprajzú gödör részlete lehet. Oldalai ívesen szűkülnek, alja is íves, az altalaj jellege miatt szabálytalan. Feltárt méretei: 130 × 160 cm, mélysége 20–25 cm.

b) Betöltése (SNR-217): világos, agyaggal kevert, barnás humusz.

c) Leletanyagot nem tartalmazott.

37. kép. A 9. gödör és a 14. árok
Fig. 37. Pit 9 and Ditch 14

38. kép. A 10. gödör
Fig. 38. Pit 10

10. gödör (2. felület, SNR-237) *(24., 38. kép)*

a) Alakja: feltehetően méhkas alakú, kör alaprajzú gödör, amelynek csak a déli fele esett a szelvénybe. A méhkas formát a metszetfalon lehetett érzékelni, foltban nem látszódott. Szájának nyugati oldala nehezen volt észlelhető. A gödör alja nem öblös, szinte egyenesen lett az altalajba mélyítve. Méretei: szája kb. 80 cm, alsó része 160 cm átmérőjű. Mélysége kb. 150 cm.
b) Betöltése (SNR-236, SNR-243): a gödörben két különböző feltöltési réteget lehetett megkülönböztetni. Az SNR-236 a felső, kb. 60 cm vastagságban jelentkező réteg, amely keményebb, masszívabb, barna színű. Az SNR-243 a gödör alsó, laza, homokos, az altalajjal erősen keveredett rétege, amely kb. 90 cm vastagságban volt megfigyelhető.
c) Leletanyag: a gödörben az SNR-243-as réteg tartalmazott leletanyagot; Árpád-kori kerámia (fazékalj és peremtöredékek), valamint több csigaház és csont került elő.

11. gödör (2. felület, SNR-249) *(24., 39. kép)*

a) Alakja: feltehetően méhkas alakú, közel kör alaprajzú, 100–110 cm átmérőjű gödör. Felső része a humuszolás során, valamint az erózió következtében elpusztult. Az alja öblös, mélysége a szelvényben kb. 100 cm.
b) Betöltése (SNR-248, SNR-252, SNR-253): a gödörben három feltöltési réteget lehetett megkülönböztetni. Az SNR-248 sötétbarna, laza, legfelső betöltés, amely kb. 15–20 cm vastagságban figyelhető meg. Az SNR-252 betöltés a gödör középső részén, kb. 30–60 cm vastagságban volt megfigyelhető. Barna, sok meszes pöttyöt tartalmaz. Az SNR-253 a gödör legalsó feltöltési rétege, amely barna, laza, homogén, 30–70 cm vastagságban figyelhető meg.
c) Leletanyag: a gödörben az SNR-248-as feltöltési réteg tartalmazott leletanyagot. Kisebb Árpád-kori kerámiák és állatcsont került elő belőle.

39. kép. A 11. gödör
Fig. 39. Pit 11

12. gödör (2. felület, SNR-273)

a) Alakja: a metszetfalban jelentkező öblös aljú objektum. Méretei: átm. 100 cm, mélysége 60 cm.
b) Betöltése: sötétbarna, homogén.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

13. gödör (2. felület, SNR-280)

a) Alakja: sekély, gödörszerű objektum, amely a metszetfalban jelentkezett. Méretei: 70 cm széles, mélysége 25 cm.
b) Betöltése: homokos, kavicsos, sárgásbarna.
c) Leletanyag: nem tartalmazott.

14. gödör (2. felület, SNR-304) *(21., 40. kép)*

a) Alakja: feltehetően kerek alaprajzú, egyenes felmenő falakkal rendelkező gödör, amelynek csak az északkeleti negyede esett a szelvény területére. Alja öblös, ívesen kialakított. A gödör szája közvetlenül a humuszréteg alól indult. Méretei: a szelvényben 55–60 cm szélességben jelentkezett, mélysége 70–80 cm.
b) Betöltése (SNR-323): lazább, barna színű, homogén, az alsó részén homokosabb, a sárga altalajjal keveredett.
c) Leletanyag: jellegtelen, redukált égetésű fazék oldaltöredéke.

40. kép. A 14. gödör
Fig. 40. Pit 14

41. kép. A 15. gödör
Fig. 41. Pit 15

42. kép. A 16. gödör
Fig. 42. Pit 16

43. kép. A 17. gödör
Fig. 43. Pit 17

15. gödör (1. felület, SNR-313) *(14., 41. kép)*
a) Alakja: kerek alaprajzú, enyhén méhkas alakú gödör a szelvény északi részében. A gödör alja a talaj adottságaihoz mérten egyenes. Méretei: átm. kb. 150 cm, mélysége 20 cm.
b) Betöltése (SNR-314): sötétbarna, néhol faszénszemcsés, szántás során belekevert sárga agyagszemcsékkel.
c) Leletanyag: Árpád-kori kerámia és bográcstöredék.

16. gödör (1. felület, SNR-337) *(16., 42. kép)*
a) Alakja: a szelvény délkeleti negyedében lévő, kelet felé részben kilógó, méhkas alakú gödör. Méretei: átm. 120–130 cm, mélysége 30–40 cm.
b) Betöltése (SNR-338): tömör, világosbarna, homokos, néhol apró patics-, illetve faszénszemcsékkel.
c) Leletanyag: jellegtelen kerámia, köpűs Árpád-kori nyílhegy.

17. gödör (1. felület, SNR-339) *(15., 43. kép)*
a) Alakja: ovális alaprajzú, méhkas alakú gödör a szelvény nyugati felében, valamilyen összefüggésben van (valószínűleg vágja) a 22. számú árok (SNR-335). Méretei: 160 × 190 cm, mélysége kb. 20 cm.
b) Betöltése (SNR-340): sötétbarna, erősen humuszos, néhol faszenes.
c) Leletanyag: Árpád-kori fazék- és bográcstöredékek.

18. gödör (1. felület, SNR-341) *(16., 44. kép)*
a) Alakja: lefelé enyhén szűkülő oldalú, eredetileg méhkas alakú, szabálytalan, ovális alaprajzú, gödör. Méretei: 180 × 70–75 cm, mélysége 20–20 cm.

44. kép. A 16. és a 18. gödör
Fig. 44. Pits 16 and 18

b) Betöltése (SNR-342): sötétbarna, néhol erősen homokos, agyagszemcsés, tömör.
c) Leletanyag: jellegtelen középkori kerámia.

19. gödör (2. felület, SNR-366) *(19., 45. kép)*
a) Alakja: nyújtott ovális alakú gödör, amelynek déli része esett a szelvénybe. A mérhető adatai alapján legalább 90 × 160 cm lehetett. Foltja csak az altalajban rajzolódott ki, legnagyobb mélysége 50 cm.
b) Betöltése (SNR-362): szürkésbarna, szemcsés, kemény, nehezen bontható.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

II. Cölöpös árkok

1. cölöpös árok (1. felület, SNR-016) *(4., 46. kép)*
a) Alakja: a szelvény nyugati oldalán végighúzódó sekély, észak felé mélyülő és kisarkosodó, fordított trapéz átmetszetű árok. Az árok alján három cölöplyuk mutatkozott, melyek egy struktúrához tartozhattak az árokkal. A 25–40 cm mély cölöplyukak kb. 120–130 cm-re helyezkedtek el egymástól. Árok méretei: feltárt hossza 445 cm, szélessége 90 cm, mélysége 26 cm.
b) Betöltése (SNR-015): barna agyagos, az altalaj beleszántott sárga szemcséivel keveredve. A betöltés megegyezik a 3. árok (SNR-018) betöltésével. A barna betöltésből kitűnt a cölöphelyek más nemű betöltése.
c) Leletanyag: állatcsontok és Árpád-kori kerámia, többek között bográcstöredék.

*2. cölöpös árok (*1. felület, SNR-209) *(12., 35., 47. kép)*
a) Alakja: a szelvény délkeleti sarkában lévő árok, amelyben egy fél madár váza volt, koponyával és néhány hosszúcsonttal, befut a déli és a keleti metszetfalakba. Folytatása az 1. és a 3. számú cölöpös árokszakaszok. Méretei: szélessége a déli metszetnél 140 cm, mélysége 20–30 cm.
b) Betöltése (SNR-209): sötétbarna, erősen humuszos.
c) Leletanyag: madárcsontok, Árpád-kori kerámia.

45. kép. A 19. gödör
Fig. 45. Pit 19

3. cölöpös árok (1. felület, SNR-211) *(13., 48. kép)*
a) Alakja: északkelet–délnyugati tájolású árok. A feltárt szakasz közepe táján, a meghagyott tanúfal alatt egy cölöphely került elő (SNR-238). Folytatása az 1. és 2. számú cölöpös árokszakasz. A feltárt szakasz méretei: legnagyobb szélessége az északi részén 25 cm, középen és a déli végén 70–75 cm, mélysége 10–15 cm.
b) Betöltése (SNR-211): barna, homogén, humuszos.
c) Leletanyag: három apró kerámia, köztük egy hullámvonaldíszes Árpád-kori töredék, állatcsont.

4. cölöpös árok (2. felület, SNR-230) *(24., 49. kép)*
a) Alakja: északnyugati–délkeleti tájolású árokszerűség, amelynek azonban csak a keleti szélét lehetett megfogni, a nyugati széle bizonytalan. Az árokban három cölöphelyszerű elszíneződés volt. Betöltésük elvált az árok betöltésétől. Az SNR-240 (15–20 cm széles, 5–10 cm mély) és SNR-241-es (40 cm széles, 10 cm mély) cölöphelyként azonosított foltok ovális alakúak voltak, míg az SNR-242-es (15 cm széles, 5–10 cm mély) számot viselő objektum kör alaprajzú volt. A cölöpök nem egyenlő távolságra helyezkedtek

46. kép. Az. 1. cölöpös árok
Fig. 46. Ditch 1 with post-holes

el egymástól, így cölöpös árokként való azonosításuk kissé bizonytalan.

b) Betöltése: az árok betöltése szürke, szürkéssárga, homogén, az altalajhoz hasonló, így nehéz volt megkülönböztetni. A cölöphelyek(?) sötétbarna, homogén betöltéssel rendelkeztek, amelyek élesen elváltak az árok feltöltésétől.

c) Leletanyagot nem tartalmazott.

III. Egyéb árkok

1. árok (1. felület, SNR-010) *(3., 50. kép)*

a) Alakja: a szelvény északkeleti sarkában megfigyelt északnyugat–délkelet tájolású, teknő átmetszetű, alul ellaposodó árok. Ezt az árkot vágja az 1. számú (SNR-008) gödör. Feltehetően ennek folytatása a 2. számú (SNR-014) árokszakasz. Méretei: 140 × 100 cm, mélysége 30 cm.

b) Betöltése (SNR-009): a felső 15 cm a szántott humuszhoz hasonló, sötétbarna, míg az árok alján keményebb, enyhén sárga agyagpettyes betöltés volt.

c) Leletanyag: malakológiai leletek.

47. kép. A 2. cölöpös árok
Fig. 47. Ditch 2 with post-holes

48. kép. A 3. cölöpös árok
Fig. 48. Ditch 3 with post-holes

49. kép. A 4. cölöpös árok
Fig. 49. Ditch 4 with post-holes

2. árok (1. felület, SNR-014) *(3., 51. kép)*

a) Alakja: a szelvény északnyugati sarkában megfigyelhető árokszakasz. Metszete kilaposodó teknő formájú. Feltehetően az 1. számú (SNR-010) árok folytatása, illetve hozzá kapcsolódnak a 3. (SNR-018) és a 4. (SNR-020) árokszakaszok is. Méretei: 170 × 74 cm, mélysége 32 cm.

50. kép. Az 1. árok és a beleásott 1. gödör foltja
Fig. 50. Ditch 1 and the soil mark of Pit 1 dug into it

51. kép. A 2. árok
Fig. 51. Ditch 2

52. kép. A 3. és a 4. árok
Fig. 52. Ditches 3 and 4

53. kép. A 4. árok
Fig. 53. Ditch 4

b) Betöltése (SNR-013): nagyrészt homogén, sötétbarna, hasonló a fölötte fekvő szántott humuszhoz. A betöltésben sárga, altalajból származó, feltehetően az árok oldaláról beszakadt agyagrögök látszanak.
c) Leletanyag: állatcsont.

3. árok (1. felület, SNR-018) *(4., 52. kép)*
a) Alakja: a szelvényen átfutó északkelet–délnyugat irányú árok. Metszete kissé sarkosabb teknő formájú. Metszi az 1. számú cölöpös árkot (SNR-016). Feltehetően összekapcsolódik a 2. (SNR-014) és a 4. (SNR-020) számú árkokkal. Méretei: 395 × 20/30 cm, mélysége átlagban 20–30 cm
b) Betöltése (SNR-017): sötétbarna, anyagában apró fehér meszes elszíneződések látszanak.
c) Leletanyag: malakológiai leletek.

4. árok (1. felület, SNR-020) *(4., 52–53. kép)*
a) Alakja: a szelvény keleti felében húzódó, északkelet–délnyugat irányú árok. Mélysége északkelet felé erőteljesen csökken, átmetszete teknő (trapéz) formájú. Feltehetően összekapcsolódik a 2. (SNR-014) és a 3. (SNR-018) számú árkokkal. Méretei: 214 × 68/70 cm, mélysége 18–26 cm.
b) Betöltése (SNR-019): sötétbarna, homogén, a szántott humusszal nagyrészt megegyező jellegű.
c) Leletanyag: állatcsont (többek között egy juhkoponya), jellegtelen középkori kerámia.

5. árok (1. felület, SNR-044) *(6., 54. kép)*
a) Alakja: a szelvényen kelet–nyugat irányban végigfutó árok, feltehetően a 2. cölöpös árok (SNR-029) folytatása. Az árok keleti oldala kilaposodó, míg nyugati oldala teknős alakú. Az árok nagyon sekély, alakja nem egységes, iránya sem következetes. Méretei: 400 × 60/76 cm, mélysége 16–30 cm.
b) Betöltése (SNR-043): sötétbarna, homogén humuszos föld, a szántott humusszal megegyező jellegű.
c) Leletanyag: jellegtelen Árpád-kori kerámia.

6. árok (1. felület, SNR-053) *(7., 55. kép)*
a) Alakja: a szelvényen végigfutó, meglehetősen sekély árok, melynek mélysége és vonala is erőteljesen egyenetlen az altalaj változásainak nyomán. Nyugati

54. kép. Az 5. árok
Fig. 54. Ditch 5

55. kép. A 6. árok
Fig. 55. Ditch 6

56. kép. A 7. árok
Fig. 56. Ditch 7

57. kép. A 9. árok
Fig. 57. Ditch 9

végében bemélyedés látszik, az ároktól északra, melyet cölöphellyel lehetett azonosítani, bár mélységéből csupán 10 cm-t tartott meg a mezőgazdasági bolygatás. Ennek folytatása a 8. (SNR-067) számú árok. Méretei: 400 × 50/60 cm, mélysége 22–24 cm.

b) Betöltése (SNR-052): barna, homogén, a szántott humusszal nagyrészt megegyező jellegű.

c) Leletanyag: állatcsont, őskori és jellegtelen Árpád-kori kerámia.

7. árok (1. felület, SNR-057) *(7., 56. kép)*

a) Alakja: a szelvény délkeleti sarkában megjelenő északkelet–délnyugat irányítású árokszakasz. Oldalai majdnem függőlegesek, alul erősen megtörő, alja vízszintes. Feltárt méretei: 60 × 36 cm, mélysége 24–26 cm.

b) Betöltése (SNR-056): barna, homogén, mely jellegben nem vált el az SNR-035 feltöltési rétegtől. Az alja felé haladva besötétedett, feketésnek mutatkozott.

c) Leletanyagot nem tartalmazott.

8. árok (1. felület, SNR-067)

a) Alakja: egyenletes szélességű, nagyon sekély, lapos, teknőszerű aljú árok, feltehetően a 6. (SNR-053) árok folytatása. Méretei: 140 × 50 cm, mélysége átlagosan 10 cm.

b) Betöltése (SNR-066): világos-sárgásbarna, az altalajtól nehezen elkülöníthető, enyhén kevert föld.

c) Leletanyagot nem tartalmazott.

9. árok (2. felület, SNR-109) *(23., 57. kép)*

a) Alakja: délnyugat–északkelet irányítású árok, amely szinte merőlegesen fut a *10. árokba* (SNR-111/223). Az árok alja öblös, lekerekített, oldala tapasztott. Méretei: 40/60 × 200/230 cm; 30–40 cm mély.

b) Betöltése (SNR-108): világosbarna, agyagos, szénszemcsékkel keveredett.

c) Leletanyag: bekarcolt díszű Árpád-kori fazék töredéke.

10. árok (2. felület, SNR-111; SNR-223; SNR-247) *(23., 58–59. kép)*

a) Alakja: délkelet–északnyugat irányítású, 160–170 cm széles árok, amely a déli részén kelet felé elfordul, és keleti-északkeleti irányban folytatódik (SNR-247). Az árkot két szakaszban, 2019-ben és 2021-ben tártuk fel, ezért rendelkezik több SNR számmal. Az árkot

58. kép. A 10. árok alján talált barázdák
Fig. 58. The furrows on the floor of Ditch 10

részben az altalajba, részben pedig a késő bronzkori erődítés árkába (SNR-245) ásták bele. Az altalaj szintjétől számítva 60–70 cm mély, de fentebbről indult. Legnagyobb mérhető mélysége 110 cm. Foltja elsőként az altalajban volt érzékelhető. Oldala kissé lépcsőzetes formájú, az alján három barázdát (SNR-145/146; SNR-147/148; SNR-151/152) lehetett megfigyelni, amelyek feltehetően az árok többszörös megújításának a nyomai. Alja és oldala tapasztott.

b) Betöltése (SNR-110; SNR-222; SNR-261/278): az árok alján, kb. 20 cm vastagságban jelent meg az SNR-222-es feltöltés, amely sötétbarna, kevéssé szemcsés, homokos. Ebből Árpád-kori leletek kerültek elő. Az árok nagy részében azonban egy szürkésbarna, erősen szemcsés feltöltés (SNR-261/278) figyelhető meg, kb. 30–50 cm vastagságban, amely késő középkori leletanyagot tartalmazott.

c) Leletanyag: az árok alsó, SNR-222-es feltöltésből kisebb, Árpád-kori kerámiatöredékek láttak napvilágot, valamint két pénz (II. Béla-denár és Szép Frigyes 1314–1330 közötti denárja) keltezte ezt a réteget. Az SNR-261/278-as rétegekből már nagyobb mennyiségű leletanyag származik, főleg 15. század végi – 16. század eleji tál, tányérka és pohár alakú kályhaszemek, valamint néhány késő középkori kerámiatöredék, illetve egy vaskés.

11. árok (2. felület, SNR-121) *(23., 60. kép)*

a) Alakja: délnyugat–északkelet irányítású árok. Alja és oldala nem volt tapasztott. Foltját az altalajban lehetett érzékelni, de feljebb indulhatott. Felső részét a talajerózió pusztította el. Méretei: 30/60 × 500 cm. Legnagyobb mélysége 30 cm, de bizonyos részein sekélyebb volt. Szélessége szintén változott.

b) Betöltése (SNR-103): barna, kissé homokos, paticszszemcsés feltöltés.

c) Leletanyag: jellegtelen középkori fazekak oldaltöredékei.

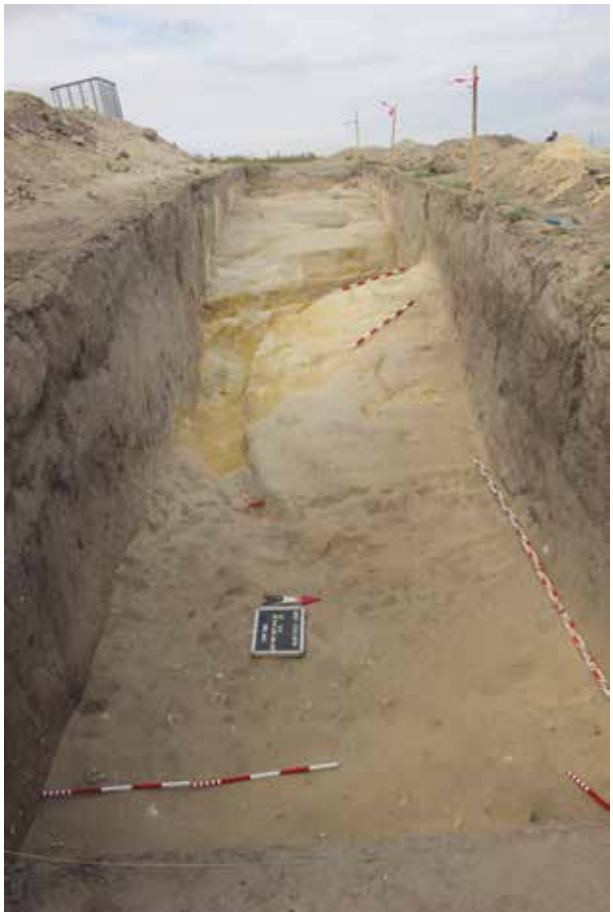

59. kép. A 10. árok kelet felől
Fig. 59. Ditch 10 from the east

60. kép. A 11. árok
Fig. 60. Ditch 11

12. árok (1. felület, SNR-203) *(10., 61. kép)*

a) Alakja: a szelvény északnyugati sarkában lévő nagyobb árok. Feltárt méretei: 140 × 60 cm, mélysége 70 cm.

b) Betöltése (SNR-203): tömör, sötétbarna, erősen humuszos föld, felül beleszántott sárga agyagrögökkel.

c) Leletanyag: római tegulatöredékek, késő középkori kerámia, rézlemezke, állatcsont.

61. kép. A 12. árok
Fig. 61. Ditch 12

62. kép. A 13. árok
Fig. 62. Ditch 13

63. kép. A 14. árok
Fig. 63. Ditch 14

64. kép. A 15. árok
Fig. 64. Ditch 15

13. árok (1. felület, SNR-204) *(10., 61–62. kép)*

a.) Alakja: a szelvény déli részén észlelhető kisebb, teknős átmetszetű árok. Méretei: szélessége 60–70 cm, mélysége 22–25 cm.
b) Betöltése (SNR-204): tömör, sötétbarna, erősen humuszos föld, felül beleszántott sárga agyagrögökkel.
c) Leletanyag: késő középkori kerámia és állatcsont.

14. árok (1. felület, SNR-206) *(10., 37., 63. kép)*

a) Alakja: a szelvény keleti metszete mentén végigfutó, dél felé kettéágazó és elsekélyesedő árok. Méretei: szélessége 60 cm, mélysége 15–20 cm.
b) Betöltése (SNR-206): sokfelé löszös-agyagos törmeléket tartalmazó, alapvetően humuszos barna föld.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

15. árok (1. felület, SNR-029) *(5., 64. kép)*

a) Alakja: a szelvény teljes hosszán végighúzódó sekély árok. Átmetszete eredetileg sekély teknő formájú lehetett. Alján két kerek átmetszetű cölöphely került elő. Folytatása az 5. számú (SNR-044) árok. Méretei: hossza 400 cm, szélessége 40–50 cm, mélysége 2–10 cm.
b) Betöltése (SNR-028): homogén, sötétbarna földes agyag, a két cölöphely betöltésétől nem vált el (SNR-039, SNR-041).
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

16. árok (1. felület, SNR-216) *(10., 61., 65. kép)*

a) Alakja: a szelvényt átlósan átszelő, kisebb, íves aljú árok. Méretei: szélessége 25–40 cm, mélysége átlagban 8–10 cm, északnyugaton 30 cm.
b) Betöltése (SNR-216): alapvetően világosbarna, humuszos.
c) Leletanyag: 1500 körüli kerámiatöredékek a betöltés felső részében.

17. árok (2. felület, SNR-251) *(24., 66. kép)*

a) Alakja: északkelet–délnyugati tájolású, sekély árok, amely az északkeleti részén erősen kiszélesedik és sekélyebbé válik. A keleti részeken a kövecses, a nyugati részen a sárga, homokos altalajba ásták bele.

65. kép. A 13. és a 16. árok
Fig. 65. Ditches 13 and 16

66. kép. A 17. árok
Fig. 66. Ditch 17

67. kép. A 18. árok
Fig. 67. Ditch 18

b) Betöltése (SNR-250): sötétbarna, homokos, homogén feltöltés, nagyon hasonlít az SNR-254-es feltöltéshez.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

18. árok (2. felület, SNR-255) *(24., 67. kép)*
a) Alakja: kelet–nyugati tájolású, nagyon sekély árok, mely nyugat felé fokozatosan megszűnik. Ez az árok bolygatja a *17. számú árkot* (SNR-251). Méretei: 150 × 20 cm, mélysége 10 cm.
b) Betöltése (SNR-254): sötétbarna, homokos betöltés, nagyon hasonlít az SNR-250-es feltöltéshez.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

19. árok (2. felület, SNR-305, SNR-345) *(21–22., 68. kép)*
a) Alakja: legalább 7 m hosszan követhető árok, amelyet két különböző szelvény területén tártunk fel, így több számon szerepel. Foltja csak az altalajban volt megfigyelhető, de a metszetek alapján fentebbről indult. Nyugat felé kissé kiszélesedik, két oldalán egy-egy szabálytalanul követhető padka látható. Valószínűleg az árok ásásának és megújításának a nyomai. Méretei: 100–110 cm széles, 20–40 cm mély.

68. kép. A 19. árok
Fig. 68. Ditch 19

b) Betöltése (SNR-324/346): világos szürkésbarna, mészszemcsékkel keveredve, az alsóbb részeken sötétebb színű, homogén.
c) Leletanyag: Árpád-kori csigavonaldíszes kerámia, állatcsont.

69. kép. A 20. árok
Fig. 69. Ditch 20

70. kép. A 21. árok
Fig. 70. Ditch 21

71. kép. A 22. árok
Fig. 71. Ditch 22

20. árok (1. felület, SNR-315) *(14., 69. kép)*

a) Alakja: kelet–nyugat irányú, átlagban félköríves vagy teknő átmetszetű árok a szelvény déli felében. Vágja a 21. számú (SNR-320) árkot. Méretei: 400 × 80 cm, mélysége átlagban 30 cm.
b) Betöltése (SNR-316): szürkésbarna, egynemű, néhol beleszántott – az altalajból származó – sárga agyaggal és mészrögökkel.
c) Leletanyag: állatcsont, patics, jellegtelen Árpád-kori kerámia.

21. árok (1. felület, SNR-320) *(14., 70. kép)*

a) Alakja: a szelvény délnyugati sarkában jelentkező, a szelvényben kb. 60 cm széles árok, amely észak–déli irányú. Vágja a 20. számú (SNR-315) árok. Méretei: átlagban 60–80 cm széles, mélysége a nyugati metszetnél 70/80 cm.
b) Betöltése (SNR-321): szürkésbarna, egynemű betöltés, amely az altalaj sárga homok- és mészszemcséit is tartalmazza.
c) Leletanyag: késő Árpád-kori és késő középkori kerámia: közte fehér fazék peremtöredéke, állatcsont.

22. árok (1. felület, SNR-335) *(15., 71. kép)*

a) Alakja: ívelt alapvonalú, kelet–nyugat irányú, U-átmetszetű árok. Méretei: átlagban 70–80 cm széles, mélysége 20–30 cm.
b) Betöltése (SNR-336): egységes, világosbarna, erősen homokos, többfelé a szántás által beemelt mész- és agyagrögökkel.
c) Leletanyag: jellegtelen fazék oldaltöredékek, állatcsont.

23. árok (2. felület, SNR-367) (19., 72. *kép)*

a) Alakja: délnyugat–északkeleti irányítású árok, amely kelet felé kissé összeszűkül, fala meredekebb. Méretei: kb. 100 cm széles, 50–70 cm mély. Valószínűleg a *10. árok* folytatása.
b) Betöltése (SNR-363): sötétbarna, humuszos, homogén, könnyen bontható.
c) Leletanyag: állatcsont, középkori kerámia, vas.

72. kép. A 23. árok
Fig. 72. Ditch 23

IV. Cölöphelyek

1. cölöphely (1. felület, SNR-061) *(8., 73. kép)*
a) Alakja: kör alakúan kirajzolódó, sekély cölöphely, belelóg a nyugati metszetfalba, a 6. árok (SNR-053) nyugati végében. Méretei: átm. 22 cm, mélysége 14 cm.
b) Betöltése (SNR-060): sötétbarna, homogén, enyhén humuszos.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

2. cölöphely (1. felület, SNR-063) *(7., 74. kép)*
a) Alakja: kör alaprajzú, enyhén szűkülő falú cölöphely. Méretei: átm. 30–32 cm, mélysége 20–25 cm.
b) Betöltése (SNR-062): barna, homogén, a szántott humuszhoz hasonló jellegű.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

3. cölöphely (2. felület, SNR-115) *(23. kép)*
a) Alakja: közel kör alaprajzú, méretei: átm. 20 cm, mélysége kb. 10 cm.
b) Betöltése (SNR-114): barna, homokos, vörös szemcsékkel kevert.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

73. kép. Az 1. cölöphely
Fig. 73. Post-hole 1

74. kép. A 2. cölöphely
Fig. 74. Post-hole 2

75. kép. A 4. cölöphely
Fig. 75. Post-hole 4

4. cölöphely (2. felület, SNR-120) *(23., 75. kép)*
a) Alakja: feltehetően kör alaprajzú cölöphely, alja erősen öblös, lefelé összeszűkül, oldala nem volt tapasztott. A szelvényben 20 cm szélességben jelentkezett. Átmérője 50 cm.
b) Betöltés (SNR-102): barna, olykor kissé szemcsés.
c) Leletanyag: egy darab késő középkori oldaltöredék.

76. kép. Az 5. cölöphely
Fig. 76. Post-hole 5

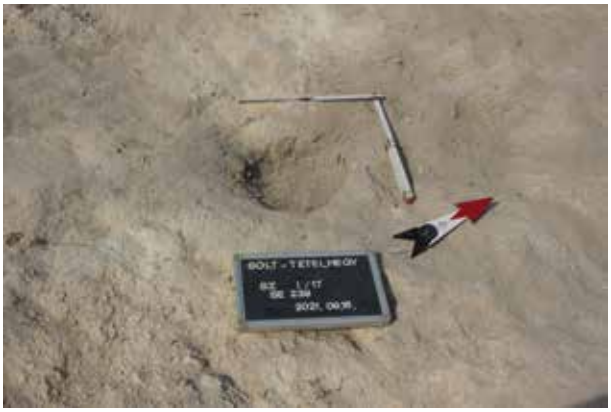

77. kép. A 6. cölöphely
Fig. 77. Post-hole 6

78. kép. A 7. cölöphely
Fig. 78. Post-hole 7

5. cölöphely (1. felület, SNR-215) *(12., 76. kép)*
a) Alakja: kis méretű, kerek alaprajzú, függőleges falú, egyenes aljú cölöphely. Feltárt mélysége 6–8 cm, átmérője 15–16 cm.
b) Betöltése (SNR-215): világosbarna, homokos föld volt, a szántás erősen megbolygatta.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

6. cölöphely (1. felület, SNR-239) *(13., 77. kép)*
a) Alakja: közel kör alaprajzú, függőleges oldalú cölöphely. Méretei: átm. 28–30 cm, mélysége 8 cm.
b) Betöltése (SNR-239): porózus, homokos, barna föld.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

7. cölöphely (2. felület, SNR-258) *(24., 78. kép)*
a) Alakja: kör alaprajzú, mély cölöphely a déli metszet mentén. Alja erősen szűkült, így azt nem is tudtuk teljes egészében feltárni. Méretei: átm. 40 cm, elért mélysége: 60 cm.
b) Betöltése: barna, homokos, homogén, amely hasonlít az SNR-250-es feltöltéshez.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

8. cölöphely (2. felület, SNR-269)
a) Alakja: a keleti metszetben jelentkező objektum. Méretei: 20 cm széles, 30–40 cm mély.
b) Betöltése: sötétbarna, homogén.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

9. cölöphely (2. felület, SNR-270)
a) Alakja: a metszetfalban jelentkező objektum, amely megbolygatja az SNR-269-es cölöphelyet. Méretei: 20 cm széles, 30–40 cm mély.
b) Betöltése: sötétbarna, homogén, nehezen elválasztható az SNR-269-es cölöphely betöltésétől.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

10. cölöphely (2. felület, SNR-274)
a) Alakja: a metszetfalban jelentkező kettős cölöphely. Méreteik: a keleti 40 cm széles, 30 cm mély, a nyugati 30 cm széles, 20 m mély.
b) Betöltése: barna, mészszemcsés.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

11. cölöphely (2. felület, SNR-279)
a) Alakja: a metszetfalban jelentkező objektum, amely lefelé szűkül. Méretei: 60 cm hosszú, felső része 50 cm, alsó része 30 cm széles.
b) Betöltése: erőteljesen paticsszemcsés, barna feltöltés.
c) Leletanyagot nem tartalmazott.

V. Pince *(9., 17–18., 79–82. kép)*

a) Alakja: legalább három szelvény – I/13, I/22 és I/23 – területére kiterjedő, jelentős mélységű, földbemélyített objektum. Iránya délnyugat–északkelet, kijárata nem lett feltárva, délnyugati végében a mélysége a mai felszíntől mérve elérte a 340 cm-t. Oldalai felül ívesek, lefelé haladva kiegyenesednek, északkelet

79. kép. A pince feltárt részlete az I/13. szelvényben
Fig. 79. The cellar section excavated in Trench I/13

80. kép. A pince feltárt részlete az I/22. szelvényben
Fig. 80. The cellar section excavated in Trench I/22

81. kép. Mécsestartó fülke a pince délnyugati falában
Fig. 81. Niche for an oil-lamp in the cellar's south-western wall

82. kép. A pince feltárt részlete az I/23. szelvényben
Fig. 82. The cellar section excavated in Trench I/23

felé lejtős, meneteles. Több helyen is megfigyelhető, hogy a Várdomb északkeleti oldalából vízszintesen beásott jelenségről van szó, melynek felülről természetesen meghagyott agyag boltozata volt. A boltozat "csonkjai" adták feltárás során a pince átmetszetének méhkas-szerű formáját.

b) Betöltése: erősen rétegzett, de kronológiai különbségeket nem lehetett érzékelni, sőt, bizonyos edények töredékei több, eltérő stratigráfiai egységként jelölt feltöltésből kerültek elő. Összességében három rétegződési sorozatot lehetett megfigyelni: legalul a járószinthez kapcsolódó számos vékony, letaposott, apróra tört leleteket tartalmazó barna agyagos föld. Felette a pince boltozatának első leszakadásait jelölő tömör, helyenként altalajszerű sárga agyag, ezt több helyen a csapadékvíz beszivárgásából származó vékonyabb, járószintszerű rétegecskék szakították meg, a pusztulás hosszabb ideig tartó folyamatát jelezve. Felül pedig, a szántott humusz alatt kezdődően, a beszakadt boltozat helyén megjelenő mélyedésben erősen humuszos, szerves anyagokban és leletanyagban rendkívül gazdag, barna agyagos betöltés volt. Ez az egykoron földfelszíni épület pusztulási omladékának a pincebeszakadása következtében keletkezett mélyedésbe való beesésének vagy bemosódásának eredménye.

c) Leletanyag: nagy mennyiségű állatcsont, 1500 körüli, vörös égetésű kerámia, mázas budai vörös kerámia, grafitos kerámia, viseleti elemek, csillártöredékek, Zsigmond-, I. Mátyás- és II. Ulászló-pénzek.

ÉRTÉKELÉS

Árpád-kor

Az Árpád-kori település előkerült objektumai nem jelölnek ki egyértelmű belső tagolást vagy szabályszerű elrendeződést a településen belül. Feltűnő, hogy csak árkokat és gödröket találtunk, egyetlen egy lakóháznyom vagy szabadtéri kemence maradványa nem volt dokumentálható. Valószínűleg a kialakult képet nem kis mértékben befolyásolja az erőteljes erózió következtében nyomtalanul elpusztult jelenségek hiánya. A leletanyag rendkívüli szegénységének köszönhető kronológiai bizonytalanság ugyancsak akadályozza a belső topográfia rekonstruálását, ugyanis nem áll módunkban szétválasztani az Árpád-koron belüli egyes horizontokat. Mindez azt okozza, hogy a legkorábban a 11. század végétől legkésőbb a 13. század elejéig keltezhető település fennállása során készült objektumokat egyszerre látjuk.

Az objektumok szóródása és helyzete nem teszi lehetővé azt sem, hogy a település topográfiáját rekonstruálni tudjuk. Ami biztosnak látszik, hogy a Várdomb nyugati és keleti oldalán is előkerült valamilyen könnyűszerkezetes erődítés (legalábbis tapasztott sövényfal) nyoma, amely talán ennek az Árpád-kori településrészletnek a határait jelzi. A település keleti szélét nem csupán a cölöpös árok jelenléte, hanem az is jelezte, hogy a nyugatabbra sűrűsödő méhkas alakú tárolóvermek és vízelvezető árkok ezen a részen elfogytak, ennek közelében jelenség már alig került elő. Az erődítés által lehatárolt területen a feltárt árkok ellenére sem lehetett egy biztos belső topográfiát megfigyelni, azok feltehetően nem telek- vagy térelválasztók voltak, hanem inkább vízelvezető funkciót láttak el. Nem telekhatárt jelölő funkcióra utal az is, hogy a *10. árok* esetében, ahol az észak–déli tájolású árok kelet felé fordult, nem egy derékszöget zárt be, hanem ívesen lett kialakítva *(58–59. kép)*. Az árkok hosszú évtizedeken keresztül történő használatára utalnak az árkok alján megtalált barázdák vagy padkaszerű, de minden esetben igen szabálytalanul kialakított jelenségek. Egy-egy nagyobb árok mellett húzódó, sekélyebb, szintén szabálytalan és egyszer csak elfogyó árkokat is inkább megújításként lehet értelmezni. A feltárt méhkas alakú tárolóvermek a Várdomb keleti oldalán sűrűsödtek, itt a belőlük előkerült hamus-faszenes feltöltés és égett állatcsontok akár valamilyen műhelyre is utalhatnak.

Az Árpád-kori településrészlet funkciója nem egyértelmű. A hasonló korú településekre nem jellemző paliszádszerű erődítés alapján akár valamiféle jelentősebb, regionális központi szerep is feltételezhető lenne, de a paliszádon belül feltárt objektumok ezt nem támasztják alá. A leletszegénység sem segíti az értelmezést. Természetesen a feltárt felület mérete és a pusztulás mértéke jelentősen befolyásolja a képet, de további támpontok hiányában nem tudunk egyéb következtetést levonni.

A kronológiát illetően a két kutatott felszínen fellelt kerámia feltűnően egynemű: egyenletlen kiégetésű (vöröses-barnás anyagú), csigavonalas díszítésű fazekak és díszítetlen bográcsok. Összességében ez a leletanyag inkább a 12. századra keltezhető, esetleg a 13. század első felére. A numizmatikai leletek között a két Árpád-kori szórvány Kálmán-[13] és II. Béla-pénz is megerősíti a legkorábbi feltételezhető keltezést a feltárt jelenségek esetében. Az ásatás környezetéből előkerült pénzek pedig – Kálmántól IV. Béláig – lefedik a kerámia által kijelölt teljes időszakot. Egyetlen egy helyen sem érzékeltünk tűzvészre vagy más, erőszakos pusztításra utaló nyomokat. Úgy tűnik, hogy a településrészt már a tatárjárás előtt elhagyták, a használható tárgyakat összeszedték.

Az eddigi tételhegyi ásatások (2005–2022) eredményei alapján úgy tűnik, hogy közvetlenül a Várdomb mellett keletre fekvő Templomdombon más volt a helyzet. Az itt megismert Árpád-kori település – a körbekerített templommal és temetővel egyetemben – már a 11. századtól adatolható, és a feltárt veremházak és gödörobjektumok leletanyaga alapján a 13–14. században volt a legsűrűbben lakott.[14] Ennek alapján feltételezhető, hogy a Várdombon feltárt település lakói – talán pont a tatárjárás okozta fenyegetettség miatt – beköltöztek a Templomdombon lévő bronzkori sánccal körbevett és így valamiképp védettebbnek látszó területre. A védettség egy magasabb fokára nemcsak az újra felhasznált bronzkori sánc utal, hanem a sánc tetején megtalált Árpád-kori erődítési maradványok is.[15] De ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a 11–12. században nagyobb területen elhelyezkedő település a 13. századra összébb húzódott, s már csak a templom körüli részeket hasznosították. A Várdomb pedig legközelebb csak a 14. század folyamán kezdett újra benépesülni és fejlődésnek indulni, miáltal egészen a 16. század elejéig lakott maradt.

[13] Az I/13. szelvény SNR-201 rétegéből (a pincebetöltés teteje) előkerült érméről részletesebben lásd Tóth Csaba leírását az éremkatalógusban: Nr. 033. 2021-303: Könyves Kálmán-denár (H41).

[14] Takács 2014. 116–117.

[15] Takács 2014. 113.

Késő középkor

A késő középkori település létezése a solti Tételhegyen az írott források által jól adatolható,[16] régészeti nyomainak előkerülése önmagában nem meglepő. Topográfiailag azonban a kutatott terület nehezen értelmezhető a mindössze kettő, késő középkorra keltezhető jelenség miatt. A szisztematikus műszeres leletfelderítés során fellelt tárgyak kiértékelése után már lesz lehetőség a solti Tételhegy teljes északi részének pontosabb topográfiai értelmezésére, egyelőre azonban csak azt látjuk, hogy a templomtól nyugatra, egy árokkal leválasztva kezdődött az alápincézett, földfelszíni épületekből álló, falusias képet mutató településrészlet. Az még biztosan jól kivehető, hogy az Árpád-kori eredetű árkok minden bizonnyal meghatározták a falu elrendezését, de régészetileg azonosítható jelenségek híján a topográfiára nem tudunk következtetni. Egyedül a textilplombák szóródása utal arra, hogy a településnek a feltárt pincétől nyugatra-délnyugatra volt egy kisebb piactere, ahol biztosan kereskedtek nyugati szövetekkel is. Ha elfogadjuk a katonai felméréseken látható, a Tételhegyen átvezető út középkori eredetét,[17] akkor feltételezhető, hogy a település belső rendszere valamilyen formában ahhoz igazodott. A leletek többsége arra utal, hogy a település legkésőbb II. András alatt, de még a tatárjárást megelőzően megszűnt vagy elköltözött, a késő középkori megtelepedés pedig – az írott forrásokkal összhangban – I. Károly korában indulna, virágkora pedig a 14. század második felére – 15. század elejére esik, a 15. század vége felé csökkenő intenzitással. A település végét illetően a pénzleletek megerősítik a pince keltezésénél megfogalmazottakat: az 1516 utáni időszakból mindössze két darab 16. századi érme került elő, mindegyik még II. Lajos korából. Ezek szerint a települést már a török háborúk előtt kiürítették.

ZÁRSZÓ

Az ELTE BTK Régészettudományi Intézete által végzett ásatás során a solt-tételhegyi Várdombon feltárt középkori településnek két határozottan elkülönülő periódusa rajzolódott ki. A leletanyag teljes feldolgozásáig a pontos kronológiai határokat még nem tudjuk kijelölni, azonban már most látszik, hogy az első periódus az Árpád-korra tehető. A bográcstöredékek, a szinte kizárólagos csigavonalas fazéktöredékek alapján inkább a 12. század látszik valószínűbbnek, de legkorábban a 11. század vége. Ezt erősítik meg a szórványként (másodlagos helyzetben) előkerült Kálmán- és II. Béla-pénzek. A tatárjárás korának pusztításai a feltárt településrészen nem hagytak nyomot, így ezt bizonyosan már azelőtt elhagyták és kiürítették. Az utóbbi magyarázza a lelőhely látványos leletszegénységét. A második periódus az előzővel szemben egyértelműen a középkor végére tehető. A mindössze két objektumot felmutató időszak a lelőhelyen nagyon leletgazdag, bizonyos szempontból reprezentatív tárgyakat is felvonultat (övveretek, csillártöredékek). A kerámia és a numizmatikai leletek együttesen a Mátyás-kor végére, illetve a Jagellók uralkodásának elejére szűkítik a településrészlet pusztulását. Nem zárhatjuk ki, hogy a források szerint amúgy is elnéptelenedő Tétel falu utolsó lakosai éppen a Dózsa György-féle mozgolódások miatt inkább beköltöztek a közeli Solt mezővárosba. Az eddigi eredmények alapján az mindenesetre leszűrhető, hogy a törökök 1526. évi hadjárata idején már nem volt lakott település a tételhegyi Várdombon.

IRODALOM

Béres 1988 — Béres Mária: Adatok az Árpád-kori gabonatárolás kérdéséhez. *MFMÉ* 1987 (1988) 25–35.

Daróczi-Szabó–Terei 2011 — Daróczi-Szabó Márta – Terei György: Szájjal lefelé fordított edények és tartalmuk az Árpád-kori Kána faluból. *BudRég* 44 (2011) 198–2011.

Holl 1963 — Holl Imre: Középkori cserépedények a budai Várpalotából. *BudRég* 20 (1963) 335–394.

Miklós–Vizi 2017 — Miklós Zsuzsa – Vizi Márta: Fazekasság egy hajdani dél-dunántúli mezővárosban. Decs-Ete, a 7. ház régészeti leletei. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére.* Budapest, 2017, 369–402.

[16] Zsoldos 2014. 225–233.

[17] Lásd Török 2014 és Takács Miklós tanulmányát a jelen kötetben.

Nagy et al. 2014 — Nagy Balázs – Horváth Erzsébet – Bradák Balázs – Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia: A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 23–32.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Takács 2014 — Takács Miklós: A solti Tételhegy középkori települései. Előzetes jelentés. Preliminary report on the medieval settlement sections at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 111–124.

Török 2014 — Török Enikő: Tételhegy a térképeken. Tételhegy on old maps. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 263–272.

Zsoldos 2014 — Zsoldos Attila: Tétel középkori birtokosai. The medieval landowners of Tétel. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 225–234.

THE MEDIEVAL OCCUPATION OF THE VÁRDOMB AREA OF THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Maxim Mordovin – Rita Rakonczay

Keywords: Árpádian Age, Late Middle Ages, drainage ditch, palisade, fortification, medieval cellar, cauldron

The Tételhegy site lies south of the modern settlement of Solt in the Danube-Tisza interfluve. The Tételhegy, a monadnock of the river's glacial alluvial fan, rises some 20 m above the one-time floodplain of the Danube. There are two smaller elevations on the Tételhegy, whose size exceeds 100 hectares: the Templomdomb ("Church Hill") and the Várdomb ("Castle Hill"). In 2019, following the invitation of József Szentpéteri, the Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University joined the interdisciplinary research project begun in 2005 under his direction. Until 2022, when this manuscript was closed, we conducted three excavations in the site's northern part, on the Várdomb, an area lying west of the Templomdomb.

The Árpádian Age features did not outline an inner spatial organisation or a regular arrangement within the settlement. We uncovered solely ditches and pits, but did not find any traces of houses or open-air ovens. This overall picture was heavily affected by erosion. What seems certain is that the remains of some light defensive structures were uncovered on the western and eastern side of the Várdomb that most likely marked the boundary of the Árpádian Age settlement. The ditches uncovered in the enclosed area probably served for draining excess water. The furrows and ledge-like irregular features on the floor of the ditches indicated their extended use over several decades. There was a greater density of beehive-shaped storage pits on the eastern side of the Várdomb: their fill of ash and charcoal, along with the burnt animal bones, suggest the one-time presence of one or more workshops.

As regards the date of the settlement, the pottery was remarkably homogeneous, consisting of unevenly fired reddish-brown vessels with spiral decoration and plain cauldrons. This find material can be dated to the twelfth century or – at best – to the early thirteenth century. Among the numismatic finds were two unstratified coins of Coloman and Béla II, underpinning the earliest possible date of the excavated settlement features. Other coins from the excavation – from Coloman to Béla IV – span the period indicated by the pottery. We did not find any traces of fire or violent destruction. It would appear that this settlement section was abandoned before the Mongolian invasion in 1241 after gathering the still useable artefacts.

The Árpádian Age settlement on the Templomdomb – together with the church and the cemetery enclosed by a ditch – to the east of the Várdomb was occupied from the eleventh century, although the sunken-floor houses and pits uncovered in that area indicate that it was most intensely occupied during the thirteenth and fourteenth centuries. It seems probable that the population of the Várdomb settlement – possibly due to a sense of vulnerability following the Mongolian invasion – moved to the settlement on the Templomdomb ringed by the Bronze Age rampart that offered better protection. However, it cannot be excluded that the settlement covering a larger area in the eleventh and twelfth centuries had shrunk by the thirteenth century and only extended to the areas around the church.

The existence of a late medieval settlement on the Tételhegy site is well documented in the written sources, and thus the discovery of its archaeological remains is hardly surprising. The excavations brought to light a rural settlement

section with above-ground cellared houses west of the church from which it was separated by a ditch. The ditches dating from the Árpádian Age undoubtedly influenced the village's layout, although its topography cannot be reconstructed precisely due to the lack of a sufficient number of archaeological features. The scatter of cloth seals is the sole indication that the settlement had a smaller marketplace west or south-west of the excavated cellar where western textiles were also traded. Most of the finds confirm what can be deduced from the written sources, namely that the settlement was again occupied more extensively during the reign of Charles Robert, and that its most prosperous period fell into the late fourteenth and the early fifteenth centuries, while the intensity of its occupation declined towards the late fifteenth century. No more than two sixteenth-century coins, both minted under Louis II, have been found from the period after 1516, suggesting that the settlement had been abandoned before the Ottoman wars that became permanent after 1526.

A FŰTÉS EMLÉKEI A TÉTELHEGYI VÁRDOMBON

Rakonczay Rita

Sabján Tibor (1959–2009) emlékének

A solti Tételhegyen végzett várdombi ásatások elsődleges célja az Árpád-kori település lokalizálása és közelebbi kutatása volt, így 2019-ben az első ásónyomok megkezdésével a II. felületen rögtön előkerült bögre alakú kályhaszem nagy meglepetést jelentett. Az elsőre mintegy véletlenként elkönyvelt leletet azonban még több töredék követte. A 2021-es évadra világossá vált, hogy ezek a darabok a Várdomb eddig kevéssé ismert, késő középkori települési horizontjához köthetőek.

Kulcsszavak: késő középkor, fűtés, kályhaszem, bögrés szemeskályha, kályharekonstrukció

Bár a tételhegyi Várdombon 2019 és 2022 között feltárt objektumok arra utalnak, hogy az Árpád-korban és a késő középkorban biztosan volt megtelepedés a területen, ennek jellegéről azonban a nagymértékű erózió miatt keveset tudtunk meg. Lakóépület vagy kemence nyomai sem kerültek elő, amelyek leginkább permanens lakófunkciót sugallnának. A feltárt árkok és gödrök elsődlegesen a település erődítéseihez, valamint gazdasági épületeihez és műhelyeihez köthetők. Éppen ezért lényegesek azok a kályhaszemtöredékek, amelyek ezekből az objektumokból másodlagos helyzetben kerültek elő, hiszen ez a tárgycsoport a középkori lakáskultúránk egyik legfontosabb eleme és a hosszútávú megtelepedés indikátora. A Tételhegyről ismert kályhaszemek egyike sem *in situ* kályhaomladékból származik, de még csak egy teljes kályha egy helyre deponálásáról sem beszélhetünk. A solti kályhaszemtípusok mindegyike nagy területen, az I. és II. felszínen is napvilágot láttak, jellemzően egy, már funkcióját vesztett objektum feltöltéséből. Rendkívül nagy számban kerültek elő az I. felületen feltárt pince 1500 körüli betöltéséből, valamint a II. felületen előkerült Árpád-kori árok (10. árok) késő középkori rétegződéseiből *(1. kép)*. A Tételhegyen a kályhaszemek három típusával lehet találkozni: 1) bögre alakú kályhaszem, 2) tál alakú kályhaszem, 3) tányérka alakú kályhaszem. Ezek a típusok jól illeszkednek a Sabján Tibor által alföldi típusúnak nevezett, bögrés szemeskályhák csoportjába.[1]

1. kép. Tál alakú kályhaszem *in situ* kibontott töredékei az Árpád-kori árok késő középkori feltöltéséből

Fig. 1. *In situ* fragments of a bowl-shaped stove tile in the late medieval fill of an Árpádian Age ditch

Az alföldi kályhák kutatása viszonylag hosszú múltra tekint vissza. Legkorábban Szabó Kálmán közölt kályhaszemeket az Alföldről,[2] de már nem sokkal később, Méri István túrkeve-mórici ásatásain is előkerültek hasonló darabok.[3] A 20. század második felében pedig Sabján Tibor

[1] Sabján 2001. 291; Sabján 2002. 59.

[2] Szabó 1938. 88–100.

[3] Méri 1954. 148, XXXVII. tábla 1–10.

munkássága nyomán ez a téma még szélesebb körben vált ismertté.[4] Talán pont emiatt, napjainkban egyre kevesebb figyelmet szentelnek a hasonló környezetből előkerült kályhák maradványainak, és csak néhány tanulmány ismert, amely igyekszik az újabb leletanyagokat is közölni és értelmezni.[5] Ahogyan Sabján Tibor is fogalmazott, *„több kérdésben még nem látunk tisztán, sokszor töredékes adatokra támaszkodva próbálunk meg teljesebb képet rajzolni, ami magába hordozza a tévedés lehetőségét is"*.[6] Éppen ezért lenne fontos az általa megkezdett gyűjtőmunkát folytatni, és az előkerült szemeskályhákat minél teljesebb körben feldolgozni és közreadni.

A SOLTI KÁLYHASZEMEK

A solti kályhaszemek minden esetben sárgásvöröses – Sabján Tibor meghatározása szerint terrakotta – színűre égetett agyagból készültek, amelyet kavicsokkal soványítottak. Megfigyelhető, hogy a soványítás a bögre alakú kályhaszemek esetében finomabban történt, míg az alapvetően nagyobb méretű, tál alakú kályhaszemeknél erőteljesebben; itt az agyag akár 3-5 mm átmérőjű kavicsokat is tartalmaz. A szemek égetése nem volt egyenletes, a tányérka és tál alakú elemeknél gyakran megfigyelhető a törésfelületen, hogy a kályhaszemek belső része kevesebb oxigénhez jutott égetés során, így azok valamivel halványabb vöröses, olykor szürkés árnyalatúra égtek. A tányérka alakú kályhaszemeknél a legtöbb esetben a törésfelület ún. „szendvicses" szerkezetű, amikor az agyag középső része szürke színűre égett. A kályhaszemek mindig mázatlanok, a tál alakú szemeknél előfordulnak grafitos engóbbal fedett változatok is.

1. Bögre alakú kályhaszem: kerek szájú, bögre alakú kályhaszem, amelynek alja erősen és ívesen szűkülő. Peremét a jellegzetes befelé néző horonnyal díszítették, külső oldalukon, a horony magasságában egy besimított borda látható. A kályhaszem méretei tökéletesen illeszkednek a Sabján Tibor által megfigyelt kisebb és általánosabban elterjedt bögrés kályhaszem alaptípusához.[7] Az előkerült leletek alapján a szájátmérő 11 cm, az alj átmérője 3,5 cm. Sajnos a kályhaszem magasságát a töredékesség miatt nem lehet pontosan megállapítani, de a párhuzamok és a kiegészítés alapján 15 cm körül lehetett. A szem falvastagsága 0,5–0,6 cm között mozog *(2. kép)*.

2. Tál alakú kályhaszem: négyzetes szájú, tál alakú kályhaszem, amelynek az alja ívesen befelé szűkül. Pereme profilálatlan, késsel elvágott és nem is eldolgozott. Belső oldalán olykor a korongolás nyomai látszanak, a kályhaszem alján néhány esetben az agyagot hagyták kicsit felgyűrődni, vagy körgyűrűket simítottak az aljba, de különlegesebb módon nem díszítették. A belső oldalukon szinte minden esetben grafitos engób nyomai látszanak,

2. kép. Bögre alakú kályhaszem
Fig. 2. Cup-shaped stove tile

amelyek hol vastagabb, hol vékonyabb rétegben fedik a kályhaszemet. Sok töredéken már alig látható. Külső oldalukon sem bordázás, sem más felületkezelés nyoma nincs. Itt a használatból adódó korom-, illetve tapasztásnyomokat lehet megfigyelni. A mérhető töredékek alapján a tál alakú kályhaszemek négyzetes szája 24 × 24 cm, az aljátmérő ebben az esetben 11 cm – a bögre alakú kályhaszemek szájátmérőjéhez hasonlóan. A kályhaszem magassága nem volt mérhető egyik esetben sem, de a kiegészítés alapján 20 cm körül alakulhat. A falvastagság itt valamivel nagyobb, 0,7–0,9 cm között alakul *(3. kép)*.

[4] Sabján 2002; Sabján 2013. 24–71.
[5] Ádám 2018; Bárdi 2012; Kocsis–Varga 2020; Szalai 2017.
[6] Sabján 2001. 321.
[7] Sabján 2002. 61.

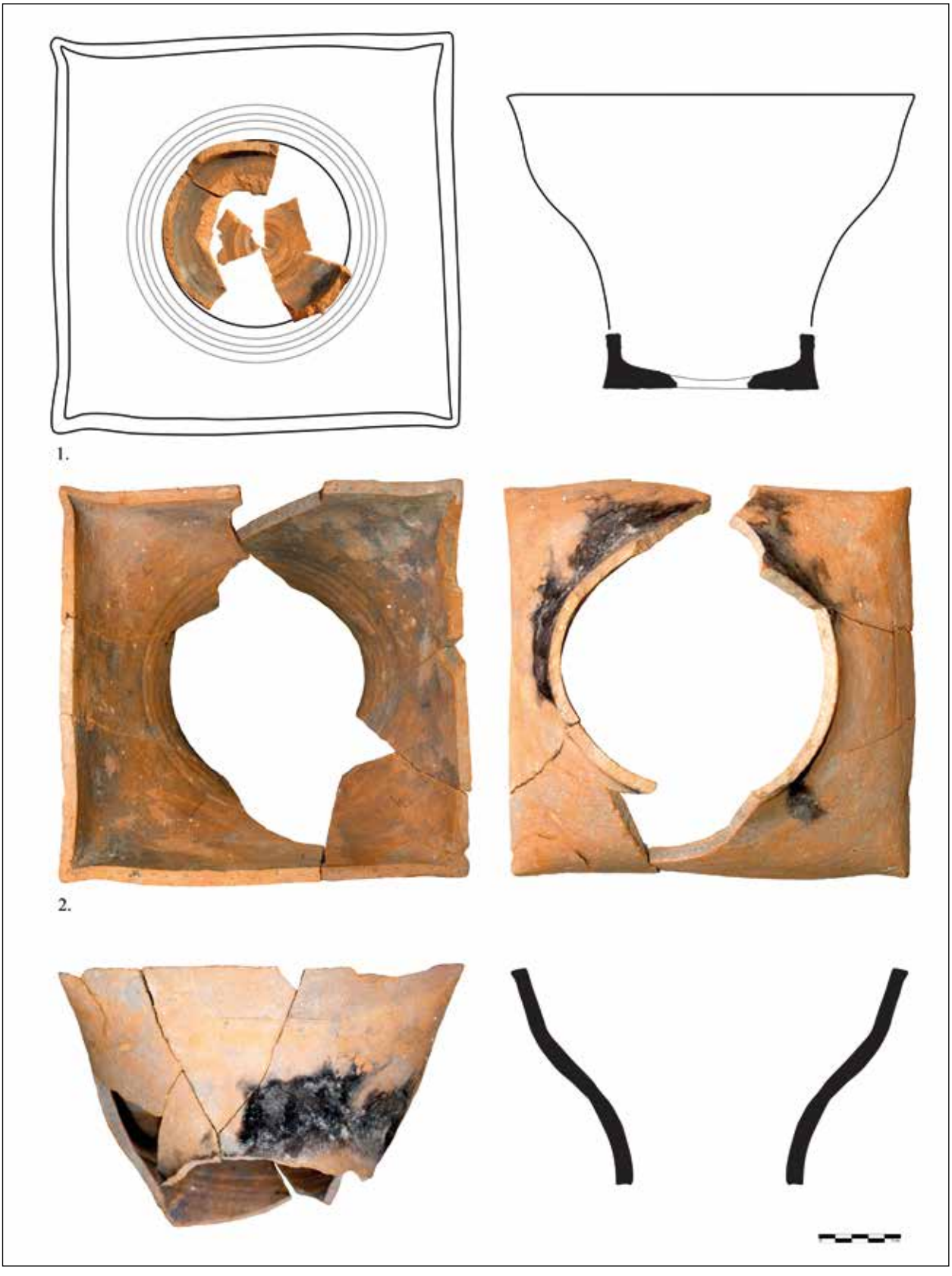

3. kép. Tál alakú kályhaszemek
Fig. 3. Bowl-shaped stove tiles

3. Tányérka alakú kályhaszem: kerek szájú, tányérka alakú kályhaszem, amelynek oldalfala egyenes, alja ugyanakkora körben záródik, mint a kályhaszem felső része. Peremét a bögre alakú típushoz hasonló belső horonnyal díszítették, a külső oldalán azonban hiányzik a besimított borda. Az aljába körgyűrűket simítottak, amelynek szélén ferde irányú bekarcolások sorakoznak. A kályhaszem alj-, illetve szájátmérője egységesen 11 cm, magassága 4 cm. A méretadatok ebben az esetben is megegyeznek Sabján Tibor megfigyeléseivel.[8] A tányérka alakú szemek esetében lehetett a legnagyobb falvastagságot megfigyelni, amely 0,8–1,0 cm között mozog *(4. kép)*.

A felsorolt típusok analógiái szinte minden alföldi telepásatásból ismertek. Hasonló bögre alakú kályhaszemek kerültek elő Kecskemétről,[9] Szentkirályról,[10] Lakitelekről,[11] Szolnokról,[12] Jászberény-Tetemházáról,[13] Túrkeve-Móricról[14] és Gyuláról.[15] A bögre alakú kályhaszemek Solt környéki nagyarányú elterjedését mutatják, hogy a 2002-ben megjelent *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók* című kötet legtöbb bögre alakú kályhaszemét a Katona József Múzeumból, a Duna–Tisza közéről – bár közelebbi lelőhely megjelölés nélkül – gyűjtötték össze.[16] A szemeskályhák ezen típusának elterjedését Sabján Tibor határolta le: hasonló bögrés kályhaszemek a teljes Nagy-Alföldön egészen Kolozsvárig használatban voltak.[17] A tál alakú kályhaszemek szintén nagyon elterjedt típusnak számítanak – nem csupán térben, de időben is. A 15. századtól biztosan létező kályhaszemtípust egészen a 20. századig szinte változatlan formában használták.[18] Különböző variánsaik pedig a Sabján Tibor által meghatározott nagytájak mindegyikén feltűnnek.[19] A tányérka alakú kályhaszemek majd minden esetben együtt járnak a bögre alakú változatokkal.[20] A legtöbbször – ahogy Solt esetében is láthattuk – a méreteik is teljesen megegyeznek. Díszítésük rendkívül változatos lehetett.[21] Solton is legalább kétféle díszítéssel figyelhetők meg: kisebb és sűrűbb, valamint nagyobb

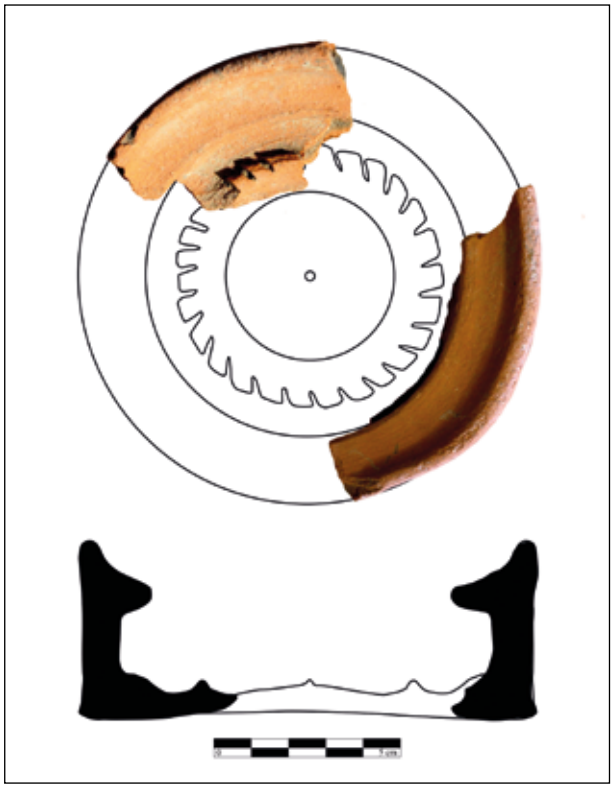

4. kép. Tányérka alakú kályhaszemek
Fig. 4. Small plate-shaped stove tiles

és ritkásabb bekarcolásokkal. Hasonló díszítés látható Szabó Kálmán gyűjtésében, valamint Sabján Tibor dunántúli összefoglalójában is.[22]

A solti leletanyag típusai első ránézésre beleillenek az Alföldön szokásos szemeskályha-leletegyüttesek sorába. Ugyanakkor a tál alakú szemek nagy mennyisége ellentmond annak a megfigyelésnek, miszerint az alföldi bögrés szemeskályhák nem rendelkeznek tál alakú kályhaszemekkel. Ez a lelettípus például teljesen hiányzik a szentkirályi és a kecskeméti leletanyagokból.[23] De Túrkeve-Móricon is

8 Sabján 2002. 62.
9 Papp 1931. 141.
10 Pálóczi Horváth 1989. 89.
11 Szabó 1938. 91–92.
12 Ádám 2018. 230, 2. kép.
13 Parádi 1991. 207, 4. ábra 1–2, 208, 5. ábra 7, 215.
14 Méri 1954. 148.
15 Szalai 2017. 478–479, 2. ábra.
16 Havassy 2002. 94–95, Kat. 125–128.
17 Sabján 2001. 291.
18 Sabján 2001. 284, 3. kép 1, 295, 6. kép 10, 306, 10. kép 5, 312, 12. kép 1–2, 318, 14. kép 5.
19 Sabján 2001. 295, 6. kép 5, 306, 10. kép 2.
20 Szabó 1938. 92, 426–431. kép.
21 Sabján 2002. 62; Szalai 2017. 478, 2. ábra 6–12.
22 Sabján 2001. 306, 10. kép 2.
23 Papp 1931. 141; Sabján 2001. 297.

sokkal kisebb számban és töredékesebben kerültek elő.[24] A frissen feldolgozott szolnoki és gyulai leletek is azt mutatják, hogy az Alföldön a bögrés szemeskályhák nélkülözték a tál alakú kályhaszemeket.[25] Amennyiben meg is jelenik ez a típus, az anyagában és kidolgozásában eltér a bögre alakú szemektől, amely cáfolja az egy kályhán való megjelenésüket. A tételhegyi leletanyag azonban zárt, kevés – mindösszesen három – típust tartalmaz, és a szemek készítéstechnikai megfigyelései (agyag, agyagkezelés) is arra utalnak, hogy ugyanazon mester készíthette őket. Ebből leginkább arra következtethetünk, hogy ezen kályhaszemtípusok egy kályha tartozékai lehettek. A bögre és tál alakú szemek együttes előfordulása azonban inkább a Dunántúl keleti részének sajátja, amelyet Sabján Tibor a dunántúli és az alföldi alaptípus kombinációjaként értelmezett. Keleti határát a Duna vonalában látta.[26]

A solti kályhaszemek azonban a Dunántúlon előforduló leletanyagokkal sem mutatnak teljes azonosságot. Ebben a régióban jelen vannak az alföldihez hasonló bögre és tányérka alakú kályhaszemek, amelyeket tál alakú szemekkel egészítettek ki.[27] E nagytáj egyik legfontosabb lelőhelye Decs-Ete, ahol elsőként lehetett megfigyelni, hogy a 19. század végén még használatban lévő kályhatípus előzményei az elpusztult mezőváros régészeti anyagában is megtalálhatók.[28] Itt azonban a bögre alakú, belső horonnyal ellátott kályhaszemek csupán később, a hódoltság korában terjednek el, ami ellentmond a solti leletek keltezésének. A tételhegyi leletekkel egyidős kályhákat pohár alakú kályhaszemekből építették,[29] amelyek nem csupán egyenes falú, hengeres testükkel, de a belső horony hiányával is eltérnek a solti bögre alakú kályhaszemektől.[30] A szintén dunántúli Sarvaly falu esetében is csak a pohár és tál alakú kályhaszemekkel találkozunk, míg a bögrés és a tányérka alakú típusok teljesen hiányoznak.[31] A bátaszéki palánkvár anyagában megjelennek ugyan a bögrés és a tányérka alakú típusok, azonban tál alakú szemekkel – legalábbis a rajzon közölt leletek alapján – nem találkozunk.[32] Bár Pusztai Tamás említi, hogy rendkívül nagy számban került elő szürke, redukált égetésű kerámia, amelyből igen sok a kályhaszem, de erről közelebbit nem tudunk meg.[33] Mivel ebben a korszakban a szürke, redukált égetésű tál alakú kályhaszemek igen elterjedtek voltak, feltételezhetjük, hogy itt tál alakú szemekről lehet szó.

A felsorolt párhuzamok tehát azt mutatják, hogy a tételhegyi leletegyüttes mindkét nagytáj jellegzetességeit magán hordozza. Ez valószínűleg elsősorban abból adódik, hogy a Duna bal partján fekvő település a két régió között helyezkedik el, így mindkét terület hatása megjelenik. Másrészt ez arra utal, hogy a nagytájak közötti határvonalak mégsem voltak olyan élesek, mint ahogyan az a 20 évvel ezelőtti leletanyagok fényében tűnt. Éppen ezért is fontos az újonnan előkerült, stratigráfiai adatokkal rendelkező leleteket közölni, hogy a kályhás régiók biztosabban lehatárolhatóvá váljanak.

A másik érdekes kérdés a leletek keltezése. A solti Várdombon előkerült, horonnyal ellátott, erősen szűkülő, bögre alakú kályhaszemet a török korra szokás keltezni, míg a korai típusok inkább egyenesebb fallal rendelkeztek, és olykor belső horony nélkül voltak kiképezve.[34] Ugyanakkor már Sabján Tibor is felveti, hogy ezek a kályhaszemek a török kor legelső időszakában már földbe kerültek, így használatuk kezdetét korábbra is lehetne helyezni.[35] A szolnoki és gyulai leletanyagok sajnos nem régészeti kontextusból származnak, így azt csak a történeti adatok és a párhuzamok keltezik. Gyula esetében a leleteket a párhuzamok alapján a 15. század közepe és a 17. század közé helyezték.[36] Szolnokon a vár fennállásának kezdetétől, 1550-től datálták őket.[37] A szentkirályi hasonló kályhák használatát már a 15. század közepétől keltezik.[38] A kecskeméti kályhás házak elterjedését a 16. század második harmadára helyezte Papp László.[39] Az Etén megtalált típusokat a középkoron belül nem

[24] Méri 1954. 148.
[25] Ádám 2018. 238, 28. kép; Szalai 2017. 477–481, 2. ábra.
[26] Sabján 2001. 302.
[27] Csalogovits 1937. 326–328, 9–10. ábra.
[28] Vizi 2014. 144.
[29] Sabján 2001. 307.
[30] Vizi 2014. 159, 2. tábla 1A.
[31] Holl–Parádi 1982. 107, Abb. 166, 4–5; 8.
[32] Pusztai 2002. 294–296, 3. ábra.
[33] Pusztai 2002. 296.
[34] Sabján 2002. 61.
[35] Sabján 2001. 301.
[36] Szalai 2017. 481.
[37] Ádám 2018. 238.
[38] Pálóczi Horváth 2000. 142.
[39] Papp 1931. 150–151.

helyezték el pontosan kronológiailag.[40] Az 1935-ben előkerült szemeskályhás ház pusztulását Csalogovits József a falu 17. század eleji felégetéséhez kötötte.[41] Ez a dátum azonban csak arra utal, hogy a kályha valamikor ezt megelőzően, legkésőbb a 16. század folyamán készülhetett. Érdekes a keltezése annak a Jászberény határában megtalált bögre alakú kályhaszemnek, amelybe éremkincset rejtettek.[42] A benne található kincslelet záróverete egy 1592-re datált érme volt, amely jól jelzi, hogy a 16. század végén már valószínűleg másodlagosan használták fel a korábbi szemeskályha darabjait.[43] A bátaszéki palánkvár esetében a bögre alakú kályhaszemek a korai és kései rétegekben ugyanúgy jelen voltak, így azokat a 16–17. századon belül nem keltezték pontosabban.[44] Talán az egyik legjobban datálható leletanyag Sarvalyról került elő, ahol a szemeskályhák legkésőbb a 16. század második negyedében – a faluval együtt – elpusztultak.[45] Ez azonban még nem feltételezi, hogy a kályhák sokkal korábban készültek volna. Azt is fontos kiemelni, hogy itt még csak pohár alakú kályhaszemekkel találkozunk,[46] amelyeket a kutatás mindig is egy korábbi típusként azonosított.[47]

A solti leletanyag rendkívül szerencsés a keltezés szempontjából. A Tételhegyről származó kályhaszemek ugyanis régészeti kontextusból, jól keltezhető stratigráfiai egységekből származnak. Mivel a kályhák datálásának egyik legnagyobb problémája, hogy a régészeti adatok csak a földbe kerülés időpontját adják meg – az építését nem –, csak akkor kapunk pontosabb keltezést, ha az építés és a pusztulás lehetséges ideje egy szűk idősávot határol be. Ez pedig jó *terminus post quem* és *ante quem* datálást biztosít. A Várdombon előkerült leletek ezáltal lehetségessé teszik a bögrés szemeskályhák valamivel szűkebb keltezését. A leletek ugyanis a 15–16. század fordulóján felhagyott objektumok feltöltéséből – tehát másodlagos pozícióból – származnak. A várdombi település felhagyásakor az ott használt kályhá(ka)t lebontották, és a többi késő középkori (főleg) kerámiahulladék mellett a pincébe és a még az Árpád-korból származó, nagy méretű vízelvezető árokba deponálták őket. A kályhaszemek mellett előkerült leletanyag (kerámia és pénzek) egyértelműen a Mátyás-kor végére és a Jagelló-korra helyezi a kályhák pusztulását.[48] Ezt a keltezést az írott források 16. századi visszaszorulása[49] és a numizmatikai adatok is alátámasztják. A lelőhelyen előkerült érmek alapján ugyanis a hegy legforgalmasabb időszaka a Zsigmond-, valamint a Jagelló-korra tehető,[50] a 16. században azonban a Tételhegyen pénzforgalmi visszaesés látható.[51] A kályhaszemek készítési ideje azonban az ismert párhuzamok alapján nem eshetett korábbra, mint a 15. század közepe. Ezt támasztják alá Pálóczi Horváth András szentkirályi megfigyelései is, ahol a kályhás háztípus megjelenése szintén a 15. század közepére tehető.[52] Ebből kifolyólag az ilyen típusú bögrés szemeskályhák, illetve bögre, tál és tányérka alakú szemek elterjedését – Sabján Tibor felvetésével[53] egyetértve – már akár a 15. század közepére, de mindenképpen a század vége elé tehetjük.

Bár a kályhaszemek viszonylag nagy területen elszórva kerültek elő, a töredékek mennyiségéből mégis arra következtethetünk, hogy egy vagy két fűtőberendezés tartozékai lehettek. De hogyan is nézhettek ki ezek a solti kályhák? A hasonló típusú alföldi szemeskályhák egyik legelső rekonstrukciója Szabó Kálmán nevéhez köthető, aki a Lakiteleken talált maradványokból rajzolta meg elképzeléseit,[54] ezt azonban már Sabján Tibor is korán megcáfolta.[55] A régészeti adatok alapján legalábbis úgy tűnik, hogy a hasonló kályhák alsó része, vagyis a tulajdonképpeni tűztér mindig hasáb alakú lehetett, ahogyan az a feltárt szentkirályi,[56] etei[57] és sarvalyi[58] kályhaomladékok

[40] Vizi 2014.
[41] Csalogovits 1937. 328.
[42] Parádi 1991. 206.
[43] Parádi 1991. 215.
[44] Pusztai 2002. 297.
[45] Holl–Parádi 1982. 114.
[46] Holl–Parádi 1982. 107, Abb. 166, 4–5, 8.
[47] Sabján 2001. 307.
[48] Lásd a 2019–2022. évi feltárásról szóló, „A tételhegyi Várdomb középkora" című fejezetet.
[49] A Tételhegy írásos forrásairól: Zsoldos 2014.
[50] Székely 2014. 247–248. Lásd az érmekről szóló összefoglaló fejezetet.
[51] Székely 2014. 248.
[52] Pálóczi Horváth 1989. 98–99.
[53] Sabján 2001. 301.
[54] Szabó 1938. 95, 442. kép.
[55] Sabján 2001. 298.
[56] Pálóczi Horváth 1989. 1. kép.
[57] Csalogovits 1937. 327.
[58] Holl–Parádi 1982. 106–109.

alapján látható. A kérdés már csak az, hogy az előkerült típusok milyen összetételben szerepeltek a kályhán.

Sabján Tibor kutatásai szerint a kelet-dunántúli típusú kályhák esetében – amelyek bögre és tál alakú kályhaszemekből álltak – kétféle variáns létezik. Az egyik változatban a bögre alakú szemek alkották a kályha tűzterét, a tál alakú darabok pedig a torony alakú felső kályhatestet. A második lehetőség pedig éppen ennek az ellentéte. Ebben az esetben azonban szükség van sarokelemekre is, amelyek lehetővé teszik a tál alakú szemek kötésbe helyezését.[59] Mivel sarokelemre utaló töredék nem került elő Solton, feltételezhetjük, hogy a tételhegyi kályhá(k) alsó részét a bögre alakú szemekből építették, míg a felső kályhatest a tál alakú szemekből állt. A sarokelemek hiánya mindenképpen egy toronyszerű, poligonális alaprajzú felső kályhatestet sejtet. A tál alakú kályhaszemek pontos mélysége ugyan nem ismert, de a méreteiből fakadóan egy sorban legalább tíz tál alakú szem létével számolhatunk. Bár pártaelemek, illetve a korai kályhák háromszög alakú kályhaszemei (egyelőre) hiányoznak a leletanyagból, a kályha lezárásaként a késő középkorban megszokott kupolás megoldást tudunk elképzelni.[60] Az egyetlen kérdés a tányérka alakú kályhaszemek elhelyezése. E típusból általában – ahogy Solton is – kevesebb került elő, amely arra utal, hogy a kályhán belül különleges funkciót láttak el. A sarokelemként való azonosítást már Sabján Tibor is felvetette két lelet kapcsán, ahol ezek a kályhaomladék sarkainak közelében helyezkedtek el.[61] De hasonló pozícióba helyezték a tányérka alakú elemeket Gyulán,[62] Visegrádon[63] és Bátaszéken[64] is. Mivel a sarkokon a bögre alakú szemek mélysége nem tette volna lehetővé a hasáb éleinek egyszerű kialakítását, a gyakorlatias szempontokat figyelembe véve ide illeszkednek leginkább a tányérka alakú szemek. A sarokelemek teljes hiányából kiindulva a Tételhegyen is a kályha sarkain szerepelhettek *(5. kép).* Az így megrajzolt kályharekonstrukció legközelebbi analógiája az Ete közeléből származó decsi kályha, amelyről 1934-ben még fényképet készítettek.[65]

A solti leletegyüttes önmagában nem a legizgalmasabb és leggazdagabb kályhás leletanyag, a kályhakutatás

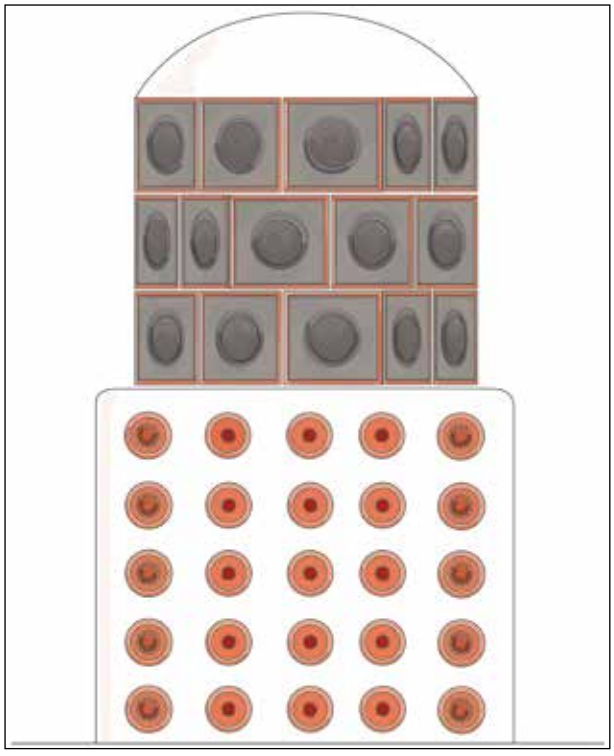

5. kép. Sematikus kályharekonstrukció a solti leletek alapján
Fig. 5. Schematic reconstruction of the tiled stove based on the finds from Solt

térképére elhelyezve azonban tartogatott meglepetéseket. Rávilágított azokra a kutatásban rejlő ellentmondásokra és kérdésekre, amelyekre már Sabján Tibor is utalt összefoglaló tanulmányában. Bár az ún. népies szemeskályhák kutatása igen hosszú múltra tekint vissza, Solt esetében is látható, hogy az évtizedekkel ezelőtt tett megfigyeléseket egy-egy új leletanyag sok szempontból pontosítani tudja. A tételhegy-várdombi kályhaszemek egyik felfedezése, hogy nem számolhatunk olyan éles határokkal, ahogyan azt a korábbi kutatás a nagytájak esetében vélte. A leletanyag másik kiemelendő eredménye pedig az, hogy a bögre és tányérka alakú kályhaszemek évtizedek óta kérdéses keltezését a késő középkoron belül pontosítani tudta.

[59] Sabján 2001. 309.
[60] Sabján 2001. 289.
[61] Sabján 2001. 299–300.
[62] Szalai 2017. 479.
[63] Kocsis–Sabján–Tóth 2006. 111.
[64] Pusztai 2002. 295, 3. ábra.
[65] Csalogovits 1935. 7, 6. ábra; Sabján 2013. 32.

IRODALOM

Ádám 2018	Ádám Márk: A szolnoki vár szórvány kályhaszemanyagának vizsgálata. *Tisicum* 26 (2018) 229–242.
Bárdi 2012	Bárdi Bogáta: 14. századi kályhaszemek Visegrád-Ágasház (Fő utca 15. Hrsz: 64/15) területéről. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2012. https://archeologia.hu/14-szazadi-kalyhaszemek-visegrad-agashaz-teruleterol
Csalogovits 1935	Csalogovits József: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben. *NÉrt* 27 (1935) 1–10.
Csalogovits 1937	Csalogovits József: Tolna vármegye Múzeumnak második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. *NÉrt* 29 (1937) 321–333.
Holl–Parádi 1982	Holl, Imre – Parádi, Nándor: *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly.* Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
Kocsis–Sabján–Tóth 2006	Kocsis Edit – Sabján Tibor – Tóth Boglárka: A visegrádi fellegvár középkori és törökkori szemeskályhái. In: Buzás Gergely (szerk.): *A visegrádi fellegvár.* Visegrád Régészeti Monográfiái 6. Visegrád, 2006, 104–123.
Kocsis–Varga 2020	Kocsis Edit – Varga Máté: Kályhacsempék és kályhaszemek a kereki várból. *A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei* 7 (2020) 173–182.
Méri 1954	Méri István: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I–II. *ArchÉrt* 81 (1954) 138–154.
Pálóczi Horváth 1989	Pálóczi Horváth András: Külső kemencés lakóházak a középkori Szentkirályon. In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): *Építészet az Alföldön.* Az Arany János Múzeum Közleményei. Nagykőrös, 1989, 89–106.
Pálóczi Horváth 2000	Pálóczi Horváth András: Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban I. In: Bende Lívia – Lőrinczi Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren.* Ópusztaszer 2000, 121–149.
Papp 1931	Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét vidéki falvak helyén. Adalékok a magyar ház és kemence történetéhez. *NÉrt* 23 (1931) 137–152.
Parádi 1991	Parádi Nándor: A Jászberény-tetemházi ásatás. *FolArch* 42 (1991) 197–218.
Pusztai 2002	Pusztai Tamás: A bátaszéki török palánk kerámiája. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A Hódoltság régészeti kutatása.* Budapest, 2002, 269–288.
Sabján 2001	Sabján Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: Cseri Miklós – Tárnoki Judit (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Tisicum* 58 (2001) 281–330.
Sabján 2002	Sabján Tibor: Bögrés szemeskályhák az Alföldön. In: Havassy Péter (szerk.): *Gerencsérek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről.* Gyula, 2002, 57–72.
Sabján 2013	Sabján Tibor: *Népi cserépkályhák.* Budapest, 2013.
Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014	Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.
Szabó 1938	Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei.* Budapest, 1938.
Szalai 2017	Szalai Emese: 15–17. századi kályhaelemek a gyulai várból. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina (szerk.): *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon.* Budapest, 2017, 473–484.
Székely 2014	V. Székely György: A Solt-Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 245–262.
Vizi 2014	Vizi Márta: Középkori szemeskályhák, kályhacsempék. In: Báti Anikó – Csoma Zsigmond (szerk.): *Középkori elemek a mai magyar anyagi kultúrában.* Budapest, 2014, 143–169.
Zsoldos 2014	Zsoldos Attila: Tétel középkori birtokosai. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 225–234.

RELICS OF HEATING INSTALLATIONS FROM THE VÁRDOMB AREA OF THE TÉTELHEGY SITE
(Abstract)

Rita Rakonczay

Keywords: Late Middle Ages, heating installation, stove tile, stove of cup-shaped tiles, tiled stove reconstruction

The primary goal of the excavations on the Várdomb was to determine the location of the Árpádian Age settlement and its more detailed investigation. The cup-shaped stove tile brought to light with the very first spade spits in 2019 came as a genuine surprise. This first find, deemed a happenchance at the time, was followed by several other fragments, making it obvious that these pieces can be associated with the yet little known late medieval occupation of the Várdomb.

Although the settlement features uncovered on the Várdomb of the Tételhegy site clearly indicate that this area was occupied during the Árpádian Age and the Late Middle Ages, little is known about the nature of the occupation. The excavated areas lacked any traces of residential buildings or ovens that would signal a permanent occupation. The excavated ditches and pits can be linked to the settlement's defenceworks or to outbuildings and workshops, this being the reason for the importance of the stove tile fragments that were redeposited in these features since aside from being an obvious indication of long-term occupation, this group of artefacts represents one of the most prominent elements of medieval house interiors. Three main stove tile types could be distinguished: 1. cup-shaped stove tiles, 2. bowl-shaped stove tiles, and 3. small plate-like stove tiles.

These types conform to the cup-shaped stove tiles designated as the Alföld (Hungarian Plain) type by Tibor Sabján. At the same time, the high number of bowl-shaped stove tiles contradicts previous claims that Alföld-type tiled stoves were constructed solely of cup-shaped tiles, without using bowl-shaped ones. The latter, if attested, have a different fabric and finish than the cup-shaped tiles, which would imply that the two were not used in the construction of the same tiled stove. However, the stove tiles from the Tételhegy site formed a closed assemblage made up of no more than three types, suggesting that these tile types originated from the same stove. The joint occurrence of cup- and bowl-shaped stove tiles is more typical in the easterly region of Transdanubia, which Tibor Sabján interpreted as a combination of the Transdanubian and the Alföld tiled stove types.

However, neither are the stove tiles from Solt wholly similar to the assemblages from Transdanubia because the cup- and small plate-shaped tiles resembling the pieces used on the Hungarian Plain are combined with bowl-shaped tiles. The cup-shaped tiles with an inner groove represent a later type that was widespread during the Ottoman period, which is at variance with the dating of the exemplars from Solt. The analogies indicate that the Tételhegy assemblage exhibits the distinctive traits of both major regions, most likely because the settlement on the left Danube bank lies between the two regions and was therefore open to influences from both.

Although cup-shaped stove tiles are generally dated to the Ottoman period, Tibor Sabján pointed out that since these stove tiles had become buried by the earliest phase of the Ottoman period, the onset of their use should be dated earlier. The Solt stove tiles were recovered from the fill of various features abandoned at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries. When the Várdomb settlement was abandoned, the tiled stoves were dismantled and deposited in the cellar and the drainage ditch alongside other late medieval refuse, mainly pottery. The pottery and coins found together with the stove tiles indicate a date at the close of Matthias's reign and the Jagellonian period for the destruction of the stoves. This date is also confirmed by the sixteenth-century dearth of written sources as well as the numismatic record. However, in view of their analogies, the production date of the stove tiles cannot be earlier than the mid-fifteenth century, implying that the use of tiled stoves constructed from cup-shaped tiles perhaps began as early as the mid-fifteenth century, but quite certainly before the century's end.

The stove tiles also enabled a schematic reconstruction of the one-time tiled stove: given that no fragments from corner elements were found at Solt, it seems likely that the lower stage of the stove(s) was built from the cup-shaped tiles, while the upper stage of the bowl-shaped tiles. The lack of corner elements would suggest a tower-like, polygonal upper part. Although the exact depth of the bowl-shaped tiles is not known, their size nevertheless suggests that there were at least ten pieces in one row. Even though crest elements are lacking from the assemblage, it seems likely that the stove had the customary domed top. The single unresolved issue is the location of the small plate-shaped tiles. This type is generally represented by fewer pieces, similarly as at Solt, suggesting that they had a special function and were possibly used as corner elements.

SOLT VÁRMEGYE KÉSŐ KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSHÁLÓZATÁNAK JELLEMZŐI

Pánya István

Solt vármegye a Magyar Királyság egyik igen rövid életű megyéje, mely a 16. század elején vált le Fejér vármegyéről. Néhány év működés után Pest-Solt, majd Pest-Pilis-Solt vármegyeként létezett. A vármegye egykori településhálózatának elemei, illetve azok jellemzői az elmúlt tíz évben történt intenzív topográfiai munkálatoknak köszönhetően igen jól ismertek. A középkori települések területén végzett légi régészeti, geofizikai és közösségi régészeti kutatások, az írott, képi és térképi források felderítése és együttes kiértékelése számtalan új elemzési lehetőséget kínál. Ennek köszönhetően egyebek mellett behatóan lehetett tanulmányozni a települések szerkezetét. A jelenlegi eredmények alapján a Solt vármegyei helységek – beleértve a falvakat és a mezővárosokat – alapvetően egyszerű, soros-utcás felépítésűek voltak. A formai változatosság többnyire a nagyobb lélekszám (több utca) vagy a felszínformák (dombok, völgyek) miatt alakultak ki. Ezzel szemben a Duna-Tisza köze déli felén, az egykori Bács vármegyében a településállomány több mint fele orsós szerkezetű a késő középkorban. Solt vármegye 106 ismert templomából 79 helyét ismerjük, és a teljes állomány mintegy negyedéről (26 eset) rendelkezünk alaprajzi ismeretekkel. A jelenleg is zajló műszeres vizsgálatok várhatóan további kiegészítő ismereteket fognak eredményezni.

Kulcsszavak: Solt vármegye, közigazgatás, településhálózat, településformák, utcaszerkezet, halmazosodás, egyházi épületek, kontinuitás

BEVEZETÉS

Solt vármegye a 2010-es évekig egyike volt a Magyar Királyság településföldrajzi és morfológiai szempontból kevésbé kutatott vármegyéinek. Az elmúlt években indult korszerű szemléletű, komplex, történeti földrajzi-régészeti vizsgálatok épp e hiányt kívánták orvosolni.[1] A munkálatok kezdetben a településhálózat elemeinek felderítésére koncentráltak: a cél az elérhető legtöbb archív és új – történeti, régészeti és földrajzi (topográfiai) – adat összegyűjtése volt a településhálózat lehető legpontosabb modelljének megalkotásához. Az évek során létrejött egy adatbázis, mely ugyan számos ponton „foghíjas", azonban arra már alkalmas, hogy Solt vármegye helységeit a korábbiaknál lényegesen pontosabb térképi környezetben vizsgáljuk.

A topográfiai munkálatok az első időszakban *pontszerű* és *foltszerű* adatokat szolgáltattak: egy-egy templom azonosítása csupán egy újabb pontot, a települések kiterjedésének terepi kutatása pedig egy-egy alaktalan sokszöget – lelőhelyet – jelentett a térképünkön. Az azonban a kezdetektől látható volt, hogy a terepbejárással összekapcsolt roncsolásmentes vizsgálati módszerek (GPR, magnetométer), valamint a távérzékeléses eljárások (műhold- és légi felvételek elemzése, drónfotók készítése) egyre több és egyre pontosabb településszerkezeti adatot eredményezhetnek. Ez egyrészt lehetőséget adott arra, hogy a helységekről plasztikusabb képet alkossunk, megrajzolhassuk nagy vonalakban az utca vonalát, a telkek, házak és egyéb jelenségek helyét. Másrészt egyes épületekről (templomok, monostorok, udvarházak stb.) a légi felvételek, valamint a geofizikai kutatások alapján *geodéziai pontosságú* alaprajzi adatokhoz jussunk. A több mint egy évtizede zajló kutatás során egyre nagyobb számú településmorfológiai adat gyűlt össze, amelyek alapján elkezdett kirajzolódni a Duna–Tisza közi települések rendkívül változatos, sok szempontból azonban hasonló formavilága. Ez lehetővé tette, hogy a kétvízközi falvak és mezővárosok jellemzőit összehasonlítsuk a Kárpát-medence más vidékeinek településeivel.

A történeti és földrajzi szakirodalomban általánosan elfogadott, hogy a Magyar Királyság legtöbb települése soros-utcás felépítésű lehetett egykor.[2] Ezt azonban alapvetően a Kárpát-medence nyugati, északi és keleti felén fekvő, kisebb-nagyobb megszakításokkal a középkor óta lakott településeknél lehetett az újkori településalaprajzból igazolni. A Kárpát-medence középső és déli, török hódoltság idején elpusztult felén főként a szórványosan

[1] Pánya–Rosta 2015. 243; Pánya 2017a. 91; Pánya 2017b. 84; Pánya 2022; Pánya 2023.

[2] Mendöl 1963. 253; Szabó 1969. 139; Maksay 1971. 90–93; Bárth 1996. 128–129; Kubinyi 2000b. 17; Pálóczi Horváth 2006. 358; Csapó 2016. 17–26.

fennmaradt iratokból és ásatásokból ismerünk településszerkezeti adatokat. E területeken alapvetően kisebb-nagyobb régészeti, történeti és földrajzi kutatások zajlottak az elmúlt évtizedekben. Összefoglaló jellegű településmorfológiai kutatások – e tanulmányban bemutatott projektet megelőzően – nem történtek a korábbiakban. Ezért úgy vélem, hogy az e területen az elmúlt években elért eredmények mindenképpen hiánypótlóak, és Solt vármegye, illetve a Duna–Tisza köze történetét kutatók számára alapvető fontosságúak lehetnek.

Következőkben röviden összefoglalom Solt vármegye *késő középkori* településhálózatának jellemzőit, a falvak és mezővárosok térbeli eloszlását és a legfontosabb centrumokat. Ezt követően bemutatom a vármegye területén megfigyelt településformákat és azok jellemzőit. A helységek vizsgálata során kiemelt figyelem jutott a középkori települések arculatát nagymértékben meghatározó egyházi épületeknek (monostor, plébániatemplom, kápolna). Ennek oka az, hogy egészen a közelmúltig nem történt meg a Duna–Tisza köze, azon belül Solt vármegye középkori egyházi épületeinek összehasonlító vizsgálata. Számtalan templomásatás, kisebb-nagyobb területre kiterjedő egyháztopográfiai munka zajlott a kétvíz közén, azonban ezek kevés kivételtől eltekintve hagyományos régészeti-építészeti vizsgálatok voltak. A kutatásaink kezdetén megfogalmazódott, hogy a vármegyei/tájegységi szintű elemzésekhez túl kell lépni a korábbi szemléleten. Tágabb összefüggésben kell tanulmányozni a régészeti (főként alaprajzi), történeti, néprajzi stb. adatokat, valamint azt a földrajzi teret, ahol az adott település és temploma állt. Tanulmányomban történeti földrajzi – településföldrajzi vetületből igyekszem rávilágítani a falusi és mezővárosi egyházak jellemzőire és jelentőségére.

SOLT VÁRMEGYE KÉSŐ KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSHÁLÓZATA

A Duna–Tisza köze a Magyar Királyság egyik városszegény vidékének számított a középkorban. Egyetlen valódi városa *(civitas)* a Csongrád vármegyei Szeged volt.[3] A falvak és a városok közti űrt azonban számtalan, különféle méretű és funkciójú mezőváros töltötte ki. Némelyikük alig lehetett nagyobb egy méretes falunál, és csupán egy-két jellemzőjével (vásár, rév, birtokközpont, sókamara stb.) emelkedett az azt körülvevő települések fölé. Akadtak azonban olyan mezővárosok is, amelyekben több szerepkör fejlődött ki az idők folyamán, és megjelenésük idővel egyre inkább (kis)városiassá vált.[4]

A viszonylag kevés mezőváros mellett a településállomány legnagyobb tömegét a falvak adták. Példaként a késő középkori Bács vármegyében (~6300 km^2) 16 mezővárosra mintegy 316 falu, Bodrog vármegyében (~2900 km^2) 12 mezővárosra 213 falu, és a tanulmány témáját adó Solt vármegyében (~2800 km^2) a mindössze 3 mezővárosra kb. 160 falu jutott.[5]

Solt vármegye településhálózata *(1. kép)* az előbbi kettőhöz képest igencsak fejletlen volt. A Kalocsai Sárköz változatos, szigetekkel, mocsarakkal, valamint folyómedrekkel tagolt felszínén egy-egy kisebb-nagyobb ármentes szigeten jellemzően aprófalvak alakultak ki, gyakran egymástól alig 500–1500 m távolságra. A sárközi régészeti topográfiai kutatások alapján jelentős részük az Árpád-kortól lakott volt, és a tatárjárás pusztításai ellenére is fennmaradt a 16. század első harmadáig.[6] Kis méretű települések jellemezték a vármegye északi részét is, azonban történetük eltér a sárköziektől. A mai Dömsöd és Majosháza közötti területen, a korábbi nagyobb kiterjedésű Árpád-kori birtoktestek – Földvár, Szántó, Pereg, Szentkirály – felosztásával falvak sora jött létre a 14. században. Az újonnan kialakult falvak közül többnek beszédes a neve, mivel a *-háza* végződés megőrizte az alapító (nemes) személy keresztnevét (Lackháza [más néven Szántó], Jakabháza, Bánkháza, Majos[Mózes!]háza,[7] Ordasháza). Előbbi területekhez képest a vármegye középső, keleti és északi területein egymástól viszonylag távol, átlagosan 3–5 kilométerenként létezett egy-egy nagyobb határú helység *(2. kép).* Kunadacs elődje, a középkori Adacs 89 km^2-es, Izsák(egyháza) pedig a 113 km^2-es kiterjedésével messze felülmúlta a kb. 9 km^2-es Lackházát (ma Kiskunlacháza része), vagy az alig 5 km^2-es Szüle falut (ma Harta része).

Jelenlegi ismereteink szerint három település, Kalocsa, (Duna)Pataj és Solt érte el a fejlődés során a mezővárosi szintet. Kalocsa a kalocsai-bácsi érsekség egyik, kevésbé jelentős központja volt a Bács vármegyei Bács mezőváros mellett. Sajnos az érseki és káptalani levéltár 16. századi pusztulása miatt a település belső életéről, ügyeiről, szerkezetéről szinte semmit nem tudunk. Három országos vásárral jelentős gazdasági központja volt a vármegyének.

[3] Kubinyi 2000a. 121–122; Gulyás 2017. 15.

[4] Gulyás 2017. 17.

[5] Bács: Csánki 1894. 141, 168; Bodrog: Csánki 1894. 192, 212.

[6] Gallina et al. 2016; Romsics 2016.

[7] Kázmér 1993. 699.

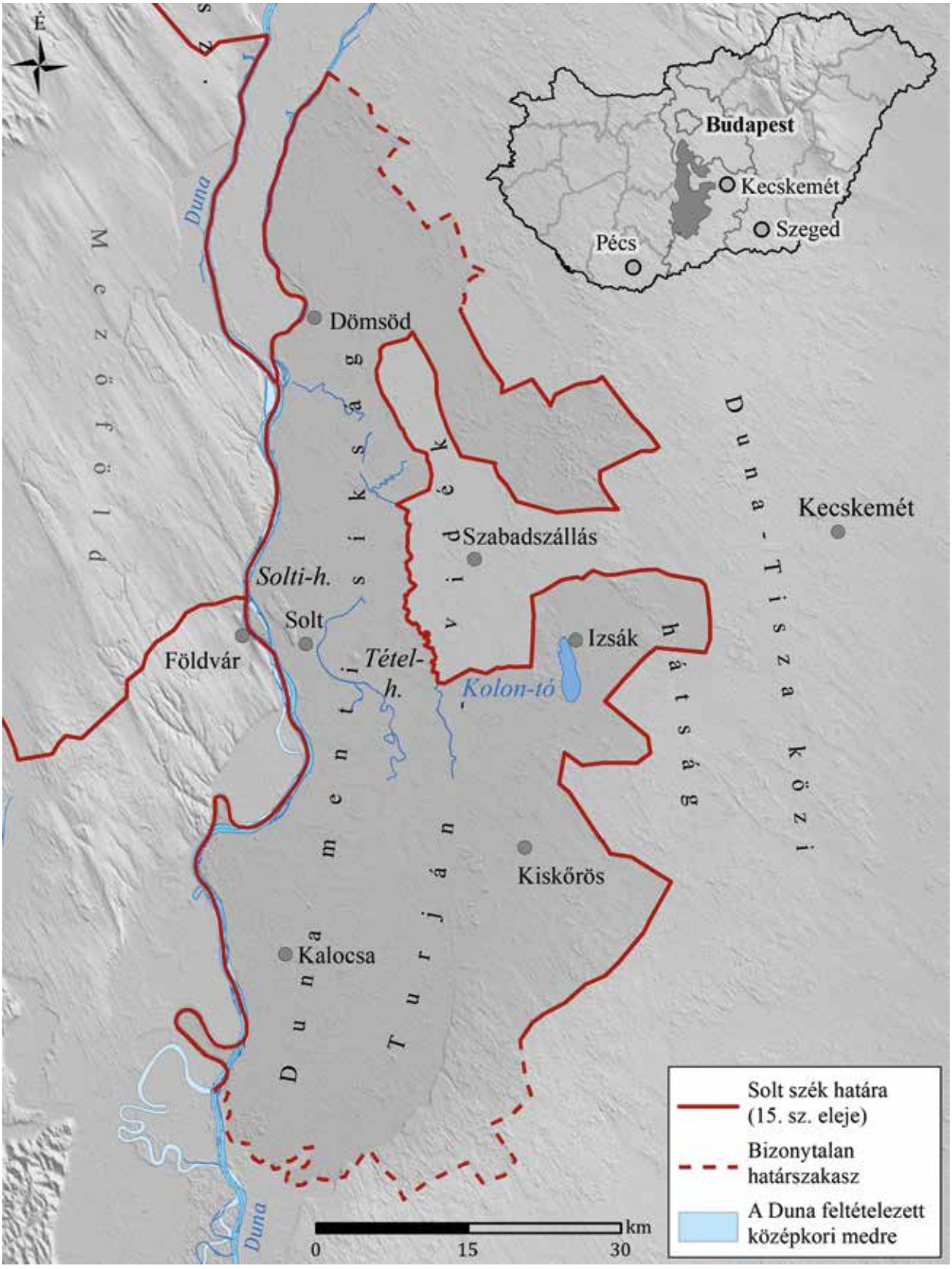

1. kép. Solt vármegye földrajzi viszonyai (saját szerkesztés)
Fig. 1. Geographic conditions in County Solt (made by the author)

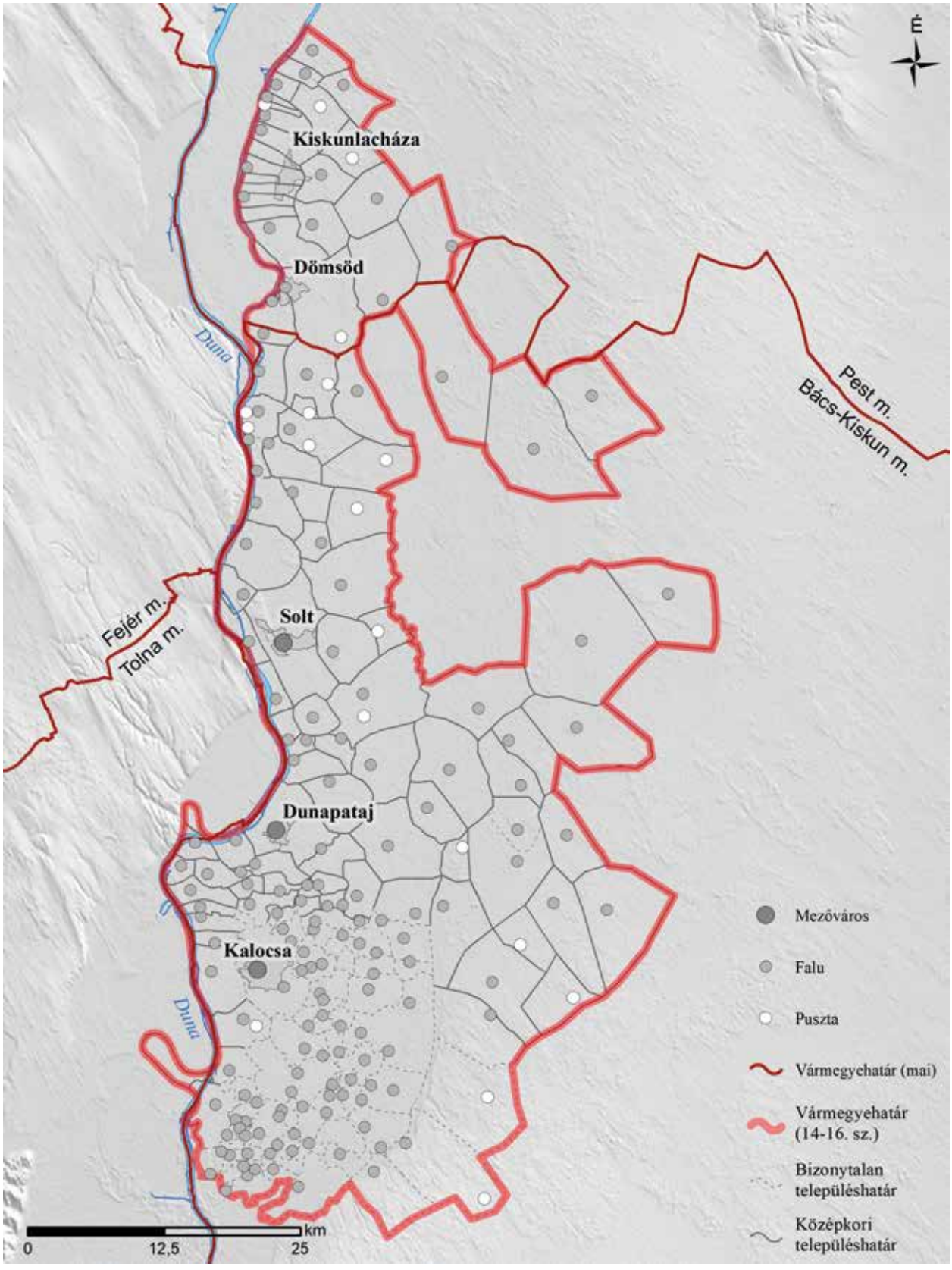

2. kép. Solt vármegye települései a 16. század elején (saját szerkesztés)
Fig. 2. The settlements of County Solt in the early 16th century (made by the author)

Vámjáról – ha volt egyáltalán – nincs adat. A káptalan hiteleshelyi tevékenysége miatt a birtok- és egyéb jogi ügyek intézésében fontos szerep jutott a településnek.[8] A következő mezőváros a Kalocsától északra fekvő Pataj (ma Dunapataj), amelynek birtokosa a 15. században előbb a Zubor, majd a Paksy család volt.[9] Valószínűleg e famíliák befolyásának köszönhette a harmincadvámját.[10]

Solt vármegye névadója, Solt mezőváros következik a sorban. A településnek számos birtokosa volt a késő középkorban. Egyrészt a kalocsai érsek hontokai székébe tartozó egyházi nemesek éltek itt. Másrészt egy 1422. évi oklevélből tudjuk, hogy a telkei jelentős részét a solti szék egyik legjelentősebb családjának, a Tetétleni nemzetségnek tagjai birtokolták.[11] A késő középkorban itt működött a vármegye ügyeit intéző nemesi ítélőszék. Arról nincs adatunk, hogy mely nemes kúriájában vagy milyen más erre alkalmas épületben tarthatták az üléseket. A sedria üléseinek napját azonban ismerjük, ez minden második hét hétfőjén volt.[12] Egy 1422. évi oklevélben említik a solti vámot, amely – Tringli István szavaival élve – amolyan „hallgatag vámemlítés".[13] Az írásból ugyanis nem derül ki, hogy ez egy út-, híd- vagy vásárvám lehetett. (Hajó- és révvámról elvben nem lehetett szó, hiszen a hajó- és révforgalom ekkoriban a szomszédos, Dunaparti Révfalunál, Földvár balparti párjánál bonyolódott le.) Mivel a településen országos jelentőségű, észak–dél irányú út haladt át, és emellett a középkori Solt egy vízfolyásokkal, vizenyős mélyedésekkel tagolt területen feküdt, az okleveles említés alapján akár egy híd- és/vagy útvámra is gondolhatnánk. Arról nincs tudomásunk, hogy volt-e hetivására, ugyanis ilyen adatot tartalmazó oklevelet még nem sikerült felkutatni. Azonban rendelkezünk néhány közvetett bizonyítékkal, amely alapján erős a gyanú, hogy Solton volt vásár, és azt a sedria napján, azaz hétfőnként tarthatták. A középkorban számos megyében elterjedt szokás volt, hogy a hetivásárokat a törvénykezés napjára időzítették, így a gyűlésre igyekvők elintézhették a „heti bevásárlásukat" is.[14] Továbbá a középkorban törvénnyel védték a vásárokat azzal, hogy a mérföldjog alapján meghatározták a vásárok helyét és napját. Ez azt jelentette, hogy egy mérföldön belül, azonos napon nem tarthattak vásárt.[15] Számunkra éppen ezért érdekes, hogy a Duna jobb partján fekvő, szomszédos Földváron egy nappal később, keddenként tartották a hetivásárt, így az nem zavarhatta a solti vásár megtartását.[16] A vásározók kényelmesen átkelhettek a Dunán, és a solti után egy nappal újra folytathatták az üzletelést.

Halasy-Kun Tibor és Vass Előd hívta fel a figyelmet egy további „városra", a Sárköz északi határán, a mai Harta keleti felén fekvő Miklára. A települést Mikla város *(Varoş-i Mikla)* néven vették fel az 1578-as török defterbe. Engel Pál az ezredfordulón készült – egyébként úttörőnek számító – térképéhez felhasználta Vass és Halasy-Kun adatát, visszavetítette a késő középkorra, és Miklát így tévesen a mezővárosokhoz sorolta.[17] Ugyanígy járt el Kubinyi András is az alföldi centrumok kutatása során, átvéve Halasy-Kun Tibor közlését a falu kapcsán.[18] Fóti Miklós a közelmúltban tisztázta a török kori adat hátterét: Mikla a mohácsi csatát követő időszaktól a 16. század közepéig lakatlan puszta volt, amelyre a sárközi (a mai Dunapataj keleti határában létezett) Szentkirály, (a mai Homokmégy délnyugati határában létezett) Nádasd, illetve Bátya lakói költöztek az 1570-es évek végén.[19] A hirtelen népességmozgás háttere bizonytalan. Szentkirály központi részén, az Árpád-kori eredetű rotunda körül az 1560-as években felépült egy kis méretű török palánkvár.[20] Lehetséges, hogy a balkáni eredetű katonaparasztok, illetve reguláris katonák jelenléte sarkallta a szentkirályiakat arra, hogy a közeli, üresen álló Miklára költözzenek. A felduzzadt népességű település a század

[8] Winkler 1935. 10; Udvardy 1992. 32.

[9] Lakatos–Schill 2021. 1.

[10] Pach 1999. 231, 236; Tagányi 1899. 143. A harmincadvámról az 1498. évi törvények 29. cikkelyéből tudunk. Ezúton is köszönöm Lakatos Bálintnak, hogy felhívta a figyelmemet a pataji harmincadvám körüli bizonytalanságokra. Az említett törvényben szerepel a pataji vám „régisége, ősisége", ezért eredete jóval korábbra, feltehetően a 14. századra vezethető vissza. Tekintettel arra, hogy a harmincadvám akkoriban vásárvám, azaz az ország belsejében lévő forgalmas piacokra kivetett pótlólagos királyi vásárvám volt, ezért valószínűleg a pataji – exportvám helyett – ilyen vámtípus lehetett.

[11] 1422: DF 221425; ZsO IX. 120.

[12] Csukovits 1997. 382.

[13] Tringli 2001. 127.

[14] Csukovits 1997. 364, 377–378.

[15] 1 magyar mérföld = kb. 8000 m.

[16] Weisz 2012. 165.

[17] Vass 1979. 5; Vass 1980a. 169; Engel 2001; Engel 2021.

[18] Kubinyi 2000a. 77.

[19] Fóti 2022. 1.

[20] Pánya–Rosta 2015. 153; Pánya–Rosta 2019. 157.

végén már ismét lakatlan, és később sem települt újra.[21] A török adóösszeírásokban feltűnő város a valóságban egy hirtelen újra benépesült, kérészéletű falu volt csupán.

Engel néhány további települést is mezővárosként tüntetett fel térképén, így a török hódoltság idején jelentős lakosságú Fajszot és Foktőt is.[22] Utóbbi kettő késő középkori időszakáról alig maradt fenn adat. Vass Előd kutatásai szerint Foktőt 1560-ban nagyjából 1800-an lakták, míg ugyanekkor Patajon kb. 1060, Solton 1100, Fajszon 1150 lakos élt. Nemcsak népességben, hanem a lakosság által fizetett adóban is lekörözte az említett településeket.[23] A török adóösszeírások szerint rév, vám és piac is volt Foktőn, tehát a környék jelentős gazdasági központja volt ekkoriban. Kérdés, hogy minek köszönhető ez a kirívóan magas népesség? A 15. századból vagy a 16. század első évtizedeiből nincs adatunk sem a lakosságára, sem a rév/vám/vásár meglétére. Ha megnézzük az 1560. évi török adóösszeírásban szereplő lakók névsorát, számos beszédes névvel találkozunk. Valószínűleg Solt megyei településekről jöhettek a Bátyai, Csábor, Fajszi, Garábi, Kasi, Laki, Nánai, Támi, Sóti (Solti?) nevűek, a Kiskunságról a Kun, Tolnából a Paksi, Simontornyai, Dombai (Dombó?), Somogyból pedig a Somogyi családnevűek. Erős a gyanú, hogy a 16. század első felében a Solt megyéből, a Kunságról és a távolabbról (Baranya, Tolna, Somogy) ide menekült lakók duzzasztották fel a település lakosságát. Foktőhöz hasonlóan a tőle délre fekvő Fajsz is „gyűjtőtelepülés" lehetett. Elgondolkodtató azonban, hogy miért épp e két településre áramlott a Duna–Tisza közi (főként a sárközi) lakosság a 16. század közepén, miért nem kizárólag Patajra, Soltra és Kalocsára? Lehetséges, hogy előbbiek már a 15. században, illetve a 16. század első harmadában is jelentős falvak lehettek, és előrehaladott állapotban voltak a mezővárossá fejlődés útján.

Solt vármegye településhálózatát az említett mezővárosok mellett mintegy másfélszáz falu alkotta a késő középkorban. Ezek azonban – mint alább látni fogjuk – nemcsak felépítésben és szerkezetben különböztek egymástól, hanem szerepköreikben, jelentőségükben is. Felmerül a kérdés, lehet-e valamilyen módon csoportosítani a falvak sokaságát, van-e olyan jellemző, amely alapján érzékeltethető a falvak közötti különbség. Kézenfekvő a Kubinyi András által az ezredforduló előtt kidolgozott módszertan alkalmazása, amely a központi helyek centralitási tényezőinek vizsgálatán alapul. Ezen eljárással tíz szempont szerint lehet hét fő csoportba sorolni a középkori Magyar Királyság településeit.[24] Számunkra az első hat csoport nem lényeges, hiszen azokba csökkenő pontszámok alapján a legfejlettebb centrumok, szabad királyi városok, bánya- és egyéb városok, valamint a mezővárosok tartoznak. Falvaink egy része a hetedik csoportba sorolható *(jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak),* azonban ehhez szükséges valamilyen „központi funkció" igazolása.[25] Az elmúlt években végzett célzott terepbejárások és fémkeresős kutatások során számos tárgytípus, egyebek mellett textilzárjegy, ún. plomba került elő az elpusztult települések területén, legtöbbször azok központi, templom körüli részén. A helyszíni tapasztalatok alapján feltételezhető, hogy a falvak központi tere adott helyet a hetente megrendezett piacoknak, és ez – közvetett módon, írásos adat nélkül is – bizonyíthatja a kereskedelmi centrum szerepkört. Ha ezt elfogadjuk, akkor a Kubinyi által megrajzolt Solt vármegyei térképet nagymértékben ki lehet egészíteni. Egyrészt lekerül róla a már említett Mikla, és felkerül rá legalább 20 – feltételezhetően – piactartó falu *(3. kép).* A hetipiac Kubinyi szempontrendszerében mindössze egyetlen centralitási pontot jelent (így éppen elegendő a hetedik csoporthoz), azonban már ez a jellemző is gyarapítja a térképen ábrázolható települések számát. A tapasztalatok azt mutatják, hogy egy-egy elpusztult település intenzív fémkeresős kutatása egyre több és több plombát (és egyéb, távolsági kereskedelemre utaló leletet) eredményez, ezért az említett helyszínekhez idővel fokozatosan újabbakat lehet hozzátenni. Természetesen a posztóplombák előkerülése lehet ettől független, azaz megvehette egy helyi magánszemély, mesterember (szabó) vagy kereskedő egy másik település piacán/vásárán az adott szövetet, és felhasználhatta/tárolhatta lakóhelyén. Ezért a szórványosan előkerülő plombák mindegyikét nem lehet a helyi piacok bizonyítékaként értelmezni.

[21] Vass 1980. 169; 1618: Ráday levéltár, C/64–1, 56. sz. irat „*Hartai levelek*"; 1626: KFL III.5.a – Nr. 3.

[22] Engel 2001; Engel 2021; lásd még 1570: Káldy-Nagy 2008. 116–117, 119–121.

[23] 1560: Vass 1980. 41, 58, 125–126.

[24] Kubinyi András tíz szempontja: I. Uradalmi központ, főúri rezidencia; II. Bíráskodási központ, hiteleshely; III. Pénzügyigazgatási központ; IV. Egyházi igazgatás; V. Egyházi intézmények; VI. A településről 1440-től 1514-ig valamely külföldi (Bécs vagy Krakkó) egyetemre beiratkozottak száma; VII. Kézműves- vagy kereskedőcéhek száma; VIII. Úthálózati csomópont; IX. Vásártartás; X. A település jogi helyzete. A települések csoportjai: 1. Elsőrendű (főbb) városok, 2. Másodrendű városok, 3. Kisebb városok, valamint a jelentős városfunkciót betöltő mezővárosok, 4. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok, 5. Részleges városfunkciójú mezővárosok, 6. Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak, 7. Jelentéktelen mezővárosok és központi funkciót ellátó falvak. Kubinyi 2000b. 13–15. Fontos megjegyezni, hogy Kubinyi András egy további csoportot is megnevez könyvében (8. hiányos adatú, besorolhatatlan központi helyek), amelyekhez nem rendelt centralitási pontokat. Kubinyi 2000a. 95.

[25] Kubinyi 2000b. 15.

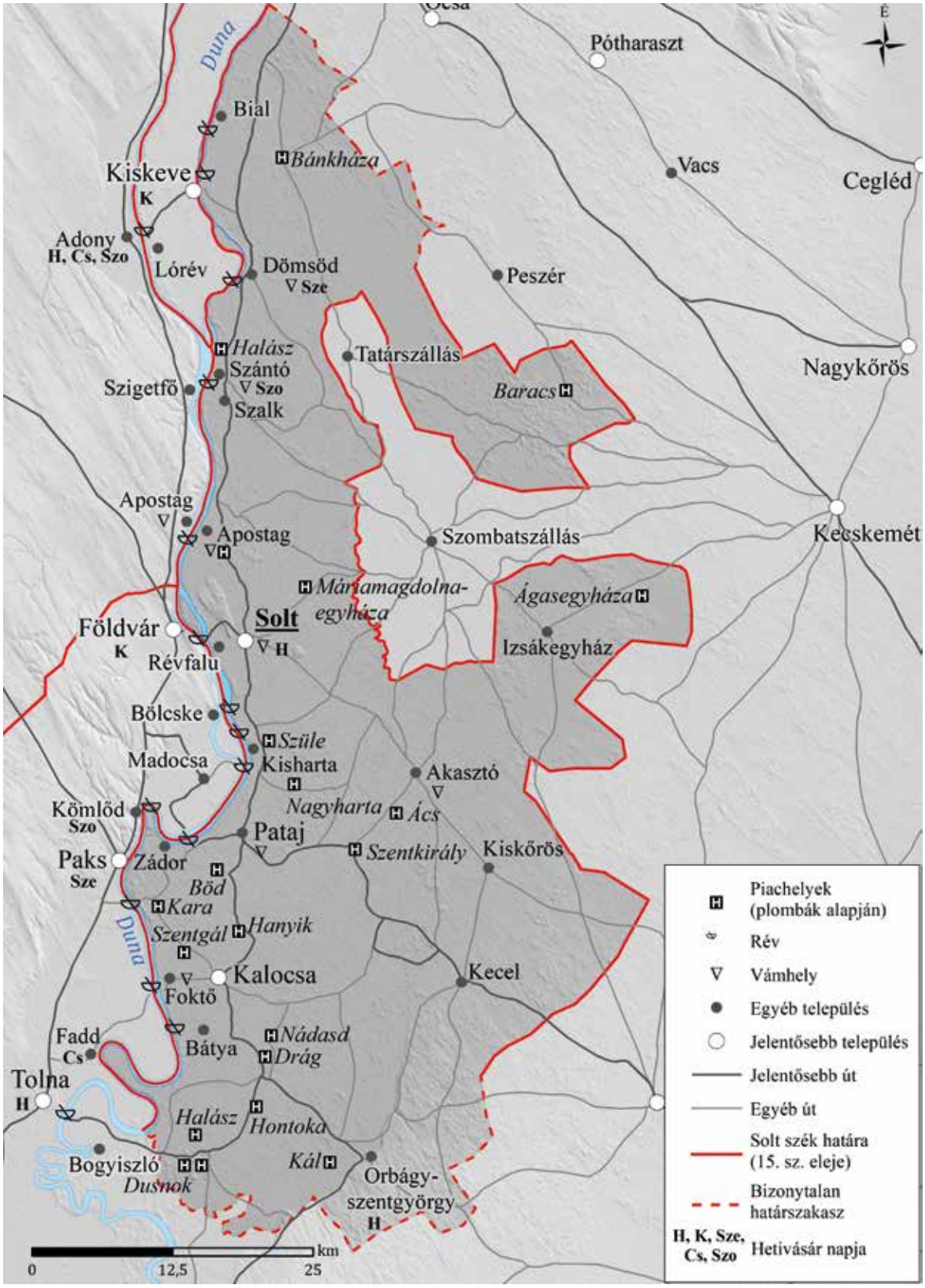

3. kép. Solt vármegye jelentősebb útjai, rév- és vámhelyei a 16. század elején (saját kutatások, valamint Blazovich 2002. 68; Kálday-Nagy 2008; Rosta 2014 és Weisz 2012. 165–166. alapján)

Fig. 3. Major roads, ferries and tolling stations of County Solt in the early 16th century (based on the author's research and Blazovich 2002. 68; Kálday-Nagy 2008; Rosta 2014; Weisz 2012. 165–166)

A piac, illetve a vásár kapcsán érdemes megvizsgálni a megyében található vám- és révhelyeket. Kubinyi módszertanában csupán előbbiek szerepelnek, utóbbiakkal nem foglalkozott. Ezért fordulhatott elő, hogy például az útvámmal rendelkező Akasztó nem került be az adattárába.[26] Erős a gyanú, hogy a késő középkorban az árucsere valamilyen szintű színtere lehetett, hiszen az útkényszer miatt a településen áthaladó forgalom jelentős mértékben növelhette a kereskedők és a fogyasztók számát.[27]

Stibrányi Máté Fejér megyei középkori településhálózatának kutatása kapcsán megjegyezte, hogy a Kubinyi által meghatározott hét településcsoportot ki lehetne egészíteni egy nyolcadikkal, amely maga a „falu" lenne.[28] Úgy vélem, hogy felvetése helyes, azonban pontosítani kellene, mely helységek tartoznának oda. Kubinyi a hetedik csoportba a központi funkcióval bíró falvakat is besorolta, így egy külön csoportba csupán azokat lenne célszerű leválogatni, amelyeknek nincs semmilyen különleges szerepköre. Ma is léteznek települések, melyek félreeső zsákfaluként vagy épp egy forgalmas út mentén létesült útifaluként szerény kiegészítő elemei a településhálózatnak, és semmiféle különleges jelentőséggel nem rendelkeznek. Valószínű, hogy a középkorban is tucatszám léteztek ilyen „átlagos" helységek, melyek lakói a vásárlási és egyéb ügyeiket valamely közeli centrumban intézték el.

Fontos kiemelni, hogy Kubinyi módszertanát számos elem gyengíti. Az egyik az, hogy alapvetően az írásos forrásokra támaszkodik, és csupán a VIII. szempont esetében tér el ettől, és veszi figyelembe a topográfiát. A fentebb már említett Mikla esetében is láthatjuk, hogy egy hibás adat átvétele tévedések láncolatát indítja el. Mikláról ugyanis nem volt középkori mezővárosi említés, és a vásáráról/hetipiacáról sem maradt fenn adat. Kubinyi csupán a hódoltság kori – lényegében pontatlan – adat alapján határozta meg e falut mezővárosnak, és ezek után „automatikusan" hozzá is rendelte a piac- és vásártartás pontszámait. A topográfia kapcsán is tévedést figyelhetünk meg, mivel nem rendelkezett az elmúlt két évtizedben gyűjtött – sok esetben geodéziai pontosságú – régészeti terepbejárási és feltárási adatokkal. Ezek hiányában csak nagy vonalakban határozhatta meg egy település helyét és a szomszédos centrumok elhelyezkedését.[29] Kubinyi mellett szól azonban, hogy módszere kapcsán ő maga is felhívta a figyelmet a régészeti-településföldrajzi adatok fontosságára, azokon belül pedig a településszerkezet jellemzőinek és a templomok méretének vizsgálatára.[30]

TELEPÜLÉSFORMÁK

A középkori lelőhelyek morfológiai vizsgálata komplex, térinformatikán alapuló módszertannal, oklevelek, történeti térképek, légi és műholdképek elemzésével történt.[31] Az *elpusztult* települések alaprajzi elemzésére a legjobbnak a vegetációs időszakon kívüli művelt felszínekről készült műhold- és drónfelvételek bizonyultak. A tapasztalatok szerint megfelelő talajviszonyok mellett az egykori élettér nyomai jól kivehetők az alacsony és nagy magasságú képeken. Különösen jó megfigyeléseket lehet tenni, ha a talaj és az épületek maradványainak színe, jellege jelentősen eltér.[32] Például a Duna menti síkság sötét, folyami hordalékból álló talaján a középkori házak világos (szürke/sárga) agyagos maradványai rendkívül jól kitűnnek. Ezzel szemben a Duna–Tisza közi Homokhátság homokos, világos felszínéről készült légi/műholdfelvételeken már kevésbé kivehetők a talajjal keveredett, világos színű épülettörmelékek. Legjobb eséllyel abban az esetben lehet a települések foltjait vizsgálni, ha az egybefüggő, nagy méretű, azonos időben művelt/vetett/szántott parcellákon terül el. A különböző időszakokban (tavasszal/nyáron/ősszel) készült képeken egy-egy település esetenként jobban kirajzolódik, így szinte minden házhely szigetszerűen elkülönül egymástól és az utca vonalától. Máskor azonban különböző időjárási tényezők (pl. csapadék) és mezőgazdasági beavatkozások eredményeként az elpusztult épületek nyomai összemosódnak, és a sötét színű talajon nagy méretű, összefüggő szürkés foltként jelennek meg *(4. kép)*.[33]

Az előbbiekhez képest a *beépített* területeken fekvő középkori települések kutatását nagyban nehezítik a mai épületek és egyéb infrastrukturális elemek, ezért a terepi vizsgálat ezen helyszínek esetében igen korlátozott

[26] Az írott források alapján számos vám- és révhelyen tartottak piacokat és/vagy vásárokat is, lásd Pánya 2017c. 169.
[27] Az útkényszerhez lásd Weisz 2012. 108.
[28] Stibrányi 2015. 4.
[29] Lásd Szeremlén mezőváros pontjainak újraszámolása kapcsán tett megfigyeléseket: Pánya et al. 2020. 33.
[30] Kubinyi 2000b. 17.
[31] Pánya 2022. 48.
[32] Pánya 2021.
[33] Pánya 2022. 72.

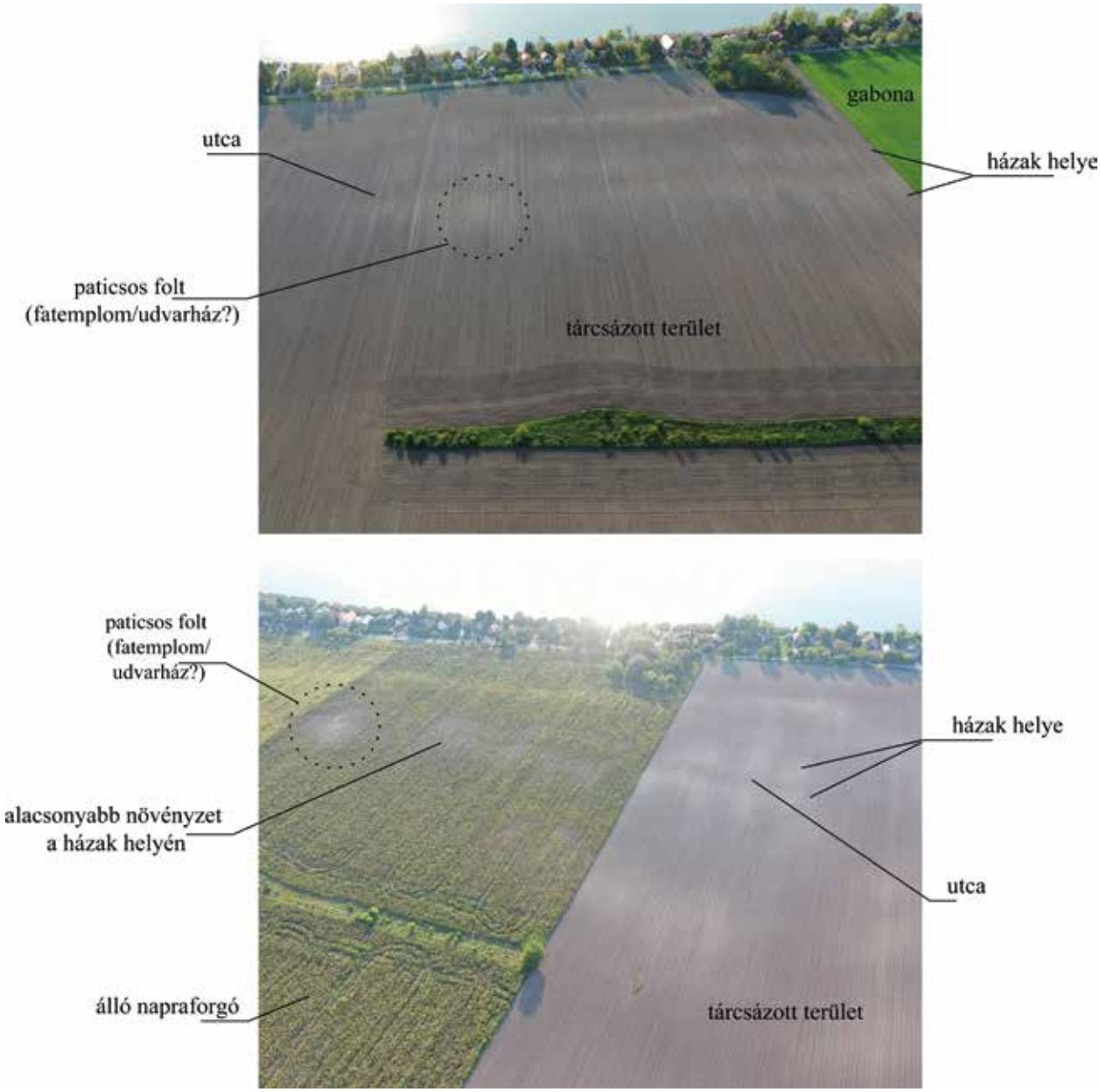

4. kép. Áporka-Daj falu helyének tavasszal és nyáron készült képeinek összehasonlítása (saját készítés)
Fig. 4. Comparison of the location of the village of Áporka-Daj on photos made in spring and summer (author's photos)

megfigyelésekre ad lehetőséget. A települések archaikus részleteinek, utcáinak, középkori magterületeinek azonosításához elengedhetetlen a kontinuitás vizsgálata.

Kontinuitás

Módszertani szempontból mérföldkő volt a Bács-Kiskun megyei településkutatásban a középkori településmagok felderítésére indított mintaprojekt.[34] A kapcsolódó adatgyűjtés kiterjedt az elérhető összes kéziratos térkép, topográfiai tartalmú középkori, kora újkori, újkori kézirat, valamint egyéb történeti, földrajzi, néprajzi, régészeti forrásra. A megye 119 mai településének szisztematikus vizsgálata során számos esetben sikerült igazolni a falvak-mezővárosok valamilyen jellegű folytonosságát. Továbbá sok esetben meghatározható volt a helységek késő középkori – kora újkori településközpontja, és így lehetőség nyílt azok régészeti lelőhelynek nyilvánítására. E program hatására egyrészt sikerült bizonyos fokú védelmet szerezni a történelmi településmagoknak. Másrészt

[34] KJM Rég. Ad. 2017.5673.

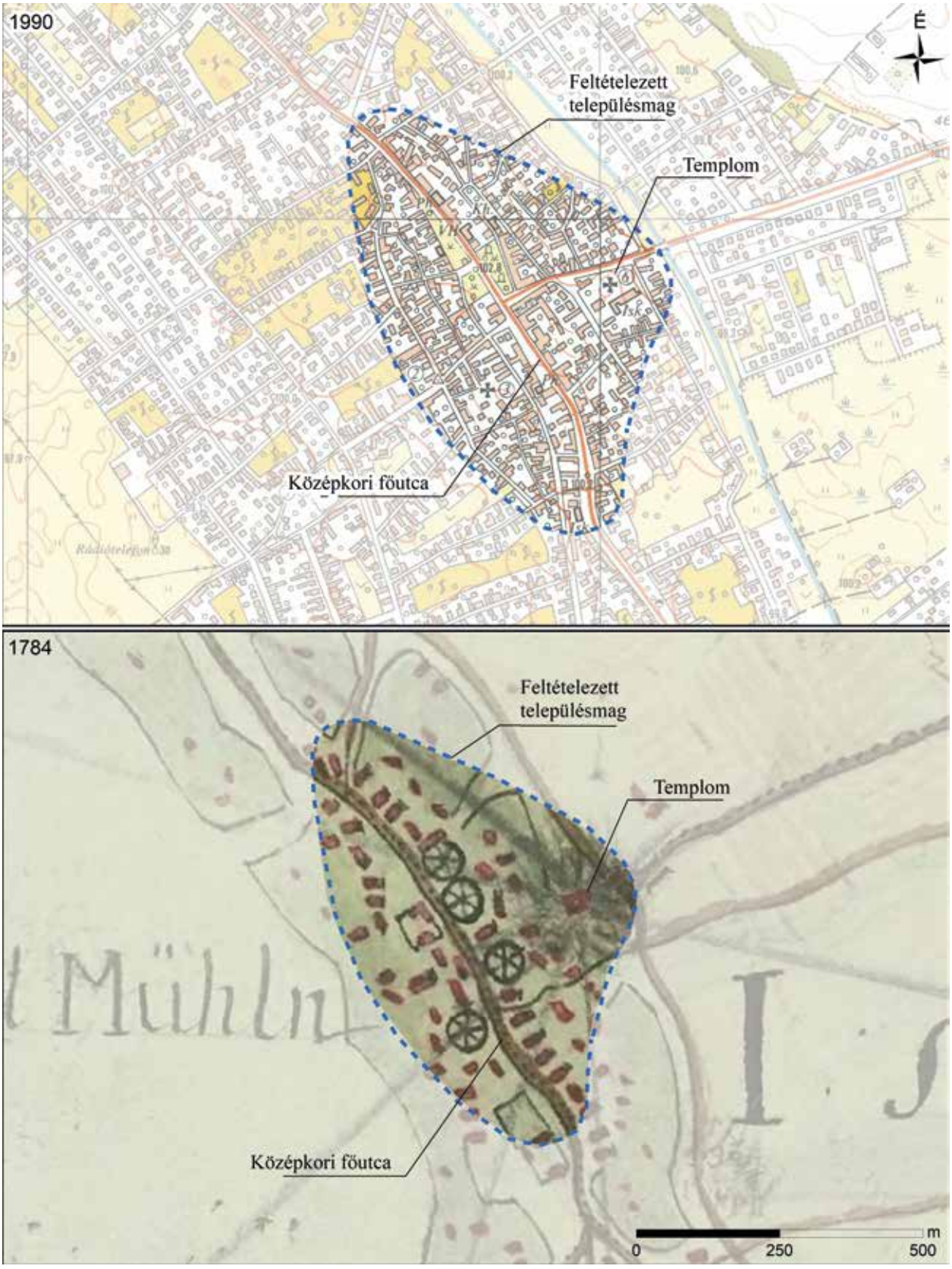

5. kép. Izsák belterülete az első katonai felmérés eredeti szelvényén (balra), illetve jelenkori topográfiai térképen (saját szerkesztés)
Fig. 5. The inner area of Izsák on the map of the First Military Ordnance Survey and on a modern topographic map (made by the author)

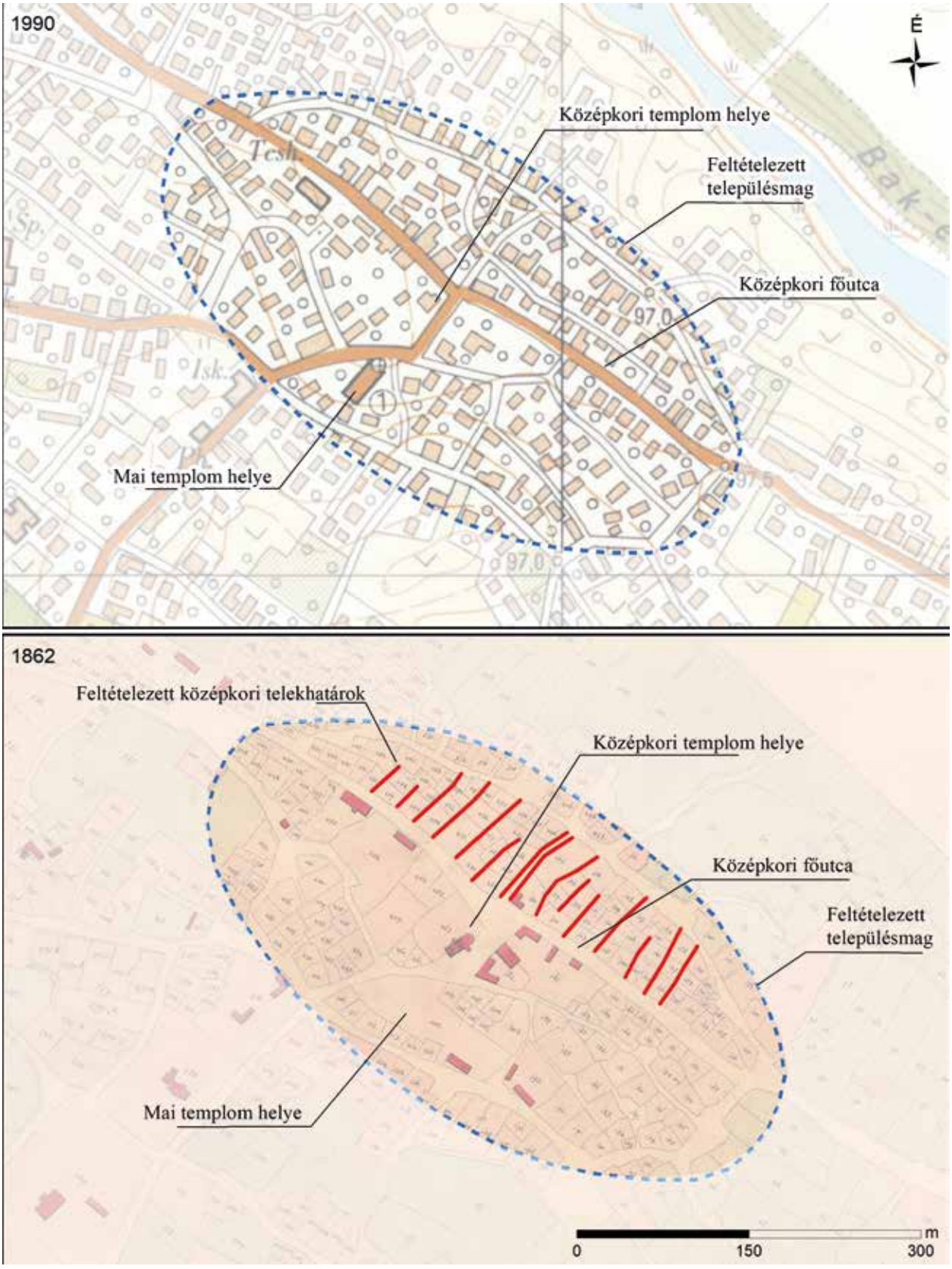

6. kép. Tass belterülete a 19. század második felében (lent, MNL PML PMU 125), illetve a 20. század végén készült úrbéri térképen (fent); (saját szerkesztés)

Fig. 6. The inner area of Tass in the later 19th century (bottom, MNL PML PMU 125) and on a late 20th-century map (top) (made by the author)

– előbbi folyományaként – megyeszerte ugrásszerűen megnőtt az ezekhez kapcsolódó régészeti munkálatok (szakfelügyeletek, feltárások) száma, és az alapvetően írásos-térképi források alapján meghatározott magterületekről egyre több bizonyító erejű 11–17. századi lelet került elő. Utólag jól érzékelhető a hazai középkori – kora újkori régészet közelmúltig meglévő módszertani hiányossága.

Jól érzékelteti ezt Kalocsa esete, ahol – bár szakirodalmi és régészeti adat is utalt a belterület folytonosságára – csupán néhány, szigetszerűen elkülönülő régészeti lelőhely került be a 2001-ben felálló Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) adatbázisába. Így fordulhatott elő, hogy egy-egy építkezés során – lelőhely hiányában – mindenféle megfigyelés nélkül bolygathatták az Árpád-kortól bizonyíthatóan létező település föld alatt lévő maradványait. Ugyanez történt számtalan más településsel, ahol szintén voltak írásos adatok a belterület folytonosságára, azonban régészeti kutatások hiányában semmilyen lelőhely nem volt ismert a múzeumok számára, így sorozatosan elmaradtak a régészeti feladatellátások. Példa erre Bátya, Dunapataj, Dunaszentbenedek, Dunavecse, Ordas, Uszód stb. esete, ahol a magterületek védelmét követően nemcsak a kisebb építkezések, hanem a teljes településre kiterjedő infrastrukturális beruházások során is tömegével kerültek elő a történetiséget igazoló leletek.

A leginkább szembetűnő talán – az egyébként Pest vármegyéhez tartozó – Kecskemét mezőváros belterületének esete, amelynek építkezéseiről a két világháború között virágkorát élő Kecskeméti Katona József Múzeum tucatszám gyűjtött be középkori és kora újkori leleteket. A sors fintora, hogy ezek legnagyobb része a múzeum néprajzi gyűjteményének várostörténeti algyűjteményét gyarapította. A második világháborút követően kevés figyelem jutott az egykori mezőváros belterületi beruházásaira, és csupán valamikor a 2010-es évek közepétől – az említett kontinuitásvizsgálatot követően – lett levédve a történeti településmag területe. Fél évtized alatt közel kéttucatnyi helyről kerültek elő az Árpád-kortól a kuruc háborúkig terjedő időszak különféle leletei. Kecskemét és az említett többi település példája mutatja, hogy a megyei régészeten belül a belterületek vizsgálata 50-60 éven keresztül amolyan „vakfoltnak" számított.

Kontinuitás tekintetében három csoportot lehetett elkülöníteni: elsőbe a *folytonos lakottságú és belterületű*, másodikba a *folytonos belterületű* települések sorolhatók. A harmadik csoportba azon helységek tartoznak, ahol megfigyelhető ugyan valamekkora *térbeli átfedés* a mai és a középkori település között, azonban folytonosság sem a településszerkezetben, sem a lakosságban nem mutatható ki.

Folytonos lakottságú és belterületű települések

A történeti adatok alapján 14 Solt vármegyei település (Dömsöd, Tass, Szalkszentmárton/Szentmárton, Dunavecse, Apostag, Izsák, Solt, Dunapataj, Ordas, Uszód, Kalocsa, Bátya, Fajsz és Foktő) esetében bizonyítható a középkortól az újkorig kisebb-nagyobb megszakításokkal lakott településmag folytonossága és a középkori lakosság bizonyos fokú továbbélése. A felsorolt helységek többségének belterülete kisebb-nagyobb mértékben megőrizte archaikus vonásait.

Izsák (középkori nevén Izsákegyháza) egy ÉNy–DK irányú magaslaton alakult ki, és alapvetően egy egyutcás, két házsoros településként létezett a késő középkortól az újkorig. Temploma az északi teleksorba ékelődő magaslaton épült fel a mai katolikus egyház helyén. A falu 18. századi növekedése miatt újabb, a kezdeti főutcával (mai Kossuth Lajos u.) párhuzamos és arra merőleges utcák jöttek létre. A helység központjában azonban a mai napig felismerhetők az egykori településmag nyomai *(5. kép)*. Tasson is jól kimutathatók az egykori soros-utcás település szerkezeti elemei, az ÉNy–DK irányú utca, illetve a két oldalán kialakult teleksorok. Az egykori templom a falu központjában, a déli házsor házai közé ékelődött be. A 19. század végén a leromlott állapotú épületet lebontották, és tőle délre felhúzták a mai is álló monumentális épületet. A település 1862. évi belterületi térképén jól kivehető, hogy az utca északi oldalán a kis méretű telkek egy korábbi, az utcára merőleges rendszerhez igazodnak *(6. kép)*. Az 1880 körül néhány évtizeddel később készült kataszteri térképen már szerepelnek a korabeli házak, amelyek többségének tájolása szintén merőleges a középkori főutcára *(7. kép)*. Természetesen ezen épületek, illetve a hozzájuk tartozó telkek keletkezhettek a 18–19. század folyamán birtokaprózódás folyamán is. A belső rend azonban épp a 15–18. század közötti folytonos lakottság, és ennek következtében a birtokjogok fennmaradása/ismerete/átöröklődése miatt rögzülhetett. Ha megnézzük a két térképen az utca északi oldalán elhelyezkedő telkeket, nagy vonalakban meghúzhatjuk azokat az elméleti vonalakat, amelyek feltételezhetően a középkori – kora újkori telekrendszer elemeit választották el egymástól.

Bonyolultabb a helyzet a középkor óta folytonos lakosságú és belterületű Dunapataj esetében. A török korban számos környékbeli település népessége költözött be a mezővárosba (Böd, Bakod, Harta, Szelid, Szentkirály stb.).[35] Ennek hatására egyrészt jelentősen felduzzadt a helység lélekszáma, másrészt halmazossá vált a településszerkezete. Mára e halmazok jelentős része már nem létezik. Schill

[35] Schill 2018. 42.

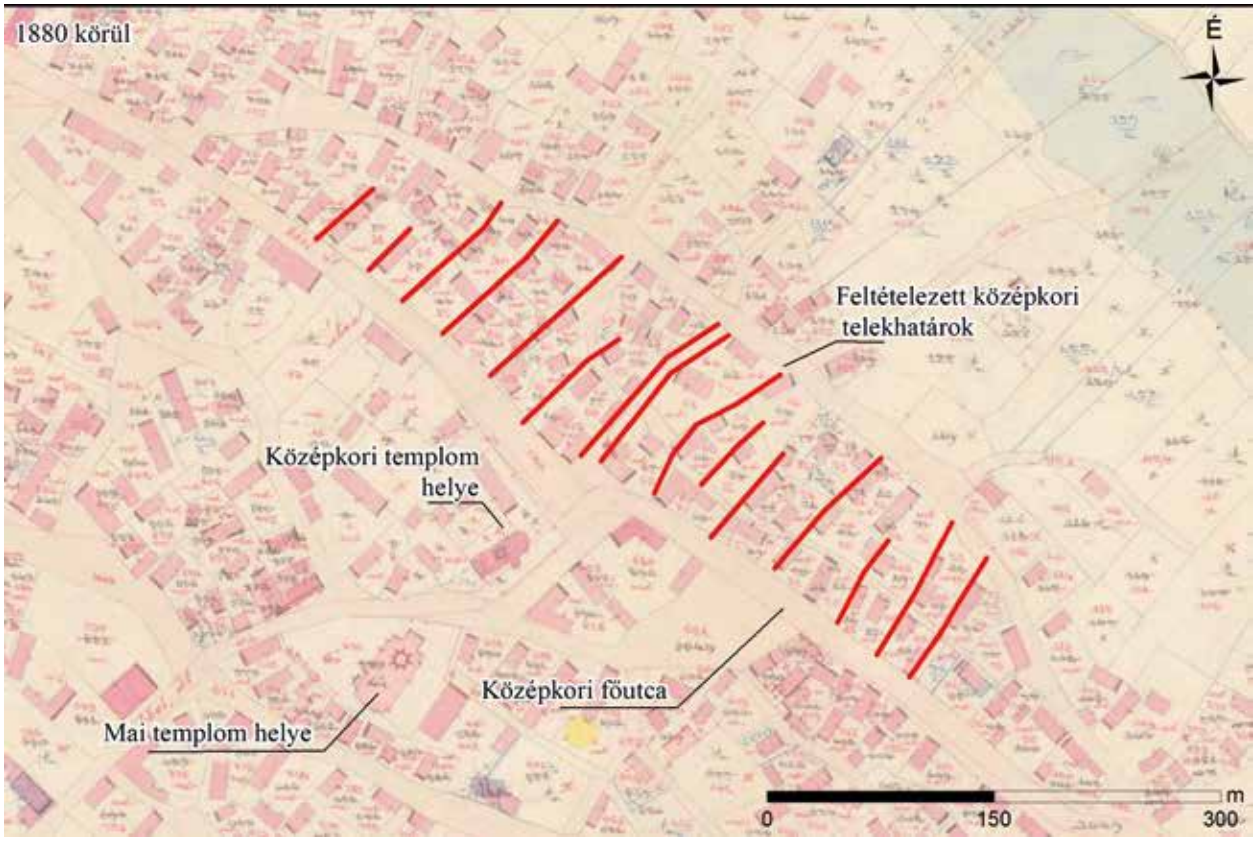

7. kép. Tass belterülete a kataszteri térképen, 1880 körül (forrás: mapire.eu)
Fig. 7. The inner area of Tass on a cadastral map, *ca.* 1880 (source: mapire.eu)

Tamás hívta fel a figyelmet arra, hogy a 18–19. századi tűzvészek hatására a 19. század elején indultak el a belterületi telkek–utcák rendezései, és így csupán néhány helyen (pl. az ún. Varga utca településrészen) maradtak meg a zegzugos utcák.[36] Pataj belterületének, utcáinak szövetében – intenzív régészeti kutatás nélkül – kérdőjelesen határozhatók meg a legrégibb, 1526 előtti utcák és telektömbök helyei *(8. kép)*.[37]

A folytonos belterület nagymértékű átalakulását jól szemlélteti Fajsz falu esete. A helység belsősége a 18. századi és 19. század eleji térképek alapján még őrizte a hódoltság kori halmazos szerkezetét, a 19. században bekövetkezett tűzvészek után azonban fokozatosan sakktáblás alaprajzúvá alakult *(9. kép)*.

Folytonos belterületű települések

Előfordulnak olyan települések is (Akasztó > Akasztó falu, Dunaszentbenedek > Szentbenedek falu, Géderlak > Géder falu, Dusnok > Doboka falu, Kecel > Kecel falu, Kiskőrös > (Kis)Körös falu, Öregcsertő > Csertő falu), amelyeknél a belterület helye folytonosnak tekinthető, azonban a török terjeszkedés miatt bekövetkezett pusztulás hatására hosszabb ideig, nem ritkán 100-200 évig lakatlan volt. E településeknél gyakori, hogy az újkori újratelepítés során megőrződött/megrögzült a korábbi, elpusztult település szerkezete (főutca helye, telkek rendje). Példa erre Akasztó, amelyet 1529-ben dúltak fel a török-rác csapatok, és a 18. század elején bekövetkezett újratelepülésig üresen állt. Az újonnan érkezett lakók felújították, és tovább használták a helység templomát, házaikat pedig a középkori főutca vonalát követve építették fel. Ilyen sors jutott egyebek mellett Kecelnek és Kiskőrösnek is: mindkét település a 16. század első felében néptelenedett el, és a 18. század első harmadában éledt újra a középkori előzmény helyén.[38]

Nem folytonos települések

A vizsgálatok során három, a 19–20. században létrejött külterületi településrészen (Hajós-Pincefalu >

[36] Fél 1937. 352; Schill 2016. 137.
[37] PM Dunapataj 2006.1.1-0001. Köszönöm Schill Tamásnak, a Pataji Múzeum igazgatójának, hogy figyelmembe ajánlotta a térképet.
[38] Pánya–Rosta 2015. 247–248; Pánya 2017c. 149.

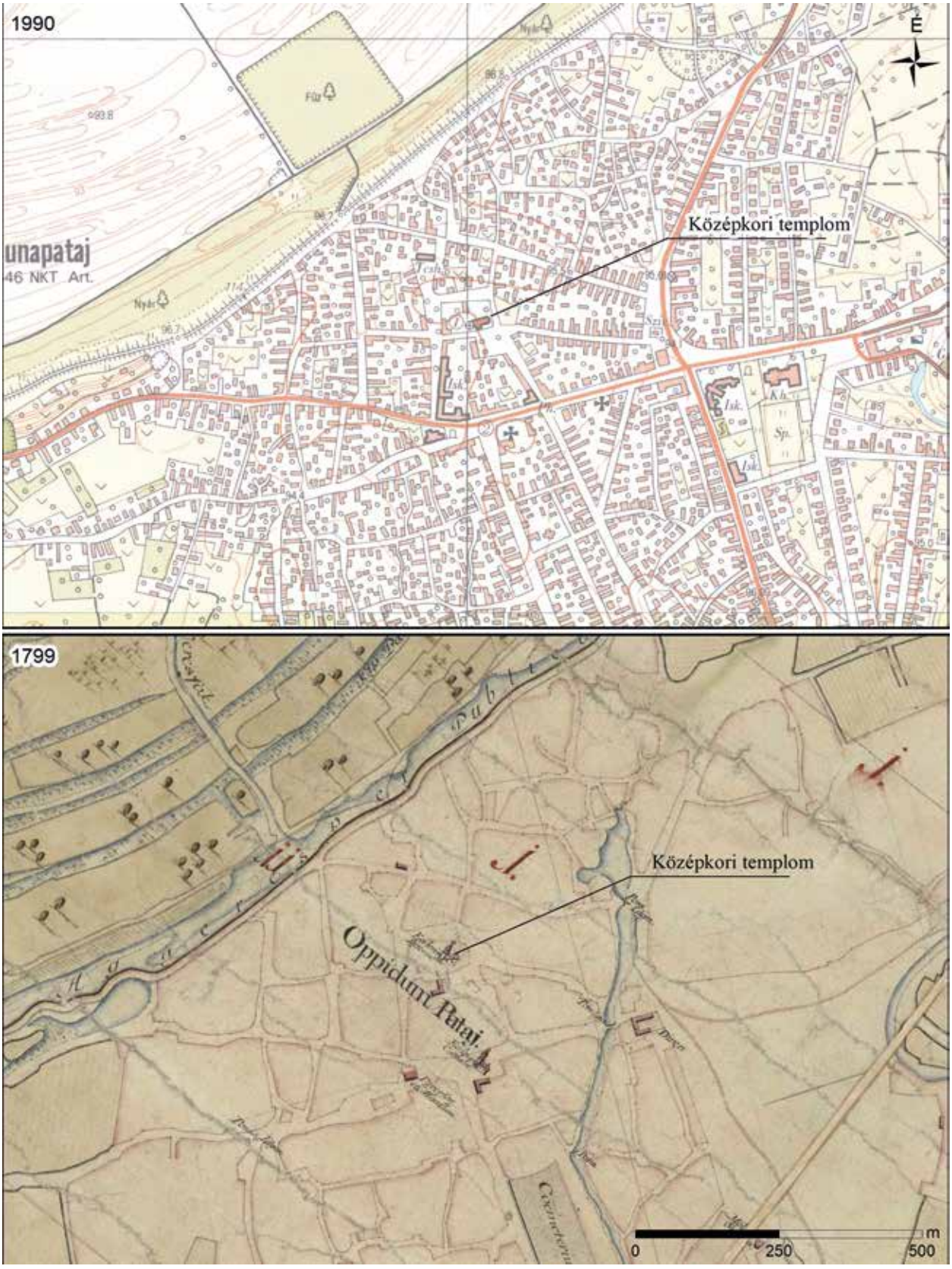

8. kép. Dunapataj belterülete a 18. század végén (lent, Pataji Múzeum 2006.1.1-0001), illetve a 20. század végén készült térképen (fent)

Fig. 8. The inner area of Dunapataj at the close of the18th century (bottom, Pataj Museum, 2006.1.1-0001) and on a late 20th-century map (top)

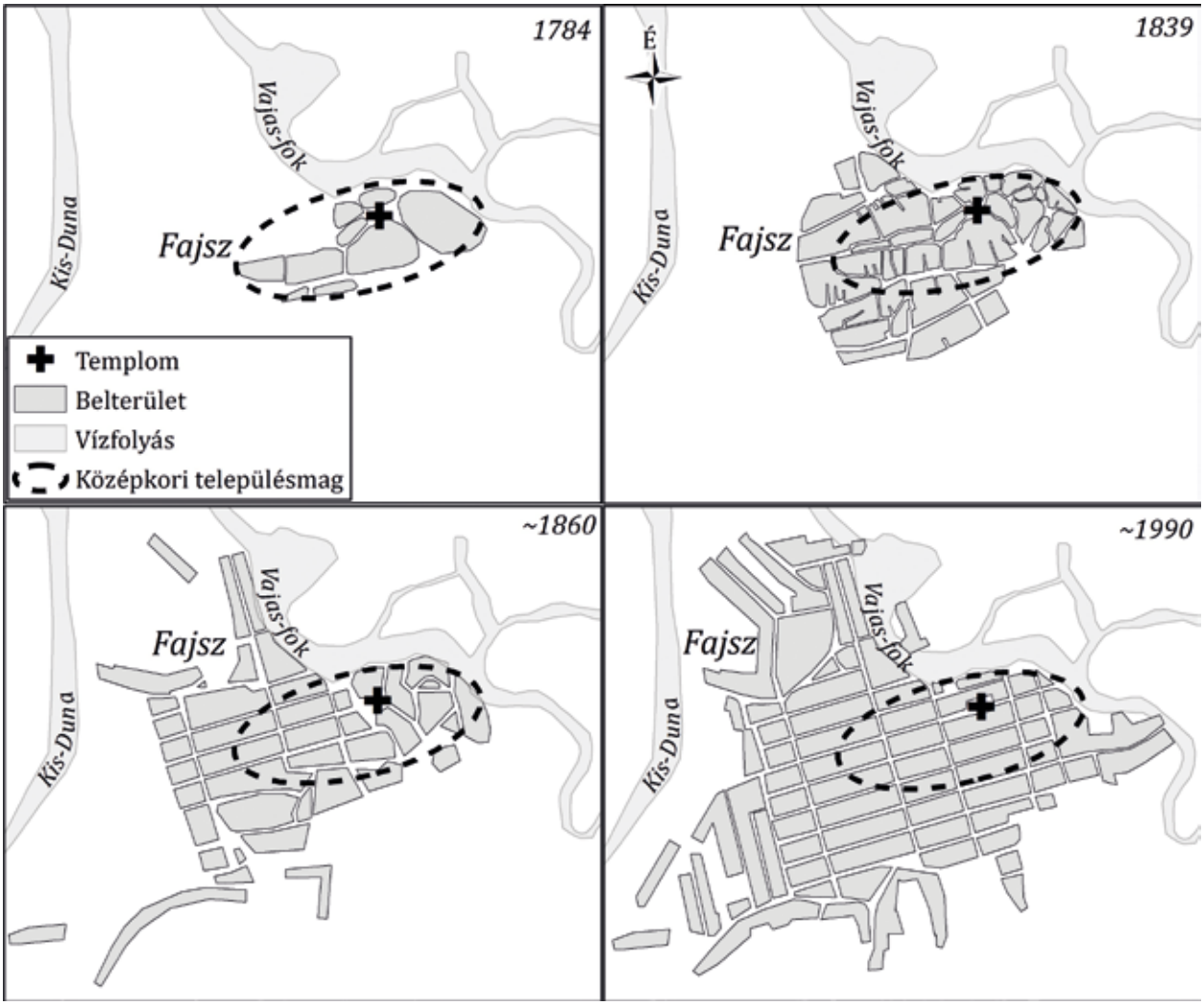

9. kép. Fajsz belterületének fejlődése a 18. század végétől a 20. század végéig (saját szerkesztés)
Fig. 9. The development of the inner area of Fajsz from the late 18th to the late 20th century (made by the author)

Orbágyszentgyörgy falu, Dunapataj-Szelid falu > Szelid, Öregcsertő-Csorna > Csorna falu) sikerült igazolni korábbi, a maitól független, és attól eltérő szerkezetű középkori falu nyomait. E csoport esetében folytonosság helyett csupán a korábbi és a jelenlegi települések közötti térbeli átfedésről beszélhetünk.

Utcaszerkezet

Számos kutató felhívta arra a figyelmet, hogy *utca* jelentése a középkorban eltért a maitól. Egyrészt jelentette a település (fő/mellék)utcáját, másrészt – a legtöbb esetben – összefoglaló neve lehetett az utcák-közök-sikátorok által körülvett háztömböknek, városnegyedeknek. A török hódoltság idején az oszmán adószedők által *mahalle* néven említett városrészek, negyedek lényegében ugyanennek felelhettek meg.[39] Az utcának a nagyobb mezővárosokban és városokban utcabírója vagy utcakapitánya volt, aki intézte az adók beszedését és az egyéb helyi ügyeket.[40]

A kutatási eredmények alapján egyértelműen kitűnik, hogy az utcás településforma (illetve annak valamennyi változata) egyeduralkodó Solt, illetve a tőle délebbre fekvő Bodrog és Bács vármegyében. Fontos azonban kitérni arra, hogy egy-egy településen ez milyen módon jelenik meg. A Kubinyi András és Blazovich László által vizsgált észak- és dél-alföldi városias helységek (Békés, Csomorkány, Gyöngyös, Gyula, Hódmezővásárhely, Makó, Miskolc, Nyírbátor, Ráckeve) többsége többutcás,

[39] Vass 1979. 21.
[40] Kulcsár 1984. 11; Bárth 1996. 157; Blazovich 2000; Blazovich 2002.

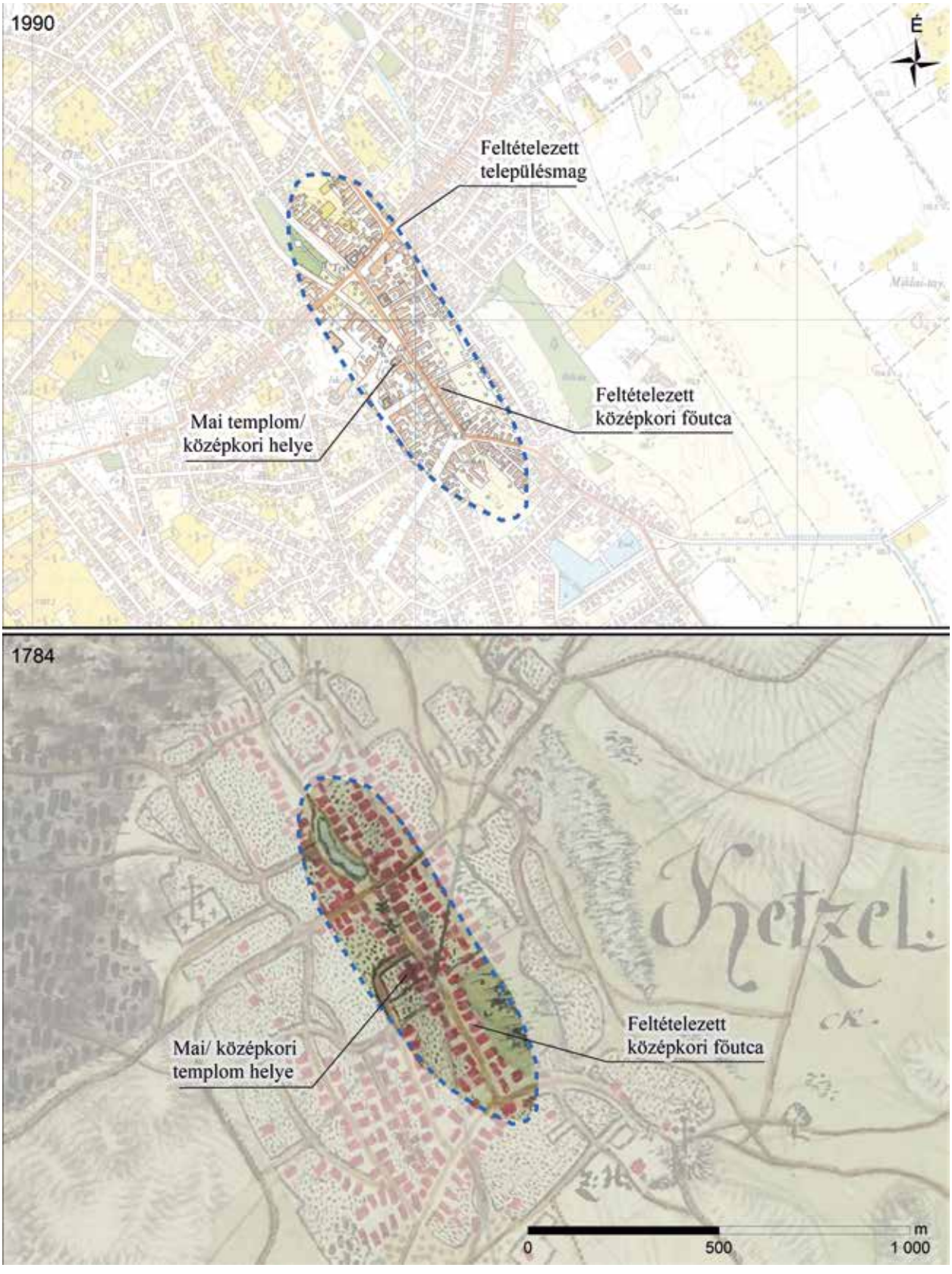

10. kép. Kecel belterülete az első katonai felmérés eredeti szelvényén (HM HIM BIXa 527, lent), illetve jelenkori topográfiai térképen (fent); (saját szerkesztés)

Fig. 10. The inner area of Kecel on the map of the First Military Ordnance Survey (bottom, HM HIM BIXa 527) and on a modern topographic map (top) (made by the author)

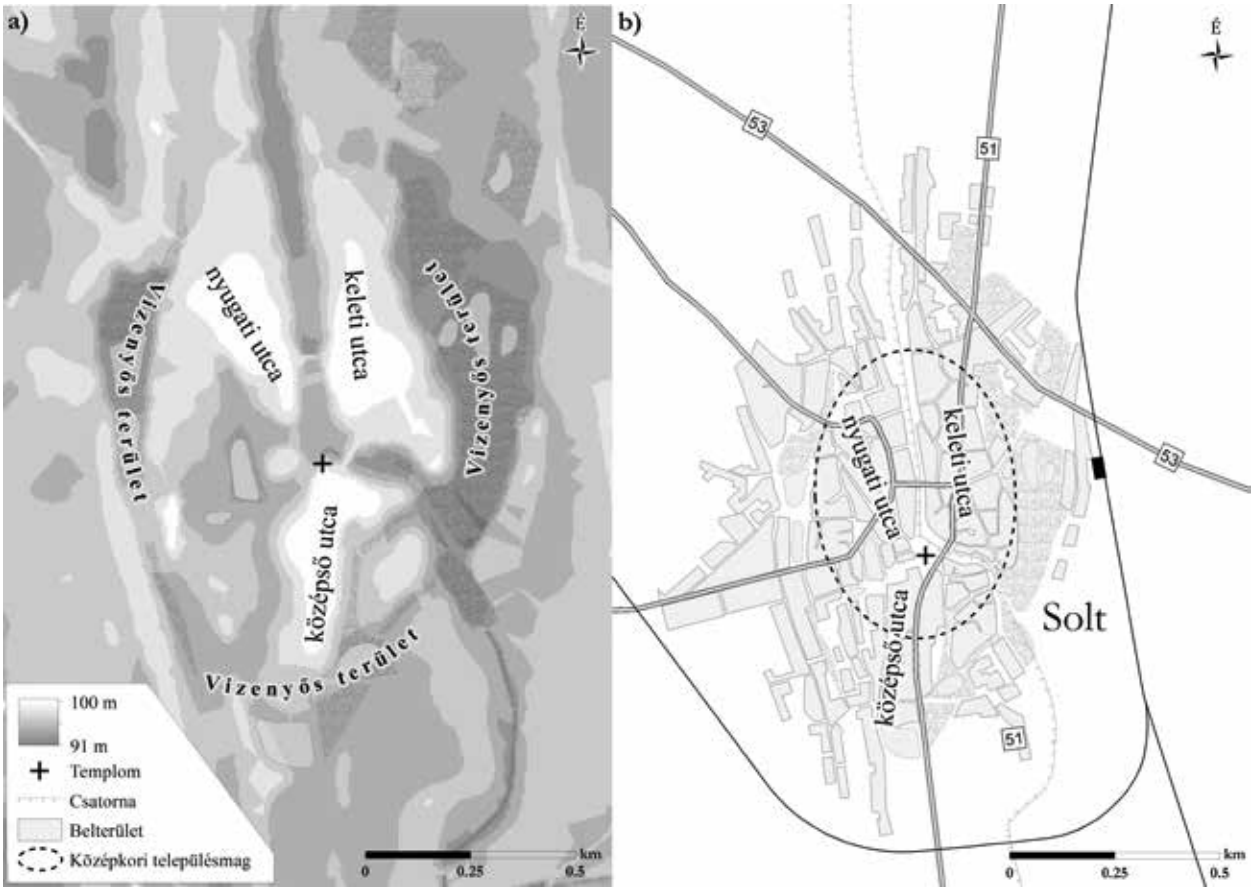

11. kép. Solt középkori településmagja (saját szerkesztés)
Fig. 11. The medieval settlement core of Solt (made by the author)

összetett felépítésű mezőváros volt.[41] Ezzel szemben Solt, Bodrog és Bács vármegyékben az egyszerűbb, többnyire egyutcás településformák voltak többségben.[42]

Solt vármegye területéről jelen ismereteink szerint rendkívül kevés, mindössze öt eredeti, településszerkezeti adatot tartalmazó középkori forrás maradt fenn. Témánk szempontjából ezért ezek bemutatása és vizsgálata nagy fontossággal bír. Kecel 1421. évi birtokmegosztásában egy egyutcás, É–D kiterjedésű településről írnak, amelynek középső részén helyezkedett el a Szent Keresztnek szentelt templom.[43] A falu a 16. század közepén pusztult el, majd közel két évszázaddal később, a 18. század első felében ugyanott éledt újra. A romos egyház helyén épült fel az 1738-as újratelepítést követően a Szentháromságnak szentelt jelenlegi templom. Az említett középkori forrás, valamint újkori iratok és a település belső részének vizsgálata alapján feltételezhető, hogy a mai Kossuth Lajos utca megegyezik a középkori utca vonalával *(10. kép)*.[44] Igen szűkszavú, azonban számunkra értékes a mai Kiskunlacháza nyugati határában, a Duna közelében létezett Jakabháza 1428. évi oklevele, amelyben a település teleksorát említik.[45] E falu jelenleg nem azonosított, így az idézett irat a későbbi terepi kutatások tervezésében nagy segítséget jelenthet.

A Kecskemét nyugati szomszédságában létezett *Ágasegyháza* 1525. évi birtokmegosztásából egy egyutcás szerkezetű település bontakozik ki.[46] A település mocsarakkal körülvett, észak–dél irányú, hosszan elnyúló szigeten fekvő faluhelyét Rosta Szabolcs azonosította a homokhátsági településkutatási program keretében. Az oklevélben leírtakkal teljesen összhangban vannak a terepi megfigyelések, valamint a későbbiekben múzeumbarátokkal végzett fémkeresős kutatások eredményei.

41 Kubinyi 2000a; Kubinyi 2000b; Blazovich 2002.
42 Pánya 2022. 100.
43 1421–1424, 1474: DF 280216.
44 Dóka 1994. 50, lásd még a település történetét Vass 1980. 66–68.
45 1428: DL 26594.
46 1525: DL 86568.

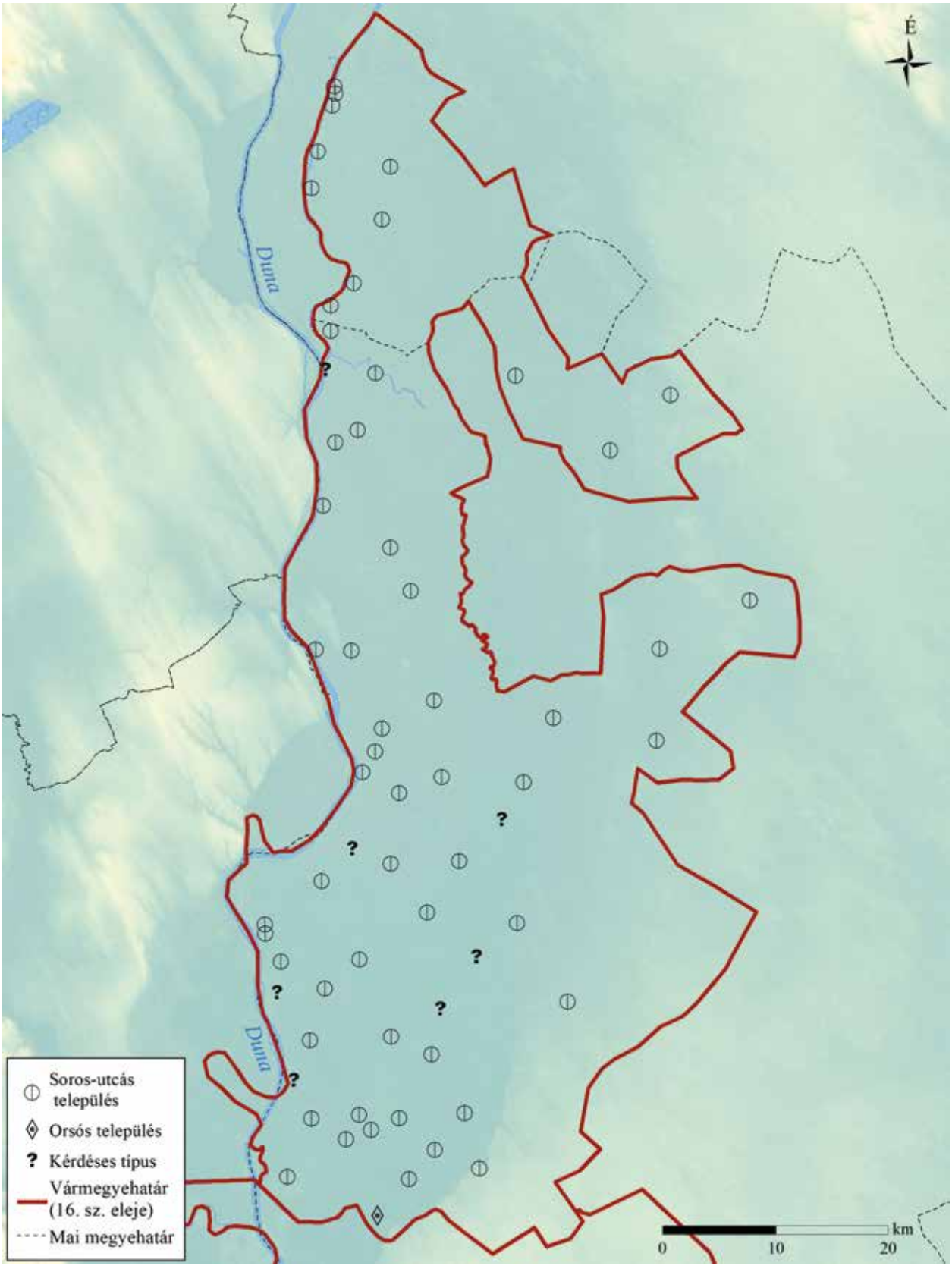

12. kép. Középkori településformák Solt vármegyében (saját szerkesztés)
Fig. 12. Medieval settlement types according to their layout in County Solt (made by the author)

E kis méretű falu telkei a sziget középső részén egyetlen észak–dél irányú sorban helyezkedtek el.[47]

Különlegesnek számít a Solt mezőváros 1422. évi megosztását tartalmazó irat.[48] A településen akkoriban létezett egy keleti *(platea a parte orientali),* egy nyugati *(platea a plaga occidentali)* és egy ún. középső utca *(medio platearum),* amelyen a templom is állt. Ha szemügyre vesszük a mai település központi részét, látható három egymástól jól elkülönülő, vízerekkel elválasztott észak–dél irányú magaslat. Valószínű, hogy e három kiemelkedésen kereshetjük az oklevélben említett utcákat *(11. kép*).[49] Az irat tartalma igazolja az e fejezet elején bemutatott jelenséget. A keleti utca kapcsán megemlítik, hogy egyes telkeihez tartozó kertek mögött további jobbágytelkek helyezkednek el.[50] Ezek valószínűleg a mai Tavasz–Vendéglő–Nyár utcák környékén léteztek. A keleti utca tehát egy különálló magaslaton kialakult, legnagyobbrészt egyetlen utcához (a mai Kossuth Lajos utca elődjéhez) igazodó telekcsoportot jelölt, amelynek már a 15. században is voltak szabálytalanul elhelyezkedő, közökön/sikátorokon megközelíthető telkei.

A török kori adójegyzékekből számos további településnél találunk városnegyedekre (törökül *mahalle*) utalást.[51] 1548-ban Kalocsán Nagy utca és Kis utca *negyedet (mahalle-i Nagy és Kis ucsa)* említettek. E két utca közül a Nagy a mai Szent István király útnak, a Kicsi pedig a Hunyadi utcának, illetve az ott létezett telektömböknek feleltethető meg.[52] Ugyanebben az évben (Duna)Patajon vették jegyzékbe a Tós, Csapó és *Középutca (mahalle-i Tós, Csapó ucsa és Közép)* városnegyedeket. A második neve minden bizonnyal az ott élő posztókészítőkre utalt.[53] 1570-ben a felduzzadt (tisztán magyar lakosságú) Fajszon említették az Árpás, Nagy és Alsó utca városnegyedeket.[54] Fontos megjegyezni, hogy a török adminisztráció nem minden esetben jegyezte fel a többutcás, tagolt települések részeinek/utcáinak neveit. Jó példa erre a fentebb már tárgyalt Solt mezőváros, amelyről Blazovich Lászlónak a török adójegyzékek alapján az volt a véleménye, hogy csupán egyetlen utcája volt.[55] Erre abból következtetett, hogy az 1548. évi defterben „egy tagban" írták össze az adózó férfiak neveit.[56] Ez azonban – mint azt fentebb láthattuk – hibás következtetés, mivel Solt mezőváros középkori településszerkezetét viszonylag pontosan tudjuk rekonstruálni. Valamilyen oknál fogva a településre érkező török adószedők nem vették figyelembe a helység belső felépítését, és egyetlen hosszú listában írták össze a lakókat. Lehetséges, hogy a település belső igazgatása az összeírás idején nem működött, s nem voltak Solton a fentebb említett utcabírók/kapitányok.

Összességében elmondható, hogy a Solt vármegye területén létezett mintegy 160 településből légi és műholdfelvételek alapján 65-ről sikerült több-kevesebb morfológiai adatot begyűjteni *(12. kép).* 56 esetben soros-utcás, egynél pedig (Nemesnádudvar-Nádudvar) feltételesen orsós alaprajzot lehetett kimutatni. Nyolc település esetében nem lehet eldönteni, hogy az előbbi változatok közül melyikhez sorolható, de valószínűbb az egyszerű soros-utcás változat. Tágabb kitekintésben, Bodrog és Bács vármegyék ismert településeivel összehasonlítva látható, hogy a Duna–Tisza közén dél felé haladva egyre csökken a soros-utcás forma mennyisége, és Bács vármegye területén már 60–40% körüli arányban az orsós településforma válik *gyakoribbá (13. kép).*[57] A formák térbeli elterjedésének/arányának oka jelenleg nem ismert. Valószínű azonban, hogy a teljes Duna–Tisza közének vizsgálata után pontosabb képet láthatunk a tájegység helységeinek középkori morfológiájáról, és talán sikerül felderíteni a bemutatott jelenség hátterét.

A kisebb falvaknál átlagosan 200 méter hosszúságú utca figyelhető meg, melyre egy vagy két sor telek fűződött fel. A közepes, átlagosnak mondható falvak 250–500 méteres utcával rendelkeztek, többnyire két házsorral, az óriásfalvak utcájának hossza pedig 500–700 méter körül mozgott *(14. kép).*[58]

Az elmúlt években végzett topográfiai kutatások során számos további, elpusztult település (pl. Páh falu, Akasztó-Nadrágsziget, Álcs falu, Dunatetétlen-Tetétlen falu, Páhi-Templomhát) belterületét sikerült terepbejárással nagy vonalakban tisztázni. A pontos szerkezetük eldöntésére

47 Rosta 2014. 51; Fazekas et al. 2023.

48 1422: ZsO IX. 120; DF 221425.

49 Pánya 2017c. 164.

50 „*…két jobbágytelket a kert mögött kelet felől a föntebbi részen, amelyekben jelenleg Balogh György és Tholdi Lőrincz lakik, az említett Kelemennek és az ő utódinak rendeltek örök birtoklásra.*"

51 Vass 1979. 7.

52 Vass 1979. 7.

53 Nagybákay 1963. 185.

54 Káldy-Nagy 2008. 116.

55 Blazovich 2000. 17; Blazovich 2002. 60.

56 Vass 1980. 172.

57 Pánya 2021; Pánya 2022.

58 A települések szerkezetének, utcáinak rekonstrukciójához lásd Holl 1985. 243.

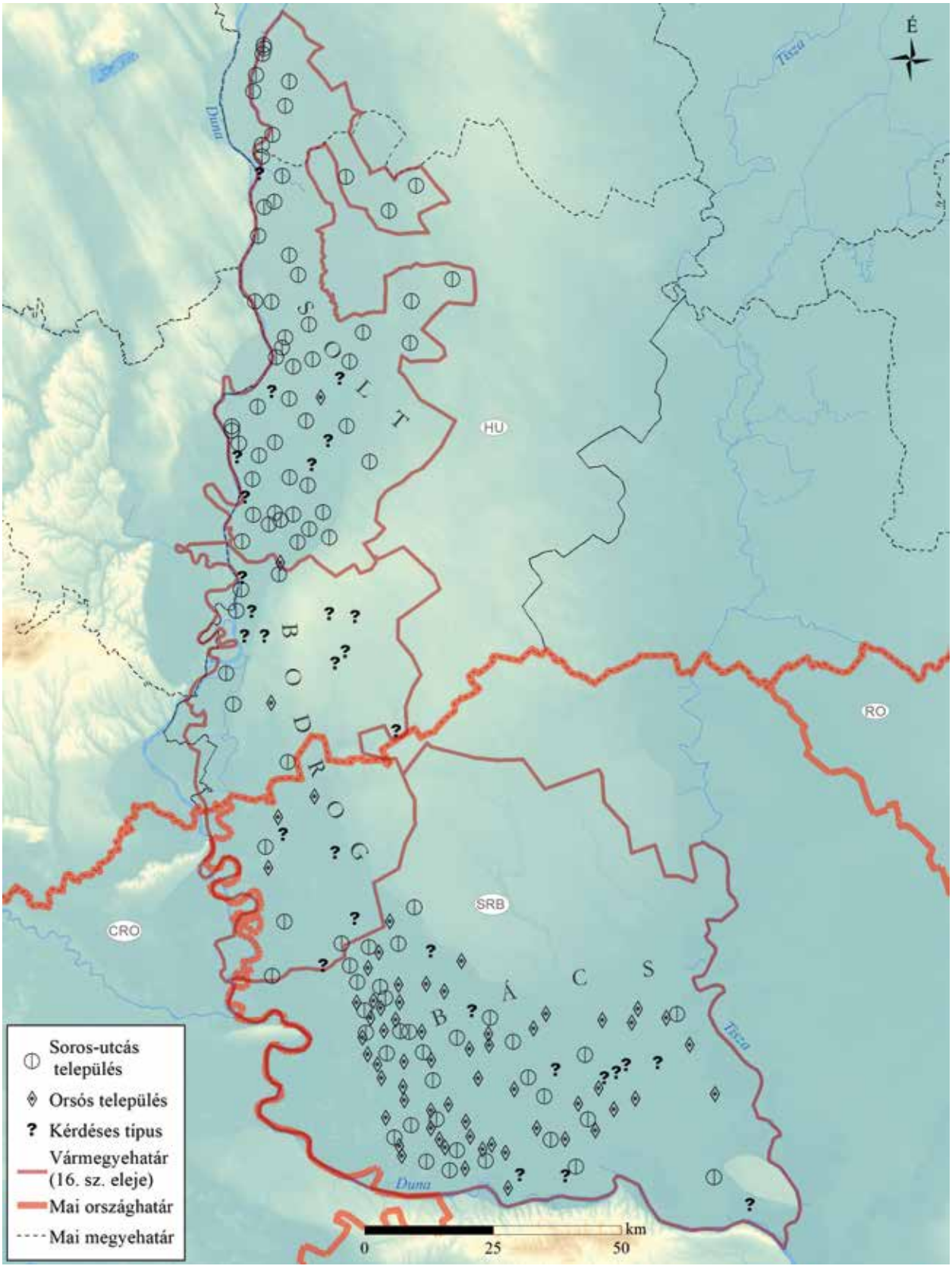

13. kép. Középkori településformák Solt, Bodrog és Bács vármegyékben (saját szerkesztés)
Fig. 13. Medieval settlement types according to their layout in Counties Solt, Bodrog and Bács (made by the author)

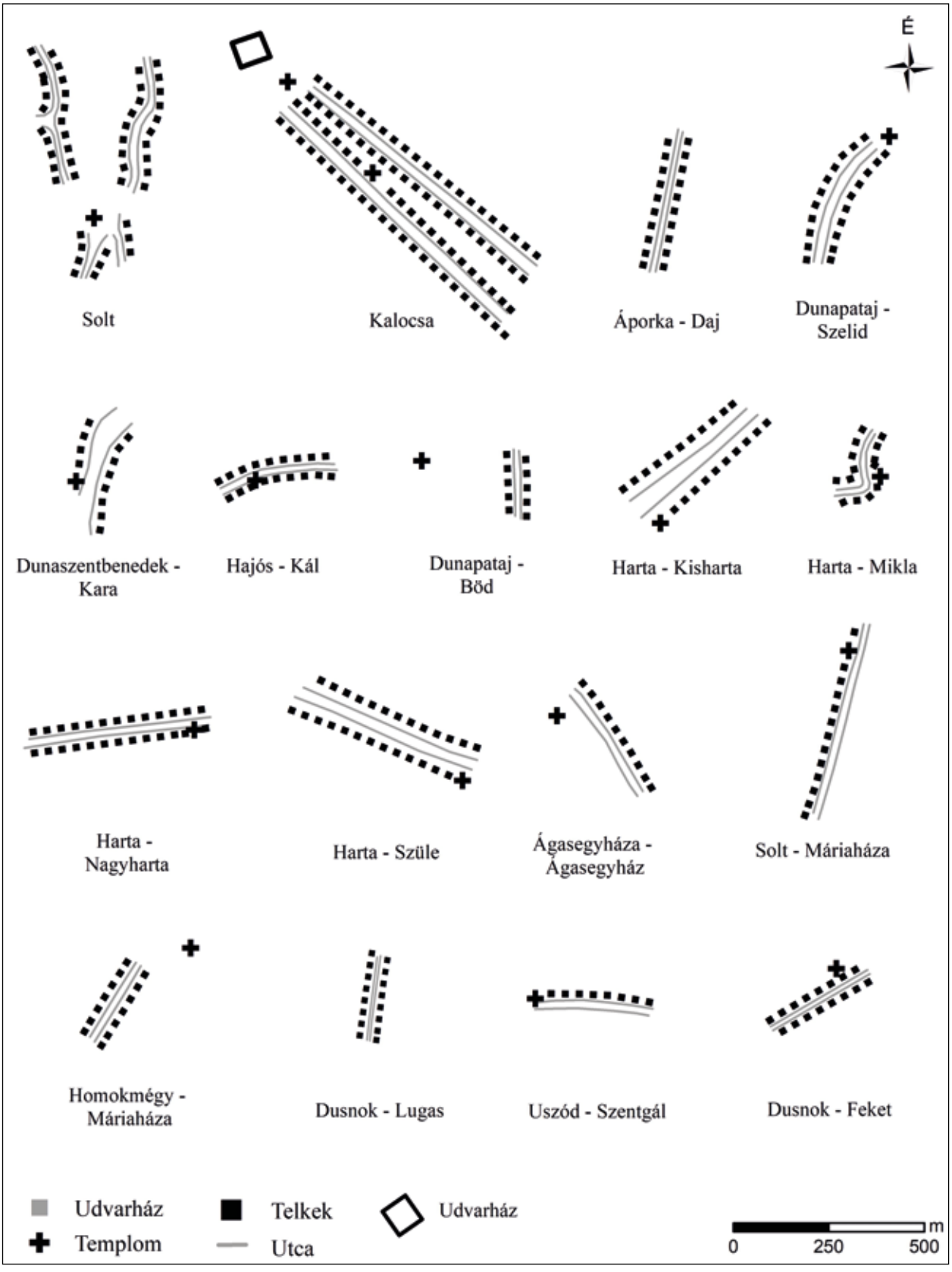

14. kép. Solt vármegyei települések szerkezetének vázlatai (saját szerkesztés)
Fig. 14. Schematic layouts of the settlements of County Solt (made by the author)

azonban többnyire a felszín fedettsége (pl. beépítés, erdő, gyep, szőlő) nem volt lehetőség. Többségüknek hosszan elnyúló formája van, mely alapján feltételezhető a legygyakoribb egyutcás, 1-2 házsoros alaprajz.

Halmazosodás

A középkori településtörténeti kutatás két nagy alakja, Maksay Ferenc és Szabó István egyetértett abban, hogy a középkori Magyar Királyságban a halmazos településforma létezett, azonban jóval ritkább volt, mint a soros-utcás változat. Szabó 60–80% körül határozta meg utóbbiak mennyiségét, Maksay szerint azonban arányuk még ennél is magasabb volt.[59] Fentebb szó volt arról, hogy a csekély középkori forrásanyagból, illetve a javarészt légi és műholdfelvételekből származó adatokból egyértelműen kitűnik, hogy Solt vármegyére (és lényegében a Duna–Tisza közére) a szabályos soros-utcás településformák jellemzők.[60] Ennek ellenére a halmazosodás – különböző körülmények miatt – helyenként már a középkorban is előfordulhatott. Solt megye sárközi részein (Kalocsától délre) a mocsaras tájból kiemelkedő szárazulatokon rendszerint egymástól kis távolságra alakultak ki aprófalvak, amelyek terjeszkedését, méretét, szerkezetét erősen behatárolta az adott magaslat mérete és alakja. Ezek esetében a földrajzi korlátok miatt számolhatunk halmazszerű formákkal.

Solt vármegye okleveles anyagában előfordulnak belterületekre vonatkozó adatok, amelyekből szabálytalan településszerkezetekre lehet következtetni. Solt mezőváros fent idézett 1422. évi megosztásában több olyan telket említettek, amelyeket (hosszában vagy keresztben) megosztottak egymás között a Tetétleni família tagjai.[61] Számunkra a legérdekesebb a Kecel melletti Szentdemeter 1495. évi birtokosztálya, amelyben a Szakál *(Zakal)* család tagjai egymás közt felosztották a településen található telküket.[62] Az oklevélben említenek egy kúriát, amelyhez a birtokosok szabad bejárást kértek családtagjaiktól, amennyiben bármilyen javakat kívánnának oda vagy onnan elszállítani. Az iratban pontosan meghatározták, hogy olyan széles útra van szükségük, amelyen egy kétökrös szekér is elfér. Erről a megoldásról a mai jogrendben is létező szolgalmi jog juthat eszünkbe, e szerint, ha valamely föld nincs kapcsolatban megfelelő közúttal, akkor a szomszédok kötelesek tűrni, hogy az ingatlan mindenkori birtokosa a földjeiken átjárjon. Valószínű, hogy a felosztás alapján egy a falu utcájától és a hátsó (gazdasági) utaktól is elzárt nemesi lakótelek jött létre, amelynek teherforgalmát csak egy megfelelő szélességű szolgalmi úttal lehetett megoldani. A kecel-szentdemeteri és solti példa mutatja, hogy a hódoltság időszaka előtt is adatolhatók a belterületek szerkezetére, felépítésére ható birtokügyletek.

A Solt vármegyei települések belső rendjének fellazulása, a szerkezet halmazosodása a török hódoltság idején gyorsulhatott fel. A 16. század első felében, a mohácsi csatát követő években elindult a népesség beáramlása a védettebb helységekbe. Jól mutatja ezt a fentebb már említett, a Duna mentén sorakozó kisebb-nagyobb „gyűjtő" települések (Solt, Dunapataj, Fajsz, Foktő) lakosságszámának alakulása.[63] Hasonló folyamat játszódhatott le a Három Város (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét) esetében is.[64] A beköltöző idegen népesség, illetve a helyi lakosság – ha a belterület mérete meg is növekedett az újonnan kimért telkekkel valamekkora mértékben – idővel rákényszerült a nagyobb méretű (egész) telkek felosztására, ez pedig gyorsította a halmazosodást.[65]

A hódoltság területén számos példát ismerünk a halmazosodásra. Farbaky Péter az észak-alföldi Ároktő és Mezőcsát kapcsán jegyezte meg a 16–17. századi településszerkezeti átalakulást, amelynek során a középkori

[59] Szabó 1969. 139; Maksay 1971. 92.

[60] Pánya 2021. 265; Pánya 2022. 99.

[61] 1422: ZsO IX. 120; DF 221425.

[62] 1495: DL 37256. A kalocsai káptalan emlékezetül adta, hogy „*…egyfelől nemes Karachon-i Zakal Antal, másfelől pedig, Karachon-i Zakal Albert, a néhai Karachon-i Zakal Benedek fia György, a néhai Karachon-i Zakal Miklós fia Tamás, a néhai Karachon-i Zalák Péter fia János, valamint egy másik néhai Karachon-i Zakal Benedek fiai, Balázs, László, János és Péter személyesen jelentek meg színünk előtt, … Az említett felek egymás közti előzetes érett elhatározás útján, az örökös béke egységének és állandóságának okán egymás közt kölcsönösen a következő és örökérvényű örökvallást tették: … Mindazonáltal a mondott birtokrészeknek ugyanazon harmadrészét ugyanazon Katalin asszonynak, az ő – mint említettük – fiúutódaival együtt, hasonlóképpen annak valamennyi és bármilyen néven nevezett, ugyanazon harmadrészhez jog szerint tartozó és tartozni illő hasznával és tartozékával együtt, adták, adományozták és juttatták, miképpen színünk előtt adták, adományozták és juttatták örökre és visszavonhatatlan, hogy azokat bírják, birtokolják és kezükben tartsák. Azt azonban kikötve, hogy ha bármikor az említett Katalin asszonynak, vagy az ő férjének, Swlyok Györgynek, avagy az ő előbb mondott utódaiknak szükséges lenne ugyanazoknak kúrijából a kert gyümölcseit, trágyát, faanyagot, avagy mást behozni vagy kivinni, akkor mostantól örök időkre ugyanazon Albertnek, Györgynek és más fentnevezett Zakal fiaknak a mondott Zenthdemeter-ben lévő kertjén keresztül, egyedül csak két ökör által húzott egy kocsival – közönségesen Thalyga-val – biztonságos és szabad bejárásuk és kijárásuk lehessen..*"

[63] Káldy-Nagy 2008. 116, 120.

[64] Novák 1986. 294; Novák 2015. 294; Kanalas 2016. 150.

[65] Blazovich László az alföldi mezővárosok vizsgálata során szintén a telekaprózódásra vezette vissza a halmazosodást. Blazovich 2002. 65.

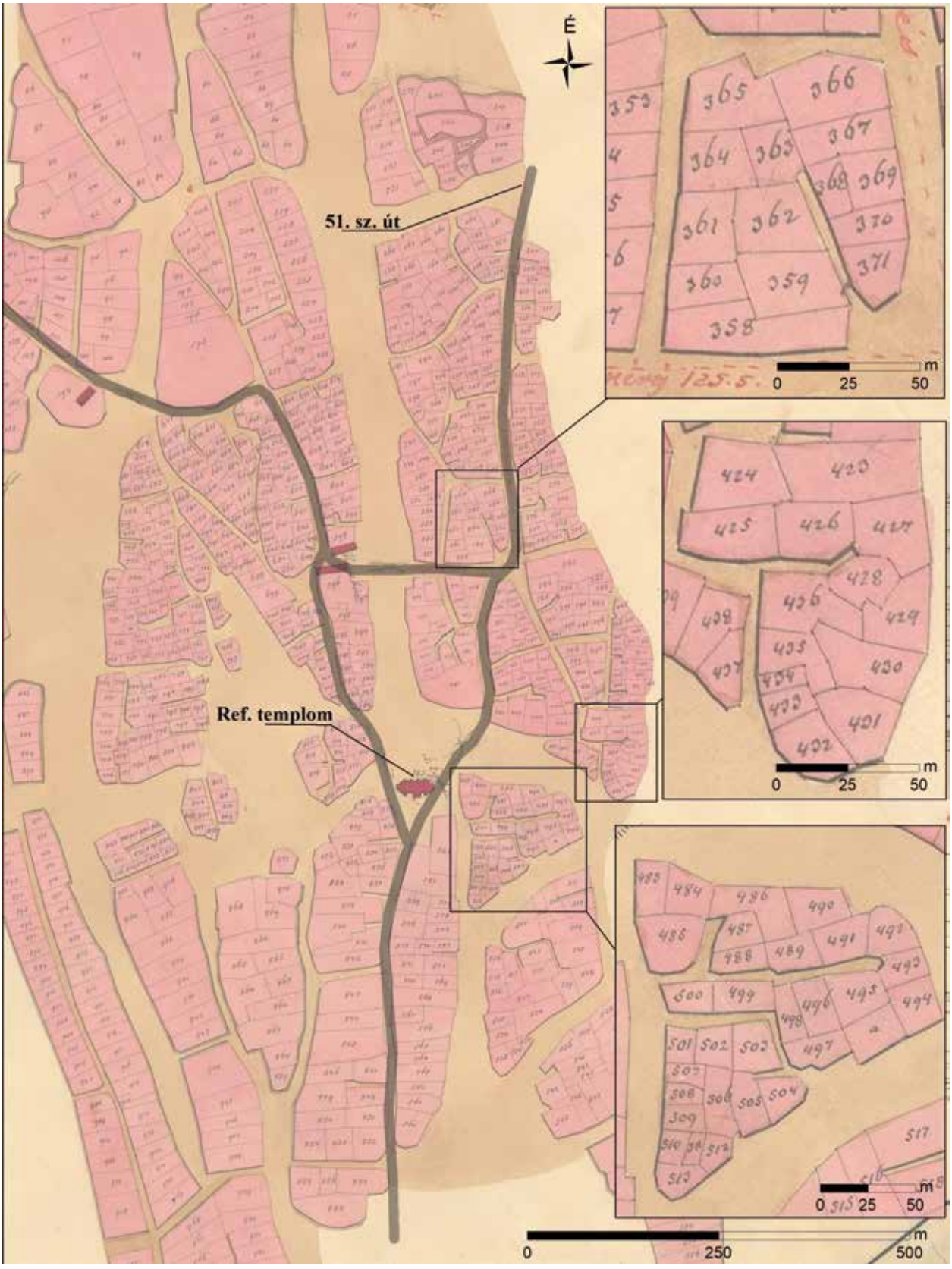

15. kép. Solt belterületének 1865. évi rajza (forrás: MNL PML Pmu 232)
Fig. 15. Plan of the inner area of Solt in 1865 (source: MNL PML PMU 232)

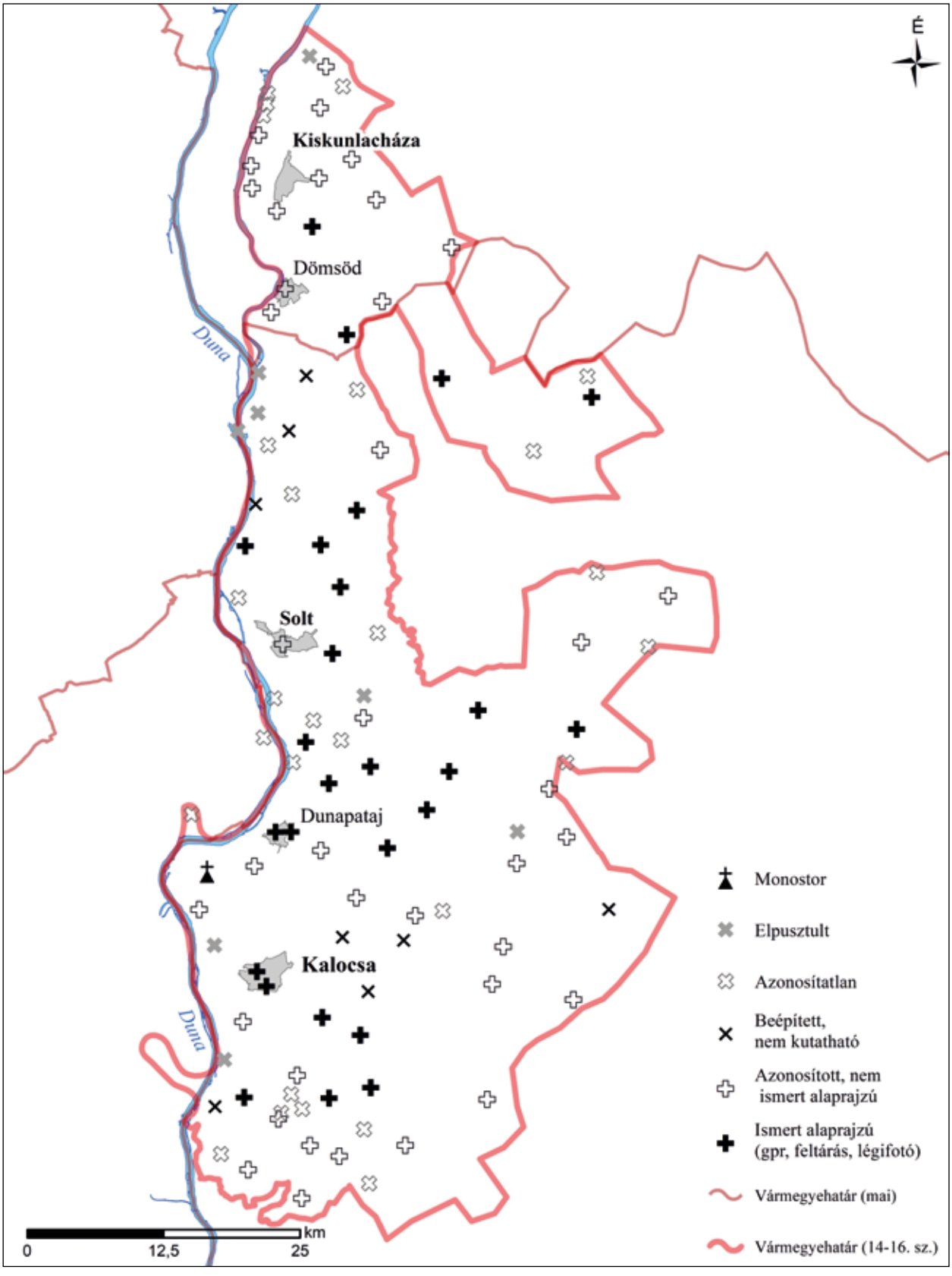

16. kép. Solt vármegye területén ismert egyházi épületek áttekintő térképe (saját szerkesztés)
Fig. 16. Distribution of the known churches in County Solt (made by the author)

(soros-utcás) szerkezet halmazosra változott.[66] Pálóczi Horváth András terepbejárás során a Méri István által a nagykunsági Túrkeve határában feltárt Móric falunál figyelt meg hasonló jelenséget. Az eredetileg soros-utcás település déli felén a hódoltság idején kialakult egy szabálytalan, halmazos településrész.[67]

Solt mezőváros 1865. évi térképe jól szemlélteti, hogy milyen rendkívüli mértékben elaprózódtak a beltelkek.[68] A belterület központi részén, a három középkori utca (helyesebben negyed) területén apró, szabálytalan alaprajzú telkek sokaságát láthatjuk, amelyek mérete gyakran igen kicsi, 200–400 m^2 volt. Kintebb haladva, a 18–19. századi osztások során létrejött telkek gyakorta tízszer (!) nagyobbak, 2000–4000 m^2 körüliek voltak *(15. kép)*. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg Dunavecse,[69] Dunapataj,[70] valamint Fajsz[71] térképén is.[72]

Egyházi épületek

A településhálózatról szóló fejezetben szó volt arról, hogy a vármegye egyes részein ritkább, máshol sűrűbb településhálózat alakult ki a késő középkorban. Az egyházas helyek vizsgálata során lényeges különbséget lehetett észlelni e két területtípus között. A Homokhátságon, ahol viszonylag távol alakult ki egy-egy helység, szinte minden esetben bizonyítható volt a templom megléte a hódoltság előtti időszakban.[73] Ezzel szemben a Duna menti nagyobb település- és népsűrűségű területeken számos templom nélküli helységről (pl. Áporka-Daj, Harta-Kéthalom, Homokmégy-Nádasd, Tass-Halász) van tudomásunk. E jelenség egyébként nemcsak Solt vármegyében, hanem a tőle délre elhelyezkedő Bodrog és Bács vármegyékben is észlelhető volt a Duna menti területeken.[74] Úgy tűnik, hogy a sűrűbb településhálózatú vidékeken a mindennapos egyházi ügyek (temetés, keresztelő, mise) intézését az egymáshoz közel fekvő településeken könnyebben meg lehetett oldani. Ezzel szemben a ritkán lakott, hátsági területeken épp a nagy távolságok miatt lehetett szüksége minden településnek saját egyházra.

Solt vármegye területén jelenleg 106 templomról van ismeretünk, amelyből 79 terepen is azonosított *(16. kép)*. Részleges vagy teljes alaprajzzal 26 épületről rendelkezünk *(17. kép)*. Fontos kiemelni, hogy a 20. század végéig szinte az összes alaprajzi adat ásatásból származott. A 2010-es évektől a roncsolásmentes módszerek, a légi régészet és a geofizika (földradar) használatával lehetőség nyílt arra, hogy olcsóbban és gyorsabban megismerjük az egykori épületek felépítését, méreteit *(18. kép)*. Az egyházas helyek szisztematikus vizsgálata jelenleg is folyamatban van, és ezért az említett számok folyamatosan növekedhetnek.

Néhány templom esetében nem rendelkezünk pontos alaprajzzal, azonban a 17–19. századi ábrázolások alapján nagy vonalakban következtethetünk felépítésükre, jellegükre *(19. kép)*. Dunavecse 17. században épült, külső harangtoronnyal ellátott egyházát a felszabadító háborúk idején, 1686-ban örökítették meg.[75] Pereg középkori, Szent Imre tiszteletére szentelt templomának rajza Ráckeve 1727-ben készült madártávlati képén maradt fenn.[76] 1790-ben készült Miske területének részletes felmérése, amelyen szerepel a település temetőjében egy kis méretű kápolna *(Rudera ecclesiae)* rajza. Feltehetőleg a középkori templomot újították fel az érsekség által betelepített lakosok, és temetőkápolnaként használták azt.[77] Szakmár rajza közel egyidős a miskeivel, és ezen is látható a település helyén magasodó dombon egy kis méretű kápolna *(Sacellum)* rajza. Valószínű, hogy a mai templom építésekor e kápolnát elbontották, és köveit újra felhasználták.[78] Tass templomát a 19. század végén, a fényképezés hajnalán örökítették meg. Az épületet nem sokkal ezt követően elbontották, és tőle délkeletre

[66] Farbaky 1981. 38.
[67] Pálóczi Horváth 2006. 363; Pálóczi Horváth 2013. 279.
[68] MNL PML Pmu 292.
[69] MNL OL S70 No0066.
[70] Pataji Múzeum 2006.1.1-0001.
[71] MNL BKML Pmu 297.
[72] Fél Edit Dunapataj vizsgálata során hívta fel a figyelmet arra, hogy a település zsúfolt, halmazos részén, az ún. Varga utca nevű városnegyed területén számtalan teleknek nem volt utcai kijárata, csupán a szomszédos telkekről lehetett ki- és bejutni oda. Fél 1937. 352.
[73] Rosta 2014. 330.
[74] Pánya 2022.
[75] HM HIM Vecse HIIIc 182/16, Ráday Levéltár Dunavecse 1819. évi vizitációja G. 183: *„harang lábja a' Templomtól alkalmas távolságra fából volt készítve"*. A falu templomáról lásd még MNL PML FNL Conscriptio bonorum Földvaryanorum, Anno 1717. Vecse, fasc. 3; Lukácsy 1943. 21, 25; KJM Rég. Ad. 2017.5698; KJM Rég. Ad. 2017.5673.
[76] HM HIM BIXa 674/7, a feltárásról Tari 2000. 82. A peregi egyházról lásd még kiskunlacháza-peregi plébánia sematizmusa: http://sematizmus.vaciegyhazmegye.hu/plebania.php?id=92, (2023. 01. 01.)
[77] KFL.VIII.2.a. No.22.
[78] KFL.VIII.2.a. No.29.

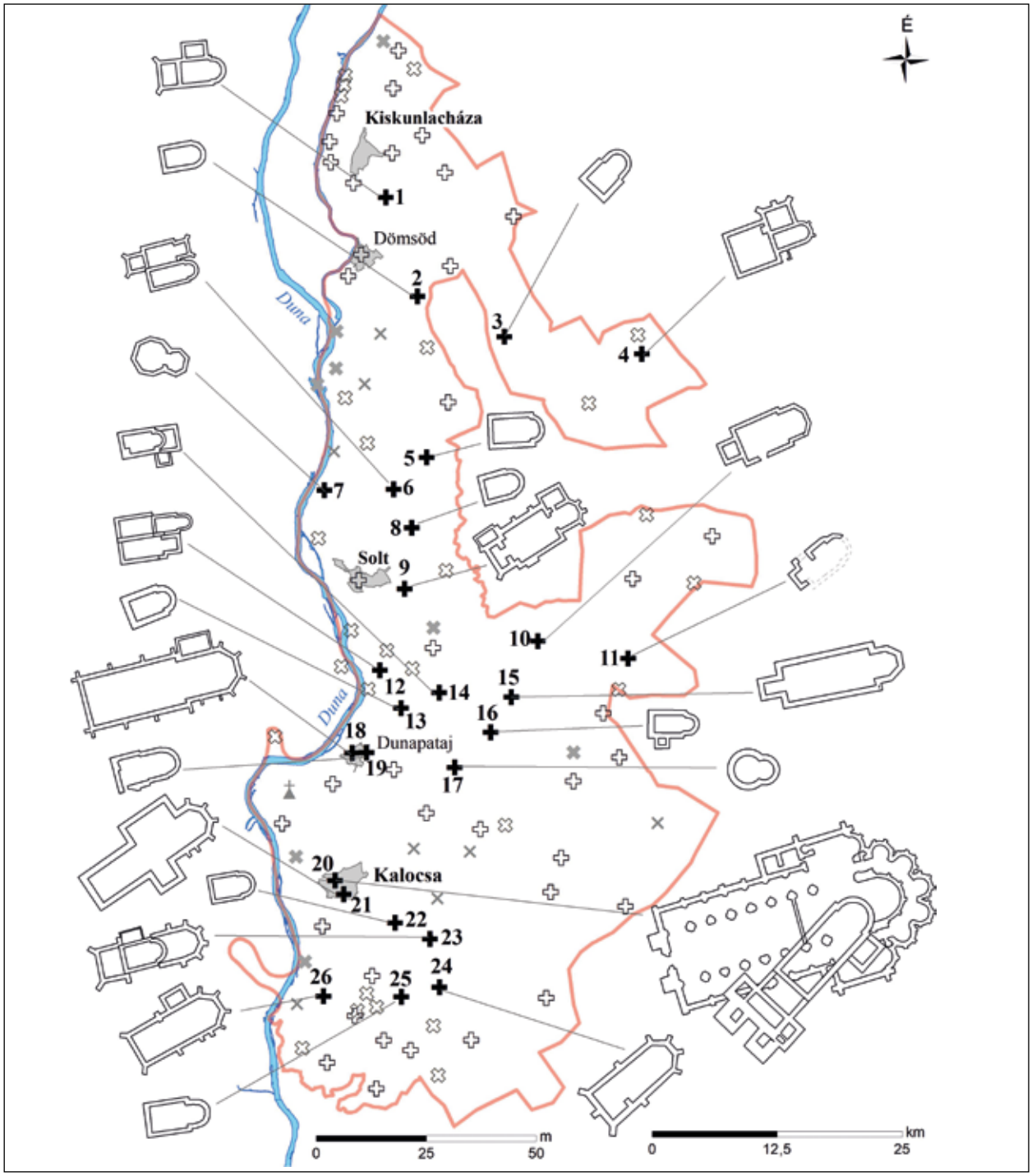

17. kép. Solt vármegyei templomok alaprajzainak áttekintő képe (Henszlmann 1873; Lantos 2009; Rosta–Buzás 2014, valamint saját kutatás alapján). 1. Kiskunlacháza-Szentivány, 2. Dömsöd-Sáregyháza, 3. Kunszentmiklós-Bábony, 4. Kunbaracs-Baracs, 5. Dunavecse-Fejéregyháza, 6. Dunavecse- Csanád, 7. Apostag, 8. Solt-Máriaháza, 9. Solt-Tétel, 10. Soltszentimre-Szentimre, 11. Páhi-Páh, 12. Harta – Szüle, 13. Harta-Nagyharta, 14. Harta-Mikla, 15. Akasztó , 16. Akasztó-Ács, 17. Dunapataj-Szentkirály, 18. Dunapataj-Pataj, 19. Dunapataj-Szent Tamás-domb, 20. Kalocsa-székesegyház, 21. Kalocsa-Plébániatemplom, 22. Homokmégy-Máriaháza, 24. Homokmégy-Sármégy, 24. Hajós-Morcs, 25. Dusnok-Natka, 26. Bátya-Orosz

Fig. 17. Church plan types in County Solt: 1. Kiskunlacháza-Szentivány, 2. Dömsöd-Sáregyháza, 3. Kunszentmiklós-Bábony, 4. Kunbaracs-Baracs, 5. Dunavecse-Fejéregyháza, 6. Dunavecse- Csanád, 7. Apostag, 8. Solt-Máriaháza, 9. Solt-Tétel, 10. Soltszentimre-Szentimre, 11. Páhi-Páh, 12. Harta – Szüle, 13. Harta-Nagyharta, 14. Harta-Mikla, 15. Akasztó , 16. Akasztó-Ács, 17. Dunapataj-Szentkirály, 18. Dunapataj-Pataj, 19. Dunapataj-Szent Tamás-domb, 20. Kalocsa-Székesegyház, 21. Kalocsa-Plébániatemplom, 22. Homokmégy-Máriaháza, 24. Homokmégy-Sármégy, 24. Hajós-Morcs, 25. Dusnok-Natka, 26. Bátya-Orosz (based on the author's research and Henszlmann 1873; Lantos 2009; Rosta–Buzás 2014)

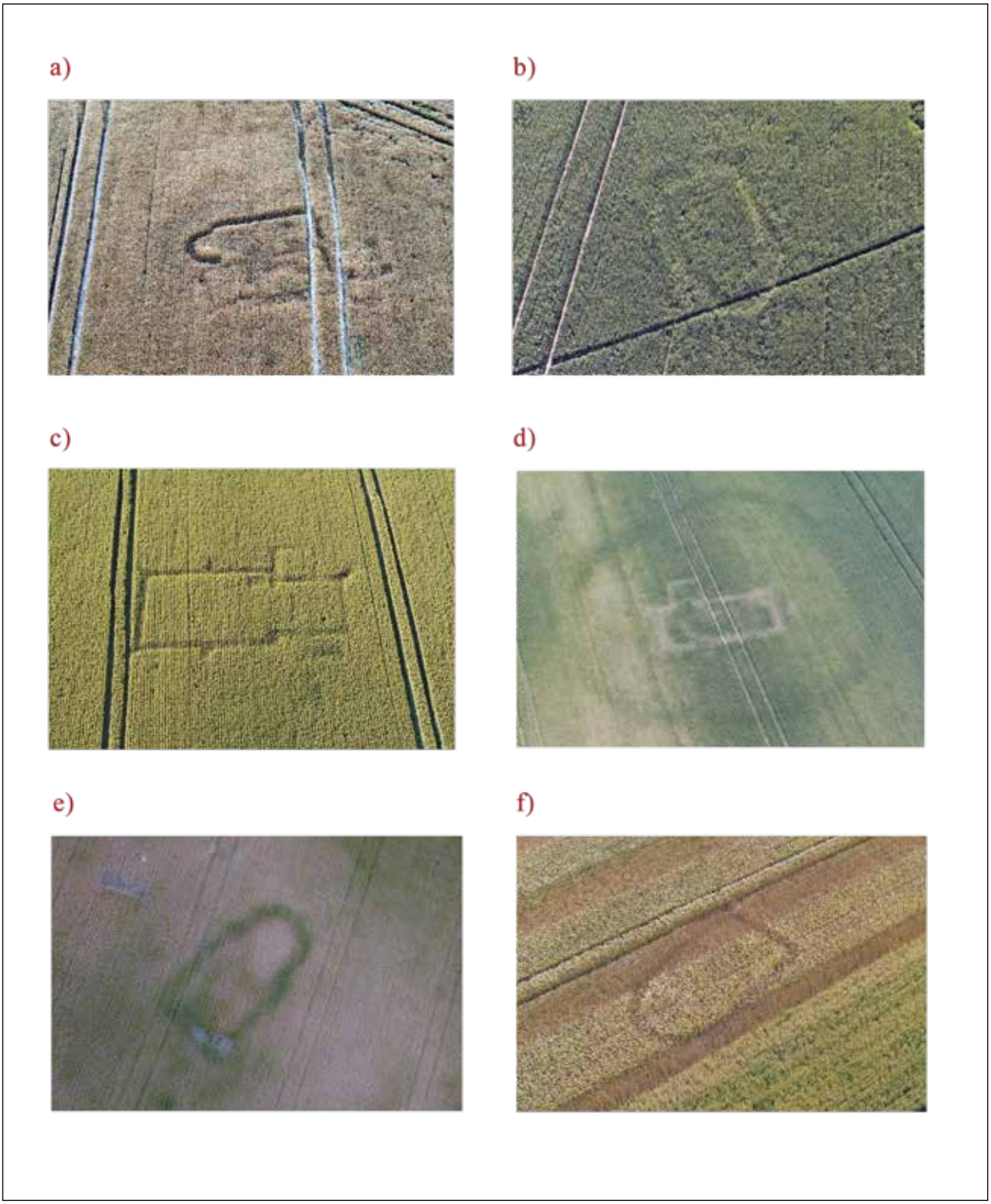

18. kép. Solt vármegyei templomok légifelvételei: a) Dunavecse-Csanád, b) Harta-Nagyharta, c) Kiskunlacháza-Szentivány, d) Harta-Mikla, e) Dusnok-Natka, f) Homokmégy-Máriaháza (saját felvételek)

Fig. 18. Aerial photos of churches in County Solt: a) Dunavecse-Csanád, b) Harta-Nagyharta, c) Kiskunlacháza-Szentivány, d) Harta-Mikla, e) Dusnok-Natka, f) Homokmégy-Máriaháza (author's photos)

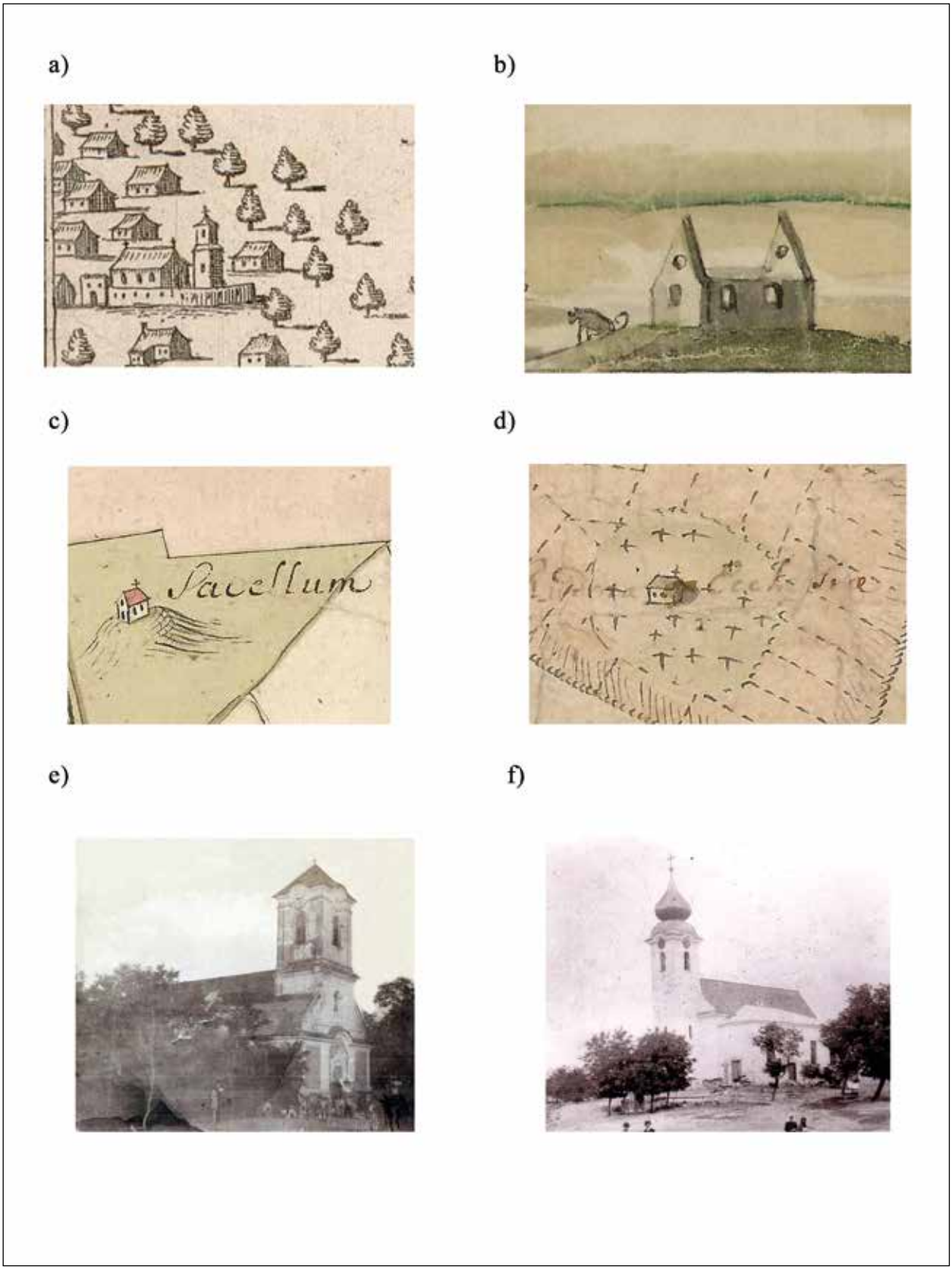

19. kép. Solt vármegyei középkori templomok ábrázolásai: a) Dunavecse-Vecse, b) Kiskunlacháza-Pereg, c) Szakmár, d) Miske, e) Tass, f) Akasztó

Fig. 19. Depictions and photos of the medieval churches of County Solt: a) Dunavecse-Vecse, b) Kiskunlacháza-Pereg, c) Szakmár, d) Miske, e) Tass, f) Akasztó.

épült fel a mai, tekintélyes méretű református templom.[79] Akasztó méretes, falusi egyházakhoz képest meglehetősen nagy egyháza romos állapotban maradt fenn a falu 1529. évi pusztulása után. A 18. század elején betelepülő lakosok felújították és ismét használatba vették. A 20. század első felében, többszöri bővítés után nyerte el mai formáját, és így vált a középkori épület a mai templom kereszthajójává.[80]

Szomorú tény, hogy a 18–19. századi térképeken és forrásokban szereplő tucatnyi templomrom legnagyobb részét a 20. század elejére szinte kivétel nélkül az alapokig elbontották, és elhordták különféle építkezéshez. Esetenként előfordult, hogy egy-egy templomnál sikerült kimutatni valamennyi felmenő falat. 2020-ban, egy helyszíni szemle során derült fény arra, hogy a Kunbaracs határában létezett Baracs falu egyházának – a 20. századi módszeres „kőbányászás" ellenére – csekély, bokáig-térdig érő felmenő falrészletei maradtak meg. Az elmúlt évszázadok pusztításait azonban jól tükrözi, hogy a vármegye területén csupán egyetlen látványos templomrom, a soltszentimrei Csonkatorony áll.[81] Néhány, szerencsésebb sorsú épület falai új, ma is álló templomépületekben maradtak fenn. Az akasztóihoz hasonlóan a bátyai katolikus templom is a középkori egyház falainak felhasználásával épült.[82] Előbbiről műemléki felmérésből viszonylag pontos adataink vannak, míg utóbbinál ez elmaradt, így nem ismerjük a középkori előzmény méreteit, jellemzőit.[83] A leglátványosabb és tömegét tekintve kétségkívül a legnagyobb a dunapataji református templom, amelynek hajója – a kora újkori és újkori átalakítások ellenére – a födém magasságáig őrzi középkori formáját.

Számtalan templom (és temetője) a 19–20. századi beavatkozások (földelhordás, bányászat, mezőgazdasági művelés, beépítés) miatt semmisült meg. A Szalkszentmárton nyugati felén létezett Szalk falu egyháza az 1960–1970-es években kavicsbányászat áldozata lett,[84] tőle nem messze, Tass nyugati határában Szentgyörgy falu templomának és temetőjének maradványait gátépítéshez hordták el.[85] Az Uszód déli felén létezett Szentgál falu templomát az 1980-as években zajló intenzív művelés pusztította el.[86] Dunatetétlen keleti felén, az 53. sz. út mellett állt a középkori Tetétlen egyháza. Romjait a 18. század végén még megörökítették térképeken, azonban tulajdonosai – a Földváry család tagjai – engedélyezték a hartai evangélikusoknak, hogy elhordják a köveit a hartai evangélikus templom építéséhez.[87] A templom maradékát az 53. sz. út többszöri felújítása és szélesítése során pusztították el. A templom 2018. évi helyszínelésekor csupán egyetlen mészkő kváder és csekély törmelék utalt arra, hogy egykor ott állt Solt vármegye egyik neves famíliájának, a Tetétleni nemzetségnek a temploma.[88]

Az egyházi épületek osztályozása

Méretét tekintve a legjelentősebb egyházi épület Solt vármegye területén a kalocsai érseki székesegyház volt. Mélyreható régészeti kutatása a 2010-es évek közepén kezdődött, és 2023-ig több részletben folytatódott. E vizsgálatok eredményeiről várhatóan összefoglaló munka készül, addig is a kutatók a korábbi közleményekre támaszkodhatnak.[89] Fontos szem előtt tartani, hogy a székesegyház a mezővárosi és falusi egyházakhoz képest magasabb szintet képvisel, és éppen ezért nem érdemes együtt tárgyalni az utóbbi két épülettípussal[90] (a *17. kép*re csupán e különbség, illetve a méretbeli eltérések érzékeltetése miatt került fel). Véleményem szerint a mezővárosok és a kisebb-nagyobb falvak egyházai azonban jól összehasonlíthatók, s így jellemzőik (méret, kialakítás, átalakítások-bővítések jellege) sok esetben értelmet nyerhetnek.

Solt vármegye egyházi épületeinek legmagasabb szintjét – leszámítva a már említett érseki székesegyházat – a mezővárosi plébániatemplomok jelentették. A megyében létezett három mezővárosból – Kalocsa, Dunapataj, Solt – kettő esetében ismerjük a plébániák helyét és

[79] Köszönettel tartozom Neszményi György tassi magángyűjtőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a képet.

[80] Buzás–König–Pánya 2019. 16.

[81] KJM Rég. Ad. 87.595; Fazekas–Pánya 2018. 34.

[82] Katona 2001. 56; Fehér 2018. 38.

[83] MÉM MDK Akasztó 669 III/78; Buzás et al. 2018. 16.

[84] KJM Népr. Ad. 386.85.

[85] KJM. Rég Ad. 2017.5882.

[86] A helyszínen Lantos Andrea vezetésével a kalocsai Viski Károly Múzeum és a Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársai végeztek rövid leletmentést 2022 elején.

[87] A templomromról lásd MNL PML FNL Conscriptio bonorum Földvaryanorum, Anno 1717. Vecse, fasc. 3; a bontásról Gallé 1983. 34.

[88] KJM Rég. Ad. 2018.5920, a nemzetségről lásd Dümmerth 1972. 207.

[89] Henszlmann 1873; Foerk 1915; Winkler 1929; Entz 1966.

[90] Témánk szempontjából nem releváns Solt vármegye egyetlen középkori monostora. Géderlakon, helyesebben a mai település helyén létezett Géder faluban állt a 12–13. században a Szente-Mágocs nem premontrei monostora, amelynek pontos helye és építményei nem ismertek, lásd Györffy 1987. 423; Romhányi 2008; 1316: DL 76239, ZO I. 152–153.

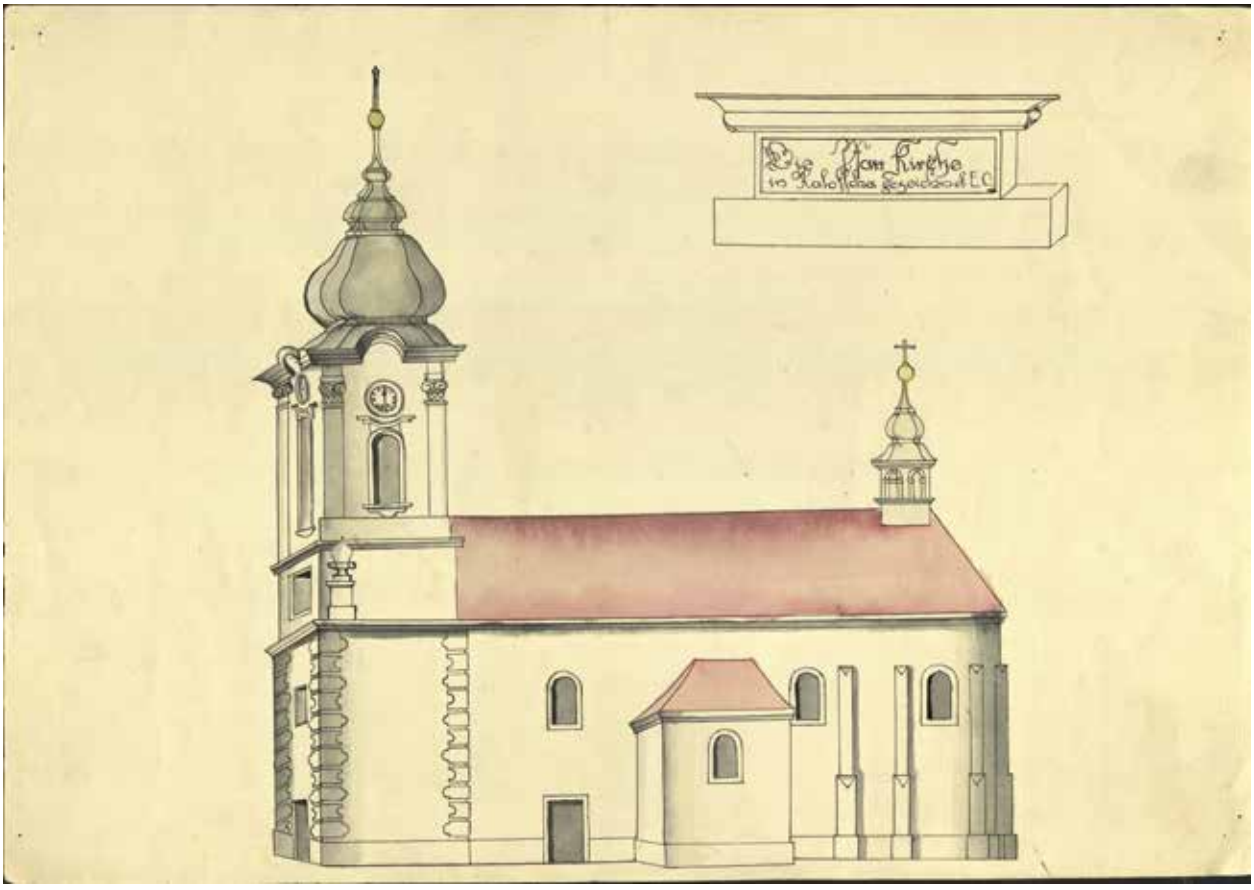

20. kép. Kalocsa plébániatemplomának 1763. évi rajza (forrás: KFK)
Fig. 20. Drawing of the parish church of Kalocsa from 1763 (source: KFK)

jellemzőit. Kalocsa kapcsán a mai székesegyház ivódott be a köztudatba, és kevésbé ismert a város középkori, Mária mennybemenetele titulusú, 33 méter hosszúságú plébániatemploma, mely a mezőváros főutcájának középső részén állt. A hódoltság idején megrongálódott épületet Evlia Cselebi 1664-ben megtekintette, és megjegyezte, hogy benne „gyönyörű színes festmények vannak".[91] Winkler Pál szerint a sérülései ellenére a török alóli felszabadulás után használható állapotban maradt. 1709-ben Széchenyi Pál érsek helyrehozatta, és benne alakította ki az újjáéledő város plébániatemplomát.[92] Az érsekségi könyvtárban őrzött Batthyány-albumban megtalálható a templom 1770-es évekbeli állapotának oldalnézeti rajza, a mezőváros 1857. évi térképén és egy 1878. évi földmérési vázlaton pedig az épület pontos alaprajza *(20–21. kép)*.[93] Sajnos a templomot a 19. század végén, Haynald Lajos érsek idején elbontották, és a helyére került épületben ma a belvárosi iskola működik.[94]

Dunapataj monumentális, 38 méter hosszúságú temploma a település központi részén található. Mai képe a 18–21. századi átalakítások és felújítások eredményeként alakult ki. Jelentőségét jelzi, hogy a kalocsai székesegyház 18. századi, valamint a kalocsai plébánia 19. századi lebontása után az egykori Solt vármegye legnagyobb tömegű, ma is álló középkori épülete.[95] Részleges feltárására a Kecskeméti Katona József Múzeum és a Viski Károly Múzeum összefogásával, Lantos Andrea vezetésével került sor 2022-ben. E nagy méretű templomban sikerült megtalálni az építtető Paksy család mintegy három méter mély kriptáját, amely a Duna–Tisza köze viszonylatában

[91] Karácsony 1908. 215.
[92] Winkler 1935. 32; Bél 1982. 59; Asbóth 2004. 368.
[93] Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány album 1775, MNL BKML PMU223, lásd még KFL I.1.b. Plébániai iratok nr. 22. Ezúton is köszönjük Lakatos Andornak, a Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár vezetőjének, hogy figyelmünkbe ajánlotta a levéltár ide vonatkozó adatait.
[94] Szabó 2000. 290. Az iskolánál Nagy Dániel végzett feltárást, amelynek során templom körüli temetőt és egy jelentős, kőalapozású ház maradványait (plébános háza?) tárta fel, lásd KJM Rég. Ad. 2006.1668.
[95] Bács-Kiskun megyei viszonylatban a kecskeméti Barátok temploma után a második legnagyobb, jelenleg is álló középkori épület.

21. kép. Kalocsa plébániatemploma egy 1857. évi térképen (lent, MNL PML), valamint 2022. évi légi felvételen (saját szerkesztés)
Fig. 21. The parish church of Kalocsa on a map from 1857 (bottom, MNL PML) and an aerial photo made in 2022 (made by the author)

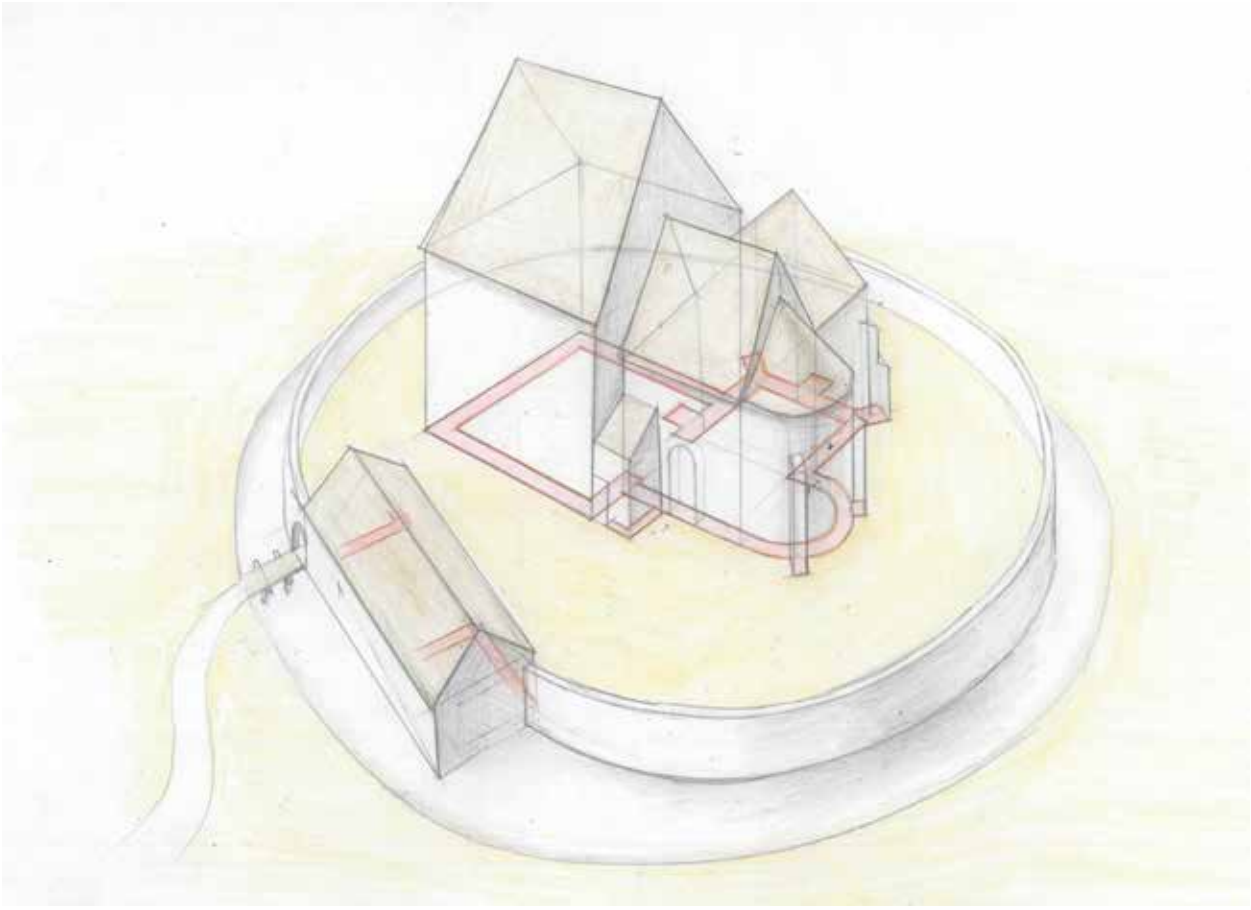

22. kép. Kunbaracs-Baracs templomának tömegrekonstrukciója (rajz: König Frigyes)
Fig. 22. Reconstruction of the church of Kunbaracs-Baracs (drawing: Frigyes König)

kiemelkedőnek számít. Solt mezőváros plébániatemplomáról az előbbiekhez képest rendkívül kevés adat maradt fenn. 1733-ban „katolikus formára épített" kőtemplomot említenek a településen, amely minden bizonnyal a mai református templom helyén állt.[96] Arról nincs adat, hogy milyen körülmények között, a korábbi épület felhasználásával vagy csupán annak köveiből épült-e fel.

A mezővárosi templomok alatti szinten a falusi templomok széles rétege helyezkedett el. A 17. képen bemutatott alaprajzokból látható, hogy méretük és felépítésük igen változatos. Fontos azonban leszögezni, hogy a legtöbb adat nem hiteles feltárásból, hanem roncsolásmentes vizsgálatból származik. Ezért a fentebb már említett, tisztán régészeti-építészeti elemzésük félrevezető lenne. Számos felmérés (pl. Dömsöd-Sáregyháza és Dusnok-Natka esetén légi fotózás, Solt-Máriamagdolnaegyháza esetén radarmérés) során egyértelműen érzékelhető volt, hogy valószínűleg egyetlen periódusú épületről van szó. Előfordulhat azonban, hogy egy-egy átépítés eredménye látványosabban megjelenik a légi felvételen / radarképen, elfedve a korai időszak jellegzetességeit.

Néhány falusi templom kifejezetten nagy, 20 métert meghaladó hosszúságú, amellyel megközelíti a kisebb mezővárosi templomok méretét. Akasztó 25 méteres temploma meglehetős gazdagságra utal, ez minden bizonnyal a középkori (híd/út) vámján, illetve az ennek köszönhető jelentős átmenő forgalmon alapult. Dömsöd 1291. július 26-án kelt határjáró oklevelében említették az *„akasztói"* utat *(„Magna via qua itur ad villam Okoztou"),* amely arra utal, hogy a tatárjárás utáni évtizedekben ez egy neves, közismert útvonal lehetett.[97] Később, a 14. századtól a 15. század első feléig több iratban is említették a település vámját.[98] E falu esetében tehát kétségtelenül egy központi funkció, és annak áldásos (pénzügyi) hatása lehetett a nagy méretű templom megépülésének oka.

[96] 1733: Borosy–Kiss 2004. 63.
[97] 1291: DL 1320– DL 1322.
[98] 1360: DL 51878– 1434: ZO VIII. 545; 1435: ZO VIII. 548.

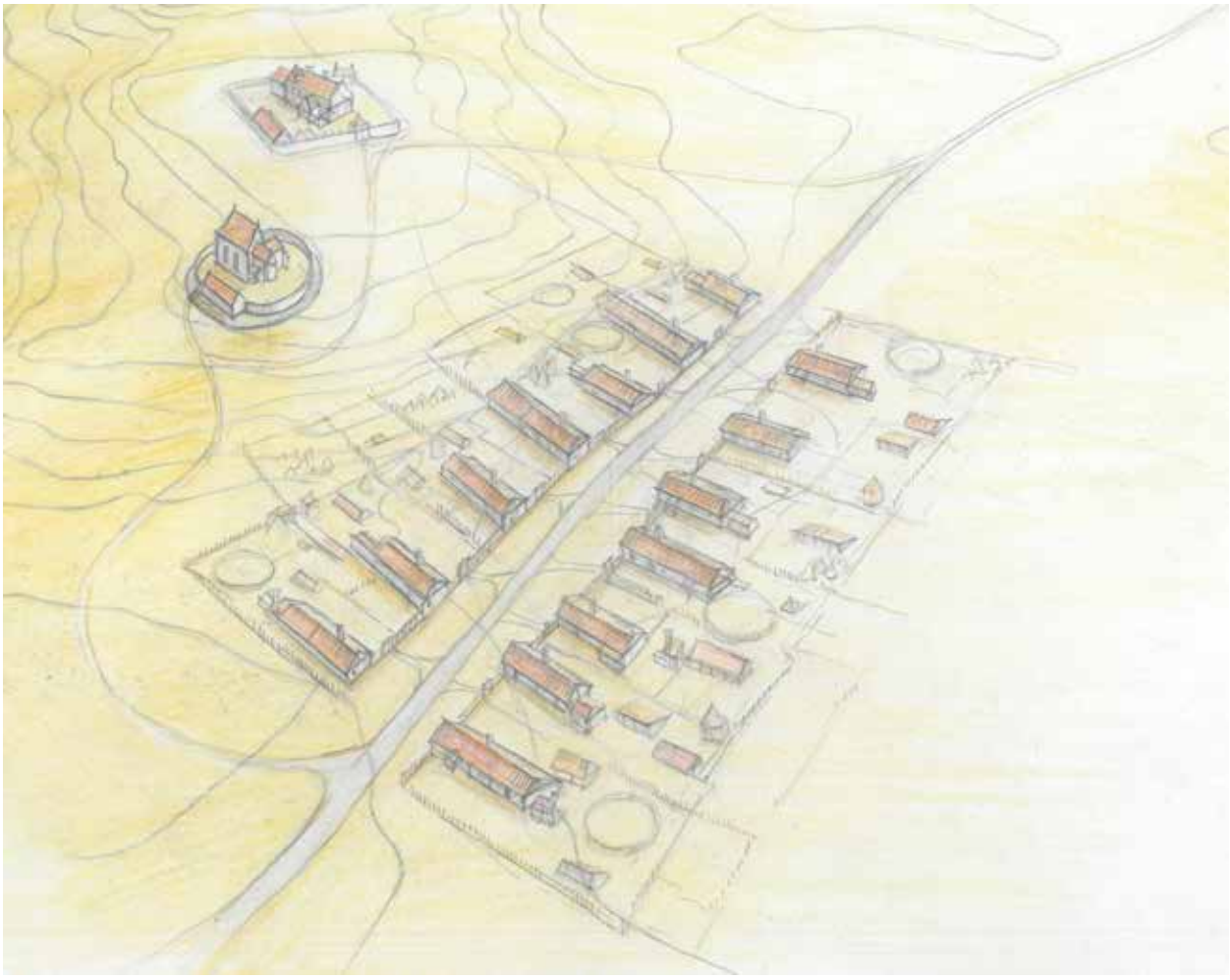

23. kép. A késő középkori Baracs falu rekonstruált képe (rajz: König Frigyes)
Fig. 23. Reconstruction of the late medieval village of Baracs (drawing: Frigyes König)

Közel 21 méteres hosszával, összetett alaprajzával kiemelkedik az egyszerű falusi templomok közül a mai Kunbaracs területén létezett Baracs egyháza *(22–23. kép)*. A bővítésekből arra következtethetünk, hogy a település népességének növekedésével nagyobb, több személy befogadására alkalmas épületre lehetett szükség. E bővítést a falu kegyurai, a Baracs nemzetség tagjai végezhették el. Számunkra érdekes, hogy a kőfallal kerített templom mellett állt a baracsiak kőalapozású udvarháza, amelyet Papp László tárt fel a 20. század első harmadában.[99] Az épület jelentőségét mutatja, hogy vannak ugyan ismereteink nemesi kúriákról a vármegye területéről, azonban ilyen igényes kivitelű lakhelyről nincs régészeti adatunk.[100] A méretes templom és a nemesi lak együttesen mutatják, hogy Baracs – az előbb említett Akasztóhoz hasonlóan – igen módos település lehetett. Központi funkciójáról azonban nincs közvetlen (írott) forrásunk. A település közösségi régészeti kutatása során azonban gazdag leletanyag (közte számos textilplomba) került elő, amelyből arra következtethetünk, hogy volt heti piaca/vására. Lehetséges, hogy a környékbeli települések közül ezzel emelkedett ki az egyébként elég előnytelen, terméketlen homokvidéken fekvő falu.

Az egyházas települések eltérő fejlődését jellemzően mutatja két, Homokmégy határában létezett, a közelmúltban megvizsgált templom. A mai belterülettől nyugatra épült Máriaháza falu egyháza szerény, 11 méter körüli hosszúságával az átlagos Árpád-kori eredetű

[99] Papp 1931. 139.
[100] 1495: Kecel-Szentdemeter, DL 37256; 1489: Kiskunlacháza-Szentivány, DL 101073.

egyházak közé tartozott.[101] Lantos Andrea feltárásaiból tudjuk, hogy az innen keletre fekvő Sármégy temploma lényegében ugyanekkora épületként kezdte pályafutását, azonban többszöri bővítéssel közel 27 méteresre növelték.[102] Sármégy és a fentebb említett Baracs temploma kapcsán felmerül a kérdés: mi az oka a többszöri bővítésre utaló összetett alaprajzoknak? A lehetséges választ Éder Katalin mezővárosi templomokra irányuló kutatásaiból vezethetjük le. Éder a Dél-Dunántúl mezővárosainál számos esetben megfigyelte, hogy a települések lélekszámának növekedésével történtek kisebb-nagyobb, alapvetően a befogadóképesség növelését célzó átépítések-toldások. Emellett megfigyelhetők olyan átalakítások (díszes sekrestye, szentély, ülőfülke, boltozat, torony stb.), amelyek az épületek művészi színvonalának emelését célozták.[103] Baracs és Sármégy esetében két faluról van szó, amelyeknél a templomhajók bővítése utal arra, hogy a népességszám növekedése miatt szükségessé vált az egyházak befogadóképességének növelése. Mindamellett előbbi sekrestyéje, utóbbi szentélye kapcsán felmerülhet az Éder Katalin által említett külső és belső csinosítási szándék, ennek célja egyértelműen egy igényes és látványos, a kegyúr gazdagságát is tükröző épület megalkotása volt. E példák tükrözik, hogy léteztek igen nagy méretű falusi templomok is Solt vármegyében. A 17. ábrán azonban jól látható, hogy a falusi egyházak többsége jóval kisebb volt, átlagos hosszuk 10–20 méter között változott.

Fügedi Erik hívta fel a figyelmet számos olyan középkori forrásra, amelyekből kiderült, mekkora értéket képviseltek a különféle méretű és jogállású egyházi épületek.[104] Rendszerint három alapvető szempont fordul elő a jegyzékekben: az építés módja (tornyos, torony nélküli, monostorszerű), a szilárd (kő/tégla) vagy fa építőanyag és a temetkezési jog *(sepultura)*. Ezek alapján a következő csoportokba sorolták az épületeket:

100 márka[105] – monostorok *(monasterium, claustrum)*, valamint az elöl-hátul tornyos egyházak
50 márka – monostorszerűen épített, de nem szerzetesi közösség által működtetett egyházak
25 márka – egy- vagy kéttornyos épületek
15 márka – temetkezési joggal bíró egytornyos (esetleg kéttornyos) vagy torony nélküli templom
12 márka – kápolna
10 márka – torony nélküli, temetkezési joggal rendelkező templom
5 márka – temetkezési jog és torony nélküli (kő/tégla) templom, valamint temetkezési joggal bíró fatemplom
3 márka – temetkezési joggal rendelkező vagy anélküli fakápolna

Marosi Ernő ennek kapcsán megjegyezte, hogy az egy/két/többtornyos épületek közötti értékkülönbség valószínűleg a bonyolultabb felépítést, valamint a hajók számát is tükrözhette.[106]

A nagyjából kéttucatnyi ismert alaprajzú Solt vármegyei templomot nagy vonalakban be tudjuk sorolni e kategóriákba. A Solt északkeleti határában létezett Máriamagdolnaegyháza falu kicsiny, alig 9 méter hosszú egyhajós, torony nélküli temploma a 10 márkás (torony nélküli, temetkezési joggal rendelkező templom) csoportba tartozhatott. Méreteit jól érzékelteti, hogy megközelítőleg akkora volt, mint a dunapataji mezővárosi plébániatemplom sekrestyéje. A terepbejárások alkalmával talált embercsontok igazolták, hogy a falu lakói köréje temetkeztek. Fémkeresős kutatás során több harangtöredék került elő, amelyek anyagvizsgálata alapján legalább két nagyobb méretű harangra következtethetünk. Ha a kis méretű épületnek nem volt tornya, egy külső, ácsolt harangtornya bizonyosan lehetett.[107] Valószínű azonban, hogy méreténél fogva nem volt önálló plébánia, ehelyett valamelyik környékbeli – talán a solti – egyház filiájaként működhetett.

A Tetétleni nemzetségnek a Dunavecse keleti határában található Csanádon épült kéthajós, valószínűleg egytornyú temploma, amely körül a terepbejárások igazolták a temető meglétét, 15 márkát érhetett. A Paksi család által épített, Dunapataj központjában álló monumentális méretű, egyhajós, családi kriptával és valószínűleg külső haranglábbal épült templom jóval komolyabb értéket képviselhetett: önmagában a közel 40 méteres hosszúsága alapján is inkább a 25 vagy 50 márkás csoportba lehetne sorolni.

[101] A templom helyszíne és alaprajza a Kecskeméti Katona József Múzeum településkutatási programja keretében 2021-ben került azonosításra, majd egy évre rá a kalocsai Viski Károly Múzeummal közös projekt keretében, Lantos Andrea vezetésével lett feltárva.

[102] Köszönöm Lantos Andreának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az épület alaprajzát.

[103] Éder 2010. 147, 151; Éder 2022. 104.

[104] Fügedi 1991. 59; Marosi 1999. 10.

[105] A márka súly (tömeg) mértékegységnek több változata ismert, pl. magyar márka (233,3 g), budai márka (245,5 g) stb. A felsorolásban ezüstben kell érteni a megadott mennyiséget.

[106] Marosi 1999. 10.

[107] Ezúton is köszönjük Kocsis István ceglédi múzeumbarátnak az anyagösszetétel vizsgálatot.

RÖVIDÍTÉSEK

DL	Diplomatikai Levéltár (Magyar Nemzeti Levéltár), Budapest
HM HIM	Hadt. Térképtár = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Térképtára, Budapest
JNSZML	Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Szolnok
KFK	Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Kalocsa
KJM Rég. Ad.	Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára, Kecskemét
KJM Népr. Ad.	Kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi Adattára, Kecskemét
MÉM MDK	Magyar Építészeti Múzeum Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest
MNL BKML	Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét
MNL PML	Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, Budapest
OSZK Térképtár	Országos Széchenyi Könyvtár Térképtára, Budapest
PM	Pataji Múzeum Adattára, Dunapataj
VKM Rég. Ad.	Viski Károly Múzeum Régészeti Adattára, Kalocsa

IRODALOM

Bárth 1996	Bárth János: *Szállások, falvak, városok.* Kalocsa, 1996.
Blazovich 2000	Blazovich László: Dél-alföldi városok a 14–16. században. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Dél-Alföldi évszázadok 13. Szeged, 2000, 17–40.
Blazovich 2002	Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Dél-Alföldi évszázadok 17. Szeged, 2002.
Borosy–Kiss 2004	Borosy András – Kiss Anita: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési iratainak regesztái. Közigazgatási és politikai iratok IV. 1731–1740*. Pest Megyei Levéltári Füzetek 36. Budapest, 2004.
Buzás–König–Pánya 2019	Buzás Gergely – König Frigyes – Pánya István: Középkori templomok nyomában Bács-Kiskun megyében II. *Várak, kastélyok, templomok* 2019/4. 16–19.
Csapó 2016	Csapó Tamás: Település-morfológiai kutatások Mendöl Tibor óta napjainkig. *Településföldrajzi Tanulmányok* 5 (2016) 1. 17–26.
Csánki 1894	Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II.* Budapest, 1894.
Csukovits 1997	Csukovits Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *TSz* 1997/3–4 (1997) 363–386.
Dóka 1994	Dóka Klára: *Egyházlátogatási jegyzőkönyvek katalógusa I.* Kalocsai Főegyházmegye, Budapest, 1994.
Dümmerth 1952	Dümmerth Dezső: A magyar köznemesi társadalom élettörténetéből: A Tetétleni-Földváry família sorsa és birtoklása az Árpád-kortól a XIX. század küszöbéig. *LK* (1952) 207–263.
Engel 2001	Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Térinfo Bt., Budapest, 2001.
Engel 2021	Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Internetes változat: BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. Digitális kiadvány, elérhetőség: https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/engel2020/Engel2020.zip
Entz 1966	Entz Géza: *A kalocsai székesegyház faragványai*. A Szépművészeti Múzeum Közleményei 28. Budapest, 1966.
Éder 2010	Éder Katalin: *Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2010 (kézirat).
Éder 2022	Éder Katalin: *Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2022.
Farbaky 1981	Farbaky Péter: Településszerkezeti vizsgálatok a Mezőségben (Ároktő és Mezőcsát). *HOMK* 19 (1981) 38–49.
Fazekas–Pánya 2018	Fazekas András Kristóf – Pánya István: A soltszentimrei Csonkatorony évszázadai. *Várak, Kastélyok, Templomok* 2018/2. 34–37.

Fazekas et al. 2023 — Fazekas András Kristóf – Pánya István – Mordovin Maxim: Műszeres terepbejárások a középkori Ágasegyháza területén. *Cumania* 30 (2023) 235–250.

Fehér 2018 — Fehér Zoltán: A magyar Bátia és a rác Bacsina összeolvadása, a rácok katonás letelepedése. In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Bajai dolgozatok* 22. Baja, 2018, 33–48.

Fél 1937 — Fél Edit: Adatok Dunapataj néprajzához. *NÉrt* 29 (1937) 350–366.

Foerk 1915 — Foerk Ernő: A kalocsai székesegyház. In: *Magyarország Műemlékei IV.* Budapest, 1915, 43–70.

Fóti 2022 — Fóti Miklós: Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a szegedi szandzsák területéről – Mikla puszta hirtelen várossá válása 1578-ban. *TSz* 64 (2022) 3. 1–13.

Fügedi 1991 — Fügedi Erik: *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio.* A nemzetségi monostor. *Századok* 125 (1991) 35–67.

Gallé 1983 — Gallé Tibor (szerk.): *Adalékok Harta történetéhez.* Budapest, 1983.

Gallina et al. 2016 — Gallina Zsolt – Gulyás Gyöngyi – Pánya István – Romsics Imre: Templomos helyek, egyház az Árpád-kori Kalocsai Sárközben. In: Gallina Zsolt – Varga Sándor (szerk.): *A Duna–Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. Kalocsai Sárköz a 10–11. században.* Szeged–Budapest, 2016, 341–356.

Gulyás 2017 — Gulyás László Szabolcs: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján*. Budapest, 2017.

Györffy 1987 — Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II.* Budapest, 1987.

Hegyi 2018 — Hegyi Géza: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* 2018/1. 3–31.

Henszlmann 1873 — Henszlmann, Imre: *Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa Dr. Ludwig Haynald*. Leipzig, 1873.

Holl 1985 — Holl, Imre: Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. *MittArchInst* 14 (1985) 243–249.

Jankovich 1959 — Jankovich Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. *BudRég* 19 (1959) 57–98.

Kanalas 2016 — Kanalas Imre: Kecskemét város fejlődésének stratégiai irányai. *Forrás* 48 (2016) 7–8. 150–168.

Katona 2001 — Katona István: *A kalocsai érseki egyház története* I. Kalocsa, 2001.

Káldy-Nagy 2008 — Káldy-Nagy Gyula: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. In: *Dél-Alföldi évszázadok* 24. Szeged, 2008.

Kázmér 1993 — Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század.* Budapest, 1993.

Kubinyi 1999 — Kubinyi András: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Metem Könyvek 22. Budapest, 1999.

Kubinyi 2000a — Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000.

Kubinyi 2000b — Kubinyi, András: Plätze und Gassen in den mittelalterlichen Städten und Märkten des Königreichs Ungarn. In: Font, Márta – Sándor, Mária (Hrsg.): *Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa.* VAH IX. Budapest–Pécs, 2000, 17–24.

Kulcsár 1984 — Kulcsár Péter: Az 1522-es szegedi tizedjegyzék mint történeti forrás. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 8. Szeged, 1984, 5–27.

Lakatos–Schill 2021 — Lakatos Bálint – Schill Tamás: Adatok Pataj mezőváros címeréhez és pecsétjéhez. *Pataji Forrás* 8 (2021) április, 1–8.

Lantos 2009 — Lantos Andrea: Középkori templom és temetőrészlet Homokmégy-Szentegyházparton. *ArchÉrt* 134 (2009) 259–281.

Lukácsy 1943 — Lukácsy Imre: *Beszél a mult*. Dunavecse, 1943.

Maksay 1971 — Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, 1971.

Marosi 1999 — Marosi Ernő: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettipológiájához. In: Kiss Imola – Szőcs Péter Levente (szerk.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania.* Satu Mare, 1999, 10–32.

Mendöl 1963 — Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz.* Budapest, 1963.

Nagybákay 1963 — Nagybákay Péter: Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. *VMMK* 1 (1963) 185–219.

Novák 1986 — Novák László: *A Három Város*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986.

Novák 2015 — Novák László Ferenc: *A Három Város néprajza.* Studia Folkloristica et Ethnographica 60. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, 2015.

Pach 1999 — Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *TSz* 41 (1999) 3–4. 231–278.

Papp 1931 — Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. *NÉrt* 23 (1931) 4. 137–152.

Pálóczi Horváth 2006 — Pálóczi Horváth András: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. *Arrabona* 44 (2006) 1. 357–390.

Pálóczi Horváth 2013 — Pálóczi Horváth András: Településszerkezeti megfigyelések nagykunsági késő középkori falvakban és a kiskunsági Szentkirályon. *CommArchHung* 2013, 279–287.

Pánya 2017a — Pánya István: Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. *Településföldrajzi Tanulmányok* 6 (2017) 1. 91–107.

Pánya 2017b — Pánya István: A solti szék történeti földrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5 (2017) 3–4. 84–95.

Pánya 2017c — Pánya István: Fejér megye solti székének történeti földrajza. *Alba Regia* 45 (2017) 135–180.

Pánya 2021 — Pánya, István: Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog County. *Banatica* 30 (2021) 265–299.

Pánya 2022 — Pánya István: *A hódoltsági területek középkori és kora újkori településtopográfiájának kutatási módszertana Bács, Bodrog és Solt vármegyék példáján.* Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2022 (kézirat).

Pánya 2023 — Pánya István: „Ecclesia cum duabus turribus". Egyháztopográfiai kutatások Bács-Kiskun megyében. In: Lantos Andrea (szerk.): *A középkor kutatásának újabb eredményei Bács-Kiskun megyében*. Kalocsa, 2023, 209–253.

Pánya–Rosta 2015 — Pánya István – Rosta Szabolcs: A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása. In: Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *...in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest–Kecskemét, 2015, 243–268.

Pánya–Rosta 2019 — Pánya István – Rosta Szabolcs: A Dunapataj-Szentkirályi palánkvár 2016–17. évi kutatásainak összefoglalása. *Castrum* 22 (2019) 1–2. 157–168.

Pánya–Rosta 2021 — Pánya István – Rosta Szabolcs: A „kelebiai" Templomhegy kutatástörténete. In: Szakál Aurél (szerk.): *Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 145. évfordulójára.* Halasi Múzeum 5. Kiskunhalas, 2021, 45–60.

Romhányi 2008 — Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Budapest, 2008 (CD-ROM).

Romsics 2016 — Romsics Imre: *A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században*. Kalocsa, 2016.

Rosta 2014 — Rosta Szabolcs: *A Kiskunsági Homokhátság 13–16. századi településtörténete*. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2014 (kézirat).

Rosta–Buzás 2014 — Rosta Szabolcs – Buzás Gergely: Solt–Tételhegy középkori templomának 2006–2009. évi feltárása. In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014, 125–134.

Rosta–Pánya 2022 — Rosta Szabolcs – Pánya István: Gondolatok a síkvidéki középkori erődítésekről – Egy topográfiai kutatási program váratlan hozadéka. In: Somogyvári Ágnes (szerk.): *„Élőknek öröksége." Tanulmányok V. Székely György emlékére*. ArchCum 5. Katona József Múzeum, Kecskemét, 2022, 289–344.

Schill 2016 — Schill Tamás: Adatok a nád felhasználásához Dunapatajon. *Cumania* 27 (2016) 137–146.

Schill 2018 — Schill Tamás (szerk): *A dunapataji református egyházközség története a kezdetektől a 19. század végéig.* Dunapataj, 2018.

Stibrányi 2015 — Stibrányi Máté: *Fejér megye középkori templomos helyei*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2015 (kézirat).

Szabó 1969 — Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969.

Szabó 2000 — Szabó Attila: *A Kalocsai Sárköz plébániái.* Levéltári ismertető. Magyar egyháztörténeti vázlatok 12. Budapest, 2000.

Tagányi 1899 — Tagányi Károly: Marhakivitelünk Velenczében 1514-ben. *MGSz* 6 (1899) 143–149.

Tari 2000 — Tari Edit: *Pest megye középkori templomai*. StComit 27. Szentendre 2000.

Tringli 2001	Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Zsoldos Attila (szerk): *Pest megye monográfiája II/1*. Budapest, 2001, 75–186.
Udvardy 1992	Udvardy József: *A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban*. Budapest, 1992.
Vass 1979	Vass Előd: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. *Cumania* 6 (1979) 7–62.
Vass 1980a	Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980.
Vass 1980b	Vass Előd: A középkori és a török kori Kecel. In: Bárth János (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel, 1980, 63–75.
Weisz 2012	Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest, 2012.
Winkler 1929	Winkler Pál: A *kalocsai érseki főszékesegyház 1010-től napjainkig*. Kalocsa, 1929.
Winkler 1935	Winkler Pál: *A kalocsai és bácsi érseki főkáptalan története alapításától 1935-ig*. Kalocsa, 1935.
Závodszky 1904	Závodszky Levente: *A Szent István, Szent László korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.
ZO I.	Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo I. Pest, 1871.
ZO VIII.	Kammerer Ernő: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VIII. Budapest, 1895.
ZsO IX.	Borsa Iván: *Zsigmondkori oklevéltár IX (1422)*. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 41. Budapest, 2004.

SALIENT FEATURES OF THE LATE MEDIEVAL SETTLEMENT NETWORK OF COUNTY SOLT (Abstract)

István Pánya

Keywords: County Solt, administration, settlement network, settlement types, street network, agglomeration, ecclesiastic buildings, continuity

The Danube-Tisza interfluve, and County Solt in particular, was one of the least urbanised regions in the Kingdom of Hungary, characterised by a dearth of towns in the Middle Ages. Aside from a handful of market towns, most of the known settlements were villages. In County Solt (~2800 km^2) there were some 160 villages to the three market towns. The morphological study of the medieval sites of County Solt was undertaken with a complex GIS-based methodological approach combined with the assessment of historical maps, aerial photos and satellite images. The satellite images and drone photos made of the cultivated areas during non-vegetation periods proved to offer the best options for studying the plan of deserted and destroyed settlements. We found that the traces of the one-time occupation could best be seen on the low- and high-altitude images if the soil conditions were appropriate.

The investigation of medieval settlements in built-up areas is considerably hampered by modern buildings and various infrastructural elements, constraining any observations that can be made in these locations. A study of possible continuity is indispensable to the identification of the archaic elements, the streets and the medieval core of modern settlements.

According to the current record, there were 106 churches in County Solt, of which 79 have been identified in the field. Among these, the plans of 25 buildings are partially or wholly known. It must here be highlighted that until the close of the twentieth century, all information on settlement layouts came from excavations. From the 2010s, the application of non-invasive techniques, aerial archaeology and geophysics (ground-penetrating radars) have opened up the opportunity to determine the structure and size of one-time buildings at lower costs and more efficiently.

Aside from the episcopal cathedral of Kalocsa, the highest tier of ecclesiastic buildings in County Solt was represented by the parish churches in the market towns. The location and distinctive traits of the parish churches are known in two of the county's three market towns (Kalocsa, Dunapataj and Solt). The many village churches represent the next tier below the parish churches of the market towns. Some of the village churches were quite large, with a length exceeding 20 m, approximating the size of the parish churches in the smaller market towns.

RÉVFALU, EGY INTERREGIONÁLIS DUNAI ÁTKELŐHELY

Sz. Wilhelm Gábor

Tanulmányunk célja történeti összefoglalás és előzetes jelentés készítése a közvetlenül a Duna bal partján, Solt város külterületén, a település szélétől alig több mint két kilométerre nyugatra, a folyó felé vezető műút mentén található Révbérpuszta területén 2013–2014 során végzett régészeti munkálatokról.

Kulcsszavak: dunai átkelőhely, avar kor, magyar honfoglalás kor, késő középkor, újkor, temető, település, szarvasmarha-kereskedelem, adózás, írott források, tárgyi hagyaték

BEVEZETÉS

Már maga a településnév is igen beszédes: Révfalu. Egyrészről jelzi, hogy itt egy folyami átkelőhely működött, másrészről az elnevezés egyértelműen egy korábbi településre utal. Az írott források ezt meg is erősítik: a 17. század végéig itt volt a korabeli Révfalu települése. Amilyen megnyugtató módon lehetett azonosítani az írott források és a határnév alapján az egykori falut, az intenzív régészeti és történeti kutatások csak a legutóbbi évtizedben indultak el. A település történetéről mindössze egy tömör összefoglalás született a közelmúltban, amelyben a szerzők bemutatták a pontos lokalizálást és ismertettek néhány alapvető forrást.[1]

A régészeti kutatások kezdete 2002. október 14-éhez kötődik, amikor Somogyvári Ágnes és V. Székely György helyszíni szemlét tartottak a bányatelken, miután a bányaművelés a terület északi részén megindult. A szemle keretében végzett bejáráskor egy 50 × 70 m-es területen késő középkori kerámiatöredékeket gyűjtöttek, ezek alapján egy korabeli településre következtettek. Megállapították, hogy a bányászati tevékenység veszélyezteti a lelőhelyet, azonban ezt követően további régészeti feladatellátásra érdemben nem került sor. Ennek következtében a bányaműveléssel az eltelt évek során nagyjából 18 ezer m^2 felületet semmisítettek meg.

A lelőhely a helyszíni szemlét követően *Révbérpuszta, Solt II. bányatelek* elnevezést kapta (azonosító: 54678).[2] 2008 novemberében lett bejelentve a bányatelekkel szemben lévő kis dombháton egy Árpád-kori település *Solt-Révbér, Műúttól D-re* néven.[3] A tanulmányban ismertetett 2013–2014-es feltárásokat követően a fenti két néven nyilvántartott helyszín össze lett vonva, a kiterjedése a topográfiai munkálatoknak köszönhetően jelentősen megnövekedett, és immár egyértelműen azonosítva újra a *Révfalu* nevet kapta *(1. kép).*

A SOLT MELLETTI RÉVFALU TÖRTÉNETE AZ ÍROTT FORRÁSOKBAN

A település első írásos említése viszonylag kései, főként ahhoz képest, hogy a régészeti adatok alapján az Árpád-kor kezdetétől számolhatunk az alapításával. Neve több változatban is megjelenik: Rébél, Rigol, Rigel, Ringol, Zingol, Rifalu, Réfalu, Rewffalw, Seiő falu alias Rewfalu, Révbér és Réhfalu elnevezéssel is találkozunk a különféle nyelvű (magyar, latin, török, német) írott emlékekben.

Korai történetére utal egy 1630-ból fennmaradt levél, amelyben a földvári bencés apát az esztergomi bíboros érsektől támogatást kér régi apátsági birtokainak visszaszerzéséhez. Leírja, hogy egykor övé volt a földvári piac és a dunai rév vámja is. A korábbi birtokok között Révfalut is megemlítik.[4] A földvári apátság első említése 1199-ből maradt fenn, itt II. Bélát nevesítik alapítóként. Nem tudni, hogy mikortól tartozott a túlparti település a földvári apátság birtokai közé, de minden bizonnyal jó ideig kezelték egyházi fennhatóság alatt a rév jövedelmét.[5]

[1] Pánya–Rosta 2015. 256.
[2] KKJM Rég. Ad. 2002.1109.
[3] KKJM Rég. Ad. 2008.2440.
[4] Sörös 1912. 172.
[5] Mezősiné Kozák 1993. 138, 147.

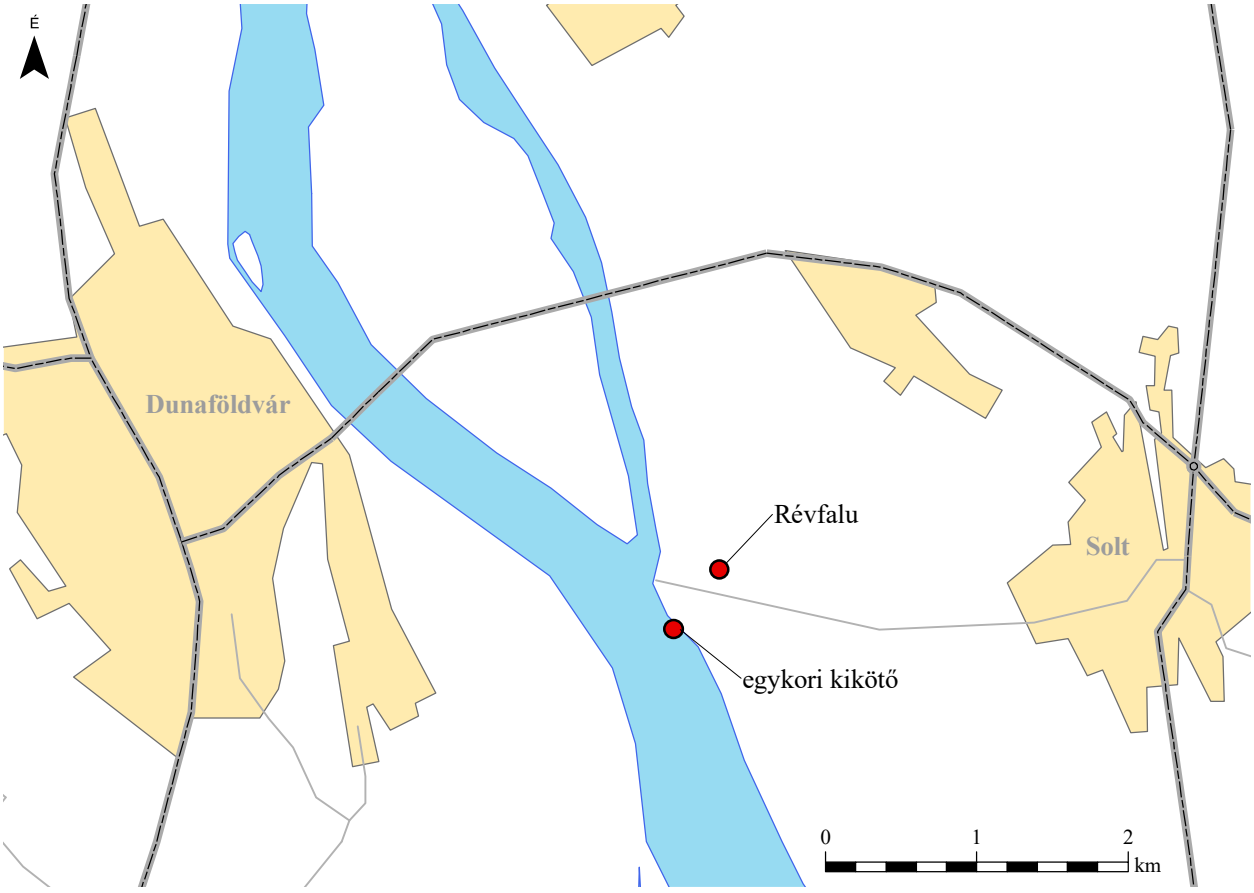

1. kép. Révfalu elhelyezkedése az átkelővel (rajz: Archaeoline Kft.)
Fig. 1. Location of Révfalu and the ferry (drawing: Archaeoline Kft.)

1519. március 10-én a budai mészáros céh egyik határozatában a halbeszerző tizedről értekeznek, miszerint a céh mesterei vásárolhattak halat a komplárnak nevezett kiskereskedőktől Paks alatt és Földvár fölött, de több nagyobb településen – többek között Pakson, Bölcskén, Földváron és Révfalun – ez nem engedélyezett számukra.[6] A német nyelvű forrásban Refalw néven említik a települést. Az említett kivételek mindegyike jelentősebb hely volt a 16. században, amely Révfalu kvalitását jelzi.

1529 tavaszán a Duna–Tisza közét a török és szerb csapatok fosztogatni kezdték. Ennek következményeként áprilisában Mihály kalocsai prépost panaszolja I. Ferdinánd királynak, hogy elfogyott a pénzük, amire pedig a betörő és fosztogató török segédcsapatok megfékezése miatt nagy szükségük lenne. Megemlíti, hogy a menekülő kereszténységet Kalocsa fölött, Révfalunál öldösték átkelés közben.[7]

Révfalu területe 1540–1541 során kerülhetett török kézre. A berendezkedés gyorsan megtörtént, ennek egyik első írásos adata a szemközti révpárhoz kapcsolódik: 1542–1544 között a tolnai, paksi és földvári révek átkelési illeték behajtását előbb Mohammed bin Kászim bérli három évre 50 000 akcse értékben, majd őt felülígérve egy Pavli és Andrea nevű kereskedőpáros folytatta vállalkozásukat 52 000 akcséért.[8] 1545–1546-ban is fennmaradt a kikötők bérleményéről a jövedelem összeírás. Ekkor a tolnai, foktői, paksi és révfalui (rigoli) átkelőket nevesítik, amelyeket elsőként Radics fia Dragik bérel három évre 56 000 akcséért. Őtőle Páli és Pávli veszi át 60 000 akcse értékben, majd Mohammed bin Szülejmán tulajdonolta Belgrádból, összeállva Ramazán pesti sóárussal. Az üzlet nagyon jól mehetett, mert ők már 70 000 akcséért bérelték az illetéket. 1546 decemberében Pávli és Báli

[6] Baracka–Kenyeres–Spekner–Szende 2008. 185; Kubinyi 2008. 29.
[7] Bártfai Szabó 1938. 374.
[8] Velics–Kammerer 1890. 9.

Diruz már 250 000 akcsét ígérnek, majd további bérleményekkel kiegészülve egészen 290 000 akcséig mennek.[9]

1543-ban szervezik meg a szegedi szandzsákot, amely a budai vilajet (tartomány) közigazgatási egysége lett. A korábbi Solt szék területe Révfaluval együtt a kalocsai náhijéhez került a szandzsákon belül. Az első adóösszeírása (deftere) 1548-ból maradt fent. A település Rifalu néven 40 kapuval szerepel, és 43 adófizetőt említenek. Teljes adója 18 351 akcse, amelyből a vámilleték 13 000 akcse, az átkelési illeték 1898 akcse volt. Ezen kívül a méhkas, a halfogás és a must tizede utal az életmódra. Mezőgazdasága nem volt túl jelentős.[10]

1549. március 29. és 1550. március 18. között Révfalu (Rigol) kikötőjének jövedelem összeírása maradt fenn. A vámok, révátkelés, só- és haltized jövedelmeit sorolják fel. Báli és Pávli nevű kereskedők voltak a bérlők ebben az időszakban.[11] 1549. szeptember 29-én feljegyzik, hogy a falu 31 kapu után adózott, 27 lakostól szedtek sertés adót, és 12 lakos méhészkedett.[12]

1556 novemberében Ferdinánd a hűtlenné lett Bebek György korábbi birtokait, Izsákot és Révfalut (Rew¨yffalw) Kamuthy Balázs egri lovas tisztnek adományozta.[13]

Földvár, Révfalu jobb oldali kikötőpárja 1559 óta a váci török pénzügyigazgatási hivatalhoz tartozott. Kereskedelmi forgalmáról 1562-ben jegyezték fel a török defterek először az átkelési vámot: *„A nevezett falu és Réfalu kikötőjén átmenő marha, ló és egyebek vámja, mely a váci mukátaájhoz tartozik, a nevezett mukátaá eminjének elszámolása szerint, a falu (Födvár) jövedelmén kívül 74.833 akcse."* Ez megközelítőleg 6900 szarvasmarha átmenő forgalmát jelentette ebben az évben. [14] Ekkoriban az állatokat Velence felé hajtották a kereskedők.[15]

1560-ban a váci püspökség tizedjegyzékében Rewfalw néven szerepel, adójának mértékét nem említik.[16] Ebben az évben a kikötő jövedelme első félévre 11 961 akcse volt Mahmud bég váci lovas bérleményében, majd a következő 10 hónapra 63 493 akcse.[17]

Az 1560. évi török adóösszeírás a szegedi szandzsák részletes defterében 77 hanét említ. A település adója 27 907 akcse, melyből 13 150 akcse vám-, míg 2664 akcse átkelési illeték. Megjegyzik, hogy a nevezett falunak más falvak határában is vannak megművelt helyei. Hal-, méhkas- és musttizedet is fizetnek, illetve hordóilletéket is számon tartottak. Mezőgazdasági termelése nem igazán jelentős.[18] A település ekkor már az újonnan létrehozott solti náhijéhez tartozott, amely a kalocsai náhijéből vált ki. A közigazgatási változásokkal Solt és Pataj környéke vált ki. Az átszervezést gazdasági indokok irányíthatták, célja az új szentkirályi palánk háttérterületének biztosítása volt. A náhijét 1596 környékén szervezik majd vissza a kalocsaiba.[19]

1562-ben a budai pasalaik feljegyezte a szultáni khász birtokok jövedelmét a szandzsákban. A kalocsai náhijéből 3 települést említenek: Foktő 40 000, Pataj 17 000, míg Révfalu (Rigol) 17 500 akcse adót fizetett egy évre.[20] A falu lakossága ekkor 77 hane (kapu).[21]

1566–1567-ben egy szűkszavú összeírás 48 kapu után 11 656 akcse török adót említ a faluból.[22]

Az 1570-es török adóösszeírásban megint szultáni khász birtokként szerepel Réfalu néven. A felmérés alapján jóval több lakót említenek, mint pár évvel korábban: 75 családot számoltak, 74 hanéval. Ez alapján a náhije népesebb települései közé tartozott Révfalu, gyakorlatilag közvetlenül a városok után következő szinthez sorolható. Lakói között egy Nagy János nevű koldust említenek, illetve kiderül, hogy Szentkiráli Mihálynak egy szolgája is volt. Megállapított adója 29 269 akcse volt. Méhkas- és haltizedet, hordóadót és musttizedet is fizetnek. Gabonatermelése nem kiemelkedően jelentős, de tűzifa után magas összeget fizetnek, illetve a sátorozók iszpendzse-adója is magas. Ezek mellett a fő tételt az átkelési illeték és a vám (gümrük) adó jelenti.[23]

1575 decemberében I. Miksa Révfalu (Reewffalw) birtok felét új adományként néhai Hobordanszky Kristóf

[9] Velics–Kammerer 1890. 40.
[10] Vass 1979. 29.
[11] Velics–Kammerer 1890. 89–90.
[12] Velics–Kammerer 1890. 96.
[13] Bártfai Szabó 1938. 395.
[14] Káldy-Nagy 1985. 255–256.
[15] Vass 1976. 146.
[16] Szakály 1995. 118.
[17] Velics–Kammerer 1890. 246.
[18] Vass 1980. 133–134.
[19] Vass 1980. 26–27.
[20] Velics–Kammerer 1890. 283.
[21] Vass 1980. 171.
[22] Velics–Kammerer 1890. 362.
[23] Káldy-Nagy 2008. 68–69.

fiainak, Istvánnak és Györgynek adja. 1576-ban Ernő főherceg megerősíti az adományt.[24]

1578-tól jelenik meg a váci püspökség tizedjegyzékében a település, 8 forint váltságot fizetve.[25] A defterben 66 hane szerepel adózási egységként.[26] A település lakói a korabeli szokás szerint háromfelé adóztak, a török fennhatóság mellett a magyar nemesi és egyházi birtokosának is fizettek.

1580-ban ismét Földvár kapcsán említik az átmenő tőzsérek kapcsán Révfalut: *„…a szegedi szandzsákhoz tartozó Réfalu kikötőjén át Bécs felé eladásra vitt marha- és lóvám – mely a váci mukátaához tartozik –, minden darab után 1 gurust* (1 magyar forintot) *számítva, évenként 28.664 darab után 1.433.200 akcse; az emin deftere alapján."* Nagyon fontos a forráshely, mivel még a kereskedelem útirányát is megjelöli – ekkor már Bécs volt a fő úticél. Révfalu gazdasági fellendülését is jelzi, hogy kevesebb, mint két évtized alatt megnégyszereződött az elvámolt állatok száma.[27]

1582 márciusában II. Rudolf megerősíti Kamuthy Balázs fiait Istvánt, Farkast, Balázst és Kristófot néhai apjuk birtokaiban, amelyek egyike volt a solti székben lévő Révfalu (Rewfalu).[28] Ebben az évben 56 hane után adóztak.[29]

1583-ban ismét szerepel a váci püspökség árendajegyzékében (Rewffalw), Kamuthy István és Balázsdeák István birtokosok 8 forint adót fizetnek.[30]

1590-ben a törökök 50 hane után szedtek adót, amely már lassú, de folyamatos népességcsökkenést mutat.[31]

A 15 éves háború (1593–1606) komoly károkat okozott a térségben, a települések egy része elnéptelenedett, vagy a lakosságuk erősen lecsökkent. Ez történhetett Révfalu esetében is, mivel innentől kezdve elég sokszor csak pusztaként, elhagyatott helyként olvashatunk a faluval összefüggésben.

1594-ben elérte Solt megyét is az újabb pusztítás, ezért a váci püspökségnek nem is fizettek adót: *„Solthi […] bírák megesküdtek az szentháromság Istenre, hogy semmi hasznát nem vették az dézsmájoknak; mind elveztette az tatár."*[32]

1622-ben ismét megemlítik a váci püspökség dézsmajegyzékében a települést. Az elhagyott falvak listájában találkozunk Révfaluval, amely után Seió falu alias Rewfalu néven 13 forint árendát fizettek.[33] 1629-ben[34] és 1630-ban még mindig elhagyatottként, de már Révfalu desertum néven említik, az adója ismét 8 forintra csökkent, majd 1634-ben újra pusztaként Reőfalu néven fizetnek hasonlóan.[35]

1638-ban Buday Pál birtokolja a települést, aki határozatban eltiltja a solti és szalki lakosokat Réfalu prédiumának használatától.[36]

Az 1652-es tizedjegyzékben ismét 8 forint adóval szerepel, és itt egy fontos információ van a településről említve, miszerint: *„Rewffalu: Soltienses utuntur"*, vagyis a falut a soltiak használták ekkoriban.[37] Ezek alapján valószínű, hogy Révfalu lakosságának egy része a 15 éves háborút követően Soltra költözött be, és onnan művelte korábbi földjeit, gondozta telkeit.

1657-ben I. Lipót utasította a végvári kapitányokat, hogy az igencsak ambiciózus, kalocsai érsekké frissen kinevezett Szelepcsényi György egyházi birtokait és javait ne háborgassák. A több száz Bács, Bodrog és Solt vármegyei települést felsoroló listában Révfalu is meg van említve, közvetlen Páhi után. Arról nem nyilatkozik az okirat, hogy lakott helyként tartják-e számon akkoriban.[38]

1663-ban Wattay Pál későbbi Pest vármegyei alispán tiltást ad ki több általa birtokolt puszta használatára, melyek közt a Solt megyei Réh-falu is szerepel a sorban.[39] Valószínűleg eredménytelen volt a határozat, mert 1664-ben Wattay Pál a tiltást ismét megerősíti több puszta használatára, melyek között már Révfalu néven írják le a települést.[40]

[24] Bártfai Szabó 1938. 415.
[25] Szarka 2008. 445.
[26] Vass 1980. 171.
[27] Velics–Kammerer 1890. 538; Káldy-Nagy 1985. 256.
[28] Bártfai Szabó 1938. 419.
[29] Vass 1980. 171.
[30] Szakály 1995. 127.
[31] Vass 1980. 171.
[32] Szakály 1995. 131.
[33] Szakály 1995. 137.
[34] Szarka 2008. 445.
[35] Szakály 1995. 144, 150.
[36] Borosy 1983. 18.
[37] Szakály 1995. 161.
[38] Katona 2003. 72.
[39] Borosy 1983. 166.
[40] Borosy 1983. 178.

1674-ben még mindig pusztaként sorolja a tizedjegyzék, de 1676-ban, majd 1678-ban is már lakott helyként említik a jegyzékben: *„Refalua fl. 8. Lakják."*[41]

1675-ben szintén lakott helyként említik, amikor Wattay Pál birtokos nevében Dul Mihály prokurátor tiltakozik a vármegyénél Szécsényi György kalocsai érsek ellenében, aki Révfalut és Kállt átadta Rácz Istvánnak, hogy a népét elnyomják, és az adót kicsikarják.[42]

1680-ban Wattay Pál Rébel faluból adó gyanánt 12 tallért, 2 pár bélelt bagazsia csizmát, 2 vég janicsár vásznat kapott, tehát a település a privilégiumnak tekinthető summás adózók közé tartozott.[43] Ekkortájt jelent meg a településnek a mai napig használt névváltozata, a Révbér, amelyhez felhagyását követően a puszta jelző párosult.

1683-ban a budai Ibrahim pasa levelében Révbér néven, lakott településként említik. Fosztogató csapatok a település szarvasmarha állományát tizedelték meg, melyet a budai pasa visszaszolgáltatott.[44]

1685 márciusában Haszán Tihája több Pest megyei településtől gyalogos katonát követel Budára, kétheti élelemmel ellátva. A parancsra 3 napot adott a településeknek. Kecskemétnek kellett a legtöbb, 80 főt küldenie, Révfalu (Rébel) 5 gyalogost – a legkisebb létszámot – volt köteles kiállítani. Az adat alapján ekkoriban kis létszámban volt lakott a település.[45]

1686-ban Hasszán Tihája újabb levelében említi Révfalut (Rébel), április 3-án erősen ráparancsol a falu lakóira, ha egy hét alatt nem lesz az adójuk Budán, akkor karóban száradnak.[46] A kecskeméti levelekben szintén mint lakott község van említve ebben az évben,[47] ám 1688-tól már csak pusztaként szerepel.[48] 1690-ben ismét elhagyatott faluként említik, és nem is épül fel soha többé.[49] Általánosságban elmondható, hogy a vidék falvaiban az 1686-os évek felszabadító háborúi sokkal nagyobb pusztítást végeztek, mint az azt megelőző másfélszáz év. A solti járásban két nagyobb és egy kisebb település maradt csak meg a hadi eseményeket követően.[50]

1695-ben a Paksi család a lakatlan terület birtokosa, akik nevében Daróci István vármegyei határozatban mindenkit eltilt Rébél, Kál és Lak puszták jogtalan használatától, és erről megerősítésként testimoniálást kér.[51]

Ember Pál református lelkész a Dunamellék templomos helyeit felgyűjtő munkájában, amelyet 1709-ben fejezett be, Révfalu – Rébel néven – a solti senioratus alatt szerepel korábbi egyházas helyként.[52] Egyéb forrás nem emlékszik meg sem katolikus, sem református templomáról, illetve papjáról.

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK RÉVFALU TERÜLETÉN 2013–2014-BEN

2013. május 31-én bejelentés érkezett a Kecskeméti Katona József Múzeumba, hogy a révbéri bányát újra elkezdték használni, és nyugati irányban bővítették ki a területét. A kibányászott anyagot a Duna Projekt nevű árvízvédelmi beruházáshoz szállították, amelynek során a dunai töltést erősítették meg több szakaszon. A munkálatokhoz régészeti megfigyelést biztosított a kecskeméti múzeum: a helyszínre Sultis László régész asszisztens szállt ki, aki megállapította, hogy az abrámolás (talajletakarítás) már elkezdődött, a gyepzóna egy részét, illetve helyenként a felső humuszréteget is eltávolították. Miután ezt jeleztük a hatóságnak, a helyszíni egyeztetéseket követően több szondát nyitottunk annak érdekében, hogy lehatároljuk a még érintetlen, illetve kutatható részeket. Sajnos a korábbi lelőhelypoligon nem érintette az ekkor bolygatott részeket, így nem is lett a bővítéshez kapcsolódó engedélyeztetés során előírva régészeti szakmunka.

A szondázással párhuzamosan 2013. július 3–13. között leletmentést végeztünk a bánya északnyugati (még nem teljesen roncsolt) részén. Ekkor megállapítottuk, hogy a szomszédos területet sajnos korábban, valószínűleg 2002-ben részben már lehumuszolták, a magasabban található jelenségek ekkor erősen rongálódtak. Összesen 26 objektum került elő, főként gödrök és cölöpszerkezetek, de részlegesen két alapárkos épület is az érintett szakaszba esett. Szinte mindegyik jelenségből előkerült

41 Szakály 1995. 189, 197, 202.
42 Borosy 1984. 151.
43 Szakály 1981. 276–277.
44 Hornyik 1861. 385.
45 Hornyik 1861. 425–426.
46 Földváry 1898. 264.
47 Hornyik 1862. 375.
48 Hornyik 1862. 182.
49 Földváry 1898. 264.
50 Kosáry 1965. 28.
51 Borosy 1985. 158.
52 Földváry 1898. 223.

2. kép. Légi felvétel a révbéri ásatások helyszínéről, 2014 (fotó: Archeoline Kft.)

Fig. 2. Aerial photo of the excavation at Révbér, 2014 (photo: Archeoline Kft.)

3. kép. Összesítő felszínrajz a révbéri ásatások helyszínéről (készítette: Archeoline Kft.)

Fig. 3. Plan of the excavation at Révbér (made by Archeoline Kft.)

leletanyag, főként kerámia és állatcsont, de néhány fémtárgy is napvilágot látott, amelyek a 14–16. századra datálhatók. Számos jellegzetes fehér és téglaszínű, finoman korongolt edény mellett egy bécsi fazék peremtöredéke, illetve több mázas és festett töredék is előkerült. Már ekkor világossá vált, hogy a korábbi Révfalu területét érintették a földmunkálatok.

Mivel a bányát bővíteni szerette volna a tulajdonos Soltút Kft., ezért további munkálatokra volt szükség. A bányatelek érintettségét meghatározandó próbafeltárást a bányatelek délnyugati sarkában érintetlenül álló kissé kiemelkedő részen végeztük el 2013 októberében, mindössze hat munkanap alatt: 720 m^2 felületen tűztünk ki 5 szondát, amelyek területe végül a közlekedő utak miatt 690 m^2 lett. A vizsgált terület északkeleti harmadán csak néhány objektum jelentkezett, csekély leletanyaggal. Valószínűleg itt lehetett a település széle, vagy egy kertes rész helyezkedhetett el. A középső szakasztól igen intenzíven mutatkoztak a korábbi munkálatok során már megfigyelt középkori település jelenségei. A jelenlegi gyepszint alatt már 20-30 cm mélyen egy bolygatatlan középkori kultúrréteg helyezkedik el. A korábbi szakfelügyeleten feltehetően azért nem tapasztaltunk régészeti jelenségeket a bányaterület nyugati szakaszán, mert ott 80-90 cm vastagságban letúrták ezt az érintetlen részt, illetve egy újkori tanya is megrongálta az objektumokat. A nyugati és déli szondákba több nagy méretű épület esett bele, néhány tüzelőberendezéssel, számos cölöphellyel, alapárok részlettel. A bontást végig nehezítette, hogy ez a középkori, kötött szerkezetű agyagos szint erősen ki volt száradva. Sok esetben a gépi humuszolás tömbökben tépte fel az objektumok felső részét, illetve az extrém kemény talaj a finom bontást sok esetben lehetetlenné tette. A próbafeltárást követően az előzetesen kijelölt területen teljes felületű megelőző feltárásra került sor három ütemben.

A munkálatok első fázisa 2013. november 19-én kezdődött és december 9-ig tartott. A humuszolást egy iszapolókanalas munkagéppel a keleti oldalon, a korábban nyitott szondaárok mentén kezdtük meg. A feltárás kezdetén erősen küzdöttünk a helyes szint beállításával, mivel ezen a szakaszon 30-60 cm-es kultúrréteg található, ahol viszonylag magasan jelentkeztek a régészeti jelenségek, amelyek a homokos altalajban általában agyagos folttal rajzolódtak ki. A megnyitott felület első harmadában csak a telkek végét értük el, itt már jóval kisebb intenzitással mutatkoztak a korabeli falu nyomai. Több kút és külső árok volt ezen a részen, nyugat felé haladva pedig épületnyomok jelentkeztek: alapárkok, oszlophelyek, szemeskályhák és helyenként falmaradványok. December elején kiderült, hogy egy korábbi temető is található a település alatt. A tél beköszöntével, a rossz idő miatt fel kellett függeszteni a munkálatokat. Ezt

4. kép. Egy révfalui ház feltárása felmenő falak maradványaival (fotó: Hajdrik Gabriella)
Fig. 4. One of the excavated houses with the remains of the upright walls of the Révfalu settlement (photo: Gabriella Hajdrik)

követően a vizsgált terület nyugati harmadát nyitottuk meg 2014 februárjában, ahol a munkálatok egészen április 21-ig folytak. Ezen a szakaszon került elő egy utcarészlet és az épületek felmenő falainak többsége. Az utca észak–dél tájolású volt, nagyjából 10-12 méter széles. Felületét keréknyomok szabdalták, és feltárásakor számos szórványanyag került elő. Az épületek 3-4 helyiségesek voltak, és mindegyikben volt egy szemeskályha. Utolsó ütemben 2014. augusztus 28. és szeptember 4. között kutattunk egy kisebb felületen, ezzel befejeződött a teljes felületű megelőző feltárás. Közel 8000 m^2 felület tártunk fel, 1525 jelenséget találtunk és dokumentáltunk *(2–3. kép)*.

A bányatelekkel érintett terület korábban nem állt művelés alatt, ennek köszönhetően helyenként az épületek felmenő falait is meg lehetett figyelni *(4. kép)*. A feltárt területen szórványos Árpád-kori leletanyag utal a település idősebb fázisára.

A feltárás során jelentős mennyiségű leletanyag látott napvilágot, a rendkívül változatos kerámiaanyag mellett több ezer fém is előkerült. A közel 300 korabeli pénzéremnek megközelítőleg a fele objektumhoz köthető, amely a kísérő leletanyag pontos kronológiájához ad támpontot. A folyamatos műszeres kutatásnak köszönhetően közel 4000 egyéb fémtárgyat is találtunk, köztük sokat objektumok betöltéséből.

A középkori edényformák mellett nagy mennyiségű mázas kerámia is előkerült *(5–7. kép)*, ami elősegíti az időrend finomítását.[53] Kiemelkedő számban találtunk üvegedény-töredékeket *(8. kép)*, ezek főként az épületek környékén voltak. Számos viseleti tárgyat (gyűrűk, pártaöv veretek, hajtűk) találtunk *(9. kép)*, illetve nagyszámú használati eszköz gazdagította a leletanyagot, közöttük ácsszerszámok (fejszék, balták, kések, fúrók, ollók, gyűszűk, szőlőmetsző kések) is voltak *(10–13. kép)*. Számos csonteszköz – főként kececsont, azaz csont hálónehezék – került napvilágra, mellettük szigonyok és horgok jelzik a halászat fontosságát.

Teljesen fel lett dolgozva a lelőhely állatcsontanyaga, ami mennyiségét tekintve az egyik legjelentősebb a késő középkori falvaink tekintetében. Nem csupán a korszak falusias húsfogyasztásának egyik jelentős, összehasonlításra alkalmas mintáját nyújtja, hanem mint a korabeli exportban is érintett állatállományok egy jelentősebb szeletét is képviseli. Összesen 8886 db állatcsont töredék került elő, közülük 7576 db volt faj szerint pontosan meghatározható, ezeknek több mint a fele szarvasmarhának bizonyult. A révfalvi állatok pontosan illeszkednek

[53] Révfalu leletanyaga a KKJM gyűjteményében a következő leltári számokon található: 2015.18.1–10168 (15.908 db); 2018.13.1–337 (693 db); 2019.2.1–638 (691 darab) és 2020.6.1–1382 (2415 db).

5. kép. Árpád-kori kerámialeletek a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 5. Árpádian Age pottery sherds from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

6. kép. Késő középkori fehérkerámia töredékek a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 6. Late medieval white ware pottery sherds from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

7. kép. Késő középkori festett és mázas kerámiatöredékek a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 7. Late medieval painted and glazed pottery sherds from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

8. kép. Középkori üvegtöredékek a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 8. Medieval glassware fragments from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

9. kép. Viseleti tárgyak és használati eszközök a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 9. Jewellery, costume accessories and implements from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

10. kép. Használati eszközök a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 10. Iron implements from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

11. kép. Használati eszközök a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 11. Iron implements from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

12. kép. Használati eszközök a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 12. Iron objects from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

13. kép. Használati eszközök a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 13. Iron objects from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

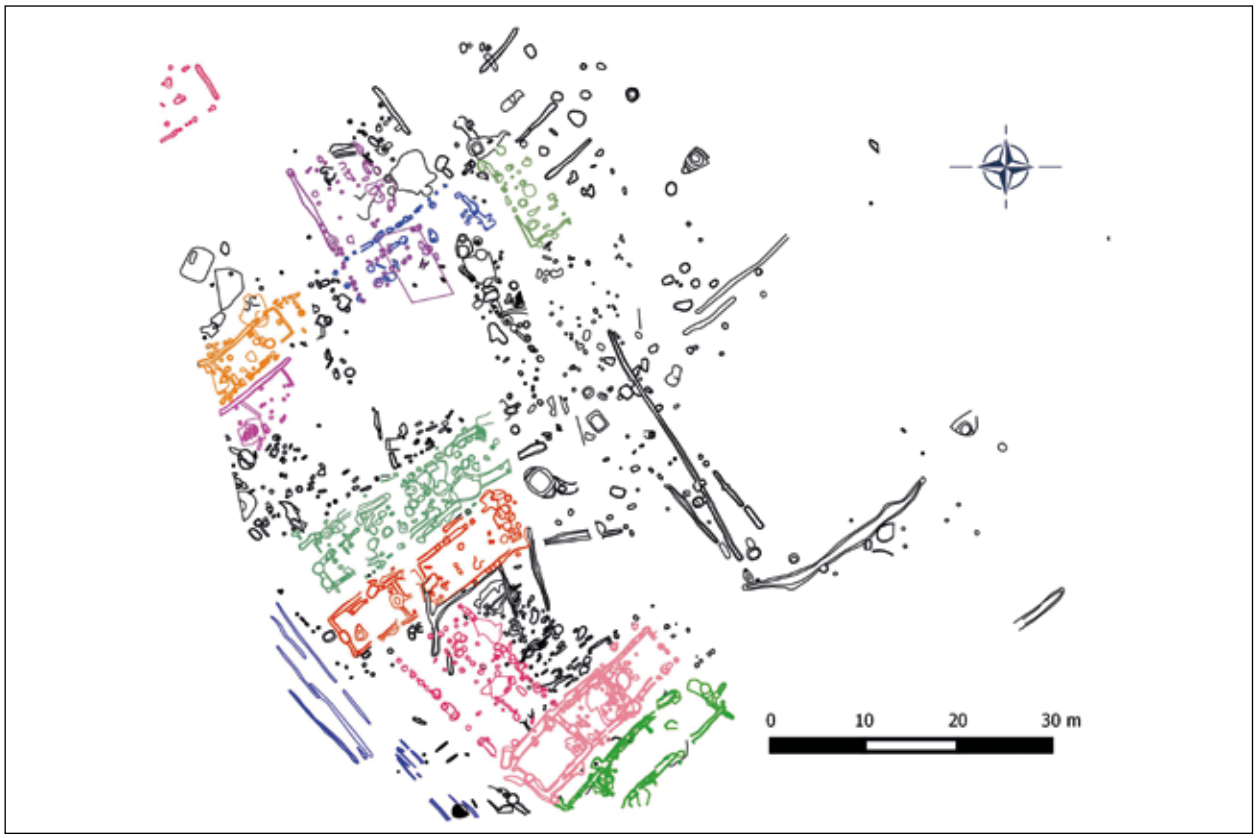

14. kép. Összesítő rajz Révfalu településszerkezetéről (készítette: Archeoline Kft.)
Fig. 14. Plan of the layout of the Révfalu settlement (made by Archeoline Kft.)

a korszak háziállatairól alkotott képbe, azoktól testméreteik tekintetében sem térnek el. Figyelemreméltó információval szolgáltak a csontokon megfigyelhető vágás- és darabolásnyomok: látszik, hogy sem változatosságukban, sem minőségükben nem különböznek a városi húsfogyasztás kapcsán tapasztaltaktól.[54]

Településszerkezeti jelenségek

A régészeti adatok elsődleges feldolgozása során sikerült megfigyelni a korabeli település főbb szerkezeti elemeit. Ezek az eredmények a teljes kiértékelés során bizonyára finomodni fognak, de általános következtetések levonására elegendőnek tűnnek. A szerkezeti vizsgálatot az tette lehetővé, hogy a település egyik utcájának egy kisebb szakasza is a feltárt területre esett. Egyértelműen meg lehetett figyelni a kocsikerekek mélyítette barázdákat, és ezeken a keréknyomokon, kátyúkon kívül nem volt más régészeti jelenség, ami ezen a szakaszon lett volna. Szélessége 10 méter körüli lehetett (3-4 öl), tájolása – ami többé-kevésbé a Duna folyásához lett igazítva – északnyugat–délkeleti (*14. kép).*

Annyi egyértelműen kiderült, hogy a telkek tájolásában változás következett be a település fennállása alatt. Az első periódusban a telkek az utcára párhuzamosan voltak kiosztva, és az épületek is ennek megfelelően álltak. 4-5 épületet sikerült megfigyelni ebből az időszakból. A legtöbb erősen roncsolódott állapotban volt, a későbbi jelenségek sok esetben teljesen megsemmisítették őket, egészben egyet sem lehetett egyértelműen rekonstruálni. Szerkezetileg mind alapárkos volt, többnyire oszlophelyekkel. Valószínűleg 2-3 helyiséggel kell számolni, de a legtöbb esetben csak ezek részletek állnak rendelkezésre. Az éremanyag alapján a 15. század utolsó harmadáig biztosan számolhatunk ezzel ez elrendezéssel *(15. kép).*

A település második periódusa a 16. századra keltezhető. A régészeti módszerekkel megfigyelt beltelkek száma 7-8 db volt. A szomszédos telkeken levő épületek egymást tükrözve, ellentétesen helyezkedtek el: az egyik a telek déli szélénél, a másik az északi szélén. A házak közvetlenül az út mellett, arra merőlegesen álltak. A 20-25 méter hosszú, 8 méter széles épületeket gazdasági egységek egészítették ki. Három telek végében kutat találtunk, ezek alapján a beltelkek mérete 70 × 20 méter

[54] Csippán 2018.

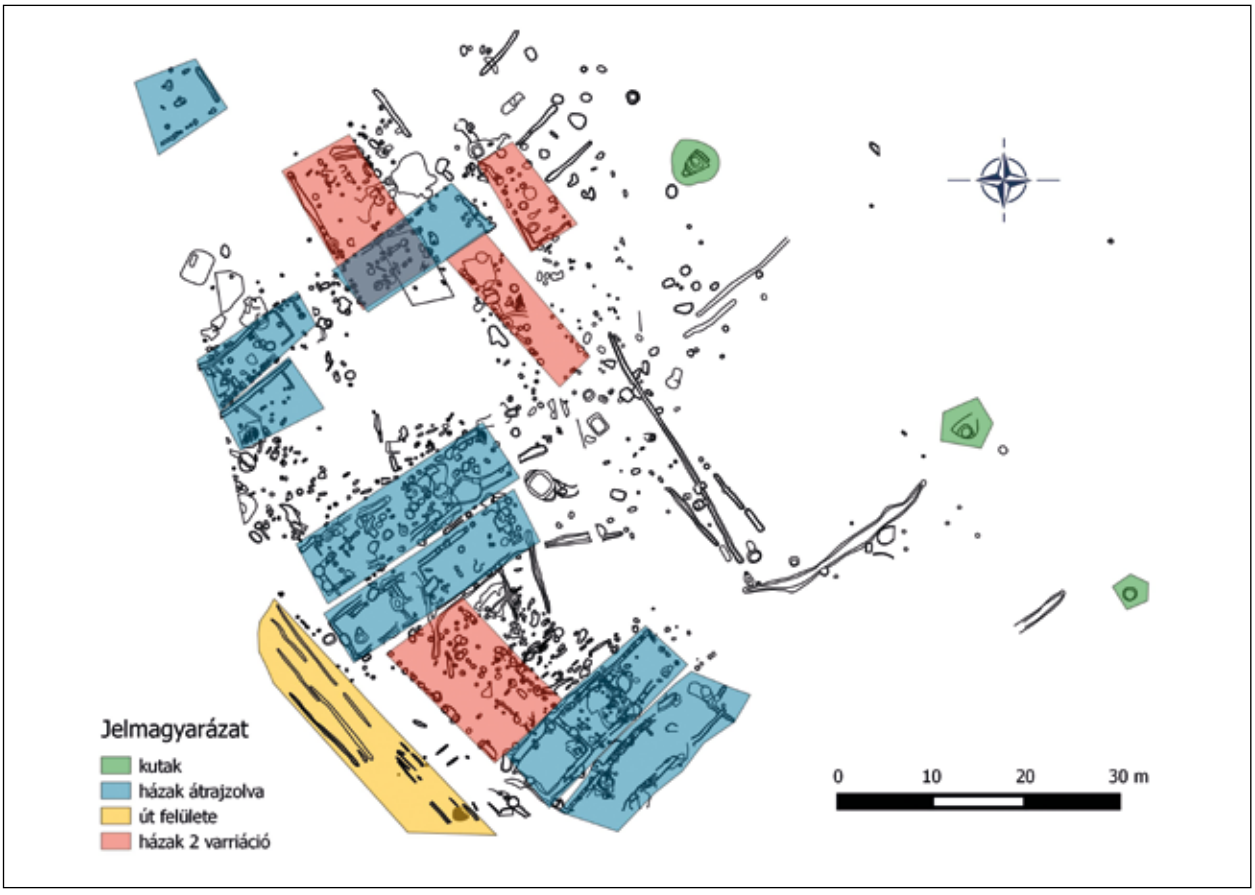

15. kép. Értelmező rajz Révfalu településszerkezetéről (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 15. Interpretative plan of the Révfalu settlement (made by Gabriella Hajdrik)

körüli lehetett, így megközelítőleg 1400 m^2 méretűek voltak. Ez nagyjából 24 királyi öl hossznak, míg a szélessége 6,5 ölnek felel meg, ami kissé elmarad a korszakban általánosnak mondható telekmérettől.[55]

Telkenként egyetlen lakóház állt. Ezek rendszerint 3-4 helyiségesek, alapárkosak. Az árkok szélessége 40-50 cm, mélysége 60-80 cm volt. Legtöbbjüknél meg lehetett figyelni a szabályos rendben elhelyezkedő oszlophelyeket. A falak cölöpvázas sövényfalak lehettek. A tető ágasfás-szelemenes volt, amelyre a házak hosszanti tengelyében található nagy méretű cölöphelyek utalnak. A szobák nagyága általában 6 × 3, 6 × 4 méter. Pár esetben fedett tornác is előkerült, illetve az egyik épületben előkerült a bejárati ajtó helye, amelyet kőből kirakott küszöb, illetve több ajtóvasalás jelzett. Volt, ahol az összedőlt falakat is meg lehetett figyelni, míg egy esetben a beszakadt plafont is észleltük, és bontottuk ki *in situ* egy nagyobb omladék formájában.

Épületenként legalább egy szemeskályha előkerült, emellett a legtöbb esetben külön kemencét is építettek. Szinte minden épületben többszörösen meg volt újítva a fűtőberendezés. A szemeskályhákból a legtöbb esetben csak az épített alapzat maradt meg, ami téglalap alapú volt, és a platni alatt mindig bőségesen ki volt rakva kerámiával. Pár esetben a kerámiaréteg közepén egy fél fazék volt lesüllyesztve. A kályhákat gyakran megújíthatták, volt olyan amelynek négyszeresen rakott platnija volt. A kályhák mindig két szomszédos szoba között helyezkedtek el. A legtöbb igen magasan jelentkezett, volt olyan, amelyiknek erősen átégett sütőfelülete, alapozása közvetlenül a gyökérzóna alól került elő a falak maradványaival.

Az egyik épületben egy teljes kályha maradt ránk nagyjából 60 kályhaszemmel, amelyeknek közel a fele épen került elő. A kályhaszemek félkörben feküdtek a falak találkozása mentén egy agyagos/paticsos omladékban. Körülöttük nagyszámú edénytöredék, csonteszköz és vastárgy volt. A szemeskályhát a két fal találkozásánál a sarokba építették, és csak a két átellenes oldala lett kirakva; összesen öt különböző típusú kályhaszem került elő *(16. kép)*.

[55] Maksay 1971. 114; Pálóczi Horváth 2006. 366.

16. kép. Késő középkori kályhaszemek a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 16. Late medieval stove tiles from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

Egy-egy épülethez 40-50 régészeti jelenség is tartozott, amelyeket a többrétegű település miatt helyszínen nem mindig lehetett egyértelműen egymáshoz sorolni – csak a térképezés, majd a légi fotózás információi alapján rajzolódtak ki az egyes egységek.

A település szerkezetére utaló megfigyelések döntően a 16. századi állapotokat tükrözik, de szerencsés módon a források is ebből az időszakból állnak bőségesen rendelkezésünkre, ezek alapján kiterjedt településsel számolhatunk. Az útra merőleges házsor a feltárási területtől délre húzódó legelő területén szabad szemmel is megfigyelhető volt. Talajművelés ezt a részt sem bolygatta eddig soha, ezáltal a felhagyott épületek egy kis kiemelkedésként jelentkeztek.[56] Ezek nagysága és tájolása teljesen megegyezett a feltáráson megfigyelt házakéval. A terepbejárások alapján egyértelműnek tűnik, hogy az utca akár még több száz métert haladhat mindkét irányban, és bizonyosan kijelenthető, hogy az írott források alapján is majd' száz telekkel rendelkező Révfalunak csupán egy kis részlete került napvilágra a feltárások során.

A település morfológiailag a Duna-parti útmenti hospesfalvak közé sorolható.[57] Ezek egyik ismert példája Csőt, ahol a főutcára merőlegesen nyílt még egy utca, hasonlóan Révfaluhoz. Ennél a településtípusnál a beltelkek keskenyek (15–30 m), a házak csaknem összeépültek. Az alaprajz szabályossága az utca és a telkek pontos kimérésére utal. A beépítés szinte városias, ami egyben a lakosság jó vagyoni helyzetére is utal. Révfalu szerkezete teljesen megfelel e típusnak, ezek alapján itt is egy tervezetten telepített, jó módú település képe rajzolódik ki, ami megegyezik a források és a régészeti leletanyag adataival.

Numizmatikai anyag

A lelőhely intenzív műszeres kutatása során gazdag numizmatikai anyag került elő, amelynek tudományos feldolgozása megkezdődött, V. Székely György halálával azonban torzóban maradt. A pénzérmék meghatározását az ő rendszere alapján közöljük *(1. táblázat)*. Az elemzésben csakis azokat a darabokat szerepeltetem, amelyeknek szakszerű meghatározása megtörtént, ez összesen 187 érem (az előkerült éremanyag mintegy 60 százaléka), közülük 6 darab annyira kopott, hogy csak bizonytalan hamisítványként szerepelhet. Ezek a pénzek természetesen nem alkotnak egységes éremleletet, hiszen döntő többségük korabeli elveszített (eldobott) csekélyebb értékű pénz lehetett *(17. kép)*.

1. táblázat. Révfalu intenzív műszeres kutatása során előkerült szórvány numizmatikai leletek meghatározása (V. Székely György nyomán)

Table 1. The numismatic finds collected during the metal detecting survey conducted at Révfalu (after György V. Székely)

Stratszám	Meghatározások
53–55 környéke	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1528 rézhamisítványa 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.44.; H.939. vj.: IB – K 1530
57	Magyarország, Hunyadi János (1446–1452) dénár, C.II.156.; H.618. vj.: B – n* (1446) rézhamisítványa
64	Aquileiai patriarchatus, II. Ludovicus di Teck (1412–1437) ,soldo, CNI. VI. III.t. 28.
68	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.146.; H.603. vj. ? (1443)
74	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390–1427) rézhamisítványa
74	Török Birodalom, akcse
84	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.41.; H.936. vj.: K – B 1559
94	Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. vj.: K – B 1566
100 környéke	1. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.95.; H.993. vj.: K – B 1577 ezüstözött rézhamisítványa 2. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.95.; H.993. vj.: K – B év ? ezüstözött rézhamisítványa 3. Magyarország, I. Lipót (1657–1705) dénár, H.1509. vj.: K – B 1690
100 környéke	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1533
103–105 környéke	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
105	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) dénár, C.II.121.; H.576. vj. ? rézhamisítványa
106	1. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.159.; H.1058. vj.: ? év ? ezüstözött rézhamisítványa 2. Magyarország, 16. századi dénár ezüstözött rézhamisítványa,
115	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? ezüstözött rézhamisítványa
124	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.146A.; H.603. vj. ? (1442)

[56] A felszínen bemértük a foltokat, és egy későbbi tervszerű kutatás előkészítése céljából légi felvételt is készítettünk a területről.

[57] Pálóczi Horváth 2006. 371.

Stratszám	Meghatározások
124	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1540
423	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. vj. ? (1442)
475	Magyarország, II. Mátyás (1608–1619) dénár, C.III.240.; H.1140. vj.: K – B 1612
482	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
491	Magyarország, 15. századi dénár rézhamisítványa
492	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
540	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390-1427)
541	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.143A.; H.609. vj. A – B (1444) rézhamisítványa
541	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ?
542	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. ? (1430-1437) rézhamisítványa
561	1. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390-1427) 2. Magyarország, János (1526–1540) dénár, C.II.335.; H.891. vj.: C – G 1538 rézhamisítványa
570	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1530
572	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.146.; H.603. vj. ? (1443)
573	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.239A.; H.719. vj.: K – P (1482-1486)
585	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. vj. ? (1442)
624	Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.II.276.; H.803. vj.: K – M/AF (1495)
640	1. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B 1584 2. Török Birodalom, akcse
640	1. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa 2. Török 3. Török
640	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1546 Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
640-töl D-re	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus rézhamisítványa, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390-1427)
640-től D-re szórvány	1. Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.218.; H.702. vj. ? (1461) 2. Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár rézhamisítványa, C.II.232.; H.722. vj. K - D (1487) 3. Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.II.277-78A.; H.811. K – H 1504 4. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár rézhamisítványa, C.III.40.; H.935. K – B év ?
731	Magyarország, III. Béla (1172–1196) rézpénz C.I.98., H.72.
744 ?	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1556
767 környéke	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.146A.; H.603. vj. B – P (1443)
777	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.222.; H.704. vj.: B – S (1462)
777	Magyarország, Hunyadi János (1446–1452) dénár, C.II.156.; H.618. vj.: h – c+ (1446)
777	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.235A.; H.717. vj.: ? (1470 körül) gyengébb ezüst, hamisgyanús
777	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.219.; H.708. vj.: C – S (1464)
816	1. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. ? (1430-1437) 2. Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.149C.; H.598a. vj. ? – A (1441)
824	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390-1427) rézhamisítványa
884	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1535 rézhamisítványa 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár rézhamisítványa
884	Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. vj.: K – B 1574
914	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) ducat, C.II.128.; H.584. vj. h – I (1427-1430)
1111 (695)	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. vj. ? (1441)
1135	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1532
1142	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1541
1142	Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. vj.: K – B 1566
1166-tól 2 méterre	Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1528
1166-tól 1 méterre	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. ? – R (1430-1437)
1167	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
1225	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1540
1263 (625)	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár rézhamisítványa, C.III.40.; H.935. K – B év ?

Stratszám	Meghatározások
1332	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.146A.; H.603. vj. C – I (1442)
1332	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. C – ? (1430–1437)
1335	Magyarország, Hunyadi János (1446–1453) dénár, C.II.156.; H.618. h – c+ (1446)
1421	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.143A.; H.609. B – n* (1444)
1438 mellett szórvány	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A., H.580. vj. ?
1444	Magyarország, Hunyadi János (1446–1453) dénár rézhamisítványa, C.II.156.; H.618. B – n* (1446)
1475	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390-1427)
1489	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1554
A kiserdő melletti szántásból az út D-i oldalán	1. Magyarország, II. Lajos (1516–1526) dénár, C.II.308A.; H.846. vj. ? 1522 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1531 3. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1540 4. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B év ? 5. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.41.; H.936. K – B 1561 6. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.41.; H.936. K – B 156? 7. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.95.; H.993. K – B 1578 8. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár ez. rézhamisítványa, C.III.159.; H.1058. K – B 1579 9. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár ez. rézhamisítványa, C.III.160.; H.1059. K – B 1580
II. sáv humuszolása	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár rézhamisítványa, C.III.40.; H.935. K – B 1533
Kerítés sarkától 7. karó K-re	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) obulus, C.II.244.; H.728. vj.: K – V/A (1479)
V. szonda - szórvány	Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) dénár, C.II.232.; H.722. vj.: K – P/rozetta (1487-1490)
V. szonda - szórvány	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.143A.; H.609. vj. W – I (1444) rézhamisítványa
V. szonda - szórvány	Csehország, II. Ulászló (1471–1516) weisspfennig, év n.
Szórvány	1. Magyarország, II. Lajos (1516–1526) dénár, C.II.308A.; H.846. vj.: L – K 1522; 2.Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1546 3. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, ezüstözött rézhamisítványa 4. Magyarország, 16. századi dénárok rézhamisítványai (2 db) 5. Magyarország, I. Ferdinánd dénár ez. rézhamisítványa 6. Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.II.2767-278.; H.811. vj.: K – H 1507 7. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1537 8. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1544 9.Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1547 10.Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1550 11. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1553 12. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1558 13. Csehország, I. Ferdinánd (1527–1564) weisspfennig, 1564 14. Rézhamisítványok (4 db) 15.Magyarország, Hunyadi János (1446–1452) dénár, C.II.156.; H.618. vj.: B – n* (1446) 16. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1550 17. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? 18. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? rézhamisítványa 19. Magyarország, Miksa (1564–1576) obulus, C.III.97.; H.995. vj.: K – B 1571 20. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B év ? 21. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa 22. Meghatározhatatlan rézhamisítvány 23. Magyarország, Hunyadi János (1446–1452) dénár, C.II.156.; H.618. vj.: B – n* (1446) 24. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1550 25. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? 26. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? rézhamisítványa 27. Magyarország, Miksa (1564–1576) obulus, C.III.97.; H.995. vj.: K – B 1571 28. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B év ?

Stratszám	Meghatározások
Szórvány	29. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa, 30. Meghatározhatatlan rézhamisítvány 31. Magyarország, Hunyadi János (1446–1452) dénár, C.II.156.; H.618. vj.: B – n* (1446) 32. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1550 33. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? 34. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? rézhamisítványa 35. Magyarország, Miksa (1564–1576) obulus, C.III.97.; H.995. vj.: K – B 1571 36. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B év ?
	37. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa 38. Meghatározhatatlan rézhamisítvány 39. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1552
IV. szonda	Magyarország, II. Lajos (1516–1526) dénár, C.II.308A.; H.846. vj.: L – N 1524
terület északi részéről humuszolás után	1. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) parvus, C.II.125A.; H.580. vj. ? (1390–1427) rézhamisítványa 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1527 3. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B 1549 (2 db) 4. Magyarország, I. Ferdinánd (1527–1564) dénár, C.III.40.; H.935. vj.: K – B év ? rézhamisítványa (2 db) 5. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. vj.: K – B 1566 ezüstözött rézhamisítványa 6. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B 1580 7. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. vj.: K – B 1582 8. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa 9. Lengyelország, I. Zsigmond (1507–1548) garas rézhamisítványa 10. Porosz hercegség, Albert (1525–1569) garas S.5079. 1545 rézhamisítványa 11. Török Birodalom, I. Szulejmán akcse
Felszíni humusz I. sáv	1. Római Birodalom, IV. századi AE 3 2. Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. B – ? (1442) 3. Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. I – h (1442) 4. Magyarország, V. László (1453–1457) dénár, C.II.182.; H.664. vj.: ? rézhamisítványa 5. Magyarország, János (1526-1540) dénár, C.II.331A.; H.881. vj.: ? – T év ? 6. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1533 7. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1546 8. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. K – B év ? 9. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
Az úttól D-re	1. Magyarország, V. László (1453–1457) dénár, C.II.182.; H.664. K – P 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1534 3. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 155? 4. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. K – B 1566 5. Magyarország, 16. századi dénárok rézhamisítványai (3 db)
III. sáv	1. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) dénár, C.II.124A.; H.578. vj.: K – B rézhamisítványa 2. Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.145A.; H.607. vj. ? (1442) 3. Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.II.277-78A.; H.811. K – G 1512 4. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.160.; H.1059. K – B 1581
Szórvány IV. sáv	1. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. ? (1427-1437) 2. Magyarország, I. Mátyás (1458–1490) obulus, H.700. vj.: B – S (1458-1460) 3. Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.; H. K – h 4. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1528 rézhamisítványa 5. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1544 6. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1552 7. Magyarország, Miksa (1564–1576) dénár, C.III.94.; H.992. K – B 1569 8. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár, C.III.159.; H.1058. K – B 1579 9. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
Szórvány IV. sáv	1. Római Birodalom, 4. századi AE 3 2. Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting, C.II.129.; H.586. vj. ? (1427–1437) 3. Magyarország, V. László (1453–1457) dénár, C.II.182.; H.664. vj. ? 4. Magyarország, II. Ulászló (1490–1516) dénár, C.II.308A; H.846. L – V év ? 5. Alsó-Ausztria pfennig 6. Oszmán Birodalom akcse

Stratszám	Meghatározások
Szórvány IV. sáv	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1536 2. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1545 3. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár ez. rézhamisítványa, C.III.159.; H.1058. K – B 1579 4. Oszmán Birodalom akcse
Nyesésből az út melletti utolsó sáv	Magyarország, I. Ulászló (1440–1444) dénár, C.II.149A.; H.598. vj. P – S (1440)
Szórvány az úttól D-re	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.41.; H.936. K – B 1563 2. Magyarország, III. Ferdinánd (1637–1657) dénár, C.III.360.; H.1263. K – B 1639
Szórvány IV. sáv	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár rézhamisítványa, C.III.40.; H.935. K – B 1537
A területtől É-ra, a kerítésen kívüli szántón	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
Szórvány IV. sáv	Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa
Szórvány KEFAG szántója	1. Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1556 2. Magyarország, Rudolf (1576–1608) dénár ez. rézhamisítványa, C.III.159.; H.1058. K – B 1579 3. Magyarország, 16. századi dénár rézhamisítványa 4. Csehország, II. Miksa weisspfennig 1570
IV. sáv humuszolása	Magyarország, I. Ferdinánd (1526–1564) dénár, C.III.40.; H.935. K – B 1551
M keleti vége	Magyarország, Zsigmond (1387–1437) quarting

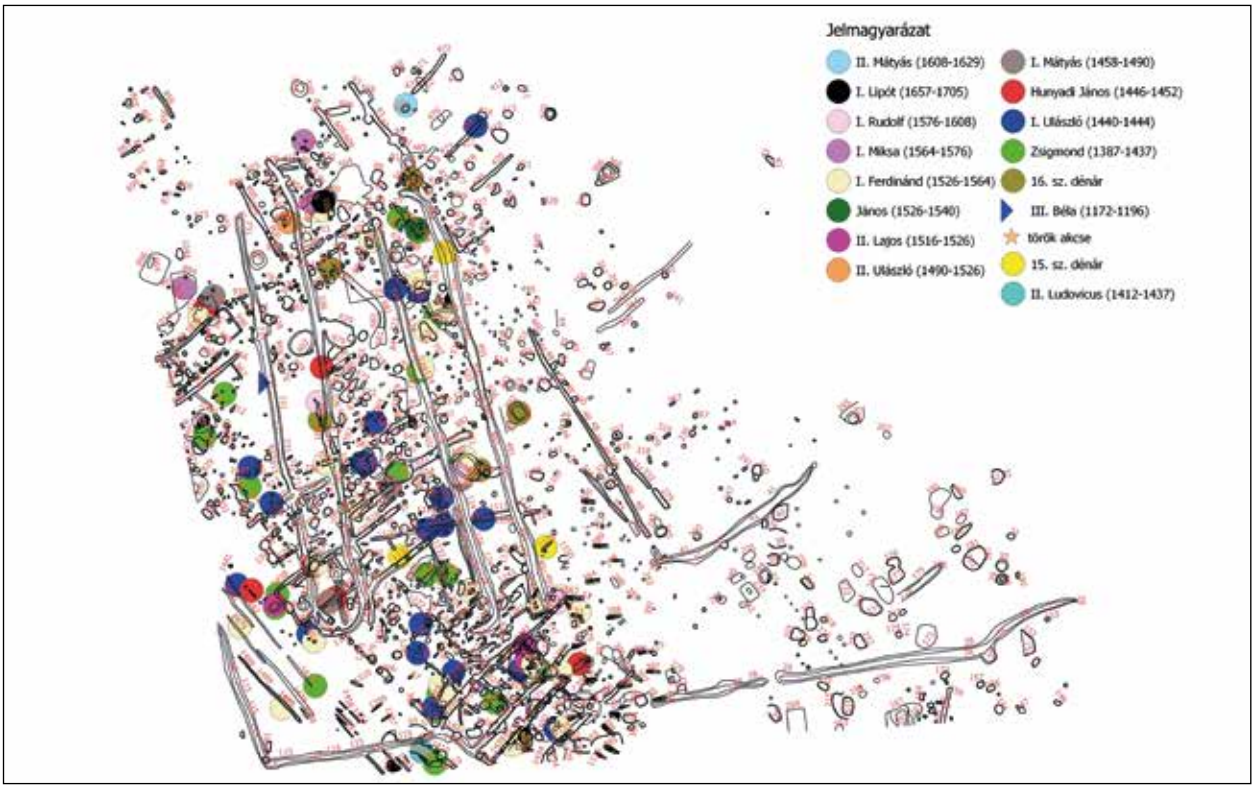

17. kép. A révbéri ásatáson előkerült éremanyag: összesítés (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 17. Distribution of coin finds from the excavation at Révbér (made by Gabriella Hajdrik)

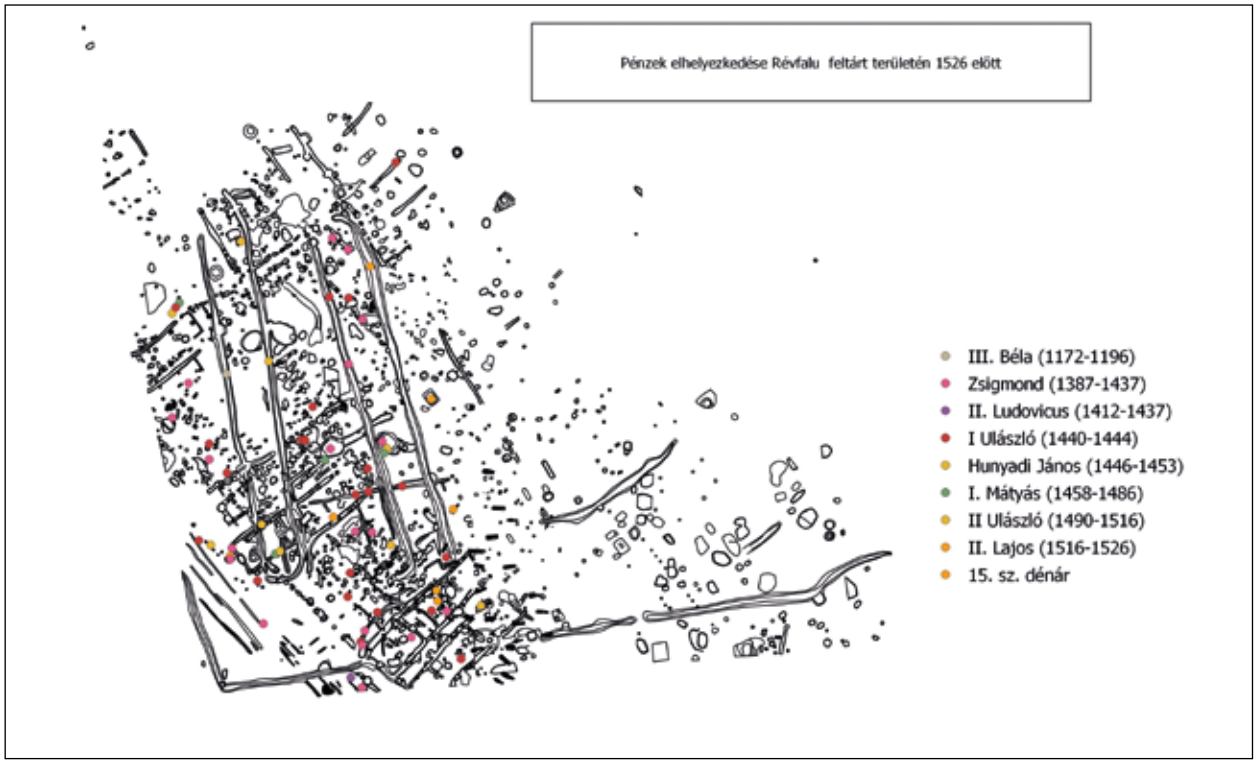

18. kép. A révbéri ásatáson előkerült éremanyag: 1526 előtti pénzek (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 18. Distribution of the pre-1526 coin finds from the excavation at Révbér (made by Gabriella Hajdrik)

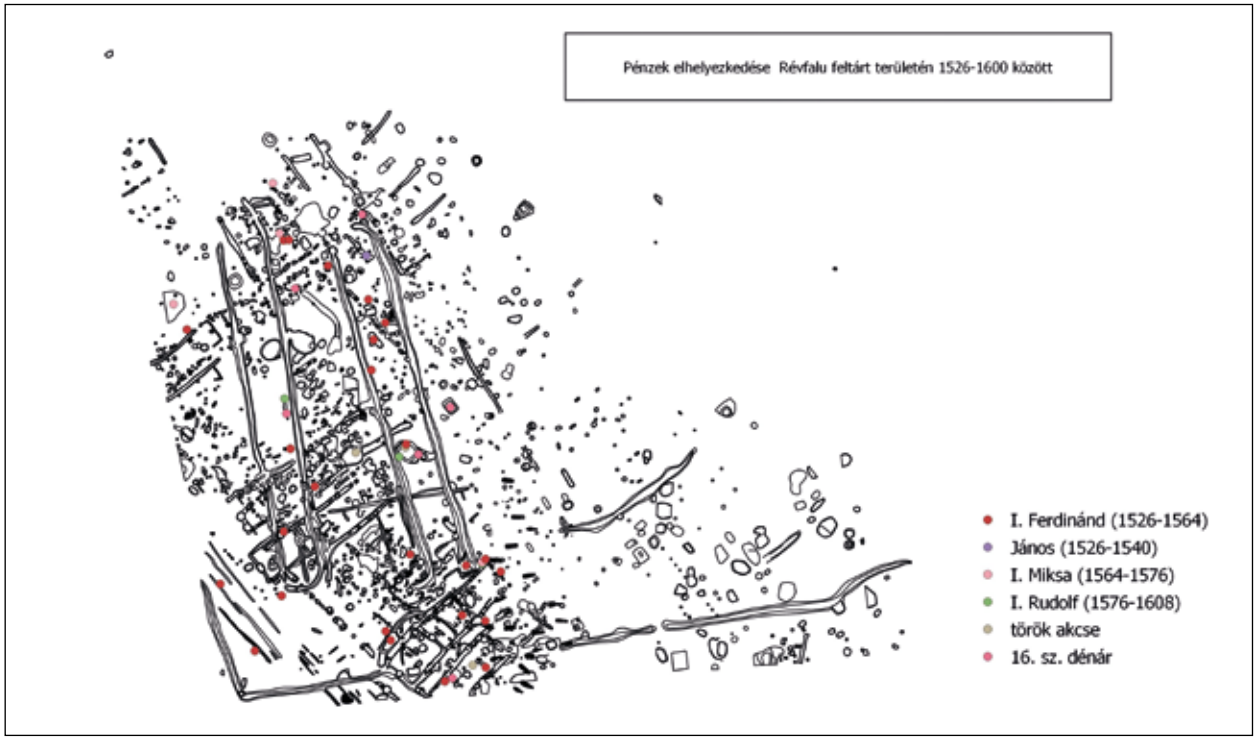

19. kép. A révbéri ásatáson előkerült éremanyag: 1526–1600 között (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 19. Distribution of the coin finds from 1526–1600 from the excavation at Révbér (made by Gabriella Hajdrik)

20. kép. A révbéri ásatáson előkerült éremanyag: 1600 utáni pénzek (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 20. Distribution of post-1600 coin finds from the excavation at Révbér (made by Gabriella Hajdrik)

Az éremanyag egy része fémkeresős szórvány, de a nagyobb százalékát objektumhoz vagy legalább valamilyen jelenség környezetéhez tudjuk kötni. Néhány római bronzpénzt leszámítva III. Béla rézpénze volt a legkorábbi veret a feltárásról. Az első időszakot az egyetlen Árpád-kori verettől II. Lajos haláláig vettük külön. Összesen 65 db pénz tartozik a periódushoz. Ez – leszámítva az egyetlen 12. századi pénzt – gyakorlatilag Zsigmond 14. század végi vereteivel indul, és nagyjából hasonló intenzitással jelentkezik a közel másfél száz éves időszakon belül. Gyakorlatilag ez azt jelzi, hogy a feltárással kutatott területen a 14. század végétől számolhatunk tartós megtelepedéssel *(18. kép)*.

Az 1526–1600 közti időszakot 102 db magyar és nyugati veret, illetve 7 db akcse jelzi. A török pénzek közül egy I. Szulejmán (1520–1566), egy másik pedig III. Murad (1574–1595) verete volt, tehát a hódoltság idején a török pénzek is folyamatosan előfordultak – még ha jelentősen kisebb mértékben is – Révfalu pénzforgalmában. Az éremanyagban nagy számban szerepelnek korabeli hamisítványok, ez megfelel az időszakra jellemző tendenciának *(19. kép)*.

Az 1600-as évektől jelentősen csökken a pénzek mennyisége, ami jelzi, hogy a forrásokban írtaknak megfelelően a település jelentősége visszaesik, illetve úgy tűnik, hogy a feltárással érintett részen minden bizonnyal már nem is folytatódott, valószínűleg a település más részeit használhatták ekkoriban lakóhelyként *(20. kép)*.

Jónéhány ólomplomba is előkerült a településről. Elsődleges feldolgozások során nürnbergi, ulmi és egyéb német, továbbá sziléziai zárjegyek voltak a település anyagában *(21. kép)*.[58]

Kora újkori erődítés

A feltárás területén egy összetett, erődítésszerű árokrendszert figyeltünk meg, amely vágta az összes középkori objektumot. Készítése közvetlenül a falu felhagyása utáni időszakra tehető. Az árkok több tagból álltak, és összefüggő rendszert alkottak. A déli részen egy egyenes vonalú, nyugat–kelet tájolású szakasz futott, amelyből egy félköríves, bástyaszerű kiágazás figyelhető meg, majd a Dunával párhuzamosan derékszögben megtörik. Ettől a szakasztól északra két hasonló kialakítású, közel 60 méter hosszan futó, nagyjából észak–dél tájolású, egy-egy párhuzamos tagból álló, egymásba futó árokszakasz található *(22. kép)*. Kialakításuk, mélységük teljesen megegyezik, egyértelmű, hogy egy tervezetten létesített objektumról

[58] Székely 2017. 241.

21. kép. Textil zárjegyek (ólomplombák) a révbéri ásatásról (fotó: Kiss Béla)
Fig. 21. Lead cloth seals from the excavation at Révbér (photo: Béla Kiss)

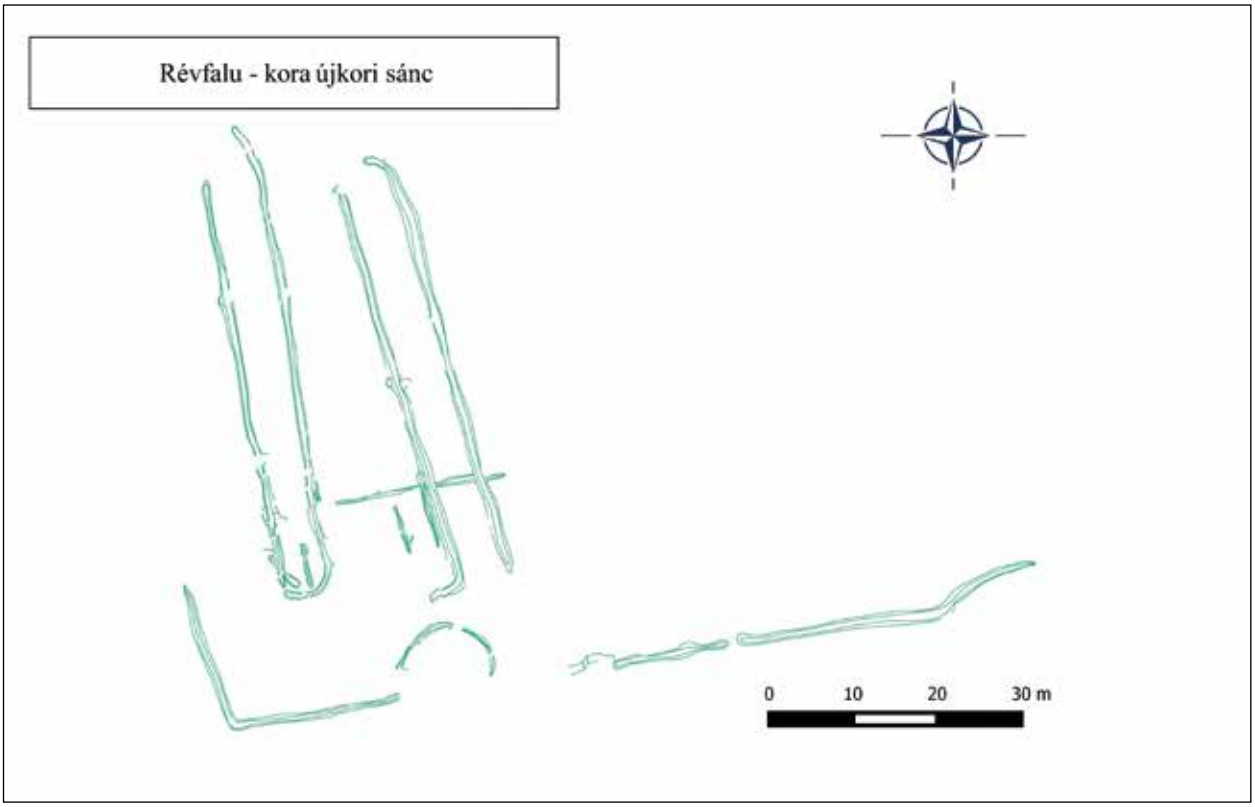

22. kép. Felszínrajz a révbéri ásatáson előkerült kora újkori sáncról (készítette: Hajdrik Gabriella)
Fig. 22. Plan of the Early Modern Age rampart uncovered during the excavation at Révbér (made by Gabriella Hajdrik)

van szó. Légi felvételen a bányatelekkel nyugatról szomszédos, legelővel fedett részen több hasonló kialakítású árokrendszert lehet megfigyelni, minden bizonnyal ugyanazon objektumhoz tartozhattak *(23. kép)*.

Keltező leletanyag nem került elő a feltárt szakaszon a betöltéséből, ami egységesen agyagos volt, keveredve a korábbi időszakok anyagával. Egyértelműen látszott, hogy a betöltődése mesterségesen történt meg, gyakorlatilag teljesen egyöntetű volt az árkokban talált anyag, amelynek a nagy része a korábban beásással bolygatott 14–16. századi település visszatöltése volt.

A kuruc háború elejéről több adatunk is van, hogy a környéken alakítottak ki a Rákóczi-felkelés csapatai egy erődítést a szemközti földvári védmű megerősítésével párhuzamosan, amelyet a források solti sánc néven említenek. A stratégiailag fontos átkelő mindkét oldalát igyekeztek megerősíteni, ebben külföldi hadmérnökök is a kuruc csapatok segítségére voltak. Egy 1704-es térképen „rebellisek sánca" elnevezés alatt egy olaszbástyás sematikus erődítés rajzával jelölik a révbéri sáncot. Az első adat 1704. április 2-áról ismert, ekkor Rákóczi Ferenc utasítja Károlyi Sándor generálist, hogy Kecskemétről vigyen ágyúkat a solti sánchoz. Rákóczi május 29-étől Solton tartózkodott. 12 sajkából hajóhidat létesít a révbéri és a földvári kikötő között. Emlékiratában is megemlíti: „…*Soltnál egy kis erődöt emeltettem az anyag híján elég lassan készülő híd fedezésére*".[59] Az adatok alapján Soltnál valószínűleg két erődítés is készülhetett: a szőlőhegyen egy erődített tábor létesült, míg a révbéri részen egy sáncrendszer.[60]

Az erődítést Nováki Gyula kutatta tüzetesebben, szerinte a solti sánc a Duna bal partján volt, ahol a Soltról induló révbéri út végződött.[61] Feladata a rév és a híd bal parti védelme volt. Annyit tudni róla, hogy árok védte, és belsejében épületek álltak. 1705. augusztus végén egy nagyobb árhullám elárasztotta a solti sáncot, ezért a kurucok lerombolták, betemették és feladták a létesítményt.[62] A feltáráson előkerült jelenségek nem a sánc külső védelmi vonalát képezhették, hanem valószínűleg annak a belsejében kialakított objektumhoz tartoztak.

[59] Rákóczi 1979. 77.
[60] Szalai 2002. 57.
[61] Nováki 2004. 83.
[62] Nováki 2004. 74.

23. kép. Légi fénykép a révbéri kora újkori sánc környezetéről (fotó: Archeoline Kft.)
Fig. 23. Aerial photo of the broader area of the Early Modern Age rampart at Révbér (photo: Archeoline Kft.)

ÖSSZEFOGLALÁS

A lelőhely általunk feltárt területéről a legkorábbi leleteket másodlagos helyzetben, jóval későbbi objektumokban találtuk – egyéb megtelepedésre utaló nyomok nélkül. Három római pénz és egy késő avar kori állatalakos veret *(24. kép)* tartozik ide.

A késő középkori település alatt elhelyezkedő homokrétegben egy 10–11. század fordulójára keltezhető temető is előkerült. A sírok foltja nem látszódott, ezért 60-100 cm vastagon kézi erővel távolítottuk el a homokot. A sírok többsége a homokréteg alatt található, lösszel betemetett humuszrétegen feküdt, amely kifejezetten tömör, kemény, ezért nehezen ásható volt, valószínűleg eleink is ezzel szembesülhettek. Összesen 32 temetkezést tártunk fel, míg két jelenség feltételesen köthető a korszakhoz. A sírok egységesen nyugat–kelet tájolásúak, és ritkás sorokban helyezkednek el. A leletanyag homogén: jellemzően bronz és ezüst karikaékszerek, gyűrűk és néhány vaskés (S-végű karika nem volt a feltárt temetőrészben). Az egyik női temetkezésben kis méretű aranyozott ezüst fejdíszek voltak, míg egy másikban kígyófejes karperecpár. Kiemelkedik a feltárt terület északi szélén előkerült harcos sírja, amelyben a bal felkar mellett egy kétélű normann típusú kard került elő *(25. kép)*. A fegyveres férfi valószínűleg az átkelő felügyeletét ellátó fejedelmi törzs egyik tagjának a kíséretébe tartozhatott. A temető dél felé folytatódik, így a teljes sírszám a feltártnak legalább a kétszerese lehet.

A nagykiterjedésű lelőhely topográfiai munkálatai során több helyen is kerültek elő Árpád-kori megtelepedésre utaló kerámiatöredékek, ám a feltárt területre csak minimális anyag jutott ebből a korszakból. A korai magyar temető és a kora Árpád-kori szórvány leletanyag alapján ezen a vidéken már a 10. század végétől biztosan számolhatunk település létével, ami minden bizonnyal a rév felügyeletét látta el, amire a helységnév is utal. A Kárpát-medence területén több Révfalu nevű település ismert (pl. a Dunánál Győr mellett, vagy a Dráva és a Vág mentén), közös jellemzőjük, hogy mind folyami átkelőnél található, és minden bizonnyal a telepítésük is célzottnak tekinthető.

A helybeli település korai birtokviszonyairól nem ismert írott forrás, de úgy tűnik, hogy a földvári révvel párhuzamosan már az Árpád-kor elejétől működött. Haszonélvezője a földvári apátság lehetett, amely birtokosként egészen az 1520-as évek végéig irányította

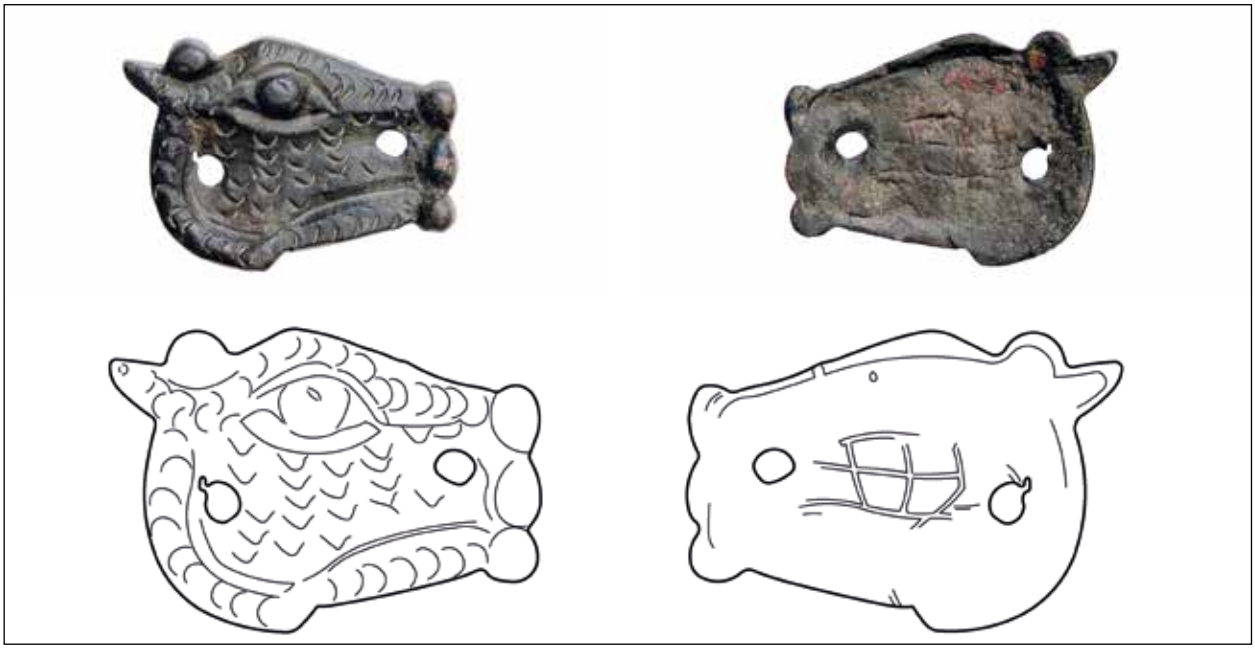

24. kép. Késő avar kori szórvány állatalakos veret Révbérről (fotó: Kiss Béla)
Fig. 24. Redeposited Late Avar animal mount from Révbér (photo: Béla Kiss)

25. kép. Fegyveres temetkezés a 10. századi révbéri temetőből (fotó: Hajdrik Gabriella és Kiss Béla)
Fig. 25. Weapon burial with sword in the tenth-century cemetery at Révbér (photo: Gabriella Hajdrik and Béla Kiss)

a települést. A királyi alapítású egyház valószínűleg a kezdetektől adományként megkapta a révilleték és a vásártartás jogát, amelyre hasonló eljárást ismerünk például a közeli Báta és Szeremlén esetében is.[63] Első világi birtokosára csak az 1550-es évekből van adatunk, ami összecseng az apátsági időszak 1540-es évekbeli végével.

Révfalu mindvégig fontos folyami átkelőhelyként működött, az igazi fellendülését és virágzását az egyre nagyobb mértékű szarvasmarha-kereskedelemnek köszönhette. A régészeti anyagban megfigyelhető, hogy a Zsigmond-kortól kezdve egyre módosabbá válik, ezzel párhuzamosan a kiterjedése is növekszik, és ez a fellendülés egészen az 16. század végéig megmarad. Különös módon a török hódítás nem jelentett nagyobb törést a település életében, mivel az egyre növekvő élő állatkereskedelemnek köszönhető fellendülés által tulajdonképpen a mezővárossá válás útjára lépett. Ez nyomon követhető a lakosság emelkedő létszámában is. A defterek adatai alapján gyakran 70 kapu feletti adózójával a rangsorban közvetlenül a városok után következett a náhijében. Ebben az időszakban a település lakosságának száma jóval meghaladhatta az 500 főt.

Révfalu településszerkezete a Duna menti hospesfalvak közé sorolható, ami egy a szokásosnál ritkább, speciális típus. A telkek szabályosan vannak kialakítva. A fő utca a révátkelőhöz vezet keresztül a településen, ebből nyílt merőlegesen egy második utca. A telkek erre merőlegesen, de a főutcával párhuzamosan voltak kiosztva. A feltárt szakasz nem a központi részét érintette az egykori Révfalunak, hanem egy átlagos mellékutca képét mutatja az általunk megismert pár teleknyi részlet.

Valamikor a 15–16. század fordulóján változás következett be a telkek tájolásában, gyakorlatilag derékszögben fordítottak rajtuk, és az addig az utcával párhuzamos épületek merőlegesen, és valószínűleg jóval kisebb telkeken helyezkedtek el. Ennek oka nem ismert, forrás nem maradt róla. Elképzelhető, hogy a megnövekedett lakosságszámmal hozhatjuk kapcsolatba, de utalhat egy birtokosváltásra is, ami az 1520-as években biztosan meg is történt.

Révfalu 15–16. századi fejlődését és kiemelt szerepét a kereskedelem felvirágzásának köszönheti. A magyarországi szarvasmarha-kivitel a 14. század végén lendült fel.[64] A fő kiviteli irány Ausztria, Dél-Németország és Észak-Itália felé mutat. A Révfalu–Földvár átkelő a Fehérvár[65] felé irányuló útvonal csomópontja volt, amelyet részben Szeged irányából, részben pedig Kecskemét felől céloztak meg a tőzsérek. Nem tartozott a legjelentősebb átkelők közé, mint Vác, Ráckeve és Foktő, de fontosságát mutatja, hogy forgalomban és bevételben közvetlenül utánuk helyezkedett el. Az itt áthajtott állatokat főként Velence és Bécs felé terelték. Az éves kivitel országos szinten elérhette a 100-150 ezer vágómarhát is,[66] de ezek mellett lovakat és kiskérődzőket is tereltek a nyugati piacokra.

A mezővárosok (oppidumok) gazdálkodásában kimutatható, hogy a bortermelés és az állattenyésztés játszott vezető szerepet, a szántógazdálkodás inkább az önellátást szolgálta.[67] Hasonló képet mutatnak a defterek adatai, a mezőgazdaság végig másodlagos volt a bevételek között. Úgy tűnik, hogy az alap megvolt a várossá váláshoz, viszont paradox módon pontosan a település kedvező földrajzi elhelyezkedése lehetett az egyik legnagyobb gátló tényező. Mind a keletről szomszédos Solt, mind pedig a túlparti révpár, Földvár előrébb tartott a városiasodásban, mint Révfalu, és két ilyen mezőváros közvetlen közelsége miatt egyszerűen nem volt hely egy harmadik oppidum számára.

Ez a fejlődés azonban a 15 éves háborút követően derékba tört, gyakorlatilag csak szórványos megtelepedéssel számolhatunk a 17. század közepéig. Ekkora a kereskedelem is erősen visszaesett, az 1620-as évektől az ausztriai marhaárak jelentős zuhanásba kezdtek.[68] A régészeti anyagban is csak néhány jelenség sorolható ehhez a korszakhoz, egyértelmű a hanyatlás minden téren. Az 1670-es évekre újra állandó lakossága lesz a településnek, amit a török kiűzésével párhuzamos hadmozdulatok során immár véglegesen elpusztítanak, és azóta csak a Révbérpuszta határnév árulkodik a korabeli Révfalu emlékéről.

[63] Pánya–Mordovin–Nagy 2020. 28.

[64] Kubinyi 2000. 174.

[65] Fehérvár felé Patajon keresztül is mehettek a szegedi tőzsérek, amely után a jobb parton hajtották fel Földvárig az állatokat, de valószínűleg mindkét útvonalat használták. A Szeged–Fehérvár útvonalhoz: Glaser 1929; Kardos 1951; Szakály 1973.

[66] Sahin-Tóth 2002. 86–87.

[67] Petrovics 2008. 452.

[68] Hegyi 1983. 381.

IRODALOM

Baracka et al. 2008 — Baracka István – Kenyeres István – Spekner Enikő – Szende Katalin: A budai német mészárosok középkori céhkönyve. (1496) 1500–1529 (1538, 1695). In: Kenyeres 2008, 175–308.

Bártfai Szabó 1938 — Bártfai Szabó László: *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-től 1599-ig.* Budapest, 1938.

Borosy 1983 — Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711 I. 1638–1644, 1656–1665.* Pest megyei levéltári füzetek 6. Budapest, 1983.

Borosy 1984 — Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711 II. 1666–1680.* Pest megyei levéltári füzetek 7. Budapest,1984.

Borosy 1985 — Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711 III. 1681–1697.* Pest megyei levéltári füzetek 10. Budapest, 1985.

Csippán 2018 — Csippán Péter: A későközépkori Révfalu állattartása. In: „*Hadak útján*". *A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája. DissArch. Supplementum* 2 (2018) 325–344.

Földváry 1898 — Földváry László: *Adalékok a dunamelléki ref. egyházkerület történetéhez.* Budapest, 1898.

Glaser 1929 — Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 63 (1929) 141–145.

Hegyi 1983 — Hegyi Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. Sources de revenu en Hogrie de L'Empire Ottoman. *Századok* 117 (1983) 346–383.

Hornyik 1861 — Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral* 2. Kecskemét, 1861.

Hornyik 1862 — Hornyik János: *Kecskemét város története oklevéltárral* 3. Kecskemét, 1862.

Káldy-Nagy 1985 — Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Pest Megye Múltjából 6. Budapest, 1985.

Káldy-Nagy 2008 — Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. Dél-Alföldi Évszázadok 24. Szeged, 2008.

Kardos 1951 — Kardos Tibor: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502–1518). *Századok* 85 (1951) 434–442.

Katona 2003 — Katona István: *A kalocsai érseki egyház története* II. Kalocsai Múzeumbarátok Köre, Kalocsa, 2003.

Kenyeres 2008 — Kenyeres István (szerk.): *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei.* Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008.

Kosáry 1965 — Kosáry Domokos: *Pest megye a kuruc korban. Das Komitat Pest in der Kurutzenzeit.* Pest Megye Múltjából 1. Budapest, 1965, 9–94.

Kubinyi 2000 — Kubinyi András: A városok kereskedelme és fejlődése a magyar Alföldön a magyar középkorban. In: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* Dél-Alföldi évszázadok 14. Szeged, 2000, 169–185.

Kubinyi 2008 — Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In: Kenyeres 2008, 15–55.

Maksay 1971 — Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

Mezősiné Kozák 1993 — Mezősiné Kozák Éva: Adatok a dunaföldvári bencés apátságról. Angaben zur Benediktinerabtei in Dunaföldvár. In: Valter Ilona (szerk.): *Entz Géza 80. születésnapjára. Tanulmányok.* Budapest 1993, 137–150.

Nováki 2004 — Nováki Gyula: Kuruc kori várak, sáncok Dunaföldvár–Solt–Dunakömlöd térségében. Fortresses from the Kuruc Period int he surrondings of Dunaföldvár–Solt–Dunakömlöd. *Műemlékvédelmi Szemle* 14 (2004) 69–104.

Pálóczi Horváth 2006 — Pálóczi Horváth András: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. The morphological variations of the ruined villages from the Late Medieval Ages. *Arrabona* 44 (2006) 357–390.

Pánya–Rosta 2015 — Pánya István – Rosta Szabolcs: A Dunapataj és Solt közötti terület késő középkori településhálózatának változása. – In the area betweewn Dunapataj and Solt. In: Balogh Csilla – Petkes Zsolt – Sudár Balázs – Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *…in nostra lingua Hringe nominant. Tanulmányok Szentpéteri József 60. születésnapja tiszteletére.* Budapest–Kecskemét, 2015, 243–268.

Pánya–Mordovin–Nagy 2020 — Pánya István – Mordovin Maxim – Nagy Balázs: Sic transit gloria mundi – Szeremlén mezőváros története. *Cumania* 29 (2020) 23–80.

Petrovics 2008	Petrovics István: A középkori mezővárosi gazdálkodás. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008, 447–465.
Rákóczi 1979	*II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1979.
Sahin-Tóth 2002	Sahin-Tóth Péter: A velencei magyar marhaexport válsága a XVI–XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében. In: Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. *Fons* 9 (2002) 1–3. 75–106.
Sörös 1912	Sörös Pongrác: *Az elenyészett benczés apátságok.* Budapest, 1912.
Szakály 1973	Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy megye múltjából. *Levéltári Évkönyv* 4 (1973) 55–112.
Szakály 1981	Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
Szakály 1995	Szakály Ferenc: *Pest-Pilis-Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei.* Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 1. Pest Megye Monográfia Alapítvány, Budapest, 1995.
Szalai 2002	Szalai Károly: Az új honfoglalás és a polgárosodás kezdetei (1686–1849). In: Töttös Gábor (szerk.): *Dunaföldvár története az őskortól napjainkig.* Part-Oldalak Kulturális Egylet, Dunaföldvár, 2002, 43–123.
Szarka 2008	Szarka Gyula: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában, 1526–1686.* Váci Történelmi Tár 5. Vác, 2008.
Székely 2017	V. Székely György: Kereskedők, kalmárok, kufárok. A távolsági kereskedelem néhány tárgyi emléke a Duna–Tisza közén. In: Bálint Marianna – Szentpéteri József (szerk.): *Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán.* Budapest–Hajdúböszörmény, 2017, 239–247.
Vass 1976	Vass Előd: A törökkor. Tolna megye a mohácsi csatától a török kiveréséig. In: K. Balog János (szerk.): *Évszázadokon át.* Tolna megye történetének olvasókönyve I. Tolna megyei Levéltár, Szekszárd, 1976, 99–199.
Vass 1979	Vass Előd: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. Das türkische Kontributionsverzeichnis in der Nahije von Kalocsa aus dem Jahre 1548. *Cumania* 6 (1979) 7–62.
Vass 1980	Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai. Türkenzeitliche Kontributionsverzeichnisse der Gegend von Kalocsa 1548–1620.* Kalocsa, 1980.
Velics–Kammerer 1890	Velics Antal – Kammerer Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek II. 1540–1639.* Budapest, 1890.

RÉVFALU, AN INTERREGIONAL DANUBIAN FERRY
(Abstract)

Gábor Sz. Wilhelm

Keywords: Danubian ferry, Avar period, Hungarian Conquest period, Late Middle Ages, Modern Age, cemetery, settlement, cattle trade, taxation, written sources, material record

The earliest finds of the site's investigated area came to light from secondary contexts in much later features, without any other traces of occupation. These comprise three Roman coins and a Late Avar-period small strap-end bearing an animal depiction.

A total of 32 west to east oriented graves of a cemetery dating to the turn of the tenth and eleventh centuries were uncovered in the thick sand layer covering the area. The finds recovered from the burials were rather homogeneous: bronze and silver ring jewellery, finger-rings and a few iron knives. One of the female burials yielded silver-gilt head ornaments, another a pair of snakehead-terminalled bracelets. One of the graves contained a remarkable warrior's burial with a double-edged Norman-type sword. The cemetery contained at least twice as many graves as had been excavated.

Pottery sherds indicating an occupation during the Árpádian Age were often found during topographic work on the extensive site. The cemetery and the settlement remains suggest that the existence of a settlement can be assumed from the close of the tenth century and that its occupants were most likely tasked with protecting and controlling the ferry. Although the written sources contain no information on the area's early land ownership history, it would appear

that together with the Földvár ferry on the opposite bank of the Danube, the ferry was active from the onset of the Árpádian Age. Its beneficiary was Földvár Abbey in all likelihood, which owned and administered the settlement until the late 1520s. The abbey founded by the sovereign had probably received the revenue from the ferry toll and a royal grant permitted the abbey to hold fairs.

Révfalu was a busy river ferry, which owed its upswing and prosperity to the growth of the cattle trade. The archaeological record also reflects the growing affluence of the village from the Sigismund period onward: its size increased and the period of prosperity can be traced up to the close of the sixteenth century. The Ottoman conquest did not entail a break in the life of the settlement's population, as shown also by its growth. With its taxpayers of often over 70 *porta*s ("gates", i.e. tax units) as recorded in the Ottoman-period *defter* (tax) registers, Solt came immediately after the market towns in the Solt *nahiye*. The settlement's population exceeded half a thousand by far during this period.

On the testimony of the archaeological excavations, the spatial layout of Révfalu can be assigned to the category of the *hospes* villages along the Danube. The houses had a regular arrangement; the main street led to the ferry and there was another street perpendicular to it. The plots lay perpendicular to this street, parallel to the main street. The few excavated plots do not represent the central area of the one-time village, but an average side street. The alignment of the plots changed sometime at the turn of the fifteenth and sixteenth centuries, with a shift of practically 90°.

The boom in the export of Hungarian cattle began at the close of the fourteenth century. The prosperity of Révfalu in the fifteenth and sixteenth centuries can be linked to the upswing in trade. The main exports were to Austria, southern Germany and northern Italy. The Révfalu-Földvár crossing point was a hub of the road leading to Fehérvár that was in part approached from Szeged and in part from Kecskemét by the cattle merchants. The animals driven on foot were then principally taken to Venice and Vienna. On the national level, the annual export was as high as 100-150 thousand live cattle, alongside the horses and small ruminants supplied to the western markets.

Wine production and stockbreeding was the mainstay of the economy of the region's market towns (*oppida*), while arable farming served local subsistence needs. The period's Turkish *defter* registers recording taxation paint a similar picture: cultivation took a second place in terms of revenues. The development of Révfalu came to a halt after the Fifteen Years' War (1593–1606), reflected also by its decreasing population until the mid-seventeenth century. There was a visible decline in trade from the 1620s owing to the sharp drop in the price of cattle in Austria. Only a few features can be assigned to this period in the archaeological record. Although the settlement had a permanent population by the 1670s, the military operations leading to the expulsion of the Ottoman forces resulted in its destruction. Since then, only the area known as *Révbérpuszta* preserves the memory of the one-time settlement of Révfalu.

ADATOK SOLT KÖZÉPKORI BORTERMELÉSÉHEZ

Pánya István – Borbás Benjámin – Fóti Miklós

Solt szőlőhegye a középkorban fontos szerepet töltött be a Duna keleti partvidékének, Solt vármegye és a szomszédos kun területek borellátásában. A török kori adójegyzékekből kiderül, hogy a solti promontorium után beszedett adó számos neves Tolna vármegyei bortermelő település adójánál is magasabb volt. A hódoltság első felében, a 16. század során egyértelműen a jelentős bortermelő helyek közé tartozott. Az újkori forrásokból azonban tudjuk, hogy Solton és környékén alapvetően a mindennapokban fogyasztott, mai szóval élve „asztali" borokat termeltek. A régi iratok viszonylag silány, középszerű „lőrének" nevezik az innen származó italokat. Fontos azonban szem előtt tartani, hogy a neves szerémségi, baranyai, tolnai vagy éppen hegyaljai borokhoz képest ezek egy más, alapvetően olcsóbb piaci szegmensbe tartoztak, és a felvevőpiacuk is minden bizonnyal a társadalom szegényebb rétegéből állt össze. A Duna-Tisza közén számos helynév (Szőlős, Lugas stb.) jelzi, hogy a soltihoz hasonló szőlőtermesztés zajlott a középkorban, azonban a történelem viharai miatt ezekről szinte semmilyen forrás nem maradt fenn. Tanulmányunkban a solti szőlőhegy (promontorium) történetét mutatjuk be néhány szerencsés sorsú, máig fennmaradt középkori és kora újkori forrás felhasználásával.

Kulcsszavak: középkori bortermelés, szőlőhegy, extraneus birtoklás, borvidék, Solt vármegye, asztali bor, présház, közösségi régészet

BEVEZETÉS

A Duna–Tisza köze, azon belül a Duna mente a jelenkorban nem tartozik a nevesebb hazai borvidékek közé. Így volt ez a középkorban is, amikor a magyarországi bortermelés súlypontja a folyó jobb partján, a tolnai–baranyai, illetve szerémségi területeken összpontosult.[1] A szőlőtermesztés azonban szerte a Kárpát-medencében ismert volt, és a megfelelő adottságú területeken lehetett olcsó és a mindennapi fogyasztásra szánt, mai szóhasználattal élve „asztali bort" termelni. A Duna bal partján fekvő vármegyék (Solt, Bodrog és Bács) esetében is vannak szórványos adataink a szőlészetre vonatkozóan a mohácsi csata előtti, illetve utáni időszakból. Szerencsés módon Soltról, pontosabban a mellette magasodó szőlőhegyről – mai nevén Meleg-hegyről – is maradt ránk néhány értékes oklevél, amelyeken keresztül bepillantást nyerhetünk egy alföldi mezőváros bortermelésébe. Tanulmányunk első felében áttekintjük Solt szőlészeti forrásait, valamint bemutatjuk a Duna bal partján egyedülállónak számító szőlőhegyét. Ezt követően röviden összefoglaljuk Solt vármegye szőlészetéről rendelkezésre álló forrásokat. Utóbbi mélyreható vizsgálatára jelen tanulmány szűk keretei között nincs lehetőségünk. A szakirodalomban azonban e síkvidéki vármegyék kutatottsága igen alacsony, ezért véleményünk szerint a téma iránt érdeklődők számára hasznos lehet az általunk fellelt történeti források bemutatása.

Témánk szempontjából kiemelten fontosak Égető Melinda újkori szőlőtermesztéssel kapcsolatos kutatásai. Munkáiból számos értékes adatot ismerhetünk meg Solt tágabb környékének 18–20. századi szőlőtermesztéséről.[2] Véleménye szerint az alföldi szőlőkultúra az ártéri szőlős-gyümölcsös erdők zónájából fejlődött ki, és az itteni középkori szőlőültetvényeket elegyesen elhelyezkedő erdei és gyümölcsfák, valamint felfuttatott karóvázak (lugasok) tették változatossá. A mai, szabályos sorokból álló ültetvényekhez képest szerkezetük laza, rendezetlen volt.[3] Fontos kiemelni, hogy Égető Melinda a Duna–Tisza köze viszonylatában nem végzett mélyreható adattári (levéltári) kutatást, és így a primer források (oklevelek) helyett alapvetően kiadott adattárakra támaszkodott. Solt szőlőhegye kapcsán például Vass Előd defterközlését használta fel, és mutatott rá annak jelentőségére.[4] Vizsgálta a „szőlős" helyneveket az Alföldön, azonban figyelmen kívül hagyta a Solt és Bács vármegyében található „lugas" toponímiákat.[5]

[1] Gecsényi 1998. 27; Benda 2014. 130.
[2] Égető 1970; Égető 1974. 133; Égető 1975; Égető 1991; Égető 1993. 269–274.
[3] Égető 1993. 269.
[4] Vass 1980. 72.
[5] Égető 1993. 22.

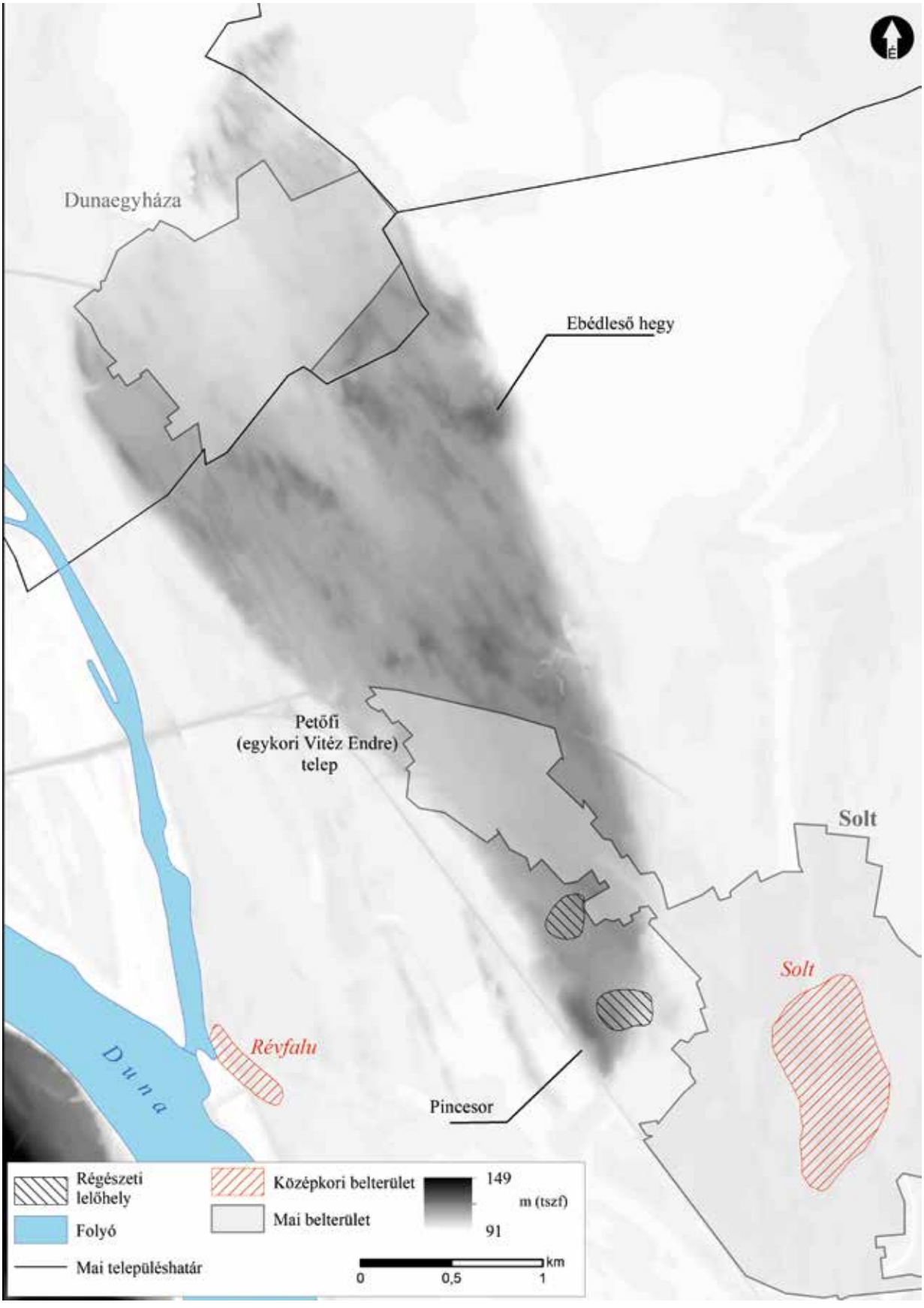

1. kép. A solti szőlőhegy elhelyezkedése
Fig. 1. Location of the Solt wine hill

A török kori szőlészetre vonatkozóan fontos forrásaink a kiadott török kori adójegyzékek (defterek). Vass Előd adta közre a kalocsai náhije 1548–1620 közötti összeírásait.[6] Vass munkájának vizsgálatai alapján számos ponton érzékelhetők félreolvasások, hibás értelmezések.[7] Káldy-Nagy Gyulának köszönhetően ismerjük a budai és a szegedi szandzsák deftereit.[8] Vass és Káldy-Nagy műveiben, az 1540-es évektől az 1590-es évekig tartó időszakból számos összeírásban megtaláljuk a bortermelésre utaló musttizedet *(Öşr-i şıra)*.

FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS

A szőlőhegy Solttól északnyugatra található *(1. kép)*. A „hegy" tulajdonképpen egy észak–dél irányú, kb. 6 km hosszan elnyúló magaslat, amelynek legnagyobb szélessége mintegy 2 km, területe pedig nagyjából 8 km^2 *(2. kép)*. Legmagasabb pontja a hegy középső részén, az ún. Ebédleső-hegy nevű magaslatnál található, ahol eléri a tengerszint feletti 123 métert. A szőlőhegy közel harminc méterre emelkedik ki a 95 méter körüli magasságú környezetéből. A mai térképeken ezen elnevezést csupán a déli, Solthoz tartozó felén használják. Valószínűleg a középkorban számtalan kisebb-nagyobb szőlőskert terült el a hegyen. Solt a török kor folyamán kisebb kihagyásokkal végig lakott volt, és ennek köszönhetően a település szerkezetében kimutathatók ősi, több évszázadra visszavezethető vonások. Feltételezhető, hogy ugyanez igaz a szőlőhegyre, és a mai telkek elrendezése, felépítése őrizhet középkori – kora újkori vonásokat. A 20. századig Solt belterülete a hegy lábáig ért. A két világháború közötti időszakban létrejött a hegy tetején a Vitéz Endre (ma Petőfi) telep, amelyet a Posta utca köt össze a történelmi településmaggal.[9]

A szőlőhegy területe a középkorban több településhez tartozott *(3. kép)*. Korabeli nevét nem ismerjük, a Meleg-hegy első előfordulása jelen ismereteink szerint a 18. század második feléből való *(4. kép)*.[10] A hegy legnagyobb részét Solt mezőváros birtokolta, és a lentebb bemutatott termelési adatok alapján igen intenzív szőlőtermesztést folytattak itt. A hegytől délnyugatra fekvő Révfalu lakói is termeltek szőlőt a középkorban, azonban arra nincs adat, hogy birtokoltak-e részeket a szőlőhegyből. Valószínűleg a hegytől délnyugatra fekvő ún. Középhegyet és a Duna melletti kisebb, homokos emelkedéseket művelték. Érdekes, hogy Máriamagdolnaegyháza (más néven Máriaháza) lakóinál találunk a török defterekben mustadót, amely a szőlőtermesztés egyértelmű bizonyítéka. E település belterületének tágabb környezetében nincsenek megfelelő élőhelyek a szőlő számára, mivel a tájat sűrűn behálózzák a kisebb-nagyobb vízfolyások és vízállások. Feltehetőleg birtokoltak valamekkora részt a szőlőhegy északi, a mai Dunaegyháza külterületéhez tartozó területekből, és azon folytattak termelőtevékenységet. Ezt támasztja alá az is, hogy a török adójegyzékekben nem szerepel Dunaegyháza elődje, Egyháza falu, csupán Márjaház (Máriaháza). További kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a 16–17. század fordulóján elpusztult Máriamagdolhaegyháza és a később, a 17. században megjelenő Egyháza falu közötti viszonyt pontosítani lehessen.

A SOLTI SZŐLŐTERMESZTÉS TÖRTÉNETE

A solti szőlőtermelésről négy középkori iratból ismerünk adatokat. Egy 1410-ben kelt iratból értesülünk egy Solt területén létezett szőlőről.[11] Kozmai Tamás az ő Tamás nevű fia és nemes Ilona nevű lánya képviseletében jelent meg a káptalan előtt, és bemutatott két oklevelet. Az egyik egy 1410. évi kiváltságlevél, a másik pedig egy 1408. évi pátens oklevél volt. Kozmai Tamás „buzgó esedezéssel" kérte, hogy azokat kiváltságos oklevélként írja át a káptalan. Számunkra a második, 1408-ban kelt, a kalocsai káptalan által kiadott oklevél érdekes. Ebben a kalocsai káptalan emlékezetül adta, hogy elé járult egyfelől Tetétleni[12] Gál fia András két lánya, Disznósi[13] István felesége, a nemes

[6] Vass 1979; Vass 1980.

[7] Fóti–Pánya 2022.

[8] Káldy-Nagy 1977; Káldy-Nagy 1985.

[9] Nagy 1989. 29. A telepet vitéz Endre László politikusról, Pest-Pilis-Solt vármegye alispánjáról nevezték el. A második világháború után Endre Lászlót kivégezték, a telepet pedig átnevezték a híres költő nevére.

[10] KFL.VIII.2.a. No.142. Ruttkay Mihály *„Generalis Topographia defluxus Danubii per comitatus articulariter unitos Pest-Pilis-Solth decurrentis, una cum expressione paludum in plaga hac existentium..."* 1763.

[11] 1382, 1408, 1410: DL 6964.

[12] Solt délkeleti szomszédságában, a mai Dunatetétlen elődjével, Tetétlen faluval azonos.

[13] Miske keleti felén létezett Disznós falu.

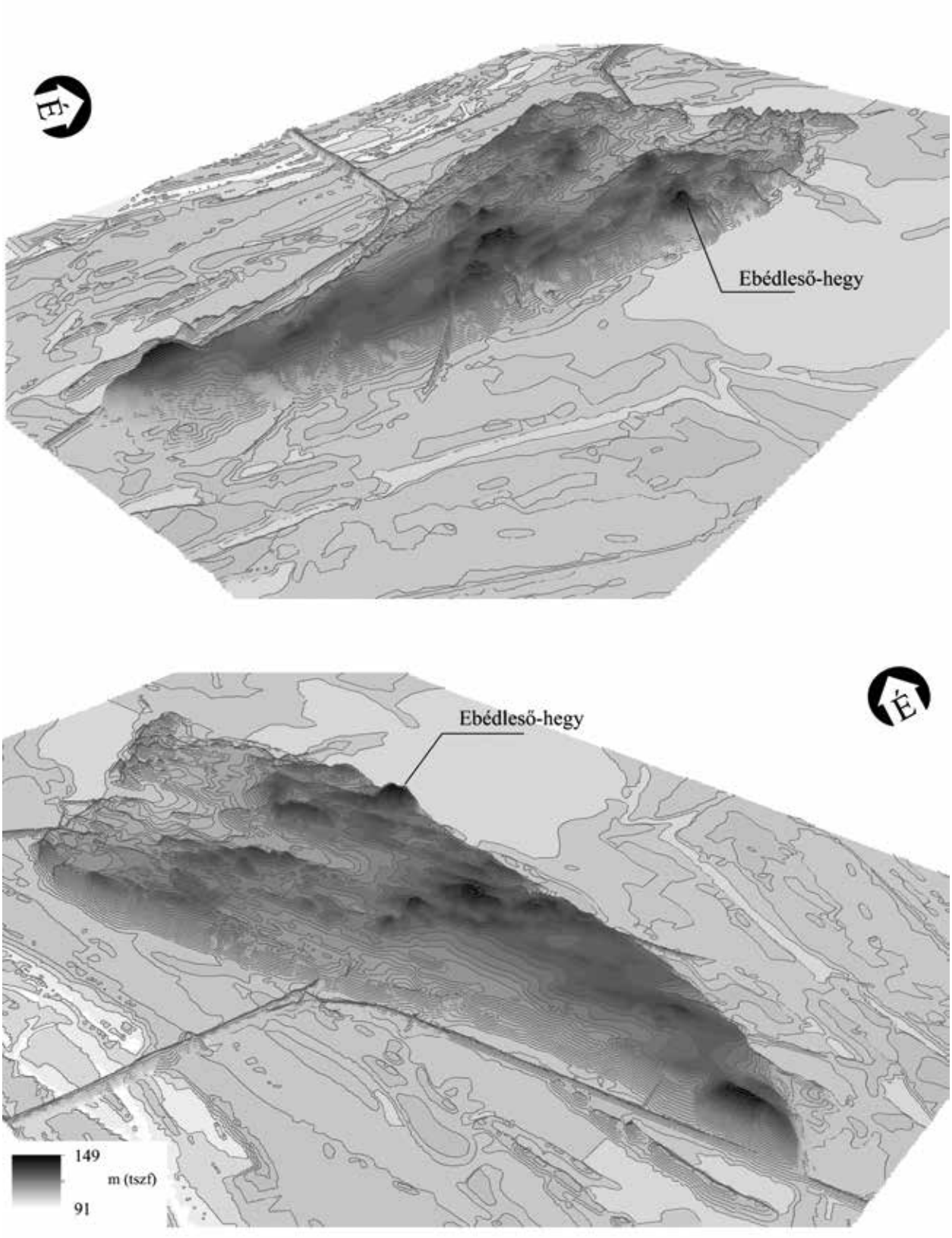

2. kép. A solti szőlőhegy domborzati viszonyai
Fig. 2. Topography of the Solt wine hill

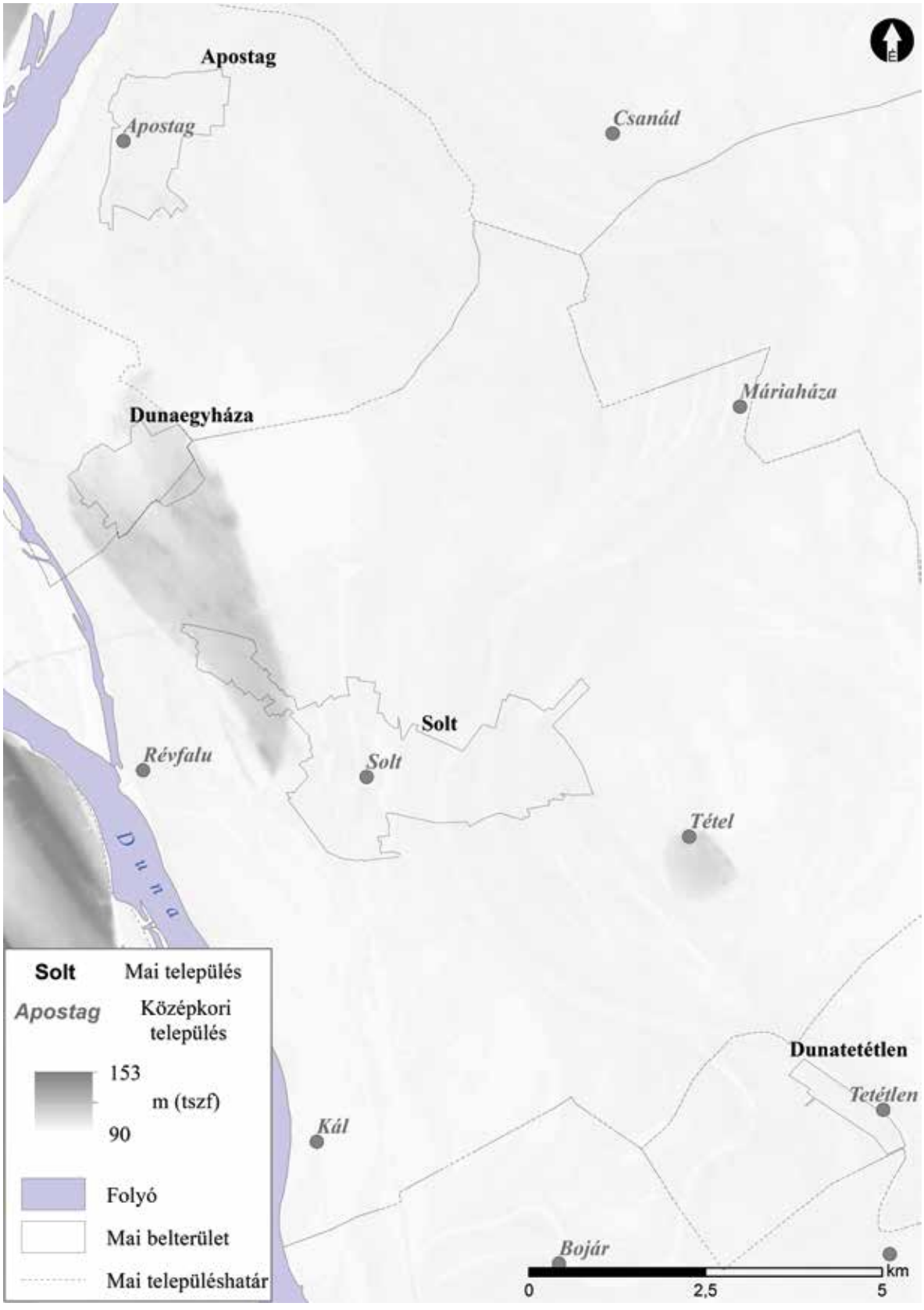

3. kép. Solt környékének középkori települései
Fig. 3. Medieval settlements in the Solt area

4. kép. A solti Meleg-hegy Ruttkay Mihály 1763. évi térképén
Fig. 4. The Meleghegy on Mihály Ruttkay's map from 1763

Dorottya asszony, valamint a nemes Katalin nevű hajadon lánya, másfelől pedig ugyanazon Tetétleni Gál fia Domonkos, akik megegyeztek a néhai Gál fia András után örökölt javak ügyében. Domonkos elégtételt adott Dorottyának és Katalinnak, amiért utóbbiak *„Gál fia Domonkost és örököseit ugyanazon dolgok és jószágok miatt felmentették és mindenfajta módon felmentettnek"* nyilvánították a káptalan színe előtt. Gál fia András halála után egy solti szőlő is Tetétleni Domonkosra és örököseire szállt *„mindörökre és visszavonhatatlanul, hogy ő és utódai azt bírják és birtokolják, akképpen, hogy ugyanazon Domonkos és utódai ugyanazon szőlő terméseiből a mondott [Tetétleni Gál fia] András és utódai lelkének vigasztalása érdekében üdvös felhasználás céljára és ajándékozásképpen alamizsnákat és más kegyes felajánlásokat fognak azokból szétosztani"*.

1462. október 4-én kelt a solti szék bíráinak oklevele, amelyből megtudjuk Várdai István kalocsai érsek Solton élő jobbágyának, Szalonnás (Zalanas) Benedeknek a panaszát.[14] Eszerint az év nyarán a nagyságos Bátmonostorai (Bathmonostra) Töttös Péter familiárisai, házasodásuk idején, ugyanazon Töttös Péternek akaratából és engedélyéből megrohanták Szalonnás Benedek solti szőlőjét. Az ott fellelt igen sok szőlőfürtöt *(uvas)* és gyümölcsöt elvitték, és az ugyanazon szőlőben lévő szőlőtőkéket a szőlőfürtökkel együtt lovaik lábával összetapostatták, ezzel hat forintnyi kárt okozva azon a helyen. Továbbá Szalonnás Benedek feleségét, Orsolya jobbágyasszonyt *„lovaik szügyével rútul a földre döntötték a női nemnek gyalázatára"*. Az ügy kivizsgálására a szék bírái Egyed fia

[14] 1462: ZO X. 236.

Mihályt és a solti birtokokkal rendelkező Tetétleni (Thitetlen) Bor Mihályt küldték ki.

A következő irat 1513-ból maradt ránk.[15] Az oklevél szerint a néhai Csőzdi[16] Bán András Csornai Borza Jánostól megvásárolta a Csornához tartozó Hamussád[17] pusztán található birtokainak felét 70 aranyforintért, másik felét pedig 16 forintért zálogba vette. E birtokot a csőzdi Szent Simon és Júdás apostoloknak szentelt templom részére kívánta felajánlani, hogy halála után örökös miséket mondjanak érte a templom északi oldalán épült Szent András oltáránál. Később azonban Bán András „*megfontolva és meghánytorgatva magában*" úgy gondolta, hogy e két birtok örökmise céljára kevés lesz, ezért elcserélte azokat Csőzdi Hanyiki Gergellyel annak solti szőlőhegyen fekvő *(in promontorio possessionis Solth existentium habita)* szőlőire. Sajnos az irat egyik szakadása következtében a szőlő forintbeli értéke nem olvasható ki. Az oklevél szerint időközben „*…az említett Bán András a földi létből eltávozván, ugyanazon szőlő az oltárigazgatók változása és cseréje folytán műveletlen maradt, és mint ismeretes, pusztulásra és romlásra fordult, azon misék pedig már szinte teljességgel kezdtek megszűnni*".

Bán Jakab látva e helyzetet, a solti szőlőt, valamint a hamussádi (vásárolt és zálogba vett) javakat ismét Hanyiki Gergelynek adta 100 nagyobb birkáért, amelyek használából a misealapítványt kívánta finanszírozni. Feltételként szabta azonban, hogy „*midőn és amikor ugyanazok, akikre tudniillik köztudomásúlag az említett elzálogosított birtokrészek fele részének megváltása szabályszerűen és törvényesen tartozna, lehetőségükben álljon azt visszaváltani*". A zálogolt birtokok az okirat szerint eredetileg Csornai Borza János kezén voltak, és azoknak csupán a használatát szerezte meg egykor Bán Jakab atyja, András. Arról nem kapunk információt, hogy e birtokrészek időközben tulajdonjogilag kihez kerültek, valószínű azonban, hogy továbbra is Csorna Borza János és utódai bírták. A hamussádi birtokrészek újbóli eladásának említése azonban meglepőnek tűnhet. Az oklevél első felében ugyanis az szerepel, hogy korábban a solti szőlőre cserélte el Bán András és Hanyiki Gergely a hamussádi (vásárolt és zálogolt) birtokrészeket. Ezért elsőre talán nehezen értelmezhető, hogy Bán András fia miért adná ismét át a hamussádi javakat Hanyikinak – hiszen azok már (talán évek óta) utóbbi kezében voltak. Feltehetőleg az történt, hogy a szőlő az első csereügyletet követően a gondatlanság miatt elértéktelenedett, és – igaz, nem Hanyiki Gergely hibájából – értékkülönbség alakult ki a szőlő és az érte elcserélt birtokok között, amely a misealapítvány fenntartása körüli nehézségekben mutatkozott meg leginkább. Emiatt az első cserét Jakab visszavonhatta, és fogott bírákat kértek fel az ügy igazságos rendezésére. Az értékkülönbség kiküszöbölésére egy új ügyletben Hanyiki 100 nagyobb birkát adott Jakabnak, míg az értékét vesztett szőlőt visszakapta, és a földbirtokok is nála maradtak. Hanyiki ezenfelül a zálogolt birtokok 16 forintos kiváltási költségére is igényt tarthatott a jövőben. A fogott bírák jogilag úgy látták tisztának ezt a módosított ügyletet, ha felek új szerződést kötnek, nehogy később vissza lehessen perelni Hanyikitől a hamussádi birtokrészeket, mondván, hogy a szőlő (is) nála van, tehát érvénytelen a csere. Az értékkülönbözetet figyelembe vevő új szerződés miatt nyer tehát értelmet az oklevélben olvasható „újfent odaadta" közbeszúrás. Az irat körüli bizonytalanságok ellenére rendkívül értékes számunkra, hiszen kiderül belőle, hogy a solti szőlőhegyen távolabb lakók is birtokoltak szőlőket. Ezt *extraneus* birtoklásként tartja számon a szakirodalom.[18]

1516-ban Tetétleni Mihály és felesége, Zsuzsanna, valamint három fia, Albert, László és Pál, továbbá két lánya, Ilona (Bátyai Mihály felesége) és Potencia (Lelyei [Lylie] Gyüke [Gwke] fia János felesége) hét részre osztották a Fejér vármegye solti székében fekvő Vecse, Cserg, Csanád, Zsadán, Máriamagdolna, Tétel, Kéthalom, Szentkirály falvakban és Solt mezővárosban található birtokrészeiket.[19] Ezek közül öt rész Mihálynak és Zsuzsannának, valamint Albertnek, Ilonának és Potenciának jutott. E birtokosztály eredményeként osztották el egymás között a solti szőlőhegyen fekvő hat szőlőskertet *(sex vineis in promontorio pretacte possessionis Solth existentibus)*. Négy kert Mihálynak, a feleségének, Albertnek, Ilonának és Potenciának, két további, név szerint említett szőlő (Beythelmal~Böjtemál?, Waskapw~Vaskapu) pedig Lászlónak és Pálnak jutott. Előbbi név hasonló a domb- és hegyvidékeken előforduló -mál/ma végződésű helynevekkel. Rendszerint a dombok/hegyek déli oldalán nevezik így, de vannak példák a más égtájak felé lejtő térszínek ilyen elnevezésére is.[20]

A solti szőlészetről a kora újkorból és újkorból maradtak fenn további, igen értékes említések. A szegedi szandzsák 1578-as részletes összeírásában *(tahrir defteri)* Solt város lakosai között feljegyeztek egy Vincsellér (Vincellér)

[15] 1513: Udvardy 1992. 144; DF 280206.

[16] Öregcsertő keleti határában létezett Csőzd település.

[17] Hamussád pontos helye nem ismert, valószínűleg a mai Szakmár és Öregcsertő között létezett.

[18] Gulyás 2017. 74.

[19] 1449, 1516: Balázs–Kiss–Schramek 2007. 81–83.

[20] Pais 1916. 168; Lőrincze 1947. 24; Sebestyén 1950. 119.

5. kép. Vincellér ábrázolása 1508-ból (forrás: *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung,* Band 1. Amb. 317.2°, Folio 126, verso)

Fig. 5. Depiction of a vine-dresser from 1508 (source: *Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung,* Band 1. Amb. 317.2°, Folio 126, verso)

Bálintot.[21] Vezetékneve valószínűleg a szőlészethez kapcsolódhat, hiszen a vincellér hagyományosan a szőlők kezelésével és megőrzésével, illetve nagyobb szőlőknél az azokban előforduló munkák felügyelésével foglalkozott *(5. kép).*

Káldy-Nagy Gyula a budai szandzsák deftereinek vizsgálata kapcsán megjegyezte, hogy a települések lakói által fizetett musttized mennyiségét mindig magyar űrmértékkel, legtöbbször pint (1,69 liter) vagy ritkábban a 8 pintet kitevő köböl számmal jegyezték fel, és megadták a mennyiség pénzértékét is török váltópénzben *(akcse).* Érdekes, hogy az 1546. és az 1559. évi összeíráskor egy pint mustot 2 akcséval, 1562-ben két és fél, majd 1580-ban 4 és 1590-ben 5 akcséval számítottak. Solt esetében feltűnően nagy az 1560-ban termelt 9674 pint mustra kivetett 19 348 akcse mustadó.[22] Ezt a hatalmas pénzösszeget – mintegy jelenkori mértékegységre átváltva – 16 400 liter must után fizették a mezővárosiak. Ennek legnagyobb része minden bizonnyal borként, illetve borecetként és szőlőpálinkaként lett feldolgozva. Soltról nincs adat utóbbira, azonban a Duna mentén délebbre fekvő Foktőn 1570-ben és 1578-ban is jegyzékbe vettek pálinkafőzőt, Borégető Jakabot.[23] E foglalkozás tehát ismert volt a Duna mentén.

A kiugróan magas solti adóösszeg miatt elkészítettük négy szegedi szandzsákösszeírás alapján[24] a musttizedre vonatkozó táblázatokat, amelyekből kitűnik, hogy nem elírásról van szó: egyedülállóan jelentős szerepe volt a szőlészetnek, 1578-ban Solt tizedterhe a legnagyobb az egész szandzsák területén *(1–2. táblázat*). A második legnagyobb összeget Szegednél találjuk, mely így is csupán 7500 akcsét tett ki.[25]

1. táblázat. Musttized adónem alakulása Solton (1546–1578)

Table 1. The tithe on grape juice in Solt (1546–1578)

defter dátuma	1546	1560	1570	1578
pint szám	2750	9674	13 333	7582
szorzó	2	2	3	4
adó összege akcséban	5500	19 348	40 000	30 328

2. táblázat. Musttized adónem alakulása Révfalun (1546–1578)

Table 2. The tithe on grape juice in Révfalu (1546-1578)

defter dátuma	1546	1560	1570	1578
pint szám	100	360	450	590
szorzó	2	3!	3	4
adó összege akcséban	200	1080	1350	2360

3. táblázat. Musttized adónem alakulása Máriaházán (1546–1578)

Table 3. The tithe on grape juice in Máriaháza (1546-1578)

defter dátuma	1546	1560	1570	1578
pint szám	- (nem írták össze a falut)	500	300	–
szorzó	-	2½!	3	–
adó összege akcséban	-	1250	900	–

Ha a kimagaslóan nagy solti musttizedet összehasonlítjuk a 1570. évi defterben szereplő adatokkal, szembetűnő a különbség a környék szőlőtermelő településeihez képest. 1570-ben Apostagon 720 pint must után 2160, Máriaházán 300 pint must után 900,[26] Patajon 712 pint után 2136,[27] Révfalun 450 pint után 1350 akcse tizedet fizettek a töröknek.[28] Ezeken kívül Vecséről van

[21] Fóti 2023. 512.
[22] Vass 1980. 130–131.
[23] Káldy-Nagy 2008. 121; Fóti 2023. 452.
[24] Bibliothèque nationale de France, Turc. Suppl., 76; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu–Tahrir defterleri (= TTd) 332; TTd 554; TTd 572.
[25] Fóti 2023. 77.
[26] Káldy-Nagy 2008. 70.
[27] Káldy-Nagy 2008. 68.
[28] Káldy-Nagy 2008. 68–69.

szőlőtermesztésre 1570 előtti adat, 1546-ban 900 pint, 1562-ben 960 pint must után adóztak.[29] Megvizsgálva e települések földrajzi viszonyait, jól látható, hogy egyes településeknek volt saját szőlőhegye, míg mások megosztoztak a rendelkezésre álló, gyümölcstermesztésre alkalmas kiemelkedésen. Előbbiek közé tartozott Pataj, amelynek szőlői a település belterületének keleti felén, az ún. Szent Tamás-domb környékén léteztek még az újkorban is. Vecsének és Apostagnak is voltak homokos magaslataik a belterületeik keleti szomszédságában. Ezzel szemben Solt, Révfalu és Máriaháza (Máriamagdolnaegyháza) a solti szőlőhegyen (azaz a mai Meleg-hegyen) osztozkodott.[30] Utóbbiak közül a defterek alapján a legnagyobb terület, s vele együtt a legtöbb szőlő Solt kezén volt. Máriaháza szőlőtermesztése 1570-ben erősen visszaesik, majd 1578-ra teljesen megszűnik *(3. táblázat).* Az adatok egyrészről felvetik, hogy a település lakosait a solti szőlőhegyről kiszoríthatták riválisaik, másrészről – ismeretlen okból – ugyanekkor Solton is visszaesett a termelés (a pintszám közel feleződött).

1594-ben a soltiak a környékbeli magyar falvakkal együtt képtelenek voltak magyar részre megfizetni a tizedet. A dézsmajegyzékbe feljegyezték, hogy a *„Solthi, demsedi, szent tamási bírák megesküdtenek az szentháromság Istenre, hogy semmi haznát nem vették az désmájoknak; mind elveztette az tatár".*[31] 1597-ben a soltiak levélben panaszkodtak Pest-Solt vármegye hatóságának a császári hadak pusztításai miatt*: „ez elmult öszszel mind mezőnkön, mind szőlőhegyünkön mind gabonábul s mind szénábul az ő Felsége itt földünkön edgy hétig lévő hadai miatt mennyi károkat szenvedtünk legyen, mellyet nyelvel alig tudnánk ki mondani…"*[32] A 16–17. század fordulóján, vélhetően az állandó zaklatások miatt, évekre elhagyták lakói. Hogy pontosan hova is menekülhettek a hadak elől, arról jelenleg kevés adatunk van. Egy 1618. évi forrásból tudjuk, hogy apostagiak és soltiak tengődtek a szomszédos Földváron, és török uruk éppen ekkor kezdte meg visszatelepítésüket.[33]

A szőlőhegy kapcsán felmerül a kérdés, a Solt délkeleti felén elterülő (egykor Tétel falu részét képező) Tételhegyen folyt-e szőlőtermesztés? A ránk maradt adatok alapján valószínűleg nem. Az 1570. évi defter szerint Tétel lakatlan puszta volt, amelyet a Solton élő Bródi Benedek, Kelemen Bertalan, Csömör Demetör, Tavid Borbás és más lakók szántottak.[34] 1578-ban Tételen a solti polgárok szállásait jegyezték be a defterekbe, amelyek után egy összegben *„rüsum-i salaşiye ve otlak"*-ot, azaz szállás- és legelőadót fizettek.[35] 1663-ban Wesselényi Ferenc nádortól végvári katonák kapják meg *Tétel(y)* pusztát. Solt városa azonban földesurán, Eszterházy Miklóson keresztül próbálta megakadályozni Tétel elcsatolását, arra hivatkozva, hogy Tétel pusztán található a falu egyetlen árvízmentes magaslata, amely a város szántója. Ha ezt elvennék, Soltnak nem maradna, csupán a fundusa (belső telkei) és a szőlőhegye. Különben is, a Tétely *„oly közel van a lakóházakhoz, hogy még a lúdjaik sem mehetnek ki anélkül, hogy rá ne tévednének".*[36] Úgy tűnik, hogy a Tételhegy hiába volt árvízmentes magaslat, annak területén valamilyen okból a kora újkorban nem termeltek szőlőt.

Az 1728. évi regnicoláris összeírás a szőlőhegy kapcsán csupán Soltot és – a nemrég tótokkal újratelepült – Dunaegyházát említi. Soltnál feljegyezték, hogy *„Szőlőhegyük egy kapás után 2 1/2 csöbör bort terem. Ezt leginkább egymásnak adják el; ha a szomszédos községekben adják el, közepes forgalom idején 1 forintért árulják."*[37] Az1860. évi statisztikai összeírás szerint Solton a *„szőlőmívelés meglehetős iparral folytattatik, de részint a terméketlenség, részint a borkereskedés hiánya miatt csekély jövedelemmel".*[38] A szőlőhegy északi részén fekvő Dunaegyháza kapcsán is jegyeztek fel szőlőtermesztést: *„Dombosabb részeken vannak kenderes kertek és egy kisszerű szőlőhegy. […] A szőlőmívelés az itteni s illetőleg a Soltiszőlőhegyen nem érdemel különös nevezetességet, hihető azért, mert az itteni lakosság nem fordít a kellő gondot s munkát reá."*[39]

Égető Melinda kutatásaiból tudjuk, hogy a solti szőlőhegyen a filoxéravész kevésbé éreztette a hatását. A 19. század végén a régi fajták *(Lencseszőlő, Cigányszőlő/Csókaszőlő, Kolontár, Rakszőlő, Szilvaszőlő, Pacsinka, Fosóka, Bajorok, Tótfekete)* mellett a helyben kedvelt *Mohácsi* és a *Bálintka* termesztése folyt.[40]

[29] Káldy-Nagy 1985. 697.
[30] Wilhelm Gábor 2014. évi solt-révfalui ásatásán, a középkori falu belterületén szőlőmetsző kés került elő.
[31] Szakály 1995. 131, KJM Népr. Ad. 571.89.
[32] Thúry 1901. 427–429.
[33] Szakály 1997. 156.
[34] Káldy-Nagy 2008. 66.
[35] Fóti 2023. 513–514.
[36] Szakály 1981. 427.
[37] Borosy 1997. 685.
[38] Horváth–Szabó 2000. 268.
[39] Horváth–Szabó 2000. 120.
[40] Égető 1974. 137.

6. kép, A solti pincesor délről
Fig. 6. The Solt wine-cellars from the south

A SZŐLŐHEGY RÉGÉSZETI EMLÉKEI

Az elmúlt évtizedekben számos helyen zajlott kisebb-nagyobb kutatás a szőlőhegyen, azonban ezek zöme az Árpád-kor előtti időszakból hozott felszínre értékes leleteket.[41] Témánk szempontjából a középkori leletanyag érdekes, ezért ezekre térünk ki röviden. 2023 júniusában múzeumbarátok közreműködésével terepbejárást végeztünk a szőlőhegy déli területein, a pincesor tágabb környezetében.[42] A pincesor fölé magasodó kilátó környékén csupán egyetlen avar kori cseréptöredéket találtunk. Ettől keletre, a Kocsis István pincéje nevű lelőhely tágabb környezetében bronzkori lunula, szkíta nyílhegy, turbánt mintázó török kori (?) késvég, valamint egy 16. századi denár került elő. Ettől északnyugatra, a Meleg-hegy nevű lelőhely tágabb környezetében számos parcellán találtunk szórványosan késő középkori cseréptöredéket, egyebek mellett egy szép kidolgozású cseréppohár alját. Megfigyelhető volt, hogy a cserepek főleg a délnyugati lejtő felső részén sűrűsödnek. Előkerült egy I. Ulászló korabeli denár, valamint két 16. századi I. Ferdinánd-denár. A csekély leletanyag jól mutatja, hogy a középkori promontorium területén létezhettek kisebb-nagyobb gazdasági épületek, présházak, pincék, amelyek a mindennapi gazdálkodás fontos színterei voltak. Valószínű, hogy a későbbi kutatások további középkori épületnyomokat eredményeznek majd.

A fémkeresős vizsgálat során megtekintettük a solti pincesort, amelynek legtöbb pincéje igen jó állapotnak örvend *(6. kép)*. Annak ellenére, hogy sem a tolnai, sem a Duna–Tisza köze déli részének híresebb borvidékeihez nem mérhető a solti borászat, a helyiek számára a mai napig fontos a szőlőhegy *(7. kép)*. A felújított, terasszal és egyéb helyiségekkel kibővített pincék mellett több

[41] KJM Rég. Ad. 2001.959: Borsos-hegy/Ebédleső-hegy, őskor; 87.588: Szőlőhegy, késő avar kori temető; Hulladéklerakó – ismeretlen korú telep, 68.116: Meleg-hegy, szarmata, avar, középkor; 2001.963: Kocsis István pincéje, őskori temető.

[42] Ezúton is köszönjük Krammer Zoltánnak, a Solti Szőlőhegyért Egyesület vezetőjének a kutatásban való közreműködését. Hálával tartozunk Rácz Bernátnak, Rácz Nándornak, Viski Gábornak, Konecsni Bélának, Nagy Zoltánnak, Vinis Zoltánnak, Kovács Zoltánnak, valamint Petrov Attilának a fémkeresős kutatásban való részvételért.

7. kép. A solti szőlőhegy nyugati irányból
Fig. 7. The Solt wine hill from the west

8. kép. A solti pincesor északnyugat felől
Fig. 8. The Solt wine-cellars from the north-west

9. kép. A solti pincesor délkelet felől
Fig. 9. The Solt wine-cellars from the south-east

10. kép. Kilátás a solti kilátóról nyugati irányba
Fig. 10. View from the Solt look-out tower to the west

11. kép. Szabadon álló pincebejárat a solti Meleg-hegyen
Fig. 11. Cellar entrance on the Meleg-hegy by Solt

beomlott, elhagyatott nyílást is találtunk a hegy oldalában *(8–12. kép)*. Ezeknél jól megfigyelhető a vastag löszréteg, amelybe belevájták a borospincéket. Bár az okleveles forrásokból erre nincs bizonyíték, vélhetően már a késő középkorban is használták a terep adta lehetőségeket.

ÖSSZEFOGLALÁS

A bemutatott középkori forrásokból csupán töredékes adataink vannak a solti szőlőtermesztésről. Ezekből azonban nagy vonalakban felvázolhatjuk a helyi borászat jelentőségét és néhány jellemzőjét. Egyértelműen látszik, hogy a Duna bal partján, Solt vármegyében a legjelentősebb bortermelő terület volt a hódoltság idején, és vélhetően azt megelőzően a késő középkorban is. Van adat *extraneus* birtoklásra, jelen esetben solti széki személyek solti szőlőire. A török időkben kimagasló mennyiségű must után adóztak, amelynek legnagyobb részéből valószínűleg bor, esetleg szőlőpálinka készült. Az újkorban alapvetően a mindennapos fogyasztást igyekeztek kielégíteni az itt megtermelt átlagos minőségű, mai szóval élve „asztali bornak" nevezhető italokkal.

Végezetül fontos megemlíteni a munkálatok során alkalmazott leletfelderítési módszertan egyik elemét, a közösségi régészetet. Több mint tíz éve az ún. *social archaeology* szinte állandó kelléke a múzeumi kutatásoknak.

12. kép. Elhagyott pince bejárata a solti Meleg-hegyen
Fig. 12. Entrance to an abandoned cellar on the Meleg-hegy by Solt

A Kecskeméti Katona József Múzeum azon intézmények közé tartozik, amelyek úttörőként elsőként kezdték el kiépíteni a civilekből álló holdudvarukat. Ennek ékes példája, hogy évről évre mintegy 30 állandó, szerződéses taggal és kb. egy tucat „vendégkutatóval" végez vizsgálatokat Bács-Kiskun vármegye különböző pontjain. A tanulmányban bemutatott, nagy kiterjedésű solti szőlőhegy felderítésében számos civil is segédkezett, és bár kevés lelet került elő, mégis hozzájárultak a terület történetének pontosításához *(13. kép)*.

13. kép. A solti szőlőhegy kutatásában résztvevő csapat. Felső sor balról: Kovács Zoltán, Viski Gábor, Vinis Zoltán, Rácz Bernát, Konecsni Béla, Meleg József, Nagy Zoltán, alsó sorban bal oldalon: Pánya István, mellette érdeklődő kínai család, 2023 nyarán (fotó: Rácz Nándor)

Fig. 13. The participants of the investigation of the Solt wine-hill. Back row (from left to right): Zoltán Kovács, Gábor Viski, Zoltán Vinis, Bernát Rácz, Béla Konecsni, József Meleg, Zoltán Nagy, front row: István Pánya and a visiting Chinese family, summer 2023 (photo: Nándor Rácz)

OKMÁNYTÁR

1. oklevél[43]

1438. szept. A kalocsai káptalan Kozma-i Tamás kérésére átírja a káptalan által kibocsátott 1410. évi. privilegiális és egy 1408. évi pátens oklevelet.[44]

1410. febr. 23. A kalocsai káptalan Tetethlen-i Gál fia Domonkos kérésére átírja a nyitrai káptalan pátens oklevelét.

1382. okt. 30. A nyitrai káptalan privilegiális oklevelet állít ki a Tetethleni család tagjai közti egyezségről Tetethlen és Deren birtokokat, a leánynegyedet, valamint emberölési ügyet érintően.

[43] 1382, 1408, 1410: DL 6964.

[44] Az oklevél jobb oldalán a szöveg az elején és a végén hiányos, mivel az oklevél egy részét levágták.

1410. júl. 15. A kalocsai káptalan pátens oklevele Diznos-i István felesége, a nemes Dorottya asszony, valamint a néhai Tetethlen-i Gál fia utódai közti egyezségről:

Mi, a kalocsai káptalan emlékezetül kívánva adni, jelen oklevél tartalmával tudatjuk mindazoknak, akikhez eljut, hogy egyfelől Diznos-i István felesége, a nemes Dorottya asszony, valamint a néhai Tetethlen-i Gál fia Andrásnak a nemes Katalin nevű lánya, másfelől pedig ugyanazon Tetethlen-i Gál fia Domonkos személyesen járulva színünk elé, ugyanazon nemes Dorottya asszony és Katalin hajadon előadták és megvallották élő szóval és önkéntes akaratból a következőképpen: mivel a mondott Gál fia Domonkos valamennyi és minden egyes dolog és jószág felől, bármi néven is nevezzék azokat, melyek előbbi személyek atyjának,[45] a néhai Gálnak fia Andrástól, az öröklés örökjogán rájuk háramlottak, nekik teljes elégtételt adott, sőt ugyanazon Gál fia Domonkos és örököseit ugyanazon dolgok és jószágok miatt feloldozták és mindenfajta módon feloldottnak nyilvánítják színünk előtt. *A korábban mondott Dorottya asszony és Katalin hajadon pedig az azoknak apjától, Andrástól átháramlott szőlőt, mely Solth területén található, ugyanazon Domonkosnak és örököseinek adta és juttatta mindörökre és visszavonhatatlanul, hogy ő és utódai azt bírják és birtokolják, akképpen, hogy ugyanazon Domonkos és utódai ugyanazon szőlő terméseiből a mondott András és utódai lelkének vigasztalása érdekében üdvös felhasználás céljára és ajándékozásképpen alamizsnákat és más kegyes felajánlásokat fognak azokból szétosztani.* A mondott Gál fia Domonkos pedig ugyanazon Dorottya asszonyt és Katalin fiatalasszonyt, valamint az ő örököseiket, békében és nyugalomban a néhai Gál fia Andrásnak a mondott Tetethlen-en lévő, úgy vásárlás, mint pedig leánynegyed jogán ugyanazon birtokhoz tartozó birtokrészeknek tulajdonjogába, nem kevésbé a Fejér vármegyében lévő Deren, Zentemreh, Chengeld és Kowachhalma nevezetű birtokokon lévő birtokrészeknek tulajdonjogába, azoknak valamennyi hasznával együtt bebocsátotta, és ugyanazon birtokrészeket nekik tisztán és szabadon juttatta. Úgy azonban, hogy az átvitt jobbágyok őt nem érintik, sem nekik ugyanazokban nincs bármiféle teendőjük, hanem azoknak kezeit tőlük teljességgel elidegenítettként megőrizve, azoknak […] területére új jobbágyokat átvinni szabad lehetőségük legyen. Mindazonáltal, hozzátette a nemes Katalin hajadon, hogy mivel a mondott nemes Dorottya asszony, azaz az említett Dyznos-i István felesége, azon birtokrészeket, melyek őket közösen illetik, a mondott Gál fia Domonkos kezeiből huszonegy újonnan vert forint költségén szerezte vissza és állította helyre, ezért ugyanazon költségek felének értékéért, tudniillik tizenegy és fél új forintért, a mondott Tetethlen-en lévő saját és őt illető birtokrészét a mondott (Dorottya) asszonynak átengedte egészen addig, amíg őtőle vissza nem fogja tudni váltani az előbb írt tizenegy és fél forintért. Ugyanazon Dorottya asszony pedig azon birtokrészt, a mondott tizenegy és fél új forintnak a nemes Katalin hajadontól vagy az ő utódaitól történő visszanyerését követően, nekik tisztán és egyszerűen, bármiféle bírósági huzavona és megjelenés nélkül visszaadni és visszajuttatni tartozik, az említett birtokrész pénzbírságának (?) terhe alatt, mely huszonegy új forint kapcsán pedig a korábban mondott Gál fia Domonkos ugyanazon asszonyt és Katalint kielégítette és kifizette. Ugyanazon Domonkos pedig a néhai Andrásnak, azaz […] atyjuknak házhelyét, ugyanazoknak zavartalanul és békességben átengedte és átadta színünk előtt, jelen oklevelünk tanúságának és erejének közbejöttével. Kelt, az apostolok szétküldésének ünnepén, az Úr 1408. évében…

2. oklevél[46]

1462. okt. 4. Fejér vármegye solti székének bírái tanúsítják, hogy Töttös Péter szolgái útján megkárosította Várdai István kalocsai érsek egy solti jobbágyát midőn az lakodalmát tartotta:

…mi a Krisztusban tisztelendő István úr, a kalocsai és bácsi egyházak érseke, a mondott Solth-on lakó Zalanas Benedek nevű jobbágyának jogos és törvényes kéréseinek eleget téve, az alább írt vizsgálat végrehajtására kiküldtünk kettőt közülünk, tudniillik Egyed fia Mihályt és Thitetlen-i Bor Mihályt, hogy tanúságtevőinkként szolgáljanak. Ők pedig végül hozzánk visszatérve egyhangúlag jelentették nekünk, hogy együttesen kiszállva, az említett Fejér vármegye nemes és nemtelen embereitől, mindenkitől, akitől csak illett, az igazság ilyesféle bizonyságát tudták megtudakolni az alábbiak felől. *Eszerint idén nyáron, a nagyságos Bathmonostra-i Theuthes Péter familiárisai, házasodásuk idején, ugyanazon Thewthes Péternek akaratából és engedélyéből a mondott Zalanas Benedeknek ugyanazon Solth birtok határain belüli szőlőjét megrohanták, ugyanazon szőlőben fellelt igen sok szőlőfürtöt (uvas)*[47] *és gyümölcsöt elvittek, és az ugyanazon szőlőben lévő*

[45] A nőszemélyek atyja tehát Gál volt, testvérük pedig András.

[46] 1462: ZO X. 236.

[47] Szőlő vagy szőlőtő.

szőlőtőkéket a szőlőfürtökkel együtt lovaik lábával összetapostatták, ezzel hat forintnyi kárt okozva azon a helyen. Továbbá, az Orsolya nevű jobbágyasszonyt, a mondott Zalanas Benedek feleségét, lovaik szügyével rútul a földre döntötték a női nemnek gyalázatára, hatalmaskodást követve ez ezáltal ugyanazon jobbágynak sérelmére és igen nagy kárára. Kelt Solth-on, Szent Mihály arkangyal ünnepét követő hétfőn, az Úrnak 1462. évében.

3. oklevél[48]

1513. okt. 31. A kalocsai káptalan oklevele a néhai Chewzth-i Bán András fia Chewzth-i Jakab és Chewzth-i Hanÿkÿ Gergely közti egyezségről egy Csornához tartozó Hamÿssad nevű puszta részbirtokai és egy solti szőlő kapcsán:

A néhai Chewzth-i Bán András fia Chewzth-i Jakab nemes a maga és Pál nevű, egy apától való testvére nevében, másfelől Chewzth-i Hanÿkÿ Gergely[49] jelent meg a kalocsai káptalan előtt, ahol megvallották, hogy Chorna-i Borza János a solti székben lévő, Csornához tartozó Hamÿssad pusztán lévő részbirtokainak felét eladta a néhai Bán Andrásnak 70 aranyforintért, míg a másik fele részt 16 aranyért elzálogosította neki. Bán András a birtokokat lelki üdve érdekében tartandó szentmisék fenntartására szánta:

…ugyanő ezeket az említett […] birtokrészeket […] az említett Chewzth-on lévő, Szent Simon és Júdás apostoloknak szentelt (templomban?), az északi oldalon alapított Szent András oltárán az eljövendő örök időkben örökmisék tartása céljára juttatta, adományozta, adta és örökítette. Hanem ugyanezen említett Bán András megfontolva és meghánytorgatva magában azt, hogy ezen említett birtokrészek az […] örökmise céljára […] kevéssé elegendőek, valamint más egyéb és észszerű okokból, ugyanő ezeket (?) az említett Hamÿssad prédiumon fekvő birtokrészeket, valamennyi haszonvétellel és mindenféle tartozékkal együtt, úgymint művelt és műveletlen szántóföldekkel, mezőkkel, rétekkel, legelőkkel (?), kaszálókkal […], erdőkkel, ligetekkel, cserjésekkel, kaszálókkal (ismét!), nádasokkal és varsákkal és […] általában véve mindenféle teljes haszonvétellel együtt, bármilyen névvel is nevezzék és illessék őket, a mondott örökmise tartása céljából atyja, az említett András az említett nemes Chewzth-i Hanÿkÿ Gergelynek adta csere útján a Solth birtok szőlőhegyén található, […] [50] aranyforintot érő szőlőért és javakért cserébe. Időközben pedig az említett Ban András a földi létből eltávozván, ugyanazon szőlő az oltárigazgatók változása és cseréje folytán műveletlen maradt, és mint ismeretes, pusztulásra és romlásra fordult, azon misék pedig már szinte teljességgel kezdtek megszűnni. Mind ilyen megfontolásokból, mind pedig a felek közé állított derék és nemes férfiemberek elhatározásából és rendeléséből, a már mondott Ban Jakab ugyanazon szőlőt és az említett birtokrészeket, úgy a vásárlás útján szerzetteket, mint az elzálogosítottakat a mondott Hanÿkÿ Gergelynek és az ő utódainak 100 nagyobb birkáért[51] a mondott Szent András apostol oltáránál tartandó említett mise megújítására és újraélesztése céljából, miképpen azt korábban is tartották, újfent odaadta, adományozta és juttatta, sőt odaadja, adományozza és juttatja színünk előtt olyan feltétel közbeiktatásával, hogy midőn és amikor ugyanazok, akikre tudniillik köztudomásúlag az említett elzálogosított birtokrészek fele részének megváltása szabályszerűen és törvényesen tartozna, lehetőségükben álljon azt visszaváltani, akkor ugyanazokat a mondott Hanÿsky Gergely, miután előbb a mondott 16 forintot teljességgel és valóban visszakapta, ugyanőnekik bármiféle pereskedési eljárás nélkül visszaadni tartozik és köteles. Nemkevésbé, a mondott Ban Jakab magára vállalta, hogy az említett Hanÿsky Gergelyt és az ő utódait az említett szőlő békés tulajdonlásában és a mondott birtokrészek birtoklásában, úgy a vásárlás útján szerzettek, mint az elzálogosítottak tekintetében, legalábbis ugyanazon fele rész visszaváltásának ideje alatt, az idők folyamán, bármilyen törvénytelen igénylőkkel szemben saját fáradalmaival és költségén megvédi, megoltalmazza és megóvja…

Latin eredeti:

…pro celebratione perpetue misse super altara Beati Andree (apostoli …….Simonis) et Jude apostolorum in dicta Chewzth ad latus aquilonare fundata perpetuis (futuris?) temporibus celebrandis (?) easdem idem dictas portiones

[48] 1513: Udvardy 1992. 144, DF 280206.

[49] Udvardy regesztájában másként szerepel, lásd Udvardy 1992. 144.

[50] Az összegnél szakadás van, ezért nem deríthető ki a pontos szám.

[51] Udvardy regesztájában másként szerepel, lásd Udvardy 1992.

possessionarias […] dedisset, donasset, assignasset et perpetuasset. Sedque idem dictus Andreas Ban secum revolvens et considerans dictas portiones possessionaries […] perpetue misse, minus esse sufficientes, aliis etiam certis et rationabilibus de causis ipse (?) (easdem?) portiones in dicto predio Hamÿssad existentium habitas simulcum (utilitatibus?) et pertinentibus quibuslibet puta terris arabilibus, cultis et incultius, agris, pratis, pascuis, (?) fenetis (?), silvis, nemoribus, virgultis, fenetis (ismét!), arundinetis, sagenis et […] generaliter vero quarumlibet utilitatum integritatibus quovis nominis vocabulo vocitatis et appellatis memorato nobili Gregorio Hanÿkÿ de predicta Chewzth pro quadam vinea […] florenos competenti et bona in promontorio possessionis Solth existentium habita, pro celebratione perpetue dicte misse dictus Andreas pater eiusdem concambialiter permutasset. Interim autem dicto Andrea Ban ab humanis sublato, ipsa etiam vinea pro varietates et mutationes diversorum rectorum altarium inculta permanente, in desolationem devastationemque vergere (?) dinosceretur, ipse etiam misse iam quasi cessare omnino cepissent, tum hiis respectibus, tum ordinatione et compositione proborum et nobilium virorum inter partes se ponendos, dictus Jacobus Ban eandem vineam et dictas portiones possessionarias tam emptitias quam impignoratitias prefato Gregorio Hanÿkÿ et suis successoribus rursus pro centum ovibus maioribus[52] ad reformationem et inchoationem dicte misse in dicto altari Beati Andree apostoli sicuti in antea celebrande, dedisset, donasset, et contulisset, immo dedit, donavit et contulit coram nobis tali conditione interveniente ut dum et quum ÿdem ad quos videlicet redemptio dictarum medietatis portionum possessionarum inpignoratitiarum pertinere rite et legitime dinoscerentur redimendi haberent potestatis facultatem, extunc easdem idem dictus Gregorius Hanÿsky rehabitis prius dictis sedecim florenis plenarie et cum effectu, eisdem absque omni litiginario processu remittere debeat et teneatur. Assumendo nichilominus prefatus Jacobus Ban memoratum Gregorium Hanÿsky et suos successores in pacificia possessione dicte vinee et dominÿo dictarum portionum possessionarum, tam videlicet emptitiarum, quam impignoratitiarum infra tempus redemptionis eiusdem medietatis dumtaxat, temporum in processu, contra quoslibet illegitimos impetitores tueri protegere et defensare ubique proprÿs suis laboribus et expensis…

4. oklevél[53]

1516. jún. 18. A kalocsai káptalan átírja II. Lajos parancslevelét.

1516. máj. 20. II. Lajos megparancsolja a kalocsai káptalannak, hogy Ellyewelgh-i Forys Miklós részére írjanak át és pecsétjükkel erősítsenek meg egy a Thethetlen-i családot érintő birtokfelosztási egyezéget a fennmaradt másolat alapján, melynek eredetije egy török támadásban elveszett.

1449. jan. 16. A kalocsai káptalan tanúsítja, hogy előtte Thethethlen-i Mihály az ő Albert nevű fiának, valamint Ilona és Potencia nevű lányainak nevében egyezséget kötött László és Pál nevű fiaival, melyben Fejér vármegyei birtokaikat hét részre osztották fel, valamint Pozsega vármegyei birtokai felosztására is ígéretet tettek:

…egyrészről vitézlő Thethethlen-i Mihály, az ő Albert fiának, Zsuzsanna nevű nemes feleségének, továbbá, Bathya-i Mihály Ilona nevű, és Lylie-i Gwke fia János Potencia nevű feleségeinek, ti., az ő saját lányainak, terheit és nehézségeit teljességgel magára vállalva, ha ugyanők az alábbi dolgokban megmaradni nem akarnának, másrészről pedig ugyanazon Mihálynak vitézlő László és Pál nevezetű fiai személyesen jelenvén meg színünk előtt, a következőket vallották meg élő szóval. Ugyanők a tiszteletre méltó Pál prépostunk, Sebestyén lektorunk és Imre kántorunk, ti., kanonoktársaink, valamint számos más békére törekvő derék és nemes férfi rendelkezése útján, azért hogy ugyanazon Mihály a mondott László és Pál fiait atyai kedvezéssel felkarolva és abban részesítve, ugyanazon László és Pál pedig említett atyukat a gyermeki szeret teljes állhatatosságával szolgálni és hogy, mint korábban, a békesség örömének örvendhessenek és örülhessenek, az ő Weche, Chergh, Chanad, Sadan, MariaMagdalena, Thethyl, Kethalom, Zenthkyral és Solth nevezetű, teljességgel Fejér vármegyében található birtokaikat hét részre osztották egymás között. Ezek közül öt részt ugyanazon László és Péter Mihály nevű atyjának és Zsuzsanna nevű anyjának, továbbá Albert fiának, és ugyanazon Mihály említett nemes lányainak (juttattak): ti., az említett Weche és Chergh birtokokon

[52] Udvardy regesztában *auribus maioribus*, azaz 100 nagyobb arany(pénz) áll, de az oklevélben valójában 100 nagyobb birka (*ovibus maioribus*) szerepel.

[53] 1449, 1516: Balázs-Kiss-Schramek 2007. 81–83.

tizenhárom lakott jobbágytelket, melyek közül tizenegyet a fentebb részről egy kavicsos/durva homokos földrészen[54] túl található, s amely ugyanazon Weche birtokot szétválasztja; kettőt pedig ugyanazon Mihálynak kúriája mellett; négy elhagyatottat pedig az említett Chergh birtokon, hasonlóképpen a fentebbi részek felől, egy vadkörtefa mellett; (a hét részre osztott egészből) két részt pedig Lászlónak és Pálnak, melyekben négy lakott jobbágytelek van, s ezekből egyen Agardi Mátyás, a másikon Mátyás fia István fia Albert, a harmadikon Kis Lukács, a negyediken Kis Bálint lakik. Az említett négy elhagyatottból pedig, melyekből egy az említett Kis Bálint és Chere Albert telkei között (található), a második, melyben most az említett László és Pál lakik s amelyben való tartózkodástól Simon fia Benedeket eltiltották, kettő pedig az említett körtefa mellett a már mondott Mihálynak és más említetteknek mondott négy elhagyatott telkének sorában (található), továbbá az említett kavicsos/durva homokos földtől a Szent György templommal szemközt lévő összes egyéb elhagyatott telket az említett Mihály atyjuknak és nemes szülőanyjuknak ugyanazon László és Pál lakók azoknak díszére s életük végéig átengedték, s ugyanazon atyjuknak és anyjuknak halálát követően az említett László, Pál és Albert, maguk közt majd egyenlően kell, hogy megosszák. Mindazonáltal, hasonlóan az említett Chergh birtok területén, az említett körtefa fölött található bizonyos nyolc jobbágytelket, midőn azoknak akarata arra hajtaná őket, amennyire mindenkinek a saját jogát/jussát[55] meg lehet adni, egymás közt osszák el. Azonkívül az említett MariaMagdalna birtokon öt lakott jobbágytelket, és Chanad birtokon kettő jobbágytelket, ugyanazon MariaMagdalna-n pedig a Santha Bálint telke mellett elhelyezkedő egy elhagyott jobbágytelket, mely ti. még fennmaradtak, a már mondott László és Pál hozzájárulásából ugyanazon Mihálynak és feleségének, valamint más előbb említetteknek juttattak. Az említett Lászlónak és Pálnak pedig ugyanazon Maria Magdalna-n egy lakott jobbágytelket, melyben Inamy Tamás (lakik), Chanad-on kettő lakott jobbágytelket, melyekben Karachon Bertalan és Zalay Péter tartózkodik.; Thethyl-en pedig három lakott jobbágytelket a már említett Mihálynak és más korábban mondottaknak; azután a már mondott Lászlónak és Pálnak egy jobbágytelket, melyet Thakach Mihály lakik.; Az említett Zenthkyral-on és Kethhalom-on hét lakott jobbágytelket, valamint az említett Zenthkyral-on négy elhagyott jobbágytelket, Kethhalom-on pedig egy elhagyatott jobbágytelket ugyanazon Mihálynak és más korábban megnevezetteknek; az említett Lászlónak és Pálnak pedig ugyanazon Zenthkyral-on két lakott jobbágytelket, melyekben Zakalas Pál és Warsas Balázs lakik, valamint egy elhagyatott jobbágytelket ugyanazon Warsas Balázs jobbágytelke mellett, Kethhalom-on pedig kettő szintúgy elhagyatott jobbágytelket, egyet Nytrai Tamás jobbágytelke mellett, attól feljebb, a másikat pedig szemből, kelet felől. *Az említett Solth birtokon pedig öt lakott jobbágytelket a már mondott Mihálynak és más megnevezetteknek, kettőt pedig, melyek közül az egyikben Zeme Gál, a másikban pedig Benedek fia Pál lakik, László és Pál fiúgyermekeknek adták, és egy elhagyatott jobbágytelket, melyben egy bizonyos Thoth Antal lakik, egymás közt osszák el. Hasonlóképpen azon bizonyos hat szőlőből, melyek az említett Solth birtokon lévő szőlőhegyen találhatóak (sex vineis in promontorio pretacte possessionis Solth existensibus), a korábban írt Mihály a maga és más korábban említettek számára négyet tart meg. A maradék kettőt pedig, egy Beythelmal és a másik Waskapw nevezetűt, a már mondott Lászlónak és Pálnak engedtek át.*[56] Thethethlen és Zenthemre birtokukon pedig […] két […] és egyenlő részre osztották. Thethethlen-ben az említett három jobbágytelket, melyekben Thoth Illés, Chapo György és Zarandok Mihály lakik, Zenthemre-n pedig kettő jobbágytelket, melyek közül egyikben Imre fia Pál, a másikban pedig Theke György lakik, az említett Mihálynak és annak Albert nevű fiának hagyták. Az említett Lászlónak és Pálnak pedig a mondott Thethethlen birtokon három jobbágytelket adtak, melyek közül egyben Pál fia Benedek, a másikban pedig Zarandok György és Nagy László, a harmadikban pedig Karachon Balázs lakik; hasonlóképpen, (ugyanazon Lászlónak és Pálnak) Zenthemre-n egyet, melyben Fülöp lakik, és egy másik elhagyatott, melyet egykor egy bizonyos Gersy lakott, annak minden tartozékával nekik adták haszonélvezete; hasonlóképpen, (ugyanőnekik) minden ezüstöt avagy bármilyen néven is nevezett ezüst edényt, melyeket most bírnak, kivéve két ezüst serleget, közönségesen serlyk-et, melyeket a korábban említett László és Pál maguk számára megszereztek, Mihályra és a korábban már említett más személyekre hagyták. Azt is kinyilvánítva, hogy amennyiben Isten akaratából az említett Mihály ezen földi világból eltávozna, akkor a mondott Mihálynak összes említett birtokrészét, dolgát, ingóságát, kincstárának ezüstjeit és bármiféle nemesi leveleit az említett Zsuzsanna asszonyra, azaz feleségére, és az említett Lászlónak és más korábban említettek anyjára, egészen addig, amíg ugyanazon asszony földi munkálkodását be nem végzi, s másfelől, ha az említett Zsuzsanna asszony, ti., ugyanazon (Mihálynak) felesége halna meg, akkor (Zsuzsannának) összes birtokrésze, dolga, ingósága, kincstárának ezüstjei és bármiféle nemesi levelei hasonló módon a már mondott Mihály úrra, ti az ő férjére tartoznak

[54] *„ultra quandam particulam terre sabulose"*

[55] Értsd: őt illető részt.

[56] Kiemelés a szerzőktől.

szállni és háramlani. Azt akarták továbbá az említett felek, hogy ha közülük bárki az összes említett birtokrészeik területén található jobbágyhelyeken, ahol kívánná, jogának megfelelő mértékben jobbágyokat tudna letelepíteni[57], akkor erre szabad lehetősége legyen. Azt sem elfelejtve, hogy az ő Pozsega vármegyében lévő birtokrészeiket Szent György mártír legközelebbi ünnepe nyolcadán a pozsegai Szent Péter egyház káptalanjának tanúságtétel előtt a fent említett módon, halasztás nélkül hét egyenlő részre tartoznak felosztani maguk között. Mindazonáltal az említett felek kinyilvánították, hogy a Pozsega vármegyében lévő birtokrészeik közül azok a birtokrészek, melyek most az említett Mihályéi és Zsuzsanna nevű feleségééi, a fent említett módon szálljanak kettejük közül egyikőjükre, tudniillik az e világból eltávozottról arra, aki életben maradna.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

KFL	Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár, Kalocsa
KJM Népr. Ad.	Kecskeméti Katona József Múzeum Néprajzi Adattára, Kecskemét
KJM Rég. Ad.	Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára, Kecskemét

IRODALOM

Balázs–Kiss–Schramek 2007	Balázs Gábor – Kiss Anita – Schramek László: *Mohács előtti oklevelek a Pest Megyei Levéltárban*. Budapest, 2007.
Benda 2014	Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Archívum Comitatus Castriferrei 6. Szombathely, 2014.
Borosy 1997	Borosy András: *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása II.* Pest Megye Múltjából 8. Budapest, 1997.
Égető 1970	Égető Melinda: A szőlő ültetése a Solt-vidéken. *Ethnographia* 81 (1970) 516–530.
Égető 1974	Égető Melinda: A szőlőművelés átalakulása a századfordulón a Solt-vidéken. *Cumania* 2 (1974) 133–158.
Égető 1975	Égető Melinda: XVIII–XIX. századi paraszti szőlőművelésünk néhány jellemző vonása: a solti példa. *AgrSz* 17 (1975) 3–4. 450–462.
Égető 1991	Égető Melinda: A balkáni vörösbor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. A Duna menti népek hagyományos műveltsége. In: Halász Péter (szerk.): *Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére*. Budapest, 1991, 269–275.
Égető 1993	Égető Melinda: Az *alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig.* Budapest, 1993.
Fóti–Pánya 2022	Fóti Miklós – Pánya István: *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban.* Budapest–Kecskemét, 2022.
Fóti 2023	Fóti Miklós: *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578).* 21st Century Studies in Humanities. Budapest, 2023.
Gecsényi 1998	Gecsényi Lajos: A középkori borok királya: a szerémi bor. *História* 20 (1998) 5–6. 27–28.
Gulyás 2017	Gulyás László Szabolcs: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján.* Budapest, 2017.
Horváth–Szabó 2000	Horváth M. Ferenc – Szabó Attila: *Pest–Solt–megye 1860. évi település–statisztikai leírása.* Pest Megye Múltjából 9. Budapest, 2000.
Káldy-Nagy 1977	Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Budapest, 1977.
Káldy-Nagy 1985	Káldy–Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Pest Megye Múltjából 6. Budapest, 1985.
Káldy-Nagy 2008	Káldy-Nagy Gyula: *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben.* Dél-Alföldi évszázadok 24. Szeged, 2008.
Lőrincze 1947	Lőrincze Lajos: Mál. *MNy* 43 (1947) 24–27.
Nagy 1989	Nagy Béla: *Adalékok Solt nagyközség földrajzi neveihez*. Solt, 1989.

[57] Szó szerint: leültetni.

Pais 1916 Pais Dezső: A mál változatai. *MNy* 12 (1916) 168–173.
Sebestyén 1950 N. Sebestyén Irén: Mál, ság, sziget. *MNy* 46 (1950) 119–123.
Szakály 1981 Szakály Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.
Szakály 1995 Szakály Ferenc: *Pest–Pilis–Solt megye XVI–XVII. századi dica- és dézsmajegyzékei. Előmunkálatok Pest megye monográfiájához I.* Budapest, 1995.
Szakály 1997 Szakály Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997.
Thúry 1901 Thúry József: Pest megyei községek panaszai 1696-ból. *MTT* 4 (1901) 2. 422–429.
Udvardy 1992 Udvardy József: *A Kalocsai Főszékeskáptalan története a középkorban.* Budapest, 1992.
Vass 1979 Vass Előd: A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. *Cumania* 6 (1979) 7–62.
Vass 1980 Vass Előd: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, 1980.
ZO X. Kammerer Ernő: *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo X. Budapest, 1907.

WINE PRODUCTION IN SOLT DURING THE MIDDLE AGES (Abstract)

István Pánya – Benjámin Borbás – Miklós Fóti

Keywords: medieval wine production, wine hill, *extraneus* ownership, wine region, County Solt, table wine, press-house, community archaeology

The Danube-Tisza interfluve, and the area along the Danube in particular, are not among the better-known wine-growing regions of Hungary. This was also the case in the Middle Ages, when the centre of Hungarian wine production lay on the river's right bank, in the Tolna-Baranya region and in the Szerémség (Srem) region. Viticulture was practiced throughout the Carpathian Basin and cheap wine for daily consumption – what would today pass as table wine – could be produced in regions with suitable conditions. Fortuitously, a handful of invaluable charters have survived about Solt or, better said, about the wine hill rising beside the settlement – currently known as Meleg-hegy – which provide a glimpse into the wine production of a market town on the Hungarian Plain.

The Meleg-hegy is a north to south oriented, roughly 6 km long elevation covering some 8 km^2, whose greatest breadth is 2 km. The area of the wine hill was carved up between several settlements in medieval times. The greatest portion of the mountain was in the ownership of the market town of Solt; the production data indicate that intense wine growing was practiced on the mountain. Four medieval documents (dating from 1410, 1462, 1513 and 1516, respectively) contain data on wine growing in Solt. Among these, the charter from 1513 is particularly important because it records that the residents of more distant settlements also had vineyards on the Solt wine hill, representing the first documented instance of so-called *extraneus* (non-local) ownership on the Hungarian Plain during the Middle Ages.

The volume of wine production in Solt can be determined from the Ottoman tax registers. In 1578, the tithe paid by Solt was the highest in the *sanjak* of Szeged (30,000 akçe), the second highest, amounting to no more than 7500 akçe, was paid by Szeged. This would suggest that viticulture played a prominent role at Solt and that the main products were in all likelihood table wines for daily consumption.

One important element of our research, the role of community archaeology, must be highlighted. The Katona József Museum of Kecskemét was among the first to organise a group of local enthusiasts, many of whom participated in the survey of the Solt wine hill. Although very few finds were collected in the area (mostly fifteenth- and sixteenth-century pottery fragments, sixteenth-century coins, a knife hilt mount), their work nevertheless contributed to a better knowledge of the area's history. The finds would suggest that there were various economic buildings, press-houses and cellars during medieval times on the wine hill (*promontorium*) that were important settings of daily economic activities.

A SOLTI TÉTELHEGYRŐL SZÁRMAZÓ FÉMTÁRGYAK ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATA

Török Béla

A többkorszakos lelőhely ásatásaihoz kapcsolódó szisztematikus műszeres leletfelderítés során nagy számban kerültek elő fémből készült tárgyak, a leletek korát, illetve jellegét tekintve is széles spektrumban. Ez a tanulmány olyan leletek archeometriai vizsgálatairól számol be, amelyeket nem vasból készítettek, illetve ezen beül is a réz alapú ötvözetek vannak fókuszban. Az egyes fejezetek a tárgyakat korszakonként rendezve tárgyalják, alapvetően a mért eredmények adatszerű közlése, összehasonlítása, illetve a belőlük megállapítható anyagminőségi és készítéstechnikai sajátosságok említése által.

Kulcsszavak: réz, bronz, nemesfémek, archeometria, XRF, SEM, avar kor, honfoglalás kor, Árpád-kor, késő középkor

A VIZSGÁLT TÁRGYAK ÉS A VIZSGÁLATI MÓDSZER

A tárgyak vizsgálatánál alapvető kritérium volt, hogy minden tárgy esetében roncsolásmentesen történjen, ezért az elmúlt években a Solt-Tételhegy lelőhelyről válogatott 82 darab tárgy röntgenfluoreszcens vizsgálatát, illetve az eredmények kiértékelését végeztük el. A vizsgált tárgyakat öt nagy csoportra osztva, a kora avar kor és a késő középkor közötti egyes korszakok szerint tárgyalom. Külön csoportot alkotnak azok a tárgyak, amelyek datálása, besorolása bizonytalan. A tárgyak mennyisége és a vizsgálat jellege miatt olyan vizsgálati módszerre volt szükség, amelynek kivitelezése egyszerű, roncsolásmentes és mérési eredményei könnyen kezelhetők, ugyanakkor a vizsgálati metodika egységes, az eredmények összehasonlíthatósága pedig biztosított legyen valamennyi tárgy esetében. Ezeket a szempontokat és a rendelkezésre álló műszeres lehetőségeket, illetve nem utolsósorban az anyagi lehetőségeket figyelembe véve, hordozható energiadiszperzív röntgenfluoreszcens (ED-XRF) spektrométer alkalmazása volt a legcélszerűbb. A mérések elvégzéséhez Oxford Instrument X-MET8000 Expert készüléket használtam, ami SDD-vel (Silicon Drift Detector) van felszerelve, mérőablaka 10,7 × 9,4 mm-es, röntgencsöve ródium anódos és 50 kV gerjesztőfeszültséggel üzemel, és kifejezetten fémötvözetek vizsgálatára készült.[1]

A módszerrel az adott tárgy felületének kb. 1 cm^2-es részét lehet megvizsgálni, abban az esetben, ha kollimátor vagy szűkítő használatára kerül sor, akkor ennél jóval kisebb átmérőjű felületet is lehet mérni. Az anyag minőségétől függően a gerjesztő röntgensugár mintegy 100-200 μm mélységig hatol az anyagba, de előfordul, hogy a mélyebb rétegekben keletkezett röntgensugárzás mérhetősége bizonytalan. Ugyanakkor, a mérés precizitása ~0,1%, az analitikai mérés pontossága pedig 0,2–1,0 relatív százalék közötti. Ezzel a műszerrel elvileg a periódusos rendszerben a magnézium és az urán között található elemek mennyiségét lehet megérni, de nem mindegy, milyen mérési módszert (kalibrációt) alkalmazunk. A hatszáznál is több mérés kivitelezése többféle mérési módszerrel történt, néha csak méréstechnikai kíváncsiság, illetve az összehasonlíthatóság miatt.

Az említett hordozható XRF spektrométer mérési módszerei alapvetően kétféle csoportba oszthatók, illetve létezik automatikus kiválasztási módszernél ún. újraszámítási mód.[2] Az empirikus módszerek összehasonlítják az ismeretlen mintát kalibrációs görbék és egyéb paraméterek készletével, majd kiszámítják az elemek koncentrációját. Ismert vizsgálati értékekkel rendelkező szabványok sorozatából végzett mérések hozzák létre az adott analizátor kalibrációs görbéit. A standardok egy sor elem különböző koncentrációit tartalmazzák, amelyek egy koncentrációtartományt fednek le. Az empirikus módszerek pontosabbak, mint az alapvető paraméteres módszerek (Fundamental Parameter – FP), de csak akkor, ha az ismeretlen minta a koncentrációtartományon belül van. Az FP módszerek a röntgenfluoreszcencia összetett matematikai elemzését használják a koncentráció kiszámításához. Bár egy FP-módszer adott koncentrációtartományban általában kevésbé pontos, mint egy, a tartományra érvényes empirikus módszer, viszont az elemkoncentrációk sokkal szélesebb tartományában

[1] Oxford 2016.

[2] Ugyanott.

pontos, így különösen bizonytalan összetételű ötvözeteknél, mint amilyenek általában a régészeti leletek is, ennek használata a célszerűbb.

A tanulmányban felsorakoztatott tárgyakat mindkét módszerrel, azon belül többféle alkalmazással vizsgáltuk. Az FP-módszerrel történő méréseknél a réz alapú ötvözetek esetén az Alloy FP kalibráció az, amellyel az ötvözet összetétele minden mérhető komponens esetében 0–100%-os tartományban a legbiztosabban meghatározható. Bár ezzel a kalibrációval nem mérhetőek az ún. könnyű elemek (pl. Al, Si, P), de ez esetünkben inkább előnyt jelent, mivel ezek az elemek jellemzően a tárgyakra tapadt, esetleg bennük előforduló zárványos szennyeződésekben fordulnak elő, így nem torzítják a fémötvözet „valódi" összetételét. A legtöbb tárgy esetében próbaként Alloy LE FP kalibrációt is alkalmaztunk, ekkor a műszer a könnyű elemeket is mérte. Egy-két esetben, amikor vélhetően, vagy bizonyosan nemesfém (Ag, Au) alapú tárgyról volt szó, kifejezetten ezekre az elemekre fókuszáló Precious FP kalibrációt is alkalmaztunk.

Természetesen valamennyi tárgyon több mérés is történt, számos esetben, a tárgy tagoltságától, várható komplexitásától (pl. bevonat feltételezhető) függően kollimátort, kamerával ellátott szűkítőt is használtunk, így néha tárgyanként akár 10-15 mérési pont is előfordult. A nagy adatmennyiség értelmezhetősége, az alapvető információk összehasonlíthatósága, illetve a tanulmány áttekinthetősége miatt itt csak az Alloy FP módszerrel mért eredményekből kalkulált átlagösszetételeket közöljük a táblázatokban, illetve nemesfémből készült tárgyak esetében a Precious FP alkalmazással mért értékek átlagait. Komplex leletek esetében, ahol a tárgy egyes részei határozottan eltérő összetételűek a felületen (pl. elején és hátán, vagy éppen egy bevonat maradékán), a különböző részek átlagösszetételeit különválasztva szemléltetjük. Valamennyi XRF-mérés 30 másodperces mérési idővel történt és az eredmények minden esetben tömegszázalékban értendőek. A túlzott adatközlés elkerülése, illetve a mérés precizitásának fent említett határa miatt csak azok az elemek kerültek be a táblázatokba, amelyeknél legalább egyszer legalább 0,1%-ot mértünk. Megjegyzendő ugyanis, hogy különböző mérési kalibráció másképp választ hátteret. Nem mindegy, melyik fő karakterisztikus vonal alapján határozzuk meg a kémiai összetételt. Minél magasabb rendszámú egy elem, annál több karakterisztikus vonal (csúcs) jelenik meg. Az ólomnak például relatíve sok csúcsa van, amelyek átfedésbe kerülhetnek más elemek csúcsával. Az egyes mérési kalibráció felbontóképességétől függ, hogy a műszer meg tudja-e különböztetni egy adott csúcsot egy olyan elemétől, aminek közel esik egy vonala, vagy éppen összetéveszthetni egy vagy több másik elemmel és tévesen azonosít. Előfordulhat olyan azonosítási hiba is, hogy a műszer több helyen egy elem szökési csúcsát rosszul azonosítja, azaz amikor a gerjesztés hatására kilépő elektronok energiát veszítenek, és ez a minimális energia úgy jelenik meg a spektrumon, mintha egy másik elem lenne, rendszerint nagyon kicsi koncentrációban.

A kora avar kori leletek többségénél, valamint a későbbi korszakokat illetően két-két tárgy esetében kísérleti jelleggel energiadiszperzív mikroszondával felszerelt pásztázó elektronmikroszkópot alkalmaztunk a felület vizsgálatára, illetve pontszerű és területi spektrumok felvételére, elemösszetételek meghatározására. A SEM-EDS vizsgálatot Zeiss EVO MA10 típusú, EDAX EDS-mikroszondával felszerelt elektronmikroszkóppal végeztük. Mivel csak roncsolásmentes vizsgálat volt engedélyezve, egyeztetés alapján a tárgyakon, nem feltűnő helyen, 1-2 mm^2-es felületen óvatosan ledörzsöltük a felületi szennyeződést és oxidációs réteget, hogy az elektronmikroszkóppal a fémtiszta felület megfigyelhető legyen. Ennek a pontszerű csiszolásnak a nyoma idővel eltűnik. A vizsgálat így természetesen roncsolásmentes volt, de nyilván a használhatóságát, eredményességét alapvetően korlátozta, hogy nem lehetett klasszikus metallográfiai vizsgálatra alkalmas mintát előkészíteni, azaz vágni, beágyazva csiszolni, polírozni és maratni. Az elektronmikroszkópos képek visszaszórt *(backscatter)* elektronokkal készültek, ez alapján a nagyobb rendszámú elemek területei világosabbak, a kisebb rendszámúaké sötétebbek. A rendszámérzékeny képeken kívül lehetőség volt a beépített EDS-mikroszonda segítségével a SEM-képeken megjelölhető, pontszerű vagy a kép területére érvényes átlagos kémiai összetételt is meghatározni. Bár az eljárás szoftvere tömegszázalékban és atomszázalékban is 100%-os összegzéssel sorolja fel a vizsgált elemeket, a műszerrel csak a karbontól nagyobb rendszámú, legalább 0.5 tömegszázalékban jelen lévő elemek detektálhatóak, de a kisebb rendszámúak (pl. C, O) mennyiségileg nem is megbízhatóan. A behatolási mélység az XRF spektrométerhez képest sokkal kisebb, 1-2 μm. Ezeket a vizsgálatokat, méréseket egyfajta megerősítő jelleggel végeztük csak.

Az alábbiakban bemutatandó tárgyakat keltezésük szerint öt csoportra osztottuk. Hat lelet került a 7. század első felére, 19 darab a 10–11. századra, 24 darab a 11–13. századra és 27 darab a 14–16. századra sorolt csoportba. Külön elemezzük azt a hat tárgyat, amelyek korszakolása egyelőre bizonytalan.

Az itt közölt XRF-vizsgálatok 2020 és 2023 között történtek a Miskolci Egyetem Metallurgiai Intézetében. A méréseket és kiértékelésüket e tanulmány szerzője, a Miskolci Egyetem Archeometallurgiai Kutatócsoportjának (ARGUM) vezetője végezte el,

hét tárgy vizsgálata esetében Varga Marcell anyagmérnök szakdolgozó hallgató, illetve az átlagszámításokat, adatrendezést illetően Tóth Boglárka, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem doktorandusza működött közre. A SEM-EDS méréseket Kovács Árpád (Miskolci Egyetem, Fémtani, Képlékenyalakítási és Nanotechnológiai Intézet), az ARGUM munkatársa végezte el. A vizsgálatok részeredményeiről eddig egy publikáció jelent meg,[3] egy másik pedig jelen kézirat készítésekor megjelenés alatt volt.[4]

A KORABELI RÉZ ALAPÚ ÖTVÖZETEKKEL KAPCSOLATOS ÁLTALÁNOS MEGÁLLAPÍTÁSOK

A tanulmányban bemutatott tárgyak zöme rézből, illetve réz alapú ötvözetből készült lelet. Az XRF-vizsgálatok kapcsán természetesen fő kérdés az esetleges ötvözők azonosítása, illetve hatása az ötvözet tulajdonságaira. Nem mindig könnyű azonban eldönteni, hogy bizonyos elem (főként az ón és ólom) szennyező vagy már szándékos ötvöző az anyagban.

A bronzok alapvető és leggyakoribb korabeli ötvözője, az ón javítja a bronzötvözet mechanikai tulajdonságait. Ideálisnak tartott ón-réz arányként az idők folyamán az 1 : 10 aránypár alakult ki, amely a középkor folyamán is alapvetően megmaradt, esetleg 1 : 8 arányig csökkent az ón szempontjából.[5] Amellett, hogy 1% alatt egyértelműen szennyezőről beszélhetünk, mindazonáltal léteznek már igen alacsony, 2–4% óntartalmú, szándékosan ötvözött bronzok is, de ilyen óntartalom kerülhetett akár közvetlenül a kohósított rézércből is a fémbe.

A bronzokban másik, jellemzően előforduló elem, az ólom javítja a bronz önthetőségét, de erősen hajlamos a dúsulásra,[6] és a magas ólomtartalmú bronz öntés után megszilárdulva, hidegalakításnál könnyebben törik. Az ólom kis mennyiségben gyakran csak szennyező, de természetesen szándékos ötvözőként is közismert, a bronzban gyakran szegregátumokban, elkülönült zárványokban található meg.[7]

Nem szabad azonban elfeledni, hogy az XRF módszerrel esetünkben felületet vizsgálunk, ahol hosszú évek korróziós folyamatai miatt az ón és az ólom is dúsulhatott, tehát az ötvözet belsejében valójában akár sokkal kevesebb lehet az átlagos értékük.[8]

Több tárgynál lényeges ötvöző a cink is, amely a sárgaréz alapvető ötvözője. A tiszta réz vöröses színe 7% Zn-tartalomig halványul. de még vörös, 14–15% Zn-tartalomig sárgás-vöröses lesz, ahol egyre inkább a sárga dominál. 15–17% Zn-nél már a fém egyértelműen sárga, az arany színére leginkább a 20% Zn-tartalmú sárgaréz hasonlít bár egyes források ezt inkább 50-50%-os Cu-Zn ötvözetre mondják (50% felett az ötvözet egyre inkább fehéredik). A rézötvözetet a cink keményebbé, nagyobb szakítószilárdságúvá, jól önthetővé, viszont nehezebben alakíthatóbbá teszi. Hidegen akkor a legnyújthatóbb a sárgaréz, ha 15–20% cinket tartalmaz; ez az ötvözet melegen nem munkálható meg. Ha a cinktartalom 35–40%, az ötvözet melegen igen, de hidegen egyre kevésbe nyújtható. Akkor a legkeményebb a sárgaréz, ha benne 28,5% cink van.[9]

A bronzötvözetekben előforduló szennyezők közül mindenképpen megemlítendő a vas, amely – lévén nem kis atomszámú – detektált elem Alloy FP kalibráció alkalmazásakor, ha a könnyű elemeket nem is mérjük. Viszont amellett, hogy szinte mindig előfordul az ötvözet természetes fémes szennyezőjeként, a tárgy felületén megtapadt szennyeződések, oxidált felületi rétegek is rendszerint tartalmaznak vasat. Az ötvözet analízisekor igazából csak akkor lehet mérvadóan használni a detektált koncentrációját, ha a felület fémtisztára van előkészítve, ami a régészeti leleteknél nem igazán szokásos.

[3] Szentpéteri–Török 2022.
[4] Szentpéteri–Török 2023.
[5] Tylecote 1992; Török 2013.
[6] Roxburgh et al. 2018.
[7] Staniaszek–Northover 1983. 265.
[8] Orfanou–Rehren 2015.
[9] Szentpéteri–Török 2022.

A SOLT-TÉTELHEGY LELŐHELYRŐL VIZSGÁLT TÁRGYAK IDŐRENDI CSOPORTJAI

Leletek a 7. század első feléből

A kora avar korra datálható csoportot zömében övfelszerelések, leginkább veretek alkotják, ugyanakkor ide tartozik egy öntött gúlacsüngős fülbevaló és egy préselt lemez is. Az Alloy FP kalibrációval elvégzett mérések eredményeinek átlagértékeit *az 1. táblázat* tartalmazza.

1. táblázat. A 7. század első feléből származó tárgyak XRF méréseinek átlageredményei tömegszázalékban megadva (nd = nincs detektálható érték)

Table 1. Earlier 7th-century artefacts: mean values of the XRF measurements in weight percentage (nd: no detectable value)

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
2014-183 fülbevaló	0,21	0,13	78,96	12,88	0,43	1,60	3,49	0,08	2,17
2016-001 övcsat pecek	0,09	0,10	74,46	0,48	0,74	0,57	11,99	0,12	11,16
2016-002 lemezes szíjvég	0,08	0,14	89,09	10,44	0,07	0,08	0,04	nd	nd
2018-149 övcsat	1,11	0,12	95,44	0,30	0,15	0,29	0,60	0,05	1,86
2020-234 pártaveret	0,39	0,09	83,71	14,27	0,12	0,19	0,80	0,10	0,27
2019-141 préselt lemez	0,60	0,26	80,25	17,78	0,21	0,06	nd	0,01	0,71

A csoportban található tárgyak közül négy (2014-183; 2016-002; 2020-234; 2019-141) sárgaréz alapú ötvözetből készült, mintegy 10–17%-os cinktartalommal. A 2014-183-as gúlacsüngős fülbevaló esetében az átlagos cinktartalom közel 13%, ugyanakkor a cinkkoncentráció a részletes mérések során heterogénnek mutatkozott (10–17% között). Megjegyzendő, hogy az XRF csak felületet mér, ahol a hosszú évek rézkorróziós folyamatai miatt leginkább az ón és az ólom dúsulhatott, de néhány százalékban akár a cink is, tehát az ötvözet belsejében valójában kevesebb lehet az átlagos értékük. A fülbevaló esetében kiemelendő még a magas ezüst- és ólomtartalom is, amelyek kezelhetők szennyezőként a sárgaréz alapanyagban. Ám valószínűleg inkább arról van szó, hogy az öntött ékszer fémötvözetébe korábbi olvasztások során belekerültek más összetételű fémötvözetek maradványai is. Az ólom és az ezüst egyébként nagyon gyakran egy ércben jelentkezik, metallurgiájuk is szorosan összefügg, főként a kupellálás eljárása által, amely a nemesfémek (pl. az ezüst) elválasztása az alapfémektől.[10]

A 2016-002-es azonosítójú tárgy esetében 10% körüli cink tartalmat mértünk, ennél a tárgynál érdekes, hogy alapanyaga homogén, szennyező szinte csak nyomokban mutatható ki, ónt és ólmot nem is detektált az XRF. Szennyezőként talán a nikkel említhető a tárgy esetében, ami valamivel meghaladja a 0,1%-ot.

A 2020-234-es lelet ötvözetében 14–15% cinktartalmat mértünk, a szándékos ötvözőelem mellett további elemek megtalálhatók, mint például az ón és az ólom is. Ezek minden bizonnyal a rézércből származó szennyezőként kerültek az anyagba, de nem túl nagy koncentrációban.

A négy tárgy közül a legnagyobb cinktartalmat a 2019-141-es számú préselt lemezben mértük, ahol a szándékosan alkalmazott cink ötvöző meghaladta a 17%-ot is. Ezen felül említendő a nagyobb ólom és arzén tartalom is, de feltételezhetően ezek csak szennyezők.

A tárgyak közül a 2016-001-es számú övcsatpecek alapanyaga bronz, melyben az ón és az ólom meghaladja a 11%-ot a felszínen. Az arzéntartalom nagyobb a legtöbb többi vizsgált tárgynál tapasztaltaknál, de az egyéb szennyezők mért mennyisége (így ebben az esetben például a cink is) nem kirívó.

A 2018-149-es számú csat alapanyag eltér a többitől, ugyanis ez jól önthető és alakítható vörösréz felhasználásával készült. Az alapércből származik a néhány tized százalékos cink-, arzén-, ezüstszennyeződés, illetve a 0,5% körüli óntartalom is. Említésre méltó ugyanakkor a fém ólom- és vastartalma. Az 1–3%-os ólomtartalom már növeli a fém önthetőségét, ilyen mennyiségben lehet szándékos ötvöző, de még szennyező is. A vas mindenképp szennyező, de ilyen koncentrációban minden bizonnyal inkább a tárgy felületén megtapadt szennyeződésből ered és nem a fémötvözet természetes szennyező összetevője.

Leletek a 10–11. századból

A honfoglalás és államalapítás korára, illetve a párhuzamok miatt európai viszonylatban viking korra datált tárgyak csoportja összesen 19 leletet tartalmaz, amelyek közt megtalálható lószerszámveret, illetve olyan

[10] Bayley–Erckstein 2006; Török 2013.

díszítőelemek, mint például övveretek, csüngők, sortagolók, ruhaveretek és egyéb ékszerek. Az Alloy FP kalibrációval végzett XRF-mérések átlageredményeit a *2. táblázat* foglalja össze.

2. táblázat. A 10–11. századra datált tárgyak XRF méréseinek átlageredményei tömegszázalékban megadva (nd = nincs detektálható érték)

Table 2. 10th-11th-century artefacts: mean values of the XRF measurements in weight percentage (nd: no detectable value)

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
1996-001 1 lószerszám veret eleje vörös	0,19	0,11	86,69	0,11	0,40	0,36	8,16	0,20	3,76
1996-001 2 lószerszám veret eleje szürke	0,17	0,11	86,09	0,09	0,46	0,37	8,14	0,21	4,32
1996-001 3 lószerszám veret háta	0,16	0,11	91,71	0,10	0,29	0,36	4,50	0,17	2,56
2019-108 1 lószerszám veret eleje	0,35	0,12	87,13	0,03	0,29	0,94	8,96	0,14	2,05
2019-108 2 lószerszám veret háta	0,18	0,12	89,84	nd	nd	0,84	6,46	0,13	2,38
2020-135 1 szíjelosztó karikaperem eleje	0,76	0,13	81,56	0,35	0,75	0,29	6,92	0,24	8,78
2020-135 2 szíjelosztó karikaközép eleje	0,77	0,12	79,23	0,53	0,62	0,26	13,62	0,20	4,37
2020-135 3 szíjelosztó karikaperem háta	0,66	0,12	82,20	0,34	0,50	0,37	7,44	0,30	7,71
2020-135 4 szíjelosztó karikaközép háta	0,76	0,13	82,62	0,34	0,75	0,31	6,83	0,25	7,77
2018-374 1 övveret eleje	0,17	0,09	79,54	0,70	0,17	0,12	18,70	0,03	0,42
2018-374 2 övveret háta	0,11	0,09	86,26	0,01	0,15	0,06	12,76	0,02	0,51
2018-465 1 szíjvég eleje	0,21	0,13	93,69	nd	0,15	0,14	4,27	0,29	1,08
2018-465 2 szíjvég háta	0,09	0,13	93,80	nd	0,16	0,12	3,76	0,28	1,59
2018-250 1 ruhaveretcsüngő eleje	0,10	0,10	83,25	13,48	nd	0,07	0,05	0,11	2,79
2018-250 2 ruhaveretcsüngő háta	0,09	0,09	86,03	8,22	nd	0,07	2,17	0,12	3,09
2018-331 1 ruhaveretcsüngő eleje	0,19	0,10	85,60	10,97	0,08	0,10	0,70	0,23	1,93
2018-331 2 ruhaveretcsüngő háta	0,19	0,10	84,84	11,57	nd	0,10	0,68	0,24	2,07
2020-123 1 ruhaveretcsüngő eleje	0,10	0,11	96,86	nd	0,28	0,13	0,96	0,32	1,16
2020-123 2 ruhaveretcsüngő háta	0,09	0,11	97,13	nd	0,27	0,14	0,86	0,30	1,02
2019-151 karperec	0,64	0,19	63,25	8,86	2,49	0,13	14,97	0,08	8,83
2018-463 lunula	0,87	0,41	0,07	nd	0,09	nd	nd	nd	97,39
2008-068 1 palástcsatlemez eleje	0,15	0,09	79,11	15,71	0,54	0,10	1,33	0,20	2,60
2008-068 2 palástcsatlemez háta	0,17	0,09	78,70	15,63	0,65	0,10	1,24	0,22	2,95
2018-268 1 palástcsatlemez eleje ónozott	0,62	0,07	73,58	0,26	0,63	0,12	10,49	0,30	13,69
2018-268 2 palástcsatlemez eleje lekopott	0,23	0,07	80,99	0,04	0,65	0,12	1,33	0,29	15,74
2018-268 3 palástcsatlemez háta	0,39	0,08	80,55	0,03	0,71	0,11	1,74	0,30	15,85
2016-025 palástcsattű	0,07	0,08	97,74	nd	0,47	1,10	0,03	0,46	nd
2018-347 1 késtok függesztő eleje ónozott	1,08	0,08	73,43	6,60	0,69	0,11	13,75	0,30	3,61
2018-347 2 késtok függesztő eleje lekopott	0,52	0,08	81,84	9,79	0,60	0,11	4,29	0,28	2,38
2018-347 3 késtok függesztő háta	0,28	0,09	83,22	11,75	0,53	0,11	2,01	0,25	1,71
2014-110 sortagoló	0,07	0,30	93,81	0,15	0,18	0,02	5,18	0,19	0,04
2018-122 sortagoló	3,13	0,56	79,64	0,04	1,06	nd	15,28	0,12	nd
2021-176 sortagoló	1,13	0,38	94,76	0,05	0,21	0,06	3,27	nd	nd
2021-195 sortagoló	0,22	0,44	87,01	0,11	0,25	0,03	11,31	0,29	0,28
2016-031 rozetta	0,55	nd	1,24	0,49	nd	0,05	51,98	nd	44,93

A csoportban található lószerszámveretek (1996-001 és 2019-108) egymáshoz nagyon hasonló összetételű alapanyagból készültek, ráadásul hasonló díszítéssel. A két tárgy kis ón- és ólomtartalmú bronzból készült. A veretek díszített oldalán szürkés színű bevonat látható, amit valószínűleg ónból készítettek, az alapfém pedig a tárgy vöröses árnyalatú részei lehetnek (a hátoldalon elkészített mérések alapján). Ugyanakkor az ónbevonat a különböző színű területek átlagösszetételeinél nem mutatkozik meg (1996-001-es tárgy), mivel bizonyára csak 1-2 µm vastag, így a műszer röntgennyalábja sokkal mélyebbre hatol. Mindkét tárgy hátoldalának átlagos óntartalma alacsonyabb, mint a díszített oldalaké, illetve megemlítendő a 2019-108 azonosítójú veret relatíve nagy, csaknem 1%-os mért ezüsttartalma.

Az 1996-001-es lószerszámveret SEM-EDS vizsgálatát a tárgy hátoldalán, a perem közvetlen közelében végeztük. Az alapfém összetételére vonatkozóan az EDS igazolta az XRF-mérést, kis ón- és ólomtartalmú rézről van szó. A kissé megcsiszolt helyet úgy választottuk meg, hogy vékony sávban vizsgálni lehessen a szürke bevonatot is. Az *1. képen* az 1-es pont az alapötvözetet, a 2-es pont pedig a nagyobb ón- és ólomtartalmú – és némileg szennyezett, oxidált – bevonatot jelöli.

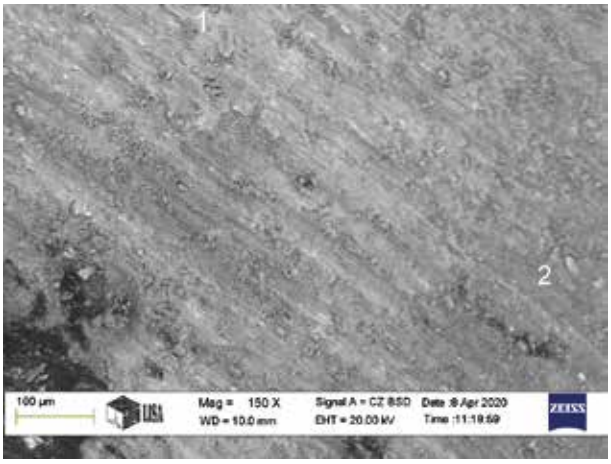

1. kép. SEM-BSE felvétel, 1996-001-es lószerszámveret
Fig. 1. SEM-BSE image, harness mount (ID 1996-001)

A 2019-108-as veret SEM-EDS vizsgálata is alátámasztotta az XRF-vizsgálat feltételezéseit az ötvözetet illetően, egyúttal igazolta, hogy valóban megtörtént egykor a díszítő célú ónozás. Ennek maradványa a *2. kép* 2-es ponttal jelölt területe. Az EDS-mérések eredményei tömeg%-ban: 1: Pb: 2,54, Sn: 15,87, Cu: 81,59; 2: Pb: 1,34, Sn: 53,73, Cu: 44,93.

A 2020-135-ös szíjelosztó karika peremének és közepének elején, illetve hátán végeztünk méréseket. A vizsgálati értékek szerint a tárgy ón- és ólomtartalma meglehetősen heterogén képet mutatott, azonban

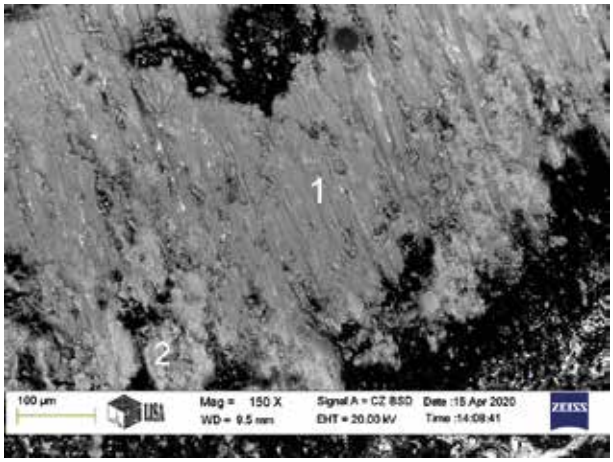

2. kép. SEM-BSE felvétel, 2019-108-es lószerszámveret
Fig. 2. SEM-BSE image, harness mount (ID 2019-108)

az biztos, hogy alapanyaga bronz. A tárgy elejénél mért nagyobb óntartalom azt bizonyítja, hogy a szíjelosztót ónnal vonták be, de ennek nyomai csak a középső, díszített részen maradt meg. Hátoldalán csak az alapfém óntartalma mérhető. A tárgy alapötvözete valószínűleg úgy alakulhatott ki, hogy szennyezőket is tartalmazó rézérc primer kohósításából nyert vörösrézhez a jobb önthetőség és használattal összefüggő minőségi elvárások miatt ólmot és ónt ötvöztek.

A 2018-374-es tárgy nagy óntartalmú bronzból (12–18%) készült, és csak minimális mennyiségű ólmot és cinket tartalmaz. Hátoldalán jelentősen kisebb az óntartalom, mint a tárgy elején, ennek az lehet az oka, hogy a díszített oldalon a réz korróziója miatt az ón nagyobb arányban dúsult, ugyanakkor okozhatja az is, hogy a különböző domború-homorú felületekről a röntgensugarak másképp verődtek vissza és kerültek a detektor látóterébe. A tárgy SEM-EDS vizsgálata igazolta az XRF-mérések eredményeit, az óntartalom nagyságrendjét, illetve az ólom, mint nagyon kis mennyiségű szennyező anyag vonatkozásában is. A veret rögzítésére alkalmazott fémszálról (*3. kép*, 2-es pont) kiderült, hogy tiszta réz (vörösréz, esetleg nagyon kevés ónszennyezővel), amely könnyen húzható és hajlítható, tehát a célnak éppen megfelel.

A 2018-465-ös számú honfoglaláskori övveret anyagában a rézen kívül az ón és az ólom említésre méltó, viszont előző elem mennyisége egyik mérésen sem haladja meg az 5%-ot, az utóbbié a 2%-ot, és relatíve homogén eloszlásban detektálhatók. Ha a felületi dúsulás lehetőségét is figyelembe vesszük, ezek az elemek tekinthetők egyaránt ötvözőknek vagy szennyezőknek az alapötvözetet illetően. A veret SEM-vizsgálata szintén alapvetően homogén összetételről tanúskodott, viszont megjegyzendő, hogy amíg az ón általában mikroszerkezeti szinten

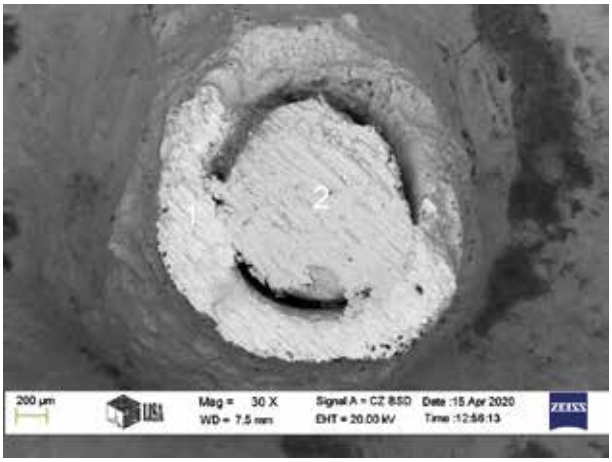

3. kép. SEM-BSE felvétel, 2018-374-es övveret
Fig. 3. SEM-BSE image, belt mount (ID 2018-374)

is homogénen eloszlik a rézötvözetben, addig az ólom monotektikusan kristályosodik és rendszerint kis fehér foltokban jelenik meg a SEM-képeken (*4. kép,* 2. pont). A tárgy hátán tüske volt, amely a SEM-EDS vizsgálatok tanúsága szerint ugyanabból az anyagból készült, mint a veret lemeze, gyakorlatilag a forma úgy volt kialakítva, hogy a tárgyat egyben önthessék ki.

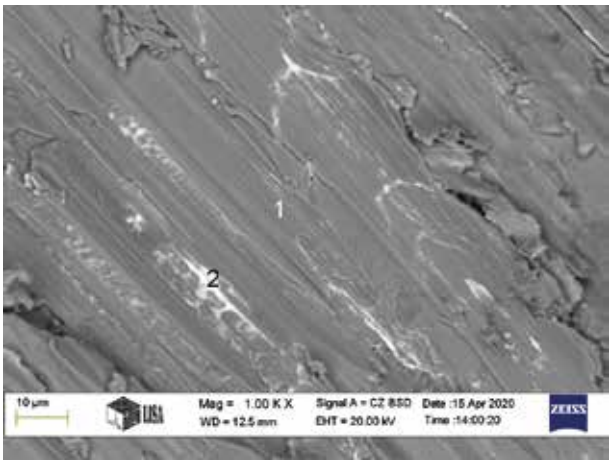

4. kép. SEM-BSE felvétel, 2018-465-ös szíjvég
Fig. 4. SEM-BSE image, strap-end (ID 2018-4659)

A 2018-250-es, 2018-331-es és 2020-123-as csüngők közül az első kettő sárgarézből készült. A 2018-250-es csüngő ólomtartalma valamivel nagyobb, és abban a kategóriában detektált az értéke, ahol az ólom lehet szándékos ötvöző, de egyben szennyező is (itt is figyelembe kell venni a felszíni dúsulás lehetőségét). A megtisztított felületrészlet nagyobb nagyításánál *(5. kép) jól látható a fehér foltokként* szegregálódott ólom (2-es pont) az alapötvözetben (1-es pont). Ilyen jellegű SEM-felvétel a 2018-331-es csüngő esetében is jellemző volt.

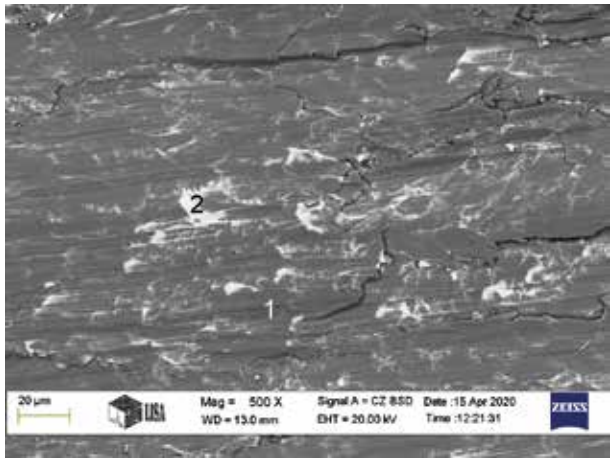

5. kép. SEM-BSE felvétel, 2018-250-es ruhaveretcsüngő
Fig. 5. SEM-BSE image, pendent mount (ID 2018-2509)

A 2018-250-es és 2018-331-es csüngő óntartalma minimális, elülső oldalán valószínűleg csak szennyezőként van jelen. A 2020-123-as csüngő alapanyaga eltér a többi kettőtől, ugyanis ez vörösrézből készült, mérhető cinktartalom nélkül és 1% körüli ón- és ólomtartalommal, amely itt valószínűleg szennyezőnek minősül.

A 2019-151-es számú karperec alapanyaga bronz, jelentős cink-, ón- és ólomtartalommal. A mérési arányok alapján valószínűleg szándékos ötvözésről lehet szó. Az ón felszíni dúsulásra való hajlamát szem előtt tartva elmondható, hogy a tárgy átlagos cink- és óntartalma szinte egyforma, a minimális vastartalom pedig csak szennyezőként van jelen.

A 2018-463-as lunula tiszta ólomból készült, kevés vas- és rézszennyeződéssel (a vas jelentős része származhat külső szennyeződésből is).

A solti lelőhelyről származó palástcsatok (2008-068 és 2018-268-as sorszámmal) két különböző alapanyagból készültek. A 2008-068-as tárgy sárgás színét az ötvözet nagy cinktartalma adja (~15%), itt az ón- és ólomtartalom inkább szennyezőként van jelen. A 2018-268-as tárgy nagy ólomtartalmú bronzötvözet. Kiemelendő, hogy a 2008-068-as csat esetében utólagos alakítás feltételezhető. SEM-EDS vizsgálatakor jól kivehetők voltak az öntés utáni dermedés nyomai. A megtisztított felületen EDS módszerrel mért átlagösszetétel igazolja az XRF-méréseket az ötvözet fő alkotóinak arányait illetően, némileg nagyobb cink- és ólomtartalommal. Nagyobb nagyításokon *(6. kép)* megfigyelhetők voltak, hogy az öntési nyomok a dermedés után el vannak lapítva. Egyik feltételezés lehet, hogy a szabad dendritvégek felszíne több helyen lapos, ami arra utal, hogy öntés után a tárgyat hidegen tovább alakíthatták, formálhatták. Ugyanakkor ez a feltételezés aggályos lehet abból a szempontból, ha a tárgyat formába öntötték, akkor miért lennének dendritvégek. Emellett a korrózió is

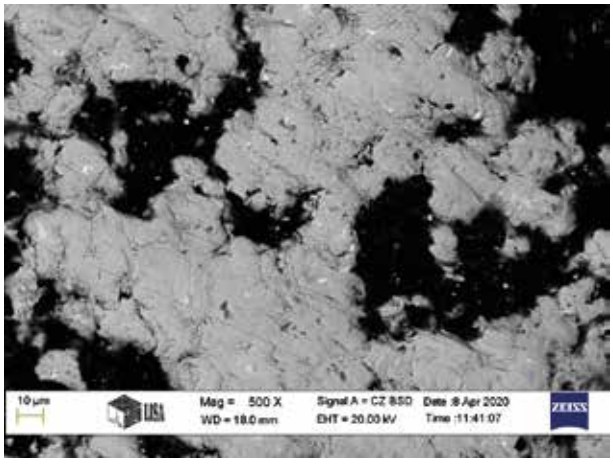

6. kép. SEM-BSE felvétel, 2008-068-as palástcsat
Fig. 6. SEM-BSE image, penannular brooch (ID 2008-068)

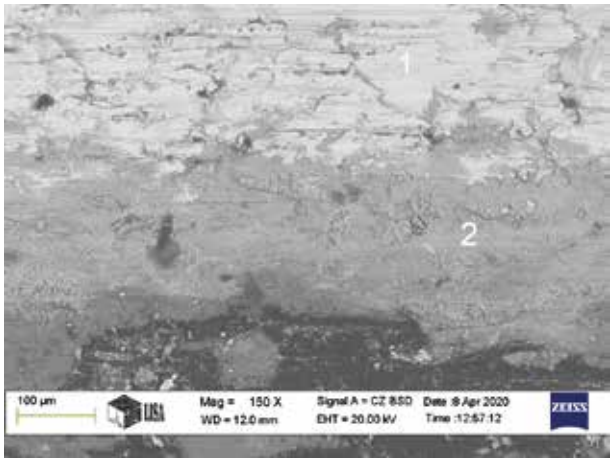

7. kép. SEM-BSE felvétel, 2018-122-es sortagoló
Fig. 7. SEM-BSE image, spacer plate (ID 2018-122)

kialakíthat ilyen mikroszerkezetet, hiszen a dendritágak közötti dúsult területekben a korrózió gyorsabb. A képen látható hosszú, vékony, egyenes karcok keletkezhettek a tárgy korabeli használata, viselése közben is.

A solti palástcsat tű (2016-025) anyaga szintén vörösréz, 1% körüli mért ezüsttartalma említésre méltó. A 2018-347-es függesztő kis ólomtartalmú, 10-12% cinktartalmú rézötvözetből készült, igen kevés óntartalommal, ez lehet, hogy csak szennyező az ötvözetben. A tárgy hátoldalán nagyobb cinktartalmat mértünk. Az ólomtartalom esetén itt is számolni kell a korrózió okozta felszíni dúsulással és annak az összetételre kifejtett hatásával. A tárgy díszített felületén megmaradt az ónbevonat jellegzetes ezüstös-szürkés nyoma, erre a mérések eredményei is utalnak, bár meglehetősen heterogén eloszlásban.

A solti leletanyagból összesen 4 sortagoló (2014-110, 2018-122, 2021-176, 2021-195) vizsgálata történt meg. A tárgyak vagy semennyi, vagy nagyon minimális mennyiségű ólmot tartalmaznak. A leleteken elvégzett SEM-EDS vizsgálat sem mutatott ki ólmot az ötvözetben. A 2018-122 és 2014-110 azonosítójú sortagolók esetében az előző, szögletes végű tárgynál magas óntartalmat detektált a kézi XRF spektrométer, de megjegyzendő, hogy egy kicsiny letisztított rész EDS-mérése ennél jelentősen kisebb, 7% körüli óntartalmat mutatott,[11] vagyis itt jelentős óndúsulás történhetett. A 2018-122-es sortagoló SEM-BSE képén *(7. kép)* a 2-essel jelölt, szürke területsáv egy korabeli ónbevonat részben már oxidált maradványa, amelynek foszfor- és arzéntartalma szennyezőként, illetve természetes ötvözőként jelenik meg. Utóbbi mennyisége különösen említésre méltó és csak a korabeli (eredeti) ónbevonatban jelenik meg.

A 2021-176 és a 2014-110 azonosítójú sortagoló készült aránylag a legtisztább rézből, de megjegyzendő, hogy a 2021-195 azonosítójú tárgyak letisztított foltjainál is inkább a réz vöröses színe dominált. Az átlageredmények alapján a tárgyalt leletek közül a 2018-122-es számú tárgy réztartalma a legkisebb. A 2016-031-es számú rozetta ón és ólom ötvözete, 1,24% réztartalommal.

A megvizsgált tárgyak alapvetően öntési technológiával készültek, néhány esetben – például a 2008-068-as csatnál – utólagos alakítás is feltételezhető. A mérési eredmények alapján a tárgyak alapanyagát tekintve több csoportra oszthatók. A 22 tárgyból tíz tárgy (1996-001, 2019-108, 2020-135, 2018-374, 2018-465, 2019-151, 2018-268, 2018-122, 2021-176, 2021-195) alapanyaga bronz, változó ón- és ólomarányokkal. Kimagaslóan nagy ólomtartalmat detektáltunk a 2018-268-as sorszámú palástcsat esetében. Néhány tárgy esetében díszítő jellegű ónbevonatot is találtunk (1996-001, 2018-122, 2018-347 és 2019-108). Négy tárgy alapanyaga sárgaréz vagy sárgaréz jellegű ötvözet (2018-250, 2018-331, 2008-068, 2018-347), három tárgy készült vörösrézből (2020-123, 2016-025 és 2021-176).

Egyedi alapanyagú tárgyként kell csoportosítani a 2016-031-es számú rozettát, ami gyakorlatilag egy ón-ólom ötvözet 1,24% rézzel, a vassal enyhén szennyezett ólomból készült 2018-463-es lunulát és a 2019-151-es számú karperecet ötvözetének összetétele miatt.

[11] Szentpéteri–Török 2022. 155.

Leletek a 11–13. századból

Az Árpád-kor csoportja összesen 24 leletet foglal magába, megtalálhatók közöttük gyűrűk, veretek, kézmosótál(ak), buzogányfej és egyéb ékszerek. Az XRF-mérések átlageredményeit a *3. táblázat* foglalja össze.

3. táblázat. A 11–13. századra datált tárgyak XRF méréseinek átlageredményei tömegszázalékban megadva (nd = nincs detektálható érték)

Table 3. 11th-13th-century artefacts: mean values of the XRF measurements in weight percentage (nd: no detectable value)

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Au	Hg	Pb	Bi
2012-063 pántgyűrű	0,58	0,40	77,48	19,54	0,21	0,29	1,09	0,01	nd	nd	0,33	nd
2012-052 pántgyűrű	0,59	0,38	82,00	14,60	0,11	0,09	1,59	0,12	nd	nd	0,46	nd
2020-094 fejes gyűrű	0,34	0,04	20,62	0,10	nd	76,87	0,01	nd	0,44	nd	1,16	0,04
2020-289 fejes gyűrű	0,20	0,10	84,90	10,86	0,20	0,28	2,93	0,31	nd	nd	0,07	nd
2009-282 pecsétgyűrű	0,12	0,02	6,43	0,05	nd	41,65	0,51	nd	50,59	0,08	0,03	nd
2012-058 fejpántveret	0,06	0,10	99,10	0,25	0,13	nd	0,25	0,01	nd	nd	nd	nd
2013-012 kézmosótál	0,27	0,09	84,14	9,41	0,13	0,06	5,00	0,03	nd	nd	0,74	nd
2020-271 kézmosótál	0,38	0,11	91,53	3,03	0,04	0,09	4,26	0,11	nd	nd	0,35	nd
2018-115 kézmosótál	0,25	0,11	91,45	1,03	0,14	0,09	5,37	0,18	nd	nd	1,16	nd
2018-422 kézmosótál	0,34	0,10	88,14	5,62	0,55	0,12	3,97	0,32	nd	nd	0,62	0,14
2008-057 kézmosótál	0,29	0,10	90,46	6,15	0,33	0,09	2,07	0,18	nd	nd	0,27	nd
2018-314 edényalj	0,25	0,60	86,86	0,03	0,41	0,01	10,97	0,55	nd	nd	0,02	nd
2014-101 függesztőveret	0,55	0,11	85,78	7,11	0,13	0,14	5,48	0,14	nd	nd	0,49	nd
2014-116 buzogányfej	0,14	0,15	91,71	0,51	0,31	0,37	5,30	0,38	nd	nd	1,09	nd
2020-219 buzogányfej	0,45	0,12	86,99	0,28	nd	0,10	9,21	0,15	nd	nd	1,64	nd
2018-376 buzogánytüske	3,13	0,20	61,16	0,19	1,21	0,25	29,68	0,32	0,03	nd	3,29	0,07
2018-244 övveret	1,07	0,12	85,93	2,34	0,72	0,18	3,91	3,02	nd	nd	2,55	0,01
2018-274 övveret	2,00	0,10	74,06	4,12	2,27	0,43	7,50	6,45	nd	nd	2,05	0,57
2019-028 övveret	0,65	0,09	86,23	10,16	0,37	0,53	0,86	0,47	nd	nd	0,58	nd
2019-228 övveret	1,36	0,10	71,18	14,13	0,58	0,17	6,36	0,11	nd	nd	5,63	0,01
2019-287 övveret	2,74	0,23	74,52	8,24	1,42	0,21	5,05	3,35	nd	nd	3,72	0,06
2019-154 gömbcsüngő	0,13	nd	49,18	nd	nd	1,44	0,06	nd	40,01	8,00	0,03	nd
2020-059 gyöngyszem	0,36	nd	0,26	nd	nd	0,10	3,44	nd	nd	nd	94,60	nd
2020-117 gyöngyszem	0,65	nd	5,54	nd	nd	0,06	0,48	nd	nd	nd	91,57	nd

A csoporthoz összesen 5 darab gyűrű tartozik, amelyből kettő pántgyűrű (2012-063 és 2012-052), kettő fejes gyűrű (2020-094 és 2020-289), egy pedig pecsétgyűrű (2009-282). A 2012-063, 2012-052 és 2020-289-es gyűrűk sárgarézből készültek, 10%-ot meghaladó cinktartalommal. A három gyűrű közül a 2012-063-as számúban detektáltak a legnagyobb cinktartalmat (19,54%), ami már igencsak közelít az optimális hidegalakíthatóság cinktartalmának alsó határához. Ugyanakkor a 2020-289-es gyűrű óntartalma jelentős, de nem elegendő ahhoz, hogy el lehessen dönteni, hogy szennyezőként vagy szándékos ötvözőként van jelen a fémben. A 2020-094 és 2009-282 gyűrű ötvözetében megjelennek a nemesfémek is, olyannyira, hogy előző fejes gyűrű alapanyaga 20% réztartalmú ezüst, a 2009-282-es számú gyűrű pedig arany-ezüst ötvözet, 6,43% rézzel. A gyűrűk esetében a vas, az ón és az ólom szennyezőként van jelen.

A 2012-058-as számú fejpántveret nagy tisztaságú vörösrézből készült, az anyagban mért nagyon minimális nikkel és arzén valószínűleg szennyezőként van jelen.

A csoportba tartozó öt darab kézmosótál-töredék közül a 2013-012-es számú tárgy anyagában mértük a legnagyobb cinktartalmat, amely majdnem eléri a 10%-ot, ugyanakkor 5% ónt is lehetett detektálni. A többi kézmosótál-töredék esetében (2020-271, 2018-115, 2018-422, 2008-057) a cinktartalom mindig 10% alatt van. A legkisebb cinktartalmú kézmosótál a 2018-115-ös 5,37% óntartalommal. A kézmosótálak alapanyaga a külföldi szakirodalomban „gunmetal" néven ismert ötvözet volt, amelyet néha vörös sárgarézként is neveznek. A gunmetal alapvetően hulladék- és törmelékfémek keveréséből származott, gyakorlatilag az újra felhasználással kialakult réz-ón-cink-ólom ötvözetet szükség esetén még a célnak megfelelő fémek friss hozzáadásával ötvözték. Évszázadokon át gyakran használt

ötvözetfajta volt.[12] A vizsgált kézmosótálak esetében az ólom koncentrációja igen alacsony volt, némelyiknél csak szennyezőként tekinthető.

A 2018-314-es számú edényalj alapanyaga bronzötvözet, 10,97%-os óntartalommal. A 2014-101-es sorszámú függesztőveret alapanyaga szintén sárgaréz jellegű ötvözet 7,11%-os cinktartalommal. Ugyanakkor ón is markánsan jelen van az ötvözetben.

A csoportba sorolt két buzogányfej (2014-116 és 2020-219) és egy buzogánytüske (2018-376) mérési eredményei érdekes képet mutattak. 2014-116-os és 2020-219-es számú buzogányfej ötvözete alapvetően bronz, jelentős óntartalommal és 1%-ot meghaladó ólomtartalommal. Itt felmerülhet az a lehetőség is, hogy az ólom esetlegesen azért került az ötvözetbe, mert javítja az anyag önthetőségét, azonban a dúsulás eredménye is lehet. A 2018-376-os buzogánytüske óntartalma jelentős, közel 30%, és az eredmények nagy mennyiségű ólomtartalmat is mutattak, ami alapján több mint valószínű, hogy a készítés során azt is szándékosan alkalmazták.

A csoporthoz tartozó öt darab övveret (2018-244, 2018-274, 2019-028, 2019-228, 2019-287) közül csak két esetben, a 2019-028 és 2019-228 sorszámú tárgynál találtunk 10%-ot meghaladó cinktartalmat, így ezek alapanyaga sárgaréz ötvözet, de közülük csak utóbbiban volt jelentős ón- és ólomtartalom. A veretek közül a 2018-244-es esetében detektálható a legkisebb mennyiségű cink. A veretekben az ón és ólom mennyisége 4–7% közé esik, ez már felveti az anyagok ötvözés során történő szándékos alkalmazását.

A csoport egyetlen tagjának, a 2019-154-es sorszámú gömbcsüngőnek átlagösszetételét adtuk meg a *3. táblázatban* Precious FP módszerrel mért eredmények alapján. A felületen mért 40%-os aranytartalom – amely majdnem annyi érték, mint a réz mért koncentrációja – és a 8%-os higanytartalom alapján arra lehet következtetni, hogy a dísztárgy készítésekor tűziaranyozást (amalgámozást, higanyaranyozást) alkalmaztak. Az amalgámozás Európában már a hellenisztikus kortól ismert, a középkorban pedig a legelterjedtebb aranyozási technológia volt. A technológiának többféle alkalmazási módszere is van, de mindig marad a rétegben detektálható higanytartalom.[13]

A csoportba sorolt két gyöngyszem (2020-059 és 2020-117) összetétele teljesen eltér az eddigiektől, ugyanis ezeket ólomból készítették, kisebb mennyiségű ónt és rezet detektált az XRF.

Az Árpád-korra datált 24 tárgy zömét sárgarézből vagy sárgaréz jellegű ötvözetből készítették. A 10% cinktartalmat meghaladó tárgyak alapanyaga egyértelműen sárgaréz, a csoportban 5 ilyen lelet van (2012-063, 2012-052, 2020-289, 2019-028, 2019-228). További 9 tárgy cinktartalma ugyan nem éri el a 10%-ot, mégis markánsan jelen van ötvözetben. Ide sorolhatók a csoportban található kézmosótál-töredékek (2012-012, 2020-271, 2018-115, 2018-422, 2008-057), ahol azért jelentős óntartalmat is találtunk, illetve a függesztőveret (2014-101) és további 3 övveret (2018-244, 2018-274, 2019-287) is. Három tárgy készült bronzötvözetből, a 2018-314-es edényalj, az egyik buzogányfej és a buzogánytüske (2014-116, 2018-376). Mindegyik tárgy esetében, különösen a buzogánytüskénél nagy óntartalmat detektált az XRF.

A csoportban csak egy esetben találtunk vörösrézből készült tárgyat, az pedig a 2012-058-as azonosítójú fejpántveret. Különleges esetnek számítanak az összetételek tükrében az ólomból készült gyöngyszemek, (2020-059 és 2020-117), a tűziaranyozással készült gömbcsüngő (2019-154) és a nemesfémből készült fejes és pecsétgyűrű (2020-094, 2009-282).

Leletek a 14–16. századból

A késő középkorra datált csoportba 27 tárgy tartozik, amelyek változatos leletösszetételt alkotnak. Megtalálható köztük ékszerek, veretek, harangpalástok, füstölő- és edénytöredékek, gyertyatartók/csillártartozékok. A *4. táblázat* tartalmazza az Alloy FP módszerrel mért összetételek átlagait.

4. táblázat. A 14–16. századra datált tárgyak XRF méréseinek átlageredményei tömegszázalékban megadva (nd = nincs detektálható érték)

Table 4. 14th-16th-century artefacts: mean values of the XRF measurements in weight percentage (nd: no detectable value)

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
2009-224 1 szíjvég eleje	1,16	0,13	82,62	7,59	0,62	0,22	5,94	0,79	0,74
2009-224 2 szíjvég háta	1,29	0,12	81,19	5,12	0,91	0,20	5,76	0,73	4,44
2019-220 1 szíjvég eleje	1,13	0,14	86,02	7,64	0,25	0,21	3,48	0,22	0,75
2019-220 2 szíjvég háta	0,96	0,16	86,78	8,48	0,21	0,18	2,75	0,15	0,25

[12] Török–Giumlia-Mair 2022.

[13] Craddock 1977; Perea et al. 2008; Giumlia-Mair 2020; Török–Giumlia-Mair 2022.

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb
2020-320 1 szíjvég eleje	1,58	0,13	78,92	12,75	0,16	0,18	4,70	0,60	0,92
2020-320 2 szíjvég háta	1,65	0,13	80,05	11,53	0,17	0,16	4,63	0,55	1,06
2012-051 szíjvég	0,63	0,16	85,54	11,44	0,25	0,12	1,47	0,02	0,28
2020-284 szíjvég	0,73	0,12	83,00	14,00	nd	nd	1,62	nd	0,44
2009-110 pántgyűrű írásjel	0,64	0,24	80,53	16,33	0,12	0,08	1,98	0,01	0,00
2019-005 gyertyatartó	0,27	0,09	75,87	0,07	0,40	0,10	7,71	0,04	14,86
2022-310 gyertyatartó	1,15	0,21	85,17	4,35	0,34	0,12	6,56	0,74	1,19
2022-149 gyertyatartó	0,38	0,11	86,23	0,14	0,00	0,11	7,72	0,08	4,87
2013-022 harang v. csengő	0,08	0,13	79,06	0,20	0,20	0,18	19,44	0,30	0,35
2008-034 lószerszámveret	0,14	0,31	78,89	20,37	0,00	0,07	0,02	0,01	0,13
2009-213 pártaövveret	0,15	0,34	80,04	19,15	0,05	0,01	0,06	nd	0,13
2013-001 pártaövveret	0,20	0,32	83,40	15,84	0,06	0,06	0,07	nd	nd
2013-011 pártaövveret	0,30	0,15	75,69	10,63	0,70	0,08	3,81	0,28	8,02
2014-099 füstölő	0,07	0,13	88,25	0,03	0,13	0,09	10,19	0,26	0,79
2014-124 füstölő	0,08	0,13	87,97	0,07	0,14	0,09	10,30	0,26	0,91
2009-349 pecsétlő	0,25	nd	0,80	0,31	nd	0,08	60,12	nd	37,84
2020-019 edénytöredék	1,43	0,14	69,15	3,24	0,99	0,18	8,45	1,05	14,67
2020-130 edénytöredék	1,24	0,39	82,66	0,14	0,19	0,07	12,62	0,27	2,30
2020-213 edénytöredék	0,26	0,10	93,38	0,01	0,32	1,70	0,46	0,18	3,53
2021-227 edénytöredék	6,30	0,11	50,55	3,28	1,15	0,17	10,08	1,15	25,56
2021-234 tálka	6,77	0,07	83,26	nd	nd	nd	9,11	nd	0,02
2020-214 harang palást	1,37	0,40	82,10	0,10	0,23	0,10	12,47	0,29	2,78
2022-066 harang palást	4,84	0,15	56,33	0,03	1,49	0,29	29,11	0,34	6,50
2020-211 harang	4,18	0,31	77,43	0,12	0,08	nd	12,52	nd	4,63
2020-115 füstölő	0,17	0,12	85,66	0,05	0,10	0,05	7,20	0,20	6,38
2021-067 füstölő	3,18	0,11	77,34	nd	nd	0,07	12,93	0,35	5,47

A 2009-224, 2019-220 és 2020-320-as sorszámú solti szíjvégek egymástól eltérő cinktartalmú sárgarézből készültek, kis ón- és ólomtartalommal. Kiemelendő, hogy a 2009-224-es és 2019-220-as sorszámú leletek összetétele nagyban hasonlít egymásra, a 2020-320-as számú szíjvég cinktartalma viszont jelentősen nagyobb, a másik kettőéhez képest.

Az egymáshoz formailag hasonló, 2012-051-es és a 2020-284-es szíjvég alapanyaga 11–14% cinktartalmú sárgaréz, kevés ónnal és még kevesebb ólom szennyezővel. Hasonló eredményeket mutatott a 2009-110-es azonosítójú pántgyűrű is, ahol valamivel több cink volt detektáltható.

A 2012-051-es szíjvég SEM-vizsgálata is öntési technológiáról árulkodott, viszont a leöntött lemezt dermedés után lapították, simították, esetleg le is csiszolták. Erről tanúskodtak a nagyobb nagyítású SEM felvételein látható lapos területek *(8. kép)*. Az EDS mikroszondával detektált átlagos összetételek az XRF-hez hasonlóan kis mennyiségű szennyezőket detektáltak.

A 2012-051-es tárgy külön SEM-EDS vizsgálataként *(9. kép)* a két sárgaréz lemez (1. pont) közé szorított anyagot (2. pont) is tanulmányoztuk. A közrefogott anyagról kiderült, hogy ólom – jelentős, de heterogén eloszlású óntartalommal.

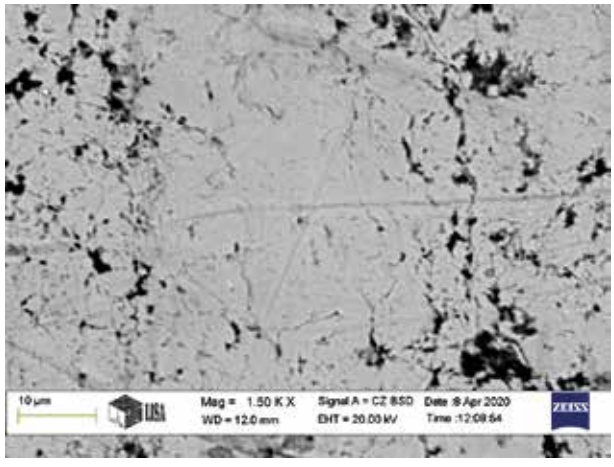

8. kép. Nagy nagyítású SEM-BSE felvétel, 2012-051-es szíjvég

Fig. 8. High magnification SEM-BSE image, strap-end (ID 2012-051)

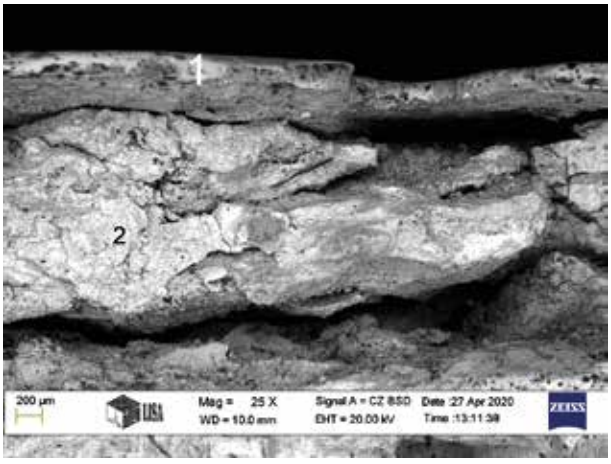

9. kép. Kis nagyítású SEM-BSE felvétel, 2012-051-es szíjvég
Fig. 9. Low magnification SEM-BSE image, strap-end (ID 2012-051)

A csoportba három gyertyatartó/csillártöredéket soroltunk (2019-005, 2022-310, 2022-149), amelyek közül kettő (2019-005-ös és 2022-149-es) bronzötvözetből készült. Az összetételükben jelentős mennyiségű ólom- és óntartalmat detektáltunk, amit minden bizonnyal szándékosan alkalmazták ezeket a készítésnél. A 2019-005-ös számú gyertyatartó töredék ólomtartalma kimagaslóan nagy. A 2022-310-es gyertyatartó anyagában szintén markáns óntartalmat mértünk, viszont cink is jelen van (4,35%). Ennek alapanyaga a korábban már említett gunmetal (vörös sárgaréz) lehet.

A 2013-022-es 2020-214-es, 2022-066-os és a 2020-211-es harangdarabok alapanyaga ónbronz. Harangokról lévén szó, nem csoda, hogy a felületen mért óntartalom a 20–30%-ot is elérheti.[14] Az ólom az anyag önthetőségét javította.

Ehhez a csoporthoz is tartozik egy lószerszámveret (2008-034), amely 20,37%-os cinktartalmú sárgarézből készült. Az ón és ólom minimális mennyiségben van jelen az ötvözetben, csak szennyezőként. A három pártaövveret (2009-213, 2013-001, 2013-011) alapötvözete 10–19,5% cinktartalmú sárgaréz. A 011-es veretnek a cinktartalma alig haladja meg a 10%-ot, míg a másik két tárgy esetében viszont 15–20% közé esik, nagyon előnyös az anyag jó hidegalakításához. A 2009-213-as és 2013-001-es pártaveret ón- és ólomtartalma elhanyagolható, csak szennyezőként van jelen, viszont a 2013-011-es számú tárgy esetében jelentős az ón- és még nagyobb az ólomtartalom.

A csoporthoz tartozó edénytöredékek (2020-019, 2020-130, 2020-213, 2021-227) átlagösszetételei is érdekes képet mutatnak. A 2020-019-es sorszámú töredék ólomtartalma jelentős, meghaladja a 14%-ot, óntartalma 10% alatti, ugyanakkor kis mennyiségű cink is megtalálható az összetételben. A 2020-130-as töredék összetételében 12,68% ón- és csak 2,30% ólomtartalmat mértünk. A 2020-213-as töredéknél viszont alig detektált ónt az XRF, ólomtartalma viszont jelentős. A 2021-227-es töredék összetételében találtuk a legnagyobb ólomtartalmat, 25,56%-ot, és csak 10,08% ónt. Ezek az edénytöredékek heterogén képet mutatnak, változó mennyiségű ón- és ólomtartalommal. Alapvetően bronzötvözetből, ólombronzból, ónbronzból készült tárgyak darabjairól van szó. A rapszodikus összetétel azt sugallja, hogy különösebb korabeli „szabvány" nélkül, minden bizonnyal gyakorta újra felhasznált anyagokkal dolgoztak.

Négy darab füstölőtöredék (2014-099, 2014-124, 2020-115, 2021-067) is vizsgálatra került a csoporton belül. Alapanyagukat tekintve ónbronz ötvözetekről van szó, cinktartalmat szinte alig detektált az XRF-spektrométer. A négy tárgy ötvözetének óntartalma 7-13% közé esik, azonban ami feltűnő a tárgyak esetében, a 2014-099-es és 2014-124-es füstölő ötvözetében alig találtunk ólmot, míg a másik két leletnél (2020-115, 2021-067) az anyag 5–6%-ot meghaladó arányban van jelen az ötvözetben.

A 2021-234-es tálka alapanyaga szintén bronzötvözet, amelynek felszínén 9,11% óntartalmat mértünk. Feltűnően nagy a detektált vastartalom, meghaladja a 6%-ot, csakúgy, mint a 2021-227-es edénytöredék esetében is. Ekkora vastartalom már a felületi szennyeződés összetételt manipuláló hatását is jelentheti.

A 2009-349-es számú pecsételő összetételében nagyon eltér a csoport többi leletétől, ugyanis ez nem rézalapú ötvözet, hanem ón-ólom ötvözetű tárgyról van szó kevés réz- és cinktartalommal.

A csoport 27 tárgya zömében bronzötvözetből készült, nagyon változó mennyiségű ón- és ólomtartalommal. Ebbe a csoportba tartozik három edénytöredék (2020-019, 2020-130, 2021-2021-227), a füstölők, a harangok és harangpalástok, a 2019-005 és 2022-149-es számú gyertyatartó-töredék (csillárszerelvények) és a 2021-234-es tálka. A 2020-213-as edénytöredéknek nagyon magas a réztartalma, az ólomtartalomról pedig nem lehet eldönteni, hogy szennyezőként vagy szándékos ötvözőként került az anyagba. A 2022-310-es azonosítójú gyertyatartó-töredékben (csillártartozékban) jelentősebb cink- és óntartalmat mértünk. A csoporthoz tartozó veretek (szíjvégek?), pántgyűrű, pártaövveretek, lószerszámveret sárgaréz ötvözetből készült, ahol

[14] Tylecote 1992; Berta et al. 2017.

a cinktartalom olykor bőven meghaladja a 10%-ot (pl.: 2008-034, 2009-213). Ebben a csoportban is találtunk nagyon különlegesnek számító ötvözetet, ugyanis a pecsétlő (2009-349) ón és ólom ötvözetéből készült. A csoport tárgyai között megjelenik az ún. gunmetal mint alapanyag, illetve az azonos, egyszerű háztartási célra használt tárgycsoport eltérő összetételű darabjai újrahasznosításra utalnak.

Bizonytalan besorolású tárgyak

Az utolsó csoportba sorolt 6 darab tárgy datálása bizonytalan. Ide került egy ezüstöntecs, két ólomöntecs és három tubus. A csoportba tartozó hat tárgy átlagösszetételeit az *5. táblázat* foglalja össze, a 2016-040-es azonosítójú ezüst öntecs esetén Precious FP módszerrel mért XRF-eredmények átlagát közöltük.

5. táblázat. A bizonytalanul keltezhető tárgyak XRF méréseinek átlageredményei tömegszázalékban megadva (nd = nincs detektálható érték)

Table 5. Artefacts of uncertain date: mean values of the XRF measurements in weight percentage (nd: no detectable value)

Azonosító	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Pd	Ag	Sn	Sb	Ta	Ir	Au	Pb
2016-040 ezüst öntecs	0,66	nd	35,56	nd	nd	nd	59,90	nd	nd	nd	nd	0,69	3,11
2012-089 ólom öntecs	1,00	nd	0,01	nd	nd	0,25	0,11	nd	nd	nd	0,43	nd	97,75
2022-220 ólom öntecs	0,16	nd	0,93	nd	nd	0,31	0,11	nd	nd	0,27	0,57	nd	97,26
2018-483 tubus	0,09	nd	91,20	8,33	nd	nd	nd	0,13	nd	nd	nd	nd	0,13
2018-420 tubus	0,12	0,11	97,91	0,08	0,18	nd	0,11	0,07	0,43	nd	nd	nd	0,87
2019-150 tubus	0,16	0,09	93,04	6,23	nd	nd	nd	0,03	nd	nd	nd	nd	0,37

Az ezüst öntecs ötvözetében 35,56% rezet mutatott ki az XRF-spektrométer, és 3,11% ólmot, amelynek eredete kérdéses, tekintve a saját koncentrációját, illetve a jelentős réztartalmat.

Az ólomöntecsek mérsékelten szennyezett ólomból vannak, a 2022-220-as számú öntecsben mérhető említésre méltó réz, de mennyisége még mindig nem jelentős. Az *5. táblázatban* az XRF-mérések során palládiumként (Pd) vagy iridiumként (Ir) azonosított csúcsok csekély értékei valószínűleg szintén az ólomhoz tartoznak, csak a mérési módszert tárgyaló fejezetben is említett elemtévesztés történt.

A 2018-483-as tubus 8,33% cinktartalmú rézötvözetből készült, ahol az ólom inkább csak szennyezőként lehet jelent. Hasonlóan nagyobb cinktartalmat találtunk a 2019-150-es tubus ötvözetében, viszont a 2018-420-as tubus gyakorlatilag tiszta vörösrézből készült, ahol a cink alig kimutatható, az ólom pedig nagy valószínűséggel csak szennyezőként van jelen az anyagban.

STATISZTIKAI JELLEGŰ ÖSSZEFÜGGÉSEK A VIZSGÁLT TÁRGYAK ÁTLAGÖSSZETÉTELEI ALAPJÁN

A solt-tételhegyi lelőhely több mint 80 darab, XRF-spektrométerrel megvizsgált tárgya közül a rézalapú ötvözetből készült leletek esetében a megállapított átlagösszetételek felhasználásával, a legjellemzőbb ötvöző-, illetve szennyezőelemek (Sn, Pb, As, Ag, Sb) vonatkozásában kétalkotós diagramokat készítettünk és azok segítségével statisztikai jellegű összefüggéseket, regressziós egyeneseket próbáltunk megállapítani.

Az összefüggések sorát az óntartalom, mint a bronzok legfőbb ötvözője, függvényében kezdjük, sorra végig véve az ötvözetben – alapvetően szennyezőként – szerepet játszó elemeket.

Az ón- és az arzéntartalmat összehasonlítva nem találtunk korrelációt. Ez nem meglepő, mivel az arzéntartalom a rézhez, mint alapanyaghoz kötődik, annak előállítása során szennyezőként, illetve a korai időkben természetes ötvözőként, a rézérc kohósításakor került az ötvözetbe. Az arzéntartalom változását természetesen befolyásolja, a felhasznált alapanyag minősége is, akár „frissen összeállított" ötvözetről, akár újra felhasznált anyagokról van szó.

Az ezüst változó mennyiségben rendszeres összetevője a történeti bronzoknak. Származhat a réz kohósításakor felhasznált ércekből, de az ötvözőkből is, mint „szennyeződés". A Vörs-Papkert B lelőhely (Somogy m.) 8–11. századi temetőjéből származó bronztárgyak hasonló jellegű, (jelen kézirat készülése idején még nem publikált) vizsgálatánál azt tapasztaltuk, hogy a nagy óntartalmú ötvözetekben az ezüst jelentékeny része az ötvöző ónnal együtt került az ötvözetbe, de csak 15% óntartalom felett lehetett regressziót kimutatni. Ezen önkoncentráció alatt az ezüsttartalom még eléggé hektikusan változott, akárcsak a solti leletek esetében is, ahol a tárgyak zömének óntartalma 15% alatt van.

A bronzötvözet antimontartalmát rendszerint a rézérc kohósításakor az ötvözetbe szennyezőként került antimon

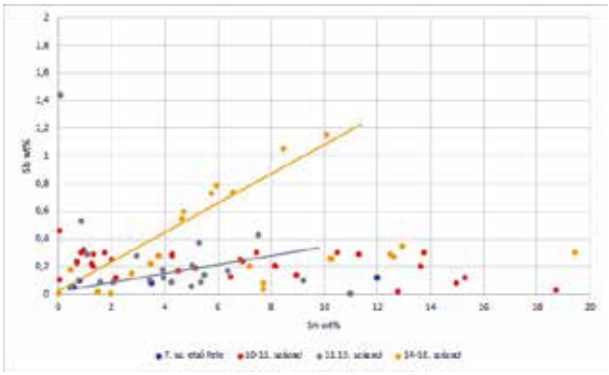

10. kép. Az antimontartalom változása az óntartalom függvényében

Fig. 10. Changes in antimony content as a function of tin content

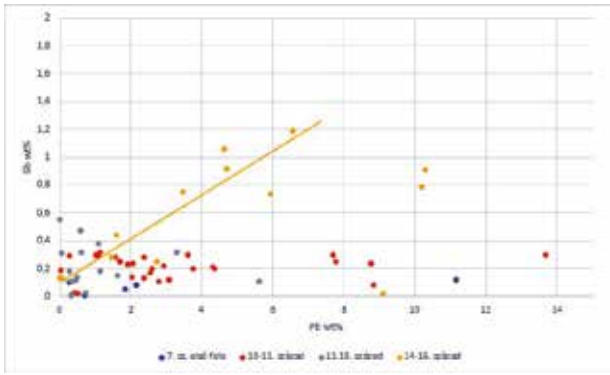

11. kép. Az antimontartalom változása az ólomtartalom függvényében

Fig. 11. Changes in antimony content as a function of lead content

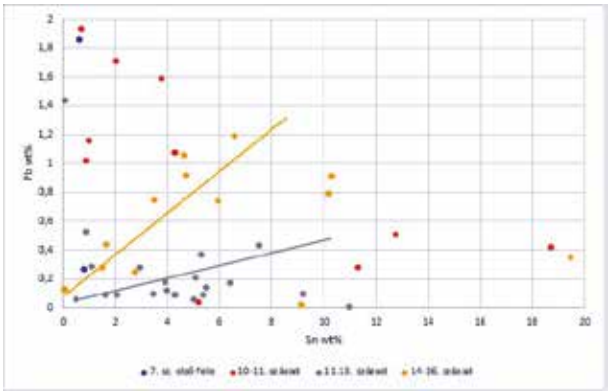

12. kép. Az ólomtartalom változása az óntartalom függvényében

Fig. 12. Changes in lead content as a function of tin content

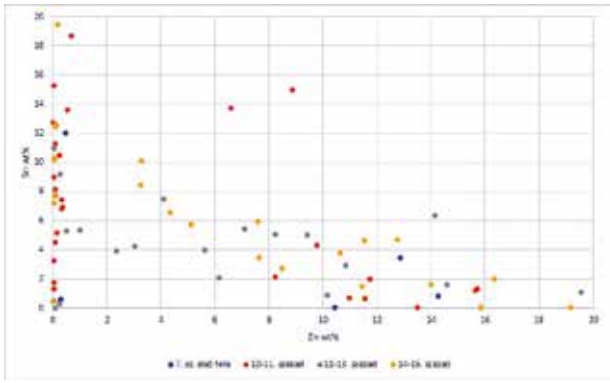

13. kép. Az óntartalom változása a cinktartalom függvényében

Fig. 13. Changes in tin content as a function of zinc content

határozza meg alapvetően. Viszont a solti bronztárgyak esetében, az óntartalommal való összefüggésének vizsgálatakor főként a 14–16. századi, de még a 11–13. századi leleteket illetően is található volt regresszió *(10. kép)*. Ugyanakkor, ha az antimon-ólom összefüggést vizsgáltuk, a 14–16. századi tárgyak csoportjában a koncentrációk változásának egyenes arányossága itt is felfedezhető volt *(11. kép)*.

Természetesen megvizsgáltuk a két bronzok mechanikai tulajdonságaira leginkább és leggyakrabban hatással lévő két alapvető ötvöző, az ón és az ólom koncentrációinak összefüggéseit is *(12. kép)*. Az értékek mind a négy korszakot illetően meglehetősen szórtak, de szintén a két későbbi korszakot illetően (11–13. század és 14–16. század) húzható regressziós egyenes. A már említett Vörs-Papkert B kora középkori temető bronztárgyainak hasonló vizsgálatakor is mutatkozott regressziós egyenes, de éppen ellenkező meredekséggel és 10%-tól nagyobb óntartalomtól kezdve. Ez is azt erősíti, hogy nem lehet az ötvözet mikroszerkezetében egyébként is sajátosan megjelenő ólmot egyértelműen az óntól függő ötvözőnek tekinteni. A két fémet a korabeli technikával nem tudták teljesen elválasztani, az ónnal való ötvözés során nagy eséllyel került az ötvözetbe ólomszennyezés, és ez fordítva is igaz. Ezeknek a viszonyoknak a tisztázásához a szóban forgó vizsgálatok nem nyújtanak elegendő információt, főként, ha figyelembe vesszük a két elem már többször említett dúsulási hajlamát a bronztárgyak korrózió sújtotta felületén.

Amint említettük, a rézalapú ötvözetek speciális ötvöző eleme a cink, főként az ötvözet színe miatt. Ha említésre méltó koncentrációban detektálható, akkor mindig szándékos ötvözőként jelenik meg. Összefüggéseit a többi említett ötvöző/szennyezőelemmel vizsgáltuk ugyan, de érthető okokból regressziót sehol sem lehetett kimutatni. Szemléltetés céljából a legdominánsabb ötvöző, az ón koncentrációját ábrázoltuk a cinktartalom függvényében *(13. kép)*.

IRODALOM

Bayley–Eckstein 2006 — Bayley, Justine – Eckstein, Kerstin: Roman and medieval litharge cakes: structure and composition. In: Pérez-Arantegui, J . (ed.): *Proceedings of 34th International Symponium of Archaeometry. Institución Fernando el Católito, CsIC.* Zaragoza, 2006, 145–153.

Berta et al. 2017 — Berta, Adrián – Török, Béla – Tóth, Mária – Barkóczy, Péter – Kovács, Árpád – Fintor, Krisztián: Archaeometallurgical examination of finds from medieval bell casting foundries in Hungary. In: Montero-Ruiz, Ignacio – Perea, Alicia (eds.): *Archaeometallurgy in Europe IV. Bibliotheca Praehistorica Hispana XXXIII.* Editorial CSIC. Madrid, 2017, 259–267.

Craddock 1977 — Craddock, Paul T.: The composition of copper alloys used by the Greek, Etruscan and Roman civilisations. *JAS* 1977, 5. 103–124.

Giumlia-Mair 2020 — Giumlia-Mair, Alessandra: Plating and Surface Treatments on Ancient Metalwork. *ADIA* 2020, 1. 1–26.

Orfanou–Rehren 2015 — Orfanou, Vana – Rehren, Thilo: A (not so) dangerous method: pXRF vs. EPMA-WDS analyses of copper-based artefacts. *ADIA* 7 (2015) 387–397.

Oxford 2016 — *Oxford Instruments Industrial Analysis X-MET8000.* SeriesSupervisor's Guide, Issue 3, March 2016; www.oxford-instruments.com

Perea et al. 2008 — Perea, Alicia – Montero, Ignacio – Gutierrez, P. Carolina – Climent-Font, Aurelio: Origen y trayectoria de una técnica esquiva: el dorado sobre metal. *TdP* 65 (2008) 2. 117–130.

Roxburgh et al. 2018 — Roxburgh, Marcus A. – Heeren, Stijn – Huisman, Dirk Johannes – Van Os, Bertil J. H.: Non-destructive Survey of Early Roman Copperalloy Brooches Using Portable X-Ray Fluorescence Spectrometry. *Archaeometry* 61 (2018) 1. 55–69.

Staniaszek–Northover 1983 — Staniaszek, B.E.P. – Northover, Jeremy Peter: The properties of leaded bronze alloys. In: Spinall, Arnold – Warren, Stanley E. (eds.): *The Proceedings of the 22nd Symposium on Archaeometry, 1982.* Bradford, W. Yorks: Schools of Physics and Archaeological Sciences, University of Bradford, 1983, 262–272.

Szentpéteri–Török 2022 — Szentpéteri József – Török Béla: A solti Tételhegy szórvány leleteinek skandináv és balti kapcsolatai (régészeti és archeometriai adatok). The Scandinavian and Baltic connections of stray metal finds from Solt-Tételhegy, County Bács-Kiskun, HU (archaeological and archaeometrical data). In: Somogyvári Ágnes (szerk.): *„Élőknek öröksége." Tanulmányok V. Székely György emlékére.* ArchCum 5. Katona József Múzeum, Kecskemét, 2022, 139–174.

Szentpéteri–Török 2023 — Szentpéteri József – Török Béla: Viking kori vagy nem viking kori? Idegen eredetű szórvány leletek a solti Tételhegyről. In: Lantos Andrea (szerk.): *Középkori falvak és templomok a Kalocsai Sárköz keleti felében.* Viski Károly Múzeum, Kalocsa,2023. 41–89.

Török–Giumlia-Mair 2022 — Török, Béla – Giumlia-Mair, Alessandra: Examination of Metal Finds from the 10th Century Cemetery of Kiskunfélegyháza (Hungary). *IANSA* 13 (2022) 2. 163–177.

Török 2013 — Török Béla: *Archeometallurgia.* Egyetemi elektronikus tananyag. Miskolci Egyetem, 2013.

Tylecote 1992 — Tylecote, Ronald Frank: *A History of Metallurgy.* The Institute of Materials, London, 1992 (Second Edition)

ARCHAEOMETRIC ANALYSIS OF THE METAL FINDS FROM THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Béla Török

Keywords: copper, bronze, precious metals, archaeometry, XRF, SEM, Avar period, Hungarian Conquest period, Árpádian Age, Late Middle Ages

We undertook the archaeometric examination of 82 artefacts, most made from copper-based alloys, and the assessment of the results. The finds were divided into five groups that conformed to the studied archaeological periods, with the pieces of uncertain date assigned to a separate group.

Because of the number of the finds and the nature of the analysis, the use of a portable energy dispersive-X-ray fluorescent (ED-XRF) spectrometer was deemed most practicable. In the case of most Avar-period finds and two pieces each from later periods, the surfaces of prepared samples were studied with a scanning electron microscope (SEM) equipped with an energy dispersive spectroscope (EDS) which can be used to determine local and average chemical compositions. However, it is not always obvious whether a particular element (principally tin and lead) represents an intentionally added alloying agent or an impurity.

While the metal finds dated to the close of the Early Avar period (earlier seventh century) are made up of belt fittings (mostly mounts), an earring and a pressed plaque were also included among the analysed artefacts. Most of the examined metals were made of brass, alongside a few crafted from copper and tin-bronze.

The assemblage of metal finds assigned to the Hungarian Conquest period and the Early Árpádian Age (tenth–eleventh centuries) and the artefacts assigned to the contemporaneous Viking period comprised 19 pieces. The finds included harness mounts, belt mounts, pendants, spacer plates, dress mounts and other jewellery items. These pieces had all been produced by casting, with some probably receiving post-casting treatment. The measurements indicated that these artefacts could be divided into several groups regarding their material. Ten pieces were made of bronze with varying proportions of tin and lead. A few pieces had a tin coating to enhance their decorative appeal. Four artefacts were made of brass or a brass-like alloy, while three were made of copper. Based on the composition of their alloy, the rosette of tin-lead alloy with a small amount of copper, the lunula of lead with slight iron impurities, and the bracelet, because of its alloy, should be grouped as pieces made from unique materials.

Altogether 24 finds were assigned to the Árpádian Age group (eleventh–thirteenth centuries), made up of finger-rings, mounts, virtue bowls, a macehead and various jewellery items. Most were made of brass or a brass-like alloy. The material of the pieces with a zinc content of over 10% is brass: five artefacts in this group represent this category. While the zinc content of nine other artefacts is below 10%, they nevertheless had a significant proportion of zinc. The virtue bowl fragments made of gunmetal alloy with a significant tin content were assigned to this category, together with a suspension mount and three belt mounts. Three artefacts were made of bronze alloy (a vessel base, a macehead and a macehead spike). A high tin content was detected during the XRF analysis of these items, particularly in the case of the macehead spike. The single copper artefact in this group was a headband mount. The beads made of lead, the fire-gilded ball pendant, and the bezelled finger-ring and signet ring of precious metal stand out owing to their material.

The late medieval group (fourteenth–sixteenth centuries) comprised 27 artefacts, among which there are jewellery pieces, mounts, bell fragments, metal vessel fragments and chandelier fragments. Most of the pieces in this group were made of bronze alloys with varying tin and lead content, represented by vessel fragments, an incense burner, bell fragments, chandelier fragments and a bowl-shaped weight. The strap-ends, simple flat hoop finger-rings, headdress mounts and a harness mount in this group were produced from brass alloys whose zinc content sometimes exceeded 10% by far. Gunmetal was also used for some pieces and a few simple household articles of differing composition suggest recycling.

The six pieces in the group of uncertain date comprise a silver and two lead ingots, as well as three tubes. Two of the latter were made of brass with a moderate zinc content, one was made of copper.

We prepared a two-component diagram of the principal alloying elements and impurities (Sn, Pb, As, Ag, Sb) in the case of the finds made of copper-based alloys in order to determine potential statistical correlations and possible regression lines. We found some correlation regarding the antimony and the tin and lead content in the case of the artefacts from some periods as well as between the tin and lead content.

A SOLT-TÉTELHEGYI TÖBBKORSZAKOS LELŐHELY ÁLLATMARADVÁNYAINAK ARCHAEOZOOLÓGIAI ELEMZÉSE

Biller Anna Zsófia

Jelen tanulmány tárgya a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Kecskeméti Katona József Múzeum együttműködésében a solti Tételhegyen legutóbb (2014 után) folytatott ásatásokról származó régészeti állattani leletanyag bemutatása. A 2006–2009-es feltárás archaeozoológiai eredményeit egy korábbi cikk taglalja.[1]

Kulcsszavak: archaeozoológia, őskor, Árpád-kor, késő középkor, baromfitartás, vadmadarak, holló, sólyom, galamb, halfogyasztás, tokféle

BEVEZETÉS

A lelőhely Bács-Kiskun vármegyében a Duna egykori árterében, egy természetes képződményen (hordalékkúpon)[2] helyezkedik el. Jelen munka a mintegy százhektáros Tételhegy négy kijelölt részének, úgymint a Várdomb, Homokbánya, Fangmeier-telek és II. kapu leletanyagán alapul, és összesen 1846 (=NISP) állatmaradványt vizsgál *(1. táblázat; 1. kép)*. A Várdomb lelőhelyrész egykor földvár lehetett, amelyet a többi lelőhelyrészt magába foglaló falusias jellegű település övezett. Mivel az archaeozoológiai gyakorlatban a legalább 500 töredéket számláló leletegyüttesek alapján nyerhető érdemi információ az állatmaradványokról, ezért részletesebb értékelés az ezt meghaladó maradványszám esetén – jelen esetben a legtöbb állatmaradvánnyal szolgáló Várdombról – adható.

A leletanyag erősen töredezett volt. Ép és mérhető maradvány kevés esetben állt rendelkezésre *(12. táblázat)*. Ezek főként a fogak és a rövidcsontok (kéz- és lábtőcsontok, csigacsont, sarokcsont, ujjpercek) közül kerültek ki, amely vázrészek általában kevésbé esnek áldozatul az állat feldolgozása során alkalmazott darabolásnak. Az összes vizsgált lelőhelyrészen a 10 cm alatti töredékek száma volt a legmagasabb *(2. kép)*. A csontok túlnyomó többsége konyhahulladék lehetett. Mindegyik lelőhelyen a háziemlős maradványok száma volt a legmagasabb, a vademlős fauna elenyésző mértékben volt jelen *(1. táblázat)*. Az alapos régészeti feltáró munkának köszönhetően viszonylag sok madár és halmaradvány került elő. A puhatestű fauna részletes elemzése nem képezi a tanulmány részét. A következőkben az egyes lelőhelyrészek archaeozoológiai szempontú bemutatása szerepel.

SOLT-TÉTELHEGY, VÁRDOMB

A lelőhelyrészen 2019–2022 között folyt ásatás során 69 – állatcsontokat tartalmazó – stratigráfiai egységből (SE) és humuszolásból összesen 1454 (=NISP) állatmaradvány származott (1–2. táblázat), melyek között 12 nagyobb összefüggő vázrész volt. A teljes várdombi leletanyagot tekintve (a puhatestű maradványokat nem számítva) a szarvasmarha-, a kiskérődző- (juh és kecske), valamint a madármaradványok száma volt a legmagasabb. A középkori stratigráfiai egységekben pedig a madár- és a szarvasmarhacsontok. A maradványok nagyrészt egy pince 16. század eleji betöltéséből származtak (47,2%). A kiértékelés nem foglalkozik részletesen a pontosabb korszakbesorolás nélküli, valamint a modern kori maradványokkal, mivel ezek vagy nem köthetők régészeti korokhoz, vagy kívül esnek annak tárgykörén.

Megtartás, elváltozások

A csontanyag 60,6%-a (NISP=882) 5 cm alatti, 33,8%-a (NISP=492) 10 cm alatti töredékekből állt, így igen töredezettnek mondható. Jól megfigyelhető volt ezen a lelőhelyen is az, hogy a nagyobb testű állatok (jelen esetben a szarvasmarha és a lovak) csontszilánkjainak mérete hasonló vagy alig haladja meg a kisebb testű fajok (a juh, a kecske vagy a sertések) csonttöredékeinek méretét. Ez adódhat abból, hogy a nagyobb testű állatok

[1] Biller 2014. 209–228.

[2] Szentpéteri 2014. 10; Nagy et al. 2014. 25–26.

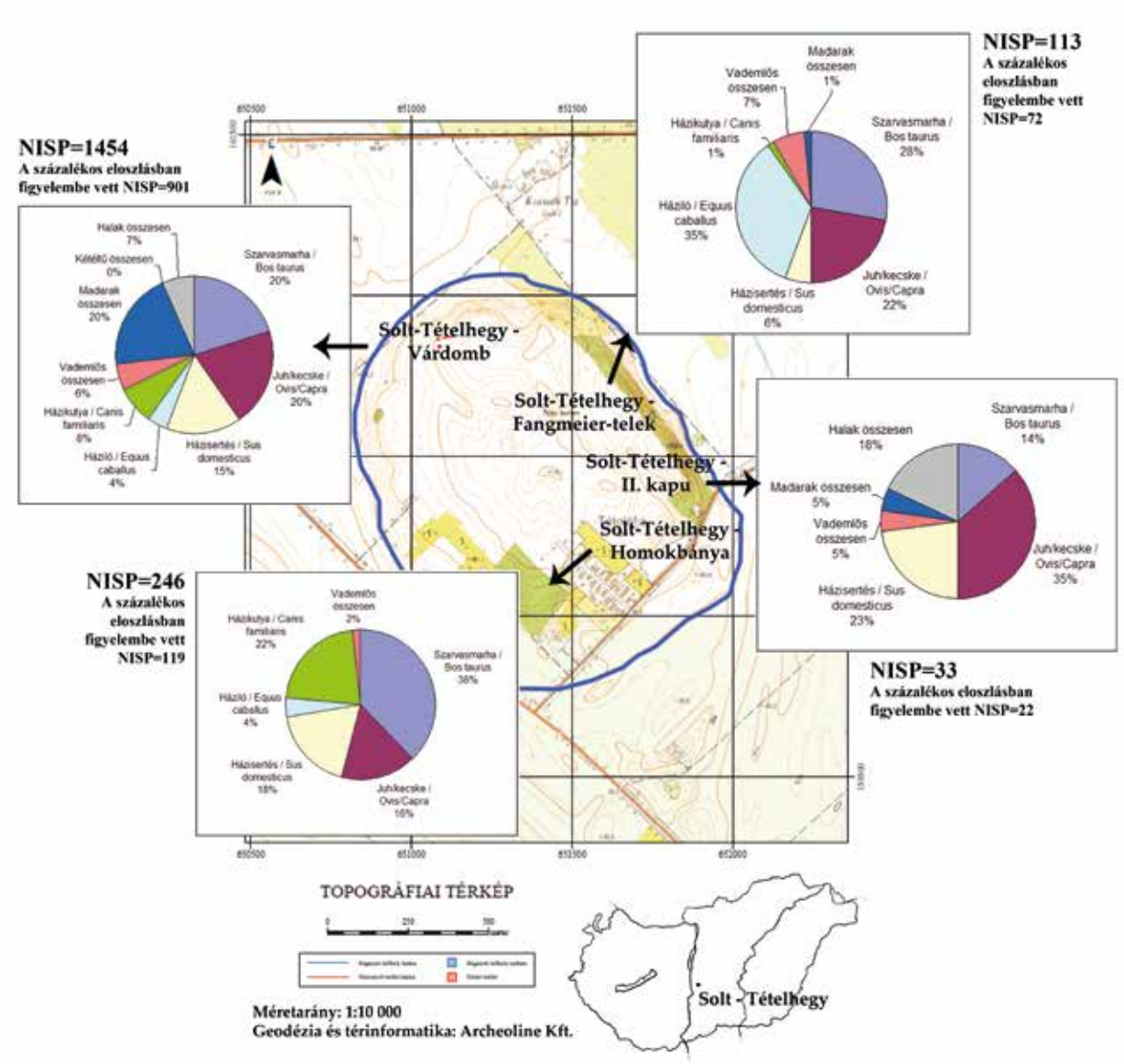

1. kép. Solt-Tételhegy egyes lelőhelyrészeiről meghatározott állatmaradványok százalékos eloszlása (alaptérkép: Archeoline Kft.)
Fig. 1. Percentage distribution of the analysed animal bone assemblages from the excavated locations of the Solt-Tételhegy site (base map: Archeoline Kft.)

csontjainak a mechanikai ellenállása viszonylag kisebb. Illetve a nagyobb testű állatokat kisebb darabokra vágták a könnyebb feldolgozhatóság,[3] netán a velő kinyerése érdekében. Az Árpád-kori és a késő középkori anyagrész töredékhosszai alapján is ez a kép tükröződik vissza, és a 10 cm alatti töredékhossz a leggyakoribb a nagy-, illetve a kispatások esetében is.

A maradványok felszínén kevés esetben lehetett csak elváltozást megfigyelni *(3. táblázat)*. Az őskori maradványokon előfordult kutya és rágcsáló okozta rágásnyom, valamint a talajban bekövetkezett elváltozások nyoma is. Az Árpád-kori és a késő középkori maradványokon volt a legtöbbféle elváltozás: különféle égésnyomok, rágásnyomok, talaj savasságának hatása, víz okozta koptatás, gyökérnyomok. Darabolás nyomok a középkori anyagrészből származó csontokon voltak. Eszköz a késő középkori *(3. kép)* és a modern kori *(4. kép)* objektumból ismertek (ez utóbbi, őskori típusú eszköz lehet, hogy a modern kori bolygatás következtében keveredett a felsőbb rétegekbe). Patológiás elváltozás csak a középkori anyagban fordult elő szarvasmarha- *(5. kép)* és házityúk- *(6. kép)* maradványokon.

[3] Bartosiewicz 2002. 198.

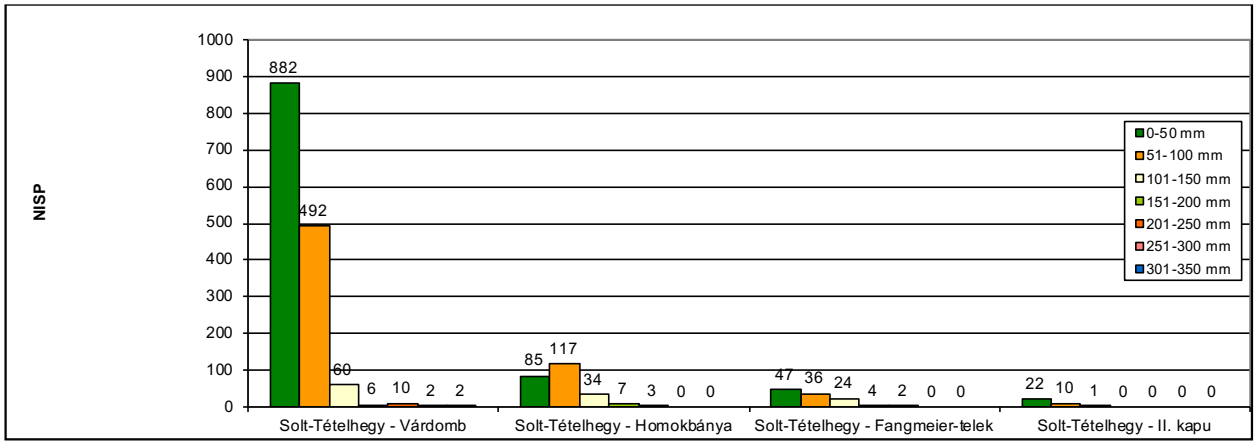

2. kép. Az archaeozoológiai leletanyag töredezettsége, Solt-Tételhegy

Fig. 2. Fragmentation of the archaeozoological assemblage, Solt-Tételhegy

3. kép. Nagypatás hosszúcsontból készült, ismeretlen funkciójú eszköz, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 365, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 3. Implement of unknown function made on the long bone of a large ungulate, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 365, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

5. kép. Patológiás szarvasmarhaborda, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 203, középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 5. Cattle rib with pathological alterations, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 203, medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

4. kép. Ló 2. metatarsusából készült őskori típusú ár, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 300, modern kor? (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 4. Prehistoric-type awl made on a horse second metatarsal, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 300, possibly from the Modern Age (photo: Anna Zsófia Biller)

6. kép. Patológiás házityúk tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 332, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 6. Domestic hen tibiotarsus with pathological alterations, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 332, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

Az őskori állatmaradványok

A leletanyag 7,9%-a (NISP=116) öt őskori stratigráfiai egységből származott, melyekben a kiskérődző maradványok száma volt a legtöbb, amelyet a szarvasmarha, a házisertés, majd a háziló és a kutya maradványok követtek. Hasonló rangsor figyelhető meg a bronzkori anyagrészben is.

Az őskori anyagból 99 (=NISP) maradványt lehetett a bronzkorra tenni. Mivel ez igen tág időszakot ölel fel, és igen kevés a leletanyag, csak hozzávetőleges kép adható erről a korszakról.

Hasznosítás tekintetében a főbb gazdasági haszonállatok, mint a szarvasmarha, a kiskérődzők és a házisertés esetében a magasabb húshasznú régiókból[4] származó maradványaik száma volt a legtöbb. A sertések esetében még a fejrégió maradványai, melyek ezen faj esetében szintén értékes húsrészeket tartalmaznak *(4. táblázat)*. Az életkor meghatározására alkalmas maradványok alapján a kifejlett egyedek maradványainak száma volt a legtöbb *(5. táblázat)*. E két tényezőt összevetve elmondható, hogy az elsődleges (hús, zsír, bőr, csont) és a másodlagos (igaerő, tej, gyapjú) hasznosítás egyaránt fontos lehetett.

Környezetrekonstrukció általában a vad fajok alapján lehetséges. Közülük csupán *gímszarvas* maradványai kerültek elő. Mivel ezek hosszúcsontok és egyéb fejtájéki csontok, ezért az aktív vadászat meglétét feltételezik, melynek jelentősége azonban kicsi lehetett a maradványok alacsony számát figyelembe véve (bár ez adódhat a kis összleletanyag mennyiségből is). A gímszarvas életmódjából eredően az egybefüggő, nagy területek, tisztások, rétek, valamint bozótosok, erdőszélek, lombos és elegyes erdők, valamint folyóártér meglétére is utalhat.[5]

A középkori állatmaradványok

A leletanyag 91,2%-a (NISP=1326) 60 középkori stratigráfiai egységből származott, melyekben a szarvasmarha maradványok száma volt a legtöbb, amelyet a kiskérődzők-, a házisertés-, majd a kutya- és a háziló-maradványok követtek. Hasonló rangsor figyelhető meg az Árpád-kori anyagrészben is. A késő középkori anyagrészben a kiskérődző-maradványok száma a legmagasabb, majd a házisertés, a szarvasmarha és a háziló-csontok következtek.

A középkori anyagból 229 (=NISP) maradványt lehetett az Árpád-korra tenni, 758 (=NISP) pedig a késő középkori (16. század eleji) anyagrészből származott. A többi 339 (=NISP) maradvány pedig pontosabb korszakbesorolás nélküli, tágabb értelemben vett középkori anyag. Az értékeléskor az Árpád-kori és a késő középkori anyagrészt vizsgálom részletesebben.

Hasznosítás tekintetében az *Árpád-kori* anyagrészben a szarvasmarhák esetében a fejtájéki és a húshasznú régiók maradványai, valamint a kifejlett egyedekhez tartozó maradványok száma volt a legtöbb, ami a húshasznúság mellett az igaerő fontosságát mutatja. A kiskérődzőknél a szárazvégtag, a húsos végtag és a törzs csontjainak száma hasonló mennyiségben szerepelt, valamint a fiatal egyedekhez tartozó csontok száma volt a legtöbb, ami a zsenge birkahús kedveltségét mutatja, ugyanakkor a gyapjuk és a tejük hasznosítása is feltételezhető. A sertés egyértelműen hús- és zsírhasznú faj, amelyet a húsos végtag maradványok és a szaporasága miatt fiatal korban levágott állatok csontjainak előfordulása is alátámaszt. A lóhús fogyasztása az Árpád-korban a királyi, ispánsági, egyházi központokban, falvakban és az udvarházakban általános volt.[6] Jelen esetben egy vágott 1. ujjperc és a húsminőségi eloszlás is erre utal. Fizikai erejüket – a szarvasmarhákhoz hasonlóan – szintén hasznosították *(4–5. táblázat)*.

A *késő középkori* anyagrészben a szarvasmarha maradványok esetében a törzs és a húsos végtagok csontjai, valamint a kifejlett állatok maradványainak magasabb száma volt a megfigyelhető, amely mindkét hasznosítási módra utal. Kiskérődzők és a sertések esetében a húsos végtagok és a fiatal egyedekhez tartozó maradványok száma volt a legtöbb, ami a húshasznúság jelentőségét mutatja. A lovak ebben a korszakban is megbecsült és igen értékes, sokoldalúan hasznosítható háziállatok voltak *(4–5. táblázat)*.

Mind az Árpád-kori, mind a késő középkori anyagrészből került elő gímszarvas és mezei nyúl maradványa, amely az alkalomszerű vadászatra utal. A nyúlnak prémjét is hasznosíthatták. Erre utaló nyúzásnyomok azonban nem voltak megfigyelhetők a csontokon. Mivel a gímszarvas maradványok csontok, és nem agancsok, amelyek gyűjtögetéssel is beszerezhetők, az ugyan kis jelentőségű, de célzott vadászat meglétét tükrözik.

A *késő középkori* maradványok között előforduló házityúk csontok fogyasztásukra utal, valamint a tojáshéj töredékek a tojásevést is alátámasztják, továbbá feltételezhető a tollazatuk hasznosítása is. Előkerült egy sarkantyús tarsometatarsus (módosult lábtő- és lábközépcsont), amely a sarkantyú révén biztosan kakasé volt. A – már

[4] A testrégió felosztás alapjául Kretzoi Miklós munkája szolgált: Kretzoi 1968. 230–236.

[5] Durantel 2008. 374.

[6] Vörös 2009. 141.

7. kép. Egy sólyom maradványai; felső sor: humerus, femurok; középső sor: ulna, radius, tibiotarsus; alsó sor: scapulák, tarsometatarsusok; Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 321, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 7. Falcon bones; upper row: humerus, femurs; middle row: ulna, radius, tibiotarsus; lower row: scapulas, tarsometatarsals, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 321, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

az Árpád-korra is kiterjedté vált Kárpát-medencei lúdtartás[7] miatt vélhetően – házi lúdból származó maradványok kifejlett (adultus) madarakhoz tartoztak, ami a zsírjuk és tolluk hasznosítását feltételezi. Egy árokból előkerült sólyom maradvány *(7. kép)* a solymászat meglétére is utalhat, melynek segítségével apró vadakra, kisebb testű madarakra vadászhattak. A maradványt csak nem (genus) szintjén lehetett meghatározni, a pontos faj sajnos

8. kép. Galambmaradványok: A – humerus, B – coracoideum, C – tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 365, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 8. Pigeon bones: A: humerus, B: coracoideum, C: tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 365, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

9. kép. Veréb tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb SNR 356, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 9. Sparrow tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb SNR 356, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

kérdéses (legvalószínűbb, hogy vándorsólyom maradványa került elő). A források alapján legjobb vadászati eredményeket a szelídített sólymokkal tudták elérni. A vándorsólyom *(Falco peregrinus),* a vadászsólyom *(Falco rusticolus)* és a kis sólyom *(Falco columbarius)* volt a legértékesebb.[8] A pince betöltésekből származó galamb csontok *(8. kép)* a galambtartásra, -fogyasztásra, vagy annak – akár sólymokkal is történő – vadászatára is utalhatnak. Nem eldönthető, hogy házi vagy vadgalambok (örvös galamb) maradványairól van-e szó. A sólymok és a galambok kapcsolata későbbi korokban is megfigyelhető. (Például

[7] Bartosiewicz 2002. 199.

[8] Gál 2015. 360–361.

10. kép. Egy holló maradványai: A: felső sor: a holló koponya- és csőrtöredékei, femurok; középső sor: pelvis maradványok, ulna, tibiotarsus; alsó sor: lumbosacrale töredékek, tarsometatarsus, phI; B – a holló koponyája; Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 209, Árpád-kor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 10. Raven bones: A: upper row: skull and beak fragments, femurs; middle row: pelvis fragments, ulna, tibiotarsus; lower row: lumbosacrale fragments, tarsometatarsal, phI; B: the raven skull; Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 209, Árpádian Age (photo: Anna Zsófia Biller)

a II. világháborúban sólymokkal – főként vándorsólymokkal – fogták el a postagalambokat, amelyek a híreket vitték.) A verébmaradvány *(9. kép)* felveti az apró madarak fogyasztásának kérdését is, mivel a korabeli gasztronómiában előfordultak kistestű madarak is.[9] Bornemisza Anna 1680-as szakácskönyvében (bár későbbi korszak írásos emléke) 17-féle elkészítési módja szerepel az aprómadaraknak,[10] a galamboknak pedig húsz.[11] A csóka húsa mai ízlés szerint kevéssé ízletes, bőre mosuszszagú. Viszont mivel könnyen szelídíthető, és az emberi hang utánzására is megtanítható, lehet, hogy kedvtelésből tartották,[12] bár az egy darab tarsometatarsus alapján ez igencsak hipotetikus feltevés.

A halmaradványok a többi állatmaradványhoz képest jóval sérülékenyebbek, emiatt a tafonómiai folyamatoknak jobban kitettek. Így számuk valószínű alulreprezentál. Viszont szépszámú jelenlétük a középkori anyagban (NISP = 59) a halfogyasztás jelentőségét mutatja. A késő középkori pince 16. század eleji betöltéséből származó tokféle *(Acipenseridae)* maradvány *(supracleithrale)* bár fajilag pontosan nem meghatározható darab, ugyanakkor a tokfélék középkori párhuzamai révén, melyek királyi

[9] Gál 2015. 356.
[10] Lakó 1983. 159.
[11] Lakó 1983. 156.
[12] Vörös 1998. 324–325.

központokból, előkelő háztartások ásatásairól ismertek, talán előkelő életmódra utalhat.[13]

Darabolás (bárdolás, nyúzás vagy vágás) nyoma a középkori leletanyagban összesen 39 (=NISP), 0-144 mm közötti mérettartományba eső szarvasmarha-, kiskérődző-, sertés-, ló-, kis-, illetve nagypatás-maradványon volt megfigyelhető *(3. táblázat)*. Leggyakrabban szarvasmarha-, azon belül is a 45–144 mm közötti bordamaradványokon fordultak elő. Ezen változatos méretben feldarabolt bordák alapján valószínű, hogy az állatok darabolását helyben, a mészáros mesterségben jártas szakember végezhette.[14]

Patológiás elváltozásokat nagyon kevés esetben, csupán három maradványon lehetett megfigyelni *(3. táblázat):* két szarvasmarha bordán (diszlokációval gyógyult törés és hematoma nyoma; *5. kép*), valamint egy házityúk tibiotarsusán (gyógyult törés; *6. kép*). Ez adódhat az alacsonyabb töredékszámból is, valamint utalhat arra is, hogy az állatállomány jól tartott volt, vagy pedig olyan betegségeik fordultak csak elő, amelyek még nem okoztak csonttani elváltozásokat az állatban, vagy azok kialakulása előtt levágták őket.

Az állatok külső megjelenéséhez az egyes hosszúcsontok alapján számított marmagassági értékek nyújthatnak információt. A leletanyag nagymértékű töredékessége révén kevés ilyen adat áll rendelkezésre *(6. táblázat; 12. táblázat)*. A késő középkori anyagban egy szarvasmarha-kézközépcsont alapján egy 123 cm-es marmagasságú, nagyközepes méretű tehenet, egy lókézközépcsont alapján egy 147,86 cm-es marmagasságú, nagyközepes – vélhetően – hátaslovat,[15] és a középkori anyagban egy kutya kar-, illetve orsócsontja alapján egy 63,732 cm-es átlag marmagasságú, nagytestű kutyát lehetett azonosítani.

A leletanyagból nem kerültek elő szarvasmarha vagy kiskérődző szarvcsap töredékek, így ezek nem segítettek árnyalni a képet az egyes fajok külsejét, típusát illetően.

Környezetrekonstrukció a középkori anyagrészben a néhány vademlősön túl (gímszarvas, mezei nyúl) még a madárfajok és a halak alapján adható. A *gímszarvas* a tisztásokat, bozótosokat, erdőszéleket kedveli. A *mezei nyúl* többnyire síkvidéki állat, a száraz talajú, füves területek lakója.[16] A *mezei hörcsög* maradványok vélhetően tafonómiai növekmények: utólag fúrhatták be magukat a régészeti jelenségek talajába, így nem az adott korszakhoz köthetőek.

11. kép. Csóka tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 325, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 11. Jackdaw tibiotarsus, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 325, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

A madarak közül egy Árpád-kori árokból ismert *holló* több csontja (koponya töredék, csőrmaradvány, alsó végtag hosszúcsontjai, singcsont). A holló hatalmas termetű, igen széles körben elterjedt, a többi varjúféléhez képest erőteljesebb csőrrel rendelkező madár *(10. kép)*.[17] A csontok alatt egy cölöphely volt megfigyelhető. A maradványokon semmilyen elváltozás nem volt tapasztalható. Bár a régi kultúrák közül több esetében a holló mitikus lényként szerepel, az, hogy a Tételhegyen bármiféle rítushoz köthető

12. kép. Ponty praeoperculare, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 332, késő középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 12. Carp praeoperculare, Solt-Tételhegy, Várdomb, SNR 332, late medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

[13] Bartosiewicz 2002. 200.
[14] Daróczi-Szabó 2009. 156.
[15] Vörös 2000. 95.
[16] Durantel 2008. 310–311.
[17] Perry–Woodcock 1988. 210.

volna a maradványa, egyéb, ezt támogató lelet hiányában kérdéses. A *csóka*maradvány *(11. kép)* a késő középkori pince betöltésből került elő. Ez a kisebb termetű varjúféle az öreg fákban gazdag erdőkben fordul elő leginkább, és kedveli az épületeket, templomokat, sziklás, szirtes területeket a fészkelőhelyének megválasztása miatt.[18] A füves térségeken, szántókon gyűjtik zsákmányukat.[19] A *veréb* – akár mezei, akár házi veréb – szántók, mezőgazdasági művelés alatt álló területek közelségére utalhat.[20] Mind a csóka, mind a veréb már a 12–13. századtól kezdve jelen voltak a középkori lelőhelyeken kommenzialista fajként.[21]

A bagolyalakúak közül való csontmaradvány a magasabb üregekben, odvas fákban, tornyokban fészkelő baglyok jelenlétére mutat.[22]

A vízközelség jelzője a sok halmaradvány (NISP = 59), melyek többsége a késő középkori anyagrészt gyarapította. A legtöbbjük pontyféléhez tartozott, mint ahogy általában a hazai középkori lelőhelyek többsége esetében.[23] A *ponty (12. kép)* a homokos vagy iszapos medrű, dús növényzetű, meleg álló és lassú folyású vizekben él.[24] A *garda* az álló és lassú folyású vizek lakója.[25]

SOLT-TÉTELHEGY, HOMOKBÁNYA

A lelőhelyrészen folyó 2019. évi ásatás során hét objektumból összesen 246 (=NISP) állatmaradvány került elő *(7. táblázat),* melyek között három nagyobb összefüggő vázrész (két kutya és egy házisertés) szerepelt. A teljes leletanyagot tekintve a szarvasmarha maradványok száma volt a legmagasabb, amelyet a házikutya, majd a házisertés, a kiskérődző, végül a lócsontok követtek. A maradványok nagyrészt az öt bronzkori objektumból származtak (80,5%); ahol a szarvasmarha és a házisertés maradványok száma volt a legtöbb, melyet a kiskérődző, a ló és a kutya maradványok követtek. Ezen objektumokból került elő egy fiatal (juvenilis) sertés (NISP=13) és egy fiatal (juvenilis) kutya (NISP=3) nagyobb összefüggő vázrésze is. A középkori objektumból csak 26 (=NISP) maradvány került elő, közöttük egy fiatal (juvenilis) kutya (NISP=22) maradványai.

A csontok felszínén nagyon kevés esetben lehetett csak elváltozást megfigyelni *(8. táblázat)*. Ezek leginkább a talajban bekövetkezett erózió (gyökérnyomok, a talaj savasságának hatásának) nyomai. Ugyanakkor előfordultak kis számban kutya rágásnyomok és égés nyomai is. Ezek arra utalnak, hogy a maradványok hamar földbe kerülhettek. Feldolgozásra (darabolásra vagy eszközkészítésre) utaló nyomok nem voltak.

A középkorra (a tatárjárástól az Anjou-korig) keltezhető kerámia anyagú 33. objektumban, egy lefelé enyhén szélesedő gödörben[26] kiskérődző (juh vagy kecske) és mezei hörcsög maradványain túl egy fiatal (juvenilis korú) kutya nagyobb összefüggő vázrésze (NISP = 22)

13. kép. Kutyakoponya, valamint jobb és bal oldali állkapcsa, a jobb oldali állkapcson patológiás elváltozással (bekarikázva); Solt-Tételhegy, Homokbánya 33. objektum, középkor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 13. Dog skull, and right and left mandible, the right mandible with pathological alterations (encircled); Solt-Tételhegy, Homokbánya, Feature 33, medieval (photo: Anna Zsófia Biller)

[18] Perry–Woodcock 1988. 208.
[19] Harrison–Greensmith 1994. 393.
[20] Perry–Woodcock 1988. 214–215.
[21] Gál 2015. 365.
[22] Gál 2015. 364.
[23] Bartosiewicz 2008. 104, 1. ábra.
[24] Terofal 1997. 130.
[25] Terofal 1997. 126.
[26] Szentpéteri 2019. 40.

került elő a gödör betöltésében levő tégla alól, a gödör aljáról. Patológiás elváltozás csupán ennek a kutyának az állkapcsán volt, ahol az alveolus a 2. és 3. nagyőrlő (M2-3) alatt lingualisan enyhén megduzzadt, porózus *(13. kép).*

SOLT-TÉTELHEGY, FANGMEIER-TELEK

A lelőhelyrészen folyó 2019. évi ásatás során 14 objektumból összesen 113 (= NISP) állatmaradvány került elő *(9. táblázat),* melyek között két nagyobb összefüggő vázrész (ló és ürge maradványa) szerepelt. A teljes leletanyagot tekintve a lómaradványok száma volt a legmagasabb, melyet a szarvasmarha, majd a kiskérődző csontok követtek. A bronzkori objektumokból csupán két csiga került elő. A maradványok nagyrészt Árpád-kori települési objektumok leletanyagai, azon belül is két gödör tartalmazta a leletanyag 54%-át.

A maradványok felszínén nagyon kevés esetben lehetett elváltozást megfigyelni *(10. táblázat).* Ezek leginkább a talajban bekövetkezett erózió nyomai. Vágás-, illetve bárdolásnyom kérődző bordákon volt látható. Megmunkálás nyoma nem volt a csontokon. Patológiás elváltozás csupán egy Árpád-kori gödörből származó juh állkapcson volt, ahol a 4. kisőrlő (P4) alveolusa kis mértékben megduzzadt, illetve az első nagyőrlő (M1) aboralis irányban felcsúcsosodott a nyelv felőli oldalon *(14. kép).*

A teljes egészében feltárt, téglalap alaprajzú, közepén kerek tűzhelyes 9. objektum, amelyből 60 (= NISP) maradvány származott, vélhetően műhely lehetett. Egy belsőfüles cserépbogrács töredék és egy bekarcolt egyenes vonalköteggel díszített edényoldal alapján az Árpád-kor elejére (10. század második fele – 11. század vége) keltezhető.[27] Innen került elő egy égett kiskérődző metapodium és a vágott, illetve bárdolt kérődző borda töredékek is. A minimális egyedszám számítást elvégezve legalább egy fiatal (subadultus) és egy kifejlett (adultus) szarvasmarha, egy kifejlett (adultus) juh, egy fiatal (juvenilis) és egy kifejlett (adultus) kiskérődző, egy fiatal (juvenilis) és egy kifejlett (adultus) sertés, valamint két fiatal (egy juvenilis és egy subadultus) és egy adultus korú háziló maradványa volt az objektumban. Egy ló összetartozó maradványai (alkarcsontok), valamint egy ürge csontjai (vélhetően tafonómiai növekményként) mindenképp összefüggő vázrészekként kerültek elő. A háziemlősök esetében az alacsonyabb húshasznú testrégiók maradványai (fej-régió, törzs-régió és a szárazvégtagok csontjai) kerültek elő nagyobb számban. Önmagában az állatmaradványok alapján nem lehet a műhely pontos funkcióját meghatározni.

14. kép: Juh mandibula szájüreget érintő elváltozás nyomával, Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek 9. objektum, Árpád-kor (fotó: Biller Anna Zsófia)

Fig. 14. Sheep mandible with traces of pathological alteration affecting the buccal cavity, Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek, Feature 9, Árpádian Age (photo: Anna Zsófia Biller)

SOLT-TÉTELHEGY, II. KAPU

A lelőhelyrészen folyó 2016. évi ásatás során egy agyagkemencés, felmenő falú Árpád-kori házból (11. objektum), egy bizonytalan korú árokból (13. objektum) és szórvány leletanyagból összesen 33 (= NISP), igen töredékes állatmaradvány származott *(11. táblázat; 2. kép).* A maradványok felületén kevés elváltozás volt: egy kutya rágta sertés sípcsont került elő a házból, feldolgozás vagy betegségre utaló nyom nem volt megfigyelhető.

Az Árpád-kori házból származó mezei nyúl és halmaradványok a vadászat és a halászat minimális jelenlétének bizonyítékai. A háziállatok közül szarvasmarhából alacsonyabb húsmennyiségű testrégiók (borda, ujjperc), a kiskérődzők és sertés esetében pedig főként a magasabb

[27] Szentpéteri 2019. 1–2, 9.

húshasznú részek csontjai (hosszúcsontok) kerültek elő. A legtöbb maradvány kiskérődzőkből származott, majd a házisertés és a szarvasmarha következett. A házból előkerült csontok alapján a fajilag pontosan meghatározható maradványok alapján legalább egy kifejlett (adultus) szarvasmarha, egy kifejlett (adultus) juh, egy fiatal (juvenilis) sertés és egy mezei nyúl maradványa ismert. Előkerült még egy madár és egy pontyféle maradványa is.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2016–2022 közötti ásatások során feltárt négy solt-tételhegyi lelőhelyrészt (Várdomb, Homokbánya, Fangmeier-telek és II. kapu) magába foglaló leletanyagból őskori (bronzkor), középkori (Árpád-kor, késő középkor) és modern kori állatmaradványok ismertek. Összesen 1846 (=NISP) állatmaradvány került meghatározásra. A Várdomb lelőhelyrész anyaga volt a legnagyobb (NISP=1454) és fajok szempontjából is a leggazdagabb, részletes kiértékelés erről készülhetett.

Az egyes lelőhelyeken a háziemlős maradványok száma, azon belül is általában a szarvasmarha csontok száma volt a legtöbb. A kiskérődzők közül nagyon kevés esetben lehetett meghatározni pontosan, hogy juh vagy kecske maradványai kerültek-e elő, viszont a várdombi középkori anyagrészből előkerült, fajra pontosan meghatározható töredékek alapján feltételezhető a juhok magasabb száma, amely a korszakra jellemző képet tükrözi. A középkori lelőhelyek legtöbbjéről ismert macska maradványok az általam most vizsgált tételhegyi lelőhelyekről hiányoznak.[28]

Az esetlegesen előforduló, elsősorban húsukért – mezei nyúl esetében prémjükért is – vadászott vademlős csontok alacsony száma (Várdombon és a II. kapu lelőhelyrészen) a vadászat csupán alkalomszerű meglétére utal. Madármaradvány a Homokbánya kivételével minden lelőhelyrészről előkerült, halak pedig a Várdombról és a II. kapu lelőhelyről. Az alföldi Árpád-kori lelőhelyekre jellemzően a hal és vadmadarak maradványainak száma magasabb.[29] A madármaradványok a madarak húsának, tollának, tojásának, a ludak esetében zsírjuk felhasználását is jelzik. A vadmadarak további hasznosítása is feltételezhető (pl. solymászat, aprómadarak fogyasztása). Jelenlétük a leletanyagban,[30] akárcsak a tokféle csontja is[31] rangosabb személyek jelenlétét feltételezi. A hal maradványok magasabb száma a vízközelségre és esetleg böjti eledelként történő fogyasztásukra utal.

A magasabb állatcsont töredékszám miatt részletesebben vizsgálható tételhegy-várdombi leletanyagban a főbb gazdasági haszonállatok rangsora eltér az Árpád-kori (NISP=129) és a késő középkori (NISP=758) leletanyag részben. Az Árpád-korban a szarvasmarha-kiskérődző-sertés-ló rangsora volt megfigyelhető. Az Árpád-kori lelőhelyeknél egyébként általában a szarvasmarha maradványok dominanciája jellemző.[32] Ez a rangsor a Vörös István-féle hat Árpád-kori földrajzi régió közül a Dunakanyar–Buda (II.)-régió rangsorához hasonló.[33] A késő középkori anyagrészben a kiskérődző-sertés-szarvasmarha-ló rangsor volt megfigyelhető. Ez az eltérés adódhat abból, hogy a késő középkori körülmények jobban kedveztek vagy jobban igényelték a kisebb testű, akár szaporább, húshasznú fajok tartását, valamint a juhtartást a birkagyapjú miatt, melyre biztosan nagy volt a kereslet a kis jégkorszakkal terhelt késő középkorban. A Fangmeier-telek Árpád-kori részében (NISP = 62) a ló-szarvasmarha-kiskérődző-sertés rangsor volt megfigyelhető, a II. kapu lelőhelyrészen (NISP = 30) pedig a kiskérődző-sertés-szarvasmarha rangsor. A Homokbányánál pontosabb korszak besorolású állatcsontot tartalmazó objektum nem került elő. A bronzkori anyagrészben a szarvasmarha-sertés-kiskérődző-ló rangsor volt megfigyelhető, a középkoriban pedig kutya- és kiskérődző-maradványok voltak.

A főbb gazdasági haszonállatok testrégió megoszlását és életkor eloszlását figyelembe véve a középkori állatmaradványok alapján szarvasmarha esetében a húsuk, tejük, igaerejük, netán trágyájuk, kiskérődzők esetében a húsuk, tejük hasznosítása mellett a juhok esetében a gyapjuk felhasználása, sertés esetén húsuk és zsírjuk feldolgozása lehetett a fő szempont. A lovak levágása, igaerejük és hátasként történő hasznosításuk egyaránt előfordulhatott. A mérsékelt égövi középkori Európa két fő igavonója a szarvasmarha és a ló volt, és amíg csak élt és bírta szusszal az állat, igyekeztek őket munkára fogni. A szarvasmarha igavonó erejét szállításkor (kocsi, szekér vontatása) és földművelésben (szántás, boronálás stb.) hasznosították. A lovakat ezeken felül málházva és nyergelve is alkalmazták. Az Árpád-kor alacsonyabb termetű lovai lehettek

[28] A korábbi évekből is csak egyetlen középkorra keltezhető házimacska-maradvány került elő: Biller 2014. 205, 213–214.
[29] Vörös 2000. 79.
[30] Gál 2015. 364.
[31] Bartosiewicz 2002. 200.
[32] Kőrösi 2009. 106.
[33] Vörös 2000. 79.

a „munkalovak", a nagyobb testűek pedig a hátasok.[34] A ló többhasznúsága révén is nagyobb értéket képviselt, mint a szarvasmarha.[35]

A lelőhelyen azonosított vademlős fauna (gímszarvas, mezei nyúl) ökológiai jellemzői tisztások, bozótosok, erdőszélek, valamint száraz talajú, füves területek; a halcsontok pedig folyóvíz közelségére és a dunai halászatra utalnak. Bár a lelőhely többi leletanyagtípusa nem kifejezetten utal a területen földművelésre, a vadmadár fauna habitatja, vagy akár a mezei nyúl kedvelt élőhelye alapján a lelőhely közelében feltételezhető, hogy voltak a közelben művelés alá vont földek. A varjúfélék *(Corvidae),* mint a holló és a csóka előfordulása a szabadon hozzáférhető, fedetlen szemétdombok jelenlétére is utalhat. Ezen fajok a szemetes, hulladékos területekről is szívesen szerzik be betevő falatjukat,[36] akárcsak a szabadon bóklászó kutyák, melyek rágásnyomai megfigyelhetők voltak a Várdombon előkerült középkori állatcsontok felszínén.[37]

TÁBLÁZATOK

1. táblázat. A solt-tételhegyi lelőhelyrészekről származó fauna összesítő táblázata
Table 1. The faunal assemblage from the locations investigated on the Tételhegy site

Állatfaj / Lelőhely	Solt-Tételhegy - Várdomb (2019-2022.) – 69SE			Solt-Tételhegy - Homokbánya (2019.) – 7 obj.			Solt-Tételhegy - Fangmeier-telek (2019.) – 14 obj.			Solt-Tételhegy - II. kapu (2016.) – 2 obj. + szórvány		
	N	NISP	%	N	NISP	%	N	NISP	%	N	NISP	%
Szarvasmarha / *Bos taurus* Linnaeus 1758.	179	183		45	45		20	20		3	3	
Juh / *Ovis aries* Linnaeus 1758.	14	14		1	1		1	1		1	1	
Kecske / *Capra hircus* Linnaeus 1758.	1	1										
Juh/kecske / *Ovis/Capra* Gray, 1852.	164	165	***41,7***	18	18	***47,6***	15	15	***58,4***	7	7	***48,5***
Házisertés / *Sus domesticus* Erxleben 1777.	135	137		10	22		4	4		5	5	
Házi ló / *Equus caballus* Linnaeus 1758.	37	37		5	5		24	25				
Házi kutya / *Canis familiaris* Linnaeus 1758.	13	70		3	26		1	1				
Háziemlős összesen	***543***	***607***		***82***	***117***		***65***	***66***		***16***	***16***	
Gímszarvas / *Cervus elaphus* Linnaeus 1758.	4	4										
Mezei nyúl / *Lepus europaeus* Pallas 1778.	6	38								1	1	
Mezei hörcsög / *Cricetus cricetus* Linnaeus 1758.	8	8	***3,4***	1	1	***1,6***			***4,4***			***3,03***
Közönséges ürge / *Spermophilus citellus* Linnaeus 1766.				1	1		2	5				
Vademlős összesen	***16***	***50***		***2***	***2***		***2***	***5***		***1***	***1***	
Házityúk / *Gallus domesticus* Linnaeus 1758.	55	55										
Tyúkféle / *Galliformes* Temminck 1820.	1	1										
Lúd / *Anser sp*. Brisson 1760.	4	4										
Holló / *Corvus corax* Linnaeus 1758.	1	8										
Csóka / *Coloeus monedula* Linnaeus 1758.	1	1										
Sólyom / *Falco sp.* Linnaeus 1758.	1	10	***12,7***			***0***			***0,9***			***3***
Galamb / *Columba sp.* Linnaeus 1758.	7	7										
Veréb / *Passer sp.* Brisson 1760.	1	1										
Bagolyalakú / *Strigiformes*	1	1										
Madár / *Aves indet.* Linnaeus 1758.	94	96					1	1		1	1	
Madarak összesen	***166***	***184***[38]		***0***	***0***		***1***	***1***		***1***	***1***	

[34] Vörös 2000. 95.
[35] Vörös 2006. 189.
[36] Csippán 2007. 303.
[37] Ezúton mondok köszönetet archaeozoológus kolléganőmnek, Bárány Annamáriának (MNM NRI), aki a Magyar Nemzeti Múzeum archaeozoológiai összehasonlító gyűjteményének igénybe vételekor a madárcsont maradványok meghatározása során a segítségemre volt.
[38] A madármaradványok közül 6 db tojáshéj.

Állatfaj / Lelőhely	Solt-Tételhegy - Várdomb (2019-2022.) – 69SE			Solt-Tételhegy - Homokbánya (2019.) – 7 obj.			Solt-Tételhegy - Fangmeier-telek (2019.) – 14 obj.			Solt-Tételhegy - II. kapu (2016.) – 2 obj. + szórvány		
	N	NISP	%	N	NISP	%	N	NISP	%	N	NISP	%
Farkatlan kétéltű / *Anura* Merrem 1820.	1	1	***0,07***			***0***			***0***			***0***
Kétéltű összesen	***1***	***1***		***0***	***0***		***0***	***0***		***0***	***0***	
Ponty / *Cyprinus carpio* Linnaeus 1758.	6	6	***4,06***			***0***			***0***			***12,1***
Pontyféle / *Cyprinidae*	39	39								1	1	
Garda / *Pelecus cultratus* Linnaeus 1758.	1	1										
Tokféle / *Acipenseridae* Bonaparte 1831.	1	1										
Hal / *Pisces*	12	12								3	3	
Halak összesen	***59***	***59***		***0***	***0***		***0***	***0***		***4***	***4***	
Éti csiga / *Helix pomatia* Linnaeus 1758.			***18,6***			***40***	1	1	***28,3***			***0***
Pannon csiga / *Cepaea vindobonensis* Pfeiffer 1828.	11	11		1	1		29	29				
Csiga / *Gastropoda* Cuvier 1797.	259	259		3	3		2	2				
Folyami kagyló / *Unio sp*. Philipsson 1788.				2	2							
Kagyló / *Bivalvia* Linnaeus 1758.	1	1		92	92							
Puhatestű összesen	***271***	***271***		***98***	***98***		***32***	***32***		***0***	***0***	
Kisemlős	4	4	***19,4***	1	1	***11,8***	1	1	***8***			***33,3***
Kisemlős méretű állat	1	8										
Nyúl méretű emlős	9	9								5	5	
Kutya méretű emlős	29	29		8	8		1	1		3	3	
Kispatás	121	121		10	10		1	1		1	1	
Nagypatás	111	111		10	10		6	6		2	2	
Nem meghatározható összesen	***275***	***282***		***29***	***29***		***9***	***9***		***11***	***11***	
Összesen	**1333**	**1454**	**100**	**211**	**246**	**100**	**109**	**113**	**100**	**33**	**33**	**100**

2. táblázat. Solt-Tételhegy, Várdomb faunalistája

Table 2. The faunal assemblage from the Tételhegy, Várdomb site

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	?	Őskor (2 SE)		Bronzkor (3 SE)	Őskor összesen (5 SE)	Középkor (12 SE)					Árpád-kor (29 SE)				Késő Árpád-kor ? (1 SE)	Késő-középkor (1 SE)	Késő-középkor (16. sz. eleje) (17 SE)			Középkor összesen (60SE)	Modern kor (4 SE)		Modern kor összesen (4 SE)	Összesen (69 SE)
	szórvány	beásás (1 SE)	árok és betöltése (1 SE)	árok és betöltése (3 SE)		árok és betöltése (6 SE)	gödör betöltése (1 SE)	betöltési réteg (2 SE)	cölöphely (1 SE)	réteg (2 SE)	árok és betöltése (14 SE)	cölöphely betöltése (1 SE)	gödör és betöltése (11 SE)	betöltési réteg / réteg (3 SE)	betöltési réteg (1 SE)	betöltési réteg (1 SE)	árok és betöltése (2 SE)	Betöltés (2 SE)	pince betöltése (13 SE)		humusz (2 SE)	humusz réteg + betöltési réteg (2 SE)		
Szarvasmarha / Bos taurus	3	8		16	**24**	8		7	1	9	24		7	2	1		1	8	85	**153**	1	2	**3**	**183**
Juh / Ovis aries				5	**5**			1		1	1								6	**9**				**14**
Kecske / Capra hircus														1						**1**				**1**
Juh/ kecske / Ovis/Capra	2	3	2	20	**25**	3		5		5	9		11		1	1	2	7	94	**138**				**165**
Házisertés / Sus domesticus	1			10	**10**	1		3		1	4		7		1		1	6	102	**126**				**137**
Háziló / Equus caballus		1	1	2	**4**	2					3		1		1			5	20	**32**	1		**1**	**37**
Házikutya / Canis familiaris				4	**4**			58[39]		1	4				3					**66**				**70**
Háziemlős összesen	*6*	*12*	*3*	*57*	***72***	*14*	*0*	*74*	*1*	*17*	*45*	*0*	*26*	*3*	*7*	*1*	*4*	*26*	*307*	***525***	*2*	*2*	***4***	***607***
Gímszarvas / Cervus elaphus				2	**2**								1						1	**2**				**4**
Mezei nyúl / Lepus europaeus													33[40]					1	4	**38**				**38**
Mezei hörcsög / Cricetus cricetus	1									2	2								3	**7**				**8**
Vademlős összesen	*1*	*0*	*0*	*2*	***2***	*0*	*0*	*0*	*0*	*2*	*2*	*0*	*34*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	*8*	***47***	*0*	*0*	***0***	***50***
Házityúk / Gallus domesticus								1			1[41]						1		52	**55**				**55**
Veréb / Passer sp.																			1	**1**				**1**
Galamb / Columba sp.[42]																			7	**7**				**7**

[39] Az 58 maradvány egy egyed részei.

[40] A 33 maradvány egy egyed részei.

[41] A sarkantyús tarsometatarsus alapján egy kakas maradványa.

[42] Valószínű házigalamb.

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	?	Őskor (2 SE)		Bronzkor (3 SE)	Őskor összesen (5 SE)	Középkor (12 SE)					Árpád-kor (29 SE)				Késő Árpád-kor ? (1 SE)	Késő-középkor (1 SE)	Késő-középkor (16. sz. eleje) (17 SE)			Középkor összesen (60SE)	Modern kor (4 SE)		Modern kor összesen (4 SE)	Összesen (69 SE)
	szórvány	beásás (1 SE)	árok és betöltése (1 SE)	árok és betöltése (3 SE)		árok és betöltése (6 SE)	gödör betöltése (1 SE)	betöltési réteg (2 SE)	cölöphely (1 SE)	réteg (2 SE)	árok és betöltése (14 SE)	cölöphely betöltése (1 SE)	gödör és betöltése (11 SE)	betöltési réteg / réteg (3 SE)	betöltési réteg (1 SE)	betöltési réteg (1 SE)	árok és betöltése (2 SE)	Betöltés (2 SE)	pince betöltése (13 SE)		humusz (2 SE)	humusz réteg + betöltési réteg (2 SE)		
Sólyom / Falco sp.[43]																	10[44]			**10**				**10**
Csóka / Coloeus monedula																			1	**1**				**1**
Holló / Corvus corax											8[45]									**8**				**8**
Bagolyalakú / Strigiformes																			1	**1**				**1**
Tyúkalakúak / Galliformes																			1	**1**				**1**
Lúd / Anser sp.																		1	3	**4**				**4**
Madár / Aves indet.											6		6		1		10	1	72	**96**				**96**
Madarak összesen	*0*	*0*	*0*	*0*	***0***	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*15*	*0*	*6*	*0*	*1*	*0*	*21*	*2*	*138*	***184***	*0*	*0*	***0***	***184***
Farkatlan kétéltű / Anura																			1	**1**				**1**
Kétéltű összesen	*0*	*0*	*0*	*0*	***0***	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*	***1***	*0*	*0*	***0***	***1***
Garda / Pelecus cultratus																			1	**1**				**1**
Ponty / Cyprinus carpio																			6	**6**				**6**
Pontyféle / Cyprinidae													5						34	**39**				**39**
Valódi tokféle / Acipenseridae																			1	**1**				**1**
Hal / Pisces								1											11	**12**				**12**
Halak összesen	*0*	*0*	*0*	*0*	***0***	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*5*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*53*	***59***	*0*	*0*	***0***	***59***
Pannon csiga / Cepaea vindobonensis				1	**1**					2	1			1	1				5	**10**				**11**
Kagyló / Bivalvia											1									**1**				**1**

[43] Valószínű kerecsen- vagy vándorsólyom.

[44] A 10 maradvány egy egyed részei.

[45] A 8 maradvány egy egyed részei.

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	?	Őskor (2 SE)		Bronzkor (3 SE)	Őskor összesen (5 SE)	Középkor (12 SE)					Árpád-kor (29 SE)				Késő Árpád-kor ? (1 SE)	Késő-középkor (1 SE)	Késő-középkor (16. sz. eleje) (17 SE)			Középkor összesen (60SE)	Modern kor (4 SE)		Modern kor összesen (4 SE)	Összesen (69 SE)
	szórvány	beásás (1 SE)	árok és betöltése (1 SE)	árok és betöltése (3 SE)		árok és betöltése (6 SE)	gödör betöltése (1 SE)	betöltési réteg (2 SE)	cölöphely (1 SE)	réteg (2 SE)	árok és betöltése (14 SE)	cölöphely betöltése (1 SE)	gödör és betöltése (11 SE)	betöltési réteg / réteg (3 SE)	betöltési réteg (1 SE)	betöltési réteg (1 SE)	árok és betöltése (2 SE)	Betöltés (2 SE)	pince betöltése (13 SE)		humusz (2 SE)	humusz réteg + betöltési réteg (2 SE)		
Csiga / Gastropoda				13	**13**	186		4			21	1	19	1					14	**246**				**259**
Puhatestű összesen	*0*	*0*	*0*	*14*	***14***	*186*		*4*		*2*	*23*	*1*	*19*	*2*	*1*	*0*	*0*	*0*	*19*	***257***	*0*	*0*	***0***	***271***
Kisemlős											2						1		1	**4**				**4**
Kisemlős méretű állat																	8[46]			**8**				**8**
Nyúl méretű emlős																			9	**9**				**9**
Kutya méretű emlős	1					1					4		5		5			3	10	**28**				**29**
Kispatás				11	**11**	1	1	2		12	2		6						86	**110**				**121**
Nagypatás		2		15	**17**	15		2		3	7		6		2		3	2	54	**94**				**111**
Nem meghatározható összesen	*1*	*2*		*26*	***28***	*17*	*1*	*4*		*15*	*15*		*17*		*7*		*12*	*5*	*160*	***253***	*0*	*0*	***0***	***282***
Összesen	**8**	**14**	**3**	**99**	**116**	**217**	**1**	**84**	**1**	**36**	**100**	**1**	**107**	**5**	**16**	**1**	**37**	**34**	**686**	**1326**	**2**	**2**	**4**	**1454**

[46] A 8 maradvány egy egyed részei.

3. táblázat. Solt-Tételhegy, Várdomb állatmaradványain megfigyelhető elváltozások
Table 3. The pathological alterations noted on the animal remains from the Tételhegy, Várdomb site

	?-	őskor	bronzkor	középkor	Árpád-kor	késő Árpád-kor ?	késő középkor	késő középkor (16. sz. eleje)	modern kor	Összesen
Erózió/Tafonómia										
fehérre égett					2					2
szürkére égett			1		1			4		6
foltokban szürkére égett								1		1
feketére égett								6		6
foltokban feketére égett					3			1		4
fehérre és feketére égett					1			1		2
fehérre és szürkére égett					2			3		5
fehérre, szürkére és feketére égett	1				1					2
gyökérnyomok			1	3	1			8		13
gyökérnyomok + kutya rágásnyomos			1							1
kutya rágásnyomos	1		7		4			35		47
rágcsáló rágásnyomos			1							1
savas talaj					1			2		3
víz okozta koptatás					1					1
Összesen	***2***	***0***	***11***	***3***	***17***	***0***	***0***	***61***		***94***
Elváltozás nélküli	6	17	88	336	196	16	1	696	4	1360
Darabolás										
bárdolt					2			19		21
bárdolt + vágott				1				2		3
nyúzás nyomok								1		1
vágott	1			2	2			10		15
eszköz								1 (ár)	1 (hegy ?)	2
Összesen	***1***	***0***	***0***	***3***	***4***	***0***	***0***	***33***	***1***	***42***
Elváltozás nélküli	7	17	99	336	209	16	1	724	3	1412
Patológiás elváltozások										
diszlokációs törés sipolynyílással				1						1
gyógyult törés								1		1
hematoma								1		1
Összesen	***0***	***0***	***0***	***1***	***0***	***0***	***0***	***2***	***0***	***3***
Elváltozás nélküli	8	17	99	338	213	16	1	755	4	1451

4. táblázat. Solt-Tételhegy, Várdomb főbb gazdasági haszonállatainak testrégiók szerinti megoszlása
Table 4. Body region distribution of the main domesticates from the Tételhegy, Várdomb site

	fej-régió	**törzs-régió**	**húsos végtagok**	**száraz végtagok**	**ujjpercek**
Bronzkor					
szarvasmarha	3	1	4	3	5
juh/kecske	4	2	11	7	1
házisertés	5	0	5	0	0
háziló	0	0	0	2	0
Teljes őskori anyag					
szarvasmarha	5	1	9	4	5
juh/kecske	5	2	13	9	1
házisertés	5	0	5	0	0
háziló	1	0	0	3	0
Árpád-kor + késő Árpád-kor					
szarvasmarha	13	6	10	5	0
juh/kecske	2	6	7	8	0
házisertés	1	4	7	0	0
háziló	3	1	1	0	0
Késő középkor (16. század eleje)					
szarvasmarha	9	37	32	14	2
juh/kecske	21	32	46	10	1
házisertés	21	4	51	26	7
háziló	1	5	9	5	5
Teljes középkori anyag					
szarvasmarha	26	49	47	27	4
juh/kecske	26	38	64	18	1
házisertés	23	8	62	26	7
háziló	4	6	12	5	5

5. táblázat. Solt-Tételhegy – Várdomb főbb gazdasági haszonállatainak életkor szerinti eloszlása
Table 5. Age distribution of the main domesticates from the Tételhegy, Várdomb site

	foetus	neonatus	juvenilis	subadultus	adultus	kérdéses
Bronzkor						
szarvasmarha	0	0	0	1	13	2
juh/kecske	0	1	1	0	6	16
házisertés	0	0	0	0	6	4
háziló	0	0	0	0	2	0
Teljes őskori anyag						
szarvasmarha	0	0	2	1	16	5
juh/kecske	0	1	2	0	7	20
házisertés	0	0	0	0	6	4
háziló	0	0	0	0	4	0
Árpád-kor + késő Árpád-kor						
szarvasmarha	0	0	5	1	12	16
juh/kecske	0	0	5	0	2	16
házisertés	0	3	0	1	3	5
háziló	0	0	0	0	3	2
Késő középkor (16. sz. eleje)						
szarvasmarha	1	1	3	3	14	72
juh/kecske	0	0	22	1	14	73

	foetus	neonatus	juvenilis	subadultus	adultus	kérdéses
házisertés	2	4	16	3	21	63
háziló	0	0	1	2	10	12
Teljes középkori anyag						
szarvasmarha	1	1	10	4	32	105
juh/kecske	0	0	27	1	19	101
házisertés	2	7	16	4	25	72
háziló	0	0	1	2	13	16

6. táblázat. Solt-Tételhegy, Várdomb állatcsontjai alapján mért marmagassági értékek (cm-ben) és a hozzájuk kapcsolódó hosszúcsontok méretadatai (mm-ben)

Table 6. Withers height (in cm) and long bone sizes (in mm) of the animal remains from the Tételhegy, Várdomb site

Korszak	Állatfaj	Vázrész	Legnagyobb hossz (GL)	Proximalis szélesség (BP)	Proximalis mélység (DP)	Diaphysis szélesség (SB)	Diaphysis mélység (SD)	Distalis szélesség (BD)	Distalis mélység (DD)	Marmagasság (cm)
késő középkor (16. század eleje)	Bos taurus[47]	metacarpus	204	51	33	30	21	-	30	123,012 (nagyközepes tehén)
	Equus caballus[48]	metacarpus	242	51	34	34	23	49	37	147,86 (nagyközepes)
középkor	Canis familiaris[49] (egy egyed)	humerus	190	33	45	15	15	36	28	64,03 (nagy)
		radius	197	19	14	15	8	24	16	63,434 (nagy)

7. táblázat. Solt-Tételhegy, Homokbánya faunalistája

Table 7. The faunal assemblage from the Tételhegy, Homokbánya site

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	? (1 obj.)	bronzkor			Bronzkor összesen (5 obj.)	középkor (1 obj.)	Összesen (7 obj.)
	árok (1)	árok (1)	cölöphely (1)	gödör (3)		gödör (1)	
Szarvasmarha / Bos taurus	20	3		22	25		45
Juh / Ovis aries				1	1		1
Juh/kecske / Ovis/Capra				16	16	2	18
Házisertés / Sus domesticus				22	22		22
Házi ló / Equus caballus				5	5		5
Házi kutya / Canis familiaris				4[50]	4	22[51]	26
Háziemlős összesen	***20***	***3***	***0***	***70***	***73***	***24***	***117***
Mezei hörcsög / Cricetus cricetus						1	1
Közönséges ürge / Spermophilus citellus				1	1		1
Vademlősök összesen	***0***	***0***	***0***	***1***	***1***	***1***	***2***
Pannon csiga / Cepaea vindobonensis		1			1		1
Folyami kagyló / Unio sp.				2	2		2
Kagyló / Bivalvia				92	92		92
Csiga / Gastropoda			2	1	3		3

[47] Nobis 1954. 155–194; Matolcsi 1970. 89–137.
[48] Vitt 1952. 163–203.
[49] Koudelka 1885. 127–153.
[50] A 4 maradványból 3 egy egyed részei.
[51] A 22 maradvány egy egyed részei.

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	? (1 obj.)	bronzkor			Bronzkor összesen (5 obj.)	középkor (1 obj.)	Összesen (7 obj.)
	árok (1)	árok (1)	cölöphely (1)	gödör (3)		gödör (1)	
Puhatestű összesen	***0***	***1***	***2***	***95***	***98***	***0***	***98***
Kisemlős				1	1		1
Kutya méretű emlős				7	7	1	8
Kispatás	1			9	9		10
Nagypatás	1	1		8	9		10
Nem meghatározható összesen	***2***	***1***	***0***	***25***	***26***	***1***	***29***
Összesen	**22**	**5**	**2**	**191**	**198**	**26**	**246**

8. táblázat. Solt-Tételhegy, Homokbánya állatmaradványain megfigyelhető elváltozások
Table 8. The pathological alterations noted on the animal remains from the Tételhegy, Homokbánya site

	?	bronzkor	középkor	Összesen
Erózió/Tafonómia				
gyökérnyomok	21	3		24
savas talaj		6		6
kutya rágásnyomos		1		1
szürkére égett		3		3
Összesen	***21***	***13***	***0***	***34***
Elváltozás nélküli	1	185	26	212
Patológiás elváltozás				
szájüreget érintő elváltozás			1	1
Összesen	***0***	***0***	***1***	***1***
Elváltozás nélküli	22	198	25	245

9. táblázat. Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek faunalistája
Table 9. The faunal assemblage from the Tételhegy, Fangmeier-telek site

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	?			? összesen (8 objektum)	Középső bronzkor (Vatya-kultúra) (1 obj.)	Bronzkor (1 obj.)	Bronzkor összesen (2 obj.)	Árpád-kor (3 obj.)		Középkor (1 obj.)	Középkor összesen (4 obj.)	Összesen (14 obj.)
	árok (2)	árok + cölöphely (2)	gödör (4)		gödör (1)	árok (1)		árok (1)	gödör (2)	gödör (1)		
Szarvasmarha / Bos taurus	4		2	6					14		**14**	**20**
Juh / Ovis aries									1		**1**	**1**
Juh/kecske / Ovis/Capra			4	4				1	10		**11**	**15**
Házisertés / Sus domesticus			1	1					2	1	**3**	**4**
Háziló / Equus caballus	3			3					21	1	**22**	**25**
Házikutya / Canis familiaris									1		**1**	**1**
Háziemlős összesen	***7***	***0***	***7***	***14***	***0***	***0***	***0***	***1***	***49***	***2***	***52***	***66***
Közönséges hörcsög / Spermophilus citellus									5		**5**	**5**
Vademlős összesen									***5***		***5***	***5***
Madár / Aves indet.			1	1								**1**
Madár összesen	***0***	***0***	***1***	***1***	***0***	***0***	***0***	***0***	***0***	***0***	***0***	***1***
Pannon csiga / Cepaea vindobonensis		28		28		1	1					**29**

Állatfaj / Korszak / Objektum típus	?			? összesen (8 objektum)	Középső bronzkor (Vatya-kultúra) (1 obj.)	Bronzkor (1 obj.)	Bronzkor összesen (2 obj.)	Árpád-kor (3 obj.)		Középkor (1 obj.)	Középkor összesen (4 obj.)	Összesen (14 obj.)
	árok (2)	árok + cölöphely (2)	gödör (4)		gödör (1)	árok (1)		árok (1)	gödör (2)	gödör (1)		
Éti csiga / Helix pomatia					1		1					**1**
Csiga / Gastropoda	2			2								**2**
Puhatestű összesen	***2***	***28***	***0***	***30***	***1***	***1***	***2***	***0***	***0***	***0***	***0***	***32***
Kisemlős									1		**1**	**1**
Kutya méretű emlős			1	1								**1**
Kispatás			1	1								**1**
Nagypatás									6		**6**	**6**
Nem meghatározható összesen	***0***	***0***	***2***	***2***	***0***	***0***	***0***	***0***	***7***	***0***	***7***	***9***
Összesen	**9**	**28**	**10**	**47**	**1**	**1**	**2**	**1**	**61**	**2**	**64**	**113**

10. táblázat. Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek állatmaradványain megfigyelhető elváltozások

Table 10. The pathological alterations noted on the animal remains from the Tételhegy, Fangmeier-telek site

	?	középső bronzkor (Vatya-kultúra)	bronzkor	Árpád-kor	középkor	Összesen
Erózió/Tafonómia						
gyökérnyomos	1					1
savas talaj	4					4
szürkére égett	2			1		3
Összesen	***7***			***1***		***8***
Elváltozás nélküli	40	1	1	61	2	105
Darabolás						
bárdolt				1		1
vágott				1		1
Összesen				***2***		***2***
Elváltozás nélküli	47	1	1	60	2	111
Patológiás elváltozás						
szájüreget érintő elváltozás				1		1
Elváltozás nélküli	47	1	1	61	2	112

11. táblázat. Solt-Tételhegy, II. kapu faunalistája

Table 11. The faunal assemblage from the Tételhegy, II. kapu site

Állatfaj / Korszak	?	Árpád-kori ház (1 obj.)	MNI[52] az Árpád-kori ház alapján	Összesen
Szarvasmarha / Bos taurus	1	2	1 adultus	**3**
Juh / Ovis aries		1	1 adultus	**1**
Juh/kecske / Ovis/Capra	1	6		**7**
Házisertés / Sus domesticus	1	4	1 juvenilis	**5**
Háziemlős összesen	***3***	***13***	***3***	***16***
Mezei nyúl / Lepus europaeus		1	1	**1**
Vademlős összesen	***0***	***1***	***1***	***1***
Madár / Aves indet.		1	1 adultus	**1**

[52] MNI = Minimal number of individual (minimális egyedszám): az előforduló csontféleségek oldaliságát, az állat belőlük kikövetkeztetett életkorát, nemét figyelembe véve meghatározott egyedszám. Zárt objektumok esetében érdemes ezen számítást elvégezni.

Állatfaj / Korszak	?	Árpád-kori ház (1 obj.)	MNI[52] az Árpád-kori ház alapján	Összesen
Madár összesen	***0***	***1***	***1***	***1***
Pontyféle / Cyprinidae		1	1	**1**
Hal / Pisces		3		**3**
Hal összesen	***0***	***4***	***1***	***4***
Kutya méretű emlős		3		**3**
Nyúl méretű emlős		5		**5**
Kispatás		1		**1**
Nagypatás		2		**2**
Nem meghatározható összesen	***0***	***11***	***0***	***11***
Összesen	**3**	**30**	**4**	**33**

12. táblázat. A Solt-Tételhegy régészeti lelőhely három külön vizsgált területéről, a Várdomb, Fangmeier-telek és a II. kapu részlelőhelyekről származó, pontos régészeti korokhoz köthető hosszú- és rövidcsont méretek (mm-ben) Driesch 1976 nyomán

Table 12. Sizes (in mm) of the long bones and smaller bones of the animal remains recovered from securely datable archaeological contexts of the Várdomb, Fangmeier-telek and II. kapu locations on the Tételhegy, after Driesch 1976

Korszak	Állatfaj	Vázrész	Legnagyobb hossz (GL)	Proximalis szélesség (BP)	Proximalis mélység (DP)	Diaphysis szélesség (SB)	Diaphysis mélység (SD)	Distalis szélesség (BD)	Distalis mélység (DD)	Legnagyobb szélesség (GB)
Solt-Tételhegy, Várdomb										
Árpád-kor	Bos taurus	astragalus						39		
		calcaneus								39
	Sus domesticus	humerus						39	38	
		tibia				18	14			
	Corvus corax	femur (dex)		15	9					
		femur (sin)		15	10			15	11	
		phI	15	6	7	3	4	5	5	
		tarsometatarsus				6	5	10	8	
		tibiotarsus				7	7	13	11	
		ulna		13	11	8	9			
Késő középkor	Bos taurus	astragalus						39		
		femur				20	23			
		metacarpus	204	51	33	30	21		30	
		phI	70	31	37	29	19	28	21	
	Ovis aries	astragalus	27					18		
	Sus domesticus	mcIII		21	18					
				22						
		mcIV	72	15		13	12	15	16	
				14	15					
		mcV	55	7	10	5	8	10	16	
		mtIII	84	18	24	14	12	16	18	
				19	22					
							13	18	9	
		mtIV		16	22					
		phI	19	8	8	5	6	6	5	
			35	17	15	13	9	15	10	
			36	17	15	13	10			

Korszak	Állatfaj	Vázrész	Legnagyobb hossz (GL)	Proximalis szélesség (BP)	Proximalis mélység (DP)	Diaphysis szélesség (SB)	Diaphysis mélység (SD)	Distalis szélesség (BD)	Distalis mélység (DD)	Legnagyobb szélesség (GB)
Késő középkor	Sus domesticus	phII	25		16	13	11	13	12	
		radius		27	18	17	10			
				28	19	16	11			
						18	12			
						19	11			
		tibia						28	23	
	Equus caballus	humerus				27	37			
								74	78	
		metacarpus	242	51	34	34	23	49	37	
		phI	83	53	38	35	21		23	
			93	53	38					
				56	36	37	21			
						35	21	45	24	
	Lepus europaeus	mcIV		5	6	4	3			
		phI	23	7	6	4	4	5	4	
		tibia		22	23					
	Gallus domesticus	carpometacarpus	35	11	6	9	4	5	5	
				12	6		5			
		femur	56	13	8	6	6	13	10	
				14	12					
						6	6			
						7	6			
								14	10	
		humerus	67	19	9	7	6	16	9	
				19	8					
		radius	56	4	4	3	2	5	3	
			58	4	4	2	3	4	6	
			62	5	5	3	2	7	4	
				5	4					
		tibiotarsus				6	5			
							6			
								11	11	
		ulna	60	8	11	4	5	6	9	
				5	8	3	4	5	8	
						5	5	7	9	
								9	7	
	Coloeus monedula	tarsometatarsus	46	8	7	3	3	6	4	
	Falco sp.	femur (dex)	69	13	8	7	6	14	11	
		femur (sin)				6	6	14	10	
		humerus			9					
		radius		4	6	3				
		tarsometatarsus (dex)	53	13	9	6	4	13	9	
		tarsometatarsus (sin)	53	13	10	6	4			
		tibiotarsus				6	5	13	9	
		ulna		9	12	6	6			
	Columba sp.	carpometacarpus						8	4	
		femur		9	6	4	4			
		humerus		16	8					

Korszak	Állatfaj	Vázrész	Legnagyobb hossz (GL)	Proximalis szélesség (BP)	Proximalis mélység (DP)	Diaphysis szélesség (SB)	Diaphysis mélység (SD)	Distalis szélesség (BD)	Distalis mélység (DD)	Legnagyobb szélesség (GB)
Késő középkor	Columba sp.	tibiotarsus	55	9	8	4	3	7	7	
	Passer sp.	tibiotarsus	31	4	4	1	1	3	3	
	Anser sp.	humerus	89	16	9	6	5	14	8	
		ph.dig.II	35	7	9	10	5	9	5	
		tarsometatarsus				8	7			
		tibiotarsus						16	14	
Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek										
Árpád-kor	Bos taurus	metacarpus							29	
	Equus caballus	calcaneus	116							54
		metatarsus				29	24	44	35	
	Canis familiaris	humerus				14	15			
Solt-Tételhegy, II. kapu										
Árpád-kor	Bos taurus	phI	55	29	33	25	23	31	23	
	Ovis aries	humerus				16	18	31	28	
	Sus domesticus	tibia				19	14	31	26	

IRODALOM

Bartosiewicz 2002 — Bartosiewicz László: Állatmaradványok Sárszentlőrinc-Birkajárás középkori földvárából. *WMMÉ* 24 (2002) 197–207.

Bartosiewicz 2008 — Bartosiewicz László: A középkori halászat és a viza. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2008, 103–108.

Biller 2014 — Biller Anna Zsófia: Solt-Tételhegy feltárásának állatcsont leletei. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 205–224.

Csippán 2007 — Csippán Péter: Az állatcsontok eltérő kulturális szokásokat jelző szerepe. 14–16. századi állatcsontleletek Budáról. *Budapesti Régiségek* 41 (2007) 299–316.

Daróczi-Szabó 2009 — Daróczi-Szabó Márta: Szendrő-Felsővár kora újkori állatcsontjainak vizsgálata. In: Gál–Kováts–Bartosiewicz 2009, 151–171.

Driesch 1976 — Driesch, Angela: *A guide to the measurement of animal bones from Archaeological sites.* Peabody Museum Bulletin 1. Cambridge, MA, 1976.

Durantel 2008 — Pascal Durantel: *A vadászat enciklopédiája.* Alexandra Kiadó, Pécs, 2008.

Gál–Kováts–Bartosiewicz 2009 — Gál Erika – Kováts István – Bartosiewicz László (szerk.): *Csontvázak a szekrényből. Skeletons from the Cupboard.* Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2009.

Gál 2015 — Gál, Erika: "Fine feathers make fine birds": The exploitation of wild birds in Medieval Hungary. *Antaeus* 33 (2015) 345–368.

Harrison–Greensmith 1994 — Harrison, Colin – Greensmith, Alan: *A világ madarai.* Panem Kft. – Grafo Kft. – Egyetemi Nyomda, Budapest, 1994.

Koudelka 1885 — Koudelka, Florian: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugertieren. *Verhandlungen des naturforschenden Vereines in Brünn* 24 (1885) 127–153.

Kőrösi 2009 — Kőrösi Andrea: Árpád-kori falu állatcsontleletei Gyálon (3. lelőhely). In: Gál–Kováts–Bartosiewicz 2009, 105–128.

Kretzoi 1968 — Kretzoi, Miklós: La répartition anatomique du matériel ostéologique selon les espèces et les amas de déchets. In: Gábori, Miklós – Csánk, Veronika (par): *La station du paléolithique moyen d'Érd, Hongrie.* Budapest, 1968, 230–236.

Lakó 1983 — Dr. Lakó Elemér: *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983.

Matolcsi 1970	Matolcsi, János: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. *Z. Tierz. Zuechtungsbiol.ie* 87 (1970) 2. 89–137.
Nagy et al. 2014	Nagy Balázs – Horváth Erzsébet – Bradák Balázs – Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia: A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 23–32.
Nobis 1954	Nobis, Günter: Zur Kenntnis der ur- und frühgeschichtlichen Rinder Nord- und Mitteldeutschlands. *Z. Tierz. Zuechtungsbiol.ie* 63 (1954) 155–194.
Perry–Woodcock 1988	Richard Perry – Martin Woodcock: *Madarak*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988.
Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014	Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.
Szentpéteri 2014	Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot, kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013.). In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.
Szentpéteri 2019	Szentpéteri József: *Összefoglaló jelentést. Solt-Tételhegy, Fangmeier-telek és Homokbánya régészeti lelőhely feltárása.* Ásatási dokumentáció 2019.
Teichert 1969	Teichert, Manfred: Osteologische Unterschungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeshcichtlichen Schweinen. *Kühn Archiv* 83 (1969) 3. 237–292.
Teichert 1975	Teichert, Manfred: Unterschungen zur Berechnung der Widerristhöhe bei Schafen. In: Clason, Anneke T. (ed.): *Archeological studies.* Amsterdam–New York, 1975, 51–69.
Terofal 1997	Fritz Terofal: *Édesvízi halak.* Magyar Könyvklub, Budapest, 1997.
Vitt 1952	Витт, Владимир Оскарович: Лошади пазырыкских курганов. *SzA* 16 (1952) 163–203.
Vörös 1998	Vörös István: Későközépkori gabonásvermek állatcsont leletei a Csepel-szigeten. *BudRég* 32 (1998) 323–328.
Vörös 2000	Vörös István: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: Bende Lívia – Lőrinczy Gábor (szerk.): *Középkori magyar agrárium. Tudományos Ülésszak Ópusztaszeren.* Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark Közhasznú Társaság, Ópusztaszer, 2000, 71–119.
Vörös 2006	Vörös István: Ló az Árpád-kori Magyarországon. *FolArch* 52 (2005–2006) [2006] 163–216.

ARCHAEOZOOLOGICAL ASSESSMENT OF THE ANIMAL REMAINS FROM THE MULTI-PERIOD TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Anna Zsófia Biller

Keywords: archaeozoology, prehistory, Árpádian Age, Late Middle Ages, poultry keeping, wild birds, raven, falcon, pigeon, fish consumption, sturgeon

The site lies near the Danube, on the river's one-time floodplain in the Danube-Tisza interfluve. Discussed here are the archaeozoological assemblages from four locations investigated between 2015 and 2022: Tételhegy-Várdomb, Tételhegy-Homokbánya, Tételhegy-Fangmeier-telek and Tételhegy-II. kapu (NISP=1846). The assemblage includes prehistoric (Bronze Age), medieval (Árpádian Age and Late Middle Ages) and Modern Age animal remains. The Várdomb site can probably be interpreted as an *ispán*'s castle (earthen fort) of the Árpádian Age that was surrounded by a rural village-like settlement incorporating the other investigated locations. In terms of the amount of bones and the rich variety of species, the assemblage from this area can be analysed in the greatest detail.

The finds were strongly fragmented, comprising few intact and measurable pieces. The overwhelming majority of the bones can probably be regarded as kitchen refuse. The assemblages from the different locations were dominated by domestic mammals, among which cattle bones were by far the highest in number. A higher number of sheep can be assumed from the species-level determination of the animal bones in the medieval assemblage from the Várdomb site. The remains of wild mammals were negligible, suggesting opportunistic hunting. A relatively high number of bird and fish bones were recovered, among which the bones of wild birds and sturgeon indicate the presence of a high-status individual.

Similarly to the majority of Árpádian Age sites, cattle take the lead and predominate among the main domestic species. The number of small ruminants was higher in the late medieval assemblage, most likely because the conditions for these species were more favourable during this period or because there was a preference for raising smaller species with a more rapid meat yield as well as for keeping sheep for their wool.

In terms of the body region and age distribution of the three main domestic species, cattle were kept for their meat, milk, traction power and probably also their manure; small ruminants were raised for their meat and milk, and in the case of sheep, for their wool, while pig was in all likelihood bred for its meat and lard. Horses were kept both for their meat and traction power, and were also exploited as saddle horses.

The environments preferred by the wild species identified in the archaeozoological assemblage include clearings, thickets, forest margins and grassy areas with dry soils, while the fish bones reflect the proximity of a river and Danubian fishing. It seems likely that there were cultivated fields near the settlement. The remains of Corvidae and the dog chew marks on the bones suggest the presence of accessible and uncovered refuse heaps.

A TÉTELHEGY KÖRNYEZETÉBEN VÉGZETT LiDAR FELVÉTELEZÉSEK

Belényesy Károly

Egy személyes bevezetésbe talán belefér annyi szerzői törekvés, hogy jelen tanulmány igyekszik elkerülni azt a természettudományos vizsgálatokkal kapcsolatban gyakorta felmerülő kritikát, hogy túl sokat kínál, de valójában keveset ad. Ez ugyanakkor nem az ún. LiDAR (Light Detection and Ranging) felvételezés eredményeinek vagy magának az eljárásnak a kritikája, hiszen az általuk kínált lehetőség valóban kivételes. E rövid tanulmány sokkal inkább gyakorlatias és óvatos sorvezető Solt és környéke, s különösen a Tételhegy régészeti vagy tájtörténeti szempontból értelmezhető mikrotopográfiájának vizsgálatához.

Kulcsszavak: LiDAR, mikrotopográfia, ember és természet kölcsönhatásai, Tételhegy

MEZÍTELEN TÁJ – BEVEZETÉS GYANÁNT

Fontos tudni, hogy a vizsgálatba vont terület (400 km^2) nagyságrendekkel nagyobb, mint maga Tételhegy (kb. 1 km^2 – megközelítőleg 100 hektár), hiszen a cél nem csupán a szűkebben vett magaslaton azonosítható antropogén beavatkozások és a természeti környezet kölcsönhatásának vizsgálata volt, hanem a helyszínnek egy jóval nagyobb „blokkba" való beillesztése, és a „hegynél" jóval távolabbra mutató környezeti kölcsönhatások bemutatása, értelmezése.[1]

A LiDAR-hoz hasonló felvételezések sajátossága, hogy az egyidejű méréssel létrehozott nagy pontosságú és nagy mennyiségű adatok és az ebből adódó számítási lehetőségek segítségével képesek vagyunk korábban elképzelhetetlen pontosságú terepmodellek létrehozására. Ezek egyúttal arra is alkalmasak, hogy a zavaró vegetáció „eltüntetésével" megalkossuk az adott környezet egyfajta ideális, háromdimenziós alaptérképét. A pontosság ugyanakkor egy másik szempontból is rendkívül gyümölcsöző, ugyanis olyan az emberi szem számára érzékelhetetlen felszíni különbségeket tesz láthatóvá, amelyek nem csak az egykori táj, de a már szinte lepusztult antropogén jelenségek azonosítására is alkalmassá teszi az adatok között eligazodni, olvasni képes kutatót. Ez az olvasási képesség ugyan nem kíván speciális képzettséget, majdhogynem elég hozzá a terepi tapasztalat és egy jó adag fantázia, mégis előnyt jelent az elemzői rutin, amely értelmezhetővé teheti az új megfigyeléseket vagy „felfedezéseket".[2] A felvételeket elemezve szembetűnő a LiDAR felmérés által kínált részletgazdagság, mely a természeti és antropogén környezetet – különböző adatszűrésektől és interpolációktól függően – elképesztően plasztikusan tárja elénk.

A SOLTI RÉGIÓ VIZSGÁLATA – KÖZEPÉN A TÉTELHEGGYEL

Solt-Tételhegy esetében – akárcsak a területről készült légifotókon, műholdfelvételeken – egyértelműen azonosítható a Duna bal partját kísérő, egykori vízfolyásokkal, mederváltozatokkal tagolt tájból kiemelkedő (talán helyesebben: elkülönülő) domborulat, melyet nyugatról a Nagy-ér, keleten-északkeleten a Kígyós-ér határol. A Tételhegy tulajdonképpen sziget a szigetben, hiszen meghatározó tömbje egyértelműen uralja ezt a dunai ártértől elkülönülő tájat *(1–2. kép)*.

A LiDAR eszközzel készült felvételezés nagy előnye, hogy a térbeli adatgyűjtés miatt a terepmodell nem csak pontos, de tulajdonképpen variálható is, így a Tételhegy ebben a Duna ártere által meghatározott környezetben, megszabadítva a vegetációs hatásoktól, a maga lemeztelenített valóságában jeleníthető meg *(3. kép)*. A mérés alapján generált terepmodellben az ártér és a mederváltozások mellett szembetűnő, hogy ezt a tájat is milyen mértékben határozza meg és alakítja át az intenzív nagytáblás mezőgazdasági művelés. Jól érzékelhető a parcellahatárok

[1] A terület felvételezése a *Védett kulturális és természeti örökség távérzékelési technológiai kutatási centrumának létrehozása, új méréstechnikai módszerek és dokumentációs eljárások kidolgozása* című GINOP-2.1.1-15-2015-00695 pályázat részeként valósult meg 2019-ben.

[2] Magáról a LiDAR eljárásról és régészeti vonatkozásairól tudománynépszerűsítő szándékkal: Belényesy 2022; valamint tájtörténeti, őskori tájrekonstrukciós szempontok kiemelésével: Belényesy–Wolf 2023.

1. kép. A Tételhegy és közvetlen környezete Google-műholdképen, 2017. március 17.
Fig. 1. The Tételhegy and its immediate area on a Google satellite image, March 17, 2017

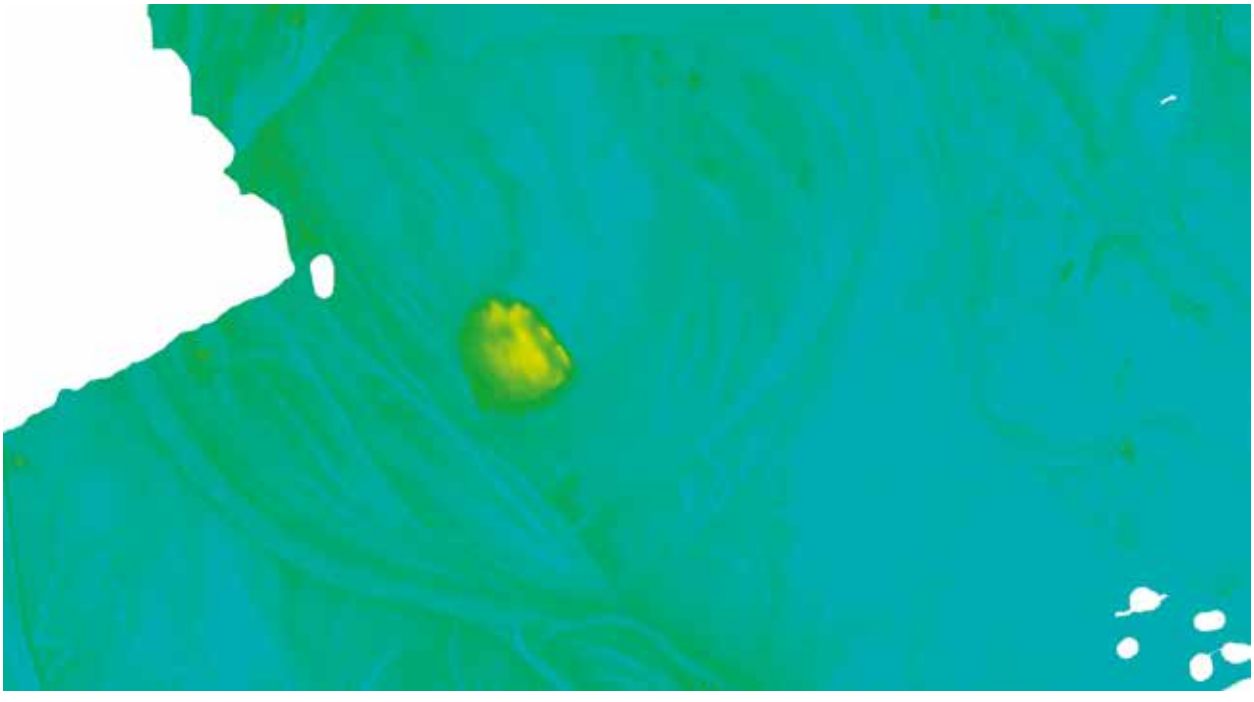

2. kép. A LiDAR felvétel színezett Digital Terrain Modell (DTM) szűrése, baloldalt középtájon a Tételhegy sárga tömbje
Fig. 2. The coloured digital terrain model (DTM) generated by filtering the LiDAR image, with the yellow mass of the Tételhegy in the middle to the left

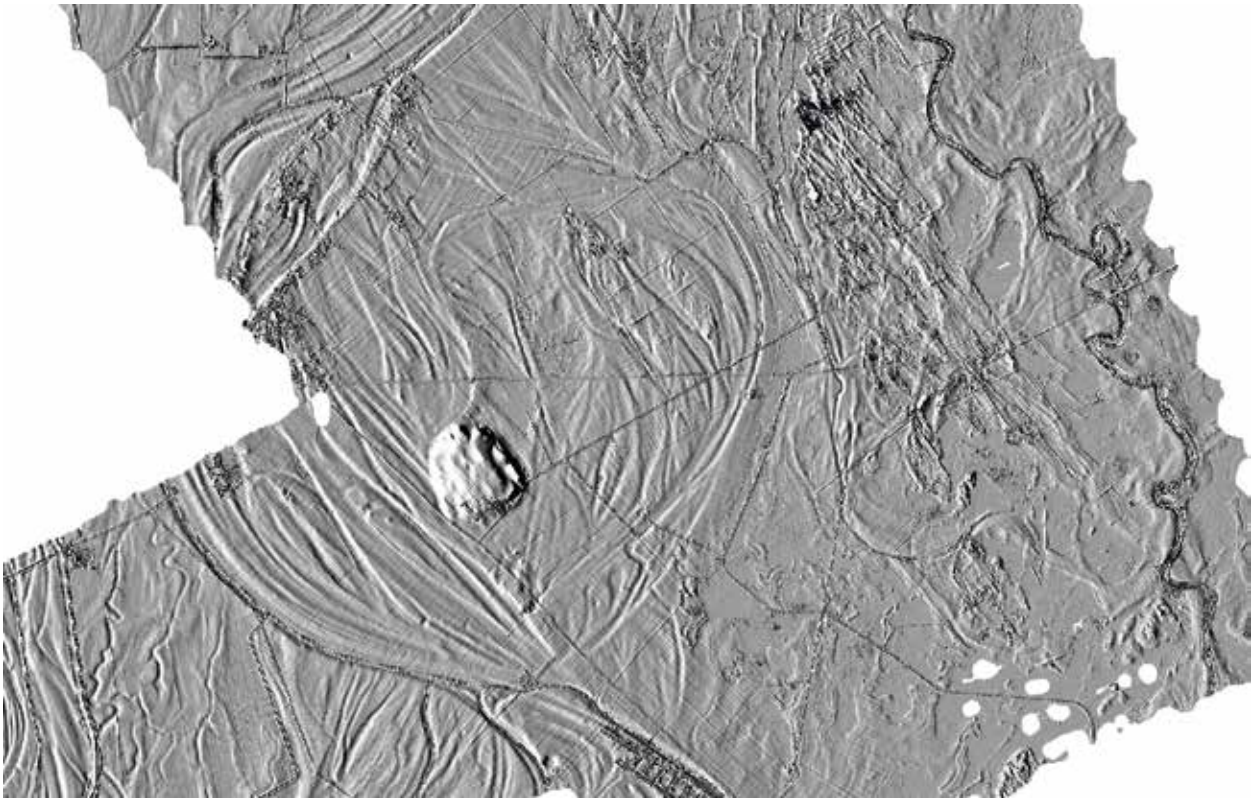

3. kép. A LiDAR felvétel szürke, árnyékolt DTM szűrése vegetáció nélkül
Fig. 3. The grey shaded digital terrain model (DTM) without vegetation generated by filtering the LiDAR image

változása, a felületek szántás miatti kitettsége, a szántások irányváltoztatása, amely részben és egészében nagymértékben hozzájárult a Tételhegy nyugati-délnyugati oldalának emberi léptékben mérve viszonylag gyors pusztulásához.

A plató művelésbe vonása hasonlóan erős, kifejezetten invazív hatású, mely jelentősen megnehezíti az eredeti történeti környezet nyomainak azonosítását. Pedig a cél nyilvánvalóan az, hogy a rendelkezésre álló legkorszerűbb eszközökkel és módszerekkel bemutassuk a „hegy" és különösen a plató mint történeti táj érzékelhetőségét, értékelésének újfajta dimenzióit *(4. kép)*.

Sokszor bejárt és részben feltárt területről lévén szó, nem kell sötétben tapogatóznunk. A Tételhegy kutatásának ráadásul mindig meghatározó eleme volt a légi régészeti felvételezés, amely a közelmúltban folyt régészeti feltárásokkal és geofizikai mérésekkel kiegészítve a plató számos történeti rétegét tárta fel. Ennek az összetett régészeti programnak az egyik legfontosabb eredménye a Tételhegy északi oldalán található középkori település, valamint erődítésrendszer azonosítása volt.[3]

A LiDAR felvételezés bizonyos mértékig ugyan igazolja ezt a képet, de érdekes jelenség és nyilvánvalóan magyarázatra szorul, hogy némely a légi fotókon jól azonosítható elem[4] egyszerűen „elveszik" a sokrétű elvárásnak megfelelni kívánó terepmodellen. Míg az északi oldalon az ovális árokkal körbevett templom önálló tömbje és az ahhoz a plató szélén csatlakozó erődítéselemek egyértelműen, sőt kifejezetten plasztikusan azonosíthatók, addig a középkori település déli határárka szinte láthatatlan. A helyzetet csak részben magyarázza a terület intenzív szántása és ezzel együtt az árok feltöltődése.

Ezzel szemben a Tételhegy magaslatának keleti peremén az egykori földművek sokkal jobb állapotban vannak. Csábító gondolat, hogy ezeket a fennmaradt szakaszokat a „hegy" egykori, feltehetően őskori védműveivel hozzuk összefüggésbe, ez azonban további, elsősorban régészeti hitelesítést kíván. A felvételezés alapján előállítható domborzati modell tüzetesebb vizsgálata azonban ennél mélyebb elemzésre is lehetőséget ad *(5. kép)*.

A plató vizuálisan is jól azonosítható peremén belül ugyanis nem egyenletes a domborzat. A hegy nyugati és délnyugati oldalához képest a keleti oldal egyértelműen

[3] A Castrum Tetel Programról: Szentpéteri 2013 és Szentpéteri 2014a. Az interdiszciplináris kutatásokról: Szentpéteri 2010.

[4] A légi felvételek tanulságai alapján készített áttekintések: Szabó 2014; Szentpéteri 2014b.

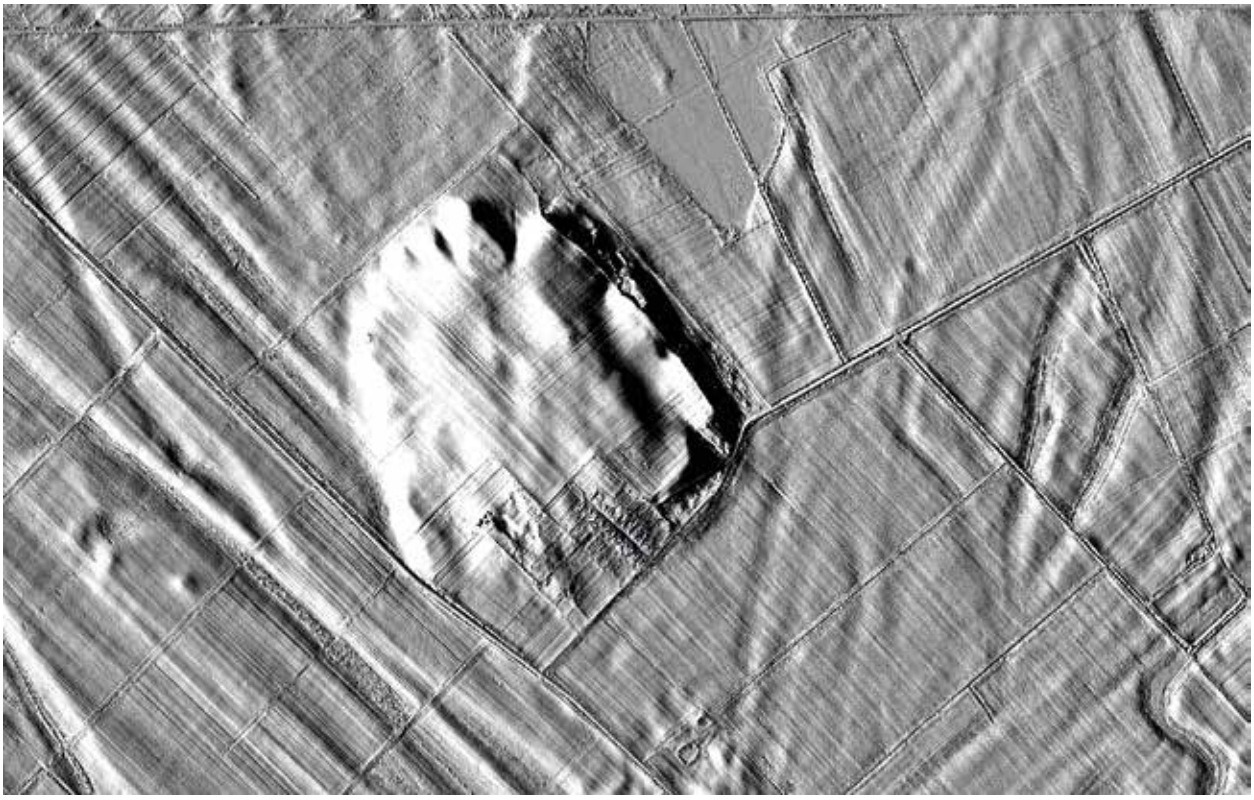

4. kép. A Tételhegy a DTM szűrés során létrehozott szürke, árnyékolt modellben, vegetáció nélkül

Fig. 4. The grey shaded digital terrain model (DTM) of the Tételhegy without vegetation generated by the filtering the LiDAR image

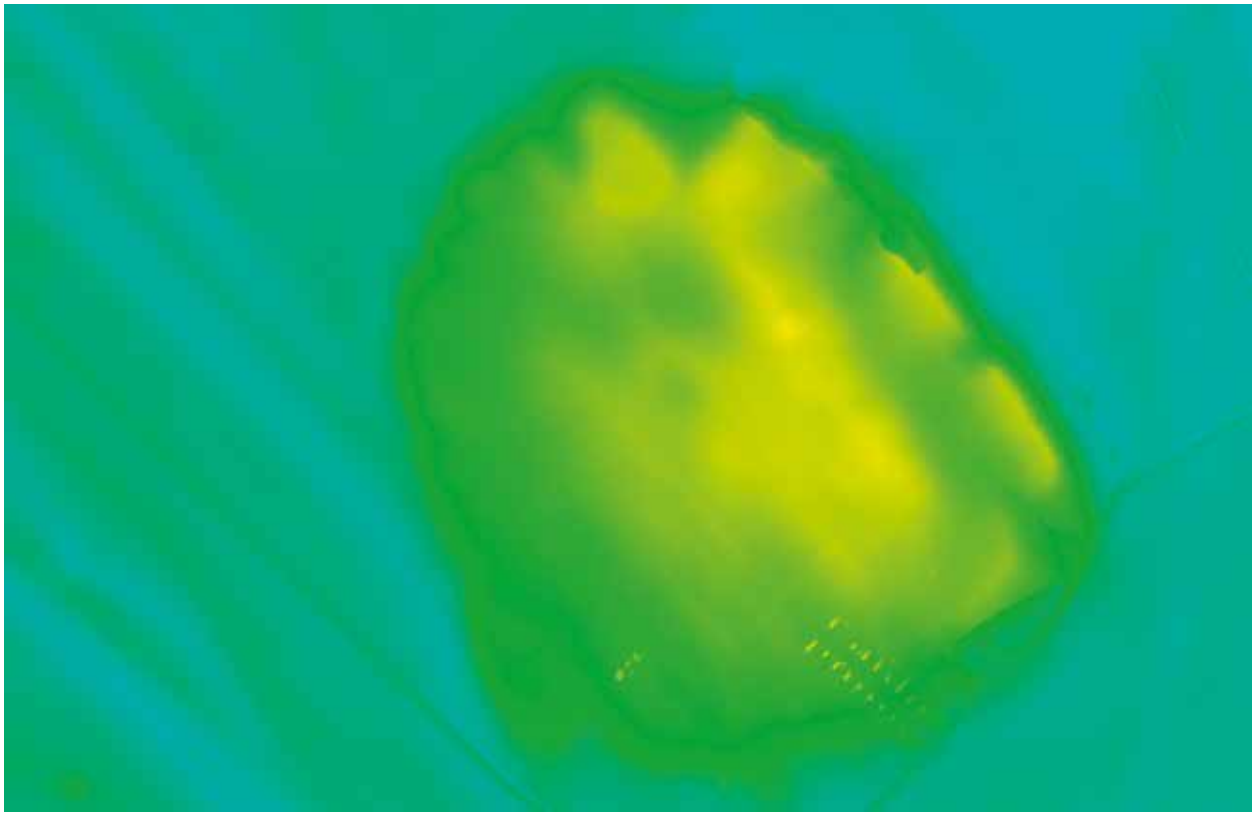

5. kép: A Tételhegy a DTM szűrés során létrehozott színes modellben, vegetáció nélkül

Fig. 5. The Tételhegy in the coloured digital terrain model (DTM) without vegetation generated by filtering the LiDAR image

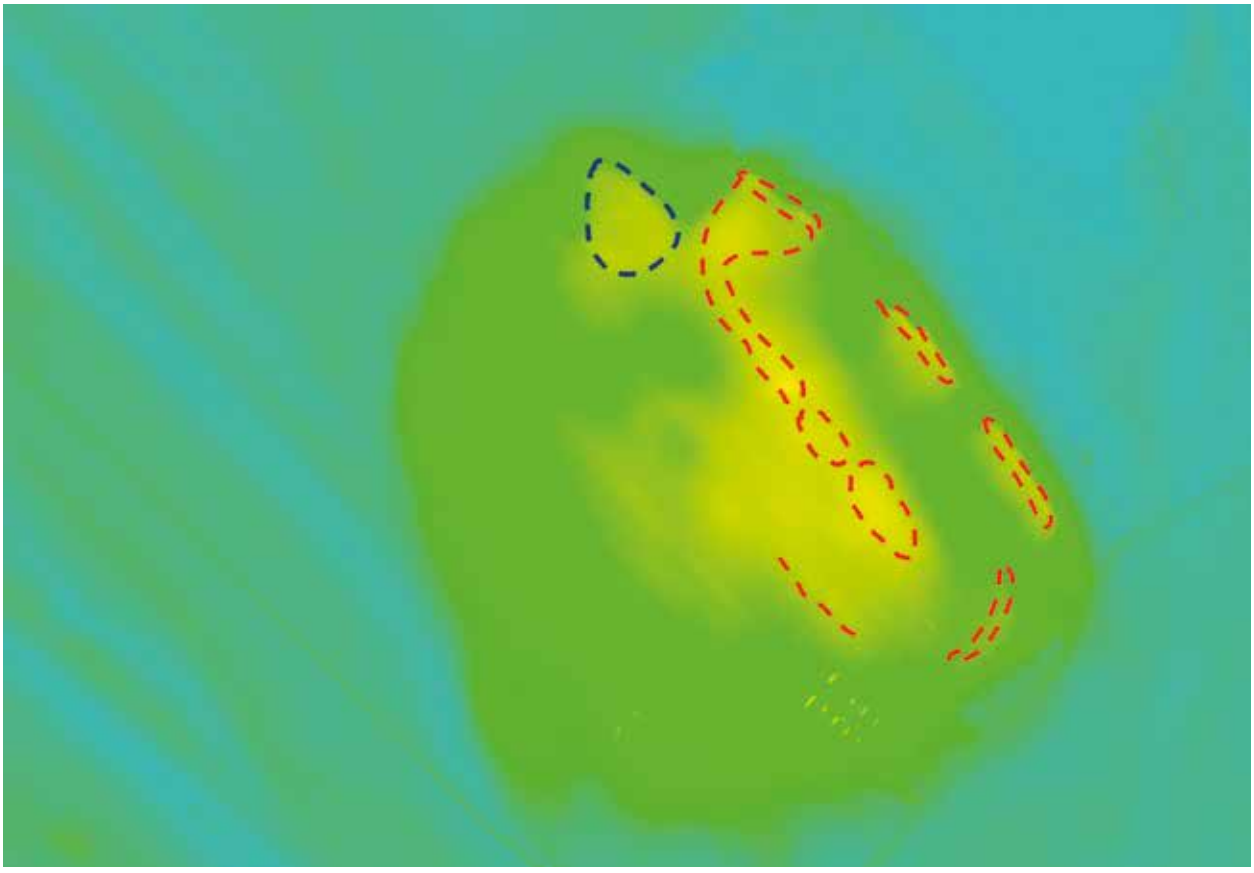

6. kép. A Tételhegy DTM szűrés során létrehozott színes modelljének értelmezése a feltételezett antropogén jelenségek kiemelésével, északi oldalon a középkori templom helyszíne

Fig. 6. Interpretation of the coloured DTM model of the Tételhegy generated by filtering the LiDAR image, highlighting the assumed anthropogenic features and showing the medieval church on the northern side

kiemelkedik és észak-déli irányban tagolt. A keleti-északkeleti peremen jó állapotban lévő és antropogén jellegzetességeket mutató sánc a délkeleti saroknál bekanyarodik. A földmű két helyen megszakad, sem a keleti oldalon, sem a délkeleti sarokban nem zárható ki, hogy eredetileg bejáratokról (kapukról?) van szó. Ez utóbbi esetén különösen biztató a sáncszakasz kisebb befordulása, de a lejtő modern igénybevétele miatt jogosan merülhet fel némi kétely ezzel a feltevéssel szemben.

Mindenesetre az is jól érzékelhető, hogy a hegy keleti oldalán futó sánccal párhuzamosan egy újabb vonulat fut egészen a délkeleti sarok vonalától a középkori templom ovális sáncáig. Ezt a földművet a légifotókon jól azonosítható kettős árokrendszer keresztezi.

A mikrodomborzat elemzése arra utal, hogy a plató közepe és a keleti oldal sáncrendszeréhez igazodó zóna jellemzően kiemelkedik a környezetéből. A földművek arra mutatnak, hogy ez a zóna, csakúgy, mint a középkori templom tömbje topográfiai szempontból elkülönül a plató többi részétől. Ezek a jellegzetes, vizuálisan is jól érzékelhető eltérések ugyanakkor merészebb következtetésekre is alkalmat adnak. Ha elfogadjuk ugyanis, hogy a középkori templomhoz hasonló mikrodomborzati jellegzetességek (eltérések, zónák) hasonló okokra visszavezethető történeti antropogén hatásokra utalhatnak, és ezeket a jellegzetességeket, tulajdonságokat egyfajta indikátorként kezeljük, akkor a keleti oldal sáncrendszereiben és az azok előterében létrejött magaslaton, valamint a középkori templom kiszögellését északkeletről kísérő völgy északkeleti oldalán jelentős és településtörténeti szempontból aktív zónákat feltételezhetünk *(6. kép)*.

A belső mikroszintézishez hasonló jelentőséggel bír az antropogén hatások nagyobb léptékű vizsgálata, amely sokkal többet kínál a hagyományos környezeti kapcsolatrendszer szemléletes bemutatásánál. A településkutatás sajátos műfaji adottága, hogy alapvetően nem tud (vagy inkább nincs lehetősége) teljes településszerkezetekben gondolkozni. A terepbejárás, régészeti feltárás, légi fotózás triumvirátusa ugyan rendkívül összetett kutatási lehetőségeket lehetőséget kínál, mégsem alkalmas arra,

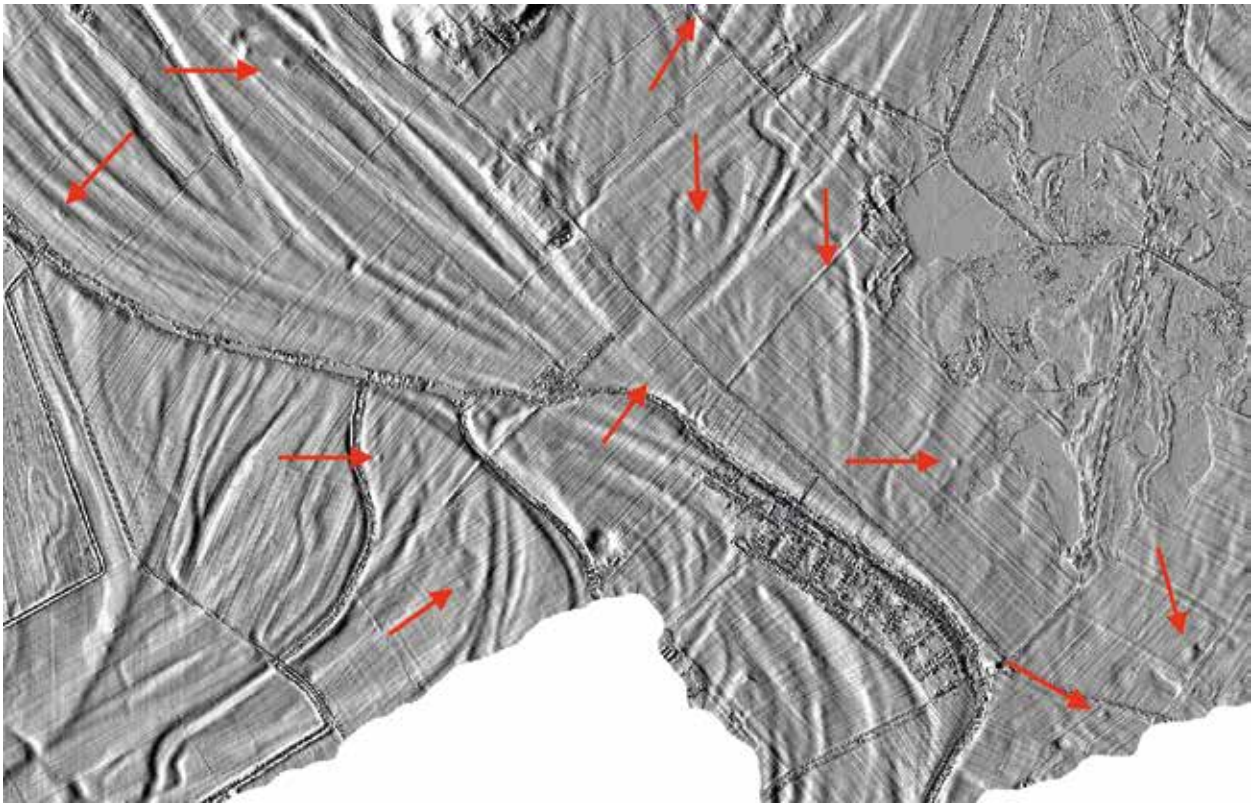

7. kép. Halmokra utaló felszíni jelenségek a Tételhegytől délnyugatra
Fig. 7. Surface features suggesting mounds south-west of the Tételhegy

hogy kitekintsünk a település tágabban értelmezhető élettere felé.[5] Ehhez nyilvánvalóan értelmeznünk kellene az élettér fogalmát, de ha nem szeretnénk nagyon belebonyolódni a kérdésbe, elég csak arra gondolnunk, hogy egy-egy település nyilván nem csak házak (vagy precízebben: telepjelenségek) összességeként értelmezhető. Ehhez szükségszerűen hozzá kell adnunk azokat a területeket, amelyek a lakók önellátásához, gazdálkodásához szükségesek. Ebben az esetben azonban érdemes elkerülni a klasszikus középkori bel- és kültelek, szántó, illetve egyéb „külsőségek" rendszerét, hiszen ez csak egy adott történeti korszakban értelmezhető.

A továbblépés szempontjából igazán az a fontos, hogy belássuk: akár őskori, népvándorlás kori vagy az említett középkori élettérről beszélünk, a különböző tájhasználati rendszerek sajátos lenyomatai, legyenek azok bármineműk is, valóban beágyazódtak a jelenleg ismert környezetbe *(7. kép)*.

ÖSSZEGZÉS HELYETT – A TÉTELHEGYEN TÚL

Ezen a LiDAR felvételezésben kialakított terepmodellen nyilván tolakodó módon jelennek meg a jelenkor, illetve az elmúlt ötven-száz év hatásai, de (mi más lehetne a konklúzió?) gondos munkával a jelenségek elkülöníthetők. A LiDAR felmérés önmagában ugyan nem más, mint egy az érzékelési küszöböket kitágító módszer, de éppen ennek birtokában támogat minket azoknak a lehetőségeknek az átgondolására, amelyek a bonyolult környezeti vagy élettér-hálózatok megrajzolásában és értelmezésében rejlenek.

Gondolkodásra késztet, hiszen az említett tolakodóan részletes képben mégiscsak ott vannak olyan jelenségek, mint például a Tételhegy környezetében azonosítható halmok, a bizonyosan nem modern úthálózat maradványai és az a rendkívül részletgazdag mederhálózat, amelyek egymással való kapcsolatának felderítése a jövő sokat ígérő feladatai közé tartozik.

Hatékony módszerről lévén szó, érdemes még egyszer rámutatni a hasonló kutatásokban rejlő lehetőségekre. Ez ugyanakkor nem feltétlenül jelenti azt, hogy a térbeli

[5] E kérdéskörhöz lásd Takács Miklós településtörténeti tanulmányát e kötetben.

virtuális modellt alkotó számítógép végre képes lesz nagy piros X-szel megjelölni a „Kincs" helyét, és a teoretikus megközelítés nyilván további megerősítést igényel, de a környezet- és településtörténeti zónák nagy pontosságú terepmodelleket használó (prediktív és világért sem „prefiktív") azonosítása óriási előrelépés lehet nem csak a Tételhegy, de az ország bármely területének kutatása szempontjából.

IRODALOM

Belényesy 2022 — Belényesy Károly: Mikrokozmosz a lombok alatt. Gondolatok a LiDAR technológiáról és annak gyakorlati felhasználásáról. *Határtalan Régészet* 7 (2022) 4. 46–49.

Belényesy–Wolf 2023 — Belényesy Károly – Wolf Ernő: Bronzkor a lombok takarásában. A LiDAR felmérések szerepe az őskori történeti táj kutatásában. In: Ilon Gábor (szerk.): *Asszonyok–férfiak–kapcsolatok. Régészeti tanulmányok a késő bronzkori (Kr.e. 1650/1600 – Kr.e. 800/750) Nyugat-Dunántúl történelméhez.* Opitz Archaeologica 28. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2024.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Szabó 2014 — Szabó Máté: Solt-Tételhegy légirégészeti kutatása. The aerial archaeological exploration of Solt-Tételhegy. In: Somogyvári– Szentpéteri–Székely 2014. 41–52.

Szentpéteri 2010 — Szentpéteri József: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). *RégKutMon* 2009 (2010) 53–80.

Szentpéteri 2013 — Szentpéteri József: Castrum Tetel. Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. Castrum Tetel. Research Design of a New Archaeological Project. In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged, 2013, 357–371.

Szentpéteri 2014a — Szentpéteri József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014, 7–22.

Szentpéteri 2014b — Szentpéteri József: Őskori és középkori erődítésnyomok a solti Tételhegyen. In: Rosta Szabolcs – V. Székely György (szerk.): *„Carmen miserabile". A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 2014, 231–240, 2022,[2] 231–240.

THE LiDAR SURVEY OF THE BROADER TÉTELHEGY AREA (Abstract)

Károly Belényesy

Keywords: LiDAR, microtopogrpahy, human-environment interaction, Tételhegy

The surveyed area of roughly 400 km^2 was considerably larger than the Tételhegy itself, covering roughly 1 km^2, since our goal was not merely the investigation of the dynamics of human-environment interactions on the Tételhegy elevation, but also the integration of the site into a much larger framework and the presentation and interpretation of human-environment interactions pointing far beyond the site itself. Although the impacts of our own age and of the past fifty to one hundred years are highly prominent on the digital terrain model (DTM) created from the LiDAR images, the historical features can be singled out with careful analysis. In addition to the changes in the floodplain and the channel network in the DTM generated by the LiDAR survey, the other striking feature is the extent to which industrial cultivation has both determined and transformed this landscape. The changes in field boundaries can be accurately traced, the exposed nature of the site's area and the changes in the direction of ploughing have all contributed to the – at a human scale – relatively rapid destruction of the western and south-western side of the Tételhegy.

FÖLDRADARRAL A TÉTELHEGYI „BARLANGOK" NYOMÁBAN

Mednyánszky Miklós

2014 kora őszén két alkalommal, augusztus 30-án és szeptember 20-án geofizikai vizsgálatot végeztünk a Bács-Kiskun megyei Solt település mellett található Tételhegy (Tétel-halom) területén. A kutatás célja a helyi lakosok elbeszéléseiben említett „barlangok" létezésének ellenőrzése, illetve ha lehetséges, az elhelyezkedésük megállapítása volt. A vizsgálat során átfogó szemlét tartottam a helyszínen, valamint földradar méréseket hajtottam végre a projektvezető által kijelölt szelvényeken. A megvizsgálandó helyszínek kijelölése az előzményanyagok ismeretében, valamint a korábbi évek (2006–2009) során a helybeliek által a barlangok helyeként jelzett területeken történt.

Kulcsszavak: helyi legendák, barlangok, pincelejáratok, földradaros kutatás, lösz, Tételhegy

A TÉTELHEGY MÉRNÖKGEOLÓGIAI JELLEMZÉSE

Mielőtt a helyszíni vizsgálatok leírására térnénk, mindenképpen beszélnünk kell a Tételdomb és az ahhoz hasonló földtani képződmények mérnökgeológiai, építésföldtani vonatkozásairól. Ennek oka, hogy a bennük kialakult és kialakított építmények, objektumok keletkezése ezen ismérvek nélkül nem kellően átlátható.

A Tételhegy a hazánkban igen elterjedt löszképződmények közé tartozik. Az ország jelentős területét – majd' 80 százalékát – beborító több tíz méter vastag homoktömegből (löszből) kialakult dombok és a közéjük vágódott völgyek a kezdetektől fogva jó lehetőséget kínáltak az egyes tájak lakóinak arra, hogy egyrészt anyagnyerő helyként használják őket, másrészt az általuk megtermelt termények – elsősorban a hazánkban mindenhol termő szőlő és az igen kedvelt bor – tárolására vagy egyéb célokra pincéket vájjanak bennük.

Lösznek az olyan, egyenletes szemnagyságú, szélfútta porból lerakódott (aeolikus) üledékes talajt nevezzük, melynek szemcséit az egyébként összetartó erőkön kívül mész is összeköti. A szél által esetenként igen messzire, akár többezer kilométerre szállított anyag, a huzamosabb időn keresztül ismétlődő porhullás vastag réteget képez. A lerakódásmentes időszakokban az egyre magasodó összleten a növények időről-időre megtelepednek, gyökerükkel átszövik, majd elhalnak. Az elhalt gyökerek mentén függőleges csőszerű üreghálózat alakul ki, minek következtében a lösz üregei nagyobb térfogatot tesznek ki, mint a szemcsék – az ilyen talajt, kőzetet makroporózusnak nevezzük. A csövecskékben kalcit rakódik le, mely hol több, hol kevesebb térfogatrészt ad ki – azaz megtölti a kis csövecskéket, és ezzel állékonyságot ad a lösznek, így az száraz állapotban akár 15-30 méter magas függőleges falban is megáll.

Átázás következtében a lösz azonban nemcsak a kohézióját veszíti el, hanem a víz a cementálást adó mészanyagot is feloldja, megszüntetve ezzel a kötést. Az átázás igen könnyen bekövetkezik, mivel a víz a függőleges csövecskéken át gyorsan le tud jutni a mélyebb részekbe. A mélyebbre mosott kalcit a víz elpárolgásával újra kiválik, néha mogyoró nagyságú vagy még nagyobb csomókká alakul, ezeket nevezzük löszbabáknak. Az átázott talaj bármilyen kis hatásra roskad, ami súlyos gondokat, károkat okozhat. Jól ismert a balatonfűzfői vasútvonal 1910-es évekbeli elöntése, a dunaújvárosi magaspart omlása vagy napjainkban Kulcs és Solttal szomszédos Dunaföldvár löszmagaslatainak leomlása. A lösz tönkremenetele több formában is jelentkezik: löszmélyutak, dolinák, partfalak és löszkutak alakulnak ki suvadás, csúszás, illetve rogyás hatására. Suvadásnak a lejtőben végződő kőzettömeg egy részének lecsúszását nevezzük, mely többnyire homokos vagy agyagos talajban keletkezik. A megsüllyedt térszín alsó része kitüremkedik, és az eredeti lejtő S alakot vesz fel. Ennek lösztalajra vonatkozó formája a tömbös vagy szeletes suvadás, melynek a közelmúltban a Duna túlsó partján lévő Dunaszekcsőn lehettünk tanúi.

Ezen tönkremenetelek kialakulásában jelentős szerepet játszanak az antropogén (azaz emberi tevékenységre visszavezethető) hatások. A löszmélyutak kivájódásának legtöbbször az ilyen területeken mozgó járművek az okai (főként a korábban használatos, vasabronccsal ellátott szekerek nyomai), a partfalak nem ritkán az építési célra történő homokbányászat vagy éppen a pincevájás nyomán alakulnak ki, de Tokaj-hegyaljáról ismerünk olyan feljegyzést, hogy például löszkút kifejlődéséhez vezetett néhány szőlőkaró beverése a lösztalajba.

Hazánkban minden a löszre jellemző morfológiai elem megtalálható. Jól ismertek a Duna jobb partján húzódó

és a Balaton keleti végén található löszfalak; a Tolnai-dombságra és Pannonhalma környékére a löszmélyutak és löszcirkuszok (azaz a löszszakadékok előrehaladt fejlődési állapotát tükröző, páholyszerű völgyfőkben kialakuló formák)[1] a jellemzők. A vizsgált tételhegyi kutatási helyszín keleti határán találkozunk a jellegzetes löszpartfallal. A másik, jelen esetben fontos tönkremeneteli forma a löszkút, amelyről a későbbiekben lesz szó.

Az ember a kezdetektől fogva kihasználta a löszdombok, löszpartok kínálta lehetőségeket. Bányászta a homokot építőanyagnak, egyes iparágak segédanyagainak – és vájta, kitermelte azért is, hogy benne pincéket, odúkat alakítson ki. Az ilyen homoktalaj leggazdaságosabb művelése az, amikor a gazda borospincét váj magának és az abból kitermelt anyagot más célra is felhasználja, esetleg eladja. Szinte magától értetődő, hogy nem csak bányalyukak, nem csak borospincék alakultak ki a löszfalakban, a homokdombokon – de hajléknak alkalmas odúk, „barlangok" is.

A FÖLDRADAROS MÉRÉS LEÍRÁSA, A MÉRŐMŰSZER BEMUTATÁSA

A radarmérés nagyfrekvenciás (25 Mhz-től 1 GHz) hullámok kibocsátásán és visszaverődésén alapul. Az eltérő fizikai tulajdonságokkal rendelkező anyagok (kőzetek) határán a nagyfrekvenciás hullámok egyrészt visszaverődnek, másrészt elnyelődve folytatják útjukat a következő réteg irányába. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a radarszelvényen két réteghatár akkor különíthető el, ha a köztük lévő távolság legalább a hullámhossz fele-negyede. A visszaverődés és az elnyelődés mértéke a különböző kőzetekben más és más. A hullámok terjedésében beállt változást a radarkészülék anomáliaként jelzi, ami minden esetben a vizsgált kőzettömeg inhomogenitására utal. Inhomogenitás lehetséges az altalaj (a vizsgált kőzetösszlet) anyagának változása miatt, de lehet a felszín alatt húzódó idegen test, tárgy miatt is. Levegővel telt üregben a hullámok terjedési tulajdonságai mind a belépéskor, mind az üregből történő kilépéskor jelentősen megváltoznak, reflektálódnak, illetve behatolnak, ezért az üreg reflexiós kép formájában jelentkezik a radarképen. Éppen ezért a földradar igen alkalmas üregek, nagy átmérőjű vezetékek feltérképezésére, de a földben húzódó, annak anyagától eltérő tárgy felkutatására is.

A földradar rendszerint egy jelet kibocsátó adó- és a visszavert jelet felfogó vevőantennából és a feldolgozást végző egységből áll. A különböző dielektromos állandójú anyagok határfelületéről az elektromágneses jelek visszaverődnek, illetve elnyelődnek, s ezeket az eltelt időt figyelembe véve a feldolgozó egység grafikusan (monitoron) ábrázolja. A radarmérések kétdimenziós térségben kerülnek rögzítésre: a műszer méri a radar előrehaladását, és a megtett út függvényében állítja elő a feldolgozott mérési eredményeket. A helyszíni radarméréseket a Mala GeoScience USA Easy Locator típusú földradarjával végeztem *(1. kép)*.

1. kép. Az 1. mérési hely kitűzése és a mérésre használt radarberendezés

Fig. 1. Location 1 with the GPR instrument

Az üregek, eltemetett pincék feltárására irányuló geofizikai kutatások során – a más célú (pl. bányászati) kutatásokkal szemben – mindenképpen fel kell kutatni minél több, a kapcsolódó tudományágak körébe tartozó egyéb adatot, forrást, és ezek elemzésével, a helyszíni mérésből származó adatok összevetésével lehet jó hatásfokú eredményt elérni.

Jelen tanulmány készítője abban a szerencsében részesült, hogy közreműködhetett a modern, számítógéppel

[1] Gönczy–Szalai 2004. 27.

elemzett földradar technológiával elvégzett első hazai kutatásokban az 1990-es évek elején. Az akkori Eötvös Loránd Geofizikai Kutató Intézet szakemberei (Törös Endre, Pattantyús-Ábrahám Miklós, Hermann László) a Budai Vár, valamint a kőbányai pincerendszerek kutatása során alakították ki azokat a technikákat, melyek napjainkra olyan mértékben fejlődtek, hogy egyre pontosabb és jobb eredményeket érhetünk el általuk.[2]

A HELYSZÍNI MÉRÉS LEÍRÁSA

A Tételhegy észak-északkeleti részén az első földradaros mérésre 2014. augusztus 30-án került sor, majd három héttel később, szeptember 20-án ellenőrző méréseket végeztünk ugyanazon a helyszínen. Jelen volt Szentpéteri József projektvezető, valamint néhány önkéntes segítő. Az időjárás meleg, száraz, napos volt, a mérést zavaró körülmény nem lépett fel. A mérések 300 MHz-es antennával történtek. A mérési mélységek a közelítő mérések alapján száraz talajállapothoz és 3,5–4,5 m-es, illetve 3,0–7,5 méteres beállítással történtek. Három mérési hely került kijelölésre. Az 1. mérési hely a löszdomb keleti oldalán húzódó löszfaltól távolabb, a „Templomdomb" irányában (északnyugatra) 3 × 15 méteres sávban. Ennek oka, hogy több helyi lakos is ezt a helyszínt jelölte meg a barlangok helyének. A 2. mérési hely közvetlenül a keleti löszfal mellett, a 2009. évi feltárás során előkerült pinceszáj vonalában volt. A helyi lakosok közül legtöbben ezt a helyet jelölték meg a barlang helyének, de figyelemre méltó, hogy nem a partfalban, hanem a domb felszínén. A 3. mérési hely a lejtő aljában, már majdnem vízszintes felületen, a légi felvételek által anomáliát jelző helyszínen helyezkedett el.

Az 1. mérési hely

Az 1. sz. mérési vonalon 3 × 15 méteres vonal került kijelölésre. Ennek oka, hogy egyes helyi lakosok nagy bizonytalansággal, de itt jelölték meg az egykori barlang lejáratát, illetve a hagyományok szerint egy járat vezetett a partfal felől a Templomdomb irányába. Az 1. mérés 1. szakaszában inhomogenitásra utaló anomáliát nem jelzett a műszer. A 1. mérés 2. szakaszában 5,0–9,0 méterek között erős anomália mutatkozott. Az 1. mérés 3. szakaszában ismét nem mutatkozott jelentős anomália. Ezért a szelvények sűrítéséről született döntés: a 2. szakasztól 2 méterre jobbra a 2a szelvény, illetve 2 méterrel balra a 2c jelű

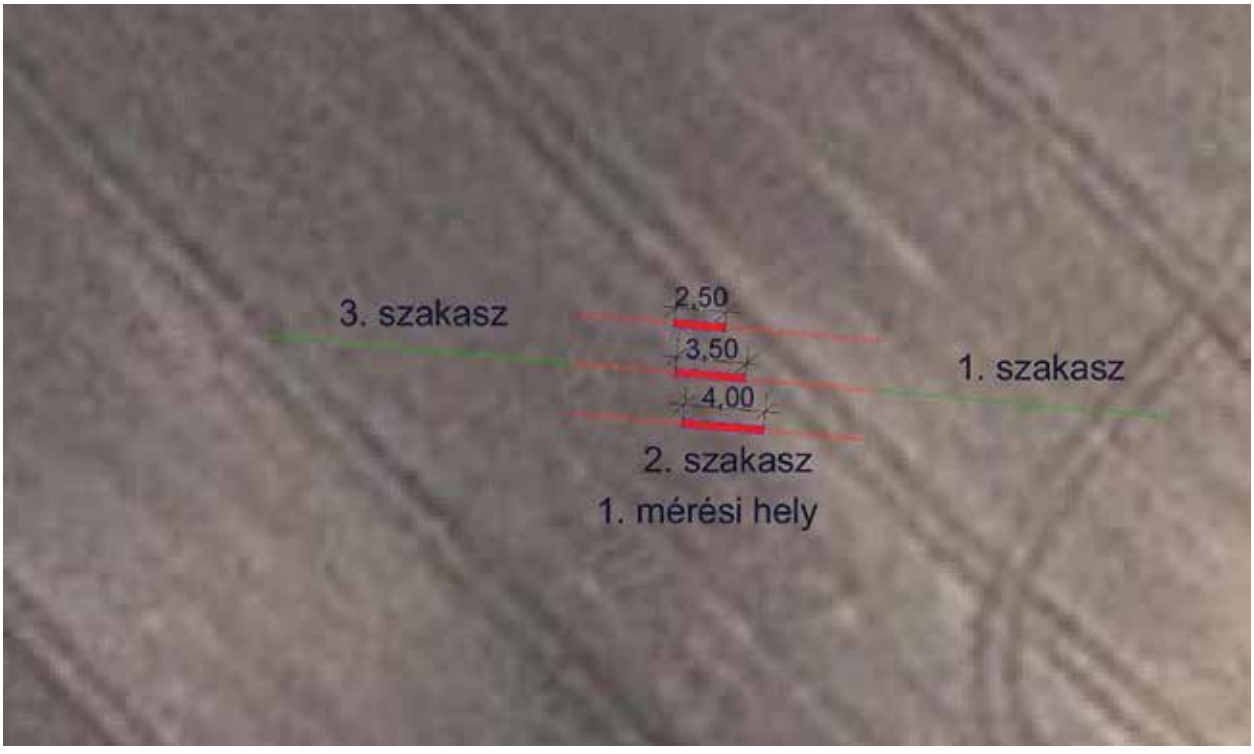

2. kép. Az 1. mérési hely helyszínrajza az inhomogenitásra utaló szelvényekkel
Fig. 2. Radargram of Location 1 with the slices indicating inhomogeneity

[2] Kéziratok az egykori Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézet (ELGI) Adattárában: Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1993a; Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1993b; Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1996.

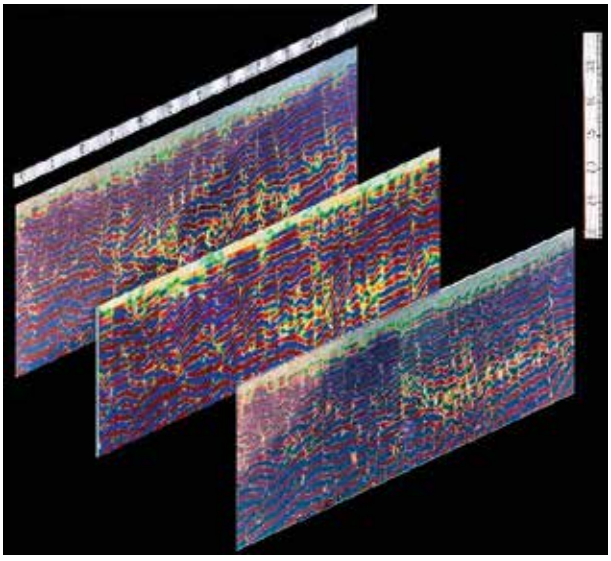

3. kép. Az 1. mérési hely szelvényeinek összerajzolt radarképe
Fig. 3. Depth slices of Location 1

szelvények felvételére került sor. A korábban 2. szakasz megnevezést viselő, ettől kezdve 2b megnevezésű szelvény kiindulópontjának koordinátái: 46-47,588N/19-03,877E, záró koordinátái: 46-47,583N/19-03,912E. Az egyes szelvényekben az alábbi anomáliahelyek mutatkoztak: 2a szelvény: 6,0–9,5 méterig erős anomália, 7,2 méternél erős folt; 2b szelvény: 5,0–9,0 méterig erős anomália; 2c szelvény: 7,0–9,5 méterig erős anomália, 8,9–9,0 méternél reflexiós ív. A mérési vonalakat a *2. kép,* a három szelvény összedolgozott radarképét a *3. kép* ábrázolja.

A 2. mérési hely

A mérési hely a 2009-ben feltárt pinceszáj vonalában került kitűzésre. A terep ezen a helyen erős lejtőt képez (ennek a későbbiekben lesz jelentősége). A mérési vonalak a projektvezető által kijelölt pont két oldalán lejtő és emelkedő irányban 5–5 méter (így összesen 10 méter) hosszban kerültek kijelölésre. A három szelvény egymástól való távolsága csapásirányban 2–2 méter volt. A mérési hely sarokpontjainak koordinátái: 1) 46-47,578N/19-03,931E; 2) 46-47,577N/19-03,928E; 3) 46-47,583N/19-03,928E; 46-47,583N/19-03,925E.

A mérésre – a műszer védelme és az egyenletes mozgatás biztosítása érdekében – emelkedő irányban került sor. Mindhárom szelvényben kétszeri mérés történt. A mérések a felszín alatt 0,8 méteres mélységtől kezdődően olyan inhomogenitást jeleztek, mely nagy valószínűség szerint üreg jelenlétére utalnak. A mérés által jelzett inhomogén területeket (anomáliákat) facölöpök leverésével rögzítettük. A 2. mérési hely mérési vonalait a *4. kép,* a három szelvény összedolgozott radarképét az *5. kép* ábrázolja.

4. kép. A 2. mérési hely helyszínrajza az inhomogenitásra utaló szelvényekkel
Fig. 4. Radargram of Location 2 with the slices indicating inhomogeneity

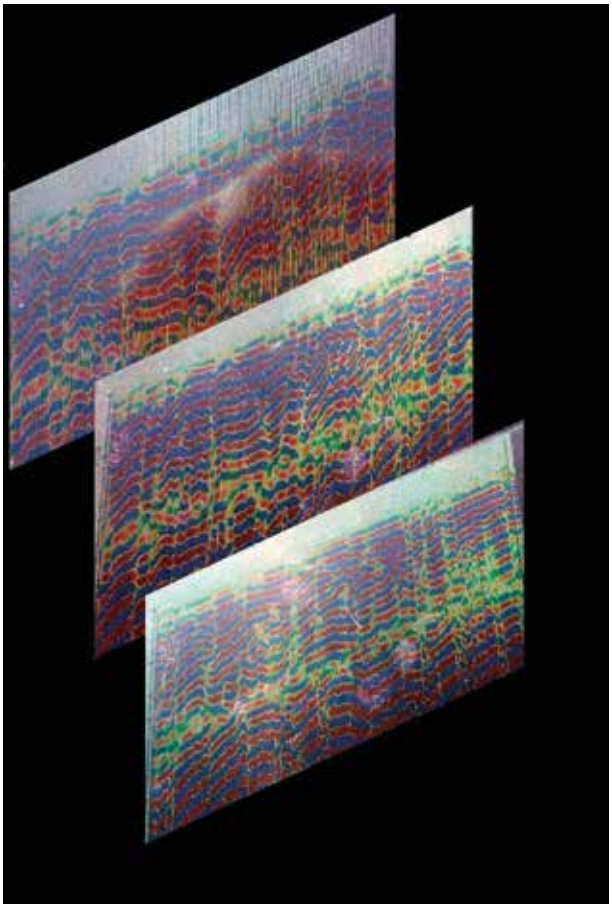

5. kép. A 2. mérési hely szelvényeinek összerajzolt radarképe
Fig. 5. Depth slices of Location 2

A 3. mérési hely

A 3. mérési hely kijelölése szintén a helyiek elbeszélése alapján történt; koordinátái: 1) 46-47,599N/19-03,922E; 2) 46-47,599N/19-03,919E; 3) 46-47,594N/19-03,924E; 4) 46-47,593N/19-03,920E.

Az 1. szelvényben 4,0–8,0 méterig folyamatos, inhomogenitásra utaló anomáliát jelzett a műszer. A jelzést miatt – az esetleges zavarás kiszűrése érdekében – ismételt mérésre is sor került, de a folyamatos anomália továbbra fennállt. A 2. szelvényben 3,0–4,8 méterig határozott erős anomália jelentkezett, ám 4,8–6,2 méterig a teljes mérési mélységben megszakad az inhomogenitásra utaló anomália, majd 6,2–7,2 méter között az előzőhöz hasonló anomáliát jelzést mutatott a műszer. A mérési kép rendkívülisége miatt itt is ismételt mérést hajtottam végre, de a mérési kép ugyanazt mutatta.

A 3. szelvényben az előző esetében leírt jelenséget tapasztaltuk: a folyamatos inhomogenitást jelző anomália 3,4–4,0 méter között megszakad, a teljes mérési mélységben hiányzik. Ebben a szelvényben szintén ismételt mérés történt, a mérési kép azonos volt az első méréssel. A 3. mérési hely mérési vonalait a *6. kép,* a három szelvény összedolgozott radarképét a *7. kép* ábrázolja.

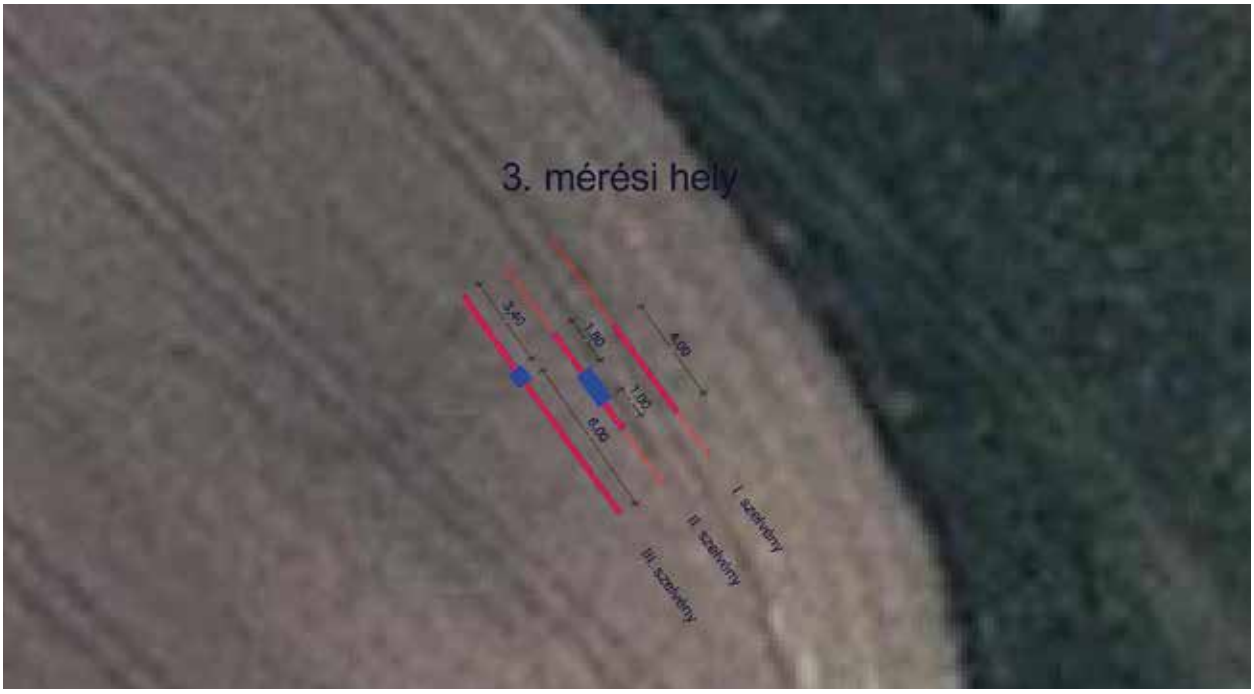

6. kép. A 3. mérési hely helyszínrajza az inhomogenitásra utaló szelvényekkel
Fig. 6. Radargram of Location 3 with the slices indicating inhomogeneity

A RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ FORRÁSOK – A HELYI LAKOSOK ELBESZÉLÉSEI ÉS FOTÓDOKUMENTÁCIÓK

Visszaemlékezések a löszterületeken kialakult pincékről, üregekről

Pincék, barlangok, más földalatti objektumok kutatása során a különféle szakágak által felkutatott adatokat, ismérveket egymással össze kell vetni, majd ennek alapján kell megtervezni a helyszíni kutatást. Jelen esetben a helyszíni mérés a rendelkezésre álló rövid határidő miatt megelőzte az előzményanyagok begyűjtését, rendszerezését – de nyugodtan állítható, hogy ez a kutatás javára vált, ugyanis az alábbiakban ismertetésre kerülő tények, adatok jól alátámasztják a helyszíni kutatás megállapításait. A rendelkezésemre bocsátott dokumentumokban sűrűn szerepelnek azok a visszaemlékezések, melyek a Tételhegy alatti barlangokról szólnak. Ezek részletes ismertetését most mellőzöm, ám az azokból levonható következtetések összefoglalása elengedhetetlen.

A visszaemlékezők gyerekkorukban jártak a Tételhegy üregeiben vagy abból a korból említettek ismerősöket. A gyermekek emlékezőtehetsége legtöbb esetben kiváló, gondot csak az őket körülvevő világ, tárgyi környezet felidézése okoz. Jó példa erre, hogy a 10-15-16 éves gyerekek a saját testükhöz viszonyítható tárgyak, objektumok nagyságát jól meg tudják becsülni, de az annál nagyobb méreteket már nem.

Miért is említettem e példát? A visszaemlékezésekben a Tételhegyi barlang bejárata 120-150 cm szélességűnek, és kúszható magasságúnak (60-80 cm) kerül leírásra. Ebben ugyanúgy egységesek az elbeszélések, mint abban, hogy a járat egy idő után kiszélesedik, már felállva járható. A barlang hossza viszont a visszaemlékezők szerint 10 és 50 méter között változik, ami tág értékhatár az említett, gyerekkori becslési nehézségekre vezethető vissza – továbbá arra a tényre is, hogy a földalatti világban az ember sokkal nehezebben tájékozódik és becsüli meg a távolságot, mint a felszínen járva. Tehát nézzük ezek után azokat a tényeket, melyek egyértelmű adatokat szolgáltatnak a barlang (barlangok) meghatározásához.

A barlang mindenki szerint a ma szántónak használt lejtőről nyílt, azaz nem a löszfal partoldalából. Arról mesélnek a visszaemlékezők, hogy rokonuk kötélen ereszkedett le a barlangba. Ez egyértelműen függőleges lejáratra utal. Azonban a 2009. évi feltárás során egy pincebejárat került elő, mely fotózása és méreteinek felvétele után visszatemetésre került. Az elbeszélések nem szólnak arról, hogy a helyiek által meglátogatott barlangból kijárat vezetett volna a partfalba. Ha így lett volna, akkor ez

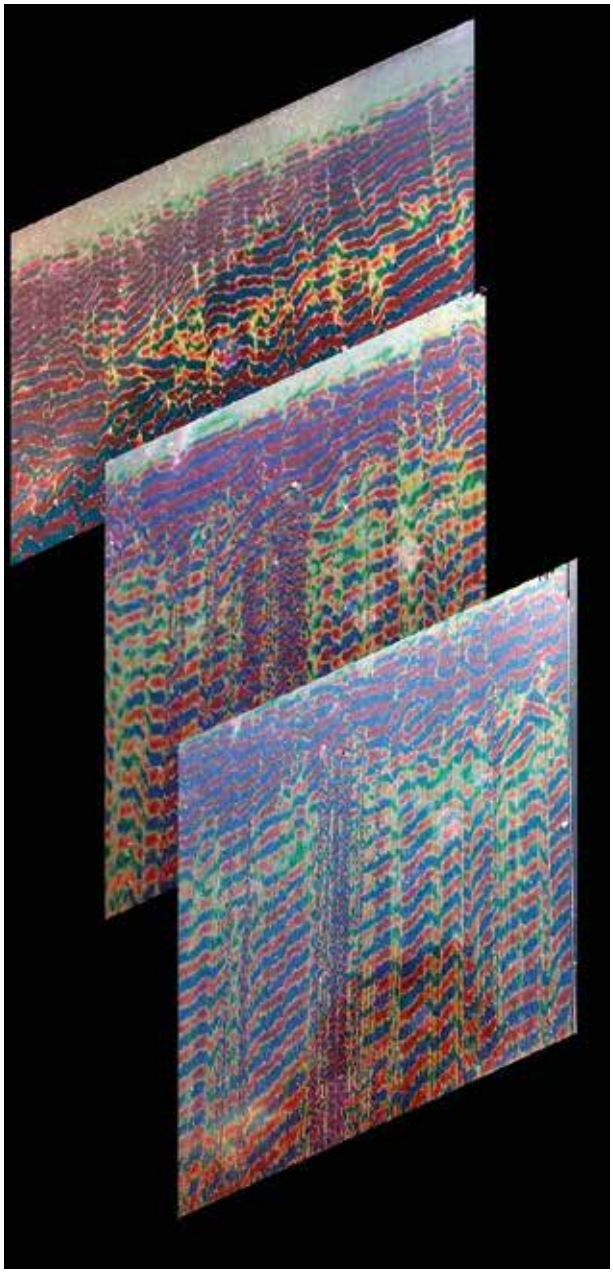

7. kép. A 3. mérési hely szelvényeinek összerajzolt radarképe
Fig. 7. Depth slices of Location 3

eléggé jelentős körülmény lenne, de senki nem említ ilyet. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a vizsgált területen legalább két egymástól független járat létezett, melyek közül az egyik barlang, a másik egy a löszfalba vájt pince lehetett.

A barlang bejárata szűk, alig 150 cm széles, és csak kúszva járható magasságú volt, de a bejárat utáni szakaszon kiszélesedett. A visszaemlékezések szerint a barlang járata egyenes volt, nem voltak belőle leágazások. Ugyanakkor az elbeszélések alapján nincs információnk arra a fontos adatra nézve, hogy milyen irányban

haladt a barlang. Egyesek összeköttetést említenek az iskola melletti járattal, de ez nem bizonyított, hiszen többen is a járat végének határozott, egyenes fallal látható lezárásáról szólnak. Az a körülmény, hogy a visszaemlékezők közül többen is arról beszéltek, hogy a barlang tere kiöblösödött, a bejárati szűkület után fel lehetett állni benne, a terepviszonyokkal összevetve arra utal, hogy a járat déli irányba, a terep emelkedésének irányában haladt. Több visszaemlékezés szól arról, hogy már a korábbi időkben is használták a járatokat, így az 1848–1849-es szabadságharc idejéből és 1919-ből is vannak emlékek.

A barlangot, illetve annak bejáratát egy az 1960-as évek végén történt baleset miatt lezárták, betömték. Az elbeszélések egy része arról szól, hogy nem csak itt, de a Tételhegy másik részén (a volt iskolánál) is létezett egy „barlang", s egyesek szerint ez összeköttetésben volt a vizsgált terület járataival. Feltehető, hogy ott egy pincejárat volt, az összeköttetést azonban nagy valószínűséggel ki lehet zárni a távolság mértéke miatt.

A légi fényképek vizsgálata

A fentiek fényében szükséges megvizsgálni a korábbi évtizedekben készült légi felvételeket. A rendelkezésemre bocsátott 1950-ben készült jó felbontású felvételen barlanglejáratra utaló jel nem fedezhető fel. Ellenben az 1954-ben, a növényzet vegetációs időszakában készült, szintén jó felbontású felvételen a helyiek által is említett helyen már határozottan kivehető egy szabálytalan fehér folt *(8. kép).* Ez arra utal, hogy a növényzet itt nem fejlődött ki – azaz a talajban olyan inhomogenitás helyezkedett el, ami a növényzetben is megmutatkozott.

Az 1959 szeptemberében készült fényképen az egykori Bajnok-tanyától délnyugati irányban egy horpa figyelhető meg. Mélysége még nem olyan, hogy erősebb elváltozást okozna a felszínen, de kör formájú alakja jól kivehető. Az 1966. szeptemberi felvételen a horpa már jól megfigyelhető, és a mezőgazdasági művelés nyomvonalából látható, hogy a műveléssel ezt a területet kikerülték *(9. kép),* tehát ebben az időszakban a lyuk nyílása szabadon volt. E tényeket összevetve a helyi lakosok elbeszélésével, határozottan állítható, hogy ez az objektum volt az egykori barlang lejárata. A horpa a későbbi felvételeken már csak nagyon halványan figyelhető meg. Ez a tény egyezik azokkal a szóbeli közlésekkel, miszerint a barlang lejáratát az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején betöltötték. A rendelkezésre álló és elemzett előzmények alapján megállapítható, hogy ezen a helyen a löszformációk különleges típusa, a löszkút, valamint egy azzal kapcsolatban lévő üreg megléte valószínűsíthető.

A löszkút kialakulása

A löszkutak jellemzően a partfalak mentén alakulnak ki. Bármilyen kis sérülés a lösz felszínén a víz behatolását okozza. A víznek a már korábban (a lösz tulajdonságait leíró fejezetben) említett mélyülő hatása (az úgynevezett szuffózió) és a szintén ott említett löszbabák hatására függőleges kürtők alakulnak ki az immár kohézióját vesztett löszösszletben. A folyamat hasonló ahhoz, ahogyan a karsztos kőzetekben az ún. „ördöglikak" kialakulnak.[3] A korróziós mélyedésbe bejutó víz nem csak önmagában mélyíti azt: a magával sodort talajszemcsék is – mozgásuk révén – koptatják az üreg alját, valamint a lösztömegben lévő konkréciókat (löszbabákat) az örvénylő mozgás körbe-körbe forgatja. Ezen hatások nyomán igen rövid idő alatt – nem ritkán hetek alatt – jelentős méretű, többnyire kör keresztmetszetű mélyedés, kürtő alakul ki a lösztalaj felszínén, s nem ritkán annak felszíne alatt. Ezt nevezzük löszkútnak. Amennyiben ez a folyamat a lösztömeget fedő talaj, termőföld alatt alakul ki, csak akkor lehet felfedezni, ha maga a termőföld is beszakad.

A megfigyelések szerint a fent leírt mélyítő hatás következtében a löszkutak talpa szélesebb, mint a felfelé irányuló kürtő, számos ilyen löszkút alján kifejezetten nagy méretű kiszélesedést (eróziós üstöt) találunk. A talpon a löszkút oldalfalából lehulló anyag is összegyűlik. A löszkútba kerülő víz a legrövidebb utat keresve – s nem mellékesen a környezetéből drénhatást kiváltva a további vizeket is magához vonzva – tekintélyes mélységű és átmérőjű függőleges kürtőt alakít ki. A kürtő szélén a lösz tovább omlik. Az omlásban szerepet játszhatnak a lösz közé települt agyagrétegek, melyek meglétéről egy akadémiai talajvizsgálati jelentés is szól.[4]

A löszkút alján a bekerülő víz horizontális vágatokat váj ki, ezért a löszkutak jellemzője a legközelebbi partfallal összekötő vízszintes vagy közel vízszintes járat – alagút. A talp után gyakran szűkülő, majd újra kiszélesedő járat alakul ki. Amikor ez eléri a közeli partfal, a szurdik falát, a kiömlő víz széles járatot mos ki, mely gyakran „rókalyuk" alakot vesz föl *(10. kép).*

A rendelkezésre álló légi fotók és elbeszélések igazolják, hogy a Tételhegy ezen területén valóban egy

[3] Ezért korábban a löszkutak és suvadások kialakulását is karsztjelenségnek vélték, de a kutatások ezt a feltételezést már cáfolták – hiszen a lösz nem karsztos kőzet.

[4] Hahn–Zentai 1985.

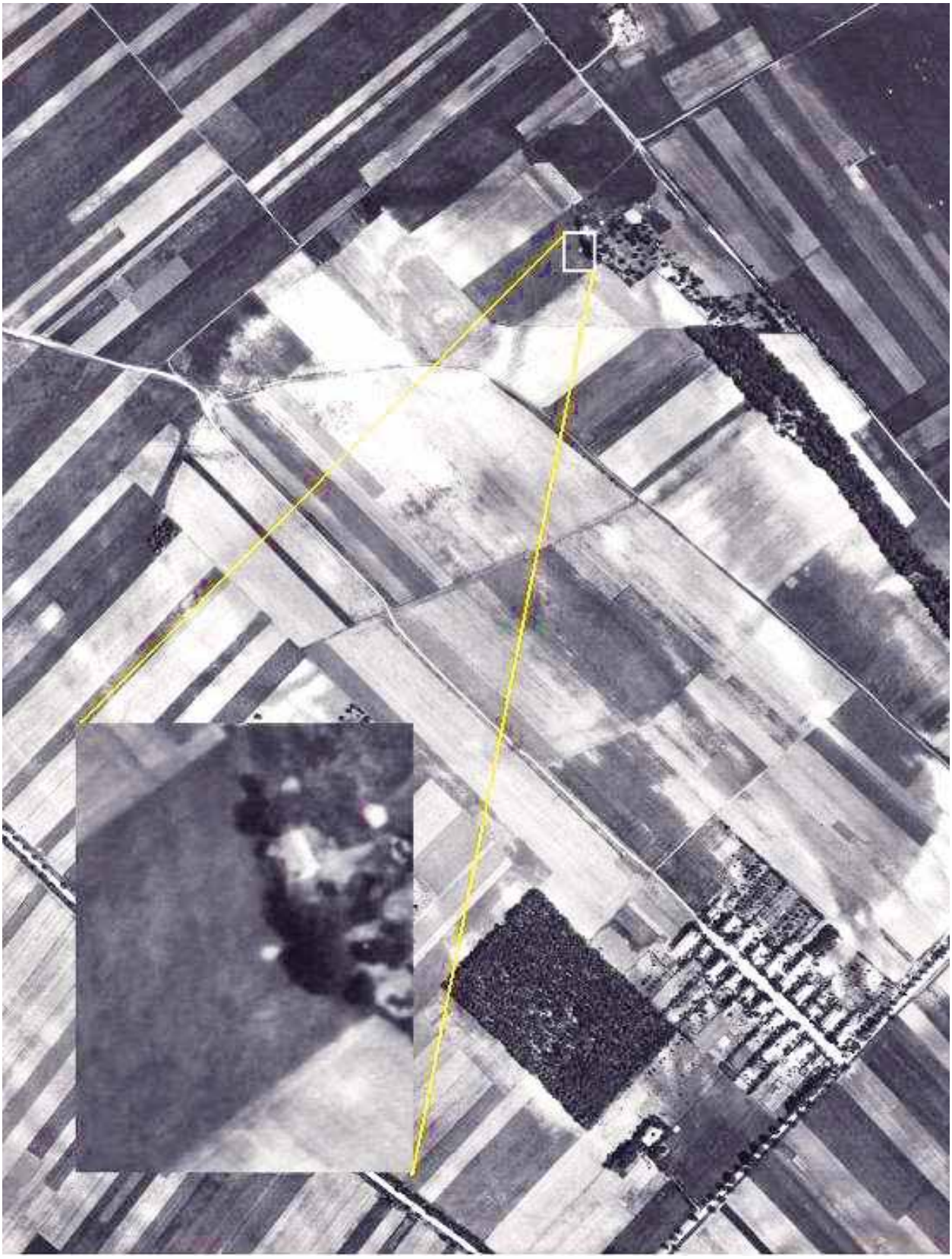

8. kép. A löszkút helye egy 1954-ben készült légi felvételen
Fig. 8. Location of the chimney-like opening on an aerial photo made in 1954

9. kép. A löszkút egy 1966-ban készült légi felvételen
Fig. 9. The chimney-like opening on an aerial photo made in 1966

löszkút kialakulásának lehettünk tanúi. Az 1959-es és 1966-os fényképeken jól látható a kialakulás folyamata. A korábbi felvételen a horpa mélysége még nem olyan, hogy erősebb elváltozást okozna a felszínen, de kör alakja már jól kivehető. Tehát ekkor még nem nyílt meg a felszínre a kürtő, s a művelés mikéntjéből az is feltételezhető, hogy a területet használóknak nem volt tudomásuk annak létéről.

Az 1966. szeptemberi felvételen a löszkút kürtője már határozottan kivehető, oldalfala árnyékot vet, de ami még fontosabb: a kürtő környékén történt mezőgazdasági művelés nyomaiból egyértelműen látható, hogy a szántással a kürtőt kikerülték, lejtőirányban mindkét oldalról hosszan elnyúló sávot hagytak el. Ez azt bizonyítja, hogy ekkor a kürtő már a felszínen is megjelent. Azaz e két időpont között történhetett az a beszakadás, melyről egy másik emlékező tesz említést, aki szerint munkagép alatt szakadt be a tételhegyi „barlang".

Azon személyek visszaemlékezései szerint, akik bent jártak a barlangban, még az 1848–1849-es szabadságharc idejéről is voltak tárgyi emlékek. Feltételezhető ennek alapján, hogy a löszkút és barlanglejárat már a 19. században is létezett, ám ezután visszatöltésre, megszüntetésre került. Erről az időszakról csak egyetlen szóbeli emlékünk van, miszerint az egyik helyi lakos rokona 1919-ben a tételhegyi barlangokban bújt meg – de arról, hogy az konkrétan melyik üreg, esetleg hagyományos kialakítású pince lehetett, nincsen megbízható adat. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért nem jelentkezett a felszínen a két időpont (azaz a 19. század közepe/vége és az 1950-es évek) között a löszkút, illetve miért az 1960-as évek elején került csak elő, amikor ez a barlang már sokkal korábban is létezett.

Két feltételezésünk lehet ezzel kapcsolatban: az első szerint a különféle löszformációk (így a löszkút) tulajdonsága, hogy oldalai beomlanak, mely omlás akár rövid idő alatt is megtörténhet bizonyos hatások (pl. nagy, intenzív esőzések) következtében. Hasonló folyamat ismert más löszterületekről is, a löszfelszín alatt húzódó járat, pince feletti omlás nem ritka jelenség; a másik lehetséges magyarázat az, hogy az így beomlott és eltakart objektum feletti mezőgazdasági területen az intenzív, nehéz munkagépekkel, kombájnokkal történő művelés csak az 1950-es években kezdődött, miáltal a talajtakaró termőföld rétegen egy addig nem tapasztalt terhelés jelent meg, és ez vezetett a löszkút kürtőjének újbóli megnyílásához.

A légi felvételeken a löszfalból kiinduló pincejáratra utaló jelet nem lehet felfedezni.

Az 1990-es években készült felvételeken az imént említett, az egykori Bajnok-tanya helyétől észak-északnyugati irányban, a barlangi lejárattól északra, de még a szántóföld területén jelentős elváltozásokat mutat a növényzet. A légi régészet gyakorlatában nem ritka ez a jelenség, ami minden esetben a felszín alatt megbúvó objektumra utal, amelynek anyaga, állaga különbözik a környező termőtalajtól. Ezek az anomáliák származhatnak szilárd anyagú építményektől vagy olyan, a földbe mélyített műtárgytól, ami megváltoztatja a talaj termőképességi mutatóit. Lehetnek falak, épületek, földsáncok vagy a talajba mélyített és később feltöltött árkok is. A helybeliek elbeszélései nem szólnak ezen a helyen ilyen építményekről – ha tehát mégis vannak, akkor azok kora a legfeljebb három emberöltőig visszanyúló emlékezésnél idősebb alkotások lehetnek.

ADATOK ÉS KÖVETKEZTETÉSEK

Az 1. mérési hely

Az 1. mérési helyen egyes helyiek elbeszélése szerint a templomdombig futó pincejárat volt. Az előző fejezetben részletezett okok miatt (földalatti távolság becslése, a „hallottam mástól" tényező stb.) ezeket az információkat fenntartással kell kezelnünk. A műszeres vizsgálat jelzett inhomogenitásra utaló anomáliát, tehát nem teljesen zárható ki, hogy a felszín alatt valamilyen olyan objektum van, amely a befoglaló kőzettől eltérő tulajdonságokkal rendelkezik. A műszeres mérés szerint ez az objektum alig 1,5 méterrel a felszín alatt van. Amennyiben a partfaltól kiinduló járat (ld. 2. mérési hely) vízszintesen haladt (az elbeszélések nem említenek lejtést), akkor a járat itt már valóban a műszer által mért mértékben megközelítheti a felszínt. Természetesen ez csak helyszíni kutatással (fúrással, szondázással) ellenőrizhető.

A 2. mérési hely

Ezen a helyen a földradar mérések egy, a löszfaltól kiinduló, de arra nem merőlegesen haladó, hanem déli irányba elforduló üreg jelenlétére utalnak. Ez az üreg minden bizonnyal a korábbi ásatások során feltárt, a löszfalakban szokásos pincejárat, melyről azonban a helybéliek csak egy esetben szólnak. Az anomáliák elemzése alapján a járat (üregesedés) kiszélesedik – mely megegyezik a visszaemlékezésekkel. A földradar által mutatott anomáliák nagyjából 1,5 mélységtől felfelé 0,8–1,0 méter magas olyan képződményt jeleznek, melynek reflexiós tulajdonságai eltérnek a környezettől. Ebből arra lehet következtetni,

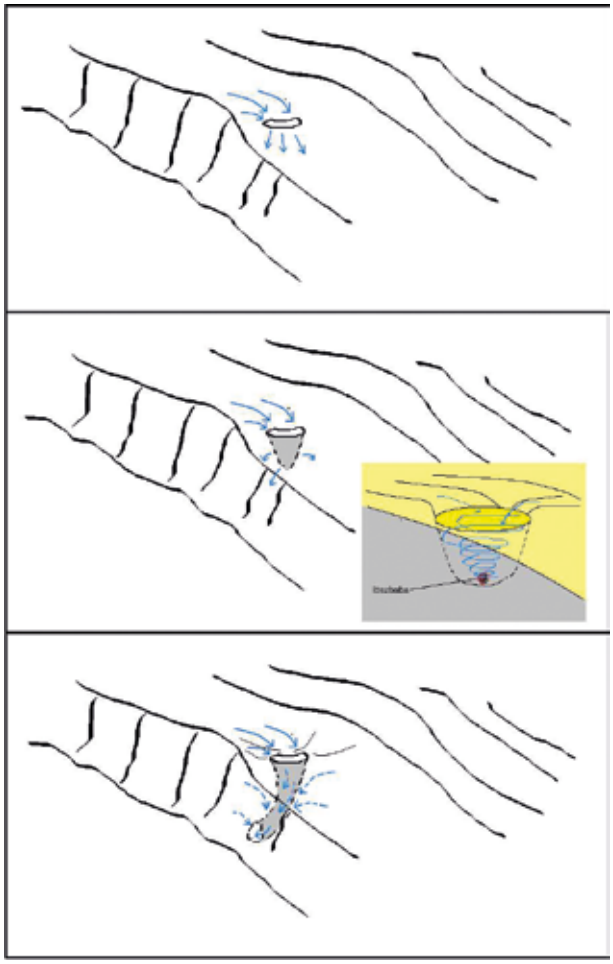

10. kép. A löszkutak kialakulásának folyamata
Fig. 10. The formation of the chimney-like opening in the loess

hogy az itt található üreg keresztmetszete fel van töltve, felette csak egy 0,8-1,0 métere magas üreg található.

Két fontos tényezőre fel kell hívnom a figyelmet. Az egyik az, hogy a helyszínen jelölt azonosítási pontok nem pontosan az üreg felett helyezkednek el, melynek oka a következő. A radarmérés a nagyjából 10-12 fokos lejtőn emelkedő irányban történt. A radar berendezés antennája a haladási irányra merőleges bocsátja ki a jeleket. A lejtés miatt tehát a radar nem függőleges mért, hanem a rádióhullámok beesési szöge a függőlegestől fokban eltért. Tehát a mérési képet korrigálni kell a fenti beesési szöggel az alábbi vázlatrajz szerint *(11. kép)*. A másik fontos körülmény: a 2. mérési helyen végzett földradar mérések mindhárom szelvénye szerint az inhomogenitást jelző anomáliák a felszínig hatolnak. Ez azt jelenti, hogy a korábbi beomlás helyén a talaj jelenleg sem stabil, azaz újabb beomlás bármikor előfordulhat. Javaslom az 1959-ben és 1966-ban készült légi felvételeken beazonosított löszkút helyének pontos bemérését műszeres vizsgálattal és megjelölni ezt a helyet az újabb omlás vagy baleset elkerülés érdekében.

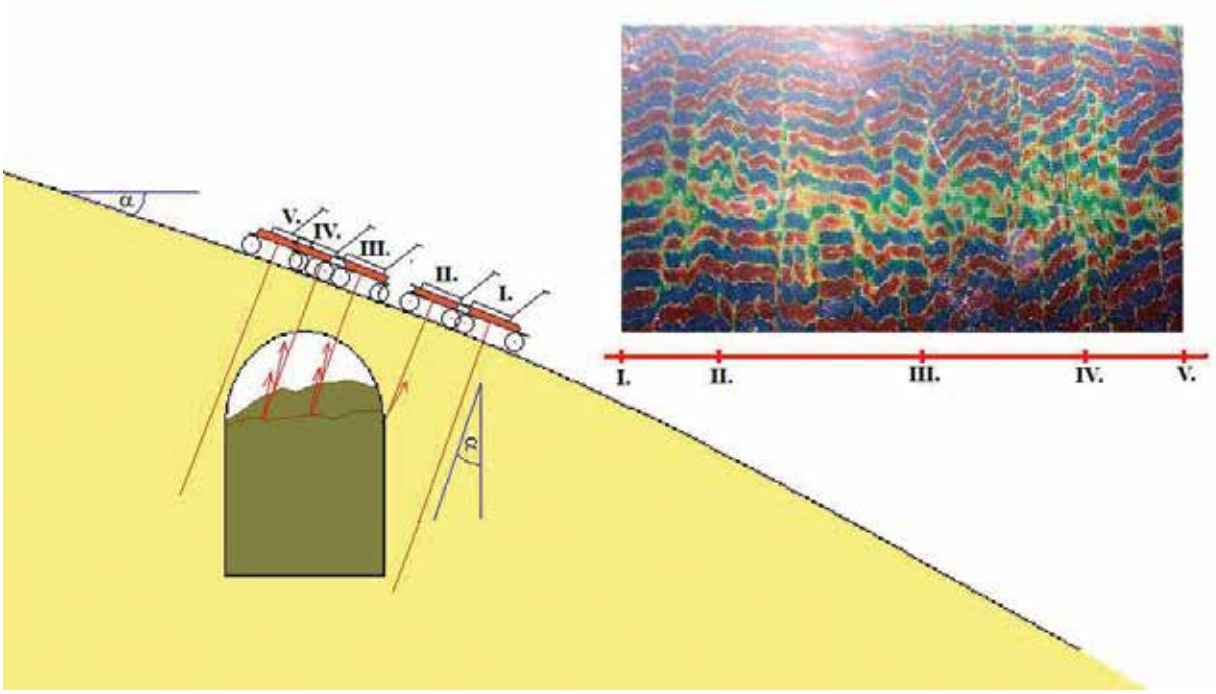

11. kép. Lejtős területen történő talajradarmérés vázlata és a mérési szelvény képe
Fig. 11. GPR measurement made on a slope and the radargram

A 3. mérési hely

Ez a mérési hely a Tételhegy északi lejtőjének talpánál helyezkedik el. A környezet vizsgálata során megállapítottam, hogy ebben a magasságban barlang, üreg kialakulására nem lehet számítani, ugyanis a szántóföldön kívül található növényzet elemzéséből, a közeli gémeskút és a lejtésviszonyok elemzéséből megállapítható, hogy ezen a területen a talajvíz már olyan magasságban van, hogy itt üreg vagy pince ásása nem lehetséges.

Az Otto Braasch által az 1990-es évek végén készített fényképeken ezen a helyen a növényzet erős eltérést mutat a környezetétől. Az anomália alakja és a környezetében található más, a légi fotón vizsgálható formációk véleményem szerint egy föld alatt elhelyezkedő, nagyjából négyszögletes építményre utalnak. Az építmény – a Tételhegy történeti előzményét ismerve – lehetne akár őrtorony alapozása vagy más olyan mesterséges tereptárgy maradványa, mint egy védőárok vagy földsánc. Hasonló alaprajzot mutató jelenséget megfigyeltek már a Tételhegy más részén is.

Az itt végzett mérések a 2. és 3. szelvényben mutatnak olyan képet, amely mindenképpen vizsgálatra szorul. Mindkét szelvényben ugyanis az inhomogenitásra utaló anomália határozott vonallal megszakad, mely „folytonossági hiány" a radarmérés teljes mélységében megmutatkozik. Ezen eltérésnek több ok is lehet a magyarázata. Amennyiben szilárd épületet vagy földfeltöltést (sáncot) jelez az anomália, vagy kettős építményről (kettős sánc, vagy két egymás mellett emelkedő fal) lehet szó, vagy a hiányok olyan, természetes állapotú objektumra utalnak, melyek az elektromágneses hullámoknak nem okoznak akadályt – azaz például itt lehet egy kút, verem. A korábbiakban ismertetésre került, hogy a terepalakzat szintje, a környezet arra utal, hogy itt már üreg, pince nem lehetséges, a felszín alatti vizek magasan húzódhatnak. Amennyiben az anomáliák erősebben vizes altalajt jeleznek, a „folytonossági hiányok" itt egy szilárd mag („sziget") meglétének bizonyítékai.

Figyelemreméltó a Tételhegynek a III. katonai felmérésen látható ábrázolása.[5] A térképen a Tételhegy északkeleti részén egy határozott bevágás látható, mely a löszhegyekben nem ritka löszvölgyre (ún. szurdikra) hasonlít. Nem elképzelhetetlen, hogy abban az időben (1882 körül) egy a halomra vezető völgy vagy út húzódott jelen kutatásunk 3. mérési helyén, amelynek maradványait ez a radarmérés kimutatta. A löszvölgyek jellemző tulajdonsága (a korábban ismertetett löszkutakhoz hasonlóan),

[5] Török 2014. 265, 12. j., 271, 13. kép.

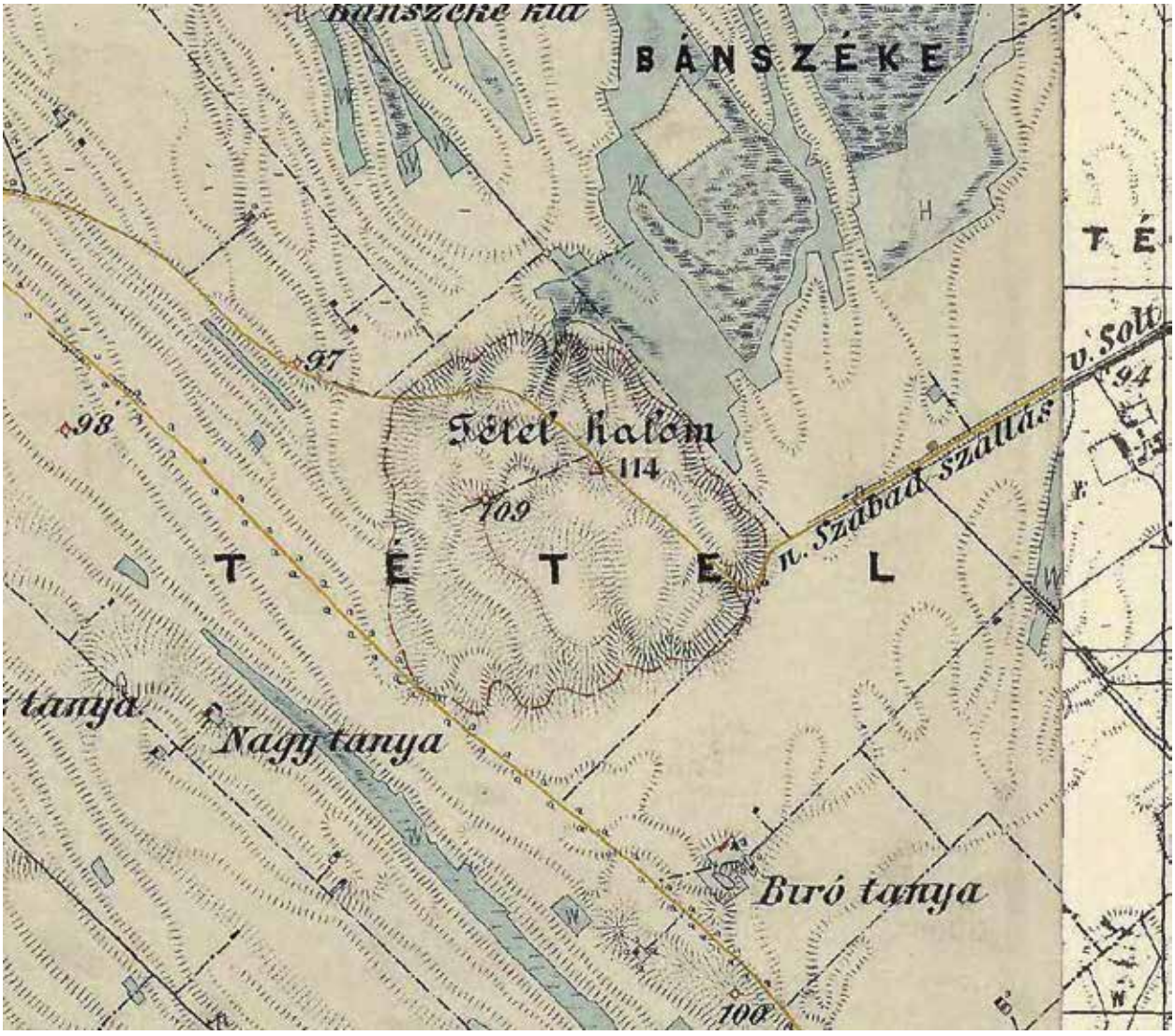

12. kép. A Tételhegy a III. katonai felmérésen, 1882
Fig. 12. The Tételhegy on the map of the Third Military Ordnance Survey, 1882

hogy bizonyos természeti és antropogén hatásokra kibővülnek vagy éppen szakadoznak, megsemmisülnek. A III. katonai felmérés adatait és térképeit a történettudomány nagymértékben valósnak, elfogadhatónak veszi, ezért érdemes lenne célzottan ebből a korból is információkat kutatni a Tételhegy korabeli állapotáról *(12. kép)*.

ÖSSZEFOGLALÁS

A Tételhegy pincekutatási célú vizsgálata részben vezetett eredményre. Mindhárom, a helyiek elbeszélése alapján kijelölt mérési helyen olyan inhomogenitásra utaló anomáliákat jelzett a vizsgálat, mely a föld alatt megbúvó, a halom fő tömegét alkotó löszanyagtól eltérő objektumra utal. A mérésekből nyert információkat a rendelkezésre álló légi fotók és a helybeliek elbeszélései, valamint szakmai gyakorlatom és a korábbi hasonló vizsgálatok, mérések tapasztalatai alapján kiegészítettem, és általuk a következő eredményekre jutottam:

A Tételhegy északkeleti oldalán, a löszfal északi végén az emberek által régen ismert és más vidékeken gyakran szintén emberi munkával kialakított üregek helyezkedtek el. Az üregekhez különféle, ma már nem ellenőrizhető mendemondák, hagyományok kapcsolódnak. Legtöbbjük arról szól, hogy az egész hegy vagy egy jó része alá van pincézve, a járatok benyúlnak a volt Templomdombig, esetleg a domb teljes hosszában húzódnak – a jelen mérési helytől a Tételdomb déli szélén állt egykori iskoláig. Ilyen és hasonló állítások az ország minden részéből ismertek: a

13. kép. A vizsgált területen található felszín alatti objektumok elhelyezkedéséről készült összefoglaló helyszínrajz
Fig. 13. Plan of the location of the underground features in the study area

drégelypalánkiak például azt állítják, hogy a településüktől egészen a drégelyi várig húzódik egy alagút (a távolság 12 km), vagy a Tardona-patak völgyében fekvő Kazincbarcika délkeleti határában levő úgynevezett „Várdombtól" a diósgyőri várig vezet egy földalatti járat (a távolság 35 km, közte a Bükk-hegység mészkőtömbje). A régi korok technikai színvonala nem tette lehetővé ekkora hosszúságú vágatok elkészítését ilyen geológiai környezetben. Természetesen évszázadok óta léteznek ilyen földalatti járatok – azokon a bányavidékeken, ahol megfelelő szakértelem, technika és a kivitelezéshez szükséges anyagi háttér rendelkezésre állt (Selmecbánya, Nagybánya, a felső-magyarországi bányavárosok esetében vagy a dorogi medencében, Tatabánya környékén). Az is tény, hogy a vizsgált régióban nagy hagyománya van a pincevájásnak. A Duna túlsó partján, Dunaföldváron pincék százai voltak egykor a Duna fölé emelkedő magasparton, sőt, itt és a környező településeken még löszbe vájt barlanglakásokról is tudunk.

Az ember mindig igyekezett kihasználni a természet kínálta lehetőségeket, így a Tételhegy oldalán kialakult löszfalban is vágott magának tárolásra, esetleg rejtőzködésre alkalmas odút. Ez utóbbi nem volt ritka a török időkben (Tolna megyében – pl. Ozorán – egész falvak menekültek a szőlődombokba vájt pincékbe a hitetlenek elől), így nem elképzelhetetlen, hogy a tételhegyi pincék eredete akár erre a korra is visszavezethetők. De magában Solt városában is létezik egy Hosszúhegy vagy Meleghegy megnevezésű településrész, ahol a mai napig jelentős szőlő- és borkultúra, s ahol egyes adatok szerint háromszáznál is több borospince található.[6]

A tételhegyi földradaros mérések eredményeként megállapítható, hogy a 2. mérési helyen egyértelműen létezett legalább egy üreg, mely minden bizonnyal egy ritka természeti jelenség, a löszkút képében jelentkezett. Másik jelenséget takar az elbeszélők visszaemlékezéseiből megismert lejárat, amely már a 19. században is megvolt, mivel az általuk leírt tárgyi emlékek a szabadságharc időszakára vezethetők vissza. Az 1950-es évek elejéig azonban ez a lejárat nem volt ismert; sem a légifelvételeken, sem a szóbeli közlésekben nincs utalás arra, hogy ez előtt az időpont előtt használták volna ezt a barlangot. Ebből arra lehet következtetni, hogy ez a lejárat évtizedeken át a felszín alatt rejtőzködött. Csak az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején került elő ismét; ugyanis az elbeszélések egyértelműen erről az időszakról szólnak, és a korabeli légifelvételek alapján a helye már jól azonosítható. A legendákban szereplő barlang lejárata a jelenleg lejtős szántó területről nyílt, kis mérete miatt

[6] Lásd erről a kötetben Pánya István, Borbás Benjámin és Fóti Miklós tanulmányát!

csak kúszva lehetett megközelíteni. A barlang hossza az elbeszélések szerint 10-15 méter lehetett, belső tere pedig kiszélesedett. Irányára konkrét, bizonyítható forrás nem áll rendelkezésre. Ez a barlang az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején megszűnt. Egy harmadik ide vonható jelenség a 2009. évi kutatás során előkerült, egy hagyományos pincebejáróhoz hasonló nyílás a löszfal oldalában, melyet biztonsági okokból azonnal visszatakart a feltárója. Az elbeszélések azonban nem erről a bejáratról szólnak, és az is bizonyos, hogy a lejtőn lévő bejáraton keresztül idáig nem lehetett eljutni – tehát ezek alapján legalább két pincejárat feltételezhető a vizsgált területen. Míg az egyik pincejárat a radarkutatások szerint a löszfallal szöget zárt be (azaz nem a falra merőlegesen futott, hanem déli irányba elfordulva és kiszélesedve haladt), a másik, a lejtőn található barlang irányáról ezzel szemben nem rendelkezünk megbízható információval.

Ami a konkrét mérési eredményeket illeti: az 1. mérési helyen a műszerek inhomogenitásra utaló anomáliát jeleztek, mely szerint feltételezhető, hogy a több helybeli lakos által említett pincejárat idáig elhúzódhatott. Amennyiben a bizonyíthatóan a 2. mérési helytől induló járat idáig elfut, akkor nagy valószínűséggel valóban megközelíti a felszínt. A járat létének ellentmond azonban a 2. mérési helytől való nagy távolsága, mely az EOV-koordináta-mérés szerint több mint 35 méter – ekkora távolságról, ilyen hosszú járatról csak egyetlen visszaemlékező szólt. A 3. mérési helyen a terepviszonyok és a növényzet, továbbá a felszín alatti vizek jelenléte miatt üreg, pince nem valószínűsíthető, ellenben itt olyan objektum rejtőzik a föld alatt, mely mindenképpen emberi kéz alkotása, feltehetően egy ásott kút lehet. A szóban forgó tételhegyi üregek helyét és alakját összefoglalólag a *13. kép* mutatja.[7]

IRODALOM

Gönczy–Szalai 2004 — Gönczy Sándor – Szalai Katalin*: Geomorfológiai fogalomgyűjtemény.* Beregszász, 2004.

Hahn–Zentai 1985 — Hahn György – Zentai Tibor: *A Bács megyei löszterületek agrogeológiai-környezetvédelmi kutatása, minősítése és térképezése.* MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1985.

Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1993a — Hermann László – Pattantyús-Ábrahám Miklós – Törös Endre: *Pincekutatás mérnökgeofizikai módszerekkel a Budapest X. kerület, Mádi u. 4–6. sz. óvoda területén és a Maláta utca felőli környezetben.* Eötvös Loránd Geofizikai Intézet Mérnök- és Bányaszeizmikus Osztály, Budapest, 1993. július.

Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1993b — Hermann László – Pattantyús-Ábrahám Miklós – Törös Endre: *Pincekutatási céllal végzett geofizikai mérések a Dísz téren (összefoglaló jelentés).* Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, Budapest, 1993. december.

Hermann–Pattantyús-Ábrahám–Törös 1996 — Hermann László – Pattantyús-Ábrahám Miklós – Törös Endre: *Geofizikai mérések Budapest Kőbánya Zsivaj utca.* Eötvös Loránd Geofizikai Intézet, Budapest, 1996.

Szentpéteri–Mednyánszky 2014 — Szentpéteri József – Mednyánszky Miklós: *Tételhegyi barlangmesék.* Solti Aranykulcsos Füzetek 3. Kecskemét–Solt, 2014.

Török 2014 — Török Enikő: Tételhegy a térképeken. Tételhegy on old maps. In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014, 263–272.

[7] A Tételhegyen végzett földradaros vizsgálatok tudományos-ismeretterjesztő publikációja: Szentpéteri–Mednyánszky 2014.

IN SEARCH OF THE TÉTELHEGY "CAVES" USING GPR (Abstract)

Miklós Mednyánszky

Keywords: local lore, caves, cellar entrances, GPR, loess, Tételhegy

The ground penetrating radar (GPR) survey aimed at locating possible caverns on the Tételhegy resulted in five anomalies indicating inhomogeneity that suggested the possible presence of underground features differing from the loess making up the Tételhegy itself. The selection of the locations to be surveyed was based on the accounts of the locals as well as the available archival records and aerial photos, which suggested that there were at least three cellars and underground passages independent of each other in the area of the Tételhegy. The first of the three underground cavities could be entered from a cellar passage opening from the side of the Tételhegy (currently closed off): the GPR measurement indicated that its direction turned southward. The entrance to the second cavity lay some 35–50 metres to its north-west, according to both the locals' accounts and the GPR measurements. Most of the recollections referred to this "cave" and claimed that it could be entered by a crawlway that extended for several tens of meters. The narrow passage then expanded and the cavity had a wall of natural material (loess). The GPR measurements seem to have confirmed these recollections. The third cavity had a chimney-like opening from the ground in the cultivated fields, to the south of the first cavity's passage. This cavity lay concealed for many decades and its presence was only indicated by the GPR measurements. In the light of the above, a more detailed investigation of all three locations would definitely be warranted.

SZISZTEMATIKUS MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS SOLT-TÉTELHEGYEN

Bálint Marianna

A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény (a továbbiakban Kötv.) 7. § 19. pontja alapján a műszeres lelőhely- és leletfelderítés a légi felvételezés, a föld és víz alatti építmények és tárgyak vagy azok maradványainak, lenyomatainak geofizikai úton történő felmérése, a fémkereső műszerrel (detektorral) végzett lelettérképezés vagy -gyűjtés, geodéziai felmérés, és minden egyéb műszerrel folytatott olyan tevékenység, amely régészeti lelőhelyek vagy leletek felderítésére irányul. A megfelelő kutatási módszer alkalmazása mellett a műszeres leletfelderítés olyan kiegészítő információkat tud szolgáltatni, amely közelebb visz minket az adott régészeti lelőhely történetének minél teljesebb megismeréséhez, miáltal egyre nagyobb szerepet játszik az egymásra épülő régészeti kutatási módszerek vertikumában.

Kulcsszavak: műszeres leletfelderítés, kutatási módszertan, fémdetektor

A MŰSZERES LELETFELDERÍTÉS HELYE NAPJAINK RÉGÉSZETÉBEN MAGYARORSZÁGON

Az utóbbi évtizedekben a műszeres leletfelderítés egyre elterjedtebb kutatási módszer a régészeti feltárások során. E tevékenység szinonimájaként gyakran használják a fémkeresés, kincskeresés szavakat – és nemcsak a régész szakmán kívüliek, hanem maguk a régészek is. Ennek oka részben az lehet, hogy Magyarországon a fémdetektorral történő keresés sokáig azonos volt az illegális kincskereséssel, aminek többek között olyan nagy jelentőségű leletegyüttesek külföldre kerülését „köszönhetjük", mint a Seuso-kincs. A műszeres leletfelderítés azonban mára a régészeti feltárás részévé, annak munkarendjét átvevő és azt kiegészítő kutatási módszerré vált. Természetesen ez a megállapítást csak a törvény által előírt és a szakmai etikai feltételek megléte esetén fogadhatjuk el igaznak.

A fémdetektorral végzett leletfelderítés hosszú folyamat eredményeként a 2000–2010-es évek között – szem előtt tartva azt a felismerést, hogy nem az eszköz a vétkes, hanem az az ember, aki azt rosszra használja – betagolódott a magyarországi régészeti kutatás rendszerébe. A folyamatot a kulturális örökség védelméről szóló Kötv. módosításai is nyomon követték. A jogszabályba ekkor került bele a műszeres leletfelderítés mint régészeti kutatási módszer, hangsúlyozva annak tudományos jellegét. A Kötv. 20/A. § (4) bekezdése a fémkereső műszernek a nyilvántartott régészeti lelőhelyen történő használatát régészeti feltárási tevékenységnek minősíti. A régészeti feltárás definícióját a Kötv. 7. § 30. pontjában találjuk, miszerint a régészeti feltárás tudományos módszerrel végzett tevékenység, amelynek célja a régészeti örökség elemeinek felkutatása. A jogalkotással párhuzamosan pedig megszülettek a műszeres leletfelderítésnek a régészeti kutatás különböző fázisaiban alkalmazható módszereit bemutató szakirodalom első hazai publikációi.[1]

A fémdetektoros keresés – mivel a műszer alapszintű használata könnyen és gyorsan elsajátítható, valamint az az emberiséggel egyidős találási vágy – generálta az „amatőr régészek", „hobbi régészek" széles körének a létrejöttét. A civil kincskeresésnek, az amatőr hadszíntérkutatásnak a legnagyobb hagyománya az USA-ban és Nagy-Britanniában van. Jól illusztrálja ezt a fémkereső készülékek használatát bemutató, a legjobb gépbeállításokat tesztelő oktatóvideók interneten elérhető nagy száma.[2] Az angolszász területen is problémát okozott azonban az amatőr kutatási vágy összeegyeztetése a tudományos igénnyel.[3] A fémdetektoros kutatások eredményeit bemutató publikációk rendszeresen kitértek erre a problémára, ami elsősorban a hobbi keresősök különböző minőségű felkészültségéből és szándékából eredt.[4]

Magyarországon ez a folyamat éppen napjainkban zajlik. Az utóbbi években a hazai régészet nehéz kihívással néz szembe. A törvényhozók bizonyos feltételek mellett lehetővé tették, hogy az odáig a lelőhelyeket illegálisan

[1] Négyesi 2002; Bacskai 2010; Bacskai 2013.

[2] Az internetes kereső programokba gépelve a *using metal detector* kereső parancsot, számolatlanul jelennek meg a kapcsolódó linkek.

[3] Byard 2013; Connor–Scott 1998; Reeves 2015; Wessman et al. 2022; Henriksen 2006; Dobat 2013; Campbell–White–Thomas 2019; Brindle 2009; Lewis 2016; Lecroere 2016.

[4] Martens–Ravn 2016; Wessman et al. 2022.

kutató fémkeresősök integrálódjanak a régészeti munkába. A Kötv. liberalizálása ugyanis lehetővé tette a múzeumoknak, hogy együttműködést kössenek jó szándékú, önkéntes fémkeresősökkel. A fémkereső használatának liberalizálásához talán az a sajátos körülmény vezetett, hogy az illegális kincskeresés hazai visszaszorítására a magyarországi örökségvédelmi és büntetőjogi környezet nem bizonyult hatásosnak. A jogalkotó azon szándéka érződött, hogy a szigorú tiltás helyett ellenőrzött, szabályozott keretek között biztosítsa a fémdetektor használatát úgy, hogy az a magyar régészet hasznát szolgálja. A jogszabály meghatározza az együttműködés alapvető kereteit, amik közül az egyik legfontosabb, hogy nyilvántartott régészeti lelőhelyen csak régész jelenlétében végezhetnek fémdetektoros keresést.

A fémdetektor készülék használatának újabb szabályozása a múzeumi önkéntesek számának nagy méretű növekedését eredményezte, és a közösségi régészet sajátos magyarországi formájának kialakulásához vezetett. Találóbb, ha ezt a jelenséget *közösségi fémkeresésnek* nevezzük, hiszen ezek az önkéntesek – kevés kivétellel – csak hobbi fémkeresősként kívántak bekapcsolódni a régészeti kutatások egyébként igen sokrétű, összetett folyamatába.

Az utóbbi években Magyarországon is egymás után jelennek meg a fémdetektorral talált leleteket bemutató publikációk,[5] melyek rendszerint rávilágítanak a jogalkotói szándék és a megvalósult gyakorlat közötti ellentmondásokra.

A közösségi fémkeresés kezdeti tapasztalatai alapján bebizonyosodott, hogy az önkéntes fémkeresősök ezerszám hordják a leleteket a múzeumba. A régészeti gyűjtemények ilyen arányú gyarapodásával sem a múzeumi költségvetés, sem a restaurátori kapacitás nem bír lépést tartani. A múzeumokba beáramló nagy mennyiségű lelet által felvetett probléma megoldására adott egyik javaslat szerint a vastárgyakat nem gyűjtik[6], ami semmiképp nem tűnik a régészeti szakmai elvárásokkal összeegyeztethetőnek, különösképp, ha az egy (például) középkori falu területén történik. Az összetettebb restaurálási feladatokat igénylő vastárgyak pedig ugyanúgy hozzátartoznak a lelőhely történetéhez. Érdektelen lelet pedig nincsen, mert a legkisebb is számíthat. Lehet, hogy hosszú idő múltán ezek a kis szellemi mozaikkockák előbb-utóbb a helyükre kerülnek és képesek lesznek régi dogmák megváltoztatására és új elméletek felállítására.

A jogalkotó és a megelőző feltárások kötelezettségei miatt leterhelt régészek nem számoltak azzal a körülménnyel, hogy a kincskeresés szenvedélye mentális függőség, amiről lehetetlen leszokni. Ennek egyenes következménye, hogy a megengedő jogszabály azon rendelkezése, miszerint nyilvántartott régészeti lelőhelyen csak régész felügyelete mellett lehet fémkereső műszert használni, egyszerűen betarthatatlan.[7]

A közösségi fémkeresés eredményei nyomán megjelenő tárgykatalógusok, leletközlések pedig azt közvetítik, hogy a magyar régészet visszatért a régészettudomány 19. század végi – 20. század eleji kincskereső jellegéhez, amelynél a szép tárgyak megtalálása a legfontosabb, és a leletkontextus és a lelőhely megismerése ezekben az esetekben háttérbe szorulhat. Katona-Kiss Attila például úgy ismertet 53 darab csillag alakú buzogányt a Maros-Körös közéről, hogy azok lelőhelyeiről, a lelőhelyek jellegéről semmilyen új információt nem közöl.[8] A tárgyak leírása alapján pedig egyértelművé válik, hogy azok újabb kutatások eredményeképpen kerültek a felszínre, bár a megszerzés módjának megjelölése nem a kutatás tudományos jellegét hangsúlyozza.[9] Feltűnő, hogy a közösségi fémkeresés során előkerülő „találatok" közlésénél sosem találkozunk a jogszabály által megfogalmazott definícióval, a műszeres leletfelderítéssel mint régészeti feltárási módszerrel.

A közösségi fémkeresős találatokról megjelenő Facebook-posztok is meglehetősen hamis képet festenek a régészeti kutatás lényegéről. A lépten-nyomon újabb és újabb „régészeti szenzációról" tudósító bejegyzések azt sugallják, hogy a régészet nem szól másról, csak a fémkeresésről.[10] Ne csodálkozzunk, ha a film hatására számolatlanul kívánnak csatlakozni a hobbi fémkeresősök táborához, hiszen a film mondanivalója szerint ez a tevékenység nem más, mint örömforrások láncolata.[11]

A hazánkban kialakult helyzet meglehetősen összetett és bonyolult kérdéseket vet fel. Az örökségvédelmi törvény liberalizálása mellett és ellene is számos érvet lehet felsorakoztatni, de azt nem lehet elfogadni, hogy

[5] Bíró–Katona-Kiss–Rózsa 2018; Sánta 2017; Pomázi-Horváth–Rózsa 2021; Rácz 2021; Katona-Kiss 2022.

[6] Rózsa 2021. 4.

[7] Sánta 2017. 171.

[8] Katona-Kiss 2022. 119–134.

[9] Katona-Kiss 2022. 366.

[10] Jól példázza a közösségi fémkeresősök felfogását a régészeti munkát illetően a Felső-Bácska Múltkutató Csapat – 2023 Áttekintés című „sikerfilmje": https://videa.hu/videok/tudomany-technika/legjobb-femkeresos-csapat-2023-attekintes-6$UW64QWaEtr3OOtl?fbclid=IwAR0rPUpYF_lpSDHTXRNNZYHtJDBhdAnb8wzAC2QFV2n0WfOiHrAqY0D7egE

[11] Gyimesi 2021. 3.

a mellette szóló érvek többségbe kerülése a szakmaiság háttérbe szorulását eredményezi. Ha a régészet viszont egyszer kiengedte a palackból a fémkeresés szellemét, nagyon nehéz vagy szinte lehetetlen lesz visszazárni oda. Remélni szeretnénk, hogy a jövőben előtérbe kerül a műszeres leletfelderítés régészeti kutatási módszer jellege, és nem kell a magyar régészetet feláldozni a kincskeresés oltárán. A modern tudományos igény erősödésével talán elkerülhető, hogy a fémkeresés liberalizációja legyen a régészettudomány „trójai falova".

KUTATÁSI CÉLOK

A mintegy százhektáros solt-tételhegyi lelőhely területén folyó régészeti kutatás 2008-tól egészült ki a rendszeres műszeres leletfelderítéssel. Az első időszakban a fémdetektorral végzett leletfelderítés az aktuális ásatásokhoz kapcsolódott. A megnyitott szelvények ebben az időben a templom és a templom körüli temető, valamint a földvár belsejében levő bronzkori település jellegének kutatására koncentrálódtak. Kezdetben a feltárások során megmozgatott földtömeg folyamatos műszeres ellenőrzése volt a cél.

A templom és környezetének átvizsgálása az előkerült fémleletek számának sokszorozódását eredményezte. A legfeltűnőbb a 14–15. századi pénzérmék jelentős száma volt. A tapasztalatok kiértékelése nyomán azonban újabb célok fogalmazódtak meg a fémdetektoros leletfelderítéssel kapcsolatban. A fémleletek szóródásának első grafikus megjelenítése alapján felmerült az a lehetőség, hogy a leletek sűrűsödési pontjai segítségével jelöljék ki az újabb kutatási területeket. Így került sor Templomdombtól nyugatra a légi felvételek és a geofizikai felmérések alapján azonosított háromszög alakú jelenség, a Várdombnak nevezett terület vizsgálatára. Ez volt az első nagyobb egység, amit teljes egészében, négyzetméterről négyzetméterre átkutattak.[12]

A Templomdombon (azaz az egykori bronzkori földváron) kívüli terület kutatása fordulópontot jelentett a Tételhegy területén végzett műszeres leletfelderítés során. A Várdombon előkerült leletek rávilágítottak arra, hogy a műszeres leletfelderítés – elsősorban annak is a szisztematikus módszerrel végzett formája – egy olyan költséghatékony régészeti kutatási módszer, ami roncsolásmentes megoldásaival is alapvető régészeti információkat tud szolgáltatni egy-egy lelőhely kronológiai helyzetére, szerkezetére, belső struktúrájára vonatkozóan.

A régészeti kutatások folytatásakor újabb célokat fogalmaztunk meg a Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés terén. A 2018–2022 között elsődleges cél a lehetőleg minél nagyobb, összefüggő lelőhelyrészek szisztematikus módszerrel történő átvizsgálása, valamint a térképezett fémlelet-szóródások és a geofizikai felmérések eredményeinek összehasonlítása lett.

A LELŐHELY ÉS AZ ALKALMAZOTT MÓDSZER

Solt-Tételhegy a Duna árterének peremén, a Kárpát-medence középső részén nyugat-keleti irányban és észak-déli irányban áthaladó forgalmas utak kereszteződésében helyezkedik el. A lelőhely stratégiai előnyeit több régészeti korszakban is kihasználták. A középső bronzkori Vatya-kultúra népe a Tételhegy északi részén építette meg az erődített települését. A földvár körül pedig az erődítés kiszolgálását biztosító szatellit település nagy területen szóródó objektumai húzódnak.[13] A középkorban ugyanezen a területen, az őskori földvár belsejében épült fel a település legfontosabb eleme, a templom. A középkori település magja is a Tételhegy északi részén, a Templomdomb környezetében alakult ki. A geofizikai felmérések is azt igazolták, hogy a legintenzívebb településsel ezen a területen kell számolni, emellett kimutatták az erődítési rendszerek többszörös tagolódását.[14] Mindezek nyomán egy sokrétű, több régészeti korszakon át lakott lelőhely területéről igyekeztünk a lehető legtöbb régészeti információt összegyűjteni.

A műszeres leletfelderítés a régészeti feltárásba integrálódó, annak munkarendjét alkalmazó és azt eredményesen kiegészítő kutatási módszer. A műszeres leletfelderítés lényegében egy fémkereső detektorral végzett terepbejárás, így módszertana gyakorlatilag megegyezik a terepbejárás módszereivel. Az adott lelőhely jellege, a kutatási cél, valamint a lelőhely kutathatóságát meghatározó növényborítástól függ, hogy a konkrét esetben milyen módszert választunk.

A 2018-tól kitűzött célok, azaz az összefüggő nagyobb területek átvizsgálásának az igénye kizárólag a szisztematikus módszer választását tette indokolttá. A módszer lényege a következő: a kutatásra kijelölt területet olyan sűrű,

[12] Bacskai 2014.
[13] Somogyvári 2014.
[14] Puszta 2014.

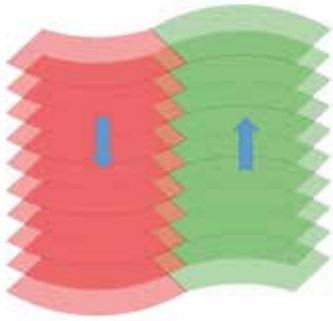

1. kép. A lendítési sávok átfedése
Fig. 1. The overlap between the sweep zones

egymással párhuzamos vonalak mentén, oda-vissza irányban haladó sávokban járjuk be, hogy a detektor mozgása a vizsgálandó területet teljes egészében lefedje *(1. kép),* mert csakis így lehetséges a felső 30 cm vastag talajrétegben található (szinte) összes régészeti lelet felgyűjtése.

2008–2022 között összesen 92 munkanapot töltöttünk a terepen. A kutatásra kijelölt terület növényzettel való fedettségétől függően évente egy tavaszi és egy őszi szezonban végeztünk leletfelderítést. A 11 kutatási szezon alatt kutatási módszereinket folyamatosan finomítottuk, szem előtt tartva a tőlünk nyugatra eső országok protokolljait, ahol ennek a kutatási formának jóval nagyobb hagyománya van. Elsősorban az angolszász módszert tartottuk a legmegfelelőbbnek, amit a hazai viszonyokhoz kisebb igazításokkal adaptálva alkalmaztunk.

Az angolszász területen a fémdetektor használatát a talaj felső, 30 cm vastag, szántott rétegének régészeti kutatásával azonosítják.[15] Ennek megfelelően a jogi szabályozás csak a talaj 0–30 cm-es rétegében teszi lehetővé a fémdetektor használatát.[16] Ennek a szabályozásnak megfelelően mi is olyan gépbeállításokkal dolgoztunk, ahol nagyobb keresőfrekvenciát alkalmaztunk 40–80 kHz-ig, amelyek behatolási mélysége alacsonyabb volt, viszont a nagyon apró tárgyakat vagy azok töredékeit is megtaláltuk. Az apróbb tárgyakra történő fókuszálást az is indokolta, hogy a lelőhelyen gyűjtött fémleletek jelentős része a körülnyírt, Luxemburgi Zsigmond által veretett parvusok voltak.

Az angol módszer szerint a kutatócsoport három személyből áll. Az egyik csak és kizárólag keresi a fémeket, majd megjelöli egy jelölőzászlóval. A másik kiássa és egy pinpointer segítségével megkeresi a tárgyat. A harmadik végzi a tárgyak helyének bemérését, a kiemelt leletek elcsomagolását és a kiásott föld visszatemetését.[17] A különböző részfeladatok felosztását elsősorban abból a szempontból tartották fontosnak, hogy a kereső személyek ne hagyják el a kijelölt kutatási vonalat, tartani tudják a kitűzött irányt, és biztosítani tudják az átvizsgált sávok közötti átfedést. A detektort használó személyek iránytartásával ugyanis gyakran merültek fel problémák, hiszen a megbízhatóan és jól láthatóan kijelölt iránysáv nélkül nem tudták a kutatási folyosójukat tartani. A jobblábasak jobb oldalra, a ballábasak bal oldalra hagyták el a zónájukat. Ezt a problémát csak fokozta, amikor jelentős távolság megtétele után vissza kellett térni, ha a második csoporttag nem találta meg a jelölés helyén a tárgyat pontatlan bejelölés vagy az érzékelt tárgy apró méretéből és viszonylag nagyobb mélységben való elhelyezkedéséből adódóan.

Ezekkel a problémákkal mi is szembesültünk, amit a terepen egyszerűen alkalmazható, praktikus eszközök alkalmazásával igyekeztünk megoldani. A szisztematikus leletfelderítés legfontosabb eleme a terület egymást fedő sávokkal történő bejárása. A megfelelő fedés biztosítása érdekében 50 × 50 méteres kutatási egységekben dolgoztunk. A szigorú iránytartás érdekében a kutatandó területre kitűztünk egy 50 × 50 méteres négyzethálót, amelyhez két végszalagot használtunk fel, amelyen méterenként más színnel jelöltük az egyméteres lendítési sávot. A sávok kijelölésénél nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a sávok fedésben legyenek egymással. Így próbáltuk annak az esélyét minimalizálni, hogy nagyobb felületek kimaradjanak a kutatásból. Minden öt méterenként egy piros jelzést és 10 méterenként két piros jelzést iktattunk be. Ezeknek a jelöléseknek a kutatás megszakításakor, majd a visszaálláskor volt jelentőségük *(2. kép).*

Mivel a terep domborzata nem volt egyenletes, így előfordult, hogy 50 méteren belül olyan magasságbeli eltérések mutatkoztak, hogy a végszalagunk kb. 80 centiméteres magasságban történő elhelyezése már nem látszott, aminek a kiküszöbölésére egy 1,5 méteres rudat alkalmaztunk, amelynek kettős feladata volt. Egyrészt jelölte az indulási és érkezési pozíciót, másrészt a tetején lévő erős jelzőfény biztosította az irányt szürkület vagy köd esetén – így sikerült a stabil iránytartást biztosítanunk. A kutatás során két kézi GPS-t használtunk. Az egyikkel csak a nyomvonalat rögzítettük, így a kutatott területek pontos kiterjedését tudtuk dokumentálni, ami nagy segítséget jelentett az újabb kutatási egységek kitűzésében. A másik GPS a nyomvonal megerősítése mellett a leletek találási helyét rögzítette a második ütem során.

Egy-egy kutatási egységet általában a művelésből adódó szántáscsíkokkal párhuzamosan jártunk le. A nagy

[15] Byard 2013.
[16] Treasure Act, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/24. A hozzáférés dátuma: 2024. január 29.
[17] Connor–Scott 1998; Byard 2013; Wessman et al. 2022.

2. kép. A kutatási terület kijelölése iránytartó szalagok alkalmazásával. Fotó: Bálint Marianna
Fig. 2. The selection of the survey area using marking flags. Photo: Marianna Bálint

leletsűrűséggel jellemezhető kutatási egységekre egy-egy újabb talajforgatás után ismét visszatértünk, és az első kutatási irányra merőlegesen, más keresési frekvenciával végeztük el a vizsgálatot.

Eleinte mi is a „nem ások, csak jelzek" módszert alkalmaztuk. Hamar rájöttünk, hogy gyorsabb, ha kiássa az első személy a tárgyat, majd annak a helyét jelöli meg zászlóval. Így a második személyre maradt a tárgy helyének bemérése, a lelet szakszerű elcsomagolása és a terület rendbetétele. A munka során fontosnak tartottuk, hogy mindvégig jelen legyen régész. A magyarországi törvényeket és a szakmai elvárásokat betartva a második személy minden esetben régész szakember, aki elsődlegesen meg is határozza a lelet korát, jellegét, anyagát.

A leletek előkerülési helyét kézi GPS-készülék használatával rögzítettük. A leletek szóródásának M = 1 : 10 000-es léptékű térképen történő ábrázolásához a hárommétereres pontosság megfelelőnek bizonyult. A leleteket egyenként villámzáras műanyag zacskóba csomagoltuk. A terepi munka során a gyűjtött lelet minden esetben kapott egy kísérőlapot, ami az EOV-koordináta adatokkal együtt az összes terepen összegyűjthető információt tartalmazza, melyek a későbbi feldolgozáshoz szükségesek lehetnek. A gyűjtött tárgyakat terepi azonosító számmal is elláttuk.

A terepmunkák végeztével a gyűjtött leletek adatait Excel-táblázatban rögzítettük, amelyben a lelet pontos előkerülési helyét rögzítő EOV-koordináták mellett feltüntettük a tárgy anyagát, rövid leírását, korát, valamint tárgytípusok szerint igyekeztük kategorizálni azokat *(1. táblázat).* Megkülönböztettük a presztízs tárgynak értelmezhető, nemesfémből készült ékszereket, fegyvereket. További kategóriába soroltuk a viselethez tartozó vereteket, ruhadíszeket, ékszereket, a használati tárgyakat, szerszámokat, a hitvilághoz köthető leleteket. Külön kategóriába soroltuk a leginkább nyersanyagként értelmezhető bronzrögöket, öntecseket.

1. táblázat. A gyűjtött leletek adatainak rendszerezése (Excel-táblázat részlete, az EOV-koordináták kimaszkolva)
Table. 1. Tabulation of the finds (detail of the excel spreadsheet, with the EOV coordinates withheld)

Sorszám	Tárgy	EOV X	EOV Y	Dátum	Elsődleges jellemzés	Értelmezés	Korszak
2018-001.	veret	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	öntött bronz lószerszámveret	értelmezhető használati tárgy	vaskor-szkíta
2018-002.	tőr	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	bronzkés/tőr markolattöredéke	értelmezhető használati tárgy	bronzkor
2018-003.	csüngő	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	bronz spiráldísz	értelmezhető viseleti elem	bronzkor
2018-004.	olló	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	vas olló töredéke	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-005.	mérlegsúly	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	ólom, lapos, korongalakú, 3,7 gr	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-006.	lövedék	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	20. századi	fegyver	recens
2018-007.	veret	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	öntött, bronz, pálcika alakú pártaöv veret	értelmezhető viseleti elem	középkor

Sorszám	Tárgy	EOV X	EOV Y	Dátum	Elsődleges jellemzés	Értelmezés	Korszak
2018-008.	kés	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	vas, pengetöredék	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-009.	tárgytöredék	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	bronzszegecs	nehezen értelmezhető használati tárgy töredéke	meghatározatlan
2018-010.	veret	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	pajzs alakú öntött bronz veret	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-011.	veret	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	bronz, félgömbös pityke, sima, díszítetlen, szélén két lyukkal, lószerszámveret?	nehezen értelmezhető viseleti elem	vaskor-szkíta
2018-012.	kés	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	vas, penge nagy méretű töredéke	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-013.	szeg	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	kovácsolt vasszeg feje, lapos, korong alakú	értelmezhető használati tárgy	középkor
2018-014.	bronzrög	xxxxxx	yyyyyy	9/10/2018	közepes, közel hasáb alakú, legömbölyített szélekkel	nyersanyag	meghatározatlan

Az ilyen műszeres leletfelderítés a régész jelenlétével nemcsak a fémleletekre koncentrálódott, hanem a kerámia-, kőeszköz- és csontanyag felgyűjtése mellett általános megfigyeléseket is (tűzhelyek nyomait, kerámia koncentrációt, embercsontokat) rögzített.

ELSŐDLEGES EREDMÉNYEK

A solti Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés során a 11 szezon alatt 92 munkanapot töltöttünk a terepen. A mintegy százhektáros lelőhely területének egyharmadát, összesen 31 hektár nagyságú területet vizsgáltunk át az általunk kidolgozott, folyamatosan fejlesztett és finomított szisztematikus módszerrel. A kutatás összességében több mint 2700 darab régészeti korú fémleletet eredményezett. A dokumentált emlékek döntő többsége a mindenkori járószinten elhagyott, eldobott tárgy vagy tárgytöredék volt. A színesfémből készült tárgyak mellett a kezdetektől

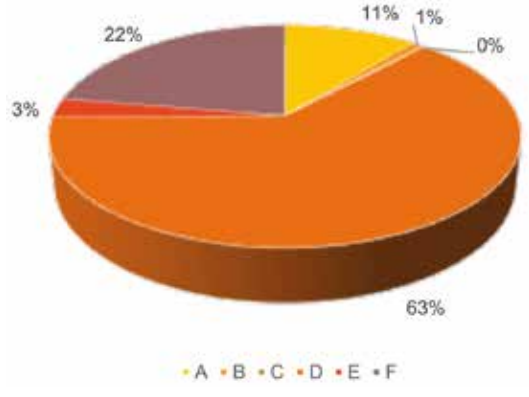

3. kép. A Tételhegyen gyűjtött leletek megoszlása korszakok szerint (összes: 2638 db, 100%). Jelkulcs: A: őskor (286 db, 11%), B: római kor (26 db 15%), C: népvándorlás kor (5 db 0%), D: középkor (1656 db, 63%), E: újkor (74 db, 3%), F: meghatározatlan (592 db, 22%)

Fig. 3. Distribution of finds collected on the Tételhegy according to archaeological periods. (total: 2638 pieces, 100%). Key: prehistoric (286 pieces, 11%), B: Roman period (26 pieces 15%), C: Migration period (5 pieces 0%), D: Middle Ages (1656 pieces, 63%), E: Modern Age (74 pieces, 3%), F: indeterminable (592 pieces, 22%)

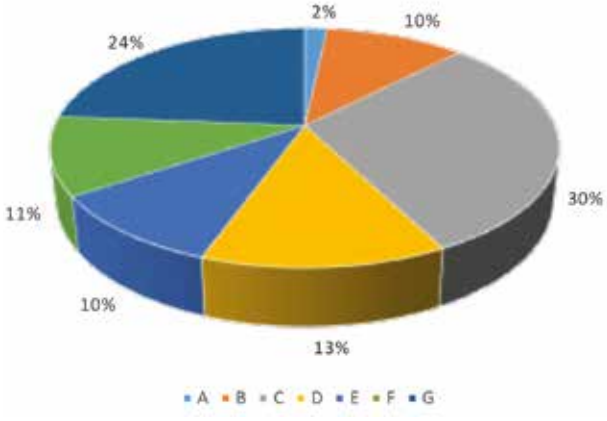

4. kép. A Tételhegyen gyűjtött bronzkori leletek megoszlása tárgytípusok szerint (összes: 236 db, 100%). Jelkulcs: A: arany hajkarika (4 db, 2%), B: bronz tőr (25 db 10%), C: tű (71 db 30%), D: karperec (31 db, 13%), E: csüngő (24 db, 10%), F: ruhadísz (25 db, 11%), G: szerszám (56 db, 24%)

Fig. 4. Distribution of Bronze Age finds collected on the Tételhegy according to artefact types (total: 236 pieces, 100%). Key: A: gold hair ornaments (4 pieces, 2%), B: bronze daggers (25 pieces 10%), C: pins (71 pieces 30%), D: bracelets (31 pieces, 13%), E: pendants (24 pieces, 10%), F: costume accessories (25 pieces, 11%), G: implements (56 pieces, 24%)

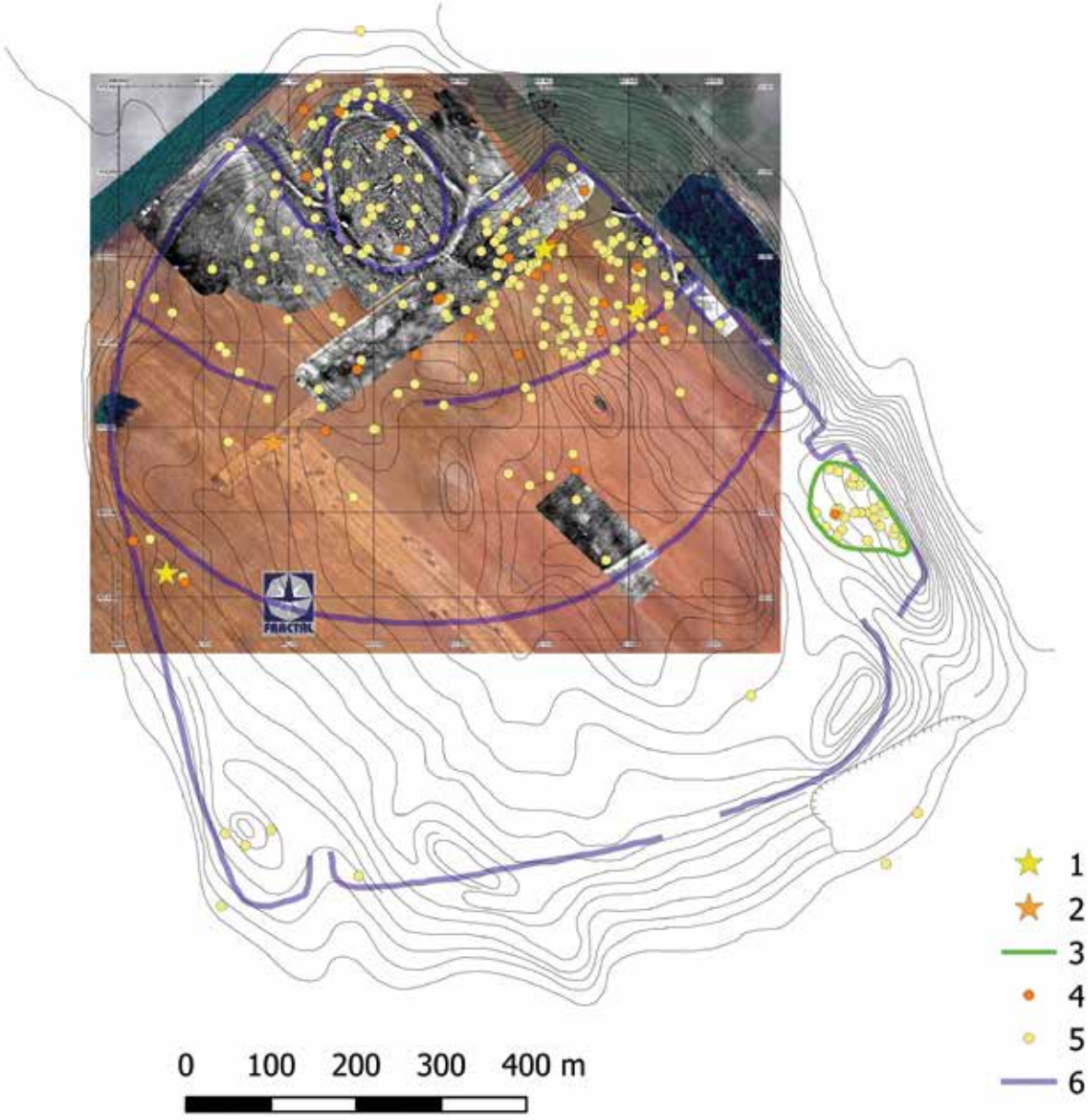

5. kép. A Tételhegyen gyűjtött bronzkori leletek szóródása a geofizikai felmérés eredményeire vetítve.
Jelkulcs: 1. középső bronzkori arany hajkarikák, 2. késő bronzkori arany hajkarika, 3. középső bronzkori depó, 4. bronz tőrök, 5. bronztűk, 6. sáncmaradványok. Összeállította: Bálint Marianna

Fig. 5. Distribution of Bronze Age finds on the Tételhegy transcribed onto the magnetogram.
Key: 1. Middle Bronze Age gold hair-rings, 2. Late Bronze Age gold hair-ring, 3. Middle Bronze Age hoard, 4. bronze daggers, 5. bronze pins, 6. remains of the rampart. Made by Marianna Bálint

tudatosan súlyt helyeztünk a vasleletek felgyűjtésére is. A fellelt tárgyak többsége ugyan a bronzkorra és a középkorra tehető, a szisztematikus műszeres leletfelderítés során azonban sikerült olyan régészeti korszakok emlékanyagát is térképen rögzítenünk, amiknek a korábbi terepbejárások során nem volt megfigyelhető tárgyi emléke *(3. kép)*.

A műszeres leletfelderítés eredményeként sikerült finomítanunk a Tételhegy régészeti kronológiáját. A lelőhelyen a bronzkor után a kora vaskor idején is kell megtelepedéssel számolnunk, bár a (pre)szkítákhoz köthető jelenlét a néhány hozzájuk keltezhető bronztárgy alapján a bronzkorinál jóval kevésbé intenzív lehetett. A római kori megtelepedésre csupán másfél tucatnyi római érem, fibula és egyéb lelet utal; viszont a lelőhely később megnövekedett jelentőségét több mint 1600 darab középkori tárgy tanúsítja.

A bronzkori leletek szóródásánál feltűnő, hogy a leletek zöme a földváron kívül helyezkedett el, ami részben talán magyarázható azzal, hogy a középkori építési tevékenységek során a bronzkori rétegek nagy része elpusztult.

6. kép. Bronzöntecsek a Tételhegyről. Fotó: Kiss Béla
Fig. 6. Bronze lumps from the Tételhegy. Photo: Béla Kiss

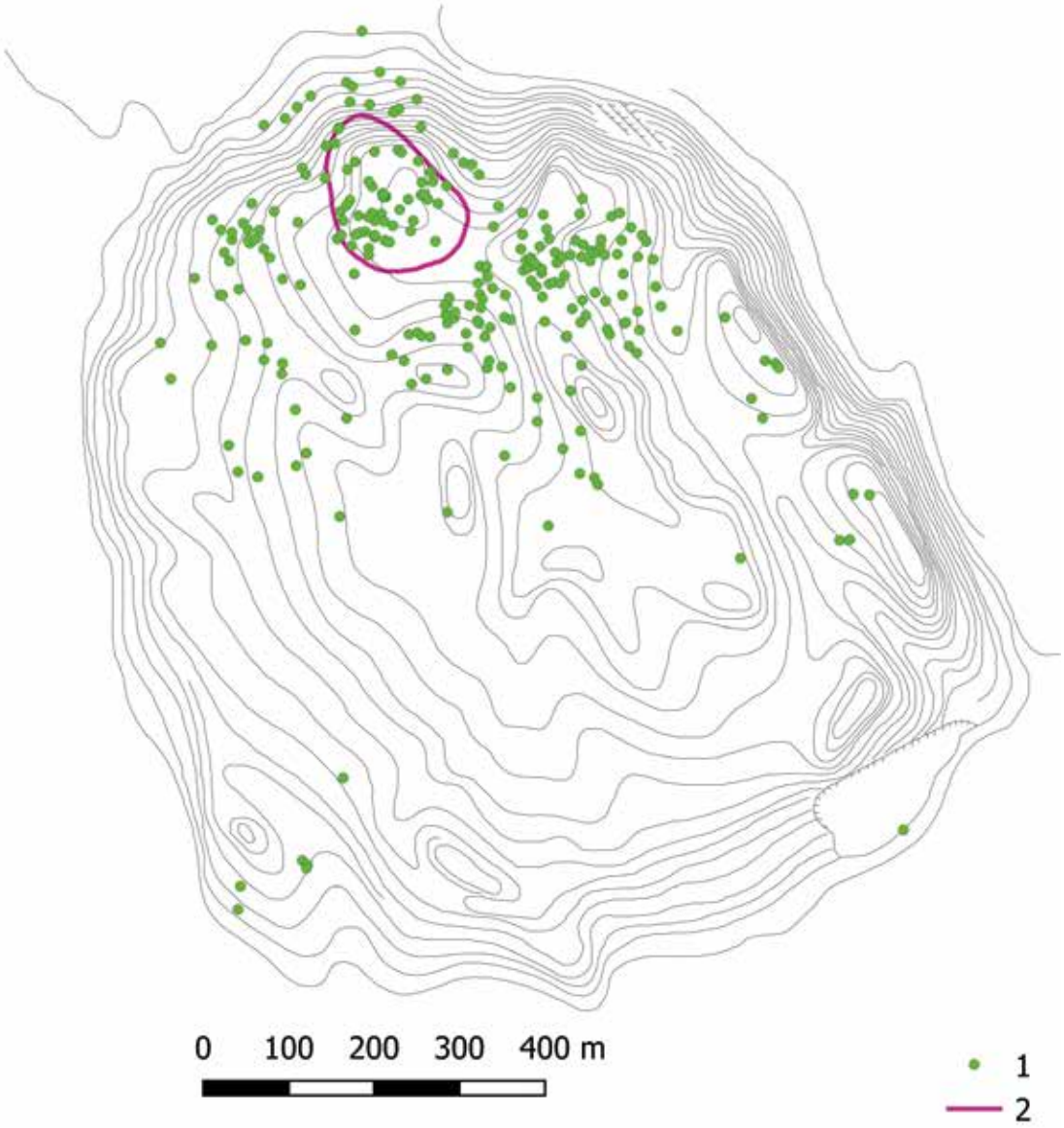

7. kép. Bronzrögök szóródása a Tételhegyen. Jelkulcs: 1. leletek, 2. földvár. Készítette: Bálint Marianna
Fig. 7. Distribution of bronze lumps on the Tételhegy. Key: 1. Finds, 2. hillfort. Made by Marianna Bálint

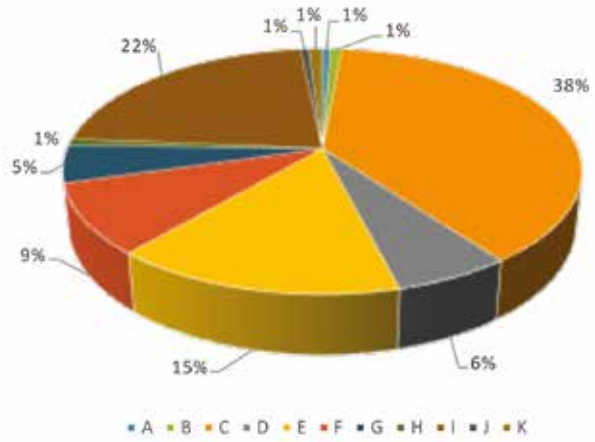

8. kép. A Tételhegyen gyűjtött középkori leletek megoszlása tárgytípusok szerint (összes: 1656 db, 100%). Jelkulcs: A: liturgikus tárgy (10 db, 1%), B: fegyver (14 db 1%), C: pénzérme (636 db 38%), D: ékszer (102 db, 6%), E: veret, ruhadísz (253 db, 15%), F: csat (153 db, 9%), G: gomb (82 db, 5%), H: textilplomba (14 db, 1%), I: vaseszköz (365 db, 22%), J: mérlegsúly (10 db, 1%), K: hálónehezék (17 db, 1%)

Fig. 8. Distribution of medieval finds from the Tételhegy according to artefact types (total: 1656 pieces, 100%). Key: A: liturgical objects (10 pieces, 1%), B: weapons (14 pieces 1%), C: coins (636 pieces 38%), D: jewellery (102 pieces, 6%), E: mounts, dress ornaments (253 pieces, 15%), F: buckles (153 pieces, 9%), G: buttons (82 pieces, 5%), H: cloth seals (14 pieces, 1%), I: iron implements (365 pieces, 22%), J: scale weights (10 pieces, 1%), K: loom weights (17 pieces, 1%)

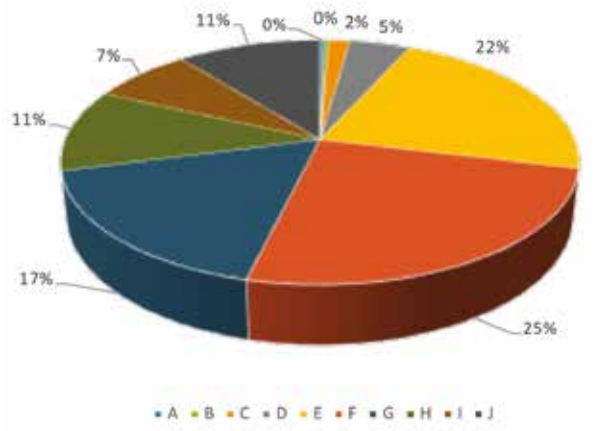

9. kép. A Tételhegyen gyűjtött leletek megoszlása lelettípusok szerint (összes: 2768 db, 100%). Jelkulcs: A: presztízs tárgy (9 db, 0%), B: liturgikus tárgy (10 db, 0%), C: fegyver (43 db, 2%), D: ékszer(125 db, 5%), E: viseleti elem (609 db, 22%), F: pénzérme (693 db, 25%), G: használati tárgy (474 db, 17%), H: bronzrög, nyersanyag (302 db, 11%), I: bronzlemez-töredék (206 db, 7%), J: értelmezhetetlen tárgy (297 db, 11%)

Fig. 9. Distribution of finds from the Tételhegy according to artefact types (total: 2768 pieces, 100%). Key: A: prestige objects (9 pieces, 0%), B: liturgical objects (10 pieces, 0%), C: weapons (43 pieces, 2%), D: jewellery (125 pieces, 5%), E: costume accessories (609 pieces, 22%), F: coins (693 pieces, 25%), G: utilitarian objects (474 pieces, 17%), H: bronze lumps, raw material (302 pieces, 11%), I: bronze plate fragments (206 pieces, 7%), J: indeterminable objects (297 pieces, 11%)

Ebből adódhat, hogy a leletek jelentős részét a földváron kívüli településen gyűjtöttük. A bronzkori presztízstárgyaknak értelmezhető bronztőrök és az aranyékszerek szintén a központi erődítésen kívül kerültek elő *(4. kép)*. Külön említést érdemel a Tételhegy keleti peremén térképezett bronzkori leletkoncentráció is. A 29 tárgy között nagy számban találunk különböző tűket, ruhadíszeket, csüngőket, valamint valószínűleg tőrnek értelmezhető pengetöredéket – ezeket talán egy szétszántott depónak értelmezhetjük *(5. kép)*. Erre utalhat az is, hogy ezen a területen nyitott szelvényben nem sikerült bronzkori jelenséget dokumentálni.

A bronzkorra keltezhető tételhegyi leletanyag sajátos részét alkotják a különböző formájú, méretű és tömegű – nyersanyagként értelmezhető – bronzrögök. A nagyszámú bronzrögnek különböző formái különíthetők el: a néhány centiméter nagyságú gömbölyű, sima felületű, kicsi, csepp alakú bronzrögök mellett jelen vannak a nagyobb és súlyosabb, éles szélekkel határolt, egyenetlen felületű darabok is. Az öntőcsapok és öntecsek egyértelműen kapcsolatba hozhatók a bronzöntéssel *(6. kép)*. Magukat a bronzrögöket nagy területen, szinte egyenletesen szóródva találjuk. Nem is tudunk olyan lelőhelyrészt lehatárolni, ahol látványosan koncentrálódnának,[18] ami egyértelműen korabeli műhely létére utalna *(7. kép)*. A felgyűjtött bronzrögök figyelemreméltó mennyisége alapján újra kell gondolnunk a „drága bronzról" megfogalmazott korábbi narratívákat. A szétszórt rögök és öntecsek súlyát tekintve azokból további 20 darab tokosbaltát lehetett volna önteni. El kell gondolkodnunk rajta, hogy a nagyszámú bronzrög keletkezése mögött az öntési folyamatot, a fémolvadék véletlen elcseppenését kell-e látnunk, vagy a szakirodalomban már korábban felmerült egyfajta rituálét kell-e sejtenünk a jelenség hátterében.[19]

Ami a lelőhelyen gyűjtött szórvány fémleletek többségét, a középkori leletanyagot illeti, a következő megállapítások vonhatók li: az Árpád-kori tárgyak kiemelkedő hányadát a pénzérmék képviselik. Az Árpád-kori pénzeket elszórtan a Tételhegy teljes területén megtaláljuk, a késő középkori érmek térképezésénél viszont feltűnő, hogy azok az északi részen, a templom környezetében koncentrálódnak *(8. kép)*. A Templomdombon kívüli késő

[18] Tarbay 2017. 122.

[19] Rusu 1981; Waarsenburg–Maas 2001. 48; Kuijpers 2008. 93; Figuriedo et al. 2010. 1624; Szabó 2019. 212.

középkori járószinten elhagyott ékszerek, ruhadíszek, veretek a település központjához vezető utakat jelölik ki. Különösen hangsúlyos ez a Templomdomb és a Várdomb között húzódó völgyszerű mélyedésben, de feltehetőleg a keleti kaputól nyugati irányba húzódó leletgazdag sáv is egy másik megközelítési lehetőséget jelölhet.

A nagyszámú használati tárgy, viseleti elem és ékszer mellett a műszeres leletfelderítés néhány olyan „presztízs" tárgyat is eredményezett, amik a lelőhely jellegének; s főként a bronzkori és középkori településhálózatban betöltött szerepének meghatározásához, árnyaltabb értelmezéséhez is közelebb visznek bennünket *(9. kép)*.

ÖSSZEFOGLALÁS

A lelőhelyen végzett műszeres leletfelderítés során mindvégig szem előtt tartottuk annak tudományos jellegét. A múzeumi önkéntes, hobbi „régészekkel" ellentétben az egyes tárgyak előkerüléséről minden esetben pontos dokumentációt készítettünk. A közösségi fémkereséssel szemben nagy hangsúlyt fektettünk a színesfémből készült tárgyak mellett a vastárgyak gyűjtésére is. Az értelmezhető ép tárgyak és tárgytöredékek mellett az egyértelműen régészeti korú tárgyaknak minősülő bronzrögöket, bronzlemezeket is elcsomagoltuk. A jellegtelen bronzlemezek feldolgozásakor nagy meglepetés ért minket, amikor közöttük több, utólagos véséssel díszített középkori erénytálakhoz tartozó töredéket is találtunk. Az alaktalan bronzrögök és bronzlemezek értelmezése jól igazolja, hogy minden egyes apró tárgy hozzátartozik a lelőhely történetéhez.

A Tételhegyen végzett műszeres leletfelderítés újszerűségét abban foglalhatjuk össze, hogy a fémleletek sűrűsödési pontjait a geofizikai felmérések és az ásatások eredményeivel is össze lehetett hasonlítani. A műszeres kutatás egyik legnagyobb újdonságának azt tekintjük, hogy a nagyobb kiterjedésű, összefüggő területek átvizsgálása során előkerült leletek és megfigyelések lehetőséget nyújtottak a lelőhely szerkezetének és térhasználatának értelmezéséhez.

A szórvány fémleletek ilyen jellegű mérlegelését elsősorban az tette lehetővé, hogy a leletfelderítést azonos személy egyazon módszerrel, azonos műszerrel, azonos gépbeállítási program alkalmazásával végezte – így a lelőhelyről gyűjtött leletsűrűsödési adatok mindenképpen objektívnek tekinthetők. A kutatás során legalább ilyen fontos szempont volt az is, hogy nemcsak az egyes tárgyak megtalálása, hanem a lelőhelyről gyűjthető lehető legtöbb megfigyelés és régészeti információ dokumentálása vezérelte a munkánkat, melynek során, ha nem is sikerült minden titkot fellebbenteni Tételhegy történetéről, reméljük, hogy jó alapot szolgáltat a jövő kutatásaihoz.

IRODALOM

Bacskai 2010 — Bacskai István: A műszeres leletfelderítés helye napjaink régészeti kutatásában. Role of instrumental find detection in modern archaeological investigation. *JAMÉ* 52 (2010) 141–152.

Bacskai 2013 — Bacskai István: A műszeres leletfelderítés szerepe a régészeti kutatásokban. The role of metal detecting in archaeological investigations. *JAMÉ* 55 (2013) 485–497.

Bacskai 2014 — Bacskai István: Műszeres leletfelderítés Solt-Tételhegyen. Metal detector survey at Solt-Tételhegy. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 235–244.

Bíró–Katona-Kiss–Rózsa 2018 — Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán (szerk.): *Fémek a földből I.* Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19. Orosháza, 2018.

Brindle 2009 — Brindle, Tom: Amateur Metal Detector Finds and Romano-British Settlement: A Methodological Case Study from Wiltshire. In: Mark Driessen et al. (eds.): *TRAC 2008. Proceedings of the Eighteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference.* Oxford, 2009. 53–72.

Byard 2013 — Byard, Anni: *Metal detecting as ploughzone archaeology: the case of West Hanney, Oxfordshire.* Kellogg College, Oxford, 2013.

Campbell–White–Thomas 2019 — Campbell, Stuart – White, Liz – Thomas, Suzie (eds.): *Competing Values in Archaeological Heritage*. Springer, 2019.

Connor–Scott 1998 — Connor, Melissa – Scott, Douglas D.: Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology* 32 (1998) 4: 76–85.

Dobat 2013 — Dobat, Andres S.: Between Rescue and Research: An Evaluation after 30 Years of Liberal Metal Detecting in Archaeological Research and Heritage Practice in Denmark. *Eur. J. Archaeol. 16* (4) 2013, 704–725.

Figuriedo et al. 2010 — Figuriedo, Elin – Silva, Rui J. C. – Senna-Martinez, João C. – Araújo, M. Fátima – Braz Fernandes, Francisco M. – Inês Vaz, João L.: Smelting and recycling evidences from the Late Bronze Age habitat site of Baioes (Viseu, Portugal). *JAS* 37 (2010) 1623–1634.

Gyimesi 2021 — Gyimesi László: Bevezető gondolatok. In: Pomázi-Horváth–Rózsa 2021. 3.

Henriksen 2006 — Henriksen, Mogens Bo: The Metal Detector – Friend or Foe. Aspects of Metal Detector Archaeology in Denmark. In: Hansen, Keld Moller – Pedersen, Kristoffer Buck (eds.): *Across the western Baltic. Proceeding from an archaeological conference in Vordingborg.* Udgivet af Sydsjaellands Museum 2006. 217–226.

Katona-Kiss 2022 — Katona-Kiss Attila: *A kései nomád műveltség nyomai a Maros-Körös közén. Adatok a térség kun időszakának történetéhez.* A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 50. Budapest, 2022.

Kuijpers 2008 — Kuijpers, Maikel H. G.: B*ronze Age Metalworking in the Netherlands (c. 2000 – 800 BC). A research into the preservation of metallurgy related artefacts and the social positon of the smith.* Leiden, 2008.

Lecroere 2016 — Lecroere, Thomas: "There Is None So Blind as Those Who Won't See": Metal Detecting and Archeology in France. *OPAR* (2016) 2: 182–193.

Lewis 2016 — Lewis, Michael: A Detectorist's Utopia? Archaeology and Metal-Detecting in England and Wales. *OPAR* (2016) 2: 127–139.

Martens–Ravn 2016 — Martens, Jes – Ravn, Mads (reds.): *Ployejord som kontekst. Nye utfordringer for forskning, forvaltning og formidling.* Artikkelsamling. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, 2016.

Négyesi 2002 — Négyesi Lajos: Fémdetektor alkalmazása a régészeti kutatásban. In: Ilon Gábor (szerk.): *A régésztechnikus kézikönyve* I. Panniculus Ser. B. No. 6. Szombathely, 2002. 41–45.

Pomázi-Horváth–Rózsa 2021 — Pomázi-Horváth Viktória – Rózsa Zoltán (szerk.): *Töredékek. Kopáncs falu fémleletei. Régészeti Magazin* 2021. 1.

Puszta 2014 — Puszta Sándor: Felszíni mágneses kutatások a Tételhegy területén. Geophysical investigations on the Tételhegy site. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 53–62.

Rácz 2021 — Rácz Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés kaland tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében.* Szentendre, 2021.

Reeves 2015 — Reeves, Matthew: Sleeping with the "Enemy". Metal detecting Hobbyists and Archaeologists. *Adv. Archaeol. Pract.* 3 (2015) 3: 263–274.

Rózsa 2021 — Rózsa Zoltán: Kiadványunk elé. In: Pomázi-Horváth–Rózsa 2021. 4–5.

Rusu 1981 — Rusu, Mircea: Bemerkungen zu den Grossen Werkstatten- und Giesereifunden aus Sibenbürgen. In: Lorenz, Herbert (Hrsg.): S*tudien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn.* Mainz–Rhein, 1981, 375–402.

Sánta 2017 — Sánta Barbara: Hun áldozati üst töredékei Rábapatyról? *Savaria* 39 (2017) 169–174.

Somogyvári 2014 — Somogyvári Ágnes: Bronzkori telepjelenségek és erődítésnyomok Solt-Tételen. Előzetes jelentés. Bronze Age settlement features and defence works at Solt-Tétel. Preliminary report. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 63–84.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

Szabó 2019 — V. Szabó Gábor: *Bronzkori kincsek Magyarországon. Földbe rejtett fegyverek, eszközök, ékszerek nyomában.* Hereditas Archaeologica Hungariae 3. Budapest, 2019.

Tarbay 2017 — Tarbay János Gábor: Égitestek, bronzkincsek, rituálék… Késő bronzkori fémleletek Hajdúböszörmény határából: Zelemér és Hetven-Laponyag. Celestial bodies, bronze hoards, rituals… Late Bronze Age metal finds from the surroundings of Hajdúböszörmény: Zelemér and Hetven-Laponyag. In: V. Szabó Gábor – Bálint Marianna – Váczi Gábor (szerk.): *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere. The second situla of Hajdúböszörmény and its relations.* Budapest–Hajdúböszörmény, 2017. 105–146.

Waarsenburg–Maas 2001 — Waarsenburg, Demetrius D. J. – Maas, Hendrieneke: Gods, men and money. Reflections on a protohistoric bronze hoard from the temple of Mater Matuta at Satricum (Latium). In: Niboer, Albert J. (ed.): *Interpreting deposits: Linking ritual with economy (Caecvlvs IV).* Groningen, 2001, 45–56.

Wessman et al. 2022 — Wessman, Anna – Deckers, Pieterjan – Lewis, Michael – Thomas, Suzie – Nolet, Katelijne: Metal-Detecting Rallies. Characterizing the Phenomenon, Understanding the Challenges, and Identifying Strategies for Heritage Protection. *Adv. Archaeol. Pract.* 2022. 1–11.

SYSTEMATIC METAL DETECTING SURVEYS ON THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Marianna Bálint

Keywords: metal detectoring, research methodology

Systematic metal detectoring was added to the arsenal of the site's complex investigation from 2008 onward. At first, the goal was to ensure the continuous screening of the earth moved during the excavation. In the wake of the first major results, this task was soon expanded to determine locations for opening trenches in areas where the metal detectors indicated a significant concentration of metal artefacts. The triangular feature (the Várdomb) identified west of the Templomdomb during the geophysical prospection was the first larger area that was wholly surveyed, metre by metre.

We had the opportunity to conduct metal detecting surveys over increasingly larger areas of the Tételhegy during the campaigns conducted between 2018 and 2022. During this period, we conducted the surveys in spring and autumn, depending on the vegetation cover; we spent a total of 88 days in the field during the eleven survey periods. We surveyed a 31 hectares large area, roughly one-third of the Tételhegy, using the systematic survey technique we had elaborated and continuously refined and improved. We recovered more than 2700 archaeological metal finds. The overwhelming majority of these intact or broken metal artefacts had been discarded or lost, and lay on the given period's occupation surface. In addition to the copper-alloy articles, we also focused on the collection of iron artefacts. Most of the metal finds date from the Bronze Age and the Middle Ages. The finds discovered in the course of the metal detecting surveys included artefacts from archaeological periods whose finds had not been registered during the earlier field surveys (such as the pre-Scythian period).

Bronze lumps of various form, size and weight that can be interpreted as raw material represent a distinctive group among the Bronze Age finds. The remarkably high number of these bronze lumps calls for a reconsideration of earlier narratives on "expensive bronze". In addition to the many tools and implements, costume accessories and jewellery items, the metal detecting surveys also yielded a handful of prestige articles that contribute to a better understanding and more nuanced interpretation of the site's nature and its role in the Bronze Age and medieval settlement network.

The novelty of the metal detecting survey conducted on the Tételhegy was that the concentration of metal finds could be compared with the results of the geophysical surveys and the excavations. The perhaps greatest accomplishment of the systematic metal detecting survey is that the finds recovered during the investigation of extensive contiguous areas and the field observations made during the survey provided important new data on the site's spatial organisation and thereby contributed to the interpretation of how space was used. The assessment of the finds with this goal in mind was possible because the surveys were conducted by the same person using the exact same technique and programme settings and thus the data on find concentrations on the site can be regarded as being objective. Another equally important consideration was that in addition to recovering metal finds, the retrieval and documentation of as much archaeological information about the site as possible was also among our priorities.

A SOLT-TÉTELHEGYI NUMIZMATIKAI LELETEK ÁTTEKINTÉSE

Tóth Csaba

Solt-Tételhegy (Bács-Kiskun megye) lelőhelyen, egy nagyjából egy km² területen a 2005 és 2022 között évi rendszerességgel ismétlődő műszeres lelőhely-felderítés során összesen 691 darab numizmatikai jellegű anyag került elő, túlnyomó többségükben forgalmi pénzek, illetve 2 db számolópénz. A legkorábbi darabok a Római Császárság időszakából származnak, Traianustól (98–117) Valensig (364–378), továbbá Heraclius bizánci császár (610–641) 40 nummia címletű réz follisa. A leletanyag zömét a Magyar Királyság veretei teszik ki, a legkorábbi darab Béla herceg (1048–1060) denára, a legfiatalabbak I. Ferenc József (1948–1916) veretei. Az Árpád-kori magyar pénzek túlnyomó többségét III. Béla (1172–1196) két típusban – ún. „bizánci", illetve „pszeudo-kufikus" – előforduló rézpénzei teszik ki. Az Anjou-kor közel egy évszázadát zömében denárok, főként I. (Nagy) Lajos (1342–1382) ún. „szerecsenfejes" és „szentlászlós" denárai, illetve Mária királynő (1382–1395) veretei reprezentálják. Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) idejéből hirtelen szignifikánsan megugrik a pénzek szám. Zsigmond pénzeinek túlnyomó többsége az alacsony értékű „váltópénz", a parvus és a quarting. A Zsigmond halát követő időszakban az éremanyag folyamatos csökkenése figyelhető meg. A külföldi pénzek számaránya a teljes éremanyagon belül elhanyagolható, nagyobb mennyiségben csupán a 12–14. század folyamán kibocsátott ún. „friesachi" és „bécsi" denárok fordulnak elő. Általában elmondható, hogy a lelőhelyen nem került elő magas értékű érme, így nem ismerünk például aranypénzeket, illetve zárt kincsleletet sem, vagyis ezen a helyen a mindennapi pénzforgalomban használt, jellemzően kisebb címletű érméket vesztették el. Viszonylag alacsony a korabeli hamisítványok száma, ezek is inkább a 13–14. századi szlavón báni és bécsi denárok közül kerültek ki. A legpezsgőbb éremforgalom a 15. századra tehető, ezt követően szinte teljesen eltűntek a pénzek a területről.

Kulcsszavak: numizmatika, érem, éremlelet, magyar és külföldi pénzek, műszeres lelőhely-felderítés, Solt-Tételhegy

BEVEZETÉS

A numizmatika, azaz magával az érmével és a pénztörténettel foglalkozó tudományág kezdetei a reneszánsz időszakába nyúlnak vissza, amikor elkezdődött a régiségek, főként az ókori emlékek iránti intenzív érdeklődés, ezek közül is elsősorban a legnagyobb mennyiségben ránk maradt antik műtárgyak, azaz az érmék gyűjtése. Már a 16. században százas nagyságrendben léteztek Európa-szerte jelentős éremgyűjtemények, és a gyűjtéssel párhuzamosan megkezdődött a publikációs tevékenység is. A 18–19. századot a rendszerező, katalogizáló tevékenység jellemezte, kialakultak a numizmatika tudományágának alapvető vizsgálati módszerei (mint a tipológia, stíluskritika, metrológia), megszülettek az első nagy összegző munkák és katalógusok. A numizmatika mint régészeti leletanyag ezzel szemben csak a 20. század első felében került előtérbe, és ugyancsak ekkortól kezdik egyre inkább kihasználni az érmék összességének vizsgálatából (a kumulatív elemzésekből) adódó lehetőségeket. Egyes kincs- és sírleletek közlésére már korábban is voltak példák, az egyéb előkerülési formáknak, így a település- és szórványleleteknek azonban jellemzően csak a 20. század közepétől kezdett figyelmet szentelni a kutatás, eleinte főként az antik éremanyagnak.[1] A közép- és kora újkori település- és szórványleletek közlése kezdetben a jelentősebb városok és várak[2] anyagára korlátozódott, de kiterjedt kisebb településekre és falvakra is.[3]

A település- és szórványleletek összetétele alapvetően eltér a klasszikus kincs- és sírleletektől, így elemzésükből nyilván más jellegű következtetéseket lehet levonni. A Kárpát-medence vonatkozásában a sírleletek ugyanis leginkább a honfoglalás és a kora Árpád-korra, vagyis a 10–12. századra jellemzők, ezt követően elenyésző mennyiségben ismertek. Ezzel szemben kincsleletek elrejtése gyakorlatilag a 10. századtól egészen a közelmúltig nyomon követhető. Míg az egyes kincsleleteket alkotó pénzek

[1] Erre kiváló példa a Németországban indult „Fundmünzen" program, amelyhez később Magyarország is csatlakozott. A magyarországi programról átfogóan ld. Prohászka 2001. A program legújabb kötetei: Prohászka–Torbágyi 2017.

[2] A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb leletközlés. Bajcsavár: Gyöngyössy 2002. Buda: Garády 1943; Huszár 1952; Huszár 1956; Huszár 1958. Esztergom: Prohászka 2019. Győr: Lovas 1941; Lovas 1942. Kisnána: Huszár 1971–1972. Miskolc: Leszih 1955. Pápa: Gálvölgyi 2019a, Gálvölgyi 2019b. Székesfehérvár: Gedai 1972. Visegrád: Schulek 1933–1934; Huszár 1966; Tóth 1994; Tóth 2006

[3] Balatonszárszó: Gálvölgyi 2018a; Gálvölgyi 2018b. Kána: Gyöngyössy 2011. Muhi: Leszih 1943. Törtel-Ludas: Dinnyés 1999.

zöme viszonylag rövid, néhány évtizedes időintervallumot ölel fel, a település- és szórványleletek jellegükből adódóan ugyanakkor több száz, de akár ezer éven át tanúsíthatja egy-egy település vagy régió lakottságát, mindennapi pénzforgalmát. Ezekre a típusú leletekre az jellemző, hogy szinte kizárólag a legközönségesebb, a saját korukban is a legkevésbé értékes vereteket tartalmazzák, hiszen éppen ezeket veszítették el leggyakrabban hajdani tulajdonosaik. Ezen jellegzetességek figyelemben tartása mellett viszont egy-egy kisebb nagyobb régió területén szisztematikusan összegyűjtött szórványleletek rengeteg plusz információt nyújthatnak a terület éremforgalma, pénztörténete, sőt ezen túllépve akár gazdaságtörténete szempontjából. A mindenkori pénzanyag mennyisége, minősége, összetétele, forgalmi sebessége, az időszakonként fellépő „hamisítási" hullámok egész korszakok és országnyi területek gazdasági életére éppúgy fényt vethetnek, mint adott esetben egy-egy város, kisebb település történetére.

Míg korábban a leletközlések csupán szűkebb régiókra, általában egyes településekre szorítkoztak, az utóbbi évtizedekben – a műszeres leletfelderítésnek köszönhetően – már jóval nagyobb területek kerültek módszeres, éveken át tartó átvizsgálásra,[4] ezek közé tartozik a solt-tételhegyi lelőhely is. A nagyjából egy km^2 területen a 2005 és 2022 között évi rendszerességgel ismétlődő műszeres lelőhely-felderítés, valamint régészeti feltárás során összesen 691 darab numizmatikai jellegű anyag került napvilágra, túlnyomó többségükben forgalmi pénzek, illetve 2 db számoló zseton.[5] A teljes anyag három százaléka rossz megtartású, ezek pontos azonosítása kilátástalan.[6]

A leletanyagnak eddig csupán elenyésző hányada (13 db) került elő régészeti feltárás során (ezek többségét is fémkeresővel találták, melyek egyébként nagy valószínűséggel kikerültek volna a kutatás látóteréből), a pénzérmék zöme a jellemzően évi kétszeri műszeres lelőhely-felderítés eredménye *(1. táblázat)*. A 2005 és 2017 között előkerült anyagot V. Székely György régész-numizmatikus, a Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársa határozta meg, akinek tragikus halála után a projektvezető kérésére a tanulmány szerzője vette át ezt a feladatot.[7]

1. táblázat. A Solt-Tételhegyen talált numizmatikai anyag korszakonkénti megoszlása (a két zseton)
Table 1. Distribution of numismatic finds from the Tételhegy site (the two jetons are shown in parentheses)

Korszak	Róma	Bizánci	Árpád-kori	Késő középkori	Kora újkori	18–19. század	Bizonytalan	Összesen
Ásatási rétegből	1	-	1	9	1	-	-	12
Humuszból, műszerrel	19	-	103	515	9	9	16	671
Szórvány	-	1	1	-	(1)	4 (+1)	-	8
Összesen	20	1	105	524	11	14	16	691

2005 és 2017 között feldolgozott 221 darabhoz képest[8] 2018 és 2022 között megsokszorozódott az éremanyag, hiszen további 470 példánnyal gyarapodott a múzeum *(2. táblázat)*. A növekedés ellenére nem változott meg szignifikánsan az összetétel, hiszen jellegükben hasonló anyag került elő.[9] V. Székely György korábban már megírta: „A Tételhegyen eddig előkerült pénzek térbeli megoszlása egyértelműen azt mutatja, hogy a legtöbb darab a Templomdombra egykor felvezető út mentén, valamint a templomtól DNy-ra fekvő területen került elő. A pénzek korszakbeli eloszlása arról árulkodik, hogy az anyag kétharmadát kitevő késő középkori veretek szinte mindenhol előfordultak, de a kisebb számú Árpád-kori veretek inkább a hegy ÉNy-i lejtőjén, míg a kora újkoriak

[4] Jelenleg több nagyobb régió éremanyaga is feldolgozás és közzététel alatt áll. Bugac-Felsőmonostor környékén már 2014-ben az előkerült pénzek száma meghaladta a félezret (Székely 2014. 245), Pánya István (Kecskeméti Katona József Múzeum) szíves szóbeli közlése szerint jelenleg már több ezer darabot számlál. Az Orosháza tágabb környékén folytatott műszeres lelőhely-felderítés során 8000 darabot meghaladó szórvány éremanyag került napvilágra, Rózsa Zoltán szíves szóbeli közlése. Bohn Márton jelenleg a perkátai éremanyagot dolgozza fel: Bohn 2024.

[5] A szintén numizmatikai vonatkozású mérlegsúlyok feldolgozását lásd e kötet katalógusában aII.5.6. fejezetet.

[6] Előfordultak olyan példányok is, amelyeket rossz megtartásuk miatt nem lehetett egyértelműen konkrét kibocsátóhoz sorolni, viszont a formai jegyeik vagy töredékesen megmaradt éremképük alapján nyújtottak némi információt. Ilyen volt például a 13–14. századra keltezhető szlavón báni (Nr. 575–579, 582–589) és a bécsi denárok (Nr. 651–652) egy része, amelyek így a katalógusban a kronológiailag megfelelő helyre kerültek.

[7] Egyes darabok meghatározásában segítségemre voltak Barna Ferenc, Kovács Enikő és Vida István, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának munkatársai, akiknek ezen a helyen is köszönetet mondok.

[8] Székely 2017.

[9] Az érmek előkerülésének esetlegességére példa, hogy 2008 és 2014 között eltelt hét évben III. Béla rézpénzeiből 23, míg 2016 és 2022 között ugyanannyi idő alatt csupán 17 példány került elő. Ugyanez vonatkozik a másik leggyakoribb tárgytípusra, Luxemburgi Zsigmond pénzeire is.

a hegy belső részén bukkantak fel."[10] Ugyanígy nem lehet szembeötlő mintázatot felfedezni a területi elterjedésükben sem, általában Tételhegy minden részén hasonló összetételben kerültek elő a pénzek.

2. táblázat. A forgalmi pénzek korszakok szerinti eloszlása
Table 2. Distribution of coins according to periods

Korszak	Árpád-kor	Késő középkor	Kora újkor	18–20. század	Összesen
Magyar	73	475	8	8	564
Külföldi	19	56	2	7	84

AZ ÉREMANYAG ÉRTÉKELÉSE

A legkorábbi darabok a Római Császárság időszakából származnak, összesen nyolc császár veretei képviseltetik magukat: Traianus (98–117); Commodus (180–192); Gallienus (253–268); Galerius Maximianus (293–311); Maximianus (295–296); Constans (337–350); II. Constantius (337–361); Valens (364–378). A darabok szinte kivétel nélkül kisebb értékű bronzpénzek, csupán Commodus császárnak találták egy ezüst dupondiusát. Öt római bronzpénzről semmi többet nem lehet megállapítani. Nem minden példány esetében lehet egyértelműen eldönteni a verdehelyet, de ahol igen, azok közül a siscia verde vezet (5 db), ezeken kívül található a leletanyagban aquilejai (1 db), cyzicusi (1 db), heracleiai (2 db), római (2 db) kibocsátású veret, illetve egy bizonytalan keleti verde kibocsátása *(1. kép)*.

A Bizánci Birodalom pénzkibocsátását Heraclius bizánci császár (610–641) 40 nummia címletű réz follisa képviseli.[11]

A teljes leletanyag zömét (78,7%) a Magyar Királyság veretei teszik ki (544 db), a legkorábbi darab Béla herceg denárja, a legfiatalabbak I. Ferenc József veretei *(3. táblázat)*. Az Árpád-kori magyar uralkodóktól összesen 53 darab érme került elő. A kora Árpád-kor – azaz a 11–12. század – időszakából a már említett Béla hercegi denárján túl Salamon (1 db), I. László (3 db), Könyves Kálmán (4 db), II. István (1 db), II. Béla (2 db) és III. Béla (40 db) királyneves veretei, továbbá a 12. századra keltezhető bizonytalan kibocsátójú, ún. anonim denárok kilenc példánya. Az Árpád-kori magyar pénzek túlnyomó többségét, az összesen nagyjából 54,7%-ot kitevő negyven darabot III. Béla (1172–1196) két típusban – ún. „bizánci", illetve „pszeudo-kufikus" – előforduló rézpénzei teszik ki, amelyek egyértelműen a leggyakoribb Árpád-kori magyar pénzeknek számítanak *(2. kép)*.[12]

A késő Árpád-kort II. András (5 db), IV. Béla (4 db) és V. István (2 db) pénzei képviselik, de ide kapcsolhatók ezen időszak szlavón báni kibocsátásai (24 db), amelynek nagyjából harmada korabeli hamisítványnak bizonyult. Szintén a 13–14. század fordulójára keltezhetők a bécsi denárok korabeli magyarországi utánveretei.[13]

Az Anjou-kor közel egy évszázadát összesen 49 érme reprezentálja, zömében denárok, főként az egyébként is leggyakoribb típusok. A dinasztiaalapító I. (Anjou) Károly hat denára öt különböző típust képvisel, míg fia, I. (Nagy) Lajos 14 veretéből 13 példány a két leggyakoribbnak számító típusából, az ún. „szerecsenfejes" (10 db) és a „szentlászlós" (3 db) denárai közül került ki, az utolsó darab pedig egy a „szentlászlós" denárok obulusaként is felfogható darab. Mária királynő veretei (19 db) két típusba sorolhatók, a korábbi, a korabeli írott forrásokban „coronas" néven emlegetett fajból 6 darab, míg az uralkodása második felében vert ún. „monogramos" típusból 13 példány került elő.[14]

Jól érzékelhető, hogy Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) idejéből hirtelen szignifikánsan megugrik a pénzek szám, a 314 darab a teljes éremanyag közel felét, 45,4%-át, míg a magyar vonatkozású vereteknek az 57,7%-át teszi ki *(3a kép)*.[15]

Zsigmond pénzverése főbb vonalaiban kiválóan rekonstruálható.[16] Alapvetően hármas pénzrendszert alakított ki, amelynek élén az aranyforintok álltak, ezt követték a jó minőségű denárok, míg értékben a dobogó

[10] Székely 2014. 245–246.

[11] A bizánci follishoz lásd Szentpéteri József tanulmányát: I.6. fejezet 58. kép, valamint katalógus részét: II.4.1. fejezet 1. térkép 1.

[12] Vö. Ujszászi 2010.

[13] A bécsi denárok magyarországi utánvereteiről legújabban: Kovács 2024.

[14] Az Anjou-kori pénzek típusainak és korrendjének legutóbbi összefoglalása Tóth 2020 és Tóth 2023.

[15] Ennek egyik magyarázata, hogy Zsigmond volt a középkori Magyar Királyság leghosszabban uralkodó királya, az ezeréves magyar történelem vonatkozásában is csupán I. Ferenc József (1848–1916) szárnyalta túl.

[16] A Zsigmond-kori pénzverés összefoglalása: Pohl 1968. A pénztípusainak legfrissebb összefoglalása: Lengyel 2021.

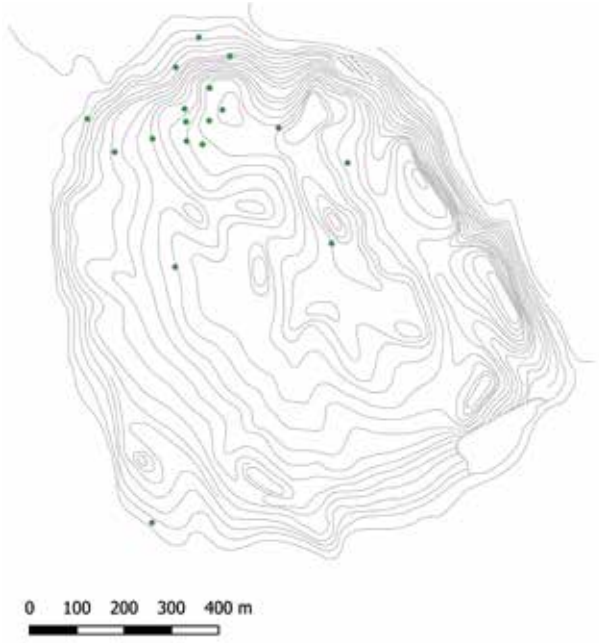

1. kép. A római érmek elterjedési térképe a solti Tételhegyen (készítette Bálint Marianna)

Fig. 1. Distribution of Roman coins on the Solt-Tételhegy site (map by Marianna Bálint)

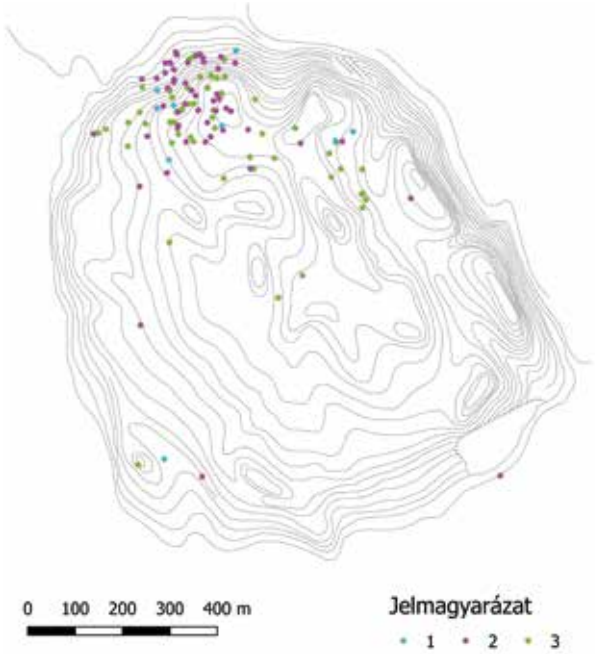

2. kép: Az Árpád-kori pénzérmék elterjedési térképe a solti Tételhegyen. Jelkulcs: 1. 10. század, 2. 11. század, 3. 13. század (készítette Bálint Marianna)

Fig. 2. Distribution of Árpádian Age coins on the Solt-Tételhegy site. Key: 1. 10th century, 2. 11th century, 3. 13th century (map by Marianna Bálint)

alján a nemesfémet szinte csak nyomokban tartalmazó aprópénzek (parvus, ducat, quarting) álltak.

A hármas pénzrendszer veretei közül a területen csupán a két alsó fokozat darabjai kerültek elő, de azok sem egyforma arányban. A „magasabb" értékű denárok (27 db) az 1390 és 1427 között vert, a latin nyelvű forrásokban „moneta longe crucis" (hosszú keresztes denár) elnevezésű típusból 22 db, míg a későbbi, 1427-től 1437-ig vert „moneta maior" nevű érméből 5 db került elő.

Zsigmond pénzeinek túlnyomó többségét az alacsony értékű „váltópénzei", a ducat (3 db), a parvus (209 db) és a quarting (72 db) teszik ki, ami egyáltalán nem számít meglepőnek, hiszen a két utóbbi típus számít az uralkodó leghosszabb ideig kibocsátott vereteinek. A parvus kibocsátási ideje ugyanis 1387 és 1427 közé tehető, míg 1430 és 1437 között verték. A legrövidebb ideig (1427–1430) a ducat elnevezésű kispénz készült *(3b. kép)*.

A Zsigmond halálát követő időszakban az éremanyag folyamatos csökkenése figyelhető meg. A késő középkori magyar uralkodók közül Albertnek nem került elő pénze, I. Ulászlónak (1440–1444) még 44 különféle verete azonosítható, az őt követő későbbi uralkodók pénzei egyénenként nem haladják meg az 5 példányt: Hunyadi János kormányzó (5 db), V. László (5 db), II. Ulászló (5 db), II. Lajos (5 db), II. Jánostól pedig egy példány sem ismert.

Kivételt képez I. (Hunyadi) Mátyás (1458–1490) időszaka, amelyből 28 darab került elő, közöttük az egyedüli nagyobb értékű pénz egy garas. Közismert, hogy Mátyás pénzverése két, egymástól jelentősen elkülöníthető korszaka volt, még pedig az ún. „címeres", illetve a „madonnás" éremképű pénzek verésének időszaka, amely között a választóvonal 1467-ben, a „nagy pénzreform" évében húzható meg.[17]

A kora újkorban tovább csökkent a veretek száma, gyakorlatilag megszűnt a területen a pénzforgalom. Habsburg-házi uralkodók korszakából az I. Ferdinánd és Miksa csupán 3, illetve két denárral képviseli magát, míg Rudolfnak nem is került elő pénze. II. Mátyástól, II., illetve III. Ferdinándtól, továbbá I. Lipóttól egy-egy érme maradt fenn, majd száz évre eltűnnek a magyar pénzek sorozatai Tételhegyről. A következő darabok Ferenc 1800-ban vert inflációs rézpénzei (3 db), illetve I. Ferenc József négy aprópénze *(4. kép)*.

A külföldi pénzek számaránya a teljes éremanyagon belül elhanyagolható *(4. táblázat)*, alig 12,5%-ot tesz. A legkorábbi darabok a 12–13. századi, ún. friesachi denárok csoportjába tartozó veretek (Nr. 655–657, 660),

[17] Mátyás pénzveréséről és pénzreformjáról legutóbb: Gyöngyössy 2003.

3. táblázat. A magyar(országi) pénzek kibocsátók és pénzfajok szerinti megoszlása
Table 3. Distribution of Hungarian coins according to issuers and denominations

Kibocsátó / Issuer	Időszak / Period	Garas / Groat	Denár / Pfennig	Parvus	Obulus / Obol	Quarting	Ducat	Rézpénz / Copper coin	Egyéb / Other	Összesen / Total
Béla herceg	1048–1060		1							1
Salamon	1063–1074		1							1
I. László	1077–1095		3							3
Kálmán	1095–1116		4							4
II. István	1116–1131		1							1
II. Béla	1131–1141		2							2
Anonim	12. század		9							9
III. Béla	1172–1196							40		40
II. András	1205–1235		3		2					5
IV. Béla	1235–1270		4							4
V. István	1270–1272		2							2
Bizonytalan	13. század –		1							1
Utánveret	13/14. század		9							9
Szlavón báni	13/14. század		20							20
I. Károly	1301–1342		6							6
I. Lajos	1342–1382		13		1					14
Mária	1382–1395		19							19
Zsigmond	1387–1437		28	210		73	2			313
I. Ulászló	1440–1444		44		1					45
Hunyadi János	1446–1452		5							5
Hunyadi János / I. Ulászló	1445 (?)		1							1
V. László	1453–1457		5							5
I. Mátyás	1458–1490	1	19		8					28
II. Ulászló	1490–1516		4		1					5
II. Lajos	1516–1526		3		2					5
I. Ferdinánd	1526–1564		3							3
Miksa	1564–1576		2							2
II. Mátyás	1608–1619		1							1
II. Ferdinánd	1619–1637		1							1
III. Ferdinánd	1637–1657		1							1
I. Lipót	1657–1705									
Ferenc	1792–1835								3	3
I. Ferenc József	1848–1916								4	4
Összesen / Total		1	214	210	15	73	2	40	7	562

de ezekből csupán négy példány került elő. A középkor összesen 67 darabja közül a túlnyomó többségét, 88%-ot (59 db) az ún. bécsi denárok teszik ki, mellettük csupán néhány aquileiai (1 db), passaui (1 db), bajor (1 db) és cseh (5 db) veret színesíti a képet. Közismert tény, hogy a 13. század második felétől nagyjából a 14 század végéig a bécsi denárok uralták a Dunántúl pénzforgalmát,[18] ez jól megfigyelhető Solt-Tételhegy esetében is. II. Ottokártól (1251–1276) II. Albertig (1330–1358) folyamatos a Bécsben, Bécsújhelyen és Ennsben vert denárok sorozata, több mint a felét mégis Szép Frigyes hercegként (1306–1314) és királyként (1314–1330) kibocsátott ezüstpénzei teszik ki (31 db). Ezt követően a kora újkortól a 20. századig csupán néhány osztrák (4 db), lengyel (1 db), olmützi (1 db), sziléziai (2 db), román (1 db), ami legfeljebb arra utal, hogy néhányan mégis eljutottak Tételhegyre.

[18] Tóth–Varga 2015–2016.

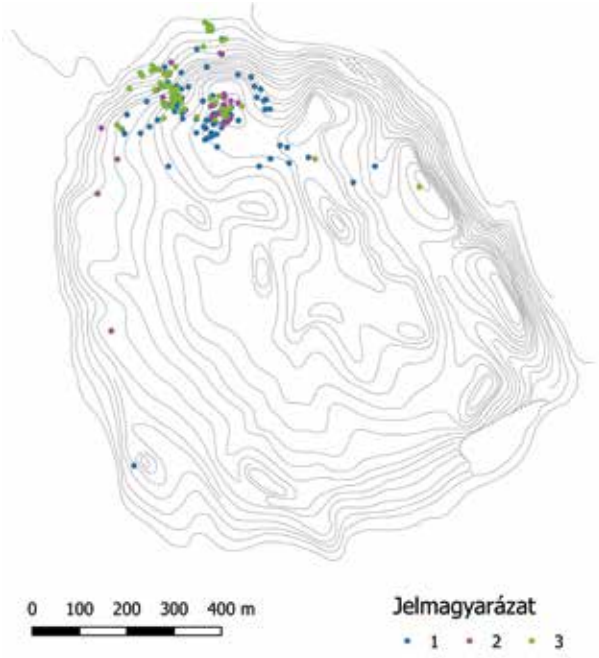

3a kép. Késő középkori pénzérmék (14–15. század) elterjedési térképe a solti Tételhegyen. Jelkulcs: 1. 14. század, 2. Zsigmond-pénzek (ducat, denar), 3. 15. század (készítette Bálint Marianna)

Fig. 3a. Distribution of late medieval coins (14th–15th centuries) on the Solt-Tételhegy site. Key: 1. 14th century, 2. Coins of Sigismund (ducat, denar), 3. 15th century (map by Marianna Bálint)

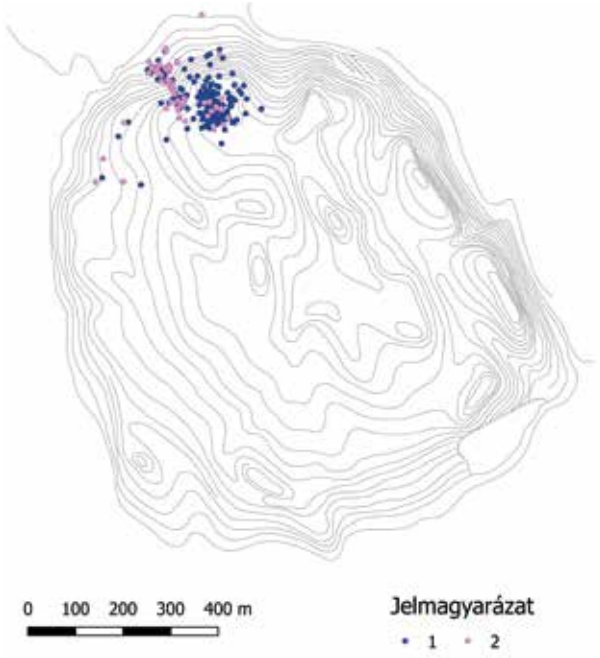

3b kép: Késő középkori pénzérmék (14–15. század) elterjedési térképe a solti Tételhegyen. Jelkulcs: 1. Zsigmond parvus, 2. Zsigmond quarting (készítette Bálint Marianna)

Fig. 3b. Distribution of late medieval coins (14th–15th centuries) on the Solt-Tételhegy site. Key: 1. Parvus of Sigismund, 2. Quarting of Sigismund (map by Marianna Bálint)

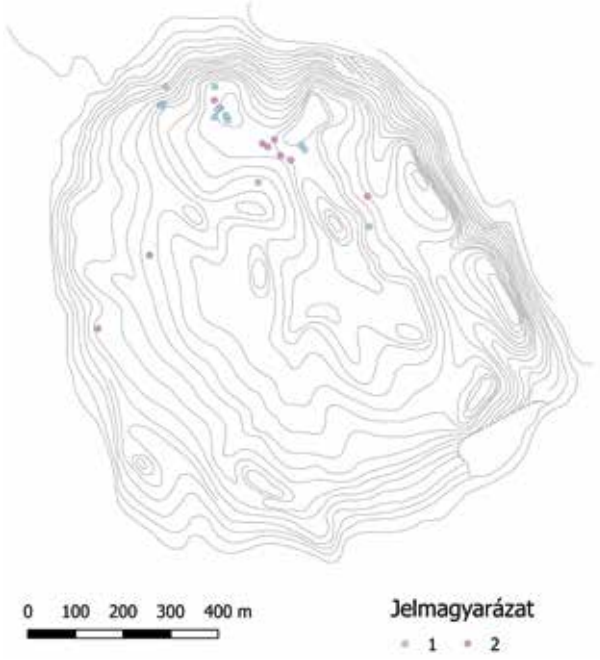

4. kép: A kora újkori pénzérmék elterjedési térképe a solti Tételhegyen. Jelkulcs: 1. 16. század, 2. 17. század (készítette Bálint Marianna)

Fig. 5. Distribution of Early Modern Age coins on the Solt-Tételhegy site. Key: 16th century, 2. 17th century (made by Marianna Bálint)

4. táblázat. A magyar(országi) pénzek kibocsátók és pénzfajok szerinti megoszlása
Table 4. Distribution of Hungarian coins according to issuers and denominations

Kibocsátó / Issuer	Időszak / Period	Pénzfaj / Denomination					
		Denár / Pfennig	Krajcár / Kreutzer	Poltura	VI krajcár / VI Kreutzer	Egyéb / Other	Összes / Total
Bizonytalan	1170–1200	1					1
II. Eberhard érsek	1200–1246	1					1
V. Berthold pátriárka	1218–1251	1					1
Ottó püspök	1254–1265	1					1
II. Ottokár herceg	1251–1276	9					9
Rudolf herceg	1276–1282	2					2
I. Albert herceg	1282–1298	3					3
II/III. Rudolf	1298–1306	2					2
I. Rudolf és IV. Lajos herceg	1294–1317	1					1
Szép Frigyes herceg	1306–1314	3					3
Szép Frigyes király	1314–1330	28					28
II. Albert herceg	1330–1358	10					10
Bizonytalan	14. század	2					2
II. Antal pátriárka	1402–1411	1					1
II. Ulászló	1471–1516	4					4
Bizonytalan	15. század	1					1
III. Zsigmond király	1587–1695			1			1
I. Lipót császár	1657–1705		4				4
Károly püspök	1664–1695				1		1
I. Ferenc József császár	1848–1916		1			2	3
I. Mihály király	1940–1947					1	1
Összesen / Total		70	5	1	1	3	80

ÖSSZEFOGLALÁS

Áttekintve a Solt-Tételhegy lelőhelyen előkerült pénzérmék sorát, időbeli eloszlását, illetve összetételét, elmondható, hogy a lelőhelyen nem került elő magas értékű érme, így nem ismerünk például aranypénzeket, illetve zárt kincsleletet sem, vagyis ezen a helyen a mindennapi pénzforgalomban használt, jellemzően kisebb címletű érméket veszítették el. Viszonylag alacsony a korabeli hamisítványok száma, ezek is inkább a 13–14. századi szlavón báni és bécsi denárok közül kerültek ki. Az Árpád-kori pénzforgalom alacsony szintű, főként III. Bélának a Kárpát-medence minden részén előforduló rézpénzei teszik ki. Az éremanyag időbeli eloszlása alapján a legpezsgőbb éremforgalom a 14–15. századra tehető, ezt követően szinte teljesen eltűntek a pénzek a területről. A külföldi kibocsátású veretek, azon túl, hogy számarányuk a teljes éremanyagon belül, az ország más területeivel összehasonlítva indokolatlanul alacsony, a középkort követően szintén csak elvétve bukkannak fel.

Az érmék időbeli eloszlása szerint felölelik a Kr. u. 1–2. századtól a 20. századig terjedő időszakot, ugyanakkor a darabok túlnyomó többsége (91%) a középkorból származik. A pénzek zöme a terület északi részén került elő, bár a különböző korszakok szerint apróbb eltérések figyelhetők meg. Míg az antik, az Árpád-kori és a kora újkori veretek nagyobb területen szóródnak, a késő középkori pénzek a Templomhegy körül csoportosulnak. Ennek a jelenségnek mindenesetre két magyarázata is lehetséges. Egyrészt az antik, a 11–13. és a 16–17. századi érmék száma összesen nem éri el a késő középkori veretekének a negyedét, így kevésbé precíz mintázatot adnak ki. Másrészt viszont a 14–15. századi pénzérmék koncentrációja, az egyéb fémleletekhez hasonlóan, „a templom közelében levő közösségi tér – jó eséllyel: piac – egykori létét jelezhetik”.[19]

[19] Lásd Bálint Marianna tanulmányát jelen kötet I.9. fejezetében.

IRODALOM

Bohn 2024	Bohn Márton: Ismeretlen anonim dénár variáns Perkátáról. *Érem* (megjelenés előtt)
Dinnyés 1999	Dinnyés István: Egy Árpád-kori település (Törtel-Ludas-erdő, Pest m.) pénzleletei. In: Ulrich Attila (szerk.): *Numizmatika es társtudományok III.* Nyíregyháza, 1999.145–156.
Garády 1943	Garády Sándor: A vízivárosi Szent Péter vértanúról elnevezett plébániatemplom. D. Érmek. *BudRég* 13 (1943) 232–233.
Gálvölgyi 2018a	Gálvölgyi Orsolya: Középkori érmék Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlőről. *KRRMK*5 (2018) 169–180.
Gálvölgyi 2018b	Gálvölgyi Orsolya: Középkori érmék Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlőről. In: Ringer István (szerk.): *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. Konferenciájának tanulmánykötete.* Sátoraljaújhely, 2018. 127–138.
Gálvölgyi 2019a	Gálvölgyi Orsolya: „Búcsújárás, pénzpazarlás". A pápai piactér pénzforgalma az éremleletek tükrében (előzetes jelentés). In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Numophylacium Novum. Az I. Fiatal Numizmaták Konferenciájának tanulmányai.* Budapest, 2019. 55–68.
Gálvölgyi 2019b	Gálvölgyi Orsolya: Numizmatika és metrológia. A Pápa Fő térről származó lelőhelyes pénzérmék és mérlegsúlyok előzetes értékelése. In: Kádas István – Skorka Renáta – Weisz Boglárka (szerk.): *Márvány, tárház, adomány. Gazdaságtörténeti tanulmányok a középkorról.* Budapest, 2019. 211–236
Gedai 1972	Gedai István: Székesfehérvár közép- és törökkori pénzleletei. In: Kralovánszky Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor.* Székesfehérvár, 1972. 191–193.
Gyöngyössy 2002	Gyöngyössy Márton: A bajcsai vár ásatásán előkerült éremanyag. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *Weitschawar / Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében.* Zalaegerszeg, 2002. 83–88.
Gyöngyössy 2003	Gyöngyössy Márton: Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon, Budapest, 2003.
Gyöngyössy 2011	Gyöngyössy Márton: Pénzhasználat 12. századi falvainkban. A kánai ásatáson előkerült érmek elemzése. In: Kolozsi Barbara - Szilágyi Krisztián Antal (szerk.): *Sötét idők falvai. 2006-ban Debrecenben megrendezett konferencia 2. kötete.* Debrecen, 2011.687–700.
Huszár 1952	Huszár Lajos: A várásatások éremanyaga. *ArchÉrt* 79 (1952) 197–202.
Huszár 1956	Huszár Lajos: A budai Várpalota ásatásainak éremleletei. *BudRég* 17 (1956) 197–240.
Huszár 1958	Huszár Lajos: A budai Várpalota ásatásainak éremleletei II. *BudRég* 18 (1958) 449–453.
Huszár 1966	Huszár Lajos: Visegrád történeti emlékei az éremleletek tükrében. *Műemlékvédelem* 10 (1966) 9–16.
Huszár 1970–1971	Huszár Lajos: A kisnánai vár éremleletei. *Agria* 8–9 (1970–1971) 215–218.
Kovács 2024	Kovács Enikő: A magyar király idegen verete? Gondolatok a klasszikus bécsi dénárok magyarországi utánvereteinek kutatásához. In: Kádas István – Weisz Boglárka (szerk.): *Kapocs, érme, rovás. Gazdaság- és várostörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 2024. 33–115.
Lengyel 2021	Lengyel András: *Ezüstkönyv III. 1387–1440.* Budapest, 2021.
Leszih 1943	Leszih Andor: A régi Muhi varos romjainál kiásott éremleletek. *NK* 42 (1943) 57–58.
Leszih 1955	Leszih Andor: A miskolci Sötétkapu melletti ásatásoknál napfényre került régi pénzek. *HOMK* (1955. dec.) 28–30.
Lovas 1941–1942	Lovas Elemér: Győrváros régészeti katasztere. *GySz* 12 (1941) 170–181.; 13 (1942) 14–20.
Pohl 1967–1968	Pohl Artur: Zsigmond király pénzverése (1387–1437). *NK* 66–67 (1967–1968) 43–56.
Prohászka 2001	Prohászka, Péter: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Zusammengestellt von Vera Lányi, Ferenc Redő und Melinda Torbágyi. Band III. (Komitat Komárom-Esztergom) - Gebr. Mann Verlag Berlin - Archeolingua Budapest, 1999. 472. p. 4 t. Könyvismertetés. *CommArchHung* 2001. 227–230.
Prohászka 2019	Prohászka Péter: *Érmek és éremleletek Esztergom területéről.* Budapest, 2019.
Prohászka–Torbágyi 2017	Prohászka, Péter – Torbágyi, Melinda: *Regesten der antiken Münzfunden und Münzhorte in Ungarn. Band. 1: Komitat Tolna; Band 2: Komitat Veszprém; Band 3: Komitat Vas.* Budapest, 2017.
Schulek 1933–1934	Schulek Alfréd: XV. századbeli magyar pénzlelet Visegrád várából. *NK* 32–33 (1933–1934) 97.
V. Székely 2014	V. Székely György: A Solt–Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. *ArchCum* 3 (2014) 245–261.

Tóth 1994 Tóth Csaba: A kápolna és az északkeleti palota éremleletei. In: Buzás Gergely (szerk.): *A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete.* Visegrád, 1994. 211–219.

Tóth 2006 A visegrádi fellegvár éremleletei. In: Buzás Gergely (szerk.): *A visegrádi fellegvár.* Visegrád régészeti monográfiái 6. Visegrád, 2006. 191–195.

Tóth 2020 Tóth Csaba: *Bardus, grossus, florenus. Pénzverés az Anjouk Magyarországán.* Budapest, 2020.

Tóth 2023 Tóth Csaba: *Anjou-kori magyar pénzek katalógusa. Catalogue of the Coinage of Angevin Period.* Opitz Numismatica 5. Budapest, 2023.

Tóth–Varga 2015–2016 Tóth Csaba – Varga Máté: 14. századi bécsi denárlelet Ádánd–Hetyepusztáról (A 14th Century Hoard of Wiener Pfennigs from Ádánd–Hetyepuszta). *NK* 114–115 (2015–2016) 63–72.

Ujszászi 2010 Ujszászi Róbert: *A XII. századi magyar rézpénzek.* Budapest, 2010.

A MEGHATÁROZÁSOKNÁL FELHASZNÁLT IRODALOM

CNH I. Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae I. Árpádházi királyok kora.* Budapest, 1898.

CNH II. Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae II. Vegyesházi királyok kora*. Budapest, 1907.

CNA I. Koch, Bernhard: *Corpus Nummorum Austriacorum I. Mittelalter.* Wien, 1994.

CNA V. Jungwirth, Helmut: *Corpus Nummorum Austriacorum V.* 1657–1740. Wien, 1975.

Gum. Gumowsky, Marian: *Handbuch der polnischen Numismatik.* Graz, 1960.

H Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Budapest–München, 1979.

Koch Koch, Bernhard: Der Passauer Pfennig. *Numismatische Zeitschrift* 76 (1955) 37–60.

P Pohl, Artur: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540.* Budapest–Graz, 1982.

RIC II. Mattingly, Harold – Edward Allen Sydenham: *The Roman Imperial Coinage, vol. 2. Vespasian to Hadrian (A.D. 69–138).* London, 1926.

RIC VI. Sutherland, Carol Humphrey Vivian: *The Roman Imperial Coinage, vol. 6. From Diocletian's Reform (A.D. 294) to the Death of Maximinus II (A.D. 313).* London, 1967.

RIC VIII. Kent, John Philip Cozens: *The Roman Imperial Coinage, vol. 8. The Family of Constantine I (A.D. 337–364).* London, 1981.

Sp. Alram, Michael: Ein mittelalterlicher Münzschatz aus St. Polten-Spratzern. *Numismatische Zeitschrift* 101 (1990) 65–89.

Sz. Király Ferenc: A szabadszállási Zsigmond korabeli éremlelet. *NK* 50–51 (1951–1952) 27–37.

THE NUMISMATIC FINDS FROM THE TÉTELHEGY SITE (Abstract)

Csaba Tóth

Keywords: numismatics, coins, Hungarian and foreign coins, metal detecting survey, Solt-Tételhegy

A total of 691 numismatic finds, specifically 689 currency coins and two reckoning counters were recovered in the course of the metal detecting surveys conducted between 2005 and 2022 over a roughly 1 km^2 large area of the Tételhegy (County Bács-Kiskun). Roughly 3% was in a poor condition and therefore could not be accurately identified.

The earliest pieces date from the Roman Imperial period: coins minted by eight emperors from the centuries between the reign of Trajan (98–117) and Valens (364–378), generally bronzes of smaller denomination. There was a single Byzantine coin, a copper follis (40 nummi) issued by the Byzantine Emperor Heraclius (610–641). The numismatic assemblage is dominated by the coins of the Kingdom of Hungary, accounting for 78.7% of the coins (544 pieces in all). The earliest among them is a denarius of Prince Béla (1048–1060), the latest are the issues of Franz Joseph I (1848–1916). A total of 53 coins represent issues of the sovereigns of the Árpádian Age; the 24 coins of the Slavonian ban, of which roughly one-third were counterfeits, can also be assigned to this period. The Hungarian restrikes of the period's Viennese denarii can be dated to the turn of the thirteenth–fourteenth centuries. The overwhelming majority of the Árpádian Age coins, 40 in all, are made up of the copper coins of Béla III (1172–1196) representing two types, the so-called Byzantine and pseudo-kufic issues, some of the most frequent medieval Hungarian coins. The roughly one hundred years of the Angevin period are represented by 49 coins, predominantly the denarii of Louis I the Great (1342–1382), mostly the Saracen head type and the denarius bearing the depiction of St. Ladislas, and the issues of Queen Maria (1382–1395). A striking increase can be noted in the number of coins minted under Sigismund of Luxemburg (1387–1437): the 314 pieces in this group account for 45.4% of the entire numismatic assemblage and for 57.7% of the Hungarian coins. With the exception of some two dozen denarii with a higher denomination (27 pieces), most of the coins from Sigismund's reign represent "small change" such as the ducat (3 pieces), the parvus (209 pieces) and the quarting (72 pieces), which is hardly surprising, given that the two latter types represent the sovereign's longest-minted issues. The period after Sigismund's reign is characterised by a continuous decline in the number of coins: while 44 different issues of Vladislas I (1440–1444) could be identified, the number of coins minted under any one of the later sovereigns was never more than five, the single exception being the reign of Matthias I (Hunyadi) (1458–1490), represented by 28 coins, including the garas, the single type with a higher value. The number of coins decreased even more in the Early Modern Age: no more than 16 coins were found from the roughly four centuries of Habsburg rule, from the reign of Ferdinand I (1526–1564) to the reign of Franz Joseph I. The number of foreign coins in the assemblage is negligible: only the Friesach and Vienna denarii issued during the twelfth–fourteenth centuries occur in higher number. The coins minted elsewhere – in Aquileia, Bohemia, Poland, Olmütz, etc. – merely add a few hues to the overall picture of coin circulation.

In sum, the composition of the numismatic assemblage from the Tételhegy site indicates that it was made up of the coins with a smaller denomination used in daily transactions that were somehow lost. There were no coins with a higher value or any gold coins, and neither did we find any coin hoards. The number of contemporaneous counterfeits is fairly low and mostly copied the thirteenth–fourteenth-century denarii of the Slavonian ban and issues minted in Vienna. The coins of the Árpádian Age reflect a low circulation and were made up predominantly of the copper issues of Béla III that were current throughout the Carpathian Basin. The chronological distribution of the coins indicates that circulation was liveliest during the fifteenth century on the Tételhegy, after which coins virtually disappear. In addition to being practically negligible in the assemblage, the number of coins minted in foreign lands is strikingly low compared to other regions of Hungary and seldom date from the periods after the Middle Ages.

XYLOTÓMIAI VIZSGÁLATOK KÉT SOLT KÖRNYÉKI LELŐHELYRŐL

Grynaeus András

A solti régióban végzett interdiszciplináris kutatások során eddig csupán két esetben nyílott lehetőség fafajmeghatározási elemzésre.[1] A Solt-Kissolton nemrég felfedezett kora avar kori temetőből származó vas lándzsacsúcs famaradványának szöveti szerkezete egy közelebbről nem pontosítható kőrisfélére (Fraxinus sp.) mutat, amelyet egy idősebb fából vágtak ki. A tételhegyi Templomdomb kora Árpád-kori temetőjéből (74. objektum) pedig egy hosszú, keskeny koporsófedél maradványairól sikerült kimutatni, hogy azt valószínűleg lucfenyő (Picea abies (L.) Karst.) felhasználásával készíthették.

Kulcsszavak: fafajmeghatározás, kora avar kori lándzsanyél, kora Árpád-kori koporsófedlap

SOLT-KISSOLT-KÁROLY RÓBERT UTCA: KORA AVAR KORI SZÓRVÁNY LÁNDZSANYÉL

A projektvezető kezdeményezésére végeztük el a Solt-Kissolt, Károly Róbert u. 41. szám alatt azonosított lelőhelyen[2] talált és Árizs Lajos ajándékaképpen a Kecskeméti Katona József Múzeum tulajdonába került avar kori lándzsacsúcs vizsgálatát.[3] A lándzsacsúcs köpüjében a vas bomlástermékeivel átitatva megmaradt a lándzsa faanyagának egy darabja. A vizsgálat célja e famaradvány fafajmeghatározása volt *(1. kép)*.

A lándzsa köpüjéből megpróbáltuk kiemelni a famaradványt, de ezt a vas különféle bomlástermékei keményre összeragasztották. A fizikai behatásra a famaradvány porlott, illetve csupán kisebb darabokat sikerült kiszednünk belőle. E kiszedett kis mintákon sztereo-binokuláris mikroszkóp 20-szoros nagyítása mellett végeztük el a xylotómiai elemzést, azaz a fafajmeghatározást.

Megállapíthattuk, hogy a lándzsa nyele lombos fákra jellemző szöveti szerkezettel rendelkezik. Az évgyűrűkön belül a vegetációs periódus elején képződő nagy szállítónyalábok a korai pásztában sorokba rendezetten helyezkednek el. Így valamely gyűrűslikacsú fafajból alakították ki a lándzsa nyelét *(2. kép)*.

A késői pásztában is megfigyelhetők a szórtan és magányosan elhelyezkedő vastag falú edények, illetve a bélsugarak keskenyek, ezért valamelyik kőrisfélére (*Fraxinus sp.*) kell gondolni. A minta beágyazása és háromirányú metszet készítése nélkül nem állapítható meg, hogy a Kárpát-medencében, illetve a térségében őshonos háromféle kőris (magas kőris (*Fraxinus excelsior* L.), virágos kőris (*Fraxinus ornus* L.) és a magyar kőris (*Fraxinus angustifolia* subsp. *pannonica*) közül pontosan melyikből készíthették a lándzsa nyelét. Ugyanakkor mindegyik kőrisfélére jellemző a nagyfokú rugalmasság, ezért a modern korban is szívesen készítettek ilyen fából sportszereket, például evezőt, gerelyt.

1. kép. A kissolti lándzsa (a) és a köpüben megőrződött fadarab (b)
Fig. 1. The spearhead from Kissolt (a) and the wood remains in its socket (b)

[1] A vizsgálatok a Magyar Dendrokronológiai Laboratóriumban történtek: Grynaeus 2009.
[2] A lelőkörülményekről ld. Szentpéteri József ismertetését a kötet I. 6. fejezetében.
[3] A vizsgálat időpontja 2024. február 27.

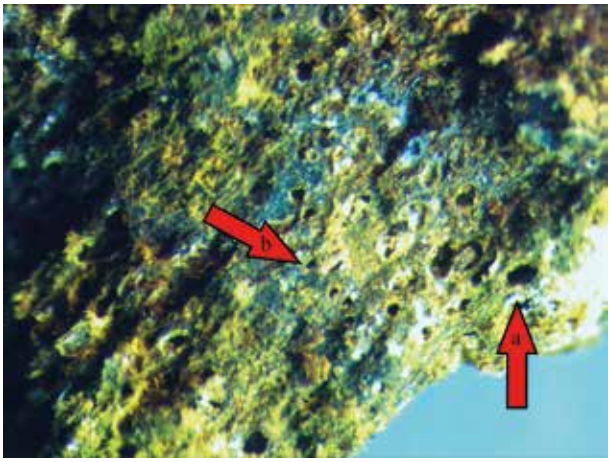

2. kép. Gyűrűsen elhelyezkedő szállítónyalábok (a), valamint a szórtan és magányosan elhelyezkedő vastag falú edények (b)
Fig. 2. Vessels in ring porous state (a), similar pores (b)

3. kép. Egymással párhuzamosan futó évgyűrűk a kissolti nyélmaradványban
Fig. 3. Parallel tree-rings on the shaft remain from Kissolt

A beavatkozás előtti állapotról készített fényképen jól látszik, hogy nem egy faágat vagy fiatal hajtást használtak fel a nyél kialakítására, mert a nyélmaradványban lévő évgyűrűk nem körkörösen helyezkednek el, hanem lényegében egymással párhuzamosan futnak *(3. kép)*. Ez alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a lándzsa nyelének elkészítésekor egy nagy, vastag fatörzsből kivágott/kihasított darabból faragták ki a fegyver nyelét.

SOLT-TÉTELHEGY-TEMPLOMDOMB 74. SÍR: KORA ÁRPÁD-KORI KOPORSÓFEDÉL

Szintén a Kecskeméti Katona József Múzeum gyűjteményébe kerültek 2007-ben a solt-tételhegyi lelőhely egy kora Árpád-kori temetkezésén feltárt (74. sír), speciálisan rögzített módon kiemelt koporsómaradványok.

Az ásatási dokumentáció szerint a sírfolt nyesésekor mintegy 60 cm-es mélységben famaradványokat észleltek, mely aztán a teljes felületen megfigyelhető volt *(4. kép)*. A láb felé enyhén lejtő, hosszú, keskeny, kb. 210 × 35 cm-es méretű koporsófedél dokumentálása után a múzeumi restaurátor polivinil-alkoholos gézborítás fölött gipsszel in situ rögzítette a leletet, melynek felszedése négy táblán, furnérlapra helyezve történt. A sírban[4] egy 23-24 éves nő[5] feküdt *(5. kép)*. A fedélen kívül más, koporsóra utaló famaradványt nem találtak.

A múzeumban őrzött leletanyagból négy mintát vizsgáltunk sztereo-binokuláris mikroszkóp 18-szoros nagyítása mellett, friss törésfelületen.[6] A minta megtartása gyenge volt, a száradás során nemcsak hosszanti irányban repedeztek meg a deszkaszál-töredékek, hanem az egyes évgyűrűk rétegesen is elváltak egymástól, így a legkisebb fizikai behatás nyomán szilánkokra estek szét, elporladtak. Ennek ellenére sikerült olyan megfigyeléseket tenni, melyek lehetségessé tették a felhasznált faanyag meghatározását. A minták mindegyikének azonos volt a szöveti képe, ami egyértelműen fenyőfélére utaló szöveti szerkezettel rendelkezett *(6. kép)*.

A minták szöveti szerkezetének jellegzetessége, hogy megfigyelhettünk gyantajáratokat is, bár nem túl nagy számban; ezek általában a pásztahatáron helyezkedtek el. A késői pászta relatíve keskenynek bizonyult, és fokozatos volt az átmenet a korai és a késői pászta között. E két jellegzetesség alapján a maradványok fafaját teljesen egyértelműen nem lehetett meghatározni, de a fentiek alapján a lucfenyő (*Picea abies* (L.) Karst.) felhasználását valószínűsíthetjük.

A fenyőfélék magyarországi alkalmazása az újkor előtt nem tipikus, de nem is unikális. Koporsódeszkaként középkori (Ják) és török kori (Budapest, II. kerület, Margit

[4] Petkes 2014. 91.
[5] Fóthi–Bernert 2014. 140, 1. táblázat.
[6] A vizsgálat időpontja 2013. május 22.

4. kép. Az *in situ* koporsófedél
Fig. 4. The coffin lid *in situ*

5. kép. A 74. sír feltárás után
Fig. 5. Grave 74 after its excavation

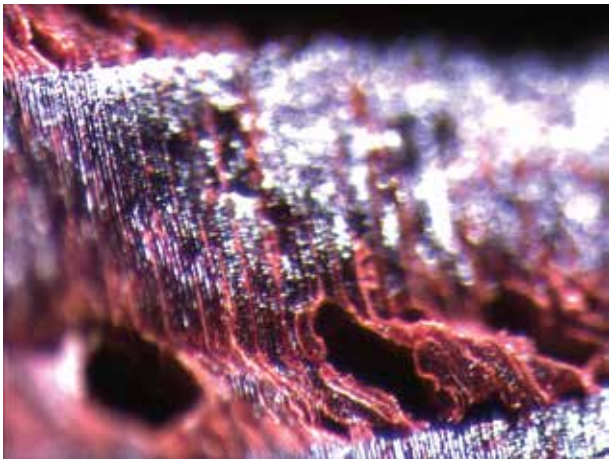

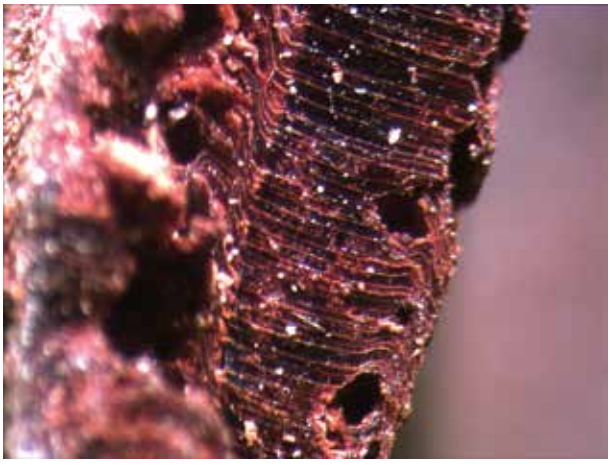

6. kép. Az első (a) és a negyedik (b) mintából származó deszka szöveti képe
Fig. 6. The tissue structure of the plank from Sample 1 (a) and Sample 4 (b)

krt. 19–23.,[7] Szécsény, Kossuth L. u. 4.[8]) lelőhelyeken egyaránt előfordul. Épületfaként a római korban a délnémet területről származó hordók másodlagos felhasználása kapcsán lehet gyakran megfigyelni.[9] Az avar korból eddig csak a Pálmonostora-Dong-ér D. MOL P2. lelőhelyen került elő,[10] ahol egy kút szerkezetének elemeihez használták ezeket a fákat. A későbbi kutatások idővel remélhetőleg szaporodó avar kori adatai alapján lesz eldönthető az a kérdés, hogy ez a faanyag távolsági kereskedelem útján került-e a vizsgált lelőhelyre, vagy feldolgozásuk idején a fenyőfélék a térség növényzetéhez tartoztak, így természetesnek kell tekintenünk a helyben való felhasználásukat.

IRODALOM

Bencze 2012 — Bencze Zoltán: Budapest, II. Margit körút 19–21. *RKM* 2010 (2012) 189.

Bencze 2018 — Bencze Zoltán: Budapest, II. Margit körút 19–21. *RKM* 2011 (2018) 27.

Bencze 2019 — Bencze Zoltán: Budapest, II. Margit körút 21–23. Ferences rendház és iskola. *RKM* 2012 (2019) 19.

Fóthi–Bernert 2014 — Fóthi Erzsébet – Bernert Zsolt: A solt-tételhegyi Árpád-kori temető antropológiai vizsgálata. Anthropological study of the Solt-Tételhegy cemetery. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 135–158.

Grynaeus 2009 — Grynaeus András: Dendrokronológiai kutatások Magyarországon – a Magyar Dendrokronológiai Laboratórium tevékenysége. Dendrochronological research in Hungary – projects of the Hungarian Dendrochronological Laboratory. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet. Az elmúlt 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Hantken Kiadó, Budapest, 2009, 337–343.

Láng–Grynaeus 2005 — T. Láng Orsolya – Grynaeus András: Fa építőanyagok Aquincumban: régészeti és dendrokronológiai eredmények. *BudRég* 39 (2005) [2007] 89–109.

Petkes 2014 — Petkes Zsolt: Árpád-kori temető a tételhegyi Templomdombon. An Árpádian Age cemetery in the Templomdomb area of the Tételhegy site. In: Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014. 85–110.

Somogyvári 2009 — Somogyvári Ágnes: Pálmonostora határa. *RKM* 2008 (2009), 258–259.

Somogyvári–Szentpéteri–Székely 2014 — Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – V. Székely György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya.* ArchCum 3. Kecskemét, 2014.

XYLOTOMIC STUDY OF FINDS FROM TWO SITES IN THE SOLT AREA (Abstract)

András Grynaeus

Keywords: species determination, Early Avar-period spear shaft, Early Árpádian Age coffin lid

The interdisciplinary research project in the Solt area has to date only yielded two artefacts suitable for the determination of wood remains. The tissue structure of the wood remains preserved in the socket of an iron spearhead recovered from the recently discovered Early Avar-period cemetery at Solt-Kissolt indicates an ash species (*Fraxinus* sp.) that cannot be more closely identified; the shaft itself was fashioned from an older tree. Upon examination, the remains of a long, narrow coffin lid uncovered in Grave 74 of the Early Árpádian Age cemetery excavated in the Templomdomb area of the Tételhegy site could be determined as having probably been made from European spruce (*Picea abies* (L.) Karst.).

7 Bencze Zoltán 2010–2012. évi ásatása: Bencze 2012. 189; Bencze 2018. 27; Bencze 2019. 19.

8 Közöletlen.

9 Láng–Grynaeus 2005. 95–96.

10 Somogyvári Ágnes 2008. évi ásatása: Somogyvári 2009. 258–259.